FRANCIS

DVORNIK

SLAVII ÎN ISTORIA ȘI CIVILIZAȚIA EUROPEANĂ

CEU ISTORIC

CAPITOLUL I
EUROPA PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XIII-LEA

Apariția națiunilor slave și germanice pe scena politică europeană – Imperiul morav și consecințele distrugerii sale – Conducerea politică germană în Europa Centrală. Slavii în sfera politică vestică și în cea estică – Evoluția și criza Rusiei kievene – Dezvoltarea papalității până în secolul al XIII-lea – Degradarea ideii imperiale – Henric al VI-lea și Frederic al II-lea – Papalitatea nu reușește să impună supremația politică a sacerdoțiului – Dezintegrarea politică a Germaniei – Înaintarea Germaniei în regiunile baltice, în Prusia și în Livonia – Dezvoltarea economică a Germaniei și Italiei – Intensificarea vieții culturale europene – Răspândirea spiritului laic în literatură – Occidentul în concurență cu Răsăritul

Națiunile slave s-au afirmat destul de târziu și de lent în prim-planul istoriei europene. Habitatul lor primitiv îl constituiau probabil regiunile dintre Vistula și Nipru. Pornind de acolo, unele triburi au pătruns încă de timpuriu în ținuturile de dincolo de Nipru și, coborând pe cursul râurilor, au ajuns la Marea Neagră, la Dunăre și chiar mai departe. Unul dintre grupuri, condus probabil de aristocrați sarmați, cunoscuți sub numele de anți, a fost printre primele care au venit în contact cu Imperiul Bizantin, dar formele lor de organizare au fost distruse, în secolul al VI-lea, de invadatorii avari. Triburile de pe Nipru și de dincolo de el, numite mai târziu rusești, după ce au fost supuse de alți invadatori, mai ales de către khazari, au găsit ajutor și protecție în alianțele cu războinicii scandinavi, care întemeiaseră un stat puternic cu centrul la Kiev, în secolul al IX-lea.

Când triburile germanice de pe coastele Mării Baltice au început să migreze spre sud, în secolul al VI-lea, triburile slave au trecut Vistula și Oderul și s-au răspândit pe țărmurile baltice până la Elba, pe care au traversat-o în multe locuri. Aceste triburi – slavi baltici, polabieni, pomeranieni și sorbi sau sorbieni (în Saxonia modernă) au fost aproape sortite dispariției când francii și germanii și-au început expansiunea spre nord și spre est.

Cehii și slovacii au ocupat Boemia, Moravia și Slovacia, unde trăiesc în prezent, abia în secolul al VI-lea. În același timp, slovenii înaintau prin teritoriile alpine spre Marea Adriatică. Avarii, care se stabiliseră în bazinul Dunării, i-au supus pe slavi și, împreună cu aceștia, au invadat Imperiul Bizantin, în secolele al VI-lea și al VII-lea, distrugând provincii înfloritoare ca Panonia și Iliria. Slavii, stabiliți în Iugoslavia de astăzi, au fost eliberați de avari, în secolul al VII-lea, de către croați și sârbi, care veneau de dincolo de Munții Carpați, din țara numită acum Galiția, la chemarea împăratului Heraclius (610-664). Ei au pus bazele organizării politice a slavilor din sud – Croația și Serbia. Slavii, așezați între Dunăre și Balcani, erau

totul despre istorie

ALL ISTORIC este o colecție de studii academice dedicate celor mai diverse probleme ale istoriei românești și universale, interferențelor între istoria românească și cea a altor popoare precum și sintezelor despre marile epoci ale culturii și civilizației. Spiritul care unește lucrările publicate în această serie este acela al recuperării semnificațiilor pe care le include orice fapt istoric: de la detaliu la ansamblu, de la particular la general, pentru refacerea întregului.

Francis Dvornik s-a născut în Cehoslovacia. A studiat la Paris și Londra. A fost profesor de istorie bizantină și de istorie și civilizație slavă la Universitatea Harvard. Preocupările sale legate de istoria și cultura slavilor l-au situat printre cei mai de seamă specialiști ai acestui domeniu din istoriografia contemporană.

"Erudiția masivă, precizia meticuloasă și profunda abordare filosofică sunt caracteristicile acestei monumentale opere a celui mai de seamă specialist în istoria medievală a Europei Centrale și de Est."

Imre Boba, *Slavic Review*

"Dvornik este unul din cei mai importanți erudiți în domeniul studiilor slave din întreaga lume occidentală... Prin lucrarea de față, deschizătoare de drumuri și extrem de profundă, studiile de slavistică și de istorie s-au îmbogățit cu o operă capitală."

Charles Jelavich, *The Russian Review*

organizaţi într-o structură politică solidă de către bulgari, care şi-au numit statul Bulgaria.

Triburile rămase în aşezările lor primitive s-au răspândit spre Vistula şi Oder şi în vecinătatea polabienilor, pomeranienilor şi sorbienilor. Ei au fost numiţi polonezi, după cel mai important trib al lor, dar au început să devină mai importanţi abia în secolul al X-lea.

Istoria timpurie a naţiunilor slave este plină de incidente tragice, de mari speranţe şi de posibilităţi promiţătoare, care au ajuns însă rareori să se concretizeze, datorită diferitelor condiţii şi evenimente, incontrolabile de către conducătorii slavilor.

Din acest punct de vedere, germanii s-au dovedit mult mai norocoşi, având în vedere că ei apăruseră pe scena europeană cu câteva secole mai înainte. După ce au distrus forţele de apărare ale Imperiului Roman din Occident, germanii au ajuns să stăpânească cele mai înfloritoare provincii ale sale, stabilindu-se în Galia, Germania, Spania, Africa, Italia şi Britania.

Astfel, cu mult înaintea slavilor, popoarele germanice au pătruns în sfera culturii occidentale latine şi, după ce au acceptat destul de uşor credinţa creştină, au devenit factorul determinant al Occidentului creştin. Deşi misionarii romani au reuşit să le impună neofiţilor germani forma romană de creştinism şi limba latină ca limbă liturgică, ei nu au reuşit totuşi să-i facă să accepte mentalitatea romanilor în întregime. De fapt, forţa noii rase a fost atât de mare încât Biserica din Europa apuseană nu a putut evita o profundă germanizare a unor anumite caracteristici organizatorice ale sale. Aceasta s-a putut observa cel mai bine în sistemul proprietăţilor ecleziastice, introduse în toate ţinuturile germane. Conform acestui sistem, regii şi nobilii pretindeau nu numai drepturi de proprietate asupra aşezămintelor religioase ctitorite de ei, ci şi dreptul de a numi clerici, atât de grad superior cât şi inferior, în instituţiile religioase respective. Aceasta a constituit o ruptură periculoasă cu vechile concepţii romane urmate de Biserică atât în părţile vestice, cât şi în cele estice ale Imperiului Roman. În plus, această nouă evoluţie a lumii creştine occidentale nu putea decât să accentueze diferenţele dintre Răsărit şi Apus.

Francii, cel mai viguros dintre popoarele germanice, au adoptat acest sistem, devenit însăşi coloana vertebrală a statului lor. În curând, după ce şi-au extins imperiul din Spania până la Elba şi de la Dunăre până la Apenini, francii, sub conducerea lui Carol cel Mare (771-814), şi-au asumat conducerea Vestului şi protecţia Bisericii în Imperiul Roman renăscut.

Creştinismul a pătruns destul de greu însă printre croaţi, sârbi, bulgari, sloveni şi cehi. Ei au fost complet creştinaţi abia în secolul al IX-lea. Deşi printre slavi existaseră şi misionari franci, romani şi irlandezi, pe lângă cei bizantini, după un timp a fost clar că nu numai slavii din sud, dar şi cei din est vor rămâne sub influenţa creştinismului estic şi a culturii bizantine. Prima lor organizare politică în Europa Centrală a fost Moravia Mare, cuprinzând Moravia de astăzi, Slovacia şi o parte din Austria, până la Dunăre. Recentele descoperiri arheologice din Moravia au

FRANCIS DVORNIK

Slavii în istoria şi civilizaţia europeană

demonstrat că, începând cu secolul al IX-lea, influenţa culturală bizantină era foarte puternică în noul stat morav. Astfel se explică de ce conducătorul morav Rastislav (846-870) a încheiat un fel de alianţă politică şi culturală cu Bizanţul. Această alianţă i-a ajutat pe bizantini să oprească expansiunea francilor spre Balcani, să câştige de partea lor un nou stat slav – Bulgaria – şi să-şi extindă influenţa asupra triburilor slave ale viitoarei Serbii.

Consolidarea creştinismului în Moravia de către misionarii bizantini, în secolul al IX-lea, părea să anunţe un viitor strălucitor nu numai pentru slavi, ci şi pentru întregul Occident. Introducerea limbii naţionale în liturghie de către apostolii grecii ai Moraviei, sfinţii Chiril şi Metodiu, ca o concesie acceptată de Roma, promitea o mai rapidă răspândire a credinţei creştine printre noile naţiuni şi un acces mai uşor al omului de rând la misterele religioase. Dezvoltarea rapidă a literaturii în slavona veche în Moravia şi, mai târziu, în Boemia, ilustrează clar ceea ce ar fi putut câştiga şi celelalte naţiuni printr-o dezvoltare a literaturii lor naţionale, dacă ar fi urmat noul exemplu ce li se oferea. Întrepătrunderea culturii bizantine şi a celei latine în Moravia era, de asemenea, un semn favorabil pentru o mai bună înţelegere între Est şi Vest.

Unele dintre aceste posibilităţi ar fi fost probabil realizate dacă experimentul morav ar fi avut loc în condiţii mai fericite. De fapt, el a fost folosit de către conducătorii moravi pentru a opri pătrunderea francilor în bazinul morav şi în cel dunărean şi de către papalitate pentru a submina puterea Bisericii francilor din est (germane) în noile teritorii. Francii erau prea puternici pentru a fi uşor învinşi şi era prea devreme pentru noua putere politică şi culturală din Moravia să-şi impună voinţa. Noul stat a fost complet distrus de săbiile germane şi făcut una cu pământul sub copitele cailor maghiari (906). Accesul la comorile culturii bizantine, ce păruse să se deschidă pentru Europa vestică, de-a lungul Dunării, a fost încă o dată oprit. Noii invadatori din Europa Centrală, maghiarii, s-au stabilit definitiv în bazinul dunărean separând astfel grupurile de slavi din vest de cele din est. Boemia, care se alăturase Imperiului Franc de Est, a scăpat de acest dezastru şi a moştenit realizările culturale ale Moraviei Mari.

În acest fel au pierdut slavii cea mai mare şansă a lor de a deveni o putere politică şi culturală importantă în Europa Centrală. Conducerea a fost luată deci de *Regnum Teutonicorum*, partea estică a imperiului franc în curs de destrămare, adică Germania. Slavii dintre Elba şi Oder au fost primii care au simţit consecinţele acestei schimbări. Cucerirea teritoriilor lor de către Henric I (919-936) şi Otto I (936-973) şi introducerea sistemului ecleziastic german erau acţiuni de rău augur pentru libertatea şi chiar existenţa lor.

Acestea au constituit şi începutul unor conflicte grave între germani şi slavi, care aveau să dureze secole de-a rândul. A existat, se pare, o singură posibilitate a unei colaborări paşnice între slavi şi germani – în Imperiul Roman reinstaurat de Otto al III-lea (983-1002). Atunci părea posibil ca Germania să preia rolul Moraviei

The Slavs in European History and Civilization
FRANCIS DVORNIK
Copyright © 1962 by Rutgers, The State University of New Jersey

Slavii în istoria şi civilizaţia europeană
FRANCIS DVORNIK
Copyright © 2001 pentru ediţia română **Open Society Institute Budapesta**
Traducere: DIANA STANCIU

Această ediţie a apărut cu sprijinul CEU Translation Project,
finanţat de Center for Publishing Development
din cadrul Open Society Institute Budapesta
şi de Fundaţia pentru o Societate Deschisă România.

Toate drepturile rezervate Editurii ALL EDUCATIONAL.
Nici o parte din acest volum nu poate fi copiată
fără permisiunea scrisă a Editurii **ALL EDUCATIONAL.**
Drepturile de distribuţie în străinătate aparţin în exclusivitate editurii.

All rights reserved.
The distribution of this book outside Romania,
without the written permission of ***ALL EDUCATIONAL,*** is strictly prohibited.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale
DVORNIK, FRANCIS
Slavii în istoria şi civilizaţia europeană / Francis Dvornik;
trad. Diana Stanciu – Bucureşti: ALL EDUCATIONAL, 2001
p. 664; cm. 24 – (ALL ISTORIC)
Bibliogr.
Index
ISBN 973-684-350-5
I. Stanciu, Diana (trad.)
94(=16)(4)

Editura **ALL EDUCATIONAL:** Bucureşti Bd. Timişoara nr. 58, secto
Tel: 402 26 00; 402 26 01
Fax: 402 26 10

Departamentul difuzare: Tel: 402 26 20
Fax: 402 26 30

Comenzi la: comenzi@all.ro
URL: http://www.all.ro

Redactor: **Simona Ceauşu**
Coperta: **Stelian Stanciu**

PRINTED IN ROMANIA

Mari şi să devină intermediarul dintre Estul bizantin şi Vestul roman. Dar moartea prematură a tânărului împărat a spulberat toate aceste speranţe.

Soarta nu a fost favorabilă nici încercării de a crea un imperiu slav, prin unirea Boemiei cu Polonia într-un singur stat sub conducerea marelui om de stat polonez, Bolesław I (992-1018). Aceste circumstanţe au pecetluit soarta popoarelor slave dintre Elba şi Oder şi au deschis drum unei noi etape a înaintării germane spre est, dar şi a pătrunderii culturii occidentale printre cehi şi polonezi, prin intermediul germanilor.

Pe de altă parte, papalitatea încerca să pună capăt sistemului proprietăţilor eclezіastice şi să reducă influenţa imperiului asupra Bisericii. Dar încercarea papei Grigore al VII-lea (1073-1085) de a încercui Germania prin intermediul statelor sale vecine a eşuat datorită refuzului cehilor, căci ducele ceh Vratislav a rămas credincios împăratului excomunicat Henric al IV-lea.

Germanilor li s-au oferit noi posibilităţi de a-şi întări poziţiile printre slavi de-a lungul coastelor Mării Baltice şi al Elbei. Bazele noilor aşezări germane, ale Berlinului şi ale Prusiei au fost puse de ducii Henric Leul şi Albert Ursul şi prin introducerea Ordinului Cavalerilor Teutoni în Polonia, cu scopul de a lupta împotriva prusacilor şi lituanienilor de la Marea Baltică sau estonienilor din Golful Finic şi de a-i converti. Numai devierea interesului imperial spre Sicilia şi sudul Italiei, sub ultimul Hohenstaufen, a salvat Boemia şi Polonia de soarta slavilor polabieni.

Rezultatul acestor evoluţii a fost încorporarea definitivă a slavilor din vest în sfera culturii latine. Influenţa culturală bizantină nu s-a putut menţine decât în Bulgaria, datorită scrierii şi liturghiei slavone. Din Bulgaria, ea s-a răspândit în Serbia, dar bizantinii nu au reuşit să-şi extindă influenţa politică şi culturală şi în Croaţia. Astfel, slavii din sud au fost divizaţi, croaţii şi slovenii dezvoltându-se în cadrul lumii latine, iar bulgarii şi sârbii în cadrul celei bizantine.

În ciuda faptului că Biserica bizantină tolera folosirea limbilor naţionale ca limbi de cult şi favoriza dezvoltarea literaturilor naţionale, relaţia dintre bulgari şi bizantini nu era una foarte amicală. Bizantinii şi-au irosit unica şansă de a încorpora Bulgaria în imperiul lor pe baza consimţământului şi colaborării reciproce când mândra împărătească Zoe a refuzat să-l accepte pe Simeon cel Mare al Bulgariei (893-927), în ciuda educaţiei lui greceşti, ca socru pentru fiul ei Constantin Porfirogenetul. Conflictul rezultat a devenit un sângeros război naţional între slavi şi greci. Acesta a dus la sfârşitul tragic al primului imperiu al bulgarilor şi la înglobarea Bulgariei ca provincie în cadrul Imperiului Bizantin, dar bulgarii nu au acceptat niciodată aceasta ca pe un sfârşit definitiv al independenţei lor.

O relaţie mai fericită s-a stabilit între bizantini şi noua naţiune convertită de ei, ruşii. Statul kievean, întemeiat cu ajutorul popoarelor nordice, a devenit curând o mare putere dincolo de Munţii Carpaţi. Capitala sa, Kievul, a devenit un important centru comercial între Bizanţ, lumea arabă şi Europa vestică – mai ales Germania şi Scandinavia. O puternică activitate culturală s-a dezvoltat acolo, datorită influenţelor

FRANCIS DVORNIK

Slavii în istoria şi civilizaţia europeană

Traducere de

DIANA STANCIU

literare slavone din Bulgaria şi Boemia. Artiştii bizantini i-au învăţat pe ruşi secretele meşteşugurilor lor, iar episcopii bizantini i-au instruit în teologia orientală şi în tainele vieţii spirituale. În scurt timp, ruşii au ajuns să stăpânească metodele lor şi au ajuns la un grad de civilizaţie neobişnuit de înalt. În ciuda creştinătăţii şi civilizaţiei de tip bizantin, statul kievean a menţinut continuu contactul cu Occidentul latin, considerându-se un partener activ printre naţiunile europene. Distanţa faţă de Bizanţ a protejat Kievul împotriva intervenţiilor imperiale în afacerile sale interne. Deşi recunoşteau autoritatea supremă a împăratului bizantin în comunitatea creştină, kievenii şi-au dezvoltat propriul sistem politic – o combinaţie ciudată de oraşe-state democratice şi principii monarhice.

Acest sistem politic atât de lejer s-a dovedit totuşi fatal pentru statul kievean. Slăbit de luptele interne între prinţii dinastiei conducătoare şi de invaziile unor noi nomazi din Asia, cumanii, care i-au blocat accesul la Marea Neagră, Kievul a decăzut tot mai mult. Mongolii au anihilat rapid libertatea politică a ruşilor şi, timp de două secole, Rusia a dispărut de pe scena politică europeană.

O nouă eră a început pentru toate naţiunile slave o dată cu secolul al XIII-lea. Acest secol este, în general, considerat o perioadă în care civilizaţia medievală a ajuns la apogeu. Multe trăsături caracteristice ale vieţii europene ajungeau la maturitate şi altele noi apăreau, anunţând progresul în direcţii noi.

Aceasta se putea observa în primul rând în relaţiile dintre papalitate şi puterea laică. Procesul ideologic, început în secolul al IX-lea, sub Nicolae I, şi promovat mai ales de Grigore al VII-lea în secolul al XI-lea, a ajuns la apogeu mai ales sub Inocenţiu al III-lea (1198-1216). Principiul superiorităţii puterii spirituale asupra celei temporale fusese lansat cu multă îndrăzneală de Grigore al VII-lea. El a fost apărat de urmaşii săi, reformatorii ostili oricărei intervenţii laice în afacerile Bisericii, şi a fost elaborat în continuare de canonici până când a devenit baza relaţiilor dintre papalitate şi conducătorii Europei medievale. Această relaţie a fost descrisă de canonici prin comparaţii alegorice cu soarele şi luna, sufletul şi trupul, aurul şi plumbul.

Această nouă teorie politică reprezenta reversul speculaţiilor politice creştine anterioare, având la bază ideea elenistică a regalităţii. Într-o astfel de orânduire politică, împăratul era considerat reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ, însărcinat nu numai cu rezolvarea problemelor laice, ci şi a celor ecleziastice şi, astfel, cu conducerea supuşilor săi spre Dumnezeu. În Occident, aceste prerogative imperiale i-au fost treptat transferate papei şi, o dată cu cucerirea Constantinopolului de către latini, în 1204, chiar şi demnitatea imperială răsăriteană pare să fi fost privată de fosta ei superioritate şi umbrită de către demnitatea de suveran pontif. Unul dintre canonici a definit această situaţie nouă cu următoarele cuvinte:[1] „Papa este deasupra împăratului pentru că el însuşi este adevăratul împărat".

Inocenţiu al III-lea a fost conştient de conexiunea istorică dintre vechiul şi noul echilibru al puterilor. El şi-a motivat transformarea pornind de la perioada lui Carol

OTAKARO ODLOŽILÍK

olim Pragensis Caroli IV, nunc Pennsylvaniae
Universitatis professori,
necnon
ROMANO JAKOBSON
olim Brunensis, nunc Harvardianae
Universitatis professori,
consortibus laborum

cel Mare, pretinzând că, atunci când l-a încoronat împărat pe Carol cel Mare, papa a transferat germanilor imperiul grecilor.[2] Inconsistența acestei explicații a fost probabil observată deja de Inocențiu al IV-lea, care a declarat, în 1254, că Cristos, adevăratul rege și preot, le transmisese lui Petru și urmașilor săi două chei, a monarhiei sacerdotale și a celei regale.[3] Aceste idei, popularizate de reformiști în tratatele asupra deplinătății puterii papale, au fost în continuare elaborate de canonici.

Aceste noi teorii au fost pentru prima dată testate în timpul controversei asupra investiturii. Datorită activității fervente a reformiștilor, care se opuneau pătimaș oricărei intervenții laice a prinților în afacerile Bisericii, papalitatea a putut câștiga această lungă și amară bătălie și a limitat oarecum sistemul germanic al proprietăților ecleziastice. Concordatul de la Worms (1122) le-a conferit din nou papilor posibilitatea de a dispune liber de beneficiile ecleziastice din Italia iar, în timpul unor conducători slabi ca Lothar al II-lea (1125-1137) sau Conrad al III-lea (1138-1152), curia de la Roma a reușit să aducă imperiul sub directa ei supraveghere. Noua practică de a conferi diferite funcții ecleziastice părea să fie o sursă importantă de venituri pentru curie. Astfel, papalitatea nu numai că a devenit cel mai important factor atât în sfera ecleziastică, cât și în cea politică din Evul Mediu, dar a reușit și să dispună de resurse financiare mai mari decât cele aflate la dispoziția oricărui conducător contemporan.

Principala consecință a acestei noi situații a fost, desigur, degradarea ideii imperiale, reprezentată de această dată de regatul german. În ciuda acestui lucru, imperiul nu-și pierduse pretențiile de universalitate. Lombardia, regatul arlezian și Boemia – nefiind nici unul din ele teritoriu german – făceau totuși parte încă din imperiu. Împărații înșiși erau însă de vină pentru decăderea imperiului. Ei neglijaseră întărirea bazei ideologice a imperiului în condițiile unui prestigiu crescând al clasei sacerdotale datorită definitivării dreptului canonic, în care erau folosite cu mare abilitate principiile jurisprudenței romane pentru a susține importanța clerului și a suveranului pontif.

Marele conducător din dinastia Hohenstaufen, Frederic I Barbarossa (1152-1190) a făcut o încercare îndrăzneață de a restaura demnitatea ideii imperiale. Cu ajutorul juriștilor săi, conduși de cancelarul Rainald de Dassel, Frederic I a reînviat tradiția teocrației regale inițiate de Carol cel Mare și a apărat originea divină a puterii seculare și ascendentul ei asupra puterii ecleziastice. El a reușit, prin intermediul obligațiilor feudale, să recupereze întreaga autoritate asupra imperiului și să-și asigure astfel drepturile regale împotriva ducilor și prinților germani.

Aceste vechi concepții germanice asupra regalității s-au dovedit totuși inadecvate pentru restabilirea autorității imperiale în Lombardia. Frederic subestimase puterea crescândă a orașelor lombarde și a inteligenților lor orășeni și nu s-a gândit niciodată că ei ar putea provoca o revoluție în viața națională. El a vrut să forțeze orașele lombarde să se întoarcă la vechiul lor statut feudal și să le reducă la o simplă situație de vasalitate. Rezultatul a fost trecerea orașelor lombarde de partea papalității și

PREFAȚĂ

În anul universitar 1956-57 am ținut la Departamentul de Studii Slave al Universității Harvard un curs de istorie și civilizație slavă în secolele al XIII-lea – al XVIII-lea. Colegii mei din departament și mai ales profesorul A.B. Lord, pe atunci în funcția de președinte, m-au îndemnat să extind și să completez cursul pentru a-l publica sub forma unei cărți. Le mulțumesc pentru interes și încurajări. Cartea de față este, într-un fel, o continuare a unui alt studiu de-al meu, *Slavii: Istoria și civilizația lor timpurie*, publicat în 1956 de Academia Americană din Boston și care se baza pe un curs de-al meu din 1951, ținut la același departament al Universității Harvard.

Având în vedere că multe din problemele tratate în cursul meu merită un studiu mai aprofundat, mi-am extins considerabil cercetările asupra problemelor slavilor din perioada cea mai dificilă și adeseori greșit înțeleasă a istoriei lor, aceea dintre secolele al XIII-lea – al XVIII-lea. Din același motiv, pentru a încuraja un studiu mai detaliat al multor probleme discutate aici, am adăugat la fiecare capitol o bibliografie în limbi non-slave, indicând și sursele cele mai importante. Cercetătorii ce pot utiliza publicații în limbile slave vor găsi în note referințe la lucrări în care există bibliografii mai ample, în respectivele limbi. Indicațiile bibliografice – mai ales cele din ultimul capitol – nu sunt complete, desigur, dar cred că pot fi folositoare.

Am avut norocul de a mă bucura de ajutorul și încurajarea multor prieteni și colegi. Un fost coleg de la Universitatea Carol al IV-lea din Praga, acum profesor de istorie central-europeană la Universitatea Pennsylvania, a citit manuscrisul integral și mi-a oferit sfaturi extrem de prețioase cu privire la împărțirea cărții în capitole și, de asemenea, cu privire la unele probleme de istorie a Cehiei, Poloniei și Germaniei. Profesorul R. Jakobson de la Universitatea Harvard, un promotor fervent al studiilor slavice în Statele Unite, a citit capitolele referitoare la literatura cehă și rusă. Am avut, de asemenea, norocul de a-l consulta, la British Museum, pe profesorul S. Kot, cunoscutul specialist în istoria Reformei, în legătură cu anumite probleme legate de răspândirea Reformei în regiunile slave, mai ales în Polonia. Profesorul W. Weintraub de la Universitatea Harvard a fost atât de amabil să citească acele capitole referitoare la literatura poloneză și îi sunt recunoscător pentru sugestiile sale. I. Ševčenco, profesor la Universitatea Columbia, mi-a furnizat multe informații folositoare cu privire la istoria ucraineană și rusă, iar G.C. Soulis, profesor la Universitatea Indiana și specialist în istoria Balcanilor, a citit capitolele despre istoria și literatura sârbă și bulgară. D.R. Hitchcock, asistent universitar la Universitatea din Maryland, m-a ajutat în transliterațiile cuvintelor slave și a alcătuit tabelele de transliterație și pronunție. Hărțile au fost proiectate de prietenul meu, dl. G. Scheele, căruia îi adresez cele mai sincere mulțumiri, și executate de dl. Myron Otrok, de la Departamentul de Geografie al Universității Rutgers.

astfel a început o luptă sângeroasă dintre ghibelini sau susţinătorii imperiului şi guelfi sau cei ce se opuneau imperiului.

În timpul acestei lupte, Frederic I a pierdut orice posibil sprijin ideologic al experţilor în dreptul roman, al cărui studiu începuse să se dezvolte considerabil la Bologna. Când a înregistrat prima sa victorie asupra Milanului, specialiştii acestui domeniu de studiu se aşteptau ca Frederic să proclame încă o dată dreptul roman ca bază a justiţiei în Italia, cadru al sistemului administrativ şi izvor de inspiraţie al legilor imperiale. Însă Frederic nu a observat toate aceste posibilităţi şi le-a cerut experţilor în drept să studieze şi să interpreteze vechile obiceiuri feudale. După aceasta a urmat revoltă după revoltă până la înfrângerea finală a lui Frederic de către Liga Lombardă la Legnano, în 1176, şi până la pacea de la Konstanz, în 1183, care le-a asigurat oraşelor lombarde recunoaşterea ca mari uniuni vasale şi învestitura feudală pentru consulii lor – o ruptură irevocabilă cu vechile tradiţii şi încă un pas în *direcţia unei noi ordini în Europa*.

Capitularea împăratului în faţa lui Alexandru al III-lea (1177) a lăsat nerezolvat conflictul dintre imperiu şi sacerdoţiu. Papalitatea şi-a păstrat independenţa şi cel de-al treilea conciliu de la Laterán (1179) a demonstrat încă o dată că autoritatea şi conducerea papală în Occident erau o realitate incontestabilă.

Cel mai mare succes diplomatic al lui Frederic I a fost negocierea căsătoriei dintre Constance, fiica născută postum a lui Roger al II-lea şi presupusa moştenitoare a regatului normand al Siciliei, şi fiul lui, Henric. Henric al VI-lea, după consolidarea autorităţii sale în Sicilia şi încercarea nereuşită de a îndrepta regimul instituit de tatăl său în Germania, a decis să transforme Italia într-un centru al puterii sale şi în acest scop a împărţit-o în provincii sub conducerea unor demnitari ce răspundeau direct faţă de el. El plănuia chiar să extindă sistemul statelor papale. Sub conducerea sa energică, victoria deplină a imperiului asupra sacerdoţiului părea iminentă. Nemulţumit doar cu Sicilia şi cu imperiul său din vest, Henric al VI-lea plănuia să reclădească imperiul mediteranean al Romei antice, care cuprindea Siria, Palestina şi chiar Constantinopolul. Moartea subită a lui Henric al VI-lea (1197) a constituit totuşi o pagină nouă în istoria controverselor dintre imperiu şi sacerdoţiu. Acesta a fost într-adevăr un eveniment de maximă importanţă căci a produs schimbări de amploare la nivel general, care apar rareori în istorie. Papalitatea, ce pare să fi trecut până atunci prin momente de mare slăbiciune, a revenit în forţă, ajungând pe culmi nebănuite sub Inocenţiu al III-lea.

Noul papă, un conducător înnăscut, a negat teocraţia regală şi a consolidat supremaţia sacerdoţiului numindu-se pe sine reperezentant al lui Dumnezeu sau al lui Cristos, adică mai puţin decât Dumnezeu, dar mai mult decât omul.[4] El a avut şansa să-şi pună în aplicare principiile rezervându-şi dreptul de a hotărî cine trebuie recunoscut drept împărat în cazul conflictului dintre un Welf, Otto de Brunswick, şi un Hohenstaufen, Filip. Când Otto al IV-lea a început să adopte politica lui Henric al VI-lea, papa a pus la cale alegerea ca împărat a fiului lui Henric, Frederic al II-lea, al

Îi sunt îndatorat profesorului P. Charanis, care a recomandat această carte editurii Universității Rutgers. Aș vrea, de asemenea, să-i transmit mulțumirile mele directorului de la Dumbarton Oaks, dl. J.S. Thacher, pentru fondurile acordate în vederea publicării ei.

Îi sunt profund recunoscător directorului de la Rutgers University Press, William Sloane care, împreună cu personalul său extrem de competent, a supravegheat tipărirea acestei cărți – o sarcină dificilă, care, datorită subiectului neobișnuit, a necesitat o pregătire și o experiență deosebite atât din partea editurii cât și a tipografiei.

Această carte este dedicată, în semn de mulțumire, celor doi prieteni și colegi ai mei care m-au ajutat atât de mult în realizarea ei.

Dumbarton Oaks
Toamna, 1960

cărui tutore fusese în copilăria acestuia. Cu ajutorul Franței, el a pecetluit soarta lui Otto al IV-lea la Bouvines. Al patrulea conciliu de la Lateran (1215), care a ratificat detronarea lui Otto al IV-lea și alegerea lui Frederic al II-lea, a dovedit clar Europei că papalitatea avea dreptul de a dispune de coroana imperială.

În ciuda calităților sale intelectuale și de om de stat, Frederic al II-lea (1211-1250) nu a reușit să salveze ideea imperială de la o constantă degradare. El era, în primul rând, rege al Siciliei și nu a reușit să-și impună puterea în Germania la fel ca Henric al VI-lea, iar încercarea sa de a transfera baza imperiului în Italia, stabilind acolo un regim monarhic absolutist, a fost contracarată de papalitate, în alianță cu guelfii.[5] Papii și-au demonstrat puterea prin repetate excomunicări ale lui Frederic al II-lea și ale fiului său, Conrad al IV-lea (1250-1254). Lunga perioadă de interregn (1254-1273), caracterizată prin dubla alegere ca împărați, în 1257, a doi străini, Richard de Cornwall și Alfonso al X-lea de Castilia, a fost un epilog trist la victoria sacerdoțiului asupra imperiului, care a lipsit înaltul titlu imperial de aproape orice sens. În cele din urmă, supremația papală a devenit evidentă și în Italia când, în 1266, Urban al IV-lea a oferit coroana Siciliei, considerată ca un fel de fief papal, lui Carol de Anjou, fratele lui Ludovic al IX-lea al Franței. Astfel a apărut un nou factor în istoria medievală a Europei. Ambițiile casei de Anjou i-au propulsat în curând pe membrii acesteia și pe alte scene politice decât Sicilia – în Italia, Balcani, Ungaria, Polonia, unde interesele lor au intrat în conflict cu acelea ale națiunilor slave.

După decăderea imperiului, numai papalitatea mai părea capabilă de a realiza ideea de universalitate politică, care fusese atât de mult timp legată de Imperiul Roman. Totuși, în ciuda propagandei stăruitoare în sprijinul credinței că exista o singură sursă a regalității în lume și că aceasta era sacerdoțiul, papalitatea nu a reușit să-și *manifeste concret teocrația. Chiar dacă unii reprezentanți ai ei* s-au apropiat foarte mult de țelul lor, acțiunile lor au fost întrerupte de lungi perioade de interregn, precum aceea din 1268, care a durat mai mult de trei ani. Practica electorală era și ea un handicap. Un colegiu al cardinalilor favoriza, în mod natural, mai degrabă o conducere oligarhică decât o dezvoltare completă a autocrației papale.

Principalul motiv al acestui eșec se află totuși în afirmarea ideii statului suveran mai ales în teritoriile ce nu făceau parte din noul Imperiu Roman al regilor germani – adică în Anglia, Franța, Aragon,[6] Castilia și Portugalia. Regii din aceste regiuni și-au putut strânge legăturile dinastice unindu-și supușii și stabilizându-și conducerea prin consolidarea sistemului feudal și îmbunătățirea mijloacelor administrative primitive, moștenite din Evul Mediu timpuriu.

Împărțirea treptată a populației în patru stări – înaltul cler, aristocrația, orășenii și poporul de rând – a facilitat organizarea administrativă. Se pare că normanzii au fost cei care au pus bazele unei noi concepții despre stat – una ce presupunea o administrație centralizată și o birocrație pe care se putea conta. Cel puțin, astfel de îmbunătățiri aduse guvernării pot fi întâlnite în Sicilia normandă și în statul anglo-normand. Trăsături

CUPRINS

PREFAŢĂ.....V

INTRODUCERE.....XVII

CAPITOLUL I – EUROPA PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XIII-LEA.....1
Apariţia naţiunilor slave şi germanice pe scena politică europeană – Imperiul morav şi consecinţele distrugerii sale – Conducerea politică germană în Europa Centrală. Slavii în sfera politică vestică şi în cea estică – Evoluţia şi criza Rusiei kievene – Dezvoltarea papalităţii până în secolul al XIII-lea – Degradarea ideii imperiale – Henric al VI-lea şi Frederick al II-lea – Papalitatea nu reuşeşte să impună supremaţia politică a sacerdoţiului – Dezintegrarea politică a Germaniei – Înaintarea Germaniei în regiunile baltice, în Prusia şi în Livonia – Dezvoltarea economică a Germaniei şi Italiei – Intensificarea vieţii culturale europene – Răspândirea spiritului laic în literatură – Occidentul în concurenţă cu Răsăritul

CAPITOLUL AL II-LEA – ULTIMII PŘEMYSLIZI, BOEMIA ŞI POLONIA.....19
Přemysl I al Boemiei devine rege – Fericita Agnes de Boemia, fiul împăratului şi regele Angliei – Regele Wenceslas I şi Austria - Přemysl al II-lea, Polonia şi Lituania – Uniunea dintre Austria şi Boemia - Přemysl al II-lea şi Rudolf de Habsburg – „Manifestul către polonezi" – Wenceslas al II-lea, regele Boemiei şi al Poloniei – Un imperiu ceho-polono-ungar – După stingerea dinastiei naţionale cehe

CAPITOLUL AL III-LEA – IOAN AL BOEMIEI, ÎMPĂRATUL LUDOVIC AL IV-LEA ŞI POLONIA.....34
Împăratul Henric al VII-lea de Luxemburg, Franţa şi Italia – Ioan de Luxemburg, regele Boemiei, cavaler rătăcitor – Papa Ioan al XXII-lea, politica sa fiscală şi interesele Franţei în Italia – Primul conflict între Ludovic al IV-lea şi papă; Ioan al Boemiei ca mediator – Încoronarea lui Ludovic al IV-lea la Roma, Marsiglio de Padova şi ideile sale revoluţionare – Aventura italiană a regelui Ioan – Încercarea eşuată a regelui Ioan de a acţiona din nou ca mediator între papă şi împărat – Pretenţiile lui Ioan asupra regatului Poloniei, poziţia dificilă a lui Łokietek în Polonia – Încoronarea lui Łokietek şi alianţa cu Ungaria şi Lituania – Ioan al Boemiei, Polonia şi Ordinul Cavalerilor Teutoni – Cazimir al Poloniei, cucerirea Sileziei de către Polonia şi a Pomereliei de către Ordinul Cavalerilor Teutoni – O nouă criză a relaţiilor ceho-polone – Ludovic al IV-lea, Ioan al Boemiei şi Declaraţia

similare pot fi detectate în sistemul pe care cei doi Hohenstaufen, Henric al VI-lea şi Frederic al II-lea, au vrut să-l introducă în Italia.

Tot în aceste state se poate detecta şi o opoziţie latentă faţă de acceptarea teocraţiei papale. Aceasta s-a afirmat mai ales în regatul Siciliei sub Henric al VI-lea şi Frederic al II-lea, ca şi sub Manfred şi sub casa de Anjou, dar a fost la fel de puternică în Anglia, după cum o arată conflictele puternice din Anglia asupra investiturii. Pe de altă parte, curia de la Roma avea nevoie de ajutorul regilor Franţei în lupta sa cu împăraţii din dinastia Hohenstaufen şi astfel era obligată să-şi limiteze pretenţiile asupra Franţei. În plus, sentimentul naţional, bazat pe comunitatea lingvistică, ce se trezea treptat în secolul al XIII-lea, făcea ca diferitele state să devină tot mai conştiente de suveranitatea lor naţională.

În acest sens, o schimbare spectaculoasă a avut loc în Franţa. Filip al II-lea August (1180-1223) a continuat ceea ce începuseră primii Capeţieni consolidând monarhia şi punând baze solide ale unui stat bine organizat. Astfel, Franţa şi-a trăit perioada de aur sub Ludovic al IX-lea cel Sfânt (1226-1270), considerat regele medieval ideal. După ce fratele său, Carol de Anjou, a acceptat, în 1266, oferta papei de a primi coroana Siciliei, Franţa a devenit din ce în ce mai mult interesată în afacerile interne italiene. Ca rege al Siciliei şi al Neapolelui (1268-1285), Carol a conceput un plan grandios pentru renaşterea imperiului latin în Est, care să înlocuiască Imperiul Bizantin. A doua cruciadă a fratelui său, Ludovic cel Sfânt, împotriva Tunisului (1270) a fost inspirată probabil de Carol, care îşi afirmase planurile de dominaţie asupra Mediteranei. Aceste planuri s-au dovedit însă dezastruoase o dată cu moartea regelui francez în Tunisia. Revolta sicilienilor împotriva francezilor, inaugurată de masacrul Vecerniei Siciliene (1282), a pus capăt unor astfel de planuri ambiţioase, iar Sicilia a devenit un regat independent sub conducerea dinastiei spaniole a Aragonului.

Poziţia conducătoare a Franţei în Occident a devenit şi mai evidentă sub Filip al IV-lea cel Frumos (1285-1314). Încălcând interdicţia lui Bonifaciu al VIII-lea de a percepe taxe de la cler, Filip şi-a găsit sprijinul în opinia publică din Franţa. Toate acestea fuseseră pregătite de juriştii lui Filip, mai ales de Pierre Dubois. În plus, în opoziţia sa faţă de papă, Filip şi-a găsit un aliat şi în Eduard I al Angliei şi papa a fost forţat să cedeze. Când Bonifaciu al VIII-lea a dat vestita sa bulă *Unam Sanctam* (1302), în care îşi afirma definitiv pretenţiile de superioritate asupra tuturor statelor naţionale şi asupra conducătorilor lor, Filip a protestat vehement şi i-a ordonat consilierului său, Nogaret, să-l aducă pe papă în Franţa pentru a fi judecat de un conciliu convocat de către rege. Doar moartea l-a salvat pe Bonifaciu de şi mai multe umilinţe. Dar alegerea unui papă francez, Clement al V-lea (1305-1314), a iniţiat o nouă epocă în istoria papalităţii, cunoscută sub numele de „robia babiloniană" (1309-1376). În această perioadă papalitatea şi-a avut sediul pe teritoriul Franţei, la Avignon, şi a fost, în general, puternic influenţată de regii Franţei.

Această nouă concepţie asupra suveranităţii statului şi a guvernării centralizate îi dăduse Franţei curajul de a-şi afirma interesele naţionale şi de a sfida pretenţiile

de la Rense – Ruptura finală dintre Ludovic al IV-lea şi Boemia – Clement al VI-lea îl alege pe Carol, fiul lui Ioan, drept candidat la tronul Germaniei – Carol ales rege al Germaniei – Moartea lui Ioan în bătălia de la Crécy şi aprecierea domniei sale în Boemia

CAPITOLUL AL IV-LEA – CAROL AL IV-LEA, ÎMPĂRAT ŞI REGE AL BOEMIEI, ŞI CAZIMIR CEL MARE, REGE AL POLONIEI.....55
Educaţia şi caracterul lui Carol – Lupta pentru tronul imperial – Guvernarea lui Carol în Germania – Politica lui Carol în Italia – Carol şi Cola di Rienzo la Praga – Prima expediţie a lui Carol în Italia, critica lui Petrarca – A doua expediţie a lui Carol în Italia – Împăratul Carol şi regatul arlezian – Bula de Aur – Reforme juridice şi economice în Boemia, Maiestas Carolina *– Noi achiziţii teritoriale pentru regatul Boemiei – Politica comercială a lui Carol, controlul asupra Oderului şi Elbei – Praga, capitală a imperiului – Carol şi Habsburgii – Expansiunea poloneză spre Răsărit sub Cazimir cel Mare – Consolidarea Poloniei de către Cazimir cel Mare – Cazimir, Carol al IV-lea şi Ordinul Cavalerilor Teutoni – Congresul de la Cracovia – Succesul lui Cazimir în Răsărit şi împotriva Brandenburgului – Succesorii lui Cazimir – Ludovic de Anjou, rege al Poloniei – Candidatura dinastiei Luxemburg la tronul Poloniei – Carol îi asigură tronul Poloniei fiului său, Wenceslas – Politica imperială a lui Carol*

CAPITOLUL AL V-LEA – AL DOILEA IMPERIU BULGAR, ASCENSIUNEA SERBIEI.....80
Balcanii între Orient şi Occident – Sârbii, bulgarii şi imperiul occidental – Influenţe latine şi bizantine în Serbia – Bulgaria, papalitatea şi imperiul latin – Serbia, Roma şi Niceea – Duplicitatea regelui Ştefan, o explicaţie – Ţarul Asan al II-lea, Roma, Ungaria şi imperiul latin – Consecinţe dezastruoase ale invaziei mongole în Balcani – O nouă combinaţie politică în Balcani şi triumful lui Mihail Paleologul – Ungaria şi slavii din sud – Expansiunea naţională croată şi ascensiunea Bosniei – Duplicitatea împăratului Mihail al VIII-lea la Conciliul de la Lyon; declinul Bulgariei – Conducerea sârbă în Balcani – Evoluţia Serbiei sub ţarul Ştefan Dušan – Declinul Serbiei, cucerirea Bulgariei de către turci şi înfrângerea sârbilor la Kosovo

CAPITOLUL AL VI-LEA – ORGANIZAREA POLITICĂ A STATELOR SLAVE ÎN EVUL MEDIU.....107
Vechiul principiu slavic al diviziunii depăşit în Boemia – Cea mai veche organizare politică în Boemia – Originile nobilimii cehe – Trăsături caracteristice ale feudalismului ceh, „dreptul pământului" – Dezvoltarea nobilimii ca o clasă specială – Poziţia înaltului cler şi a orăşenilor din Boemia – Boemia, stat dualist – Încercări de creare a unui nou cod de legi – Maiestas Carolina, *simbolul coroanei statului – Trăsături caracteristice ale originii nobilimii poloneze – Poziţia înaltului cler şi a*

teocrației papale. Desigur, în ciuda acestei apariții spectaculoase în istoria politică, noua idee a suveranității și a statului organizat nu se dezvoltase deocamdată conform concepțiilor moderne. Autoritatea centrală, care începuse să se afirme cu succes în Neapole și Sicilia, Anglia și Franța, nu putea fi slăbită decât de războaie prelungite. Acestea au provocat declinul statului sicilian, în timp ce războiul de o sută de ani din Franța și Anglia a permis înaltei aristocrații din ambele regate să participe într-o mai mare măsură la guvernare. Aceste evoluții fuseseră anunțate în Anglia de Magna Charta, în 1215. Astfel a fost introdusă o nouă concepție asupra guvernării în Europa medievală.

Datorită conflictelor dezastruoase dintre împărați și papi, regatul german a suferit pierderi mai mari decât ale oricărui alt stat în ce privește suveranitatea sa. Sub dinastia ottoniană, puterea regală își avea rădăcinile, în primul rând, în imensele domenii regale, care le permiteau regilor să întrețină un corp de cavalerie numeric însemnat. Domeniile regale au fost considerabil diminuate în timpul controverselor asupra investiturii și multe dintre ele au intrat în proprietatea marii nobilimi, al cărei ajutor îi era indispensabil regelui. Frederic I a încercat să refacă domeniile regale cu banii pe care-i obținuse din Italia, dar el a pierdut tot ceea ce câștigase în fazele ulterioare ale luptei. Domeniile casei Hohenstaufen din Suabia constituiau valori importante, dar nu erau suficiente. După stingerea dinastiei, ele au fost împărțite între nobilii vecini și viitorii regi și-au pierdut însuși fundamentul puterii lor. Pe măsură ce scădea puterea regală, aceea a ducilor și a conților creștea în importanță. Vechile ducate tribale erau divizate și diminuate. Bavaria, de exemplu, a fost treptat împărțită în patru ducate: Bavaria propriu-zisă, Austria, Stiria și Carintia. Bavaria propriu-zisă se afla în mâinile casei Wittelsbach, iar Austria în cele ale casei Babenberg. Marele ducat al Saxoniei a fost mult micșorat de Frederic Barbarossa după ce l-a învins pe ducele său, Henric Leul. Doar Brunswick și Lüneburg au rămas în posesia lui Henric și a descendenților săi, guelfii. Partea sa vestică și cea mai importantă a fost adăugată arhiepiscopiei de Köln, iar ceea ce a rămas și a continuat să se numească Ducatul Saxoniei a fost dat fiului lui Albert Ursul, care a devenit fondatorul unei noi linii dinastice saxone. Pe la mijlocul secolului al XIII-lea, chiar și acest ducat a fost împărțit în două părți, Wittenberg și Lauenburg.

Familia Wittelsbach, care a obținut palatinatul renan, s-a împărțit și ea în două ramuri în 1255. Aceste diviziuni au coincis cu o evoluție importantă din viața politică germană. Până la mijlocul secolului al XIII-lea, teritoriile nu se împărțeau, de obicei, între descendenții diferiților prinți. Motivul era că, deși fiefurile private se transmiteau ereditar în familiile princiare, atribuirea titlurilor de margraf, conte și duce rămânea, cel puțin teoretic, la dispoziția regelui. Slăbirea autorității regale în timpul interregnului a aruncat însă acest principiu în uitare astfel încât nu numai fiefurile private, ci și celelalte teritorii și titluri au devenit ereditare în familiile princiare, care dispuneau de ele cum doreau, fără a mai aștepta acordul regelui. În

orăşenilor în Polonia – Nobilimea poloneză în calitatea ei de clasă conducătoare – Corona regni Poloniae, regnum – *Succesiunea la tronul Poloniei, reformele lui Cazimir – Reforme administrative – Slovenii – Slovacii şi evoluţia politică din Ungaria – Mathias Csak şi slovacii – Reformele angevinilor şi ale slovacilor – Statutul politic al croaţilor – Adunările croaţilor, influenţele ungare în Slavonia – Păstrarea dreptului romano-bizantin în Dalmaţia. Ragusa (Dubrovnik) – Organizarea celui de-al doilea imperiu bulgar după modelul bizantin – Elemente bizantine şi occidentale în Serbia medievală – Originile aristocraţiei sârbe,* pronoia, *situaţia religioasă, oraşele sârbeşti, codul lui Dušan*

CAPITOLUL AL VII-LEA – REALIZĂRI CULTURALE ALE SLAVILOR ÎN EVUL MEDIU.....133

Occidentalizarea creştinismului ceh, poezia religioasă latină în Boemia – Opere originale în limba latină în Boemia – Traduceri cehe ale scrierilor latine – Creaţii literare cehe în versuri şi proză – Poezia epică şi proza cehă, modelele occidentale – Vechea poezie laică cehă şi relaţia sa cu poezia provensală şi germană – Sentimentul naţional ceh în Boemia – Scrieri istorice, inspiraţia lui Carol al IV-lea – Umanismul timpuriu în Boemia – Devotio moderna *în Boemia, reprezentanţii săi şi legăturile cu mişcarea olandeză – Arta gotică în Boemia – Progresul cultural în Polonia, primele creaţii în limba latină – Dezvoltarea lentă a literaturii poloneze sub influenţa cehă – Artele plastice în Polonia – Activitatea literară în Bulgaria – Literatura sârbă – Fundamentele bizantine ale artei bulgare – Arhitectura sârbă – Originalitatea picturii sârbe*

CAPITOLUL AL VIII-LEA – REFORMA ÎN CEHIA ŞI URMĂRILE EI....163

Personalitatea lui Wenceslas al III-lea – Primul său conflict cu arhiepiscopul – Marea nobilime este împotriva lui Wenceslas – Guvernarea lui Wenceslas în Germania devine tot mai nepopulară – Schimbarea politicii ecleziastice a lui Wenceslas determină căderea sa în Germania – Noi frământări politice în Boemia – Decadenţa crescândă a vieţii ecleziastice în Boemia – Mişcarea reformistă cehă – Activitatea reformistă a lui Jan Hus – Doctrina lui Wycliffe şi influenţa sa asupra reformiştilor cehi – Conflictul dintre eruditii germani şi cei cehi asupra doctrinei lui Wycliffe – Noua schimbare din politica ecleziastică a lui Wenceslas şi consecinţele sale asupra organizării universităţii – Jan Hus şi abuzul în propovăduirea indulgenţelor – Exilul său – Regele Sigismund, Jan Hus şi Conciliul de la Konstanz – Procesul lui Hus şi moartea sa tragică. O eroare gravă – Doctrina lui Jan Hus – Ecouri furtunoase ale morţii lui Hus în Boemia, ascensiunea „utraquiştilor" – Moderaţii şi radicalii – Noi frământări şi moartea lui Wenceslas al III-lea – Opoziţia cehă faţă de Sigismund; Jan Žižka, conducătorul opoziţiei – Proclamarea celor Patru Articole – Războaiele husite – Înfrângerea aripii radicale şi aceptarea celor Patru Articole de către Conciliul de la Basel – Cauzele ascensiunii mişcărilor radicale în Boemia – Utraquiştii şi succesorul lui Sigismund. Conflictul regelui

consecinţă, Germania a fost împărţită într-o multitudine de principate ereditare. Principiul ereditar a fost şi mai mult întărit de tratatele personale dintre casele princiare, încheiate pentru a le susţine interesele.

Celelalte ducate au avut aceeaşi soartă. Suabia şi Franconia şi-au pierdut ducii. Lorena a fost împărţită în ducatul de Brabant şi alte câteva teritorii mai mici. Noile oraşe, cărora li se acordaseră multe privilegii de către regi şi nobilime, au început să se autoguverneze, devenind aproape independente. Fără a mai putea conta pe protecţia autorităţii regale, ele au fost obligate să formeze ligi pentru a se proteja împotriva prinţilor. Cele mai importante erau Confederaţia Renană şi Liga Hanseatică, cu centrul la Lübeck, în nordul Germaniei.

Teritoriile cele mai importante pentru istoria medievală a slavilor erau marca brandenburgică, aflată în mâinile ascanienilor, Lusaţia de Sus şi de Jos şi Meissen. Pe aceste teritorii locuia încă o mare parte din populaţia slavă iniţială, dar numărul acesteia era în continuă scădere datorită colonizării şi asimilării ei de către germani. Mărcile Meissen şi Turingia precum şi palatinatul saxon se aflau în mâinile familiei Wettin încă din 1261. Aceste teritorii au fost adeseori râvnite de regii Boemici şi Poloniei. În plus, Polonia a încercat întotdeauna să-şi recucerească posesiunile din vestul Pomeraniei, de pe coastele Mării Baltice, care erau încă sub conducerea unei dinastii slave şi, deşi erau nominal considerate ca o parte a imperiului, îşi păstraseră practic independenţa. Populaţia slavă din ţinuturile Holstein şi Mecklenburg a fost şi ea rapid asimilată de influxul coloniştilor germani.

În ciuda divizărilor care au continuat, importanţa marilor domenii familiale a crescut. Teritoriul fiind mai mic, a favorizat o guvernare mai eficace şi astfel, în a doua jumătate a secolului al XII-lea, apăruseră deja în Germania un număr de state teritoriale ai căror conducători exercitau rolul administrativ şi judiciar care aparţinuse cândva regelui. Această situaţie a fost pecetluită de Frederic al II-lea, care le-a garantat conducătorilor din teritoriu întreaga suveranitate pe terenurile lor. Ideea dinastică nu se putea dezvolta, desigur, în astfel de condiţii aşa cum se dezvolta în alte regate occidentale. Marea nobilime insista să-şi păstreze dreptul de a valida succesiunea regală. Germania a devenit un regat electoral, drepturile de a alege fiindu-le rezervate celor şapte mari prinţi electori – aşa numiţii *Kurfürsten*.[7]

La începutul secolului al XIII-lea, un nou teritoriu a fost adăugat la imperiul de pe coastele Mării Baltice. Acolo, vecinii slavilor pomeranieni, polonezilor şi ruşilor erau prusacii de la Marea Baltică, lituanienii şi letonii, vorbind limbi ce nu aveau nici o afinitate cu acelea ale slavilor sau ale germanilor. Aflaţi la mare depărtare de centrele de civilizaţie occidentale latine, aceste popoare erau încă păgâne în secolul al XIII-lea. Influenţa germană a prins rădăcini puternice în aceste regiuni în 1198, când negustorii din Bremen au întemeiat oraşul Riga, la gurile râului Dvina, pentru a-şi depozita produsele. Primul misionar al letonilor a fost călugărul augustinian Meinhart, care a devenit şi primul lor episcop. Cum creştinarea letonilor înainta destul de lent, episcopul Albert de Livonia (1199-1229) s-a gândit să întemeieze un

George cu papalitatea – Un reformator radical, Peter Chelčický – Ascensiunea Fraților din Boemia

CAPITOLUL AL IX-LEA – CNEZATELE RUSE, ASCENSIUNEA LITUANIEI ŞI A MOSCOVEI, UNIUNEA JAGIELLONĂ.....189
Ordinele militare germane şi cnezatele din nordul Rusiei – Galiția, Volânia şi Occidentul latin – Lituania şi cnezatele ruse – Începuturile istoriei cnezatului moscovit – Dmitri Donskoi – Jagiello al Lituaniei, Moscovei şi Poloniei – Şansele lui Vitold de a uni teritoriile ruse în jurul oraşului Vilna – Lituania şi Polonia – Planurile religioase ale lui Vitold – Marele cneaz Vasili I şi împăratul bizantin – Succesul de scurtă durată al lui Vitold

CAPITOLUL AL X-LEA – UNIUNEA DINASTICĂ JAGIELLONĂ ŞI PERICOLUL TURCESC.....206
Władysław, fiul lui Jagiello şi regele Poloniei, ales rege şi în Ungaria – Sigismund al Ungariei şi ultimele zile ale Serbiei – Władysław, „eroul de la Varna" – Cucerirea Serbiei, Bosniei, Herțegovinei, Zetei (Muntenegru) şi Albaniei de către Mahomed al II-lea – Matia Corvin şi Vladislav Jagiello, regi ai Boemiei şi Ungariei – Regele Cazimir al IV-lea al Poloniei şi Lituaniei – Înaintarea turcilor către frontiera sudică a Poloniei – Expediția dezastruoasă a lui Ioan Albert în porturile Mării Negre – Succesul lui Alexandru în Crimeea – Sigismund I al Poloniei şi Habsburgii – Moartea tragică a regelui Ludovic Jagiello la Mohács – Habsburgii conduc în locul Jagiellonilor în Boemia şi Ungaria – Habsburgii, ultimii Jagielloni şi turcii

CAPITOLUL AL XI-LEA – POLONIA-LITUANIA ŞI REGIUNILE BALTICE.....219
Frământări în Prusia după victoria poloneză de la Grünwald – Uniunea prusacă; Polonia îşi recapătă suveranitatea asupra Prusiei şi Pomeraniei – Albert de Brandenburg şi secularizarea ducatului Prusiei – Înaintarea polono-lituaniană în Livonia – Repercusiuni ale problemelor din Livonia asupra uniunii polono-lituaniene: Uniunea de la Lublin din 1569 – Politica pasivă a Poloniei în Prusia

CAPITOLUL AL XII-LEA – DEZVOLTAREA STATULUI MOSCOVIT ŞI A RELAȚIILOR SALE CU POLONIA-LITUANIA.....229
Lupta lui Vasili al II-lea pentru tronul moscovit şi noua sa politică față de tătari – Lituania şi acumularea de terenuri în estul Rusiei de către Vasili al II-lea – Vasili al II-lea şi Conciliul de la Florența – Moscova, Polonia-Lituania şi Bizanțul – Ivan al III-lea, marele unificator – Ivan al III-lea, Cazimir, regele uniunii polono-lituaniene şi tătarii – Ivan al III-lea, principesa bizantină Zoe (Sofia), papa şi turcii – Vasili al III-lea continuă politica de acumulare de teritorii a lui Ivan al III-lea – Victoriile lui Ivan al IV-lea în Kazan şi Astrahan, precum şi expansiunea Rusiei în hanatul Siberiei – Înaintarea lui Ivan al IV-lea în regiunile baltice – Revendicarea

ordin militar pentru promovarea creştinismului, Cavalerii Spadei – Gladiferi (Fratres militiae Christi). Cu ajutorul unei armate de cavaleri germani cruciaţi, el a reuşit să cucercască întreaga Letonie. Regele Filip al Suabiei i-a oferit lui Albert şi ordinului său ţara ca fief. Influenţa politică şi culturală germană a pătruns chiar mai departe spre nord atunci când, între 1207 şi 1217, Albert şi ordinul său au cucerit Estonia cu ajutorul regelui danez Waldemar. Această ţară era locuită de o populaţie înrudită cu finlandezii. Oraşul Dorpat (Iuriev, Tartu), întemeiat de slavi, a fost cucerit şi a devenit scaunul episcopului german al Estonici şi un nou centru al influenţei politice şi culturale germane.

Polonezii erau şi mai interesaţi de creştinarea vecinilor lor, prusacii şi lituanienii. S-au înregistrat câteva succese din partea călugărilor cistercieni de la Lekno, din Polonia Mare, şi de la Oliva, lângă Gdańsk (Danzig). Christian, unul dintre aceşti misionari, a devenit primul episcop al Prusiei în 1215. Misiunile nu au evoluat însă prea bine din cauza disensiunilor dintre papalitate şi prinţii polonezi, care sprijineau aceste misiuni. Aceştia încercau să-şi extindă dominaţia asupra întregii regiuni ce trebuia convertită, dar papalitatea încerca şi ea să obţină autoritatea directă asupra teritoriilor misiunilor prusace şi să-i aducă pe neofiţi sub propria sa conducere. O reacţie păgână a distrus o mare parte din rezultatele acestor prime conversiuni. Chiar şi abaţia din Oliva a fost distrusă, iar regiunea poloneză Chełmno (Kulm) a suferit repetate incursiuni ale barbarilor.

Aceasta l-a determinat pe ducele polonez Conrad de Mazovia să aibă o idee similară cu aceea a lui Albert de Livonia şi, sprijinit de episcopul Christian, a întemeiat în 1228 un nou ordin militar, Frăţia Cavalerilor din Dobrzyń. În acelaşi timp, el a început negocierile cu Ordinul Cavalerilor Teutoni, care fusese întemeiat în timpul asediului Acrei, în Palestina, de către cruciaţi (1191) şi care, din 1197, se stabilise şi în Europa.

Intenţia lui Conrad era de a încredinţa cavalerilor teutoni protecţia regiunii Chełmno pentru a o menţine sub suveranitatea sa. Marele maestru al ordinului, Hermann von Salza, intenţiona totuşi să aducă acest teritoriu sub suveranitatea ordinului său şi să-l ataşeze imperiului împreună cu teritoriile pe care spera să le cucercască. Astfel, la deschiderea negocierilor cu ducele polonez, marele maestru i-a cerut împăratului Frederic al II-lea să confirme terenurile ce urmau să fie dăruite de Conrad şi să-i confere acestuia privilegiile prinţilor germani în teritoriile prusace care urmau să fie cucerite.

Primul detaşament de cavaleri a ajuns în Prusia în 1230. Cu ajutorul unui document falsificat prin care Conrad le-ar fi acordat deplină suveranitate asupra regiunii Chełmno, cavalerii au obţinut confirmarea acestor drepturi din partea papei. Ele au fost şi mai mult întărite de fuziunea Frăţiei Cavalerilor din Dobrozyń cu ordinul. Mai mult, când, în 1237, forţele militare ale Cavalerilor Spadei au fost anihilate de lituanienii păgâni, Ordinul Cavalerilor Teutoni a absorbit şi rămăşiţele Cavalerilor Spadei asumându-şi sarcina de a aduce pacea între Livonia şi Estonia. Din acel moment, puterea ordinului a crescut continuu. Ajutat de cruciaţii din

tronului polonez de către Ivan al IV-lea şi schimbările din regiunile baltice – Ivan al IV-lea şi nobilimea – Ivan al IV-lea şi scena diplomatică europeană – Fedor I, patriarhia rusă şi dispariţia dinastiei Rurik

CAPITOLUL AL XIII-LEA – RENAŞTEREA ŞI SLAVII. REALIZĂRI CULTURALE ALE SLAVILOR ÎN SECOLELE AL XV-LEA ŞI AL XVI-LEA.....250

I. Renaşterea în Italia, Ţările de Jos, Franţa şi Germania şi influenţa ei asupra slavilor – Activitatea literară cehă ca reflexie a conflictelor religioase din secolul al XV-lea, Hus şi literatura husită – Utraquiştii şi romaniştii – Supravieţuirea umanismului în Moravia, noi influenţe umaniste italiene – Umanişti cehi – Umanismul german şi influenţa lui asupra Uniunii Fraţilor – Renaşterea în istoriografia şi literatura cehă – Renaşterea în arta cehă

II. Primele contacte ale polonezilor cu umanismul occidental – Regi şi umanişti polonezi – „Perioada de aur," scrieri poloneze asupra artei guvernării – Literatura naţională poloneză – Nicholaus Rey – Jan Kochanowski, marele poet polonez – Contemporanii şi epigonii lui Kochanowski – Renaşterea în arta poloneză – Influenţe culturale poloneze în Lituania, vestul şi sudul Rusiei; primele creaţii literare bieloruse şi ucrainene – Reacţia ortodocşilor împotriva unirii cu Roma, literatura polemică ortodoxă

III. Literatura din estul Rusiei în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea ca ecou al dezastrului naţional – Dezvoltarea statului moscovit şi opoziţia faţă de el reflectată în literatura secolului al XV-lea, influenţa literară a slavilor din sud – Primele erezii ruseşti şi literatura polemică – Maxim Grecul – Ideologia moscovită a unificării oglindită în activitatea literară – Renaşterea italiană şi arta din estul Rusiei – Arta icoanei, o artă naţională rusă

IV. Umanişti din Dalmaţia şi Ragusa – Primii poeţi şi dramaturgi croaţi – Perioada de aur a poeziei ragusane – Caracteristicile creaţiei literare dalmate – Renaşterea italiană în arta dalmată

CAPITOLUL AL XIV-LEA – DEZVOLTAREA SOCIALĂ ŞI POLITICĂ A SLAVILOR DIN VEST ŞI DIN SUD ÎN SECOLELE AL XV-LEA – AL XVII-LEA.....288

Schimbări sociale şi politice în Europa apuseană – Ideea monarhică şi parlamentarismul occidental – Codurile de legi din Occident şi expansiunea maritimă – Germania îşi pierde rutele comerciale tradiţionale – Noile pieţe ale grâului stimulează economia agrară germană – Declinul autorităţii regale în Boemia în perioada regilor jagielloni – Dietele din Boemia, marea nobilime, cavalerii, orăşenii – Problemele ţăranilor şi ale husiţilor – Introducerea robiei în Boemia – Jurisprudenţa cehă – Declinul puterii regale în Polonia, originea dietelor poloneze – Nobilii deţin controlul guvernării – Declinul oraşelor poloneze – Exploatarea

Germania, acesta a întemeiat în teritoriile prusace cucerite un nou stat german la Marea Baltică.[8]

Acesta a fost un rezultat ciudat al ideii cruciadei, care devenise tot mai puţin tentantă în secolul al XIII-lea, pe măsură ce baza ei prea puţin creştină era tot mai evidentă. La fel cum aplicarea acestei idei în Orientul Apropiat provocase o reacţie în rândurile arabilor şi turcilor „infideli", la fel a provocat aplicarea ei în nord o reacţie extrem de puternică în rândurile lituanienilor păgâni. Hărţuiţi continuu de cavaleri şi de armatele de cruciaţi venite din Germania, Boemia şi Polonia, lituanienii, susţinuţi de refugiaţii prusaci, au devenit luptători de temut. Sub o presiune continuă venită din nord-vest, lituanienii au învăţat avantajele unei organizări politice mai solide. Primul lor mare conducător, marele duce Mendovg, a reuşit în jurul anului 1240 să unească diferitele triburi din punct de vedere politic. Acceptând creştinismul – el a primit un titlu regal din partea papei Inocenţiu al IV-lea – Mendovg a câştigat un răgaz pentru naţiunea sa şi a continuat să-şi extindă guvernarea asupra principatelor ruse învecinate, aflate încă sub stăpânire mongolă. Reîntoarcerea lui Mendovg la păgânism ar fi trebuit să le demonstreze cruciaţilor pioşi cât de ineficiente erau metodele lor misionare. Deşi încă păgâni, lituanienii au devenit o mare putere în Europa de nord şi au reuşit să influenţeze profund istoria polonezilor şi a ruşilor în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea.

Această expansiune a *influenţei germane în regiunile baltice* este îndeaproape legată de evoluţia economică a Germaniei şi a restului imperiului. Din acest punct de vedere, în ciuda situaţiei lor politice tulburi şi aproape haotice, Germania şi Italia înregistrau un progres economic constatant şi uneori neaşteptat. Colonizarea ţinuturilor slave de la Marea Baltică a deschis mari posibilităţi comerţului german. Noile oraşe au devenit centre comerciale şi numărul lor a crescut constant. Wisby, pe insula Gotland, a fost întemeiat în jurul anului 1160, Rostock în 1218, Stralsund şi Gdańsk (Danzig) în 1230, Wismar în 1269, Greifswald în Pomerania, în 1240. Vechiul oraş Lüneburg a devenit mai proeminent ca centru comercial la sfârşitul secolului al XII-lea. Cea mai veche dintre aceste localităţi, Lübeck (1158), a avut iniţiativa de a-i aduna pe negustorii din toate oraşele baltice într-o puternică organizaţie comercială – Liga Hanseatică – care a preluat comerţul înfloritor cu Novgorodul, cu regiunile baltice, cu Anglia şi cu restul Europei.[9] Bazele de operare ale ligii erau balanţa romană din Londra, existentă acolo de la mijlocul secolului al XII-lea, şi contorul din Bruges. Acesta din urmă era cel mai important centru comercial internaţional din Europa în acea perioadă. Negustorii din toate centrele comerciale mai importante îşi stabileau contorul în acest oraş flamand. Acolo Flandra şi Brabantul obţineau lâna englezească de care aveau nevoie negustorii lor pentru producţia de pânză, care era exportată de Liga Hanseatică în nord şi de către alţi negustori în Franţa, Germania, Spania şi Italia. Bruges era şi punctul terminus în exportul de mirodenii şi produse de lux din Orient al veneţienilor, de unde aceste bunuri erau distribuite în regiunile nordice ale Europei.

țărănimii poloneze de către nobili – Încercarea de a introduce noi coduri de legi în Polonia – Statutul Lituaniei înainte de unirea cu Polonia – Sentimentul de independență al lituanienilor în ciuda uniunii polono-lituaniene – Lenta asimilare a instituțiilor poloneze – Marele consiliu ducal aflat la originea dietelor lituaniene – Uniunea și statutele lituaniene – Influența poloneză crescândă în regiunile ruse – Catolici, uniați și ortodocși – Diferențierea crescândă între sudul, vestul și estul Rusiei: Ucraina, Bielorusia și Rusia Mare – Creșterea influenței marii nobilimi în cazul ungurilor și slovacilor – Viața politică și națională a croaților; veneției și Dalmația – Republica Dubrovnik – Organizarea socială și politică a Imperiului Otoman și aplicarea ei în cazul sârbilor și bulgarilor – Elementele slave din armata și administrația turcă – Schimbări profunde în viața socială a sârbilor și bulgarilor – Biserica, Patriarhia Sârbă – Decadența vieții politice turcești și oprimarea populației creștine – Încercări de revoltă, haiduci, grupări uskok – Sârbii și bulgarii în timpul războaielor cu turcii, catolicii din Bulgaria – Migrația sârbilor în Ungaria

CAPITOLUL AL XV-LEA – DEZVOLTAREA AUTOCRAȚIEI MOSCOVITE: SCHIMBĂRI SOCIALE ȘI POLITICE ÎN ESTUL RUSIEI.....320

*Caracteristici democratice în statul kievean – Tendințe autocratice în cnezatul Suzdal-Vladimir – Dispariția adunărilor populare orășenești (*veče*) – Introducerea principiului ereditar în statul moscovit – Triumful autocrației – Moscova și hanii mongoli – Idei politice bizantine în literatura kieveană – Baza ideologică a autocrației moscovite – Biserica Rusă susține monarhia – Unitatea religioasă duce la unitate politică – Marele cneaz al Moscovei, protectorul ortodoxiei; un nou val de idei politice bizantine la Moscova – Moscova, a treia Romă – Influențe mongole în dezvoltarea autocrației moscovite – Cnejii moscoviți refuză să devină moștenitori ai Bizanțului. Diferențele dintre autocrația bizantină și cea moscovită – Biserica și țarii – Armata moscovită reorganizată după modelul mongol – Administrația statului moscovit; influențe mongole în domeniul jurisprudenței și influențe bizantine în legislație – Schimbări sociale în statul moscovit – Sistemul seniorial* (pomestie) *și serviciul militar obligatoriu introdus de Ivan al III-lea – Orașele și țărănimea în statul moscovit – Ivan al IV-lea și marea nobilime – Măsurile antiaristocratice ale lui Ivan –* Opričnina, *regimul teroarei – Concepția lui Ivan asupra autocrației*

CAPITOLUL AL XVI-LEA – REFORMA ȘI SLAVII.....344

Renașterea și decadența vieții ecleziastice – Reacția credincioșilor – Umaniștii și reforma Bisericii – Luther, Zwingli, Calvin

I. Situația religioasă pe teritoriile cehe – Luther, utraquiștii și Frații cehi – Ferdinand I, neo-utraquiștii, Frații și catolicii – Evoluția Reformei în timpul lui Maximilian al II-lea, Confessio Bohemica *– Tendințe catolice, luterane, filipiste și calviniste – Scrisoarea regală a lui Rudolf, libertatea religioasă – Reacția catolică, revoluția protestanților – Alegerea lui Frederic,*

Mărfurile din Italia ajungeau la Bruges şi în nordul Franţei pe uscat, nu pe mare. Oraşele de pe Rin profitau, desigur, de pe urma acestui negoţ, pe lângă comercializarea propriilor produse şi a vinurilor de Rin şi Moselle. Relaţiile maritime cu Bruges şi cu nordul Franţei au fost inaugurate de Genova şi Veneţia doar în prima jumătate a secolului al XIV-lea.

Nici în Italia tulburările politice, conflictele sângeroase între oraşele ce se invidiau reciproc sau între guelfi şi ghibelini nu au oprit progresul economic. E adevărat că acestea au provocat unele mişcări neortodoxe precum frăţiile flagelanţilor, care s-au răspândit şi în sudul Germaniei, atingând chiar şi Boemia. În general însă, în ciuda nesiguranţei politice, viaţa economică era înfloritoare. Manufacturile făceau progrese simţitoare în oraşele lombarde, unde se putea observa deja apariţia unor elemente capitaliste.

Oraşele au devenit oraşe-state, extinzându-se şi asupra satelor din apropiere în timp ce continuau să acumuleze bogăţii, iar schimburile comerciale erau înfloritoare datorită deschiderii de noi pieţe în Orientul Apropiat. Patricienii din Veneţia şi Genova, împreună cu vastele lor flote dominau rutele maritime în Marea Mediterană. Ei guvernau colonii importante de pe teritoriul Imperiului Bizantin şi marinarii lor îndrăzneţi ajunseseră pe malurile Mării Negre, pe de o parte, şi în Insulele Azore, pe de altă parte. Odată cu cruciaţii, ei au pătruns în Siria şi Palestina. Recucerirea de către musulmani a majorităţii statelor creştine fondate de cruciaţi nu a oprit progresul comerţului în aceste state. Din Egipt şi din Siria, ele şi-au extins relaţiile în interiorul lumii islamice, păstrând un monopol comercial eficient între Orientul Mijlociu şi Europa vestică.

Tipul de mărfuri aduse de ele din Orient – mirodenii şi produse de lux – le asigurau profituri mult mai mari decât produsele comercializate de către Liga Hanseatică. Ele învăţaseră metodele comerciale ale bizantinilor şi arabilor şi le dezvoltaseră şi mai mult datorită propriilor lor experienţe. Exploratorii lor ajunseseră chiar şi în interiorul Asiei. Misionarii franciscani deschideau posibilitatea unor relaţii cu imperiul mongol, ce se întindea de la Volga până la ţărmurile Pacificului. Veneţienii Niccolo şi Matteo Polo chiar au ajuns în China şi s-au întors cu cererea lui Kublai Han (Kubilai) de a obţine de la papă un grup de învăţaţi care să-i instruiască poporul în religia creştină şi în artele liberale. Lungul interregn din 1269 a fost în mare parte responsabil de incapacitatea Romei de a răspunde cererii hanului. Descrierile experienţelor de tinereţe ale lui Marco Polo în China şi India, în *Il Milione*, le-au oferit învăţaţilor medievali primele informaţii cu privire la straniile culturi ale Orientului Îndepărtat.

Progresul economic a fost însoţit de o evoluţie considerabilă a vieţii culturale. Din acest punct de vedere, secolul al XIII-lea a reuşit să construiască pe baza fundamentelor stabilite de renaşterea culturală din secolul al XII-lea.[10] Cele mai bune condiţii politice pentru o astfel de evoluţie au existat în Franţa datorită consolidării puterii regale. Capeţienii nu numai că au reuşit să-şi afirme drepturile asupra vasalilor lor, ci au şi înţeles curând importanţa oraşelor în plină dezvoltare

înfrângerea din bătălia de la Muntele Alb – Reforma printre sorbii din Lusaţia, originile literaturii sorbilor – Răspândirea Reformei în nordul Ungariei – Luteranismul slovacilor şi germanilor, calvinismul maghiarilor – Libertatea religioasă şi organizarea Bisericii luterane şi a celei calviniste în Ungaria – Contrareforma catolică şi slovacii

II. *Situaţia din Polonia – Prusia ca centru al propagandei luterane – Confederaţia de la Varşovia, răspândirea luteranismului şi calvinismului – Fraţii cehi în Polonia – Încercări de formare a unei Biserici naţionale poloneze – Anti-triniatarianismul – Reacţia catolică, Hosius şi iezuiţii – Sfârşitul Reformei în Polonia – Influenţa Reformei în viaţa culturală poloneză*

III. *Primus Trubar, un Luther sloven – Reformaţii ca întemeietori ai literaturii slovene – Contrareforma catolică urmează metodele reformatorilor protestanţi – Răspândirea Reformei printre croaţi – Literara croată protestantă – Flacius şi Vergerius, reformatori croaţi – Contrareforma catolică, crearea limbii literare sârbo-croate – Idei panslave protestante şi catolice, Križanić – Propaganda protestantă printre slavii ortodocşi – Protestantismul şi slavii din est – Protestantismul şi statul moscovit*

CAPITOLUL AL XVII-LEA – HABSBURGII, MOSCOVA, POLONIA-LITUANIA ŞI BOEMIA.....384

Ascensiunea Habsburgilor – Primele contacte cu Moscova – Alianţa dintre moscoviţi şi Habsburgi – Sigismund, Vasili al III-lea şi Habsburgii – Congresul de la Viena (1515) – Habsburgii şi statul moscovit profită de relaţiile amicale dintre ei – Maximilian al II-lea, Ivan al IV-lea şi interregnul polonez – Succesiunea lui Ştefan Bathory, Rudolf al II-lea, Fedor – Habsburgii, Zamoyski şi Boris Godunov – Zamoyski, Habsburgii şi principatele dunărene – Tendinţele imperialiste ale lui Carol al V-lea – Concepţiile politice ale lui Filip al II-lea şi eşecul lor – Principalele idei ale absolutismului monarhic spaniol – Habsburgii adoptă concepţia spaniolă şi în Austria – Aplicarea ei în Boemia – Planurile monarhice ale lui Ferdinand al II-lea în Germania contracarate de Danemarca, Franţa şi Suedia – Sfârşitul Războiului de treizeci de ani, pacea din Westfalia (1648), distrugerea Boemiei – Activitatea literară a exilaţilor cehi, Comenius, Žerotín – Literatura cehă a Contrareformei – Patrioţi cehi, decadenţa vieţii naţionale cehe – Arta barocă cehă şi slovacă

CAPITOLUL AL XVIII-LEA – POLONIA, „VREMURILE DE RESTRIŞTE" ALE STATULUI MOSCOVIT ŞI NAŞTEREA UCRAINEI.....412

Eşecul lui Sigismund al III-lea în Suedia şi al planurilor de reformă – Boris Godunov, falsul Dmitri, Şuiski – Polonezii la Moscova – Pierderi în regiunile baltice, originile cazacilor, prima ruptură dintre Polonia şi Turcia – Cazacii ca apărători ai ortodoxiei – Revolta condusă de Hmelniţki, statul moscovit şi Ucraina, pactul de la Pereiaslavl

pentru viaţa naţiunii lor şi au învăţat repede cum să le controleze. Franţa s-a bucurat de partea leului şi în contactul cu cultura estică în timpul primei cruciade. Prin baronii săi, stabiliţi în tărâmurile cucerite, ea a intrat în legătură cu cultura Bizanţului şi a Orientului Apropiat. Nu era de mirare deci că multe iniţiative culturale din secolul al XIII-lea proveneau din această ţară. Stilul gotic în arhitectură, atât de caracteristic pentru secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, şi-a avut originile în Franţa. Înaltele turle gotice ale catedralelor exprimau mai bine decât orice idealurile acestei perioade şi mai ales căutarea mistică a divinităţii şi dorinţa unei abordări mai populare a învăţăturii creştine. Din Franţa, noul stil s-a răspândit în Anglia şi în Germania. El reprezenta cea mai mare realizare culturală a Evului Mediu, rămânând una dintre cele mai perfecţionate forme arhitecturale din toate timpurile, simbolizând universalitatea catolică şi răspândindu-se şi în ţinuturile slave, ajungând astfel, prin regiunile baltice şi Polonia, până la limitele culturii autohtone şi bizantine din Rusia. Stilul gotic a pătruns în Italia doar într-un mod sporadic. Italienii au preferat să dezvolte şi mai mult formele artistice ale moştenirii lor romane. Pe de altă parte, regii normanzi şi cei sicilieni din dinastia Hohenstaufen au susţinut un stil artistic ce combina vechi elemente creştine, romanice, bizantine şi islamice.

Franţa a avut şi una dintre primele universităţi europene, aceea din Paris, fondată în 1200. Învăţământul superior nu era totuşi monopolul francezilor. Instituţii similare au luat fiinţă la Bologna şi Oxford cam în aceeaşi perioadă. La acestea s-au adăugat curând universităţile din Neapole (1224), Toulouse (1229), Salamanca (1243) şi Roma (1294-1295). Noile instituţii de învăţământ superior au devenit centrele filosofici scolastice care, pe baza sistemului filosofic aristotelic, explora şi explica profunzimile învăţăturii creştine. Cel mai important filosof scolastic a fost Toma d'Aquino, dar pot fi amintite şi alte nume vestite precum Alexander de Hales, Albert cel Mare şi Sf. Bonaventura.

O interpretare mai accentuat umanistă şi populară a creştinismului a fost propusă de fondatorii a două mari ordine noi – Sf. Francisc şi Sf. Dominic. Aşezămintele franciscane şi dominicane nu erau construite în sate, asemeni abaţiilor benedictine şi cisterciene, ci în oraşe, unde călugării predicau în faţa noii clase a orăşenilor, ceea ce constituia o trăsătură cu totul nouă în dezvoltarea vieţii religioase.

Cititul şi învăţătura nu mai erau totuşi limitate ca în secolele anterioare la cler şi supuşii religioşi. Pentru prima dată, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, s-a pus la îndoială monopolul limbii latine şi aici Franţa a fost din nou deschizătoare de drumuri. Respectiva mişcare a apărut în cercurile aristocratice franceze şi a devenit curând un factor important care a influenţat progresul cultural în Evul Mediu. Spiritul cavaleresc ce caracteriza această mişcare a trasat pentru prima dată norme ale comportamentului social ce trebuiau respectate de clasele superioare.[11] Acest spirit cavaleresc a fost cel care a oferit impulsul cel mai important pentru crearea unui nou gen de poezie franceză, ce avea să inspire şi să domine curând activitatea literară a altor naţiuni. Poeţii îşi căutau în primul rând inspiraţia în tradiţia lor naţională. Fantezia lor îi transforma pe regele Arthur şi pe cavalerii săi în figuri legendare,

– Reacţia poloneză, Uniunea de la Hadjač, împărţirea Ucrainei între Polonia şi statul moscovit – Aventura lui Doroşenko, Polonia ameninţată de Turcia – Victoriile şi dezamăgirile regelui Ioan Sobieski – Declinul economic şi cultural polonez – Literatura barocă poloneză reflectă ideile culturale şi politice al naţiunii – Caracteristici ale artei baroce poloneze

CAPITOLUL AL XIX-LEA – STATUL MOSCOVIT SUB CONDUCEREA PRIMILOR ROMANOVI.....433

Cei trei ţari – Statul moscovit, Suedia, Polonia, Turcia – Expansiunea în nord şi în Siberia – Reformele lui Filaret – Prevederile codului Uloženie din 1649 – Inovaţii în sistemul de taxare şi administraţie – Primele manufacturi şi influenţele occidentale – Frământări sociale – Zemskij Sobor *(adunarea naţională) – O provocare la adresa autocraţiei ţariste, diarhia rusă – Nifon şi reforma liturghiei – Ruptura dintre patriarh şi ţar – Nikon şi teoria occidentală cu privire la superioritatea puterii spirituale – Concepţia bizantină asupra ţarului – Bizantinismul curţii ţarului? – Credincioşii de rit vechi – Străinii şi erudiţia kieveană la Moscova – Scrieri istorice moscovite – Un nou curent în literatura biografică – Erudiţi şi scriitori ucraineni – Poezia ucraineană şi moscovită – Originile dramei ruse – Romanele de aventuri occidentale în literatura rusă – Arhitectura moscovită şi influenţele baroce – Noi curente în pictura moscovită*

CAPITOLUL AL XX-LEA – RUSIA IMPERIALĂ ŞI LUMEA SLAVĂ.....465

Tinereţea lui Petru – Cucerirea fortăreţei Azov, călătoria în străinătate, primele reforme – Intervenţia din Polonia, întemeierea oraşului St. Petersburg, victoria de la Poltava – Înfrângerea de pe Prut opreşte înaintarea lui Petru în sud – Victoriile din regiunile baltice, naşterea Rusiei imperiale – Alianţa cu Prusia împotriva Poloniei – Înaintarea în Orientul Îndepărtat, în nord şi spre Marea Caspică – Complicaţii dinastice – Concepţia unui stat centralizat, cu un monarh absolut, transformată în funcţie de ideile occidentale – Concepţia utilitaristă a statului în reformele lui Petru – Motivele care au determinat o reorganizare păgubitoare a Bisericii de către Petru – Teoreticianul lui Petru, Feofan şi filosofia sa politică – Sfântul Sinod, un consistoriu protestant? – Transformarea sinodului de către slavi într-o instituţie birocratică, încercări zadarnice de reformă – Tradiţia dinastiei Rurik şi a primilor Romanovi continuată de succesorii lui Petru; Rusia nu reuşeşte să apere Silezia împotriva Boemiei – Cele mai întunecate zile ale poporului ceh sub Maria Tereza şi Iosif al II-lea – Prusia şi Rusia pun capăt independenţei poloneze – „Planul grec" al Ecaterinei a II-a se dovedeşte a fi un eşec – Revoluţia Franceză înnăbuşă interesul Ecaterinei pentru noile idei sociale şi politice – „Cortina de Fier" a lui Pavel I; Alexandru I se întoarce la reacţiune şi despotism – Războiul Crimeei; reformele lui Alexandru al II-lea îi nemulţumesc pe Herzen şi Bakunin – Reacţiunea din timpul lui Alexandru al III-lea şi Nicolae al II-lea, profeţia lui Kliucevski, revoluţia din 1917 – Rusia imperială, aspiraţiile polonezilor, ducatul

considerate idealuri ale spiritului cavaleresc. Poeţii erau totuşi atraşi şi de figurile tradiţiei clasice, deja redescoperite în secolul al XII-lea, mai ales de Alexandru cel Mare, Enea şi de legendele Troiei sau Tebei. Legendele orientale le captivau şi ele imaginaţia.

Poezia franceză s-a răspândit în Germania sub Frederic I. Corespondentul german al francezului Chrétien de Troyes a fost Wolfram von Eschenbach, prin al său Parsifal. Pe de altă parte, această mişcare literară le-a oferit germanilor cea mai mare epopee a Evului Mediu, Cântecul Nibelungilor, a cărui formă definitivă datează de la sfârşitul secolului al XII-lea.

Pe lângă poezia epică, cea lirică a câştigat şi ea o mare popularitate. Acest tip de poezie a fost pentru prima dată cultivat de trubadurii din Provence, care au compus nu numai cântece de dragoste, dar şi versuri satirice îndreptate împotriva situaţiei politice existente. Din Provence, poemele de dragoste (*Minnesang*) s-au răspândit în nordul Franţei, în Anglia, Germania, Italia, Catalonia şi Portugalia.

Dar nu au fost cultivate numai poezia epică şi lirică în limbile naţionale. Franţa a fost cea care a iniţiat şi proza istorică în limba naţională prin *Cucerirea Constantinopolului* a lui Godeffroy de Villehardouin, o adevărată cronică a celei de-a patra cruciade (1204). Aceasta este şi una dintre cele mai vechi compoziţii în proză din limba franceză. A urmat Jean de Joinville, a cărui istorie a lui Ludovic cel Sfânt a creat stilul memorialistic în Franţa. Giovanni Villani a fost primul istoric italian care a scris în limba naţională. Eike von Repgow a compus în dialectul saxon, între 1215 şi 1235, cea mai veche carte de legi din Evul Mediu, aşa-numita *Sachsenspiegel*.

Această evoluţie literară demonstrează, în acelaşi timp, o dezvoltare surprinzătoare a spiritului laic. Această impresie e accentuată şi mai mult dacă se ţine cont de un alt gen literar foarte popular printre studenţi şi călugări rătăcitori, cărora le plăcea uneori să se înveselească cu cântece deşănţate de beţie şi de dragoste. Acest fel de literatură era probabil contracarat de numeroasele şi remarcabilele imnuri religioase compuse în aceeaşi perioadă. E interesant totuşi de observat extraordinara evoluţie a motivelor literare laice din această perioadă şi popularitatea de care se bucurau nu numai în cercurile aristocratice, dar şi în cele orăşeneşti. Acest tip de literatură intra în competiţie cu literatura religioasă şi întrerupea monopolul clerului şi al limbii latine în literatură: această dezvoltare a spiritului laic ar putea fi un motiv în plus pentru eşecul teocraţiei papale de a se realiza complet.

Progresele culturale din această perioadă au fost atât de spectaculoase încât Occidentul a început să intre în competiţie cu Bizanţul şi să depăşească civilizaţia islamică. Dante şi Petrarca au fost înaintaşii marii Renaşteri occidentale. În multe privinţe, Bizanţul rămânea totuşi în frunte. E adevărat că pierduse o mare parte din importanţa sa în cadrul istoriei europene atunci când căzuse în mâinile latinilor şi când imperiul se limitase doar la posesiunile sale din Asia Mică. Dar chiar şi aşa, împăraţii din Niceea şi despoţii din Epir au jucat un rol important în Balcani şi au influenţat puternic apariţia statelor slave de acolo. Bizanţul a devenit din nou pro-

Varşoviei, regatul polonez – Redeşteptarea naţională a slavilor din Austria – Revoluţia din 1848, ideea panslavismului – Rusia imperială şi eliberarea românilor, a grecilor şi a slavilor din sud – Noul regim realizând visuri ale dinastiei Rurik şi ale lui Petru cel Mare

LISTE DE SUVERANI **495**

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE **506**

BIBLIOGRAFIE **508**

INDICE **591**

HĂRŢI

eminent atunci când, în 1261, Mihail al VIII-lea Palcologul a recucerit Constantinopolul şi o mare parte a imperiului de la latini. Cultura bizantină a cunoscut atunci o nouă perioadă de renaştere şi mozaicurile sau frescele din perioada dinastiei Paleologilor, de curând redescoperite şi restaurate, îi încântă pe specialişti cu prospeţimea şi compoziţia lor vie. Acest nou val de renaştere a culturii bizantine s-a făcut simţit în Bulgaria şi Serbia, lăsând în aceste ţări numeroase monumente ce fac încă mândria amândurora. El a ajuns şi în Italia, unde a fertilizat simţul artistic italian atât de receptiv. Această nouă renaştere bizantină a ajuns chiar şi în Rusia, încă supusă potopului mongol, dar căutându-şi unificarea şi eliberarea.

Acestea toate ne schiţează în grabă cadrul în care slavii trebuiau să-şi construiască viaţa politică, culturală, economică în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea. Teritoriile lor erau o parte a Europei şi tot ce se întâmpla în cadrul altor naţiuni din vest şi din sud le influenţa în mod obligatoriu istoria şi evoluţia civilizaţiei lor. Desigur că aceste influenţe nu erau în mod egal marcate printre naţiunile slave şi nu au lăsat urme la fel de clare asupra tuturor trăsăturilor caracteristice ale vieţii lor. Două naţiuni slave erau totuşi în mod special expuse influenţelor occidentale şi tuturor întâmplărilor din imperiu şi din Germania – cehii şi polonezii.

NOTE

[1] Autorul anonim al *Summei Coloniensis*, publicate de J.F.v. Schulte, „Zur Geschichte der Literatur über das Dekret Gratians" în *Sitzungsberichte* al Academiei din Viena, Phil. Histor. Kl. 69 (1870), p. 111. Cf. totuşi M. Stickler, *Imperator vicarius Papae* (vezi Bibl.). Declaraţiile similare nu pot fi întotdeauna înţelese în sensul strict hierocratic.

[2] Cf. F. Kempf, *Papsttum und Kaisertum bei Innocent-III* (Rome, 1954), pp. 65-84.

[3] În scrisoarea lui către Frederic al II-lea editată de E. Winkelmann, *Acta imperii inedita* (Innsbruck, 1885), vol. II, p. 698, No. 1035.

[4] Mai ales în Sermo secundus consecr. Pontificis, P.L., vol. 217, col. 658 A.

[5] E. Kantorowicz, *Kaiser Friedrich der Zweite* (Berlin, 1928), pp. 340 ff.

[6] În privinţa creşterii puterii regale în Aragon, vezi studiul recent al lui P.E. Schramm, „Der König von Aragon: Seine Stellung im Staatsrecht (1276-1410)", *Histor. Jahrbuch*, 74 (1955), pp. 99-123.

[7] Pentru mai multe detalii în privinţa transformării constituţiei Germaniei şi a evoluţiei sale economice, vezi G. Barraclough, *Medieval Germany*, 911-1250 (Oxford, 1938). În vol. I, autorul tratează istoria Germaniei de la alegerea primului rege până la Hohenstaufen. Vol. II conţine traduceri ale unor eseuri scrise de cercetători germani importanţi cu referire la diferite probleme din istoria Germaniei. Eseurile constituie un tot unitar şi ne oferă o imagine clară a problemelor trecute în revistă aici.

[8] O scurtă istorie a ordinului şi a relaţiilor sale cu Polonia ne e oferită de Z. Wojciechowski, *Territorial Development of Prussia in Relation to the Polish Homeland* (Toruń, 1936) şi St. Zajączkowski, *Rise and Fall of the Teutonic Order in Prussia* (Toruń, 1935). A doua publicaţie e un rezumat al cărţii în limba poloneză a autorului *Polska a Zakon Krzyzacki* (Lwów, 1929).

INTRODUCERE

Cea mai complicată perioadă din istoria Europei centrale şi estice este Evul Mediu târziu şi începutul epocii moderne, între secolele al XIII-lea şi al XVIII-lea. Deşi elementul slav era predominant, cel puţin în Europa de est, multe popoare de alte origini precum germanii, maghiarii, lituanienii, popoarele baltice, tătarii, turcii, românii şi alţii participau la istoria politică, culturală şi economică din această parte a Europei şi unii dintre ei chiar au jucat – pentru o vreme cel puţin – un rol important în cadrul anumitor popoare slave.

Nu e de mirare deci că, datorită complexităţii acestor probleme, perioada e destul de puţin studiată, mai ales în Occident. Pentru un observator familiarizat cu evoluţia a ceea ce noi numim Europa occidentală, unde, în acea perioadă, naţiunile latine şi germane îşi întemeiau propriile state şi puneau bazele unor civilizaţii înfloritoare, dezvoltarea regiunii estice a Europei pare, probabil, extrem de neobişnuită şi ciudată, chiar haotică uneori. Ea prezintă multe dificultăţi şi pentru cei care încearcă să descopere o bază unică pentru o istorie amănunţită a acestei părţi a Europei, atât de diferită de Occident sub aspect geografic, etnic şi cultural.

Nu poate exista nici o obiecţie faţă de considerarea naţiunilor slave ca o bază pentru studiul perioadei medievale şi al începuturilor epocii moderne din Europa estică sau faţă de studierea lor ca o unitate organică. Nu numai că ele constituie elementul etnic predominant din această regiune dar, cu toate că sunt divizate geografic şi cultural, toate au multiple trăsături comune în istoria lor politică, în civilizaţia, în caracterul naţional şi în limba lor. În plus, unitatea slavilor s-a manifestat nu numai în timpul stadiilor timpurii ale istoriei lor, dar şi în Evul Mediu sau în epoca modernă. Nici chiar diferenţele religioase nu le-au distrus această unitate.

Deşi cehii erau mai mult expuşi influenţelor occidentale şi dominaţiei germane decât alte popoare slave, sentimentul solidarităţii slavilor s-a manifestat puternic, în secolul al XIII-lea, în timpul luptelor dintre regele ceh şi Rudolf de Habsburg şi, la începutul secolului al XIV-lea, în timpul încercărilor de a crea un stat ceho-polonez. În ciuda faptului că era împărat roman, Carol al IV-lea a susţinut slavismul în imperiul său şi îl considera pe regele sârb un membru al aceleiaşi familii slave. Husiţii au exploatat şi ei afinităţile lingvistice când au încercat să-i atragă de partea lor pe slovaci, polonezi sau croaţi şi să câştige simpatia slavilor din est.

Ideea că Polonia făcea parte din lumea slavă apare în toate cronicile poloneze timpurii. Influenţele exercitate de cehi, ucraineni şi de ruşii albi asupra limbii literare poloneze moderne demonstrează încă o dată afinităţile dintre aceste naţiuni. Adevăratul spirit slav, comun tuturor, s-a manifestat în timpul Renaşterii poloneze în opera unor mari scriitori polonezi precum Kochanowski şi Bielski. Afinităţile dintre ruşi şi polonezi s-au manifestat, în ciuda diferenţelor politice şi religioase, şi în încercările lor de a crea un stat comun.

Chiar şi în timpul Reformei iar, apoi, al Contrareformei, a fost exploatată ideea unităţii slavilor în propaganda religioasă. În timpul ocupaţiei turceşti, croaţii şi alţi slavi din sud şi-au pus speranţele de eliberare mai întâi în polonezi şi apoi în ruşi, ca

Cea mai nouă lucrare asupra istoriei ordinului este aceea a lui Rudolf ten Haaf, *Deutschordenstaat und Deutschordensballeien: Untersuchungen über Leistung und Sonderung der Deutschordensprovinzen in Deutschland vom 13 bis zum 16. Jht.* (Göttingen, 1951, 2nd ed., 1954). Acelaşi autor ne oferă informaţii bibliografice folositoare în broşura *Kurze Bibliographie zur Geschichte des Deutschen Ordens 1198 bis 1561* (Kitzingen, 1949). Lucrările recente asupra istoriei ordinului şi colecţiile de surse sunt inventariate de M. Hellmann în „Neue Arbeiten zur Geschichte des Deutschen Ordens" în *Historisches Jahrbuch*, 75 (1956), pp. 201-13. Vezi şi cap. IX.

[9] O bibliografie folositoare pentru istoria hanseatică până în 1937 a fost dată de W. Vogel în *Revue historique*, vol. 179 (1937), „La Hanse d'après les publications récentes", pp. 1-33. Cf. şi K. Pagel, *Die Hanse* (Oddenburg, 1943).

[10] Cf. C.H.Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century* (Cambridge, Mass., 1939). Vezi şi *Twelfth-Century Europe and the Foundations of Modern Society*, ed. M. Clagett, G. Post, R. Reynolds (Madison, Wis., 1961).

[11] Cf. S. Painter, *French Chivalry: Chivalric Ideas and Practices in Medieval France* (Baltimore, 1948).

naţiuni înrudite. Influenţele sârbeşti şi bulgăreşti asupra literaturii ruse din aceeaşi perioadă erau remarcabile. Chiar şi un catolic fervent precum croatul Križanić a plecat la Moscova cu speranţa de a-l convinge pe ţar de necesitatea unităţii naţionale şi religioase.

Astfel, această idee a unităţii slavilor nu îşi avea originea în pan-slavismul din secolul al XIX-lea, aşa cum s-a crezut de multe ori. Ea a apărut încă de la începuturile istorici naţiunilor slave şi s-a păstrat de-a lungul Evului Mediu până în perioada modernă.[1]

Este clar deci că există un factor unificator care justifică tratarea unitară a istoriei popoarelor slave cu atât mai mult cu cât ele au jucat un rol dominant în soarta Europei estice şi sud-estice în acest moment crucial. Totuşi, având în vedere că istoria slavilor este îndeaproape asociată cu aceea a multor altor naţiuni, nu putem să le excludem nici pe acestea din investigaţiile noastre; istoria slavilor şi a naţiunilor învecinate nu poate fi studiată izolat de istoria restului Europei. Au existat adeseori legături strânse cu naţiunile din Occident şi istoria slavilor e o parte a istoriei întregii Europe.

În ultimele decade, problema împărţirii istoriei Europei în sfera de influenţă estică şi cea vestică precum şi limitele dintre cele două au format obiectul unor numeroase discuţii între specialişti şi aceste discuţii continuă încă. Au fost avansate teorii diferite cu privire la împărţirea istoriei Europei în perioade distincte,[2] dar nu putem intra aici în detaliile acestor discuţii. Conceptul „Europa estică" s-a modificat de-a lungul diferitelor perioade istorice şi definiţia sa variază în funcţie de convingerile sau prejudecăţile istoricului ce se ocupă de această problemă.

Cu privire la aceste perioade diferite, putem distinge, în ciuda aparentei confuzii din istoria Europei sud-estice, anumiţi factori proeminenţi care împart această istorie în perioade bine definite. Prima fază se caracterizează prin influenţa Imperiului Bizantin şi a civilizaţiei sale asupra naţiunilor slavice. Această influenţă nu s-a extins numai asupra bulgarilor şi sârbilor, ci şi asupra croaţilor, cehilor şi slovacilor, atingându-i în treacăt şi pe polonezi. Ruşii şi Kievul, ca centru al lor, au fost cu desăvârşire cuceriţi de religia şi civilizaţia bizantină, chiar dacă nu au întrerupt legăturile cu Occidentul latin. Istoria timpurie a slavilor prezintă o unitate remarcabilă, determinată de o limbă literară comună, slava veche. Am descris această perioadă în cartea mea *Slavii: Istoria şi civilizaţia lor timpurie*, publicată în 1956 de către Academia Americană din Boston, Massachusetts (280, Newton Street). Dar chiar şi în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, influenţa bizantină era evidentă în Balcani, în statul bulgar şi cel sârb precum şi în statul rus. Chiar şi Polonia era oarecum implicată prin ocuparea Galiţiei ortodoxe. În plus, aşa cum vom vedea, politica dinastiei arpădiene din Ungaria, care la început căzuse şi ea sub vraja Bizanţului, era orientată în această perioadă spre slavii din Balcani, în efortul de a-şi impune propria supremaţie politică în locul celei bizantine. În cazul cehilor, ultimul vestigiu al influenţei culturale bizantine – liturghia slavă – a dispărut la sfârşitul secolului al XI-lea, dar amintirea ei s-a păstrat chiar dacă, începând cu secolul al X-lea, Boemia a devenit o parte a Imperiului Roman renăscut în Occident. Polonia, nerenunţând la independenţa sa, a devenit tot mai proeminentă în secolul al XIV-lea atât în lumea slavă cât şi în întreaga Europă, inaugurând astfel a doua fază a istoriei Europei estice, caracterizată prin conducerea polono-lituaniană în est şi dominaţia turcă în sud. Turcii i-au înlocuit în multe cazuri pe bizantini, extinzându-şi imperiul nu numai în Balcani, dar şi asupra unor părţi din Croaţia, Ungaria şi asupra celor două principate

CAPITOLUL AL II-LEA
ULTIMII PŘEMYSLIZI, BOEMIA ŞI POLONIA

Přemysl I al Boemiei devine rege – Fericita Agnes de Boemia, fiul împăratului şi regele Angliei – Regele Wenceslas I şi Austria – Přemysl al II-lea, Polonia şi Lituania – Uniunea dintre Austria şi Boemia – Přemysl al II-lea şi Rudolf de Habsburg – „Manifestul către polonezi" – Wenceslas al II-lea, regele Boemiei şi al Poloniei – Un imperiu ceho-polono-ungar – După stingerea dinastiei naţionale cehe

Regiunile ceh – Boemia şi Moravia – făceau parte din Imperiul Roman renăscut, sub împăratul german Otto I (962), şi evoluţia politică din Germania avea, în mod natural, o mare influenţă asupra vieţii lor naţionale. Întărirea puterii imperiale sub Frederic Barbarossa şi certurile dintre membrii dinastiei autohtone a Přemyslizilor i-au făcut pe cehi să simtă greutatea acestei puteri imperiale în ţinuturile lor. Din fericire, Barbarossa şi succesorul său Henric al VI-lea nu au putut exploata pe deplin această şansă pentru că au fost mai mult implicaţi în Lombardia şi Sicilia.

În plus, cehii au avut norocul ca ducele lor Přemysl Otakar I (1197-1230) să fie un conducător destoinic, ce a reuşit să exploateze luptele pentru tronul german, după moartea lui Henric al VI-lea, în favoarea statului şi dinastiei sale.[1] Slăbirea autorităţii regale în Germania a întărit poziţia ducelui ceh printre prinţii germani. El guverna o regiune vastă, mai mare decât orice stat teritorial ce se forma atunci în Germania. Perfect conştient de faptul că ţara sa era o parte a imperiului, el a luptat, asemeni celorlalţi mari prinţi, pentru a obţine cât mai multe avantaje după moartea lui Henric.

În plus, Přemysl a avut norocul de a-şi găsi un partener înţelegător în persoana fratelui său, Vladislav al III-lea, care nu numai că a renunţat la tronul Boemiei în favoarea sa, ci a şi continuat, în calitate de margraf al Moraviei, să susţină cu loialitate toate mişcările ambiţiosului Přemysl.

Acesta din urmă şi-a folosit drepturile de Kurfürsten – paharnic al regelui – pentru a lua parte la alegerea noului împărat şi l-a însărcinat pe fratele său Adalbert, arhiepiscopul de Salzburg, să voteze pentru Filip de Suabia. Apoi, el însuşi a participat la ceremonia de încoronare de la Mainz (1198) şi i-a promis lui Filip ajutorul împotriva rivalului său Otto în schimbul confirmării titlului regal dinastiei Přemyslizilor în numele împăratului şi al succesorilor săi. În plus, el a obţinut şi o confirmare a graniţelor regatului său, incluzând Moravia, şi dreptul de investire a episcopilor săi. A fost un mare succes mai ales atunci când ne gândim la intervenţiile lui Frederic I Barbarossa şi ale lui Henric al VI-lea în afacerile Boemiei, intervenţii care ameninţau să distrugă ducatul Boemiei, împărţindu-l în câteva unităţi teritoriale, dependente direct de regele german şi de împăratul roman.

românești ale Moldovei și Valahiei, până la Marea Neagră. Uniunea polono-lituaniană îi atrăsese și pe cehi și pe unguri de partea ei, dar nu reușise totuși să oprească înaintarea turcilor, care influențau chiar și viața rușilor, eliberați de sub jugul mongol, dar încă amenințați de tătarii din Crimeea, ce erau vasali ai turcilor.

O altă caracteristică a acestei perioade o reprezentau încercările de unificare a Poloniei-Lituaniei cu statul rus, aflat în plină dezvoltare, fie prin alegerea unui conducător unic, fie prin cucerirea Moscovei. Aceste încercări au fost totuși sortite eșecului și, de la sfârșitul secolului al XVII-lea, a început o nouă fază în istoria Europei de Est, caracterizată prin expansiunea Rusiei, care a înglobat principatele Ucrainei și ale rușilor albi, ducând astfel la dispariția regatului polonez. Rușilor le plăcea să creadă că ar putea asigura un protectorat asupra tuturor națiunilor ortodoxe, căci astfel puteau pretinde o mai mare influență la nivel european.

Totuși, nu ne putem limita doar la studiul Europei estice. Erau și alți factori politici ce dominau Europa centrală, afectând uneori și Europa vestică și influențând profund istoria națiunilor slave și a întregului est. În primul rând, trebuie amintit aici Imperiul Roman din Occident, reinstaurat de regele saxon Otto I în secolul al X-lea. Boemia făcea parte din acest imperiu ca și teritoriile alpine locuite parțial de sloveni. Lupta împăratului cu nobilii feudali a avut repercusiuni puternice asupra Boemiei și regiunilor alpine, cu unele ecouri chiar și în Polonia. Pretențiile imperiului asupra regiunilor baltice, unde cavalerii teutoni puneau bazele viitoarei Prusii, au provocat o reacție puternică în Polonia, care a condus la apariția uniunii dintre Polonia și Lituania. Chiar și Rusia, pierzându-și accesul la Marea Baltică, a fost eventual implicată în acest conflict destul de ascuțit, încheiat cu succes de Petru cel Mare.

Dezintegrarea treptată a imperiului în mai multe principate aproape independente, colonizarea teritoriilor slave de pe țărmurile Mării Baltice sau dintre Elba și Vistula, dezvoltarea orașelor germane, stabilizarea orășenilor și țăranilor germani în Boemia, Polonia și Ungaria au avut cu toatele o influență puternică asupra vieții economice, naționale și culturale a cehilor, slovacilor, slovenilor și polonezilor. Chiar și ucrainenii au acceptat legi germane în organizarea orașelor lor și importanța elementului germanic în modernizarea Rusiei nu trebuie trecută cu vederea.

Trebuie, de asemenea, luat în considerație, principiul din perioada papalității medievale, stabilit în timpul papei Grigore al VII-lea, ce afirma superioritatea domeniului spiritual asupra celui temporal. Acesta era un mijloc de apărare împotriva intervenției prinților laici în problemele bisericești și împotriva lui au luptat împărații germani cu mai mare vehemență decât oricare alți conducători europeni. Controversa cu privire la dreptul prinților laici de a alege demnitari în funcții ecleziastice și la îndatoririle feudale pe care aceștia din urmă le aveau față de suzeranii lor laici, în schimbul terenurilor pe care le primeau de la aceștia – așa-numita controversă a investiturii – a zguduit puternic bazele Imperiului Roman din Occident și a dus la căderea puternicei dinastii Hohenstaufen.

Victoria papalității, sub Inocențiu al III-lea, i-a afectat chiar și pe bulgari sau pe sârbi. Întemeietorii acestor regate, de curând renăscute, doreau să fie încoronați la Roma. Prestigiul de care se bucura papalitatea în Evul Mediu i-a ajutat mult pe polonezi în lupta lor pentru unitate și independență. O taxă numită „zlotii lui Petru," la plata căreia se obligaseră toți conducătorii polonezi la scurtă vreme după convertirea națiunii lor a

Přemysl.era totuşi conştient de pretenţiile papalităţii şi ale imperiului şi, atunci când Inocenţiu al III-lea, după o oarecare ezitare, a hotărât să-l susţină pe adversarul lui Filip, Otto al IV-lea, el a înţeles că nu-i va fi uşor să obţină confirmarea papală a privilegiilor garantate de Filip de Suabia, cu atât mai mult cu cât curia papală putea găsi astfel un pretext foarte bun de a interveni în afacerile interne ale Boemiei. Deşi Přemysl a avut câţiva copii de la soţia sa Adleta, din vestita familie Wettin din Meissen, el s-a îndrăgostit de Constance, sora regelui ungur Emmerich şi a obţinut anularea căsătoriei de către episcopul de Praga pe motivul unei relaţii interzise. Soţia respinsă a apelat la curia de la Roma împotriva decretului episcopului de Praga şi incidentul ameninţa să se dezvolte într-o tragedie asemănătoare aceleia a lui Filip al II-lea al Franţei, când Inocenţiu al III-lea l-a tratat cu atât de puţină milă.

Înţelegând însă importanţa Boemiei în cadrul luptei pentru tronul imperial, papa a fost obligat să procedeze diferit în cazul regelui ceh. El l-a invitat să se alăture partidei lui Otto şi să-şi obţină titlul regal din partea celui ce se afla în deplina posesiune a titlului imperial şi se bucura, în plus, şi de aprobarea papei. În ciuda ameninţării ascunse din spatele acestei invitaţii, Přemysl nu s-a grăbit; el i-a devenit loial lui Otto al IV-lea numai când şansele acestuia se schimbaseră definitiv în bine. Papa a confirmat privilegiile conferite lui Přemysl de Otto al IV-lea, dar nu a dat curs cererii acestuia ca Praga să devină arhiepiscopie. Această acţiune a regelui era inspirată de experienţele anterioare ale Přemyslizilor cu episcopii de Praga şi de intervenţia constantă a împăratului în astfel de probleme, atât timp cât episcopia de Praga a fost subordonată arhiepiscopiei de Mainz. Hotărât să nu-i accepte toate cererile, papa a trebuit totuşi să-i îngăduie, cel puţin, canonizarea Sf. Procopiu (1204), abatele de Sázava, care constituia un ultim punct forte al liturghiei slavone în Boemia.

În orice caz, în conflictul ce a urmat retragerii loialităţii lui Přemysl, Filip a fost mai puternic şi ameninţa chiar să instituie un alt rege pe tronul Boemiei. Când Přemysl a revenit de partea sa însă, Filip a renunţat la celălalt candidat şi cei doi suverni şi-au pecetluit prietenia prin căsătoria copiilor lor.

Dezamăgit, papa a încercat în van să-l recâştige pe regele ceh de partea candidatului său la tronul imperial. Chiar şi atunci când Filip a fost asasinat (1208), Přemysl a continuat în aceeaşi tradiţie a loialităţii faţă de Hohenstaufeni, împotriva tuturor presiunilor impuse de papă. Otto a fost însă excomunicat pentru încercarea de a invada Sicilia în 1211, iar Přemysl scăpase de ameninţarea continuă a curiei pentru că soţia sa respinsă murise. El a fost deci primul dintre prinţi care a pus la cale răsturnarea lui Otto, oferindu-i întregul sprijin lui Frederic al II-lea, din familia Hohenstaufen, noul candidat al papei. Promptitudinea lui Přemysl a întors situaţia în favoarea lui Frederic, iar tânărul împărat a recunoscut acest serviciu prin confirmarea, la 26 septembrie 1212, „în nobilul oraş Basel", a tuturor drepturilor conferite regelui ceh de Filip şi a dispensei sale şi a succesorilor săi de a participa la Reichstag, cu excepţia acelora întrunite în apropierea Boemiei, la Bamberg, Nürenberg (Nuremburg) şi Merseburg. Regilor Boemiei li se mai cerea să adune

fost, alături de organizarea bisericească, singura reminiscență a unității naționale în timpul dezmembrării regatului în numeroase principate și a asigurat protecția Poloniei împotriva diferiților împărați după renașterea regatului polonez. Poziția Boemiei era diferită. Husiții au inițiat aici primele încercări de Reformă, ce au dus la un conflict prelungit cu papalitatea.

Separarea lumii creștine în catolici și ortodocși s-a dovedit fatală pentru unitatea culturală a slavilor și a avut repercusiuni importante și asupra vieții tuturor națiunilor slave. Eforturile curiei de la Roma pentru unitatea Bisericii au fost, pentru scurtă vreme, primite favorabil de sârbi și bulgari. Respingerea vehementă a acestei unități de către Rusia, sub Vasili al II-lea, a adâncit ruptura între Răsăritul ortodox și Occidentul catolic, a accentuat izolarea culturală și politică a Rusiei și a mărit tensiunile cu Polonia-Lituania, singura care, printre ucraineni și ruși albi, susținea uniunea. Repercusiunile acestei animozități împotriva uniaților sunt evidente chiar și în prezent, în noua ordine din Est.

Un alt factor important a fost faptul că dinastia habsburgică, care moștenise prăzile regilor cehi din ținuturile alpine, a obținut coroanele Boemiei și Ungariei și deținea acum sceptrul imperial. Habsburgii au încercat de mai multe ori să obțină coroana Poloniei pentru urmașii lor. Relațiile diplomatice cu ultimii conducători din dinastia Rurik și speranțele trezite la Viena și Moscova sunt prea puțin cunoscute, dar nu trebuie trecute cu vederea.

În cele din urmă, când Habsburgii, cu ajutorul armatelor germanilor, cehilor, slovacilor, și croaților, au eliberat întreaga Ungarie de sub jugul turcesc, părea că ei au să devină urmașii bizantinilor și turcilor în Balcani. Această posibilitate nu s-a materializat însă. Slavii din sud se orientau spre Moscova, privită ca o a treia Romă și o susținătoare a lumii ortodoxe. Noul interes al conducătorilor ruși pentru soarta slavilor din sud și pătrunderea lor în bazinul Dunării de sud au oprit înaintarea armatelor Habsburgilor, care au fost obligate să se mulțumească doar cu cucerirea Croației, împreună cu Dalmația, și cu ocuparea Bosniei.

Dincolo de factorii politici și religioși, existau și elemente de o altă natură, dintre care multe își aveau originea în statele occidentale și care au stimulat evoluția națiunilor slave, dar și a celorlalte din centrul, estul și sudul Europei. Trebuie să observăm, de exemplu, cum au afectat sistemele feudale francez și german viața socială din respectivele regiuni și ce repercusiuni a avut orientarea monarhică tot mai puternică din Occident asupra statelor întemeiate de slavi sau locuite de ei. Polonia a avut o contribuție importantă la istoria filosofiei politice din perioada Renașterii și prin sistemul său „parlamentar," atât de diferit de cel englez sau francez. Aceasta ar trebui studiată conform meritelor sale, ca și părțile mai puțin lăudabile, de altfel, devenite ulterior dezastruoase pentru regat. Ideea monarhică a statului rus provenea dintr-un mediu diferit de cel din Europa occidentală. Ea își avea rădăcinile în teoriile politice bizantine și era influențată de practicile mongole.

Trebuie să acordăm, de asemenea, atenție și stimulilor veniți din Europa apuseană, meridională și centrală. Începând cu secolul al XIII-lea, Occidentul a început să intre în competiție cu Răsăritul bizantin, încă superior din punct de vedere cultural. În Franța și Provence a apărut un nou gen de literatură, în limba națională, și acest gen a început să se răspândească în toată Europa. În Occident s-a născut arta gotică și a început să se dezvolte spiritul cavaleresc. Aceste noi tendințe, venind din Franța, Italia sau Germania,

trei sute de cavaleri pentru încoronarea împăratului în Italia sau să plătească trei sute de mărci de argint în loc. Această bulă, purtând urma sigiliului de aur al regatului sicilian, a devenit cel mai valoros document din arhivele regale ale Boemiei. El a deschis o nouă etapă în istoria Boemiei.

Grăbindu-se să înlăture şi ultimul pericol posibil din calea succesiunii sale, Přemysl l-a prezentat pe fiul său Wenceslas nobililor pentru a fi ales ca succesor al său şi confirmat apoi de împărat, aşa cum s-a şi întâmplat. Aşa s-a stabilit, în cele din urmă, cu mai multă fermitate dreptul de primogenitură în dinastia Přemyslizilor, punându-se capăt conflictelor nesfârşite în legătură cu succesiunea la tron, ce deveniseră o caracteristică a istoriei Boemiei. Acestea erau constant provocate de vechea ordine a succesiunii, ce-l favoriza pe cel mai vârstnic membru al dinastiei. Datorită talentului diplomatic al lui Přemysl, regatul era din nou unit, Moravia şi Boemia erau din nou alături şi titlul de margraf îşi pierduse nuanţa ameninţătoare de până atunci. Acesta a fost începutul unei dezvoltări fără precedent.

Prestigiul Boemiei a crescut rapid în cadrul imperiului şi în întreaga Europă. Primul mare succes al lui Přemysl a fost logodna fiicei sale de opt ani, Agnes, cu regele, de paisprezece ani, Henric, fiul şi moştenitorul lui Frederic al II-lea.[2] Logodna lui Agnes a generat totuşi un complicat lanţ de evenimente care au afectat nu numai relaţiile externe ale Boemiei, ci şi condiţiile politice şi religioase ale întregii Europe. Aranjamentul matrimonial dintre regele ceh şi împărat nu se potrivea cu vederile arhiepiscopului de Köln, Engelbert, conducătorul *de facto* al Germaniei în numele tânărului rege. Oricât de mult ar fi impus interesele lui Frederic al II-lea relaţii prieteneşti cu Franţa pentru a obţine sprijinul curiei de la Roma, Engelbert, îndemnat probabil de tradiţionala invidie dintre arhiepiscopul de Köln şi vecinii săi, încerca o apropiere dintre Germania şi rivala Franţei, Anglia. El l-a atras şi pe Leopold de Babenberg, ducele Austriei, de partea sa şi a propus căsătoria dintre regele englez Henric al III-lea şi Margareta, fiica ducelui. În acelaşi timp, el plănuia o căsătorie dintre tânărul rege german şi sora mai mică a lui Henric al III-lea, Isabella. Engelbert îşi imagina că l-a întrecut în diplomaţie pe Přemysl prin încercarea de a-l determina pe tânărul rege Henric să rupă logodna cu prinţesa cehă. Dar atât regele ceh cât şi arhiepiscopul au fost întrecuţi de ducele Austriei care, temându-se de complicaţii cu împăratul în cazul unei legături matrimoniale între casele Babenberg şi Plantagenet, a obţinut căsătoria fiului lui Frederic al II-lea cu propria sa fiică, Margareta(1225).

În 1226 a izbucnit războiul între Boemia şi Austria. Între timp, Přemysl nu respinsese încercările lui Henric al III-lea al Angliei de a obţine mâna fiicei sale şi era dispus să negocieze cu Plantageneţii, dar se temea prea mult de un conflict cu împăratul pentru a merge până la capăt în aceste negocieri cu regele englez.[3] Războiul cu Austria nu a adus însă nimic bun pentru cehi. Tot ce a reuşit să obţină Přemysl Otakar I a fost să-l împiedice pe ducele de Austria de a deveni un membru al regenţei

au pătruns şi în ţinuturile locuite de slavi, deşi în sud şi est elementele culturale bizantine erau încă predominante.

A urmat apoi marele val al Umanismului şi influenţa Renaşterii italiene. Acestea au devenit curând predominante în Cehia şi au creat o epocă de aur a literaturii poloneze, unele ecouri ajungând până în Rusia. În sud, în oaza slavă independentă din Dubrovnik (Ragusa), au fost create, de asemenea, mari capodopere literare, care, alături de alte elemente autohtone, au ajutat la crearea literaturii croate, sârbe şi bulgare moderne.

Desigur, teritoriile locuite de slavi nu puteau să evite un alt mare val ce a străbătut Europa, pornind din Germania, Franţa şi Elveţia – şi anume Reforma. Există multe trăsături ale influenţelor Reformei asupra slavilor care ne sunt prea puţin cunoscute. Reforma a creat slavona literară şi a afirmat pentru prima dată ideea pan-slavismului. Acest val i-a zguduit puternic pe locuitorii slavi ai Boemiei, Poloniei şi Ungariei, ajungând până la croaţi, din rândurile cărora s-au ridicat câţiva oameni de mare importanţă care au susţinut Reforma. De asemenea, ecourile acestei mişcări s-au răspândit până în Rusia şi Ţările Române.

Deşi încerca să combată Reforma, Contrareforma a trebuit să accepte multe dintre metodele primeia în răspândirea doctrinelor sale. Folosirea literaturii naţionale, metodă tipică şi pentru reformaţi, a susţinut astfel noul gen de literatură barocă şi i-a ajutat pe cehi să reziste în epoca cea mai grea din viaţa naţiunii lor, în secolul al XVIII-lea. Stilul baroc, care a devenit atât de caracteristic Contrareformei, apărut în Italia, Germania şi Viena, a fost adoptat şi în Boemia, Ungaria sau Polonia. El a înflorit mai ales în Cehia şi a fost acceptat şi în Rusia.

Toate aceste elemente trebuie examinate însă pentru a vedea în ce măsură au răspuns naţiunile slave la stimulii veniţi din Europa occidentală între secolele al XIII-lea şi al XVIII-lea. În acelaşi timp, ar trebui să ne întrebăm în ce măsură au contribuit naţiunile slave la dezvoltarea politică, culturală şi religioasă a Europei. Ele au încetinit şi, în cele din urmă, au oprit înaintarea turcilor în centrul Europei şi au contribuit la dezvoltarea civilizaţiei europene în perioada Umanismului şi a Renaşterii precum şi în timpul Reformei.

Astfel se poate explica împărţirea acestei cărţi în diferitele ei capitole. Mi s-a părut necesar să fac o trecere în revistă, în capitolul introductiv, a apariţiei slavilor în istoria europeană şi să schiţez în câteva fraze situaţia Europei la începutul secolului al XIII-lea şi mai ales diferitele faze ale luptei dintre papalitate şi imperiu. Aceasta explică şi motivul pentru care, în capitolele al treilea şi al patrulea, am considerat necesar să descriu în detaliu situaţia imperiului şi a restului Europei. E vorba de perioada în care Boemia, prin regii ei, Ioan de Luxemburg şi mai ales fiul său, Carol al IV-lea, a jucat un rol important, chiar decisiv, în cadrul imperiului, influenţa ei extinzându-se chiar şi în Franţa, Anglia sau Italia. E imposibil, când descriem domnia lui Carol al IV-lea, să nu vorbim de planurile şi acţiunile sale din Germania. Deşi se considera slav, el a încercat din răsputeri să stabilească un *modus vivendi* între supuşii săi slavi şi poporul german.

Complicaţiile survenite în istoria Poloniei în perioada Jagiellonilor m-au determinat să dedic câteva capitole separate problemelor polono-lituaniene, ce par a fi destul de puţin coerente: primejdia turcească, pe care Jagiellonii au încercat să o prevină, şi problemele, din regiunile baltice, cu Prusia şi cu Rusia, aflată în plină expansiune.

după asasinarea lui Engelbert şi să-i asigure aliatului său, Ludovic de Bavaria, un loc printre consilierii lui Henric.

Negocierile dintre Londra şi Praga au continuat chiar şi după acest incident, dar fără rezultate tangibile. În timp ce succesorul lui Engelbert din Köln şi ducele de Bavaria proiectau o alianţă între Anglia şi imperiu, Frederic al II-lea risca să fie excomunicat pentru amânarea repetată a cruciadei pe care o promisese. Papa Grigore al IX-lea, căutând un înlocuitor pentru tronul Germaniei, l-a găsit, încurajat şi de englezi, în persoana nepotului fostului împărat Otto al IV-lea, Otto de Brunswick. Vechiul conflict dintre guelfi şi ghibelini ameninţa să izbucnească din nou pe teritoriul german. Ludovic de Bavaria, care participase şi el la aceste planuri, încerca să-l atragă pe Přemysl de partea sa, dar regele ceh prefera să rămână credincios lui Frederic al II-lea.[4]

Astfel, planurile curiei au fost din nou zădărnicite de loialitatea regelui ceh faţă de împărat şi de simpatia tradiţională a Přemyslizilor pentru dinastia Hohenstaufen. Otto de Brunswick s-a retras din competiţie, Ludovic de Bavaria s-a supus împăratului-rege şi tratativele dintre regele Angliei, Henric al III-lea, şi Přemysl Otakar I au fost întrerupte, iar prinţesa Agnes şi-a pierdut cel de-al doilea pretendent.

Aceasta era situaţia în Boemia şi în imperiu când Přemysl a murit, la 15 decembrie 1230, şi a fost urmat la tron de Wenceslas I. Acesta fusese deja încoronat în 1228 de arhiepiscopul de Mainz, mitropolitul Pragăi. El a primit investitura imperială abia în 1231, după ce o solicitase prin intermediul ambasadorilor săi, nu personal. Metoda folosită arăta cât de mult progresase Boemia: investitura, care fusese întotdeauna o piatră de încercare în istoria Boemiei, devenise acum o simplă formalitate.

Wenceslas I părea să zădărnicească planurile casei Babenberg din Austria. Tânărul rege Henric se plictisise de soţia sa care, pe lângă faptul că era mai în vârstă decât el, nu-şi primise încă zestrea promisă, situaţie gravă pentru un soţ care era într-o continuă lipsă de bani. Întâmplarea a făcut ca Ludovic, ducele de Bavaria, a cărui soţie era o prinţesă cehă, să fi reintrat în graţiile lui Henric şi să-şi fi folosit influenţa pentru a-l convinge pe tânărul rege să renunţe la alianţa cu familia Babenberg şi să se apropie de Přemyslizi. Având în vedere că relaţiile lui Henric cu tatăl său erau tot mai proaste şi că tânărul era nerăbdător să ajungă la putere, ducele putea fi sigur de influenţa sa. O alianţă cu Boemia părea cea mai bună ieşire. În plus, tânărul rege era îndrăgostit de prinţesa cehă şi regreta amarnic faptul că alesese căsătoria cu Margareta.[5]

În 1231, Henric şi-a recunoscut deschis intenţia de a divorţa de soţia sa şi de a se căsători cu prinţesa cehă. Veştile i-au îngrozit pe mulţi dintre prinţii germani datorită consecinţelor lor politice. Totuşi, împăratul, care nu-şi putea permite să intre în conflict cu marele duce al Austriei, a acţionat prompt şi a plătit zestrea Margaretei din propriile sale venituri. Regele Wenceslas I, oricât ar fi apreciat idila dintre Henric şi sora sa, a fost destul de înţelept să se abţină de la orice acţiune. Henric s-a lăsat convins şi a cedat în faţa tatălui său.

Intenţia mea a fost de a restrânge acest studiu la perioada cuprinsă între secolele al XIII-lea şi al XVIII-lea pentru că aceste secole sunt de obicei ignorate în istoriile generale ale Europei şi ale naţiunilor slave, având în vedere că evenimentele din această perioadă istorică sunt greu de stabilit cu certitudine. Am adăugat totuşi, în ultimul capitol, o scurtă istorie a lui Petru cel Mare şi am schiţat oarecum influenţa Rusiei imperiale asupra altor naţiuni slave şi asupra restului Europei, până în timpurile moderne. Mi s-a părut de prisos să intru în mai multe detalii având în vedere că istoria modernă a Rusiei şi a altor naţiuni slave este perfect descrisă în manualele de istorie şi în studiile de specialitate. Perioada medievală şi începuturile perioadei moderne sunt însă mai puţin cunoscute. Când am adăugat acest capitol, am făcut-o pentru că mi s-a părut necesar să arăt modul în care diferitele evoluţii politice şi idei din perioada anterioară s-au păstrat şi în ce măsură au influenţat ele istoria modernă a acestor părţi ale Europei.

Pentru a demonstra influenţa restului Europei asupra slavilor precum şi contribuţia acestora la dezvoltarea culturală şi politică a lumii, am folosit metoda cronologică, nu cea schematică. Aceasta are, de exemplu, dezavantajul că literaturile şi sistemele de organizare politică ale diferitelor naţiuni sunt tratate în capitole separate. Pentru a depăşi acest dezavantaj şi a uşura folosirea acestei cărţi de către cititorii interesaţi în anumite teme speciale, am pregătit un index foarte detaliat. Acesta îi va îngădui cercetătorului să-şi restrângă lecturile la acele probleme de care e interesat în mod special. Din acelaşi motiv şi pentru a evita un număr prea mare de trimiteri în text, mi s-a părut necesar, în unele capitole, să ofer un scurt rezumat al anumitor probleme deja discutate pe larg în alte părţi ale cărţii.

Cred că orice specialist va fi de acord cu mine că a scrie istoria popoarelor slave şi a vecinilor lor din Evul Mediu până la începuturile perioadei moderne este o sarcină complexă şi dificilă. Unii cititori vor prefera probabil să găsească în paginile acestei cărţi problemele de care sunt interesaţi studiate mai în detaliu, dar trebuie să ţinem cont de anumite limite. Am început să ţin cont de problemele care merită într-adevăr mai multă atenţie.

S-a instituit obiceiul ca astfel de probleme istorice şi culturale să fie studiate de grupuri de cercetători specializaţi în diferitele sectoare implicate. Totuşi, experienţa demonstrează că o astfel de muncă în colectiv are şi ca dezavantajele ei. Lipsa de unitate este cel mai mare dintre ele, precum şi perspectivele contradictorii şi repetiţia fără de rost. Aceste motive vor justifica, sper, încercarea mea de a trata, într-o manieră coerentă, problemele variate şi complexe ale istoriei popoarelor slave la un loc şi, în mod necesar, în cadrul întregii istorii şi civilizaţii europene, unde au început, din acest moment, să joace un rol din ce în ce mai important.

NOTE

[1] De comparat, pentru detalii, cu studiul lui R. Jakobson, „Comparative Slavic Studies," în *The Review of Politics*, 16 (1954), pp. 67-90.

[2] Aceste probleme şi discuţiile referitoare la ele au fost exhaustiv investigate de istoricul ceh J. Macurek în *Dějepisectví evropského východu* („Istoriografia Europei de Est," Praga, 1946), pp. 1-128.

Dezamăgită de dragostea pământească,[6] prinţesa cehă s-a hotărât să renunţe la lume. Ea a ales severul Ordin al Sf. Clara, adepta cea mai ferventă a Sf. Francisc, şi a intrat într-o mănăstire fondată de ea însăşi în Praga. Fiind printre primele adepte ale Sf. Francisc, ea s-a numărat printre entuziaştii care au încercat să adere cât mai strict posibil la idealurile de sărăcie şi abnegaţie ale blândului sfânt din Assisi şi a fost, timp de douăzeci de ani, o prietenă apropiată a Sf. Clara.[7] Ea şi-a asumat, alături de mănăstirea pe care a fondat-o, sarcina de a răspândi idealurile franciscane în Europa centrală şi estică şi a inspirat întemeierea unui nou ordin ceh, Cavalerii Crucii.

Retragerea prinţesei, de la curte într-o mănăstire, nu a rezolvat însă conflictul dintre Austria şi Boemia. Frederic, noul duce al Austriei, răzbunător şi neprincipial, a reuşit să încheie o alianţă cu cumnatul său Přemysl, margraful Moraviei şi fratele regelui însuşi. Cu ajutorul lui, ducele plănuia să răzbune devastarea Austrici şi să-l răstoarne pe rege. El s-a bucurat de oarecare succes până când o boală neaşteptată l-a forţat să întrerupă operaţiunile şi margraful rebel a trebuit să cedeze. Ducele a intrat în curând în conflict cu ungurii, care se aliaseră cu cehii, şi cei doi regi, Andrei al II-lea şi Wenceslas I, au pornit împreună la atac împotriva Austriei, în 1235.

Între timp, împăratul, care bănuia că ducele avusese şi el o oarecare contribuţie la recentul complot al fiului său Henric, l-a condamnat pe fiul său la pierderea coroanei şi la interdicţii pe toate planurile (1235) şi s-a hotărât să pună capăt activităţilor potrivnice ale ducelui. Noi incidente şi contacte ce dădeau de bănuit între ducele austriac şi oraşele lombarde l-au forţat pe împărat să ia măsuri urgente: ducelui i-a fost luat ducatul iar regii Wenceslas şi Otto, urmaşul lui Ludovic de Bavaria după asasinarea acestuia, au fost desemnaţi ca executori ai interdicţiei imperiale (1236). Ei au ajuns până la Viena şi după aceea toată ţara l-a abandonat pe ducele care crease atât de multe probleme, iar împăratul şi-a început campania din Viena în anul următor, când a reuşit să determine alegerea fiului său Conrad ca rege al Germaniei.[8]

Frederic al II-lea se afla pe atunci în culmea puterii sale, după ce învinsese orice opoziţie în Germania şi forţase oraşele lombarde să-i accepte suveranitatea. E posibil ca el să fi plănuit aducerea Boemiei la vechiul ei statut umilitor în cadrul imperiului. Aceasta ar putea explica de ce Wenceslas I a trecut de partea papalităţii pentru o vreme. Îndemnat de loialitatea tradiţională a Přemyslizilor faţă de Hohenstaufeni, el s-a întors însă curând în tabăra împăratului. Conflictul cu Frederic de Austria, care se împăcase acum cu împăratul, a continuat totuşi şi numai pericolul comun reprezentat de mongolii ce ameninţau Europa centrală i-a forţat pe cei doi rivali să ajungă la un acord. Austriacul a consimţit la căsătoria nepoatei sale, Gertrude, cu fiul lui Wenceslas, Vladislav (1241).

Mongolii, care devastaseră Silezia, au fost, din fericire, opriţi în trecătorile ce duceau spre Boemia. Numai Moravia şi Austria au fost devastate. După ce pericolul mongol a dispărut, conflictul cu Austria a fost redeschis. Se pare că după moartea

LISTE DE SUVERANI

CNEJI DE SUZDAL, MARI CNEJI DE VLADIMIR

c. 1120-1157 Iuri I Dolgoruki
1157-1174 Andrei I
1176-1212 Vsevolod "Mare Cuib" (Vsevolod III-cneaz de Kiev în 1172)
1217-1238 Iuri II
1238-1246 Iaroslav I
1246-1248 Sveatoslav
1248 Mihail I
1249-1252 Andrei II
1252-1263 Aleksandr Nevski
1263-1272 Iaroslav II de Tver
1272-1276 Vasili de Kostroma
1276-1281 Dmitri de Pereiaslavl
1281-1283 Andrei III de Gorodeț
1283-1293 Dmitri de Pereiaslavl (a doua oară)
1293-1304 Andrei de Gorodeț (a doua oară)
1304-1318 Mihail II de Tver
1319-1325 Iuri III de Moscova
1326-1327 Aleksandr de Tver
1328-1341 Ivan I de Moscova

MARI CNEJI DE MOSCOVA ȘI VLADIMIR

?-1248 Mihail
1263-1303 Daniil
1303-1325 Iuri
1325-1341 Ivan I Kalita
1341-1353 Simeon
1353-1359 Ivan II
1359-1389 Dmitri Donskoi
1389-1425 Vasili I
1425-1462 Vasili II
1462-1505 Ivan III
1505-1533 Vasili III
1533-1584 Ivan IV (țar din 1547)

soției sale engleze, Frederic al II-lea însuși și-a îndreptat gândurile, dacă nu și sentimentele către Gertrude, vizând probabil teritoriul austriac în vederea promovării politicii familiei sale în Germania. Se pare că el i-a promis ducelui Frederic, în 1245, să ridice Austria și Stiria la rangul de regate. În fața acestui nou pericol, Wenceslas I a trecut de partea papei Inocențiu al IV-lea și a noului său candidat la tronul imperial, Wilhelm de Olanda. Din fericire, Frederic de Austria a murit brusc în timpul unui nou război cu ungurii (1246). Prințul ceh Vladislav s-a căsătorit cu Gertrude, dar a murit la câteva luni după nuntă.

Aceasta a fost o lovitură puternică pentru regele ceh și ea a fost curând urmată de o nouă dezamăgire – revolta nobililor cehi nemulțumiți de politica regelui de apropiere de curia papală. Ghibelinii cehi l-au ales pe fiul regelui, Přemysl, margraf și guvernator al Moraviei, coregent. Războiul civil a durat până în 1250, când Wenceslas I s-a împăcat cu fiul său. Aceste lupte au fost ca o urmare pe teritoriul Boemiei a conflictului dintre guelfi și ghibelini și s-au încheiat în favoarea guelfilor și a programului lor favorabil curiei papale.

Această schimbare în politică l-a ajutat însă pe rege să-și realizeze ambițiile în Austria. În 1251, a murit și al doilea soț al Gertrudei, Hermann de Baden, și planurile cehilor în Austria au început să aibă din nou sorți de izbândă. Přemysl, guvernatorul Moraviei, a fost ales guvernator al Austriei și a reușit, cu ajutorul arhiepiscopului de Salzburg, nepotul regelui ceh, să preia ducatul. Pentru a-i fi confirmate pretențiile și a pune capăt oricărei opoziții posibile, Přemysl a hotărât să se căsătorească cu văduva regelui Henric al VII-lea, Margareta, deși aceasta era destul de în vârstă pentru a-i fi mamă și se gândea deja să se retragă într-o mănăstire. Această căsătorie din rațiuni politice a fost celebrată în 1254.

Au apărut complicații cu regele Béla al IV-lea al Ungariei, care pretindea Stiria, pe atunci unită din punct de vedere politic cu Austria. După noi conflicte sângeroase, a fost semnat un tratat de pace, datorită intervenției curiei papale, prin care Austria și o parte din Stiria erau oferite lui Přemysl, iar Stiria de astăzi fiului lui Béla al IV-lea, Ștefan.

Přemysl Otakar al II-lea (1253-1278) a fost cel mai puternic conducător din Europa centrală. Legăturile dinastice ale conducătorului ceh cu tărâmurile sale au fost considerabil întărite în timpul celor doi predecesori ai săi. Cum el era singurul membru de gen masculin în viață al dinastiei, el nu a fost nevoit să împartă administrarea mărcii morave cu nici un alt membru. Unitatea rasială a supușilor săi a conferit o bază solidă acestei regiuni. Această bază a fost întărită de remarcabila prosperitate economică datorată descoperirii de mine de argint în Boemia și Moravia sub Wenceslas I și marii colonizări a regiunilor de graniță. Coloniștii – mineri, meșteșugari și țărani – veneau mai ales din nordul Germaniei, Turingia, Brandenburg, Suabia și Saxonia. Přemysl întreținea relații de prietenie cu toate familiile conducătoare ale acestor principate – Wettinii, Ascanienii, guelfii și chiar cu conții de Schauenburg, din Holstein.

ŢARI AI MOSCOVEI

1533 (1547)-1584 Ivan IV
1584-1598 Fedor I

1598-1605 Boris Godunov
1605 Fedor II
1605-1606 Dmitri
1606-1610 Vasili IV Şuiski
1610-1613 Wladyslaw (ţar ales) de Polonia
1613-1645 Mihail Romanov
1645-1676 Aleksei
1676-1682 Fedor III
1682 Petru I (nominal)
1682-1696 Petru I şi Ivan V, ţari asociaţi (1682-1689, Sofia, regentă)
1696-1725 Petru I

ÎMPĂRAŢI AI RUSIEI

1682-1725 Petru cel Mare (împărat din 1721)
1725-1727 Ecaterina I
1727-1730 Petru II
1730-1740 Anna
1730-1741 Ivan VI
1741-1762 Elisabeta
1762 Petru III
1762-1796 Ecaterina II
1796-1801 Pavel
1801-1825 Alexandru I
1825-1955 Nicolae I
1855-1881 Alexandru II
1881-1894 Alexandru III
1894-1917 Nicolae II

SUVERANI AI POLONIEI

c. 960-992 Mieszko I
992-1025 Boleslav I Chrobry (cel Viteaz)
1025-1034 Mieszko II
1034-1040 lupte dinastice
1038-1058 Cazimir I Restauratorul
1058-1079 Boleslav II cel Îndrăzneţ
1079-1102 Władisław I
1102-1138 Boleslav III Gură Strâmbă
1138-1146 Władisław II

Probabil datorită acestor relaţii bune cu prinţii din nordul Germaniei, Přemysl, în loc să încerce să-şi extindă puterea în acea direcţie, printre naţiunile slave ce mai locuiau încă acolo, s-a întors, la începutul stăpânirii sale, spre nord-est. Situaţia din Polonia părea să invite în modul cel mai clar intervenţia lui Přemysl. Împărţită în câteva principate conduse de membrii dinastiei Piast, Polonia fusese puternic lovită de atacurile mongolilor din 1241 şi nu reuşise să-şi organizeze apărarea împotriva mongolilor, pe de o parte, şi a prusacilor şi lituanienilor din regiunile baltice, pe de altă parte.[9] Přemysl era perfect conştient de această situaţie şi, în scrisoarea sa către Prandol, episcopul de Cracovia (1255), el îi promitea ducelui Cracoviei precum şi celorlalţi duci polonezi ajutorul său împotriva duşmanilor lor. Cuvintele sale erau un ecou al ideii cruciadei, care stăruiau încă în minţile multora. El era probabil considerat de mulţi dintre contemporanii săi un promotor al creştinătăţii printre necredincioşi, fiind astfel prezentat, laudativ, de autorul unei epopei cehe contemporane, *Alexandru cel Mare*.

Spiritul cruciadei l-a condus pe Přemysl al II-lea, în 1255, spre Marea Baltică, unde le-a oferit sprijin cavalerilor teutoni în încercarea lor de a supune regiunea Samogiţici. Oraşul Königsberg (acum Kaliningrad), fondat de Přemysl al II-lea în părţile cucerite ale Prusiei, păstrează încă amintirea acestui mare conducător ceh, supranumit de contemporanii săi Regele de Fier.

O altă expediţie a fost planificată, în 1267, împotriva lituanienilor păgâni. Regele a avut ideea îndrăzneaţă de a transforma toate teritoriile cucerite în fiefuri ale coroanei cehe şi de a subordona toate noile episcopii faţă de Olomouc, unde Bruno, descendent al familiei Schauenburg şi consilier de încredere al regelui, era episcop. Olomouc (Olmütz în germană) devenea astfel un fel de metropolă a activităţii de misionariat din nord, în acord cu planurile avute cândva de Otto I în legătură cu Magdeburgul.[10] Era un plan grandios, demn de spiritul întreprinzător şi romantic al regelui, dar nu a putut fi dus la îndeplinire. Curia de la Roma nu a dorit să-i atribuie un rol atât de neobişnuit lui Bruno şi episcopiei sale, iar Clement al IV-lea avea nevoie de ajutorul lui Přemysl al II-lea în afacerile interne din Germania. Unii dintre prinţii polonezi erau de asemenea împotriva unui asemenea plan, deşi Přemysl intenţiona să le ofere acestora unele din teritoriile cucerite ca fiefuri cehe. Deşi avea nevoie de ajutor, Ordinul Cavalerilor Teutoni nu putea accepta concurenţa cehilor în regiunile baltice. În faţa unei astfel de opoziţii, regele ceh a trebuit să-şi abandoneze planul şi să trimită doar un mic corp de cavalerie în ajutorul cavalerilor teutoni. Oricum, expediţia nu putea avea rezultate spectaculoase din cauza condiţiilor nefavorabile de climă.

Cu toate acestea, regele ceh părea să fi avut şanse excelente de a pătrunde în Polonia dacă ar fi continuat să înainteze spre est, deşi unii prinţi polonezi aşteptau ajutor mai degrabă din partea Ungariei. Přemysl al II-lea s-a limitat totuşi la a câştiga prietenia prinţilor polonezi din Silezia, unde ducele de Wrocław (Breslau) era de partea cauzei cehe. În loc să-şi continue înaintarea spre est, Přemysl şi-a concentrat eforturile în sud, într-un efort de a crea un vast domeniu pentru dinastia sa în ţinuturile germane alpine.

1146-1173 Boleslav IV
1173-1177 Mieszko III
1177-1194 Cazimir II cel Drept
1194-1227 Leszek I cel Alb (rival Władisław)
1227-1279 Boleslav V
1279-1288 Leszek II cel Negru
1290-1296 Przemysl (Premisław)
1300-1305 Venceslas I (Wacław)
1305-1333 Władisław IV Łokietek
1333-1370 Cazimir III cel Mare
1370-1382 Ludovic de Anjou
1382-1384 lupte dinastice
1384-1399 Jadwiga
1386-1434 Władisław V Jagiello
1434-1444 Władisław VI (III)
1444-1447 *interregnum*
1447-1492 Ioan Albert (Jan Olbracht)
1501-1506 Alexandru I
1506-1548 Sigismund I

MARI DUCI AI LITUANIEI

c. 1240-1263 Mendovg
1270-1282 Trojden
1293-1316 Vytenis
1316-1341 Gedymin
1345-1377 Olgerd (Olgierd, Algirdas) asociat cu Keistut
1377-1381 Jagiello
1381-1382 Keistut
1382-1392 Jagiello (a doua oară)
?-1430 Vitold (Vytautas)
1430-1435 Svidrigello (Swidrygiello)
1435-1440 Sigismund
1440-1492 Cazimir IV
1492-1506 Alexandru I
1506-1548 Sigismund I
1548-1572 Sigismund August

REGI AI POLONIEI, MARI DUCI AI LITUANIEI

1548-1572 Sigismund II August
1573-574 Henric de Valois
1576-1586 Ştefan Báthory

O bună ocazie pentru continuarea expansiunii în sud a apărut în 1259, când nobilimea din Stiria s-a revoltat împotriva lui Béla al IV-lea al Ungariei şi Přemysl al II-lea a cucerit regiunea. Ţara natală a lui Béla suferise cumplit de pe urma invaziei mongole şi regiuni întinse din centrul Ungariei rămăseseră depopulate. Béla al IV-lea a colonizat aceste regiuni cu cumani şi yazigi şi i-a folosit pe aceşti războinici păgâni atât de cruzi împotriva propriilor săi duşmani. Datorită eforturilor şi talentului său diplomatic, Ungaria şi-a revenit repede de pe urma devastărilor suferite şi şi-a extins influenţa în statele slave din Balcani.[11] Béla al IV-lea nu intenţiona să-şi abandoneze posesiunile din ţinuturile alpine şi a pornit cu cumanii săi împotriva lui Přemysl al II-lea. Totuşi, în bătălia de la Kressenbrun (1260), armata ceh㠟i-a dovedit superioritatea asupra hoardelor sălbatice ale cumanilor. Bătălia s-a încheiat cu un adevărat măcel în care armatele lui Béla al IV-lea au fost distruse. Pentru a-şi consolida influenţa în Ungaria, Přemysl al II-lea, care obţinuse anularea căsătoriei sale cu Margareta, devenită călugăriţă, s-a căsătorit cu Cunigunda, nepoata lui Béla al IV-lea, şi a aranjat şi căsătoria fiului lui Béla al IV-lea cu nepoata sa, Cunigunda de Brandenburg.[12]

Au urmat şi alte mari succese. Ca moştenitor al nepotului său Henric, ducele de Carintia, Přemysl a adăugat acest ducat, cu Carniola, Istria şi oraşul Pordenone, la posesiunile sale alpine în 1269. Carintia şi Carniola erau încă, în mare parte, teritorii slave locuite de sloveni. Influenţa regelui s-a făcut însă în curând simţită până în Lombardia.[13] În acest fel, Přemysl al II-lea a devenit adevăratul creator al imperiului austriac modern. Datorită lui a apărut ideea uniunii dintre Boemia şi regiunile alpine în istoria Europei centrale.

Toate aceste achiziţii erau însă fiefuri ale imperiului şi ascensiunea lui Přemysl până la a deveni unul dintre cei mai puternici conducători ai Europei din timpul său provoca, desigur, gelozia celorlalţi prinţi. Přemysl obţinuse ceva ce depăşea toate eforturile dinastiei Hohenstaufen: crearea unui vast domeniu care să-i asigure poziţia faţă de aristocraţia feudală. Dacă ar fi devenit împărat, Přemysl al II-lea s-ar fi bucurat de o influenţă nedorită şi invidiată de mulţi dintre prinţi. Se pare că Přemysl al II-lea chiar a avut iniţial astfel de intenţii. Şansele sale de a fi ales împărat după victoria din 1255 au fost spulberate totuşi de curia papală, care l-a susţinut pe Wilhelm de Olanda şi, la moartea acestuia, pe Richard de Cornwall. Přemysl al II-lea a ezitat la început între Richard şi Alfonso al X-lea de Castilia[14] dar, pentru a împiedica alegerea lui Conradin, nepotul lui Frederic al II-lea, s-a declarat de partea lui Richard şi a acceptat de la el Austria şi Stiria ca fiefuri ale imperiului. Přemysl al II-lea pare să fi susţinut şi candidatura la tronul Germaniei a lui Frederic de Meissen, soţul fiicei sale Cunigunda, dar şi acest plan a fost dejucat de curia papală.[15] După moartea lui Richard (1272), Přemysl al II-lea spera că va fi susţinut de curia papală ca un posibil candidat. Grigore al X-lea le-a oferit însă prinţilor germani posibilitatea de a alege pe oricine doreau. Cum era de aşteptat, aceştia au ales un rival al lui Přemysl al II-lea, contele Rudolf de Habsburg (1273), care a obţinut din partea lor confirmarea

1587-1632 Sigismund III Vasa
1632-1648 Władisław VII (IV)
1648-1668 Ioan II Cazimir
1669-1573 Mihail Wiśnowiecki
1674-1696 Ioan III Sobieski
1697-1733 August II
1733-1736 Războiul pentru succesiunea Poloniei
1736-1763 August III
1764-1795 Stanisław August Poniatowski

BOEMIA

905-921 Vratislav I
921-929 Wenceslas (Vacláv) Sfântul
929-967 Boleslav I
967-999 Bolcslav II
999-1002 Boleslav III
1002-1003 Vladivoj (polonez)
1003-1004 Boleslav Chrobry
1004-1034 Jaromir, Oldřich
1034-1055 Břetislav I
1055-1061 Spytihněv II
1061-1092 Vratislav II (rege 1085-1092)
1092-1110 Břetislav II
1110-1120 Bořivoj II
1120-1125 Vladislav I
1125-1140 Soběslav I
1140-1174 Vladislav II (rege 1158-1174)
1174-1180 Soběslav II
1180-1189 Frederic (Bedřich)
1189-1191 Konrad Otto
1191-1192 Wenceslas
1192-1197 Henric (Jindřich) Břetislav

REGI AI BOEMIEI

1197-1230 Přemysl Otakar I
1230-1253 Wenceslas I
1253-1278 Přemysl Otakar II
1278-1283 regența lui Otto de Brandenburg
1283-1305 Wenceslas II
1305-1306 Wenceslas III (ultimul Přemyslid)
1306-1307 Rudolf de Habsburg

hotărârii ca toate fiefurile imperiale cucerite după moartea lui Frederic al II-lea să fie returnate imperiului, măsură îndreptată evident împotriva regelui ceh. Lui Přemysl al II-lea îi rămânea o singură alegere: să respingă alegerea lui Rudolf de Habsburg şi să se declare în favoarea lui Alfonso de Castilia. Când, în 1275, Alfonso, sub presiunile curiei papale, a fost obligat să-l recunoască pe Rudolf, Přemysl al II-lea rămăsese cu totul izolat şi singura posibilitate rămasă era războiul. Abandonat de susţinătorul său, Henric de Bavaria, Přemysl nu a mai fost capabil să-şi apere posesiunile alpine. Numai Viena a refuzat să-şi deschidă porţile în faţa lui Rudolf. Regele s-a grăbit în ajutorul ei dar, înainte de bătălia decisivă, el a fost trădat de nobilii din Boemia care, îmbogăţiţi de progresul economic de care se bucurau domeniile lor, par să fi urmat exemplul aristocraţiei germane şi să fi încercat să devină tot mai independenţi de coroana regală. Conducătorul lor era Záviš de Falkenstein.[16] Přemysl al II-lea a trebuit să cedeze. A fost obligat să renunţe la toate posesiunile sale din Alpi şi să accepte ca propriile sale teritorii să devină fiefuri ale imperiului.

Conflictul final a fost provocat de Rudolf însuşi, care a ridicat drepturile regale de a interveni în favoarea cehilor rebeli şi împotriva drepturilor regale ale lui Přemysl al II-lea. Când s-a luat această decizie fatidică, Přemysl al II-lea şi-a pierdut şi cauza şi viaţa pe câmpul de luptă de la Marchfeld, în Austria.[17] Şi astfel un suab scăpătat, contele Rudolf de Habsburg, devenise acum regele germanilor şi principalul beneficiar al eforturilor lui Přemysl al II-lea în regiunile alpine, impunând Austria şi casa Habsburgilor pe scena europeană.

A fost un sfârşit tragic şi nu e încă foarte clar de ce Přemysl al II-lea nu a reuşit să-şi atingă scopul său final. Principalul motiv pare să fi fost gelozia celorlalţi prinţi din imperiu, care nu doreau un împărat cu domenii atât de vaste şi atât de puternic din punct de vedere economic. Apoi, deşi Přemysl urmase în general linia politică a curiei papale, nu primise ajutorul acesteia atunci când avusese nevoie de el. Problema naţionalităţii nu pare să fi avut o prea mare importanţă. Curtea lui Přemysl al II-lea era plină de aventurieri şi curteni germani, coloniştii germani şi oraşele germane se aflau în număr mare în regatul său şi mulţi mercenari germani luptau sub steagul său. Nici Richard de Cornwall şi Alfonso de Castilia nu erau germani şi caracterul universal al imperiului era încă recunoscut.

În ciuda acestui lucru, caracterul slav al regelui şi regatului nu era agreat de mulţi dintre germani. Ecouri anti-slave se pot observa într-un panegiric din acea vreme al lui Rudolf. De asemenea, orăşenii vienezi fuseseră criticaţi pentru a se fi aflat de partea slavilor.[18] Un poet satiric contemporan, Seifried Helbling,[19] îi mustra în glumă pe nobilii austrieci pentru că imitau moravurile cehilor. Aceştia învăţaseră să se salute în limba cehă, pe care o preferau germanii chiar şi atunci când îşi aruncau cuvinte injurioase; germanii din Austria ar fi trebuit să înveţe de la cehi cum să-şi iubească limba maternă. Aceste mustrări ale poetului sunt însă şi o mărturie

1307-1310 Henric de Carintia
1310-1346 Ioan de Luxemburg
1346-1378 Carol I (împărat Carol IV)
1378-1419 Wenceslas IV
1419-1437 Sigismund
1437-1439 Albert de Austria
1440-1457 Ladislas Posthumus
1458-1471 George de Poděbrady
1471-1516 Vladislav II
1516-1526 Ludovic II

SUVERANI AI BOEMIEI ŞI UNGARIEI, 1526-1835

1526-1564 Ferdinand I
1564-1576 Maximilian I (împărat Maximilian II)
1576-1612 Rudolf II
1612-1619 Matthias
1619-1620 Frederic, principe elector de Palatinat
1619-1637 Ferdinand II
1637-1657 Ferdinand III
1657-1705 Leopold I
1705-1711 Iosif I
1711-1740 Carol II (împărat Carol VI)
1740-1780 Maria Tereza
1741-1743 Carol Albert de Bavaria
1780-1790 Iosif II
1790-1792 Leopold II
1792-1835 Francisc I

SLOVACIA

Între c. 906 şi 1918 sub suveranitate ungară. Între 907 şi 1526, Ungaria a avut următorii conducători şi regi:

907-947 Zsolt
947-972 Taksony
972-997 Géza
997-1038 Ştefan I, rege din 1000
1038-1046 Petru Orseolo
1041-1044 Samuil
1047-1061 Andrei I
1061-1062 Béla I
1063-1074 Solomon

a faptului că guvernarea lui Přemysl, deşi scurtă, prinsese deja rădăcini puternice în Austria.

S-au manifestat probabil şi sentimente anti-germane, de astă dată la curtea lui Přemysl al II-lea. E posibil ca acesta să fi înţeles în cele din urmă că a greşit concentrându-se doar asupra regiunilor alpine şi neglijându-i pe polonezi. Ecoul unor astfel de sentimente ce predominau la curtea cehă, înainte şi după tragicul conflict, ar putea fi „Manifestul către polonezi" scris de italianul Henric de Isernia, un refugiat ghibelin din sudul Italiei, care-şi căutase norocul la curtea cehă. Manifestul pare să fi fost doar o compoziţie stilistică, una dintre multele scrise de elocventul italian, dar ideile exprimate de autor sunt foarte interesante. Regele ceh este prezentat în acest document adresându-se polonezilor ca unui popor înrudit cu cehii, având cu aceştia legături de sânge şi lingvistice. El le promite ajutorul său prinţilor polonezi, în apărarea drepturilor lor, le doreşte prosperitatea şi îşi exprimă speranţa că, în caz de necesitate, poate să conteze şi el pe ajutorul lor.[20] E surprinzător faptul că se putea întâlni o astfel de conştiinţă a rădăcinilor slave comune în acea perioadă.

Sentimentul naţional a fost şi mai mult întărit în Boemia după moartea lui Přemysl al II-lea, când Rudolf de Habsburg, după ce şi-a rezervat administraţia Moraviei pentru el însuşi, a încredinţat guvernarea Boemiei lui Otto de Brandenburg, care a devenit şi tutorele tânărului fiu al lui Přemysl, Wenceslas al II-lea. Acesta a abuzat de puterea sa exploatând Boemia fără ruşine, alături de mercenarii săi. Rudolf a fost nevoit să intervină (1280) pentru a preveni un război civil, pentru a reinstaura ordinea şi a le oferi oarecare satisfacţie cehilor profund nemulţumiţi.

Tânărul rege avea doar doisprezece ani când Otto l-a lăsat, în cele din urmă, să se întoarcă în ţara sa în 1283. Principala influenţă în administrarea tuturor acestor afaceri a fost exercitată de un fost oponent al politicii tatălui său, Záviš de Falkenstein, un om ambiţios şi talentat, care câştigase dragostea văduvei lui Přemysl al II-lea, regina Cunigunda. Záviš ducea o politică antihabsburgică şi tânărul rege îl urma, dar când el s-a căsătorit, în 1287, cu fica lui Rudolf, Guta, influenţa lui Záviš a scăzut considerabil. Tânărul Wenceslas se temea că Záviš ar fi vrut să obţină tronul ceh pentru el însuşi şi Záviš a fost întemniţat şi executat în timpul represiunii declanşate împotriva rudelor sale, care se revoltaseră în 1290, în circumstanţe tragice.

Dante a scris câteva versuri (VII, 97-103), în al său *Purgatoriu*, care nu-l flatează deloc pe Wenceslas al II-lea şi care au influenţat mult opinia contemporanilor cu privire la acest rege. E adevărat că tânărul rege, care era slab fizic şi cu o sănătate şubredă, prefera o viaţă liniştită, ce părea cu totul nepotrivită unei epoci a vieţii cavalereşti, dar el s-a dovedit a fi un conducător inteligent şi abil. Avea idei ce depăşeau mult metodele folosite în cancelariile vecinilor săi. Părea să se fi inspirat din politica franceză, unde Filip cel Frumos, cu ajutorul legiştilor săi, moderniza vechile metode administrative. Administraţia lui Wenceslas era mai birocratică şi sunt semne care indică faptul că el căuta o bază solidă pentru legislaţie nu în dreptul

1074-1077 Géza I
1077-1095 László (Ladislau cel Sfânt)
1095-1114 Kálmán (Koloman)
1114-1131 Ştefan II
1131-1141 Béla II
1141-1162 Géza II
1162-1172 Ştefan III (Ladislau, pretendent)
1172-1196 Béla III
1196-1204 Emmerich
1205 László III
1205-1235 Andrei II
1235-1270 Béla IV
1270-1272 Ştefan V
1272-1290 László IV
1290-1301 Andrei III
1301-1305 Wenceslas II al Boemiei
1305-1308 Otto de Bavaria
1308-1342 Carol Robert de Anjou
1342-1382 Ludovic cel Mare de Anjou
1382-1385 Maria de Anjou
1385-1386 Carol II de Neapole
1387-1437 Sigismund de Luxemburg
1437-1439 Albert de Habsburg
1440-1444 Vladislav I Jagiello
1445-1457 Ladislas V Posthumus
1458-1490 Matia Corvin
1490-1516 Vladislav II Jagiello
1516-1520 Ludovic II Jagiello

BULGARIA

IMPERIUL MACEDONEAN

976-1014 Samuil
1014-1015 Gabriel Radomir
1015-1018 Ivan Vladislav
1018-1187 stăpânire bizantină

AL DOILEA IMPERIU BULGAR

1187-1196 Asan (Asen) I
1196-1197 Petru
1197-1207 Kalojan (Ioaniţă)

cutumier ci în dreptul roman, al cărui studiu fusese reluat în Italia. Încercările sale de a crea nişte coduri de legi ale cehilor pe această bază au fost zădărnicite de aristocraţia care se temea că-şi va pierde din drepturi. Wenceslas al II-lea a reuşit totuşi să editeze un cod al legii minelor şi unele din declaraţiile sale sunt o mărturie că întreaga sa concepţie asupra regalităţii avea la bază dreptul roman târziu, ce-i conferea conducătorului dreptul exclusiv de a legifera.[21]

Şi în politica sa externă Wenceslas a dovedit o mare înţelepciune. El a refuzat şansa ce i s-a oferit în 1291 de a fi ales împărat şi, contrar politicii tatălui său, pe care Záviš ar fi dorit ca el să o urmeze, el a renunţat la ideea cuceririlor din sud, concentrându-şi eforturile în nord şi nord-est. El şi-a stabilit mai întâi poziţia în Meissen, unde mai trăiau încă sorbii, de origine slavă, şi şi-a îndreptat apoi atenţia asupra Poloniei. Cu ajutorul unei puternice partide favorabile cehilor printre prinţii polonezi, el a ocupat mai întâi Cracovia (1291). Ideea renaşterii regatului polonez câştigase teren de curând şi doi duci, Henric al IV-lea şi Przemysl de Gniezno făceau tot posibilul să le concretizeze.[22] După moartea celui de-al doilea, regele ceh a intrat în Gniezno şi a fost încoronat rege al Poloniei în 1300, de arhiepiscopul de Gniezno, Iacob Swińka, unul dintre principalii promotori ai restaurării regatului polonez. Pentru a-şi consolida poziţia, Wenceslas al II-lea s-a căsătorit cu fiica lui Przemysl, Ryksa. Din acel moment, Wenceslas s-a autonumit cu mândrie *Dei gratia Bohemiae et Poloniae Rex*.

Până în prezent, istoricii polonezi nu au fost deloc favorabili guvernării Poloniei de către regele ceh.[23] Critica lor a fost deseori marcată de idei naţionaliste şi ei au ignorat multe aspecte care ar arunca o lumină complet diferită asupra uniunii ceho-polone. E sigur că Wenceslas al II-lea fusese de acord ca Polonia să aibă statutul de fief al imperiului, dar acest fapt nu mai avea aceeaşi semnificaţie pe care ar fi avut-o dacă s-ar fi întâmplat sub Hohenstaufeni. Imperiul era în declin şi Wenceslas al II-lea conducea Polonia fără a ţine prea mult cont de imperiu. Aceasta a fost, de fapt, o precauţiune inutilă pentru a proteja noul imperiu slav împotriva unei intervenţii străine. În plus, influxul de elemente poloneze în Boemia avea rolul de a contracara influenţa germană la curtea cehă, unde, datorită colonizării germane anterioare, această influenţă era foarte puternică.

Cercetările recente au arătat că acea scurtă domnie a regelui ceh în Polonia a fost una din cele mai benefice din istoria acestei ţări. Wenceslas al II-lea a fost un bun administrator şi a adus oarecare ordine în economia poloneză atât de dezorganizată. Domnia lui ar trebui considerată un pas înainte spre consolidarea definitivă a Poloniei în secolul al XIV-lea.

Aceasta ar fi putut fi o dezvoltare de mare importanţă pentru cehi, polonezi şi chiar pentru întreaga Europă. Dacă această uniune dintre Polonia şi Boemia ar fi durat mai mult, istoria ar fi fost martora unei situaţii similare aceleia din Franţa în această parte a Europei. Acolo, nordul şi sudul se uniseră într-o singură naţiune folosind o singură limbă literară, deşi idiomurile lor erau mult mai diferite decât

1207-1218 Boril (Borilă)
1218-1241 Ioan Asan (Asen) II
1241-1246 Koloman Asan (Asen)
1246-1256 Mihail Asan (Asen)
1257-1277 Constantin Tich
1278-1279 Ivajlo
1279-1280 Ioan Asan (Asen) III
1280-1292 Gheorghi I Terter
1292-1298 Smilec (Smileț)
Interregnum
1300 Čaka
1300-1322 Teodor Svetoslav
1322-1323 Gheorghi II Terter
1323-1330 Mihail Šišman (Şişman)
1330-1331 Ivan Ştefan
1331-1371 Ivan Alexandru
1371-1393 Ivan Šišman (Şişman)
(1365-1396) la Vidin, Ivan Stracimir (Straşimir)

SERBIA

c. 1167-1196 Ştefan Nemanja
1196-c. 1228 Ştefan primul încoronat, rege din 1217
c. 1228-c. 1233 Ştefan Radoslav
c. 1233-1242 Ştefan Vladislav
1242-1276 Ştefan Uroš I
1276-1282 Ştefan Dragutin
1282-1321 Ştefan Uroš II Milutin
1321-1331 Ştefan Uroš III Dečanski
1331-1355 Ştefan Dušan, ţar din 1345
1355-1371 Ştefan Uroš, ţar
(1366-1371 Vukašin, rege)
1371-1389 Lazar, cneaz
1389-1427 Ştefan Lazarević, despot din 1402
1427-1456 Gheorghe Branković
1456-1458 Lazar Branković

ÎMPĂRAŢI AI SFÂNTULUI IMPERIU ROMAN

911-918 Conrad (Konrad) I de Franconia
918-936 Henric I Păsărarul, de Saxonia
936-973 Otto I cel Mare, împărat din 962
973-983 Otto II

erau poloneza şi ceha în secolul al XIV-lea. Dar aceasta a fost, într-adevăr, ultima şansă pentru cehi şi polonezi de a forma o singură naţiune.

Domnia lui Wenceslas al II-lea e de asemenea importantă şi dintr-un alt punct de vedere. Pentru prima dată în istorie, ideea unei mari monarhii central-europene, în care ar fi fost incluşi chiar şi maghiarii, părea posibilă. După moartea lui Andrei, ultimul conducător din dinastia arpadiană (1301), coroana Ungariei, unită cu cea a Croaţiei, a fost oferită tânărului fiu al regelui ceh. Susţinătorii unguri ai Přemyslizilor i-au învins pe partizanii Angevinilor din Neapole şi tânărul Wenceslas a fost încoronat rege al Ungariei.[24]

Achiziţionarea de trei coroane de către o singură dinastie a provocat însă multe gelozii. Papa Bonifaciu al VIII-lea, invocând faptul că Ungaria era un fief al papalităţii, a început să susţină deschis candidatura Angevinilor şi să-l sprijine pe oponentul polonez al regelui ceh, Władysław Łokietek cel Scurt. Împăratul Albert I a participat la această coaliţie şi a pretins o parte din câştigurile obţinute de pe urma minelor de argint ceh. Wenceslas al II-lea şi-a găsit un aliat în Filip cel Frumos, regele Franţei cu care a stabilit un acord de întrajutorare (1303 sau 1304) în cazul vreunui atac din partea împăratului sau a papei. Când, totuşi, regele francez s-a împăcat cu Bonifaciu al VIII-lea, Wenceslas al II-lea a trebuit să înfrunte singur atacul lui Albert şi doar războiul de hărţuială l-a ajutat să învingă.

Alianţa dintre împărat, papă şi Angevinii din Neapole s-a dovedit totuşi prea puternică pentru regele ceh. El s-a văzut obligat să abandoneze Ungaria, cel puţin temporar, şi să-şi aducă fiul înapoi la Praga. Wenceslas al II-lea nu a mai reuşit să-şi reia lupta pentru Ungaria. El a murit în iunie 1305. După un început dezamăgitor, tânărul său fiu, Wenceslas al III-lea, a început să arate măcar o parte din hotărârea şi înţelepciunea tatălui său. El a obţinut un tratat de pace foarte onorabil din partea împăratului şi, cedând presiunii Angevinilor, a renunţat la pretenţiile faţă de tronul Ungariei, ocupat de Carol Robert de Anjou. În Polonia, Wenceslas al III-lea a demonstrat o hotărâre fermă de a continua politica tatălui său de promovare a uniunii dintre Boemia şi Polonia. Dar şi aici soarta a intervenit cu o lovitură decisivă. În drumul său spre Polonia, pentru a pune capăt unei revolte conduse de Władysław Łokietek împotriva cehilor, Wenceslas al III-lea a fost asasinat, probabil de un nobil nemulţumit, rămas necunoscut, la Olomouc, în 1306. Acesta a fost şi sfârşitul dinastiei Přemyslizilor şi din acest moment Polonia şi Boemia au început să evolueze în direcţii diferite.

După dispariţia dinastiei ei naţionale, Boemia a fost martora unor lupte acerbe pentru câştigarea tronului mult râvnit. În primul rând, Habsburgii, urmând tradiţia fondatorului dinastiei lor în Austria, Rudolf, s-au aruncat cu lăcomie asupra coroanei Boemiei. Împăratul Albert I a declarat că Boemia era un fief al imperiului şi i-a convins pe nobilii cehi să-l aleagă rege pe fiul său Rudolf. Acesta s-a căsătorit cu văduva lui Wenceslas al II-lea, poloneza Ryksa, numită Rejčka de cehi, sugerând

983-1002 Otto III
1002-1024 Henric II cel Sfânt, de Bavaria
1024-1039 Conrad II de Fanconia (dinastia salianã)
1039-1056 Henric III cel Negru
1056-1106 Henric IV
1077-1080 Rudolf de Suabia
1081-1093 Hermann de Luxemburg
1093-1101 Conrad de Franconia
1106-1125 Henric V
1125-1137 Lothar II de Saxonia
1137-1152 Conrad III de Suabia
1152-1190 Frederic I Barbarossa
1190-1197 Henric VI
1198-1212 Otto IV de Brunswick (Braunschweig)
1198-1208 Filip II de Suabia
1212-1250 Frederic II
1246-1247 Henric Raspe
1247-1256 Wilhelm de Holland
1250-1254 Conrad IV
1254-1273 Marele *Interregnum*
1257-1273 Richard de Cornwall
1257-1272 Alfonso X de Castilia
1273-1291 Rudolf I de Habsburg
1292-1298 Adolf I de Nassau
1298-1308 Albert I de Habsburg
1308-1313 Henric VII de Luxemburg
1314-1347 Ludovic IV de Bavaria
1325-1330 Frederic de Habsburg, coregent
1347-1378 Carol IV de Luxemburg
1347-1349 Günther de Schwarzburg
1378-1400 Wenceslas de Luxemburg
1400-1410 Ruprecht, elector palatin de Rin
1410-1437 Sigismund de Luxemburg
1410-1411 Jobst de Moravia
1438-1439 Albert II de Habsburg
1440-1493 Frederic III
1493-1519 Maximilian I
1519-1556 Carol V
1556-1564 Ferdinand I
1564-1576 Maximilian II
1576-1612 Rudolf II
1612-1619 Matthias

astfel că uniunea ceho-polonă era încă viabilă. Tatăl său, pentru a păstra Boemia pentru Habsburgi şi a pune capăt drepturilor electorale ale nobilimii ceh, recent confirmate de el însuşi, a dat o lege prin care Rudolf avea să fie urmat la tron de fraţii săi. Acest fapt şi obiceiul lui Rudolf de a fi foarte econom i-au făcut pe Habsburgi extrem de nepopulari şi, atunci când Rudolf a murit subit, în 1307, cehii l-au ales rege pe ducele Henric de Carintia, căsătorit cu sora mai mare a lui Wenceslas al III-lea. Conflictele cu Habsburgii, care au urmat acestei alegeri, s-au încheiat numai prin asasinarea subită a împăratului Albert de una dintre rudele sale în 1308.

Henric de Carintia a scăpat de ameninţarea Habsburgilor, dar a fost incapabil să câştige sprijinul nobilimii ceh, mânioase din cauza favorizării oraşelor germane. Pentru a-şi impune intrarea în dieta regatului, orăşenii îndrăzniseră chiar să ia prizonieri şi să întemniţeze nobili cehi, deţinători ai unor înalte funcţii oficiale.

O nouă direcţie în istoria Cehiei a fost ianugurată de doi oameni care jucaseră un rol important la curtea lui Wenceslas al II-lea. Peter de Aspelt, fostul cancelar al acestuia, şi noul arhiepiscop de Mainz, continuând politica pro-franceză a lui Wenceslas, au pus la cale alegerea lui Henric, conte de Luxemburg, pe tronul imperial şi german (1308-1313). Peter şi călugării cistercieni cehi, care exercitaseră o mare influenţă asupra lui Wenceslas al II-lea, au câştigat aprobarea nobilimii ceh pentru candidatul lor, Ioan, fiul regelui Henric, şi au aranjat şi căsătoria tânărului Ioan cu Elisabeta, a doua fiică a lui Wenceslas al II-lea. Henric de Carintia a fost alungat din Praga şi Ioan de Luxemburg, întemeietorul unei noi dinastii cehe, a devenit rege (1310-1346).

NOTE

[1] Cf. cap. I, pp. 8 ff. şi Dvornik, *The Slavs*, pp. 321 ff.

[2] Absenţa lui Přemysl la alegerea regelui Henric I-a determinat pe Eike de Repgow, autorul colecţiei de legi saxone, vestita *Sachsenspiegel*, să-i nege dreptul regelui ceh de a participa la alegerile imperiale – el putea fi paharnicul regelui, dar nu era german. Aceasta era o părere personală a vestitului jurist şi a fost uneori împărtăşită în cercurile înalte germane, în jurul anului 1235, când a fost editată această colecţie, dar ea nu reflecta convingerea generală a prinţilor germani. Pentru scrieri de specialitate referitoare la evoluţia colegiului elector german, vezi Wunderlich, *Die neueren Ansichten* (vezi Bibl.) şi W. Neumann, *Die deutschen Königswahlen* (vezi Bibl.).

[3] Aceste detalii sunt derivate, printre alte surse, dintr-un raport prezentat de Walter, episcop de Carlisle, regelui Henric al III-lea asupra misiunii sale diplomatice în Germania, scris la 10 februarie 1225. W.W. Shirley, *Royal and Other Historical Letters Illustrative of the Reign of Henry III (Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland*, vol. 27), 1, 252.

[4] Dintr-o altă sursă engleză, o scrisoare scrisă între octombrie 1228 şi 1229, aflăm că regele ceh răspândea veşti cu privire la acţiunile lui Frederic din Ţara Sfântă şi pretindea că ar fi primit o scrisoare de la acesta cu privire la respectivele acţiuni. Aceasta demonstrează

1619-1637 Ferdinand II
1637-1657 Ferdinand III
1658-1705 Leopold I
1705-1711 Iosif I
1711-1740 Carol VI
1742-1745 Carol VII de Bavaria
1745-1765 Francisc I de Lorena
1765-1790 Iosif II
1790-1792 Leopold II
1792-1806 Francisc II

IMPERIUL BIZANTIN

976-1025 Vasile II
1025-1028 Constantin VIII
1028-1034 Roman III Argyros
1034-1041 Mihail IV
1041-1042 Mihail V
1042 Zoe şi Teodora
1042-1055 Constantin IX Monomachos
1055-1056 Teodora (a doua oară)
1056-1057 Mihail VI
1057-1059 Isaac I Comnenul
1059-1067 Constantin X Ducas
1068-1071 Roman IV Digenis (Diogenes)
1071-1078 Mihail VII Ducas
1078-1081 Nicefor III Botaniates
1081-1118 Alexie (Alexios) I Comnenul
1118-1143 Ioan II Comnenul
1143-1180 Manuel I Comnenul
1180-1183 Alexie II Comnenul
1183-1185 Andronic I Comnenul
1185-1195 Isaac II Anghelos
1195-1203 Alexie III Anghelos
1203-1204 Isaac II (a doua oară) şi Alexie IV
1204 Alexie V Murtzuphlos
1204-1222 Teodor I Lascaris la Niceea
1222-1254 Ioan III Ducas Vatatzes
1254-1258 Teodor II Lascaris
1258-1261 Ioan IV Lascaris
1259-1282 Mihail VIII Paleologul
1282-1328 Andronic II Paleologul

că regele ceh nu intenționa să părăsească serviciul împăratului în favoarea altei combinații. Această scrisore a fost scrisă de ducele Henric de Lotharingia-Brabant lui Henric al III-lea și a fost retipărită de W.W. Shirley, *ibid.*, p. 343.

[5] Printre cântecele de dragoste compuse de nenumărații *Minnesänger* din această perioadă sunt două de mare frumusețe și romantism, atribuite în unele manuscrise lui „Kaiser Heinrich". Ele vorbesc despre dragostea pentru o frumoasă doamnă pe care îndrăgostitul nu o va putea avea niciodată, deși el ar fi gata să renunțe chiar și la coroană pentru ea. Este un fapt în general acceptat astăzi că cele două cântece au fost compuse de regele Henric, din preaplinul inimii lui, pentru Agnes.

[6] Legenda Sf. Agnes sugerează că, în a doua căsătorie a lui Frederic al II-lea cu Isabella, sora regelui Henric al III-lea a ocupat locul refuzat de Agnes. Acesta ar fi un indiciu că Frederic al II-lea ar fi încercat să se căsătorească cu iubita fiului său, prințesa cehă. Acest lucru e posibil, dar nu poate fi demonstrat cu certitudine. O confuzie între tată și fiu e posibilă având în vedere că Isabella fusese destinată lui Henric înainte de a se căsători cu Frederic.

[7] Există încă trei scrisori pe care Sf. Clara i le-a scris prințesei cehe. Agnes a fost alături de Clara în efortul acesteia de a obține aprobarea papală pentru o regulă monastică ce putea asigura călugărițelor viața în sărăcie propovăduită de Sf. Francisc. Se știe că nici Fericita Agnes și nici Sf. Clara nu au reușit în această direcție. Scrisorile au fost publicate de W. Seton (vezi Bibl.). Cf. monografia cehă scrisă de J.K. Vyskočil, *The Legend of the Blessed Agnes and the Four Letters of Saint Clare* (Prague, 1932).

[8] Decretul imperial apărut cu această ocazie a marcat progresul evident al prinților electori în stabilirea drepturilor și privilegiilor lor.

[9] Pentru mai multe detalii, vezi F. Dvornik, *The Slavs: Their Early History*, pp. 312 ff.

[10] Cf. F. Dvornik, *The Slavs: Their Early History*, pp. 109-113.

[11] Pentru detalii, vezi mai jos.

[12] Un binecunoscut istoric ceh, V. Chaloupecký („Uherská politika Přemysla Otakara II", *Pekařuv Sborník*, Praga, 1930, pp. 138-88) credea că a descoperit în politica lui Přemysl față de Ungaria planuri de a uni Ungaria de nord – Slovacia de astăzi – cu regatul Boemiei și Panonia de nord cu regiunile alpine. J. Šusta (*Soumrak Přemyslovcu a jejich dědictví*, Praga, 1935, pp. 45 ff.), a refuzat totuși să meargă atât de departe în interpretarea politicii ungare a lui Přemysl al II-lea. El susține, cu șanse aparente de a avea dreptate, că Přemysl al II-lea era doar nerăbdător să-și consolideze influența în Ungaria și să se asigure de ajutorul acesteia la nevoie. El a ocupat anumite părți din nordul Ungariei numai după moartea lui Béla, în timpul dezordinii politice iscate în țară, pentru a-și proteja propriile teritorii de invaziile cumanilor. Lucrarea lui Šusta e de mare importanță pentru istoria ultimilor Přemyslizi. O recenzie franceză a acestei lucrări poate fi găsită la B. Mendl („Les derniers Přemyslides", *Revue historique*, vol. 179, 1937, pp. 34-62).

[13] Orașul Pordenone era sub suveranitatea sa. Cunoscutul călător medieval, Fericitul Odoric de Pordenone, pare să fi fost fiul unui membru al garnizoanei cehe aduse de Otakar în oraș.

[14] Pentru mai multe detalii asupra rolului lui Otakar în dubla alegere, vezi F.R. Lewis, „Ottokar II of Bohemia and the Double Election of 1257", *Speculum*, 12 (1937), pp. 512-15.

[15] Cel mai detaliat studiu în această privință poate fi găsit în J. Šusta. *Soumrak Přemyslovcu*, pp. 57 ff. Autorul a demonstrat că relatarea alegerii lui Rudolf de Habsburg de către O. Redlich (*Rudolf von Habsburg*, vezi Bibl.) lasă mult de dorit și a prezentat și

1328-1341 Andronic III Palcologul
1341-1391 Ioan V Paleologul
1347-1354 Ioan VI Cantacuzino
1376-1379 Andornic IV Paleologul
1390 Ioan VII Paleologul
1391-1425 Manuel II Paleologul
1425-1448 Ioan VIII Paleologul
1449-1453 Constantin XI Paleologul

SULTANI OTOMANI

1281-1324 Osman I
1324-1360 Orhan
1360-1389 Murad I
1389-1402 Baiazid
1402-1413 *Interregnum*
1413-1421 Mahomed (Mehmed) I
1421-1451 Murad II
1451-1481 Mahomed II Cuceritorul
1481-1512 Baiazid II
1512-1520 Selim I
1520-1566 Soliman (Suleiman) Magnificul
1566-1574 Selim II
1574-1595 Murad III
1595-1603 Mahomed III
1603-1617 Ahmed I
1617-1618 Mustafa I
1618-1622 Osman II
1622-1623 Mustafa I (a doua oară)
1623-1640 Murad IV
1640-1648 Ibrahim
1648-1687 Mahomed IV
1687-1691 Sulciman II
1691-1695 Ahmed II
1595-1703 Mustafa II
1703-1730 Ahmed III
1730-1754 Mahmud I
1754-1757 Osman III
1757-1774 Mustafa III
1774-1789 Abdul-Hamid I
1789-1807 Selim III
1807-1808 Mustafa IV

suspiciunile lui Lorenz că Přemysl al II-lea a vrut să atomizeze puterea imperială (*Deutsche Geschichte im 13. Und 14. Jahrhunderte*, vol. 1).

[16] Cu privire la Záviš, vezi mai jos.

[17] Šusta, *op. cit.*, pp. 271 ff., după ce examinează toate dovezile existente, ajunge la concluzia că nu există nici o certitudine cu privire la trădarea aristocraţilor cehi în cazul celui de-al doilea conflict.

[18] Vezi Šusta, *op. cit.*, p. 204.

[19] Poemul XIV, versurile 20-23, poemul VIII, versurile 783 ff., ed. J. Seemüller (Halle/Saale, 1886), pp. 1, 2, 210. (Vezi Bibl.)

[20] Se spune că regatul Boemiei e un zid creat pentru apărarea Poloniei: „Dacă împăratul roman ne va distruge, atunci gurile nesătule ale germanilor se vor deschide şi mai mari şi lăcomia lor nemărginită îi va face să-şi întindă braţul fără ruşine asupra ţării voastre. Noi suntem zidul vostru de apărare şi dacă acest zid se va prăbuşi, o mare primejdie vă va pândi. (...) O, ce persecuţii va fi obligată să suporte numeroasa voastră naţiune, atât de urâtă de germani! O, cât de greu va fi jugul sclavici, pe care Polonia liberă va trebui să-l poarte!..." Ar trebui să adăugăm că sentimente similare de solidaritate între slavi şi de neîncredere faţă de germani fuseseră exprimate de maestrul Bohuslav, secretarul soţiei lui Přemysl, Cunigunda, într-o scrisoare adresată lui Agnes, stareţa abaţiei poloneze Trzebnica. Regina îi reproşa stareţei că îi favoriza pe călugării germani în locul celor polonezi: „În loc să aveţi înţelegere – din dragoste pentru originile voastre – faţă de greutăţile celor săraci, de aceeaşi limbă cu a voastră, dimpotrivă, îi sprijiniţi pe călugării germani. (...) Ar trebui, din contră, să-i favorizaţi pe călugării de limbă cehă şi poloneză (...)" Scrisoarea este, din nou, doar o compoziţie stilistică. Apelul către polonezi a fost publicat în *Codex epistolaris Primislai Ottocari* (vezi Bibl.), pp. 93 ff. Scrisoarea atribuită reginei a fost publicată în vol. 1 din F. Palacký, *Formelbücher* (vezi Bibl.). Asupra lui Bohuslav, vezi studiul lui J.B. Novák în *Festschrift*-ul lui Goll (*Sbornik ... J. Golla*, Praga, 1906), pp. 124-52.

[21] Cf. infra.

[22] Vezi F. Dvornik, *The Slavs*, pp. 316, 320.

[23] Şi anume, importantul istoric polonez Oswald Balzer în lucrarea sa *Krolewstwo Polskie 1295-1370* („Regatul polonez 1295-1370"), 2. vol. (Lwów, 1919). La criticile poloneze, răspunsul cehilor a fost dat de J. Šusta, apărut în lucrarea sa *Úvahy a drobné spisy historické* („Studii şi lucrări istorice"), 2 vol. (Praga, 1934).

[24] Cf. infra.

1808-1839 Mahmud II
1839-1861 Abdul Medjid I
1861-1876 Abdul-Aziz
1876-1909 Abdul-Hamid II
1909-1918 Mahomed V
1918-1922 Mahomed VI
1922-1924 Abdul Medjid II

34

CAPITOLUL AL III-LEA
IOAN AL BOEMIEI, ÎMPĂRATUL LUDOVIC AL IV-LEA ŞI POLONIA

Împăratul Henric al VII-lea de Luxemburg, Franţa şi Italia – Ioan de Luxemburg, regele Boemiei, cavaler rătăcitor – Papa Ioan al XXII-lea, politica sa fiscală şi interesele Franţei în Italia – Primul conflict între Ludovic al IV-lea şi papă; Ioan al Boemiei ca mediator – Încoronarea lui Ludovic al IV-lea la Roma, Marsiglio de Padova şi ideile sale revoluţionare – Aventura italiană a regelui Ioan – Încercarea eşuată a regelui Ioan de a acţiona din nou ca mediator între papă şi împărat – Pretenţiile lui Ioan asupra regatului Poloniei, poziţia dificilă a lui Łokietek în Polonia – Încoronarea lui Łokietek şi alianţa cu Ungaria şi Lituania – Ioan al Boemiei, Polonia şi Ordinul Cavalerilor Teutoni – Cazimir al Poloniei, cucerirea Sileziei de către Polonia şi a Pomereliei de către Ordinul Cavalerilor Teutoni – O nouă criză a relaţiilor ceho-polone – Ludovic al IV-lea, Ioan al Boemiei şi Declaraţia de la Rense – Ruptura finală dintre Ludovic al IV-lea şi Boemia – Clement al VI-lea îl alege pe Carol, fiul lui Ioan, drept candidat la tronul Germaniei – Carol ales rege al Germaniei – Moartea lui Ioan în bătălia de la Crécy şi aprecierea domniei sale în Boemia

O dată cu alegerea unui Luxemburg ca rege al Germaniei, părea să se deschidă o nouă eră pentru imperiu. E adevărat că alegerea lui Henric al VII-lea pusese capăt speranţelor francezilor de a obţine coroana imperială pentru casa regală franceză, dar Henric însuşi era mai mult francez decât german şi era pătruns de ideile imperiale ce continuau să aprindă imaginaţia francezilor din vremea sa. O dată cu domnia lui Ludovic cel Sfânt, Franţa devenise o putere de prim rang a Europei şi ideea imperială stârnise din nou un mare interes acolo în timpul conflictului dintre Filip cel Frumos şi Bonifaciu al VIII-lea. Juristul Pierre Dubois[1] a exprimat cel mai bine noile idei atunci când a declarat că pacea şi buna organizare vor domni în lumea creştină doar atunci când francezii vor fi ridicat ideea imperială din degradarea în care o lăsase să cadă nobilimea germană în ultimii şaizeci de ani şi când ei vor fi ajuns la inspiraţia creştină şi universală din care ea trebuia să izvorască. Interesele tot mai mari ale francezilor în Italia şi afirmarea puterii Angevinilor în Neapole trezeau anumite speranţe că francezii ar fi fost predestinaţi să facă să renască vechea idee imperială atât de trist degradată.

Speranţele lui Filip cel Frumos de a-l vedea pe fratele său, Carol de Valois, pe tronul imperial au fost spulberate însă de alegerea din 1308. Un conte sărac de Luxemburg, el însuşi influenţat de noile idealuri imperiale franceze, a fost cel care a încercat o nouă *renovatio imperii*. Şansele sale de succes erau desigur mai mari datorită obţinerii regatului Boemiei de către dinastia sa. El a avut şi un aliat puternic în persoana fratelui său Balduin, devenit arhiepiscop şi elector de Trier. Întâmpinat cu bucurie de patrioţii italieni, ale căror idei erau cu atâta forţă exprimate de Dante,[2]

ȚINUTURILE DE GRANIȚĂ GERMANO – SLAVE
secolele XIII – XV
50 0 50 100 150 km
MAREA BALTICĂ
HOLSTEIN
Rügen
Kolberg
POMERANIA
Danzig
Elbing
Königsberg
FIEF POLONEZ 1466
DUCATUL PRUSIEI 1525
VARMIA
Marienburg
PRUSIA (Pol. 1466)
ORDINUL TEUTON
Grünwald
Tannenberg
REGALĂ
MAZOVIA
Hamburg
MECKLENBURG
Stettin
GERMANIA
BRANDENBURG
POLONIA MARE
KUJAVIA
Dobrzyn
Vistula
Varșovia
Berlin
Küstrin
Poznan
Gniezno
Magdeburg
Elba
SAXONIA
LUSATIA INFERIOARĂ
DUCATELE SILEZIENE
POLONIA
Leipzig
LUSATIA SUPERIOARĂ
Breslau
Meissen
Budissin
Dresda
Sandomierz
POLONIA MICĂ
BOEMIA
Cracovia
Praga
KARLȘTYN (Lux. 1310)
Olomouc
Tabor
MORAVIA
Brno (Lux. 1310)
Nürnberg
PALATINAT
Budejovice
UNGARIA SUPERIOARĂ
ZIPS (Pol. 1412)
Dunărea
BAVARIA
Trnava
Nitra
Marchfeld
AUSTRIA (Boh. 1251)
Viena
Bratislava
UNGARIA (Lux. 1386)
München
Salzburg
Gran (Esztergom)
Budapesta
STIRIA (Boh. 1251)
Innsbruck
TIROL (Lux. 1335 - 1341) (Bav. 1342 - 1363) (Hab. 1363)
CARINTIA
1269
Graz
CILLI
Cilli 1280
Ljubljana
REPUBLICA VENEȚIANĂ
CARNIOLA
ITALIA
Trieste
Veneția
ISTRIA
CROAȚIA
Granița Imperiului 1378
Granița Imperiului 1466
Posesiunile lui Přemysl Otakkar II înainte de 1282
Posesiunile Casei de Luxemburg
Posesiunile Habsburgilor

Henric al VII-lea a intrat în Italia pentru a fi încoronat la Roma de legaţii papei Clement al V-lea. Acesta, deşi stătuse la Avignon sub „protecţia" puternicului rege francez, era destul de mulţumit că nu a fost obligat să aşeze coroana imperială pe capul unui Capeţian. Din nefericire, Henric al VII-lea a avut mari dificultăţi în nordul Italiei şi la Roma, unde s-a luptat totuşi cu mult curaj. Înainte însă ca fiul său Ioan să-i poată oferi un ajutor substanţial din partea regatului său, Henric a murit subit şi a fost înmormântat la Pisa, care-i rămăsese credincioasă.[3]

Acesta a fost sfârşitul visurilor imperiale ale lui Henric. Speranţele susţinătorilor săi că tânărul său fiu va fi capabil să-i continue eforturile au fost spulberate de afirmarea tot mai puternică a Habsburgilor, care încercau să obţină demnitatea imperială pentru unul din membrii casei lor. Tot ce au putut realiza susţinătorii lui Ioan – arhiepiscopii de Trier şi Mainz – a fost să-i atragă pe majoritatea electorilor de partea unui bavarez din casa Wittelsbach, Ludovic al IV-lea (1314-1347). Ceilalţi electori, deşi în minoritate, au votat totuşi pentru ducele Frederic de Austria, din dinastia Habsburgică. Această dublă alegere a dus la un conflict sângeros între cei doi rivali, în timpul căruia ideea imperială şi-a pierdut în mare măsură valoarea şi prestigiul coroanei germane a decăzut tot mai mult.

Ioan al Boemici a fost de partea casei Wittelsbach şi împotriva Habsburgilor. El a obţinut de la Ludovic al IV-lea confirmarea tuturor drepturilor regatului său şi promisiunea recunoaşterii tuturor fiefurilor şi achiziţiilor pe care le-ar fi putut obţine în viitor. Faptul că pretenţiile cehilor asupra regatului Poloniei nu au fost uitate demonstra că noua dinastie avea de gând să continue politica Přemyslizilor.

Soţia lui Ioan, Elisabeta, era foarte devotată tradiţiilor conducerii şi politicii externe stabilite de ultimii Přemyslizi şi mai ales de tatăl ei, Wenceslas al II-lea. Ea îşi dorea ca mai tânărul ei soţ să urmeze aceste tradiţii şi respingea în mod deosebit intervenţiile nobilimii ceh, ce subminau autoritatea regală în ultimii ani. Henric de Lípa, care deţinea cea mai înaltă funcţie în regat – aceea de mareşal – era conducătorul acestei nobilimi şi influenţa lui părea cu atât mai primejdioasă cu cât el câştigase favorurile lui Wenceslas al II-lea şi ale văduvei lui Rudolf, regina Elisabeta Rejčka (Ryksa). Regele Ioan l-a întemniţat încercând să pună capăt influenţei sale şi celei a nobililor, dar el şi-a supraestimat totuşi propria putere şi a trebuit să recurgă la ajutorul regelui Ludovic pentru a pune capăt revoltei nobilimii (1318). Henric de Lipa şi-a redobândit funcţia şi importanţa nobilimii în regat a crescut, încercarea lui Ioan de a întări puterea regală rămânând fără succes.

Din păcate, Ioan şi-a pierdut tatăl chiar la începutul domniei sale în Boemia. Sfaturile înţelepte ale acestuia şi influenţa reginei Elisabeta i-ar fi atenuat poate întrucâtva caracterul aventuros şi l-ar fi ajutat să-şi întărească legăturile cu Boemia. Eforturile reginei Elisabeta de a-i transmite soţului ei ideile asupra regalităţii şi guvernării moştenite de la tatăl ei au fost însă inutile. După ce impulsivitatea şi imprudenţa sa i-au zădărnicit orice încercare de a-şi afirma autoritatea în Boemia,

CREȘTEREA IMPERIULUI SÂRB 1282-1355
UNGARIA
MAČVA
Belgrad
VALAHIA
BOSNIA
Morava
Dunărea
Vidin
BULGARIA
(SUB SUZERANITATE SÂRBĂ 1330)
Niš
HUM
Sofia
Peć
X Kosovo
Ragusa (Dubrovnik)
Kotor
Zeta
Prizren
Velbužd X
Phillippopolis
Skoplje
Scutari
BIZANȚ
Vardar
Durazzo
Kroja
Ohrida
Serres
MAREA ADRIATICĂ
Kastoria
Thessalonic
Valona
Berat
Ianina
Larissa
MAREA EGEE
CORFU (ANGEVIN)
Trikkala
NEGROPONTE
DUCATUL ATENEI
Patras
Atena
AHAIA
Posesiuni ale lui Ștefan Uroš II Milutin 1282-1321
Imperiul lui Ștefan Dušan
Frontierele păcii din 1350 nerecunoscute de Dušan
X Bătălie
50 0 50 100 150 Km.

Ioan a lăsat întreaga sarcină a administrării regatului în seama lui Henric de Lípa şi a altor nobili, preferând şederile prelungite în Luxemburg şi la curtea Franţei.

Înstrăinarea sa de regină l-a făcut chiar să creadă în insinuările duşmanilor ei, din nobilimea cehă, că aceasta intenţiona să-l detroneze şi să domnească singură în numele fiului lor, Wenceslas Carol.[4] De aceea, el a secheslrat-o pe soţia sa şi l-a întemniţat pe fiul său, ignorând simpatia de care se bucura în Boemia ultima membră a dinastiei Přemyslizilor. Ioan a fost astfel nevoit să cedeze în faţa cetăţenilor Pragăi, care şi-au apărat regina cu mult curaj, şi a trebuit să se împace cu Elisabeta şi să-şi elibereze copilul. Temându-se totuşi că un astfel de complot s-ar fi putut materializa în viitor, el şi-a dus fiul la Paris, în 1323, pentru a fi educat la curtea lui Carol al IV-lea.

Astfel, Ioan[5] nu s-a simţit niciodată acasă în Boemia, pe care o vizita doar cu scopul de a obţine resurse financiare pentru aventurile sale din străinătate. El a devenit un adevărat cavaler rătăcitor pentru care idealul cavaleresc însemna totul. Încercarea sa de a transforma Praga într-un centru al spiritului cavaleresc prin reînfiinţarea în oraş a mesei rotunde a regelui Arthur a fost lipsită de orice sorţi de izbândă, mai ales în urma eşecului turnirului „internaţional" pe care regele a vrut să-l organizeze acolo în 1319. După aceea, regele Ioan şi-a orientat întreaga sa simpatie către Franţa, unde spiritul cavaleresc se bucura de o mai mare apreciere. Cu greu se putea găsi un război important în Europa în care regele Ioan să nu fi încercat să ridice sabia astfel încât se spunea că „nimic nu se putea face fără ajutorul lui Dumnezeu şi al regelui Boemiei".

Cea mai spectaculoasă dintre aceste expediţii militare a fost intervenţia regelui Ioan în bătălia de la Mühldorf din 1322. El a avut o mare contribuţie la victoria lui Ludovic al IV-lea asupra Habsburgilor, care a fost încununată de capturarea lui Frederic şi a fratelui său, ducele Henric. Această catastrofă i-a împiedicat pe Habsburgi să mai aibă vreun rol important în cadrul imperiului timp de mai mult de un secol.

În semn de recunoaştere pentru ajutorul dat, Ioan al Boemiei a obţinut de la Ludovic al IV-lea, printre alte favoruri, fieful imperial Cheb (Eger). El a fost, de asemenea, implicat în conflictul dintre Ludovic al IV-lea şi papa Ioan al XXII-lea, care avea să izbucnească în curând cu o violenţă fără precedent.

Ioan al XXII-lea (1316-1334), născut la Cahors, cunoscut în acea vreme ca centru al financiarilor şi cămătarilor din sudul Franţei, are meritul de a fi perfecţionat politica de centralizare a curiei de la Roma şi de a fi subordonat tot clerul politicii sale fiscale printr-o nouă practică a conferirii de beneficii ecleziastice în toate regiunile creştinătăţii occidentale. Papa era de neclintit în aplicarea fiscalismului său birocratic, argumentându-şi pretenţiile pe baza caracterului teocratic al funcţiei sale şi a noilor prevederi ale dreptului canonic. Astfel, el a creat un fel de stat absolutist căruia i se supuneau toţi creştinii prin intermediul guvernării unei ierarhii complet subordonate puterii judiciare şi drepturilor fiscale ale conducătorului ei. El a fost astfel unul dintre primii care au înţeles importanţa unei politici financiare

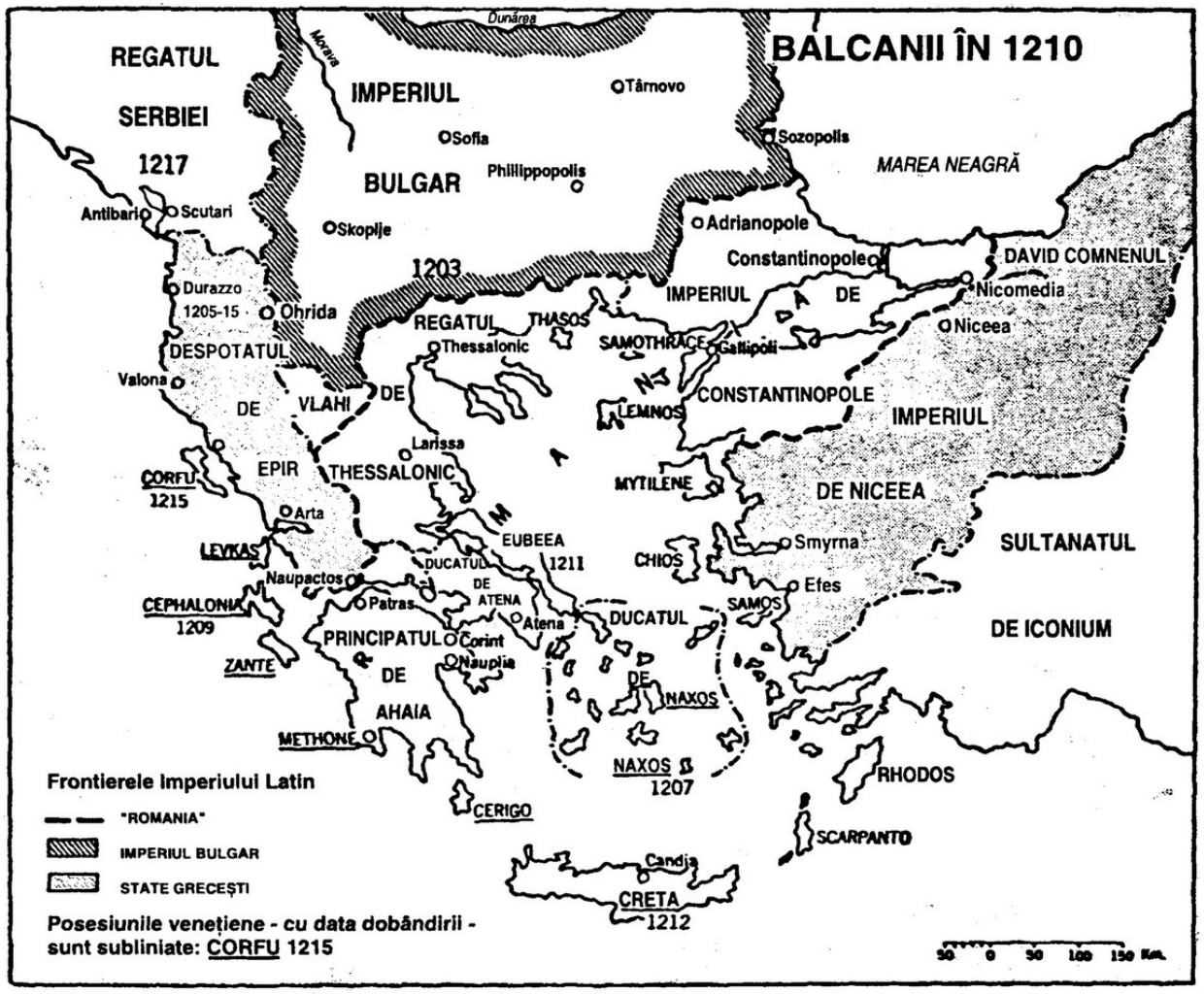
BALCANII ÎN 1210
Dunărea
Morava
REGATUL SERBIEI 1217
IMPERIUL BULGAR
Târnovo
Sofia
Philippopolis
Sozopolis
MAREA NEAGRĂ
Antibari
Scutari
Skoplje
Adrianopole
Constantinopole
DAVID COMNENUL
1203
IMPERIUL DE NICEEA
Nicomedia
Niceea
Durazzo
1205-15
Ohrida
REGATUL THASOS
Thessalonic
SAMOTHRACE
Gallipoli
DESPOTATUL DE VLAHI
Valona
LEMNOS
CONSTANTINOPOLE IMPERIUL DE NICEEA
Larissa
EPIR
THESSALONIC
CORFU 1215
MYTILENE
Arta
EUBEEA 1211
Smyrna
SULTANATUL DE ICONIUM
LEVKAS
DUCATUL DE ATENA
CHIOS
Naupactos
Efes
CEPHALONIA 1209
Patras
Atena
DUCATUL DE NAXOS
SAMOS
PRINCIPATUL DE AHAIA
Corint
Nauplia
ZANTE
METHONE
NAXOS 1207
RHODOS
CERIGO
SCARPANTO
Candia
CRETA 1212
Frontierele Imperiului Latin
"ROMANIA"
IMPERIUL BULGAR
STATE GRECEȘTI
Posesiunile venețiene - cu data dobândirii - sunt subliniate: CORFU 1215
50 0 50 100 150 Km.

înţelepte pentru orice putere politică într-o lume ce se schimba rapid în direcţia economiei monetare. Toate acestea au dus însă la degradarea forţei spirituale pe care papalitatea trebuia să o protejeze şi să o propage şi a provocat o opoziţie fanatică din partea unora dintre adepţii sfântului Francisc, ce accentuau necesitatea sărăciei absolute a instituţiilor monastice. William Ockham, cunoscutul filosof franciscan englez, a fost unul dintre oponenţii cei mai hotărâţi ai politicii lui Ioan al XXII-lea. Scopul suprem al acestuia din urmă pare să fi fost restaurarea puterii politice a papalităţii în Lombardia şi centrul Italiei cu ajutorul Angevinilor din Neapole şi al regilor Franţei. El spera astfel să facă posibilă întoarcerea sa victorioasă de la Avignon la Roma. Aceasta presupunea desigur eliminarea influenţei germane din Italia şi în acest sens apăruse un nou curent de gândire în Neapole şi Avignon după moartea lui Henric al VII-lea. Mulţi canonişti importanţi au încercat să pună capăt uniunii dintre Germania şi regatele arlezian şi lombard. Conducerea regelui german, ales de către principii electori, trebuia limitată efectiv la teritoriul german. Se susţinea că papa ar fi trebuit să-i refuze coroana imperială oricărui rege german care ar fi vrut să-şi extindă conducerea în Italia.

Pretenţiile francezilor de a participa la această nouă organizare au fost şi ele reînnoite. Existau două soluţii posibile, sugerate de către papă: extinderea supremaţiei Angevinilor asupra restului Italiei sau crearea unui nou regat al Lombardiei pentru un membru al dinastiei Capeţiene.

Ioan al XXII-lea nu a avut niciodată o poziţie clară faţă de aceste sugestii, deşi le-a luat probabil pe toate în considerare în anumite etape ale pontificatului său. Profitând de dezordinea creată în Germania de dubla alegere imperială, Ioan al XXII-lea a pretins, în calitatea sa de suzeran al împăratului, dreptul exclusiv de a exercita funcţia imperială în Italia până când succesiunea va fi fost clarificată. El l-a numit pe Robert de Neapole ca reprezentant general al său în Italia şi a încercat să întărească partida guelfilor din Lombardia trimiţându-şi legaţii acolo cu forţe militare. El a încercat chiar să-l influenţeze pe prinţul francez Filip în lupta pentru Lombardia, dar fără prea mult succes. În ciuda rezistenţei îndărătnice a ghibelinilor, papa a reuşit să-şi mărească mult şansele de pacificare a Lombardiei. Toate acestea s-au schimbat totuşi datorită intervenţiei lui Ludovic al IV-lea în Italia după victoria sa de la Mühldorf.

Încurajat de victoria sa asupra Habsburgilor, Ludovic al IV-lea a făcut o încercare îndrăzneaţă de a consolida poziţia casei sale oferindu-i marca de Brandenburg şi demnitatea ei electorală fiului său după dispariţia dinastiei Ascanienilor, care câştigase acest teritoriu valoros pentru Germania. Când papa a refuzat să-i recunoască dreptul la tron, Ludovic şi-a trimis reprezentantul în Lombardia. Acesta, împreună cu un corp de cavalerie german, a mărit considerabil şansele ghibelinilor, punând capăt succeselor legatului papal.

Dezamăgit, papa l-a acuzat pe Ludovic de Bavaria că îşi exercită puterea regală şi imperială în mod ilegal, fără aprobarea Sfântului Scaun. Sub ameninţarea cu

POLONIA – LITUANIA ȘI MOSCOVA
1462 – 1700
GRANIȚE
1462
1503
1522
1618
1667
Expansiunea Moscovei 1558 - 1583
Podolia turcească 1672 - 1699
Ținuturi ale Ordinului Teuton
Zone încorporate Poloniei prin Uniunea de la Lublin 1569
Ținuturi căzăcești libere prin tratatul de la Zborov 1649
Bătălie
GOLFUL FINLANDEI
INGRIA
Ivangorod
Narva
(Sued. 1583 - 1595)
Reval
ESTONIA
(Sued. 1561/83 - 1721)
DAGO
OSEL
Dorpat
L. Ilmen
NOVGOROD
(Mosc. 1478)
LIVONIA
(Pol. 1561/83 - 1629)
(Sued. 1629 - 1721)
Pskov
(Mosc. 1510)
Tver
(Mosc. 1485)
DUCATUL CURLANDEI
(Pol. 1561)
Riga
LIVONIA POLONEZĂ 1561
Velikie Luki
Deulin
Moscova
Moscova
Memel
SAMOGIȚIA
Dvinsk
Polotsk
Viasma
MOSCOVA
Kaluga
Riazan
LITUANIA
Vitebsk
Orșa
Smolensk
Königsberg
Wehlau
Gdansk (Danzig)
Vilna (Wilno)
Borisov
Andrusovo
Roslavl
DUCATUL PRUSIEI
(Fief Pol. 1525 - 1657)
Elbing
Minsk
Novogrodek
Moghilev
Mstislavl
Briansk
RIAZAN
(Mosc. 1521)
POMERANIA
PRUSIA REGALĂ
Draheim
POLONIA MARE
Grodno
Nieswiez
Bobruisk
Starodub
DUCATUL MAZOVIEI
(Pol. 1526)
Poznan
Gniezno
Leszno
Varsovia
Pinsk
Turov
Gomel
Trubcevsk
Novgorod-Seversk
Kursk
Brest-Litovsk
Cernigov
Kalisz
POLONIA MICĂ
Chelm
Horodno
Lublin
Rakow
Zamośc
Luck
VOLANIA
Rovno
Jitomir
UCRAINA
Kiev
Pereiaslavl
Harkov
Don
Czestochowa
Sandomierz
Lubartow
Ostrog
Lubny
Poltava
Kremenciug
BOEMIA
(Jagellon. 1471/90 - 1526)
Cracovia
Przemyśl
Lwów
HANATUL CRIMEII
(Trib. turc. 1475)
Zborov
Buczacz
Halici
Bar
Hotin
PODOLIA
Cerkasâi
CAZACI ZAPOROJENI
Viena
Braclav
UNGARIA
(Jagellon. 1437 - 1444, 1490 - 1526)
MOLDOVA
EDISAN
(Turc. 1526)
Oceakov
Tana (Azov)
(Gen. 1270 - 1343)
Budapesta
TRANSILVANIA
Iași
BUGEAC
(Turc. 1484)
MAREA DE AZOV
150 0 50 100 150 km

excomunicarea, regelui i s-a cerut să înceteze exercitarea acestor funcţii pe timp de trei luni. Se pare că papa era hotărât să frângă „şarpele de fier al imperiului" în trei: Germania, regatul arlezian şi Italia. Ludovic al IV-lea a răspuns cu un apel „mai bine informat",[6] adresat papei şi ameninţarea izbucnirii unui conflict între cei doi conducători ai creştinătăţii occidentale i-a determinat pe alţi conducători influenţi să acţioneze ca mediatori între ei. Cel mai important dintre aceşti mediatori a fost Ioan (Jan) al Boemiei. Compromisul propus de el a fost caracteristic pentru curentele de opinie care se manifestau atunci în Europa vestică. Ludovic al IV-lea trebuia să rămână rege al Germaniei dar, în acelaşi timp, să renunţe la demnitatea imperială în favoarea regelui francez. Pentru a-l câştiga pe regele francez, Carol al IV-lea, de partea acestei soluţii, mediatorii i-au oferit regatul arlezian unchiului acestuia, Carol de Valois. Proiectul era un ecou al ideilor propagate cu ceva timp înainte de Pierre Dubois şi ilustra poziţia dificilă a regelui Boemiei, în dorinţa sa de a-şi împăca loialitatea faţă de imperiu cu simpatia pentru Franţa.[7]

Toate aceste proiecte subminau totuşi însăşi baza reînnoirii Imperiului Roman de către Otto I în 962 şi nu puteau fi acceptate în cercurile înalte germane. Ele nu erau deloc mulţumitoare nici pentru curţile din Paris şi Neapole. Încercările de reconciliere nu au dus la nici un rezultat şi papa a pronunţat sentinţa de excomunicare împotriva lui Ludovic al IV-lea. Acesta din urmă a emis un nou apel împotriva papei, acuzându-l de uzurparea drepturilor prinţilor electori germani şi ale împăratului şi de erezie pentru că respinsese doctrina sărăciei evanghelice, răspândită de unii dintre discipolii Sf. Francisc. Judecata nedreaptă a papei trebuia deci reexaminată într-un viitor conciliu general.

Aceste acuzaţii erau grave şi aminteau de cele aduse lui Bonifaciu al VIII-lea de Filip cel Frumos al Franţei. Dar nici bulele papale împotriva regelui şi nici apelurile lui Ludovic al IV-lea nu şi-au atins efectul scontat în Germania, deja sătulă de repetatele lupte dintre împăraţi şi papi. Numai Habsburgii s-au manifestat în mod hotărât împotriva lui Ludovic al IV-lea. Ei au vrut chiar să susţină alegerea regelui francez pe tronul german. Ludovic al IV-lea a anulat totuşi această alianţă între Franţa şi Habsburgi eliberându-l pe Frederic, până atunci prizonierul său, şi acceptându-l ca al doilea rege al Germaniei. O nouă apropiere de Ioan de Luxemburg[8] a făcut posibilă acceptarea de către Ludovic de Bavaria a invitaţiei urgente a ghibelinilor şi expediţia sa la Roma în 1327.

El a fost primit cu entuziasm de ghibelinii lombarzi şi a fost încoronat la Milano cu coroana de fier a Lombardiei. Roma era în plină revoltă împotriva papei. Conducătorul acesteia, Sciarra Colonna, i-a oferit lui Ludovic al IV-lea, în numele comunei din Roma, coroana imperială pentru ca, în calitate de conducător suprem al creştinătăţii, să reformeze papalitatea, decăzută din cauza fiscalismului lui Ioan al XXII-lea. Ludovic şi-a făcut intrarea triumfală în Roma şi a fost investit de oficialităţi şi de populaţie cu demnitatea de senator şi patrician roman. În numele populaţiei Romei, a fost încoronat împărat. Ceremonia s-a încheiat cu un banchet,

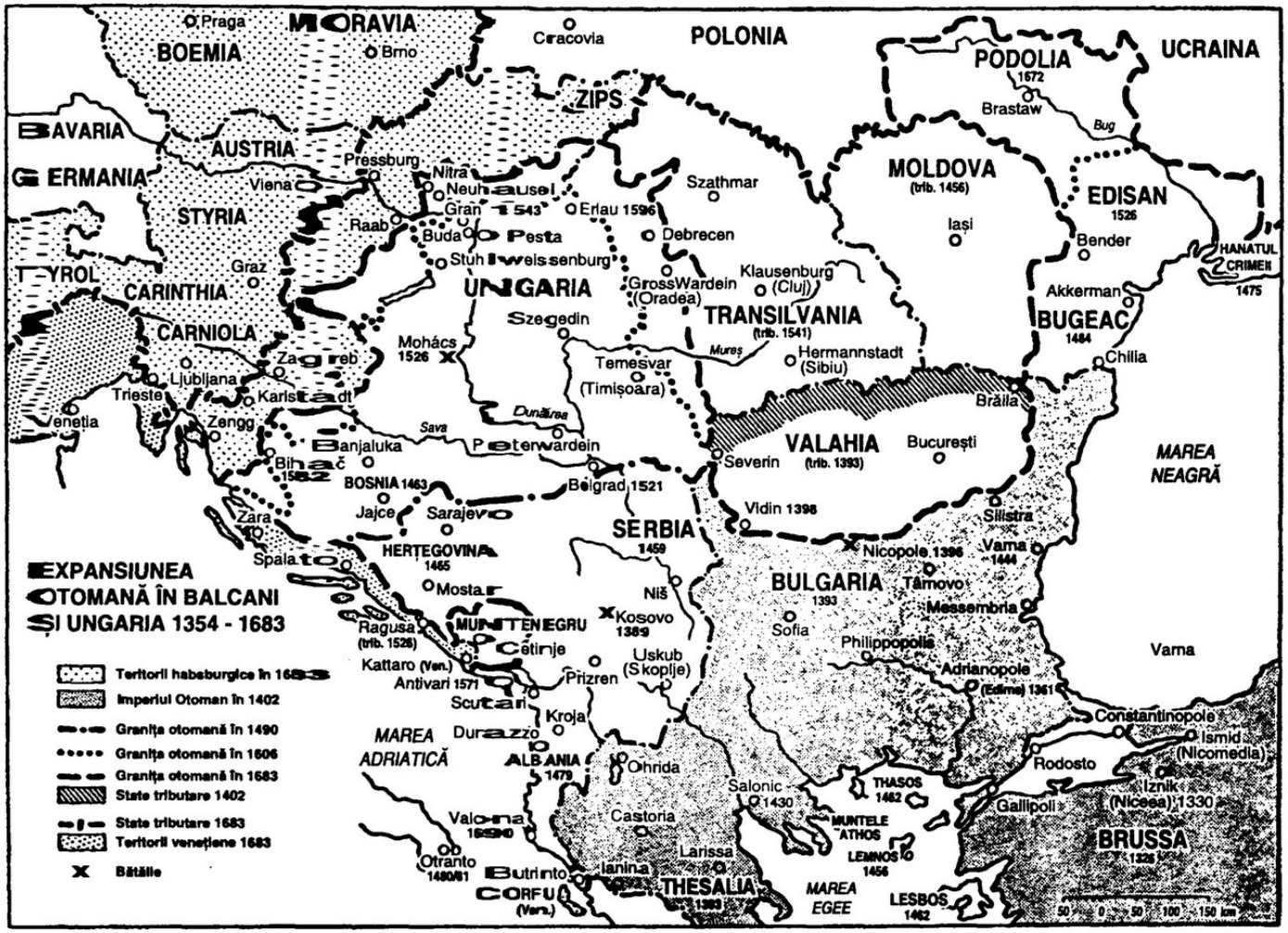
EXPANSIUNEA OTOMANĂ ÎN BALCANI ȘI UNGARIA 1354 - 1683
Teritorii habsburgice în 1683
Imperiul Otoman în 1402
Graniţa otomană în 1490
Graniţa otomană în 1606
Graniţa otomană în 1683
State tributare 1402
State tributare 1683
Teritorii veneţiene 1683
Bătălii
Praga
MORAVIA
Brno
BOEMIA
Cracovia
POLONIA
PODOLIA
1672
Brastaw
Bug
UCRAINA
ZIPS
BAVARIA
AUSTRIA
Pressburg
Nitra
Neuhausel
Viena
GERMANIA
STYRIA
Gran
1543
Erlau 1596
Szathmar
MOLDOVA
(trib. 1456)
EDISAN
1526
Iaşi
Bender
Raab
Buda
Pesta
Debrecen
HANATUL CRIMEII
1475
Stuhlweissenburg
Graz
TYROL
CARINTHIA
UNGARIA
GrossWardein
(Oradea)
Klausenburg
(Cluj)
Akkerman
CARNIOLA
Szegedin
TRANSILVANIA
(trib. 1541)
BUGEAC
1484
Mohács
1526
Mureş
Hermannstadt
(Sibiu)
Chilia
Zagreb
Temesvar
(Timişoara)
Ljubljana
Trieste
Karlstadt
Brăila
Venetia
Zengg
Sava
Dunărea
Banjaluka
Peterwardein
VALAHIA
(trib. 1393)
Severin
Bucureşti
MAREA NEAGRĂ
Bihač
1592
BOSNIA 1463
Belgrad 1521
Jajce
Sarajevo
Vidin 1396
Silistra
Zara
SERBIA
1459
HERŢEGOVINA
1465
Spalato
Nicopole 1396
Varna
1444
Mostar
Niš
BULGARIA
1393
Târnovo
Messembria
Ragusa
(trib. 1526)
MUNTENEGRU
Kosovo
1389
Sofia
Philippopolis
Varna
Cetinje
Kattaro (Ven.)
Uskub
(Skoplje)
Adrianopole
(Edirne) 1361
Antivari 1571
Prizren
Scutari
Kroja
Constantinopole
Ismid
(Nicomedia)
MAREA ADRIATICĂ
Durazzo
ALBANIA
1479
Ohrida
Rodosto
Salonic
1430
THASOS
1462
Iznik
(Nicea) 1330
Valona
1690
Castoria
Gallipoli
MUNTELE ATHOS
BRUSSA
1326
Otranto
1480/81
Larissa
Butrinto
Ianina
LEMNOS
1456
CORFU
(Ven.)
THESALIA
1393
MAREA EGEE
LESBOS
1462
50 0 50 100 150 km

63

oferit împăratului de către populaţia Romei, pe Capitoliu, simbolul măreţiei antice romane, construit de populaţia suverană a Romei.

Toate acestea erau ca un ecou al ideilor revoluţionare exprimate de Marsiglio de Padova în al său *Defensor pacis*, cel mai îndrăzneţ tratat din gândirea politică medievală. Împotriva principiilor teocraţiei papale, el accentua importanţa suveranităţii poporului ca bază a statului. Competenţele ierarhiei bisericeşti erau astfel limitate la asigurarea nevoilor spirituale sub supravegherea statului. Acţiunile papei trebuiau controlate de conciliile generale, în care laicii şi statele trebuiau să fie reprezentate. Marsiglio de Padova, împreună cu prietenul său Jean de Jandun, au avut o mare influenţă asupra lui Ludovic al IV-lea, căruia i-a fost prezentată lucrarea lui Marsiglio, şi amândoi au fost de faţă la triumful lui Ludovic de la Roma. Concluzia logică a actului revoluţionar a fost, desigur, condamnarea lui Ioan al XXII-lea şi alegerea – de către populaţia Romei – a unui anti-papă, Martin al V-lea, unul dintre fanaticii franciscani.

Nu venise însă timpul ca astfel de idei revoluţionare să se concretizeze în totalitate. E posibil ca nici măcar Ludovic al IV-lea să nu fi fost conştient de semnificaţia reală a inovaţiilor radicale propuse de Marsiglio. În plus, numirea unui anti-papă a fost o greşeală care nu avea cum să-i aducă lui Ludovic noi susţinători. Presat de Robert de Neapole, el a fost nevoit să plece din Roma în mijlocul blestemelor poporului care îl aclamase cu puţin timp înainte şi, timp de încă doi ani, s-a luptat în zadar să asigure victoria ghibelinilor în Lombardia.

La începutul lui 1330, el s-a întors în Germania promiţându-le susţinătorilor săi o nouă expediţie italiană, pentru care regele ceh a fost din nou cooptat. Ioan al Boemiei şi-a asumat din nou rolul de mediator între împărat şi papă. Împreună cu unchiul său, arhiepiscopul de Trier, el a rămas complet surd la invitaţia papei de a susţine alegerea unui nou rege în Germania şi acum, nerăbdător să aibă noi aventuri în Italia, el a acceptat invitaţia lui Ludovic al IV-lea de a-i propune papei un compromis. Ioan i-a atras chiar şi pe Habsburgi de partea ideii unei reconcilieri cu împăratul: Ludovic trebuia să renunţe la anti-papă şi să revoce apelul făcut pentru convocarea unui conciliu general precum şi toate acţiunile sau cuvintele îndreptate împotriva papei. El trebuia să se supună însă papei fără ca acest lucru să prejudicieze cumva autoritatea sa regală şi imperială.

Însă papa a refuzat orice fel de compromis, cerând capitularea definitivă a împăratului şi renunţarea la demnităţile regale şi imperiale. Regele Franţei, Filip al VI-lea, şi-a înaintat şi el pretenţiile la un regat lombard pentru unul din membrii dinastiei sale. În ciuda acestui eşec, regele Ioan a continuat să se pregătească pentru expediţia sa în Italia. Acordul final cu ducele Henric de Carintia a fost un mare pas înainte în realizarea planurilor sale. Henric nu numai că a renunţat la toate pretenţiile faţă de regatul Boemiei, dar a şi iniţiat căsătoria dintre fiica sa, Margareta, şi fiul mai mic al lui Ioan, Ioan Henric, care urma să moştenească ducatul Carintiei şi Tirolul. Aflându-se în Trento, Ioan al Boemiei a primit o ambasadă a comunei din

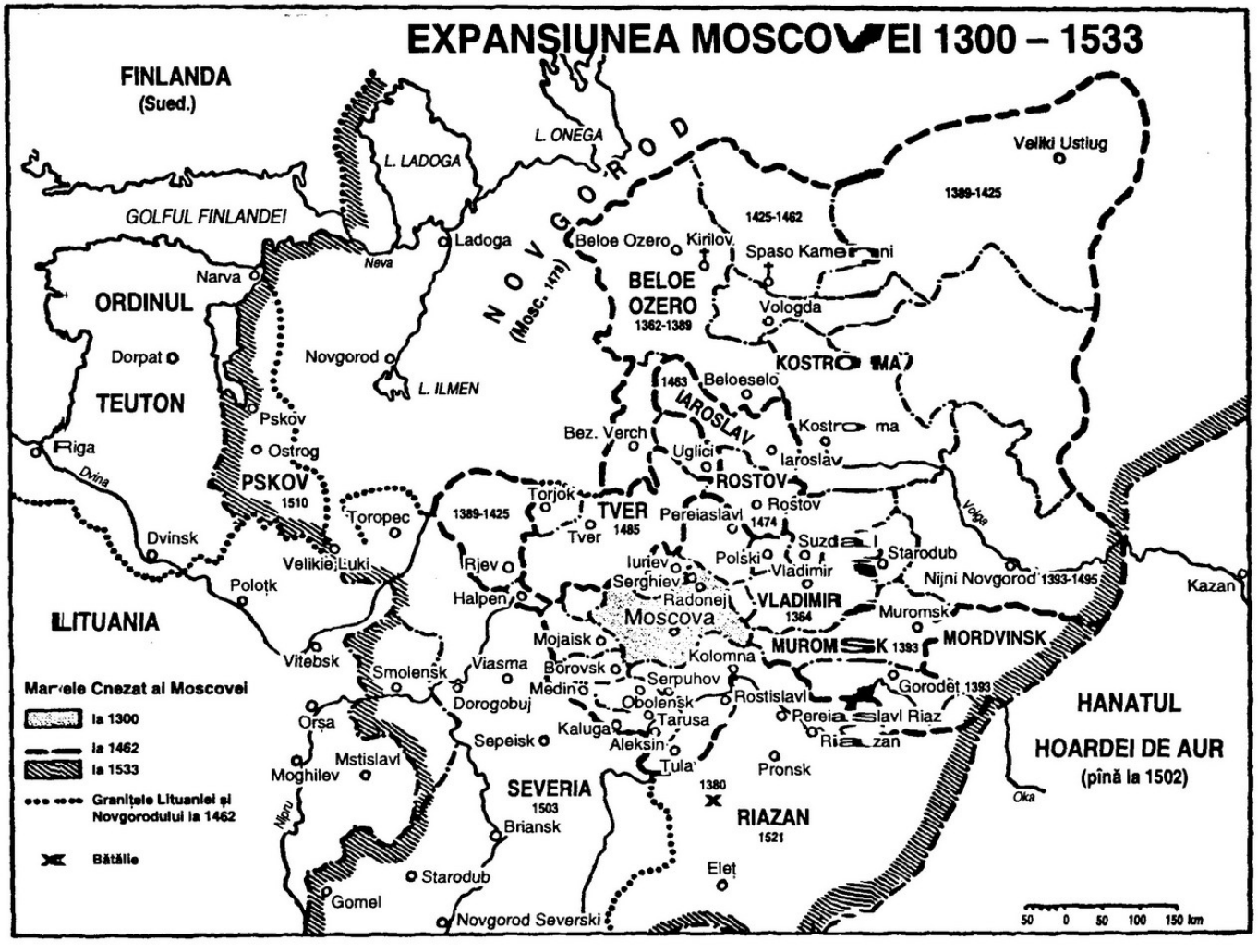
EXPANSIUNEA MOSCOVEI 1300 – 1533
FINLANDA
(Sued.)
L. ONEGA
L. LADOGA
GOLFUL FINLANDEI
Neva
Ladoga
NOVGOROD
(Mosc. 1478)
Veliki Ustiug
1389-1425
1425-1462
Beloe Ozero
Kirilov
Spaso Kamenni
Narva
ORDINUL
BELOE OZERO
1362-1389
Vologda
Dorpat
Novgorod
L. ILMEN
KOSTROMA
1463
Beloeselo
TEUTON
IAROSLAV
Bez. Verch
Kostroma
Pskov
Ostrog
Uglici
Iaroslav
Riga
Dvina
PSKOV
1510
ROSTOV
Torjok
TVER
1485
Pereiaslavl
Rostov
1474
Volga
Toropec
1389-1425
Tver
Suzdal
Dvinsk
Velikie Luki
Rjev
Iuriev
Polski
Vladimir
Starodub
Nijni Novgorod
1393-1495
Kazan
Polotk
Serghiev
Halpen
Radonej
VLADIMIR
1364
Muromsk
LITUANIA
Moscova
Mojaisk
MUROMSK
1393
MORDVINSK
Kolomna
Vitebsk
Smolensk
Viasma
Borovsk
Serpuhov
Gorodet
1393
Medin
Dorogobuj
Obolensk
Rostislavl
HANATUL
HOARDEI DE AUR
(pînă la 1502)
Orșa
Tarusa
Pereiaslavl Riaz
Kaluga
Sepeisk
Aleksin
Riazan
Mstislavl
Moghilev
Tula
Pronsk
SEVERIA
1503
1380
RIAZAN
1521
Oka
Nipru
Briansk
Starodub
Elet
Gomel
Novgorod Severski
Marele Cnezat al Moscovei
la 1300
la 1462
la 1533
Granițele Lituaniei și Novgorodului la 1462
Bătălie
50 0 50 100 150 km

Brescia, ce-i oferea conducerea oraşului dacă îi ajuta pe cetăţeni să oprească invazia ghibelinilor în teritoriile lor. Ioan a acceptat oferta, deşi aflase că împăratul îşi dovedise încă o dată caracterul instabil prin semnarea unui acord cu Habsburgii în vederea excluderii casei de Luxemburg din teritoriile alpine.

Aşa a început expediţia lui Ioan în Italia. Ea a fost inspirată nu numai de spiritul său de aventură, ci şi de interesele dinastice ale casei de Luxemburg. Posibilitatea de a stabili secundogenitura acestei dinastii în Carintia l-a tentat pe întreprinzătorul rege să creeze în vecinătate un vast şi nou domeniu pentru casa sa şi anume în însoritele tărâmuri ale Lombardiei. Totuşi, el nu se bucura de nici un acord din partea papei, a împăratului sau a regelui Franţei pentru rolul pe care intenţiona să-l joace în Lombardia. El a mascat însă această lipsă insistând asupra bunelor sale relaţii cu împăratul, cu papa şi cu curtea Franţei. Dorinţa unor condiţii mai paşnice în Lombardia era atât de mare încât Ioan, care era considerat un pacificator, a fost curând recunoscut drept suveran al unui mare număr de comunităţi printre care cele din Brescia, Verona, Cremona, Milano, Modena şi Lucca. Succesul său a fost atât de neaşteptat încât chiar şi papa a preferat să ia o atitudine neutră faţă de Ioan, mulţumit pentru moment de faptul că Lombardia nu fusese din nou cucerită de Ludovic al IV-lea. Pentru a-şi consolida poziţia în Italia, Ioan i-a cerut fiului său, Carol, care se afla atunci în Luxemburg, să-l însoţească în Lombardia, exprimându-şi astfel speranţa că poziţia suverană obţinută acolo ar putea deveni ereditară pentru dinastia sa.

Era de aşteptat ca Ludovic al IV-lea să nu privească cu ochi buni extraordinarul succes obţinut de Ioan în Italia. Când acesta din urmă a aflat că împăratul era pe punctul de a încuraja ameninţările Habsburgilor la adresa Boemiei, el a fost forţat să renunţe la activităţile sale din Italia în favoarea fiului său şi să încerce o împăcare cu Ludovic al IV-lea. După discuţii prelungite, el a reuşit să ajungă la un acord cu împăratul în august 1331, la Nürnberg. Împăratul a recunoscut cuceririle lui Ioan în Italia, asigurându-i în mod creditar Lucca şi Brescia ca fiefuri imperiale şi, de asemenea, nouă comune (Milano, Bergamo, Novara, Pavia, Cremona, Parma, Modena, Reggio şi Bobbio) ca garanţii imperiale. Ajutorul francezilor a fost asigurat de promisiunea lui Ioan de a oferi, la rândul lui, ajutor militar în campaniile franceze împotriva Angliei şi a oricărui alt atacator, cu excepţia împăratului. Prietenia dintre Franţa şi Boemia urma să fie întărită de căsătoria fiicei lui Ioan, Guta, cu prinţul Ioan, moştenitorul tronului Franţei.

Cu ajutorul regelui francez, Ioan a fost de asemenea capabil să ajungă la o înţelegere cu Ioan al XXII-lea, dar în acel moment, dominaţia Boemiei în Italia era deja în primejdie. Despoţii Milanului şi Veronei – Visconti şi Scaligeri – se revoltaseră deja, iar Brescia a fost prima comună care s-a eliberat de sub conducerea lui Carol de Luxemburg. Despoţii mai multor comune au format o nouă Ligă Lombardă şi victoria câştigată de tânărul Carol asupra lor la San Felice s-a dovedit în curând ineficientă în comparaţie cu succesele acestei ligi. Regele Ioan s-a grăbit spre Italia cu un contingent de cavaleri din Franţa, dar sprijinul oferit de papalitate

casei de Luxemburg s-a dovedit inutil când armatele sale au fost înfrânte la Ferrara. Dominaţia Boemiei în Italia se micşora tot mai mult. În Toscana, Lucca era sub conducerea lui Carol, care construise acolo un fort cunoscut încă sub numele de Monte Carlo. Carol a văzut clar că domeniile italiene nu puteau fi păstrate şi l-a convins pe tatăl său să-i permită să se întoarcă în Boemia. El a mai lăsat mici contingente în Parma şi alte câteva oraşe şi a părăsit Italia în octombrie 1333.[9] Singurul rezultat al aventurii lui Ioan în Italia a fost creşterea animozităţii din acea regiune împotriva dominaţiei străine. Ioan nu a reuşit să stabilească relaţii mai cordiale cu comunele lombarde şi a rămas un străin în Italia la fel cum era şi în Boemia. Petrarca asemăna atitudinea lui Ioan faţă de Italia cu aceea a unui lup flămând doritor de o pradă bogată.[10]

Când a părăsit Italia, Ioan încă spera probabil că va mai fi cândva capabil să facă o încercare de consolidare a puterii casei sale în Italia. El şi-a reluat imediat rolul de mediator între împărat şi papă. Conform noului plan pe care voia să-l realizeze regele Ioan, Ludovic trebuia să abdice în favoarea nepotului său, Henric al Bavariei Inferioare, care era şi ginerele lui Ioan. Acesta din urmă garanta pentru integritatea tuturor posesiunilor pe care Ludovic al IV-lea le obţinuse deja pentru casa sa. Papa avea să-l absolve astfel pe Ludovic de condamnarea sa. Ioan de Luxemburg a câştigat în acest sens şi acordul lui Filip al VI-lea al Franţei în schimbul promisiunii lui Henric, la obţinerea coroanei germane, de a semna un tratat de pace şi alianţă cu Franţa şi de a-i ceda regelui Franţei toate posesiunile imperiale din regatul arlezian. Se pare că Filip al VI-lea se aştepta să fie numit de papă şi reprezentant în Lombardia. Ioan de Luxemburg ar fi putut spera astfel să-şi reînnoiască încercările în Italia cu ajutorul şi sub protecţia Franţei.

Papa şi-a dat cu prea mare întârziere acordul de principiu pentru începutul negocierilor cu Ludovic. El nu era de acord cu creşterea influenţei franceze şi trebuia să ţină cont şi de opoziţia lui Robert de Neapole. Când, în cele din urmă, el a hotărât să-şi trimită legatul la Ludovic, a fost prea târziu. Între timp, împăratul fusese abordat de către cardinalul Orsini, ce pregătea o nouă lovitură împotriva lui Ioan al XXII-lea. Papa era pe punctul de a fi acuzat pentru favorizarea ereziei şi era ameninţat cu judecata conciliului general. Vicleanul împărat, care era conştient şi de criticile pe care le iscaseră zvonurile despre abdicarea sa în unele cercuri germane, a declarat că aceste zvonuri erau complet nefondate. Astfel, planul de reconciliere între împărat şi papă a eşuat. Ioan al Boemiei, dezamăgit în speranţele sale, a vrut să-l sfătuiască pe papă să despartă regatul arlezian de imperiu şi s-a oferit să susţină alegerea ginerelui său pe tronul Germaniei. Moartea subită a nonagenarului papă, la 4 decembrie, 1334, a pus totuşi capăt acestor planuri.

În acest fel a luat sfârşit prima fază a intervenţiilor lui Ioan al Boemiei pe scena europeană. În timpul celei de-a doua, el a beneficiat de sfaturile fiului său, Carol, al cărui spirit echilibrat a reuşit să supună caracterul aventuros şi impetuos al tatălui său.

Afacerile imperiului nu constituiau singurul obiect al preocupărilor lui Ioan din acea perioadă. Relațiile Boemiei cu Polonia au generat și o altă problemă care cerea o soluție și, în plus, afecta direct propriile sale aspirații regale. Deși Ioan prefera să locuiască mai degrabă în Germania sau Franța decât în propriul său regat, el nu dorea în nici un fel să renunțe la pretențiile moștenite de la Přemyslizi, printre care și cele la coroana Poloniei.

Totuși, deși pretențiile lui Ioan la coroana Poloniei au fost confirmate de Ludovic al IV-lea, ani de-a rândul el a făcut prea puțin pentru a le realiza. Aceasta i-a dat oponentului lui Wenceslas al III-lea, Władisław Łokietek,[11] mai mult timp pentru a-și consolida poziția în Polonia. Când Łokietek și-a început acțiunea acolo, el s-a confruntat cu multe dificultăți. Deși era singurul din dinastia Piaștilor care ar fi putut reuni toate ducatele într-o singură entitate politică, el a fost, la început, bine primit doar în ducatul Sandomierz. Numai datorită morții lui Wenceslas al II-lea a reușit el să învingă orice opoziție în Polonia Mică și să ocupe Cracovia în 1306. Aceasta l-a ajutat pe Łokietek să ocupe partea estică a Pomeraniei, numită de germani Pomerelia, râvnită și de Ascanienii din Brandenburg, care obținuseră un titlu legal asupra acestei regiuni de la Wenceslas al III-lea. Când cei din Brandenburg au pătruns, într-o nouă invazie, în 1308, până la Danzig, Łokietek a apelat la cavalerii teutoni pentru ajutor. Aceștia l-au trădat pe duce și au ocupat întreaga Pomerelie. Ei au ajuns la un acord cu Brandenburgul, ceea ce a fost o mare lovitură pentru Łokietek și pentru întreaga Polonie. Revolta câtorva orașe din Polonia Mică în 1311 și dificultățile avute de Łokietek cu episcopul Cracoviei demonstrau cât de precară era poziția sa. Ioan de Luxemburg a profitat însă prea puțin de această situație în 1312. Poziția lui Łokietek a devenit mai sigură când, după moartea lui Henric de Głogów, a fost capabil să-i alunge pe fii lui Henric din Polonia Mare în Silezia, devenind conducător al ducatului în 1314. Regele Boemiei a pierdut din nou o posibilitate de a interveni, deși ducii de Głogów au continuat să pretindă că au dreptul la coroana Poloniei.

Ca și mai înainte, sub Wenceslas al II-lea, înaltul cler polonez susținea cu căldură reînnoirea regatului Poloniei. Ei și-au orientat astfel întreaga simpatie și ajutorul spre Łokietek și i-au susținut drepturile pentru a fi recunoscute de papă. Taxele plătite de polonezi papalității s-au dovedit cel mai bun mijloc de a câștiga simpatia unui om atât de preocupat de problemele financiare ca Ioan al XXII-lea. La adunarea din Sulejów, din 1318, Łokietek și episcopii săi au acceptat cererea papei de a mări taxele de la trei monede pentru fiecare gospodărie la una pe cap de locuitor. După aceea, papa nu numai că a fost de acord cu încoronarea lui Łokietek, care a avut loc la Cracovia, în 1320, dar a și intentat un proces cavalerilor teutoni, al cărui verdict a fost reîntoarcerea Pomerelici la Polonia. Deși ordinul a făcut apel, amânând executarea sentinței, prestigiul său a avut totuși de suferit.[12]

Regele Boemiei a protestat la Avignon împotriva deciziei papei în legătură cu încoronarea lui Łokietek. El a făcut totuși acest lucru astfel încât papa să fie pus în

faţa unui fapt împlinit, după ce declarase că iniţiativa lui Łokietek nu trebuia să violeze drepturile nimănui.[13]

Autoritatea noului rege al Poloniei a întâmpinat totuşi o opoziţie puternică mai ales din partea ducilor de Mazovia şi Silezia. Aceştia, arogându-şi titlul de *duces Poloniae*, s-au considerat suverani şi, atunci când unii dintre ei au protestat împotriva acceptării de către Łokietek a unei taxe mai mari către papalitate, s-au referit la ducatele lor ca fiind complet în afara graniţelor coroanei poloneze.[14]

În ciuda acestei opoziţii, autoritatea lui Łokietek a continuat să crească. Cel mai mare succes al său a fost încheierea unei alianţe între Polonia şi Ungaria, pecetluită de căsătoria regelui ungar, văduv, Carol Robert, cu fiica lui Łokietek, Elisabeta, în 1320. În 1325, Łokietek a ajuns la un acord cu lituanienii, încă păgâni, şi fiul său, Kazimierz, s-a căsătorit cu Ana (Aldona), fiica ducelui lituanian Gedymin.

Cu ajutorul lituanienilor, Łokietek a făcut, în 1326, o incursiune în Brandenburg, aflat în acel moment în mâinile tânărului fiu al împăratului Ludovic al IV-lea, împotriva căruia Ioan al XXII-lea a mobilizat toate forţele disponibile. Totuşi, veştile despre devastările produse de lituanienii păgâni într-un teritoriu creştin au întors întreaga Europă împotriva lui Łokietek. Ordinul Cavalerilor Teutoni a intrat în relaţii mai strânse cu tânărul Wittelsbach şi a reuşit să se alieze cu ducele de Wrocław (Breslau).

Pentru Łokietek era însă şi mai primejdioasă iniţiativa lui Ioan de Luxemburg în legătură cu aceste evoluţii. Reînnoindu-şi cererile în legătură cu regatul Poloniei, Ioan a pornit la atac, ajungând până la Cracovia. Doar intervenţia aliatului ungar al lui Łokietek a pus capăt campaniei lui Ioan. Consecinţa imediată a fost totuşi faptul că cel puţin cinci, dacă nu opt dintre ducatele Silezici de Sus l-au recunoscut pe Ioan de Boemia drept suveran. Mai important era faptul că Henric al VI-lea, duce de Wrocław, datorită mai ales iniţiativei germanilor din oraş, a ajuns la un acord cu Ioan, acceptându-l drept moştenitor. Regele a mers personal la Wrocław, comportându-se ca un adevărat suveran.

Ordinul Cavalerilor Teutoni a continuat războiul împotriva aliaţilor lui Łokietek, lituanienii, cu ajutorul unui nou grup de cavaleri veniţi din Germania, aflaţi încă sub vraja ideii de cruciadă. Lor li s-a alăturat, la sfârşitul lui 1328, regele Boemiei, care încerca probabil în acest fel să-şi respecte jurământul de a participa la cruciadă împotriva Granadei, ultimul bastion islamic din Spania. Alături de cavalerii teutoni, el a invadat teritoriul lituanienilor dinspre Toruń şi împreună au cucerit fortul de la Medelvagen. Atacul lui Łokietek împotriva ordinului i-a oferit lui Ioan o nouă posibilitate de a-şi reînnoi pretenţiile asupra Poloniei. El a încheiat un tratat de alianţă cu Ordinul Cavalerilor Teutoni, împotriva lituanienilor şi a lui Łokietek, „regele Cracoviei". În plus, în calitate de rege al Poloniei, el a cedat ordinului Pomerelia, a cărei posesiune era încă disputată între ordin şi Łokietek. Ioan a pătruns apoi în districtul Dobrzyń, ce constituia o parte din Kujavia, şi l-a obligat pe ducele de Płock, din Mazovia, să-i devină vasal. Înainte să plece în Silezia, Ioan a oferit

ordinului jumătate din teritoriul Dobrzyń, promiţând şi jumătate din teritoriul pe care spera să-l cucerească în Mazovia.

Cavalerii teutoni şi-au continuat ofensiva în Kujavia şi în Mazovia şi au ocupat câteva oraşe importante. Aceasta a fost o consecinţă tristă a atacului lui Łokietek în teritoriile deţinute de cavalerii teutoni. Pentru a preveni complicaţiile cu Brandenburgul, care i-ar fi agravat situaţia, Łokietek a trebuit să încheie pacea cu conducătorul său ce aparţinea familiei Wittelsbach.

Succesul militar al lui Ioan în Polonia a avut repercusiuni în Silezia. Regele Boemiei a reuşit să pună capăt atacurilor celorlalţi duci, nemulţumiţi de înţelegerea dintre Henric al IV-lea şi Ioan, asupra ducelui de Wrocław, dar şi să-şi impună suzeranitatea asupra câtorva duci mai puţin importanţi.[15] Ducele de Głogów a rezistat, dar după moartea sa, în 1331, şi ducatul său a devenit un fief al regelui Boemiei. Mai mult, partea din Lusaţia de Sus rămasă în mâinile ducelui silezian de Jawor, după dispariţia Ascanienilor, s-a supus şi ea autorităţii regelui Boemiei.

Łokietek a continuat să lupte împotriva ordinului cu mai mult sau mai puţin succes între 1330 şi 1331. Dar poziţia ordinului era prea puternică şi el a trebuit să renunţe la orice speranţă de a redobândi Pomerelia pentru Polonia. A murit în 1333 fără a reuşi să unească toate terenurile aflate în posesia dinastiei Piaştilor. Dificultăţile întâlnite demonstrează că sarcina sa ar fi fost şi mai dificilă dacă Ioan de Luxemburg ar fi fost interesat de cuceriri în regiunile estice. Lipsa de interes a acestuia pentru propriul său regat şi preferinţa pentru aventuri în vest i-au uşurat mult sarcina lui Łokietek. Marele său merit a fost acela de a fi făcut să renască ideea unităţii poloneze sub un rege propriu.

Fiul şi succesorul lui Łokietek, Cazimir cel Mare (1333-1370),[16] a înţeles că nu poate continua războiul împotriva celor doi vecini atât de puternici: Ordinul Cavalerilor Teutoni şi regele Boemiei, cu atât mai mult cu cât exista riscul unor complicaţii cu Henric de Brandenburg, din familia Wittelsbach, susţinut de tatăl său, împăratul Ludovic al IV-lea. Cazimir cel Mare s-a mulţumit deci cu prelungirea armistiţiului cu cavalerii teutoni şi cu regele Ioan şi a început negocierile pentru o apropiere de familia Wittelsbach. Această evoluţie era totuşi primejdioasă pentru Ioan al Boemiei şi fiul său, Carol, margraf de Moravia, a pregătit începerea unor noi negocieri între regele ceh şi cel polonez. Datorită medierii lui Carol Robert, regele Ungariei, negocierile au început la Trenčín şi au continuat apoi în Ungaria. Pentru a recunoaşte disponibilitatea lui Ioan de a renunţa la orice pretenţie asupra coroanei Poloniei, Cazimir s-a declarat gata să accepte situaţia din Silezia, unde majoritatea prinţilor erau de acord cu suzeranitatea regelui ceh. Acesta a fost un succes diplomatic important pentru Cazimir pentru că Ioan a renunţat la alianţa sa cu ordinul şi a promis să arbitreze, alături de regele Ungariei, conflictul dintre Ordinul Cavalerilor Teutoni şi Polonia.[17]

Rezultatul negocierilor a fost proclamat solemn în noiembrie 1335 la Visegrád, reşedinţa lui Carol Robert, unde s-au întâlnit cei trei regi. Ioan a renunţat definitiv

la titlul de „rege al Poloniei" în schimbul unei considerabile sume de bani plătite de Cazimir. Cei doi arbitri au decis apoi că Pomerelia trebuia oferită cavalerilor teutoni ca o „operă de caritate a polonezilor" dar, în schimb, ordinul trebuia să cedeze Kujavia şi Dobrzyń lui Cazimir.[18]

Deşi era conştient că, în condiţiile date, nu ar fi putut obţine o soluţie mai bună, Cazimir a ezitat să semneze actul prin care Silezia era cedată Boemiei. El a făcut acest lucru în 1339 cu ocazia unei alte întâlniri la Visegrád. Aşa a luat sfârşit o fază importantă în relaţia dintre cele două state slave. Silezia, pentru care luptaseră polonezii şi cehii, aparţinea acum coroanei Boemiei. Prestigiul regatului ceh a crescut considerabil datorită acestei achiziţii şi pericolul ca cel puţin unii dintre ducii sileziені să devină vasal direct al împăratului a fost evitat. Cu timpul s-a putut observa însă că cedarea Sileziei a slăbit foarte mult elementul slav din această regiune. Colonizarea germană, începută deja sub ducii polonezi ai Sileziei, a continuat tot mai puternic mai ales în Silezia de Jos, unde majoritatea oraşelor erau fondate de germani. Orăşenii germani erau şi susţinătorii principali ai lui Ioan în timpul campaniilor sale în Silezia. Totuşi, nu se poate spune că Ioan a susţinut germanizarea Sileziei urmărindu-şi propriul interes. Nu e sigur că acest proces ar fi fost încetinit dacă provincia ar fi rămas sub conducere poloneză, chiar dacă înaltul cler polonez a rezistat la pătrunderea elementelor germane mai mult decât la orice altceva.

Oricât ar fi fost de dureroasă pentru Cazimir cedarea Sileziei, mult mai gravă era pierderea Pomereliei. El a înţeles că acestei ţări i se bloca ieşirea la mare şi astfel era împiedicată şi orice extindere a intereselor poloneze în acea direcţie şi a încercat, în primul rând, să evite această cedare prin iniţierea unui alt proces legal. Procesul împotriva ordinului a fost deschis, cu acordul papei, la Varşovia, în 1339, şi documentele sale sunt de mare importanţă pentru cunoaşterea situaţiei din Polonia în secolul al XIV-lea. Dar, chiar dacă ordinul a fost obligat să cedeze toate teritoriile poloneze cucerite lui Cazimir, decizia a rămas doar pe hârtie. Nici chiar papa nu a îndrăznit să insiste asupra executării verdictului. În cele din urmă, Cazimir s-a văzut forţat să cedeze şi a semnat un tratat de pace cu ordinul în 1343, la Kalisz, pe baza deciziilor arbitrare din 1335. După ce-şi asigurase astfel condiţii mai paşnice pentru regatul său, Cazimir şi-a concentrat eforturile asupra consolidării politice şi economice a teritoriilor sale. Acest lucru l-a ajutat şi să iniţieze expansiunea polonezã spre est.

Relaţiile dintre regatele ceh şi polonez ar fi fost probabil mai amicale dacă ar fi avut loc căsătoria dintre sora lui Carol, Margareta, cu Cazimir. Această căsătorie a fost plănuită de margraful Carol, care transformase strângerea relaţiilor dintre Boemia, Polonia şi Ungaria în unul dintre principalele sale ţeluri politice. Nunta ar fi trebuit să aibă loc la Praga în 1341. Din nefericire, Margareta s-a îmbolnăvit şi a murit, spre marea durere a logodnicului, care nu a mai putut participa decât la înmormântarea ei. În locul prinţesei cehe, Cazimir s-a căsătorit cu Adelaide de

Hesse. Chiar şi această căsătorie a fost aranjată de Carol, care dorea să-l atragă pe Cazimir de partea prinţilor germani care se opuneau lui Ludovic al IV-lea.

În acest sens, Carol nu a reuşit însă întru totul. La începutul lui 1345, Cazimir a fost câştigat de împărat de partea unei alianţe îndreptate împotriva casei de Luxemburg, care trebuia pecetluită de căsătoria celei de-a doua fiice a lui Cazimir cu fiul lui Ludovic. Prima acţiune a polonezilor îndreptată împotriva cehilor a fost încercarea lui Cazimir de a-l lua ostatic pe Carol, la întoarcerea dintr-o nouă cruciadă împotriva lituanienilor, de asemenea lipsită de succes, la care luase parte împreună cu tatăl său şi tânărul rege ungur Ludovic. Aflând însă de intenţiile polonezilor de a-l prinde în timp ce se afla la Kalisz, Carol a scăpat din această capcană cu ajutorul orăşenilor germani.

Cazimir a pierdut astfel o bună posibilitate de a impune mai multe concesii teritoriale în schimbul eliberării unui prizonier princiar. După aceasta, el a invadat principatul Racibórz din Silezia. Regele ceh a răspuns rapid şi armata lui s-a aflat curând după aceea sub zidurile Cracoviei. Cazimir a fost forţat să ceară un armistiţiu şi conflictul ceho-polon a fost curând rezolvat datorită intervenţiei curiei papale. Pentru întărirea bunelor relaţii cu Ungaria, aliata Poloniei, Carol l-a vizitat pe tânărul rege Ludovic pentru a pregăti nunta fiicei sale, Margareta, cu moştenitorul tronului ungar.

Incidentul ceho-polon a fost în strânsă legătură cu cea de-a doua fază a intervenţiei lui Ioan în conflictul lui Ludovic al IV-lea cu papalitatea. Noul papă Benedict al XII-lea (1334-1342) era mai mult tentat de o reconciliere cu împăratul şi nu a dat atenţie sugestiilor lui Ioan şi ale regelui Franţei de a porni împotriva lui Ludovic de Bavaria pe baza înţelegerii încheiate înainte de moartea lui Ioan al XXII-lea. Încurajat de aceasta, Ludovic al IV-lea a lansat un nou atac împotriva casei de Luxemburg. După moartea lui Henric de Carintia (1335), fără a ţine cont de ultima dorinţă a ducelui de a-i lăsa ducatul din Tirol fiicei sale, Margareta, căsătorită cu Ioan Henric, fiul cel mai tânăr al regelui ceh, împăratul a dăruit Carintia şi Carniola Habsburgilor, ca fief imperial, rezervându-şi partea nordică a Tirolului. Totuşi, loialitatea nobilimii din regiune a salvat Tirolul, cel puţin pentru Margareta. Ioan al Boemiei a protestat în zadar împotriva acestei decizii nedrepte. Conflictul militar cu Habsburgii şi cu împăratul, în care Ioan era sprijinit de Ungaria, nu a adus nici o decizie clară. Margraful Carol a fost capabil numai să-şi consolideze posesiunile în Tirol. Pentru a slăbi poziţia împăratului, Ioan a făcut un acord cu Habsburgii prin care renunţa la ducatul Carintiei cu condiţia ca Margareta şi soţul ei, încă un copil, să rămână în posesia Tirolului. În 1337, când Carol a pierdut pentru câteva luni încrederea tatălui său, el a apărut din nou în Tirol şi a reuşit chiar să-şi extindă autoritatea asupra două oraşe italiene – Belluno şi Feltre.

Totuşi, poziţia împăratului nu a fost deloc slăbită de înţelegerea lui Ioan cu Habsburgii. Sperând într-o reconciliere cu papa, cu ajutorul lui Filip al VI-lea, el a cultivat relaţii cât mai bune cu Franţa. Dar atunci când încercările sale s-au dovedit

a fi fără succes, Ludovic al IV-lea s-a întors spre regele Eduard al III-lea al Angliei, care-şi reafirmase pretenţiile la tronul Franţei şi era hotărât să-şi apere drepturile asupra provinciei Guyanna, din sudul Franţei, precum şi comerţul cu Flandra. Papa a încercat cu disperare să-i împace pe cei doi rivali, temându-se de consecinţele unui conflict armat între ei pentru creştinătatea occidentală. Ioan de Luxemburg, acţionând în interesul aliatului său francez, a făcut o încercare zadarnică de a-l împiedica pe împărat să se alieze cu Anglia.

Opinia publică din Germania, obosită de rivalităţile prelungite dintre împărat şi papă, avea o atitudine tot mai ostilă faţă de Avignon şi Roma. Profitând de această schimbare a opiniei publice, Ludovic al IV-lea i-a câştigat pe electori de partea sa în semnarea unui act care să le susţină propriile drepturi precum şi pe ale împăratului ales de ei, împotriva pretenţiilor curiei papale. Acest lucru a fost obţinut în urma întâlnirii de la Rense (Rhens, Rhense).[19] Electorii au declarat că împăratul ales de ei nu avea nevoie de nici o aprobare din partea curiei papale. El era pe deplin îndreptăţit să-şi folosească drepturile regale şi imperiale atunci când era ales şi papa se bucura doar de privilegiul de a-l încorona şi de a-i conferi titlul imperial.

Ioan al Boemiei a fost singurul principe elector care nu a fost prezent la Rense. O alianţă formală între Anglia şi imperiu s-a definitivat în vara lui 1338, când Eduard al III-lea s-a întâlnit cu Ludovic al IV-lea la Coblenz şi a primit titlul de vicar general în Germania. Atunci când nu numai unchiul lui Ioan, arhiepiscopul de Trier, ci şi ginerele său, Henric, din Bavaria Inferioară, l-au susţinut pe împărat împotriva Franţei, Ioan a rămas izolat şi a fost forţat să capituleze în faţa împăratului. În primăvara lui 1339, el i-a recunoscut suzeranitatea lui Ludovic al IV-lea la Frankfurt acceptându-şi formal posesiunile conferite de acesta, ca fiefuri imperiale. Un tratat de alianţă a fost apoi definitivat între casele Wittelsbach şi Luxemburg. Ioan a reuşit totuşi să-şi respecte obligaţiile faţă de Franţa.

Această alianţă nu avea însă cum să dureze prea mult şi primele fisuri au apărut în toamna aceluiaşi an. După moartea neaşteptată a ginerelui lui Ioan, Henric al Bavariei Inferioare, împăratul însuşi a preluat regenţa pentru a o împiedica pe fiica văduvă a lui Ioan, Margareta, să o exercite în numele fiului ei, Ioan. Când, la sfârşitul anului 1340, orfanul de unsprezece ani a murit, Ludovic al IV-lea a adăugat pur şi simplu întregul ducat la al său, privând-o pe văduvă de aproape orice drept. Ultima lovitură, care a spulberat definitiv alianţa, a survenit în 1342. Poziţia lui Ioan Henric în Tirol slăbise considerabil cu timpul. Nobilimea din regiune era dezamăgită de dinastia Luxemburg, de la care aşteptase un ajutor mai hotărât pentru apărarea pământurilor fostului duce. Mai primejdioasă era înstrăinarea dintre Margareta – căreia posteritatea i-a dat numele deloc laudativ de „Maultasch" (gură mare) – şi mult mai tânărul ei soţ, Ioan Henric. Ea a acceptat cu bucurie sugestia de a trece în tabăra împăratului şi de a se căsători cu fiul văduv al acestuia, Ludovic de Brandenburg. Fratele lui Ioan Henric, Carol, a împiedicat însă ducerea la îndeplinire a acestor planuri prin intervenţia sa militară în Tirol, în 1340. La sfârşitul anului

următor, totuşi, Margareta, ajutată de nobilii săi, a reuşit să-l alunge pe soţul ei din Tirol. Împăratul s-a grăbit să profite de situaţie şi, în februarie 1342, fiul său s-a căsătorit cu Margareta în ciuda faptului că, din punct de vedere al dreptului canonic, căsătoria ei anterioară era încă validă,[20] şi a cucerit ţara. Alianţa dintre Wittelsbach şi Luxemburg a luat, desigur, sfârşit şi conflictele armate au izbucnit la graniţele Boemiei şi Bavariei.

Deşi împăratul încălcase prescripţiile Bisericii în privinţa sacralităţii căsătoriei şi acţionase fără acordul acesteia, cu greu ar fi obţinut dinastia Luxemburg sprijinul lui Benedict al XII-lea, care nu dorea să agraveze conflictul dintre curia papală şi împărat. Din fericire, Benedict al XII-lea a murit în luna aprilie a aceluiaşi an şi a fost urmat, ca papă, de Pierre de Rosiers, un favorit al curţii franceze şi un prieten al familiei Luxemburg – fusese cândva tutore al margrafului Carol.

Noul papă, Clement al VI-lea (1342-1352) era hotărât să-l înlăture pe Ludovic al IV-lea prin alegerea unui nou rege german. Ludovic a continuat să încerce o reconciliere, trimiţând ambasade la Avignon, cerând sprijinul prinţilor electori şi oferind casei Luxemburg Lusaţia de Jos ca o compensaţie pentru pierderea Tirolului (1345). Fiii lui Ioan, neavând totuşi încredere în împărat, l-au împiedicat pe tatăl lor să accepte oferta. În mijlocul noilor negocieri între împărat şi casa de Luxemburg, în 1346, papa s-a hotărât totuşi, i-a chemat pe Ioan şi pe fiul său la Avignon şi le-a mărturisit intenţia sa de a pregăti alegerea ca împărat a fostului său elev, Carol. În aceste condiţii, candidatura lui Ioan nu era deloc oportună nu numai datorită caracterului său instabil cât şi a faptului că, între timp, el orbise complet.[21]

Papa şi-a continuat planul foarte prevăzător. Fără a respinge definitiv orice posibilitate de reconciliere cu împăratul excomunicat, el a continuat să întărească poziţia casei Luxemburg, oferindu-le mai mult timp pentru a-i convinge pe principii electori de necesitatea unor noi alegeri imperiale. Una dintre măsurile sale, ce urmărea consolidarea poziţiei lui Carol, era ridicarea episcopiei din Praga la statutul de arhiepiscopie, faţă de care episcopia din Olomouc şi noua episcopie din Litomyšl aveau să fie subordonate. Creând capitalei Boemiei o astfel de poziţie privilegiată, Clement al VI-lea acţiona şi împotriva arhiepiscopului de Mainz, care fusese până atunci arhiepiscopul Pragăi şi care îl susţinuse pe Ludovic al IV-lea.

Între timp, popularitatea împăratului era într-o continuă scădere. Opinia publică germană, favorabilă alianţei dintre Ludovic şi Anglia, împotriva Franţei, se întorcea tot mai mult împotriva lui din cauza poziţiei sale ambigue în timpul primelor conflicte militare dintre cei doi regi şi datorită încălcării intenţionate a doctrinei Bisericii cu privire la caracterul indisolubil al căsătoriei. Principii au respins acumularea de fiefuri imperiale de către Ludovic şi familia sa, prin încălcarea drepturilor proprietarilor anteriori. Un nou caz de acest fel a apărut în 1345, când împăratul a confiscat terenurile contelui Olandei de Jos după moartea acestuia. Astfel, Ludovic nu a mai reuşit să găsească sprijinul principilor, aşa cum se întâmplase la Rense. Încercările sale de a-i încercui pe cei din casa Luxemburg au eşuat când Ioan şi fiul

său l-au forţat pe Cazimir al Poloniei să renunţe la speranţele sale de a obţine teritorii în alianţă cu împăratul.

Având în vedere pericolul pe care imprevizibilul bavarez l-ar fi putut constitui, dacă ar fi avut mai mult timp pentru intrigile sale, papa a decis să îl atace deschis. În aprilie 1346, el a reînnoit toate condamnările anterioare împotriva „Anticristului" Ludovic de Bavaria, i-a ridicat toate drepturile şi i-a invitat pe principii electori să înceapă imediat noile alegeri, ameninţând că, dacă ezitau, papa se vedea obligat să numească un nou rege german şi împărat roman. În acelaşi timp, el i-a anunţat pe prinţii germani că susţine candidatura lui Carol al Boemiei.

Înaintea acestui anunţ, Clement al VI-lea a ajuns totuşi la un acord special cu Carol. Acest acord a fost adeseori criticat ca o cedare a drepturilor regale papalităţii. Astăzi însă pare să predomine opinia că, în negocierile sale cu papa, Carol a încercat, cu succes, să salveze ceea ce mai putea fi salvat din ideea imperială şi din funcţiile *împăratului. Ca un bun observator al recentelor evoluţii din Germania*, el înţelegese cât de importantă era ideea imperială, cu pretenţiile sale de universalitate, pentru poporul şi regatul german. Din lipsa unui regim monarhic mai strict, bazat pe legături dinastice, ideea imperială a fost singura legătură care putea să confere o oarecare coeziune şi unitate naţională multelor state parţial suverane în care Germania era fărâmiţată. Ţinând cont de sentimentele de curând exprimate de principii electori la Rense, Carol nu putea accepta punctul de vedere al curiei, exprimat de Ioan al XXII-lea, conform căreia doar aprobarea papală legitima exercitarea puterii regale de către monarhul ales. El a promis să ceară această aprobare numai înainte de exercitarea drepturilor imperiale în Italia. În acelaşi spirit, el a evitat orice declaraţie care să invalideze acţiunile lui Ludovic al IV-lea ca rege german. Din multe alte puncte de vedere, acordul său cu papa reaminteşte textul declaraţiei lui Ludovic de Bavaria (*procuratorium*) din 1336, în care acesta enumera concesiile pe care era pregătit să le facă pentru a se ajunge la o reconciliere cu papa.[22]

Acordul Franţei faţă de noul aranjament nu putea fi public obţinut pentru că Filip al VI-lea (1328-1350) era în război cu Anglia şi nu dorea să provoace intervenţia lui Ludovic împotriva Franţei. Carol era asigurat totuşi de acordul tacit al Franţei de către cumnatul său, delfinul Ioan. Unchiul lui Carol, arhiepiscopul de Trier, a fost principalul său agent în Germania. Papa facilitase această situaţie prin numirea unui nou arhiepiscop de Mainz care era favorabil casei de Luxemburg. Deşi numărul de principi care-i promiseseră sprijin lui Carol era destul de mic, alegerea efectuată la 11 iulie la Rense a fost paşnică. Carol a fost ales împărat roman de către toţi cei cinci electori prezenţi.

Ludovic de Bavaria ar fi pus probabil casa de Luxemburg şi pe papă într-o poziţie foarte dificilă dacă ar fi luat măsuri imediate şi energice împotriva anti-regelui. El pare totuşi să-şi fi exagerat şansele ţinând cont de numărul mic de prinţi din imperiu care îl susţineau pe Carol. El a avut, de asemenea, încredere în sprijinul oraşelor germane. În acest sens, el nu greşea, aşa cum a demonstrat refuzul oraşului Aachen,

unde aveau loc de obicei încoronările, de a-l admite pe anti-rege între zidurile sale. Încoronarea a avut deci loc la Bonn, fiind realizată de către arhiepiscopul de Köln la 26 noiembrie, după ce alegerea lui Carol fusese aprobată de papă.

În plus, Ludovic al IV-lea putea conta pe ajutorul Angliei, cu al cărei rege, Eduard al III-lea (1327-1377), el se afla în relații amicale. Regele tocmai invadase Franța și Filip al VI-lea își chema vasalii sub propriul steag. Ioan și regele Carol, de curând ales, au încercat în zadar să câștige simpatia celor din ținuturile de pe Rin când le-au parvenit aceste vești. Respectându-și obligațiile față de Franța și de regele Filip al VI-lea și sperând că o victorie franceză asupra Angliei va slabi poziția lui Ludovic al IV-lea și va consolida poziția fiului său, Ioan s-a grăbit spre Franța cu cavalerii săi cehi și luxemburghezi. Carol și-a condus propriul detașament de cavalerie sub steagul de împărat roman. Dar speranțele lor au fost spulberate în bătălia decisivă de lângă satul Crécy, care s-a dovedit dezastruoasă pentru armata franceză. Englezii au demonstrat pentru prima oară importanța unei infanterii bine antrenate, experimentate în mânuirea arcului, împotriva cavalerilor ce o atacau. Pierderile suferite de cavalerii francezi au fost teribile și printre cei uciși se afla și regele Boemiei.[23]

Istoricul francez Jean Froissart a introdus în cronica sa, scrisă după 1370, o descriere mișcătoare a ultimei bătălii și a morții aventurosului rege Ioan. Cuvintele sale demonstrează că toți contemporanii săi erau impresionați de sfârșitul tragic al unui rege orb care a preferat o moarte nobilă unei fugi rușinoase.[24] Descrierea lui Froissart nu este confirmată de alte cronici în toate detaliile sale, dar imaginea mișcătoare creată morții croice a unui cavaler rătăcitor orb e un monument ridicat de spiritul cavaleresc francez în memoria regelui Boemiei.

Se spune că atunci când regele Eduard a aflat de moartea sa, el a exclamat cu lacrimi în ochi: „Astăzi a căzut coroana cavalerici. Nimeni nu l-a putut vreodată egala pe acest rege al Boemiei". De asemenea, se spune că fiul lui Eduard, Prințul Negru, a preluat cele trei pene de struț purtate de Ioan și motto-ul său, „Ich dien" (Eu servesc). Acestea au rămas panașul și motto-ul prinților de Wales până în ziua de azi.[25]

Profundul ecou al morții tragice a regelui Boemiei în cronicile contemporane demonstrează cât de bine cunoscut era Ioan la curțile europene din secolul al XIV-lea. Acesta este, în același timp, și un simbol al omagiului epocii spiritului cavaleresc către „coroana cavaleriei". Supușii lui Ioan din Boemia nu-și aminteau cu prea mare bucurie guvernarea sa. Chiar dacă Boemia a fost baza tuturor combinațiilor sale politice și războinice, Ioan a rămas un străin în propriul său regat. El își vizita rar ținuturile și pentru scurte perioade de timp și scopul principal al vizitelor sale era de a obține mai mulți bani pentru aventurile sale de peste hotare. Rezultatul acestei neglijări a îndatoririlor sale regale a fost diminuarea autorității regale și creșterea influenței nobilimii asupra administrației regiunii. Obținerea continuă de fonduri de pe urma domeniilor regale precum și impunerea de taxe extrem de mari

au ruinat regatul din punct de vedere financiar. Acest lucru este cel mai bine ilustrat de descrierea situaţiei afacerilor interne în 1333, făcută de Carol, fiul lui Ioan, când a devenit margraf de Moravia. El spune: „Am găsit regatul într-o asemenea stare de decădere încât nu am reuşit să găsim nici un castel regal care să nu fi fost amanetat împreună cu toate domeniile sale. Nu am putut locui deci nicăieri altundeva decât în casele orăşenilor, ca un cetăţean obişnuit".

Acest trist declin economic al Boemiei în timpul guvernării lui Ioan pare şi mai deprimant atunci când îl comparăm cu dezvoltarea Ungariei, de asemenea condusă de un rege provenind dintr-o dinastie străină, Carol Robert de Anjou (1308-1342). După lupte îndelungate, acest rege francez a supus puternica aristocraţie locală şi apoi şi-a folosit întreaga energie pentru dezvoltarea economică a regatului său. Regele ungar şi nu cel ceh a profitat de pe urma experienţei şi reformelor ultimilor Přemyslizi. Carol Robert a organizat exploatarea zăcămintelor minerale ale Ungariei după modelul ceh şi, urmând exemplul lui Wenceslas al II-lea, a introdus cu succes reforma monetară. Regularizând sistemul de taxare şi sprijinind dezvoltarea oraşelor, Carol Robert i-a asigurat regatului său o nouă eră de prosperitate.[26]

Nu se poate spune acelaşi lucru despre Ioan de Luxemburg. Totuşi, domnia sa nu a fost complet sterilă pentru dezvoltarea regatului Boemiei. El a obţinut pentru coroana Boemiei suveranitatea asupra regiunilor Cheb (Eger), Lusaţia de Sus şi asupra unei mari părţi din Silezia. A fost sarcina fiului şi succesorului său, Carol, de a consolida aceste achiziţii şi de a ridica Boemia la noi înălţimi financiare şi economice.

NOTE

[1] Pentru mai multe detalii, vezi E. Zeck, *Der Publizist Pierre Dubois* (vezi Bibl.); cf. şi F. Bock, *Reichsidee und Nationalstaaten* (vezi Bibl.), pp. 147-48 (Deutscher Tronkampf und frnazösisches Papsttum). Asupra lui Dubois cf. *ibidem*, pp. 486 ff.

[2] Scrisorile lui Dante către Henric al VII-lea au fost publicate de P. Toynbee, *Dantis Alagherii Epistolae* (Oxford, 1920).

[3] Bogate indicaţii de surse şi date bibliografice complete despre Henric al VII-lea sunt date de F. Schneider, *Kaiser Heinrich VII.* (Vezi Bibl.)

[4] Ioan i-a dat fiului său numele Wenceslas din respect pentru sfântul din dinastia Přemislizilor şi în memoria tatălui Elizabetei, Wenceslas al II-lea. El a fost numit însă şi Carol după unchiul său, Carol al IV-lea al Franţei (1322-1328), care i-a fost naş la confirmare.

[5] Cea mai importantă lucrare în limba cehă despre Ioan de Luxemburg a fost scrisă de J. Šusta în České dějiny, vol. 2, partea a a 2-a (*Král cizinec* – „Regele străin" – Praga, 1939) şi în vol. 2, partea a 3-a (*Karel IV: Otec a syn, 1333-1346* – „Carol al IV-lea: Tată şi fiu, 1333-1346" – Praga, 1946). Aici poate fi găsită şi o bibliografie mai detaliată de lucrări în limba cehă.

[6] Pentru mai multe detalii în legătură cu procesele intentate de papalitate lui Ludovic al IV-lea şi cu apelurile sale, vezi R. Moeller, *Ludwig der Bayer und die Kurie* (vezi Bibl.), pp.

36 ff. Autorul menționează rolul regelui Boemiei ca mediator numai în trecere, la p. 80, pentru anul 1330. Cf. și Th. Lindner (vezi Bibl.), vol. I, pp. 284, 411 ff.

[7] Unii istorici germani au interpretat medierea lui Ioan ca o intenție de a-l deposeda pe Ludovic de tronul său și de a pregăti drumul spre demnitatea imperială pentru sine și pentru fiul său. J. Šusta (*Král cizinec*, pp. 370 ff.) arată clar că la acea dată Ioan nu intenționa să intre în competiția pentru coroana imperială.

[8] Ludovic al IV-lea i-a trimis o scrisoare foarte cordială lui Ioan, în care îi oferea demnitatea de reprezentant al său în Germania, în timpul absenței sale din regat. Ghibelinii italieni apelaseră de asemenea la Ioan pentru a susține planurile imperiale ale lui Ludovic, în amintirea tatălui său, Henric al VII-lea. Scrisorile au fost publicate de E.E. Stengel, *Nova Alamaniae* (Berlin, 1921), vol. I, pp. 93 ff. Scrisoarea ghibelinilor italieni (*ibid.*, pp. 95 ff.) e adresată lui Ioan „Bohemie et Polon(ie) regi" (sic!).

[9] Pentru mai multe detalii, vezi studiul lui L. Pöppelmann, *Johann von Böhmen in Italien (1330-1333)* (vezi Bibl.), pp. 249-462. Autorul citează cele mai importante surse din Italia și Boemia pentru această perioadă a guvernării lui Ioan. Acestea sunt completate de E. Schiecher în studiul său „Příspěvky k dějinám politiky Jana Lucemburského. Podle pramenu z italských archivu", *Zprávy českého zemského archivu*, vol. 7 (1927), o contribuție la istoria lui Ioan, pe baza materialului găsit în arhivele italiene. Vezi și A. Lehleiter, *Die Politik K. Johannes von Böhmen in den Jahren 1331-1334* (Bonn, 1908) și J. Šusta, *Král cizinec*, pp. 481-573. Asupra politicii curiei papale în Italia, vezi H. Otto, *Zur italienischen Politik Johanns XXII* (vezi Bibl.).

[10] Cf. L. Pöppelmann, pp. 390-392. Petrarca locuia atunci la Avignon. El descria situația tristă a Italiei într-o scrisoare compusă în hexametri și destinată lui Aeneas Tolomei din Siena.

[11] Guvernarea lui Łokietek nu a făcut încă obiectul unei monografii științifice. Cel mai bun studiu polonez asupra secolului al XIII-lea în Polonia și asupra guvernării lui Łokietek este cel semnat de S. Zachorowski, „Wiek XIII i panowanie Wld. Łokieteka", din *Encyklopedya Polska*, vol. 5, partea 1, pp. 134-309. La pp. 302-309, autorul dă o bibliografie poloneză detaliată asupra acestei perioade. Volumul scris de J. Roepell și J. Caro, *Geschichte Polens*, vol. 2 (Gotha, 1863), mai poate fi încă util, deși în multe cazuri este depășit.

[12] Sursele cele mai importante cu privire la disputele dintre cavalerii teutoni și Polonia au fost publicate în două volume la Poznań, în 1890 (*Lites et res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*). Pentru o bibliografie mai completă, vezi St. Zajaczkowski, *Polska a Zakon Krzyzacki* (Archivum Tow. Nauk, Lwów, 1929).

[13] Istoricul polonez O. Balzer, în lucrarea sa standard asupra istoriei Poloniei din această perioadă (*Królewstvo polskie 1295-1370*, Lwów, 1919-20, vol. II, pp.281 ff.) a avansat ipoteza că Ioan de Luxemburg avea pretenții numai asupra Poloniei Mari când vorbea despre drepturile sale asupra regatului polonez. J. Šusta (*Král cizinec*, pp. 426, 468) arată clar că Ioan s-a gândit totdeauna la întregul regat al Poloniei.

[14] Asupra multelor probleme în legătură cu taxele plătite papalității, vezi monografia lui E. Maschke, *Der Peterspfennig* (vezi Bibl.).

[15] Renumitul poet francez Guillaume de Machaut, un mare admirator al lui Ioan de Luxemburg, în al cărui serviciu s-a aflat începând din 1323, vorbește în „Le Confort d'ami" despre treisprezece duci silezieni care-i recunoșteau dreptul de suzeranitate lui Ioan. Această lucrare ne oferă și informații extrem de interesante cu privire la campania lui Ioan în Lituania (Hoepffner, *Oeuvres de Guillaume de Machaut*, vol. 3 (1921), pp. 103 ff.). Cf. și Contele de

Puymaire, „Une campagne de Jean de Luxembourg, roi de Bohême", *Revue des questions historiques*, vol. 42 (1887), pp. 168 ff.

[16] Pentru Cazimir cel Mare, vezi O. Halecki, „Kazimierz Wielki", în *Encyclopedya Polska*, vol. 5, partea I (Cracovia, 1920), pp. 310-409. Indicaţii amănunţite cu privire la sursele asupra guvernării lui Cazimir şi multe date bibliografice poloneze pot fi găsite în monografia lui Z. Kaczmarczyk, *Kazimierz Wielki, 1330-1370* (Varşovia, 1948), pp. 388-394. Cf. şi cartea sa *Monarchia Kazimierza Wielkiego. Organizacja kościoła, sztuka i nauka* (Poznań, 1946).

[17] Documentele semnate la Trenčin au fost publicate de O. Bauer, „Poznámky k mírovým českopolským z roku 1335" (Comentarii asupra tratatelor ceho-polone din 1335), *Sbornik Friedrichuv* (Prague, 1931), pp. 9-22.

[18] În timpul noii expediţii lituaniene, pe care a iniţiat-o ca pe un fel de cruciadă, în 1336, Ioan a mai facut o încercare de a aduce reconcilierea dintre Ordinul Cavalerilor Teutoni şi Cazimir cel Mare. Fiul său, Carol, i-a făcut o vizită marelui maestru al ordinului, în octombrie 1341, cu o misiune similară.

[19] Pentru mai multe detalii asupra acestei importante întâlniri şi asupra conflictului dintre Ludovic al IV-lea şi papalitate în general, vezi E.E. Stengel, *Avignon und Rhens* (vezi Bibl.).

[20] Împăratul a fost ajutat în acest sens de doi consilieri ai săi, Marsiglio de Padova şi William Ockham. Primul considera că împăratul avea dreptul de a dizolva căsătoriile care se dovedeau a fi un eşec, în interesul bunăstării supuşilor săi. Ockham considera căsătoria lui Ioan Henric invalidă. Fără a nega dreptul Bisericii de a hotărî asupra validităţii unei căsătorii, aşa cum făcuse Marsiglio, Ockham i-a conferit şi împăratului, în egală măsură, acest drept, în cazuri excepţionale. Ioan Henric a obţinut mai târziu o declaraţie cu privire la anularea căsătoriei sale cu Margareta pe motivul neconsumării ei. Pentru detalii, vezi E. Werunsky, *Geschichte Kaiser Karls IV* (vezi Bibl.), vol. I, pp. 451 ff.

[21] Ioan a avut o vedere slabă încă din copilărie. A încetat să mai vadă cu un ochi în 1337, în timpul cruciadei împotriva lituanienilor. În 1340, el a mers la Montpellier pentru a consulta nişte specialişti, dar aceştia nu i-au putut salva vederea nici în cazul celuilalt ochi. Cazul acestei boli nu este foarte clar. El şi-a pierdut probabil vederea datorită glaucomului, împotriva căruia doctorii din Evul Mediu nu cunoşteau, desigur, nici un remediu.

[22] Acest lucru este evident din ediţia lui K. Zeumer a documentelor lui Carol (*M.G.H. Constitutiones VIII*, pp. 12-17). Cuvintele şi expresiile din *procuratorium*-ul lui Ludovic sunt copiate de Carol cu litere minuscule.

[23] Asupra bătăliei de la Crécy, vezi mai ales studiul lui J. Viard, „La campagne de juillet-août 1346 et la bataille de Crécy" (*Le Moyen Âge*, 36, 1926), pp. 1-84, unde pot fi găsite şi date bibliografice mai vechi.

[24] *Chroniques abrégées*, ed. Kervynda Lettenhove, *Oeuvres de Froissart* (Bruxelles, 1872), vol. 17.

[25] J. Šusta (*Karel IV: Otec a syn*, pp. 502-512), după ce trece în revistă principalele relatări ale morţii lui Ioan, îşi exprimă îndoielile cu privire la autenticitatea acestor tradiţii. Nu se ştie cu certitudine dacă Ioan purta pene de struţ în ziua bătăliei. O sursă vorbeşte de pene de şoim. De asemenea, nu pare a exista nici un fel de dovadă că Ioan folosea motto-ul „Ich dien". Eduard al III-lea a cerut să se oficieze un serviciu funerar în memoria regelui şi i-a trimis trupul la Luxemburg. Aceste relicve ale lui Ioan au avut ele însele o istorie agitată. După transferări succesive, ele au fost găsite, în 1833, de regele Frederic Wilhelm al IV-lea al Prusiei într-o colecţie de curiozităţi. El le-a dus într-o capelă la castelul de pe Saar, de

unde au fost transportate, la 26 august 1946, la şase sute de ani după moartea regelui, înapoi la Luxemburg.

[26] Istoricul ungar B. Hóman are meritul de a fi aruncat o nouă lumină asupra reformelor economice ale primului rege Angevin al Ungariei. Pentru detalii, vezi B. Hóman, *Gli Angiovini di Napoli* (vezi Bibl.), pp. 149-243.

CAPITOLUL AL IV-LEA
CAROL AL IV-LEA, ÎMPĂRAT ŞI REGE AL BOEMIEI, ŞI CAZIMIR CEL MARE, REGE AL POLONIEI

Educaţia şi caracterul lui Carol – Lupta pentru tronul imperial – Guvernarea lui Carol în Germania – Politica lui Carol în Italia – Carol şi Cola di Rienzo la Praga – Prima expediţie a lui Carol în Italia, critica lui Petrarca – A doua expediţie a lui Carol în Italia – Împăratul Carol şi regatul arlezian – Bula de Aur – Reforme juridice şi economice în Boemia, Maiestas Carolina *– Noi achiziţii teritoriale pentru regatul Boemiei – Politica comercială a lui Carol, controlul asupra Oderului şi Elbei – Praga, capitală a imperiului – Carol şi Habsburgii – Expansiunea poloneză spre Răsărit sub Cazimir cel Mare – Consolidarea Poloniei de către Cazimir cel Mare – Cazimir, Carol al IV-lea şi Ordinul Cavalerilor Teutoni – Congresul de la Cracovia – Succesul lui Cazimir în Răsărit şi împotriva Brandenburgului – Succesorii lui Cazimir – Ludovic de Anjou, rege al Poloniei – Candidatura dinastiei Luxemburg la tronul Poloniei – Carol îi asigură tronul Poloniei fiului său, Wenceslas – Politica imperială a lui Carol*

Carol era bine pregătit pentru sarcinile dificile care-l aşteptau. Deşi în tinereţea sa simţise şi el impulsurile aventuroase care-l împinseseră pe tatăl său să devină un cavaler rătăcitor, moştenise, fără îndoială, şi o natură mai subtilă de la mama sa, ce aparţinea casei Přemyslizilor. În plus, el nu considera Luxemburgul, ci Boemia ţara sa natală şi învăţase bine limba mamei sale. Îşi petrecuse tinereţea la Paris, la cea mai strălucitoare curte a Europei contemporane. Acolo primise o bună educaţie ,obişnuindu-se în acelaşi timp şi cu întregul aparat administrativ al monarhiei franceze, modernizat şi perfecţionat de ultimii Capeţieni. Parisul era, de asemenea, şi sediul unei vestite universităţi şi centrul erudiţiei creştine, tălmăcite de marii maeştri ai filosofiei scolastice. Toate acestea i-au stimulat dorinţa de a învăţa şi interesul faţă de problemele religioase.[1]

Experienţele sale în Italia, unde luptase doi ani în cele mai dificile condiţii, nu puteau decât să-i subtilizeze şi mai mult gândirea. Acolo s-a văzut aruncat în labirintul diplomaţiei italiene, cu toate aspectele ei, strălucitoare dar şi respingătoare, şi şi-a demonstrat capacitatea de a învăţa repede şi bine. Contrastul dintre haosul politic din Lombardia şi regimul monarhic şi feudal stabil din Franţa l-a învăţat să aprecieze valoarea unei administraţii centrale stabile pentru bunăstarea regatului. În Lombardia a învăţat şi importanţa stabilităţii financiare, iar bogăţia oraşelor de acolo l-a făcut să aprecieze semnificaţia comerţului pentru prosperitatea statului. Tot în Italia, la Lucca, a gustat şi puţin din tentaţiile viciului. Dar un vis în care l-a văzut pe unul

din prietenii săi complăcându-se în aceleaşi vicii şi apoi fiind pedepsit de un înger, care-l ameninţa pe Carol cu aceeaşi soartă, a făcut o impresie atât de puternică asupra tânărului încât, din acel moment, el a devenit un exemplu de moralitate pentru tot restul vieţii sale. Profundul său sentiment religios, moştenit de asemenea de la mama sa, s-a manifestat în interesul său constant pentru disputele teologice, în aprecierea bunelor relaţii dintre imperiu şi sacerdoţiu şi în pasiunea de a colecţiona relicve. Din acest punct de vedere, el s-a supus stării generale de spirit a timpului său dar, chiar dacă zelul său ar putea părea exagerat astăzi, Carol nu a fost în nici un caz un bigot. El a fost, în fond, un realist, capabil să examineze imparţial chiar şi problemele Bisericii, fără a uita interesele regatului său.[2]

După moartea tatălui său şi propria sa încoronare, Carol nu a mai pierdut timpul pentru a organiza o expediţie militară împotriva lui Ludovic al IV-lea. În culmea crizei, el a primit totuşi veşti că rivalul său bavarez murise subit în urma unui atac de apoplexie, la vânătoare de urşi. Situaţia lui Carol s-a îmbunătăţit apoi foarte mult, căci el putea pretinde în mod justificat că este rege legitim. Partida dinastiei Wittelsbach era mult slăbită şi căuta în zadar un succesor potrivit pentru Ludovic al IV-lea. Carol l-a câştigat de partea sa pe Rudolf, principele elector al Palatinatului, un Wittelsbach cu a cărui fiică, Anne, s-a căsătorit după moartea primei sale soţii, Blanche.

Un incident curios l-a ajutat să-i atragă definitiv de partea sa şi pe ceilalţi membri ai familiei Wittelsbach. În Brandenburg, unde regimul lui Ludovic al IV-lea era foarte nepopular, apăruse pe neaşteptate un bătrân numit Müller, pretinzând că este margraful Waldemar, din casa Ascanienilor, care murise în 1319. El pretindea că ar fi petrecut în Palestina anii trecuţi de la pretinsa lui înmormântare şi acum se întorsese să-şi recupereze pământurile. Având în vedere că el semăna probabil cu margraful Waldemar şi că regimul lui Ludovic era extrem de nepopular în Brandenburg, acest aventurier şi-a găsit mulţi adepţi printre oamenii simpli. Incidentul a fost exploatat într-un mod inteligent de vecinii brandenburghezilor, arhiepiscopul de Magdeburg, ducele de Saxonia şi contele de Anhalt, care sperau că, după moartea bătrânului impostor, ei ar putea să-i moştenească pământurile. Solicitaţi de Carol pentru a examina autenticitatea acestei poveşti, cei trei au declarat-o adevărată şi au invadat Brandenburgul. Operaţiunile lor militare nu au avut totuşi succesul scontat. Carol, care acceptase pretenţiile bătrânului impostor în speranţa de a moşteni Lusaţia de la el, s-a răzgândit totuşi, şi-a abandonat foştii aliaţi şi a început negocieri secrete cu dinastia Wittelsbach. El a reuşit să-i convingă să renunţe la contele Günther, candidatul lor ca succesor al lui Ludovic, şi să-i recunoască lui suzeranitatea, după ce le garantase posesiunea Brandenburgului şi a Tirolului. Când Günther a murit, Carol a participat personal la înmormântarea lui, gest care i-a câştigat noi susţinători şi i-a dat şi partidei opuse satisfacţia de a-l vedea căutându-şi confirmarea demnităţii regale printr-o a doua încoronare, de data aceasta în maniera tradiţională, la Aix-la-Chapelle (Aachen), la 18 iunie 1349. Dinastia Wittelsbach i-a cedat lui Carol coroana şi celelalte însemnuri

imperiale în februarie 1350 când, după ce l-a respins pe Waldemar, el a confirmat în mod solemn la Bautzen (Budyšin) posesiunile lor – terenuri şi fiefuri ale imperiului.

Carol a demonstrat astfel o neobişnuită abilitate diplomatică în înlăturarea atât de multor dificultăţi care blocau drumul recunoaşterii sale definitive ca împărat romano-german. Unele dintre mişcările sale sugerează faptul că el a fost un demn elev al neântrecuţilor lombarzi. În general, el a înţeles bine situaţia din Germania, unde oamenii erau deja obosiţi de continuele lupte pentru tron şi doritori de vremuri mai paşnice. Acesta a fost unul din motivele pentru care Carol a preferat să-şi cucerească adversarii prin bani sau noi favoruri.

Un alt motiv al reţinerilor sale în această situaţie periculoasă l-au constituit noile probleme sociale din Germania. Epidemia de ciumă, adusă din Orient, se răspândise în 1348 din Italia în Germania şi depopula oraşele medievale, extrem de murdare. O „epidemie religioasă" a însoţit şi ca răspândirea acestui flagel. Procesiunile de penitenţi fanatici, încercând să-l îmbuneze pe Dumnezeu şi să îndepărteze ciuma prin flagelări, colindau din oraş în oraş, răspândind panica, isteria şi epidemia însăşi. Aceşti fanatici religioşi susţineau acuzaţia iraţională că evreii ar fi otrăvit fântânile şi ar fi cauzat epidemia. Tulburările au dus la adevărate masacre ale evreilor în diferite oraşe. Baia de sânge era deseori întâmpinată cu bucurie de orăşeni, invidioşi pe negustorii şi financiarii evrei pentru prosperitatea lor economică, şi tolerată de aristocraţie, care scăpa astfel de datoriile faţă de bancherii evrei şi se îmbogăţea de pe urma averilor evreilor ucişi. Pogromurile provocaseră o astfel de dezordine şi revoltă încât orice conflict militar ar fi agravat situaţia dincolo de orice limite. Ţara avea nevoie de pace şi prima sarcină a noului monarh era să pună capăt oricăror tulburări. Carol a acţionat totuşi fără grabă şi nu a refuzat anumite profituri pe care moartea negustorilor bogaţi le-a adus finanţelor regale. El a devenit mai energic doar atunci când agitaţia a ajuns până la domeniile sale personale.[3] Atunci el i-a cerut lui Clement al VI-lea să condamne şi să interzică fraternităţile flagelanţilor.

Metodele de guvernare ale lui Carol în Germania a fost de asemenea paşnice. El era un om de stat mult prea realist pentru a trece cu vederea faptul că dezintegrarea imperiului în principate independente mersese prea departe şi că unitatea nu putea fi stabilită prin forţa armelor. El şi-a folosit puterea regală pentru a pune capăt conflictelor armate dintre diferite teritorii şi oraşe şi a impus convenţii de pace – aşa-numitele Landfriede – pentru diferite regiuni sau pentru întregul imperiu. În acest fel, el le-a amintit diferitelor categorii sociale din imperiu că aparţineau unei entităţi politice unice şi că exista încă o autoritate centrală care trebuia respectată. El mergea personal la faţa locului în diferite părţi ale Germaniei, impunând convenţiile de pace şi contribuind la o mai bună apreciere a ideii imperiale.

Acesta era, desigur, un substitut insuficient pentru lipsa unei puteri centrale în imperiu, dar era tot ce putea şi dorea Carol să facă în condiţiile date. Astfel de

metode se potriveau cel mai bine cu caracterul său. El nu era un războinic şi atacul grav de gută pe care l-a suferit în 1350 l-a făcut să încline şi mai mult spre metode paşnice. Pentru a mări eficacitatea guvernului său, el şi-a rezervat guvernarea directă a teritoriilor din estul Germaniei, numindu-l pe unchiul său, arhiepiscopul de Trier, reprezentant al său în partea vestică.[4] Carol a extins acest sistem în Lombardia şi în Arles, unde autoritatea imperială era aproape uitată.

În privinţa Italiei, Carol ştia din propria experienţă ce pericole putea apărea din implicarea în situaţia politică atât de complexă de acolo şi în politica sa din Italia nu a vrut să urmeze exemplul unchiului său, Henric al VII-lea, sau a lui Ludovic al IV-lea. Singurul lui scop era de a obţine titlul imperial prin încoronarea la Roma şi de a reuşi ca numeroasele corpuri politice de acolo să recunoască autoritatea împăratului prin omagiul feudal şi taxele imperiale cuvenite. El nu avea de gând să risipească resursele Germaniei sau ale Boemiei pentru a obţine mai mult din acest hăţiş de intrigi şi conflicte politice.

El a înţeles că prăpastia dintre Italia imperială şi Germania se adâncise tot mai mult în ultimii ani şi că era mai mult decât riscant să încerce să oprească acest proces de separare. Animozitatea dintre guelfi şi ghibelini scăzuse faţă de perioada venirii lui Ludovic în Italia, dar grupurile rămăseseră în mare aceleaşi. Ele deveniseră şi mai compacte, fără a reuşi totuşi să facă vreun progres concret pentru crearea unei entităţi politice italiene unice. În Toscana, grupul de oraşe devotate guelfilor – Florenţa, Lucca, Siena precum şi teritoriile adiacente lor – s-au opus curând aristocraţiei locale, care simpatiza cu ghibelinii. Aşa numiţii *popolo grasso* – clasa „grasă" a negustorilor şi proprietarilor de manufacturi care guvernau aceste oraşe – erau geloşi pe libertatea aristocraţiei şi se opuneau, în principiu, oricărei autorităţi exterioare, mai ales aceleia a împăratului. În nord, familia Visconti, dominantă în Milano, făcuse cele mai mari progrese în direcţia unificării Italiei extinzându-şi puterea asupra întregii Lombardii, Genovei şi Bolognei papale. Profitând de atacul regelui Ludovic al Ungariei, care pretindea că ramura ungară a Angevinilor ar fi moştenitoarea regatului Neapolelui, cei din familia Visconti au ocupat câteva oraşe din Piemont ce aparţineau reginei Jeanne de Neapole. Cei din familia Visconti erau printre cei mai puternici oponenţi ai puterii politice papale în Italia. În lupta lor continuă cu familia Visconti, papii din Avignon au căutat mereu, prin intermediul legaţilor lor, acţionând aparent ca reprezentanţi imperiali, să protejeze statul papal şi drepturile imperiului.

Ar fi fost normal deci ca papa Clement al VI-lea să acţioneze în favoarea unui acord între guelfii din Toscana – o dată ce Florenţa se simţea ameninţată de expansiunea familiei Visconti – şi Carol împotriva conducătorilor Milanului. Carol nu voia totuşi să-şi angajeze forţele în Italia pentru profitul politic al papalităţii şi a făcut doar promisiuni vagi ambasadorilor florentini. Papa, la rândul lui, pierduse o parte a entuziasmului de mai înainte faţă de acţiunile lui Carol, care dăduse atâtea dovezi de independenţă şi îl dezamăgise mai ales prin reconcilierea sa cu familia

excomunicată Wittelsbach. Temându-se de un sfârşit neaşteptat al expediţiei lui Carol în Italia, papa a preferat să accepte oferta clanului Visconti de a-i recunoaşte autoritatea decât să ajungă la un acord cu florentinii şi cu Carol. De asemenea, el a întârziat să-şi dea acordul pentru încoronarea lui Carol.

Papa ar fi putut fi îngrijorat şi de apropierea de Carol a lui Cola di Rienzo care, pentru scurtă vreme şi sfidându-l pe papă, îşi proclamase conducerea asupra Romei, în calitate de tribun al poporului. După căderea sa, la sfârşitul lui 1347, Cola, un fanatic al măreţiei romane apuse, s-a retras în munţi, alături de călugării franciscani. Acolo el a ajuns la convingerea că gloria romană putea fi reînnoită doar de un nou Augustus, al cărui premergător trebuia să fie el însuşi. Astfel, în 1350, el a sosit la Praga şi i-a revelat lui Carol nişte profeţii secrete pentru că acesta, noul împărat roman, fusese ales, după părerereea lui, de providenţă pentru a face să renască vechea glorie a Romei şi a uni întreaga creştinătate sub sceptrul său.[5] Carol a fost impresionat de entuziasmul acestui visător, deşi profeţiile şi ideile lui Cola l-au lăsat complet rece. Temându-se că prezenţa la Praga a unui excomunicat, acuzat de erezie, i-ar putea micşora şi mai mult şansele pe lângă papă, Carol l-a pus pe Cola sub supravegherea arhiepiscopului de Praga. Dar chiar şi din castelul Roudnice, unde Cola era închis, acesta a continuat să-l îndemne pe Carol, în scrisorile şi tratatele sale, la o *renovatio imperii*, pentru care fusese ales de Dumnezeu. Violentul tribun pretindea chiar a fi fiul nelegitim al lui Henric al VII-lea.

Faptul că a răspuns la scrisorile lui Cola, arătându-şi aprecierea pentru educaţia, stilul şi talentul său retoric,[6] e ceva tipic pentru Carol. Când el a fost invitat de Petrarca să facă o expediţie la Roma şi să calce pe urmele bunicului său, el i-a cerut lui Cola di Rienzo să compună răspunsul la scrisoarea lui Petrarca. În cele din urmă, la insistenţele papei, Carol a trebuit să-l trimită pe Rienzo la Avignon. Procedurile începute împotriva lui nu luaseră însă sfârşit la moartea lui Clement al VI-lea. Sub succesorul său, Rienzo a avut satisfacţia de a încerca să-şi realizeze ideile cu ajutorul şi în avantajul papalităţii. Trimis de Inocenţiu al VI-lea (1352-1362) la Roma ca senator, Rienzo a fost totuşi ucis în timpul revoltei provocate împotriva lui de aristocraţia din Roma (1354).

Trimiterea lui Rienzo la Roma a fost urmarea politicii noului papă, care a abandonat ideea supremaţiei papale asupra întregii Italii şi a încercat să redobândească măcar statul papal şi să-i asigure pacea. În acest scop, el avea nevoie de ajutorul lui Carol împotriva familiei Visconti, care ameninţa teritoriile papale. Inocenţiu al VI-lea nu s-a opus deci expediţiei lui Carol la Roma.[7] Carol a încheiat tratate cu toţi inamicii familiei Visconti, dar nu era deloc entuziasmat la ideea că intrarea sa în Italia ar trebui să însemne război. El a ieşit din această situaţie neplăcută datorită morţii neaşteptate a lui Ioan, arhiepiscopul Milanului, cel mai aspru membru al clanului Visconti, care i-a făcut pe ceilalţi mai deschişi unor negocieri paşnice. În schimbul demnităţii de reprezentanţi imperiali, pe care Carol le-a recunoscut-o,

ei i-au recunoscut supremația imperială și i-au asigurat trecerea liberă pe teritoriul lor. Carol a putut intra cu toată pompa în Milano, unde a fost încoronat cu coroana de fier a regilor lombarzi.

Folosindu-și talentul diplomatic, Carol a avansat spre sud, acceptând omagiul claselor conducătoare ale orașelor și colectând taxele imperiale. El a câștigat chiar și bunăvoința celor din Florența, orașul considerat cel mai mare inamic al puterii imperiale, și a colectat o mare sumă de bani acolo. Ajungând în apropiere de Roma, Carol a pornit să viziteze locurile sfinte deghizat ca un pelerin, dar a intrat oficial în oraș doar în ziua încoronării sale, în duminica Paștelui, 1355 și, conform promisiunilor făcute papei, a părăsit orașul înainte de sfârșitul zilei.

Expediția la Roma a lui Carol i-a oferit ceea ce căuta – titlul imperial și restabilirea autorității sale asupra Italiei imperiale fără luptă. Totuși, nu asta așteptau unii din *contemporanii săi italieni. Cola di Rienzo nu a fost singurul care a visat la refacerea* Imperiului Roman. Exista încă un gânditor și scriitor, mult mai strălucit, care spera că regele Carol va călca pe urmele bunicului său, Henric al VII-lea, restabilind pacea în Italia și devenind un adevărat succesor al marilor împărați romani și acesta era Petrarca. Carol a fost încântat de strălucirea acestui precursor al umanismului și l-a invitat să-i facă o vizită în timpul călătoriei sale în Italia. Ei s-au întâlnit la Mantova și Carol, fascinat de personalitatea extraordinară a lui Petrarca, a ascultat răbdător îndemnurile poetului de a imita virtuțile marilor împărați romani și de a face să renască vechea măreție romană. Deși Carol aprecia talentul poetului, el nu a putut fi însă convins de argumentele acestuia. Deziluzionat de această expediție, Petrarca a întâmpinat reîntoarcerea împăratului cu reproșuri amare, făcându-se astfel ecoul multor altor patrioți italieni. Ghibelinii nu l-au putut ierta pe Carol pentru că s-a supus dorințelor papei și au considerat șederea sa atât de scurtă la Roma un afront adus demnității imperiale. Dezamăgirea s-a răspândit pretutindeni și în Pisa Carol abia a scăpat de mânia populației orașului, care a dat foc palatului regal. Toate acestea nu au făcut decât să grăbească plecarea sa din Italia.

Atitudinea lui Carol a fost adesori criticată de istorici. E adevărat că el a recurs, în timpul expediției sale în Italia, mai mult la subtilități diplomatice și atitudinea sa nu putea înflăcăra imaginația patrioților italieni. Totuși, în general, Carol a apreciat destul de corect situația și, în condițiile date, a salvat tot ce putea fi salvat din imperiu. Ar fi fost o adevărată nebunie din partea lui să încerce să realizeze planurile lui Henric al VII-lea, așa cum se aștepta Petrarca. Visul acestuia, al unei federații a orașelor și popoarelor din Italia sub conducerea unui împărat național, rezident la Roma, avea o oarecare bază practică, dar Petrarca se limita la fanteziile despre măreția vechii Rome, care trebuia reînviată de Carol. Italienii respectau încă ideea imperială, dar se opuneau, în același timp, oricărei puteri imperiale concrete. Rienzo, Petrarca și adepții lor erau izolați și visurile lor nu erau susținute efectiv de nici unul dintre numeroasele orașe-state și teritorii suverane, care preferau să-și susțină propriile interese locale decât pe cele generale. Carol a reușit să vadă clar acest lucru, dincolo de pulberea ridicată de furtunile și intrigile politicii italiene, și, ca un

om de stat realist, s-a mulţumit cu ceea ce putea fi obţinut fără a folosi armele. Trebuie să admitem că prin forţa armelor nici măcar Henric al VII-lea sau Ludovic al IV-lea nu au reuşit ceea ce a realizat Carol prin diplomaţie – mai ales supunerea Florenţei conduse de guelfi.[8]

Aceasta a fost singura expediţie în Italia organizată de Carol. În 1368 el a fost din nou chemat la Roma de îndatoririle sale de împărat pentru a proteja papalitatea.[9] Carol era conştient de dorinţa tot mai mare a creştinilor ca papalitatea să revină de la Avignon la Roma. Atât timp cât prestigiul Franţei era în scădere, din cauza dezastrelor războiului de o sută de ani împotriva Angliei, nevoia de reîntoarcere a papalităţii la Roma nu a fost atât de urgentă. Totuşi, atunci când regele Carol al V-lea cel Înţelept (1364-1380) a consolidat din nou monarhia, „captivitatea" la Avignon a început să fie privită cu tot mai multe resentimente în afara Franţei, mai ales în Anglia şi în Germania.

Papa Urban al V-lea (1362-1370), un fost abate benedictin, susţinea reforma Bisericii şi, ascultând de îndemnurile insistente ale lui Petrarca şi ale celorlalţi, dorea foarte mult să se întoarcă la Roma. Totuşi, el avea nevoie de ajutorul împăratului pentru a-şi realiza planul. Statul papal era din nou ameninţat de clanul Visconti, a cărui atitudine sfidătoare l-a forţat pe împărat să-i retragă demnitatea de reprezentant imperial conferită anterior. În plus, Italia era atacată de bande de oşteni ce luptaseră mai înainte în armatele franceze şi engleze şi îşi transferaseră activitatea în Italia, după pacea de la Bretigny (1360). Oferindu-şi serviciile numeroaselor oraşe aflate în război şi partidelor politice, aceştia prădau întreaga ţară, jecmănind populaţia, oligată să plătească mari sume de bani. Papa a fondat o ligă specială de apărare împotriva acestor oşteni rătăcitori, dar fără ajutorul împăratului nu era nici o speranţă de a asigura pacea în statul papal şi de a asigura întoarcerea papei la Roma.

Împăratul i-a promis lui Urban al V-lea ajutorul său când l-a vizitat la Avignon în 1365 şi a obţinut aprobarea adunării imperiale pentru o expediţie în Italia, întreprinsă în ajutorul papei, care s-a reîntors la Roma în 1367. Armata imperială i-a atacat pe Visconti şi pe aliaţii lor, dar diplomaţia lui Carol s-a dovedit din nou mai eficientă decât forţele sale armate. Împăratul a obţinut o pace convenabilă cu clanul Visconti la Modena şi le-a garantat din nou calitatea de reprezentanţi imperiali în Lombardia. I-a convins, de asemenea, să adere la liga formată de papă şi a obţinut un contingent militar considerabil pentru marşul său spre Roma, unde a fost întâmpinat de papă în 1368.

Deşi Carol i-a adus papei toate onorurile obişnuite, recunoscând supremaţia sacerdoţiului, el nu era pregătit să urmeze sfatul susţinătorilor papei de a extinde statul papal şi de a-i limita şi mai mult pe cei din clanul Visconti. Dimpotrivă, el l-a convins pe papă să accepte pacea cu clanul Visconti şi, doar împotriva voinţei sale, el a fost obligat să numească totuşi un cardinal ca reprezentant imperial al Toscanei, ştiind cât de nepopulară ar putea fi o astfel de măsură. Evenimentele i-au confirmat temerile. În general, Carol şi-a limitat eforturile diplomatice la consolidarea relaţiilor

paşnice între teritorii şi oraşe-state (*signoria*). El recunoştea că aceste *signorie* reprezentau forţe de ordine pe care ar fi fost o greşeală să le combată. S-a arătat ostil numai faţă de elementele nesupuse, reprezentate mai ales de companiile de mercenari, şi a învins una din cele mai primejdioase bande de lângă Arezzo. Datorită diplomaţiei sale, Carol a obţinut în Italia rezultate similare cu acelea din prima lui expediţie. Încă o dată, chiar şi Florenţa a recunoscut supremaţia lui Carol şi taxele plătite de supuşii săi italieni au asigurat fondurile necesare expediţiei.

Din nefericire, aproape totul a eşuat după plecarea lui, în vara lui 1369. Clanul Visconti s-a revoltat şi au reînceput conflictele între diferitele *signorie*. Papa, simţindu-se izolat la Roma, s-a întors la Avignon, unde a murit curând (1370). După aceste experienţe, Carol s-a întors la tactica sa anterioară în Italia, limitându-se la intervenţiile diplomatice şi la numirea reprezentanţilor imperiali.

Carol a urmat o politică similară în regatul arlezian, aparţinând încă imperiului cel puţin cu numele, deşi era puternic influenţat şi râvnit de regii Franţei. Influenţa franceză a devenit şi mai importantă când contele de Dauphiné, delfinul, care era îndatorat, şi-a cedat teritoriile moştenitorului francez aparent (1343), aranjament care a intrat în vigoare în 1349. Carol încă lupta, la acea vreme, pentru coroana sa în Germania. Tot ce putea face pentru a proteja interesele imperiului împotriva unor noi atacuri era semnarea unui tratat de prietenie cu Franţa în 1347, urmat în anul următor de un tratat similar cu Anglia.[10] De asemenea, el a separat Savoia şi Geneva de regatul arlezian şi le-a adus sub autoritatea directă a imperiului. Pentru a proteja drepturile imperiului în Dauphiné, Carol l-a convins pe moştenitorul francez aparent să accepte comitatul ca pe un fief imperial. Când delfinul, ca moştenitor aparent, a ajuns pe tronul Franţei, în 1364, împăratul s-a lăsat încoronat ca rege al Burgundiei pentru a demonstra că aceasta era încă o parte a imperiului. Toţi predecesorii lui Carol, încă de la Frederic Barbarossa, omiseseră această ceremonie. Carol a renunţat la drepturile imperiale asupra Avignonului în favoarea papei numai după ce papa obţinuse această regiune de la Jeanne, regina Neapolelui, care deţinea partea sudică a regatului arlezian ca fief imperial. Carol şi-a reînnoit şi pretenţiile de suveranitate asupra Burgundiei, aşa-numita Franche-Comté, care se afla deja în mâinile francezilor, când i-a oferit-o prinţului Filip, în 1363, ca fief imperial.

Aceste acţiuni puteau încetini, dar nu opri tendinţa acestei părţi a imperiului spre o eventuală uniune cu regatul francez. Carol însuşi a dat ulterior un impuls considerabil acestei evoluţii. Pentru a câştiga aprobarea francezilor pentru succesiunea fiului său Wenceslas la tronul german şi pentru căsătoria fiului său Sigismund cu o prinţesă angevină, Maria, moştenitoarea tronului Ungariei, el trebuia să-i ofere moştenitorului francez nu numai titlul de reprezentant în Dauphiné şi în regiunile învecinate, ci şi în întregul regat arlezian (1378). El a considerat acest sacrificiu necesar pentru că dinastia franceză ar fi putut altfel pretinde tronul Ungariei, pe care Carol plănuia să i-l asigure fiului său Sigismund.[11]

Carol înţelesese că visele dinastiei Hohenstaufen cu privire la expansiunea imperiului erau cu totul depăşite şi că nici măcar nobilele încercări ale bunicului său de a reînvia ideea imperială nu puteau fi repetate din cauza faptului că situaţia din Germania şi din Italia trecuse prin schimbări profunde. Cu realismul său caracteristic, el şi-a modelat politica externă şi imperială în funcţie de noile date. Germania trecuse cu adevărat prin schimbări profunde în comparaţie cu perioada dinastiei Hohenstaufen şi chiar şi aici Carol a acţionat ca un om de stat realist, încercând prin mijloace paşnice să salveze ce putea fi salvat.

În anumite sensuri, situaţia găsită de Carol în Germania era şi o moştenire a Hohenstaufenilor. Frederic al II-lea, incapabil de a-i conduce singur pe tot mai numeroşii principi, ce se pretindeau fiecare stăpâni pe propriile lor pământuri, s-a văzut obligat să garanteze suveranitatea celor mai importanţi dintre principi, în speranţa de a controla regatul cu ajutorul lor. Totuşi, s-a dovedit imposibilă restrângerea acestor privilegii la numai câţiva principi. Aceleaşi drepturi au fost obţinute de tot mai mulţi dintre principi. Din fericire, unii dintre aceştia au fost capabili să-şi menţină o poziţie privilegiată care-i îndreptăţea, ca principi electori, să joace un rol important ca apărători ai drepturilor imperiale împotriva pretenţiilor curiei papale.

Carol, urmând, într-o anumită măsură, metoda lui Frederic al II-lea, a făcut din membrii colegiului electoral aliaţii săi apropiaţi în guvernarea nenumăratelor principalităţi, oraşe şi proprietăţi ecleziastice parţial suverane. Dar pe măsură ce această situaţie evolua gradat şi drepturile electorilor erau garantate doar de tradiţiile moştenite, împăratul a hotărât să asigure poziţiei lor o bază legală solidă. Codul de legi special compilat în acest sens a fost pregătit cu grijă de Carol şi promulgat în 1356, după discuţii prelungite cu principii electori şi cu alţi principi în adunările imperiale din Nürnberg şi Metz. Documentul ce conţinea aceste legi, care erau considerate ca un fel de constituţie a imperiului, a fost pecetluit de Bula de Aur imperială, după care şi este cunoscut.

În primul rând, a fost definitiv fixat numărul de electori şi a fost înlăturată orice îndoială cu privire la ramura din fiecare familie care era îndreptăţită să voteze. Pe lângă arhiepiscopii de Mainz, Trier şi Köln, patru principi laici au primit confirmarea drepturilor lor electorale – regele Boemiei, contele palatin de Rin, ducele Saxoniei şi margraful de Brandenburg. Înainte, demnitatea electorală fusese deseori disputată de diferitele ramuri ale familiilor princiare, mai ales de ramurile bavareză şi palatină ale familiei Wittelsbach şi, în Saxonia, de casele Wettin şi Lauenburg. În ambele cazuri, Carol i-a garantat dreptul electoral acelei ramuri care îl susţinuse. Pentru a preveni astfel de conflicte în viitor, s-a specificat că drepturile electorale laice erau indivizibile şi moştenite după principiul primogeniturii. În cazul dispariţiei familiei aflate în posesia drepturilor electorale, succesiunea urma să fie decisă de rege sau, în cazul Boemiei, prin alegeri, de către principii locali. În plus, pentru a preveni dublele alegeri imperiale, s-a specificat că alegerile trebuiau efectuate după principiul majorităţii şi fără întârziere. Arhiepiscopul de Mainz era îndreptăţit să-i convoace

pe principii electori la Frankfurt, unde trebuiau să aibă loc alegerile. Încoronarea trebuia să aibă loc la Aix-la-Chapelle (Aachen), iar prima adunare imperială trebuia să aibă loc la Nürnberg.

Principilor electori li se ofereau, în plus, privilegii care-i deosebeau de alți principi. Li se conferau drepturi regale asupra sării și minelor, asupra evreilor și monedelor. Deciziile curților lor de justiție erau definitive, fără drept de apel. Doar în cazuri excepționale putea interveni curtea regală. Boemia era totuși complet în afara jurisdicției curților imperiale. Persoana unui principe elector era protejată chiar și de extinderea asupra sa a privilegiilor oferite de Justinian senatorilor.

În mod semnificativ, nu există în Bula de Aur nici o referire împotriva imperiului sau a împăratului. Carol a acceptat prevederile de la Rense (Rhens, Rhense) ce protejau drepturile electorilor și respingeau pretențiile papei de a-și da acordul sau nu asupra alegerilor imperiale și de a asigura conducerea în perioadele de interregn. Într-o astfel de eventualitate, afacerile imperiului urmau să fie administrate de contele palatin de Rin și de ducele de Saxonia. Contele palatin urma să aibă și putere juridică asupra regelui, pe care acesta o putea evita totuși prin simpla absență.

E clar deci că intențiile lui Carol erau de a transforma monarhia germană într-o oligarhie aristocratică. Această intenție este și mai clar evidențiată de o altă măsură conținută în Bula de Aur. Carol a stabilit întâlniri anuale cu principii electori pentru a discuta cele mai importante afaceri ale imperiului. Datorită distanțelor ce separau proprietățile electorilor și mijloacelor de transport rudimentare, această măsură nu a putut fi însă pusă în practică. Carol voia de asemenea ca electorii să-i împărtășească ideea de imperiu ca stat non-național, cu pretenții de universalitate. Din acest motiv el a stabilit în Bula de Aur că moștenitorii principilor electori vor învăța nu numai germana, dar și italiana și ceha.

Alte clauze ale Bulei de Aur, referitoare la alți principi și la orașe favorizau în general obiceiurile și drepturile feudale. Confederațiile orășenești puteau lua ființă numai cu permisiunea proprietarilor respectivelor regiuni, iar cei ce fugiseră de sub autoritatea vreunei jurisdicții nu puteau fi admiși în aceste confederații. Alte reguli erau destinate să prevină războaiele între principi și să încurajeze confederațiile pe baza unor convenții de pace, incluzând atât proprietarii de pământuri cât și orașele.[12]

În general, în Bula de Aur, Carol nu a dat noi legi, ci a compilat coduri de legi deja existente, accentuând ceea ce era folositor în vechile legi și obiceiuri. El și-a atins astfel principalele sale scopuri – definitiva eliminare a alegerilor duble, atât de dezastruoase pentru Germania și pentru imperiu, și crearea unei guvernări pe o bază nouă, oligarhia aristocratică a colegiului de principi electori. Codul lui de legi a rămas fundamental pentru imperiu până în 1806.

Ținând cont de faptul că autoritatea împăratului în imperiu depindea mai ales de stabilitatea și prosperitatea domeniilor familiei sale (*Hausmacht*), Carol și-a îndreptat o mare parte din eforturile sale spre consolidarea puterii și prosperității regatului Boemiei. Încă din timpul vieții tatălui său, ca margraf al Moraviei și apoi ca

guvernator al Boemiei, Carol a contribuit la consolidarea economică și financiară a regatului adus de tatăl său în pragul sărăciei. Unul dintre primele gânduri ale lui Carol când a ajuns regele Boemiei a fost să ofere țării o nouă bază juridică. Această „Bulă de Aur" cehă – codul de legi cunoscut sub numele de *Maiestas Carolina*[13] – era gata de a fi promulgată în 1355. Principalele sale țeluri erau de a întări autoritatea și administrația curții regale, de a pune capăt abuzurilor în curțile de justiție locale, conduse de nobili, de a reforma dreptul comun și de a opri conflictele personale. Puterea nobilimii din Boemia a crescut considerabil în timpul guvernării lui Ioan de Luxemburg, dar gradul înalt al acestei creșteri s-a manifestat la adunarea stărilor din 1355. Această adunare a respins codul de legi din teama că atât drepturile vechi cât și cele de curând obținute vor fi afectate de aceste legi. Carol nu a insistat ca ele să fie acceptate, căci acest lucru s-ar fi putut face doar prin folosirea forței. El a hotărât totuși să-și atingă țelurile pe alte căi, conștient de creșterea propriei puteri și bazându-se pe sprijinul Bisericii și al orașelor.

În realitate, Carol a reușit mai târziu să aplice unele reforme din aceste documente prin mijloace administrative. Pentru unele prevederi el a reușit totuși să obțină acordul stărilor. El însuși aprecia cel mai mult imparțialitatea justiției și nu avea milă față de elementele nesupuse din regatul său. A condus personal expediția împotriva bandelor de jefuitori la drumul mare, al căror număr crescuse în timpul absenței sale prelungite din regat la începutul guvernării. Această activitate i-a impresionat probabil în mod special pe supușii săi. Unul din cronicarii perioadei, Beneš de Veitmile (Weitmühl), descrie cu încântare felul în care Carol a pus el însuși funia în jurul gâtului unuia dintre cei mai cumpliți jefuitori, un cavaler al cărui castel fusese deja distrus. Aceluiași personaj, Carol îi oferise anterior un lanț de aur în semn de recunoaștere a vitejiei sale.[14] De data aceasta, regele îi destinase funia, observând că nu are doar lanțuri de aur de oferit.

Carol era interesat de prosperitatea economică a tuturor teritoriilor sale. Nu numai că a veghеat la dezvoltarea orașelor, dar a introdus și noi activități meșteșugărești și a încercat să contribuie la creșterea productivității în agricultură. A început să cultive în Boemia vii de tipul celor din Burgundia și livezi de pruni de tipul celor din Lorena. El a contribuit la dezvoltarea livezilor, la crearea unor noi iazuri pentru pește și la protejarea pădurilor. Astfel de activități din partea regelui însuși au atras desigur atenția în afara Boemiei. Un italian, nemulțumit de politica lui Carol în Italia, a remarcat cu sarcasm că împăratul, în loc să țintească spre gloria imperială a lui Augustus, Otto I sau a Hohenstaufenilor, prefera să stea în Boemia și să planteze viță de vie și smochini. Toate aceste măsuri și grija deosebită pentru comerț și pentru comunicații sigure și în bune condiții au condus la o prosperitate economică fără precedent în țară.

Această prosperitate i-a asigurat lui Carol mijloacele financiare necesare pentru extinderea continuă a domeniilor sale. El nu s-a mulțumit cu teritoriile cucerite de tatăl său, ci a urmat un plan bine conceput de a-și extinde proprietățile în detrimentul vecinilor săi. Acest plan se reflecta și în cererea făcută de el papei de a-l numi legat

papal pe arhiepiscopul de Praga, căruia să i se supună episcopii de Bamberg, Regensburg şi Meissen. Această demnitate a fost conferită de papă arhiepiscopului Očko de Vlašim.

Primul mare succes al lui Carol în această politică de expansiune a fost încorporarea în regatul său a ducatului Sileziei, aflat încă în afara sferei politice ceh. Acesta a fost obţinut datorită celei de-a treia căsătorii a sa cu Anne, fiica ducelui de Svídnice şi Jawor (Schweidnitz, Jauer). El a început apoi, cu ajutorul stărilor sileziene, să compună un statut legal pentru întregul ducat.

O altă preocupare a lui Carol a fost aceea de a asigura şi extinde Chebsko (regiunea Egerului). De la cel de-al doilea socru al său, contele palatin, care avea numeroase datorii, Carol a cumpărat proprietăţi importante, pe care le-a extins până la Dunăre, până la cursul mediu al râului Main, în direcţia Frankfurtului, şi până la Neckar. Nürnberg şi Frankfurt au primit noi privilegii şi au intrat în sfera de influenţă a regelui Boemiei.

În nord, Carol şi-a extins domeniile spre Dresda şi Leipzig. Achiziţiile sale în aceste regiuni erau atât de substanţiale încât margraful de Meissen, până atunci un puternic susţinător al lui Carol, a început să se teamă de siguranţa propriilor sale terenuri. Totuşi, principalul ţel al lui Carol nu era Meissen, ci Brandenburg. Profitând de o înstrăinare accentuată între ramura bavareză şi cea brandenburgheză a familiei Wittelsbach, Carol i-a convins pe cei din Brandenburg să semneze un tratat conform căruia fiul său, Wenceslas, le moştenea proprietăţile dacă ei decedau fără urmaşi. Când Ludovic de Brandenburg a murit (1365), Carol, pentru a-i asigura casei sale moştenirea, şi-a căsătorit fiica văduvă, Catherine, cu margraful rămas în viaţă, Otto, numit şi cel Leneş. Apoi el a cumpărat drepturile de proprietate asupra Lusaţiei de Jos (1367) şi a unit-o (1370) „pentru totdeauna" cu terenurile coroanei Boemiei.

Cealaltă ramură a familiei Wittelsbach se temea într-atât de o astfel de expansiune a clanului Luxemburg încât a căutat ajutor în Polonia şi Ungaria, câştigându-l şi pe margraful Otto, zis cel Trândav, de partea lor. Aceasta i-a oferit lui Carol pretextul unei intervenţii militare. În cele din urmă, el l-a convins pe ginerele său să-i vândă funcţia de margraf contra unei mari sume de bani şi să accepte ca o compensaţie terenurile lui Carol din Palatinat (1373).

Brandenburgul a fost achiziţia cea mai importantă a lui Carol, realizată într-o manieră destul de neortodoxă. Dar imediat după aceea împăratul şi-a dedicat o mare parte din timpul său îmbunătăţirii condiţiilor economice din noile teritorii. El a contribuit şi la obţinerea unui statut legal pentru întreaga marcă şi a acordat multă grijă siguranţei şi prosperităţii locuitorilor. Conducerea sa a fost atât de benefică pe întreg teritoriul mărcii, încât Stările Generale şi-au exprimat dorinţa de a rămâne sub conducerea familiei Luxemburg pentru totdeauna (1374).[15]

Pe când plănuia să obţină Brandenburgul, Carol îşi extindea şi influenţa asupra Pomeraniei vestice printr-o a patra căsătorie cu Elisabeta, fiica lui Bogislaus al V-lea, duce de Pomerania-Wolgast (1363). Pare evident faptul că aceasta făcea parte dintr-un

plan bine pus la punct. Datorită noilor sale achiziţii şi relaţiilor sale prieteneşti cu familia Ascanio din Saxonia şi cu familia Wettin din Meissen, Carol ajunsese să controleze fluviul Oder din Silezia până la vărsare şi o mare parte a cursului Elbei. Propunerea făcută de Carol Veneţici în 1364 era o mărturie a planurilor sale grandioase. El i-a propus republicii veneţiene să-şi direcţioneze comerţul prin Austria şi Boemia şi să folosească, în locul Rinului, Vltava şi Elba pentru transportul mărfurilor spre centre comerciale medievale ca Bruges şi Londra. Unii spun că el plănuia chiar şi construirea unui canal care să lege aceste fluvii de Dunăre. Dar proiectul nu a putut fi realizat deşi oferea posibilităţi crescânde transportului fluvial, care era şi mai sigur şi mai ieftin. Reşedinţa lui Carol din Brandenburg, Tangermünde, urma să primească dreptul de a deveni bază comercială. La aceasta s-a opus însă foarte hotărât Magdeburgul, care deţinea deja acest drept. De altfel, negustorii medievali erau mai puţin interesaţi de comunicaţii mai ieftine decât de posibilitatea de a ajunge în cât mai multe centre comerciale posibil. Viitorul avea să demonstreze totuşi cât de ingenios fusese planul lui Carol. Elba a devenit în cele din urmă cea mai importantă rută fluvială din Germania, iar Hamburgul, care fusese „descoperit" de Carol şi primise primele mari privilegii de la el, a devenit cel mai mare centru comercial din viitorul imperiu german.

Carol a fost preocupat de asigurarea unor bune comunicaţii şi cu alte ocazii. El pare să fi avut iniţiativa construirii unui canal ce lega Elba de Marea Baltică, care a fost, de altfel, realizat ulterior (Stecknitzkanal). Aceasta s-a întâmplat în 1375, când el a vizitat Lübeck-ul, cel mai important oraş al Ligii Hanseatice. Deşi Carol era împotriva formării unor ligi ale oraşelor, el înţelegea perfect importanţa Ligii Hanseatice, care-şi asigurase completa supremaţie în regiunile baltice după victoria asupra lui Waldemar al IV-lea al Danemarcei (1370). El a oferit multe privilegii oraşului Lübeck, printre care şi calitatea de reprezentant al Germaniei.[16]

Încă de la începutul guvernării sale, Carol a acordat o atenţie specială extinderii şi înfrumuseţării capitalei sale, Praga, care era şi capitala imperiului. Oraşele din centrul Europei rareori puteau concura, în acea perioadă, cu Parisul sau cu oraşele lombarde în ce priveşte măreţia monumentelor. Carol a fost captivat de splendoarea Parisului, de Lucca sau de Bologna, pe care le admirase în tinereţea sa, şi îşi dorea ca Praga să le egaleze. El a pus bazele unui nou oraş (1348) lângă cel vechi şi în construirea sa a folosit toată experienţa acumulată în acest sens până atunci în Europa medievală. Un nou pod de piatră avea să unească cele două oraşe, care au fost împodobite cu noi biserici şi cu castelul Hradčany. De cealaltă parte a oraşului nou, pe dealul Vyšehrad, Carol a construit un alt castel regal. Pentru a micşora greutăţile generate de lipsa de locuri de muncă şi de o serie de recolte proaste, Carol a ordonat construirea unui zid în jurul castelului Hradčany şi a suburbiei sale (Malá Strana). Acesta încă se mai numeşte „Zidul Foamei".

Carol a transformat, de asemenea, Praga în centrul intelectual al imperiului prin fondarea primei universităţi din Europa Centrală (1348). Şi aici el a fost influenţat

de exemplul Parisului. Poziția centrală a Boemiei în imperiu a fost, de asemenea, simbolizată de faptul că tezaurul coroanei imperiale urma să fie păstrat în Boemia, într-o fortăreață construită de Carol în acest scop și numită Karluv Týn (Karlstein).[17] [18] Cei doi demnitari numiți guvernatori ai castelului au ajuns curând printre demnitarii cei mai însemnați ai țării. O idee similară a fost, de asemenea, exprimată de Carol atunci când a început să construiască o nouă catedrală în Praga și a depus acolo relicvele sfinților protectori ai diferitelor regiuni ale imperiului. Prosperitatea fără egal a regatului său i-a permis lui Carol să invite artiști și arhitecți importanți ai Europei timpului său, care au construit și decorat numeroasele așezăminte religioase și monumente fondate de el, de locuitorii orașelor înfloritoare și de cler.[19]

În politica sa externă, ca rege al Boemiei, Carol s-a confruntat cu aceleași probleme ca și predecesorii săi. El trebuia să regleze relațiile regatului său cu Habsburgii din Austria, cu Ungaria și Polonia. Carol a hotărât că Habsburgii erau mai puțin periculoși pentru planurile sale imperiale decât clanul Wittelsbach. El nu putea să lupte împotriva tuturor în același timp și astfel i-a ales pe Habsburgi drept aliați, căsătorindu-și fiica, pe Catherine, cu ducele Rudolf al IV-lea al Austriei.[20] Atât timp cât Carol nu a avut nici un moștenitor de sex masculin el se gândea chiar să-și lase ținuturile moștenire ginerelui său. Mândria și vanitatea ducelui au făcut totuși destul de dificilă existența unor relații prietenești între cei doi. Carol a trebuit mai întâi să-l convingă pe Rudolf să renunțe la anumite titluri asupra cărora nu avea nici un drept. Apoi, ducele s-a simțit foarte ofensat de faptul că nu a fost inclus printre principii electori. În 1359 el i-a prezentat unele documente vechi cu sigilii originale, ce le conferau ducilor Austriei titluri și privilegii depășindu-le cu mult pe cele acordate electorilor în Bula de Aur. Unele privilegii proveneau din perioada lui Caesar și Nero. Carol putea observa cu ușurință că acestea erau niște falsuri dar, având nevoie de ajutorul unui specialist pentru a stabili validitatea lor, el l-a rugat pe Petrarca să le examineze. Acesta a fost răsplătit de rege cu o cupă de aur pentru a le fi respins originalitatea.

Relațiile dintre Carol și Rudolf s-au deteriorat când s-a născut primul fiu al împăratului, Wenceslas, în 1361. Rudolf s-a alăturat astfel dușmanilor împăratului, Ungaria și familia Wittelsbach. Drept răspuns, Carol a amenințat că-și va chema inamicii în fața tribunalului imperial și va recunoaște federația elvețiană formată împotriva Habsburgilor, pe care nu o acceptase până atunci. În cele din urmă, nerăbdător să-și regleze mai întâi conturile cu familia Wittelsbach, Carol a ajuns la un nou acord cu Rudolf, după ce-l ajutase să obțină Tirolul, aflat anterior în posesia familiei Wittelsbach.

Acordul a fost semnat la Brno (Brünn) (1364) și prevedea ca fiecare casă să moștenească teritoriile celeilalte în cazul în care rămânea fără moștenitori. Carol nu putea prevedea, la vremea aceea, că nu casa lui, ci rivalii săi Habsburgi vor profita într-o zi de acest acord și-i vor guverna ținuturile între secolele al XV-lea și al XX-lea. Din fericire pentru Carol, Rudolf a murit în anul următor și succesorul

său, Albrecht al III-lea, de asemenea ginerele lui Carol, a continuat să menţină relaţiile de prietenie cu împăratul.

Relaţiile dintre Boemia şi Polonia s-au îmbunătăţit considerabil în timpul guvernării lui Carol. E adevărat că regele Poloniei, Cazimir,[23] nu se putea împăca prea uşor cu pierderea Sileziei dar, chiar dacă el nu şi-a pierdut niciodată cu adevărat speranţa de a recâştiga într-o zi acea provincie atât de bogată, era prea realist pentru a îngădui acestor speranţe să-i strice bunele relaţii cu puternicul său vecin. În plus, el a găsit curând o posibilitate de expansiune spre est. Vărul său, Bolesław de Mazovia, fusese ales (în jurul anului 1325) principe de Galiţia şi Volânia după stingerea dinastiei autohtone, cu care se înrudea.[24] Această parte a fostului stat kievean, numită şi Rusia vestică, se afla încă sub puterea mongolă, fiind mult râvnită şi de lituanieni. Bolesław a primit confirmarea hanului mongolilor şi a pus bazele unor relaţii mai cordiale cu lituanienii. Nobilimea autohtonă nu agrea totuşi conducerea sa şi el a fost asasinat în 1340. Cazimir a pretins succesiunea şi a invadat oraşul Lwów. Nobilii l-au preferat totuşi, ca succesor al lui Bolesław, pe prinţul lituanian Lubart, unul dintre cei şapte fii ai lui Gedymin, cel ce puscse bazele dezvoltării lituanienilor, şi care se căsătorise cu o prinţesă rusă, pe deasupra. Lubart a ocupat Volânia şi l-a forţat pe regele polonez să se retragă din Galiţia. El a recunoscut supremaţia tătarilor şi a primit ajutor de la ei în lupta sa cu polonezii.

În acest conflict, Cazimir a fost susţinut de Ungaria. Regii ungari îşi doreau şi ei Galiţia şi Volinia, pe care le numeau *regnum Galiciae et Lodomeriae*. Pentru a obţine sprijinul Ungariei, Cazimir a fost nevoit să negocieze mai întâi cu Carol Robert şi apoi cu succesorul său, Ludovic de Anjou, care-i era nepot lui Cazimir. Conform acordului final, Cazimir, care nu avea moştenitori de sex masculin, a legat problema ţinuturilor râvnite atât de Ungaria cât şi de Polonia de succesiunea lui Ludovic la tronul Poloniei. S-a căzut de acord că, în cazul în care Ludovic nu va ajunge rege al Poloniei, el să poată obţine Galiţia şi Volânia de la regele polonez.

În ciuda ajutorului ungar, Cazimir a trebuit să aştepte un moment favorabil, oferit abia de intervenţia cavalerilor teutoni în Lituania. Profitând de slăbirea puterii lituaniene după moartea lui Gedymin (1341) şi de divizarea marelui ducat între cei şapte fii ai săi şi fratele său, cavalerii teutoni au pornit noi atacuri împotriva lituanienilor. Demnitatea de mare duce a fost asumată în 1345 de energicul Olgerd (1341-1377), care a fost sprijinit de fratele său Keistut, dar era prea târziu. Armata lituaniană, deşi întărită de supuşii ruşi, a fost în cele din urmă înfrântă definitiv (1348). Cazimir a profitat de această ocazie pentru a ocupa Galiţia, cu Lwówul, în 1349. În ciuda unei lupte prelungite, Cazimir şi Ludovic de Anjou nu au fost totuşi capabili să cucerească restul ţării. Dar ceea ce realizaseră reprezenta deja un succes considerabil şi arăta direcţia viitoarei expansiuni a Poloniei.

După încheierea păcii cu lituanienii în 1325, Cazimir şi-a concentrat întreaga atenţie asupra consolidării autorităţii sale în restul Poloniei. În 1355, ultimul principe al Mazoviei i-a recunoscut suveranitatea, această provincie fiind astfel adăugată coroanei poloneze. Cazimir a avut de asemenea succes în încercarea de a uni întreaga

regiune Kujavia sub conducerea sa. Totuşi, el a întâmpinat dificultăţi în Polonia Mare, unde vechiul separatism şi lipsa de interes faţă de unitatea regiunii păreau adânc înrădăcinate. El a arătat însă multă abilitate şi răbdare în învingerea opoziţiei nobilimii faţă de cedarea proprietăţilor ilegal înstrăinate ale coroanei. În cele din urmă, în 1358, el a reuşit să înfrângă ultimul bastion al separatismului în Polonia Mare.

Ca şi Carol al IV-lea în Boemia, Cazimir s-a bucurat de un puternic sprijin din partea Bisericii în eforturile sale de unificare şi ridicare a nivelului economic şi cultural al Poloniei. Există multe alte asemănări în guvernarea celor doi regi. Cazimir a fost şi el perfect conştient de importanţa comerţului şi, mulţumită politicii sale comerciale, Polonia a devenit curând o legătură importantă între Marea Baltică şi Marea Neagră. El a sprijinit dezvoltarea oraşelor, dar a apărat interesele Poloniei cu mai mult succes decât a făcut-o Carol al IV-lea în cazul intereselor Cehiei. Pentru a pune capăt apelurilor în tribunalele germane ale oraşelor poloneze fondate conform legilor germane, el a pus bazele unei curţi de apel la Cracovia pentru toate oraşele poloneze ce foloseau legea germană. El era în favoarea colonizării şi proteja ţărănimea împotriva abuzurilor nobilimii.

În dezvoltarea culturală, Cazimir a urmat aceeaşi linie ca şi Carol al IV-lea. Cea mai mare realizare a sa în acest sens a fost fondarea în Cracovia a unei şcoli de drept ce a devenit apoi universitate – a doua în această parte a Europei. Cazimir a urmat de asemenea exemplul lui Carol al IV-lea în favorizarea învăţământului, introducerea de noi ordine religioase şi construirea de biserici.[25]

Era ceva natural ca împăratul Carol să încerce să menţină relaţii bune cu Polonia în timp ce el încă lupta cu clanul Wittelsbach din Brandenburg. Din fericire, Cazimir era şi el interesat mai mult de cuceririle sale din est şi nu era deloc dispus să riste un conflict între el şi Carol de dragul unei relaţii problematice de prietenie cu familia Wittelsbach. Astfel, era simplu pentru amândoi să ajungă la o înţelegere încă din 1348. Textul tratatutului demonstrează că regele Cazimir nu-şi pierduse speranţa de a redobândi teritoriile poloneze pierdute în faţa cavalerilor teutoni şi a Brandenburgului. Cazimir i-a promis lui Carol să-l susţină din punct de vedere militar împotriva oricărui inamic, cu excepţia regelui Ungariei, dar numai după ce a restabilit, cu ajutorul lui Carol, vechile frontiere poloneze în nord.

Acest tratat a fost reînnoit în 1356, când Cazimir l-a vizitat pe Carol la Praga. Principalul subiect al acestor discuţii a fost din nou relaţia cu Ordinul Cavalerilor Teutoni. Ordinul era în acel moment în culmea puterii sale sub marele maestru Winrich de Kniprode (1351-1382). Cazimir ştia că nu putea risca să intre de unul singur în conflict cu ordinul, dar fricţiunile cu caracter local nu puteau fi evitate. Carol nu putea nici el să deschidă ostilităţile împotriva ordinului, care pretindea că acţionează în interesul creştinătăţii şi al imperiului. Dar el nu s-a bucurat niciodată de relaţiile cordiale întreţinute de tatăl său cu ordinul. Ca împărat, el s-a limitat la confirmarea tuturor privilegiilor garantate ordinului de către predecesorii săi şi la

scutirea sa de orice fel de taxe imperiale. La întâlnirea de la Praga, Cazimir a confirmat şi un acord cu regele Ungariei, acţionând ca împuternicit al său, în 1353, prin care Carol a renunţat la suveranitatea sa asupra Mazovici, cucerite de tatăl său, în timp ce Cazimir a acceptat faptul deja împlinit din Silezia, care fusese integrată coroanei Boemici.

Cazimir era, de asemenea, foarte interesat de convertirea lituanienilor la creştinism prin mijloace paşnice şi nu prin violenţă, aşa cum încercau cavalerii teutoni. La iniţiativa lui Cazimir, unul din fiii lui Gedymin a mers în Germania să negocieze cu Carol condiţiile în care se putea efectua convertirea lituanienilor. Aceştia sperau că trecând la religia creştină îşi vor recăpăta teritoriile cucerite de cavalerii teutoni. Într-un moment de maximă forţă militară a Ordinului Cavalerilor Teutoni acest lucru era însă imposibil de realizat. În ciuda bunăvoinţei lui Carol, iniţiativa lui Cazimir nu a avut nici un rezultat pozitiv. Ea i-a îngrijorat totuşi pe cavalerii teutoni şi faptul că împăratul Carol voia să negocieze cu lituanienii la iniţativa polonezilor demonstra că el era perfect conştient de metodele neortodoxe folosite de cavalerii teutoni în Lituania păgână.

Această bună înţelegere între Boemia şi Polonia a luat sfârşit în 1362, când regele ungar, Ludovic de Anjou, l-a convins pe unchiul său polonez să se alăture coaliţiei organizate de Rudolf de Habsburg împotriva lui Carol al IV-lea. Acesta a împiedicat totuşi o ciocnire sângeroasă pe câmpul de luptă, ce ameninţa să survină în Ungaria de Sus – Slovacia modernă – începând negocierile pentru un armistiţiu. Datorită medierii lui Cazimir, s-a ajuns curând la o înţelegere între Carol şi Ludovic. Relaţiile cordiale dintre Carol şi Cazimir au fost întărite în 1363, când Carol, văduv, i-a cerut lui Cazimir mâna nepoatei sale Elisabeta, principesă a Pomeraniei apusene, care fusese educată la curtea lui Cazimir. Căsătoria a fost celebrată la Cracovia. Cazimir a fost apoi intermediar între ducele Austriei şi noua sa rudă, Carol. Reconcilierea la care s-a ajuns cu ajutorul său a fost ulterior pecetluită prin vestitul tratat de la Brno (1364), menţionat mai sus.

Prietenia dintre Carol, Cazimir şi Ludovic de Anjou a fost mult întărită de primul congres internaţional de la Cracovia, din toamna aceluiaşi an.[26] Iniţiativa pentru această întrunire a fost a lui Petru, regele Ciprului, care vizita toate curţile europene în încercarea de a a-i atrage pe diferiţii conducători de partea ideii unei noi cruciade, împotriva turcilor. În august, el a fost primit cu mari onoruri la Praga de Carol al IV-lea, dar împăratul a ezitat să facă vreo promisiune fermă, sugerând în schimb o întrunire preliminară cu regii Poloniei şi Ungariei. El a propus Cracovia ca loc al acestei întâlniri, insistând, faţă de monarhul cipriot, asupra importanţei celor doi regi.

Împăratul şi cei trei regi s-au întâlnit la Cracovia şi cu Waldemar al II-lea al Danemarcei, cu care Cazimir semnase un acord. Totuşi, numai regele Ungariei a demonstrat un interes real faţă de această cruciadă, pentru că posesiunile sale erau cele mai expuse în faţa turcilor otomani, care ocupaseră Adrianopole şi Philippopolis în 1363. Împăratul s-a mărginit să promită că va ridica problema cruciadei în faţa

principilor electori, a celorlalţi prinţi şi a oraşelor imperiului. Timpul unor astfel de întreprinderi trecuse deja şi o cruciadă nu mai putea genera în Europa entuziasmul secolelor al XII-lea şi al XIII-lea. Singurul rege care era încă destul de romantic pentru a lua în serios o astfel de idee era Ioan al II-lea, regele Franţei. Când el a murit, în aprilie 1364, a fost clar că întregul plan pe care lupta să-l impună regele Ciprului nu avea nici o şansă.[27]

Cei cinci suverani care se întâlniseră în Cracovia au profitat de această ocazie pentru a consolida relaţiile de prietenie dintre ţările lor. Carol a încheiat un acord de prietenie şi cu Ungaria şi a obţinut confirmarea acordului cu Habsburgii la Brno din partea lui Ludovic de Anjou. Pentru Cazimir însuşi, întâlnirea celor cinci regi şi a multor alţi nobili din capitala sa a însemnat un mare succes. Polonia, o putere aproape neînsemnată sub Łokietek, era acum recunoscută de împărat şi de restul Europei ca un factor important în politica europeană. Vecinii lui Cazimir au putut vedea, de asemenea, în această situaţie, cât de mult progresase ţara sa din punct de vedere economic şi cultural sub înţeleapta sa conducere.

Inspirat probabil de idealurile cruciadei, discutate la Cracovia, Cazimir şi-a început, în 1366, propria mică cruciadă împotriva lituanienilor, încununată de mai mult succes decât aceea a regelui Ciprului. Cazimir i-a convins pe câţiva nobili lituanieni să-i devină vasali şi a cucerit partea vestică a Volâniei. Lituanienii au replicat invadând Mazovia în 1368. Totuşi, relaţiile dintre cele două ţări au devenit mai prieteneşti deoarece ele se confruntau cu un inamic comun, cavalerii teutoni.

În acest sens, Cazimir nu a fost capabil să-şi realizeze ambiţia de a redobândi teritoriile poloneze luate de cavalerii teutoni. El a avut însă mai mult succes la frontiera Poloniei cu Brandenburgul. În timpul unor negocieri cordiale cu unii dintre nobilii locali, el a reuşit să-şi extindă autoritatea asupra câtorva fortăreţe importante şi a unor mici teritorii. Aceste realizări au fost importante pentru Polonia pentru că ele separau posesiunile Ordinului Cavalerilor Teutoni de Brandenburg şi restabileau contactul dintre Polonia şi Pomerania apuseană. Acest teritoriu aparţinea, cu numele, imperiului, dar ducii săi se bucurau încă de un înalt grad de independenţă. În acest fel, Cazimir a obţinut accesul la mare prin intermediul unor regiuni prietene. Aceasta fusese una din marile sale preocupări. El ştia cât de important era acest acces pentru interesele Poloniei. Chiar şi în acest caz, Cazimir avea anumite trăsături comune cu Carol.

Interesele lui Carol în Polonia au fost reafirmate atunci când a fost clar că regele Cazimir nu va avea nici un moştenitor de sex masculin. Cazimir a fost mai puţin norocos decât Carol în alianţele sale matrimoniale. Prima lui soţie, o lituaniană, murise, iar a doua căsătorie, cu Adelaide de Hesse, nu-i adusese nici un copil şi s-a terminat cu un divorţ. A avut apoi probleme până când cea de-a treia căsătorie, cu o prinţesă sileziană, pe care o întâlnise la Praga, să fie recunoscută de Biserică. Din prima şi a treia căsătorie, el nu avea decât fete, dintre care una i-ar fi putut deveni moştenitoare. Carol plănuia deci să-şi căsătorească unul din fii cu una dintre fiicele

lui Cazimir în speranţa de a moşteni tronul Poloniei după moartea sa. Dar Cazimir a decis că nepotul său, Ludovic de Anjou, trebuia să moştenească tronul.

Totuşi, el nu părea prea mulţumit de această rezolvare a succesiunii sale. Cazimir ar fi trebuit să prevadă că Ludovic, pentru a obţine consimţământul nobilimii poloneze, ar fi trebuit să le garanteze privilegii în detrimentul autorităţii regale din Polonia. Acest lucru a fost evident din cererile prezentate deja lui Ludovic de către nobili în 1351 şi 1355, încă în timpul vieţii lui Cazimir. Acordul cu Ungaria fusese însă făcut într-un moment în care Polonia avea nevoie de un aliat şi nu-l putea găsi decât în Ungaria. Apoi, însăşi succesiunea lui Ludovic era o problemă, căci nici acesta nu avea urmaşi de sex masculin. Din aceste motive, Cazimir l-a adoptat în 1368 pe nepotul său Cazimir de Szczecin (Stettin), sugerând astfel că ar vrea ca acesta să fie succesorul lui Ludovic la tronul Poloniei. Aceasta era o alegere caracteristică pentru Cazimir. Ea demonstra cât de mult dorea acesta să asigure accesul la mare al Poloniei, mai înainte blocat de cuceririle Ordinului Cavalerilor Teutoni. Nereuşind să cucerească Gdańsk (Danzig) în Pomerania răsăriteană, el nu a pierdut însă nici o posibilitate de a întări legăturile Poloniei cu Pomerania apuseană, sperând că, într-o zi, cel puţin această parte a teritoriilor pierdute ale Pomeraniei va fi din nou unită cu Polonia.

Soarta l-a împiedicat însă de a face mai mult în această direcţie. El a murit, în vârstă de şaizeci de ani, la 5 noiembrie 1370, într-un accident de vânătoare. Posteritatea l-a numit „cel Mare", şi Cazimir a meritat din plin acest nume. În foarte multe privinţe, el a pus bazele dezvoltării ulterioare a Poloniei.

A fost evident, curând după moartea lui Cazimir, că soluţia aleasă de el în cazul succesiunii nu era cea mai bună pentru interesele Poloniei. Noul rege, Ludovic de Anjou (1370-1382), nu a acordat prea multă atenţie guvernării Poloniei. El apărea foarte rar în Polonia şi numai pentru scurte perioade de timp. Între timp, mama sa, Elisabeta, era regentă şi, după moartea ei, a fost numit un consiliu de regenţă prezidat de episcopul de Cracovia. Nici una dintre aceste soluţii nu era cu adevărat mulţumitoare.[28] Unul dintre principii mazovieni, Ziemowit, şi-a recâştigat independenţa şi Ludovic a întâlnit pe cineva ce nu ştia să se prefacă prea bine în persoana ultimului membru al dinastiei Piaştilor din Kujavia. În lupta împotriva sa, Cazimir de Szczecin (Stettin) şi-a pierdut viaţa în 1377. El îi oferise lui Ludovic un extraordinar exemplu de loialitate, deşi regele, temându-se de o posibilă prefăcătorie, îi micşorase considerabil beneficiile oferite de Cazimir cel Mare.

Şi în politica externă, Ludovic a neglijat interesele Poloniei. Nu s-a întreprins nimic pentru a promova expansiunea poloneză în nord sau pentru a asigura accesul direct la Marea Baltică. S-a menţinut pacea cu Ordinul Cavalerilor Teutoni, dar nu s-au consolidat relaţiile cu Pomerania apuseană. La frontiera nord-vestică s-a pierdut importanta fortăreaţă Santok, iar la cea estică Vladimir a fost cucerit de lituanieni. Ludovic nu a reuşit să protejeze nici interesele ungare în Balcani în faţa înaintării constante a turcilor. Neglijarea acestor interese vitale ale teritoriilor sale a fost motivată de planul de a cuceri regatul Neapolelui şi al Siciliei pentru ramura familiei

Anjou căreia îi aparţinea şi de redeschiderea ostilităţilor cu veneţienii. Astfel, toate căile deschise de Cazimir au fost ignorate.

Mai era, dincolo de toate acestea, problema succesiunii lui Ludovic. Neavând urmaşi de sex masculin, Ludovic dorea să obţină de la nobilime o revizuire a acordurilor încheiate cu Cazimir pentru a asigura succesiunea unuia dintre fiicele sale la tronul polonez. Regimul său şi-a găsit cel mai mare sprijin în Polonia Mică, a cărei nobilime a menţinut întotdeauna contacte mai strânse cu vecinii săi din Ungaria. Politica dinastică a lui Ludovic a fost acceptată de ei cu multă uşurinţă dar nu şi de nobilimea şi înaltul cler din Polonia Mare, mai îndepărtate de Ungaria şi invidioase pentru ascendenţa Cracoviei faţă de Gniezno (Gnesen).

Ludovic i-a invitat pe reprezentanţii nobilimii poloneze să discute problema pe teren ungar la Košice (Kassa), în Slovacia de astăzi. După negocieri prelungite, în timpul a trei întâlniri, s-a ajuns la o înţelegere între rege şi nobili, în septembrie 1374, consfinţită într-o cartă specială, care a marcat o nouă etapă în istoria constituţională a Poloniei. Nobilii au promis să o accepte drept regină pe oricare dintre fiicele lui Ludovic, pe care urma să o aleagă regele, mama sa ori soţia sa. Ei au acceptat acest lucru totuşi numai după ce au obţinut de la Ludovic noi şi însemnate privilegii. Regele a fost nevoit să scutească nobilimea de majoritatea taxelor, cu excepţia câtorva taxe simbolice, să se asigure că numai nobilii din provincia implicată vor fi numiţi în posturi oficiale importante şi să promită că numai nativii vor fi lăsaţi să administreze castelele regale.

Acordul a marcat o nouă reuşită în direcţia conducerii Poloniei de către nobilime. Pe de altă parte, el a ilustrat conştiinţa naţională a nobilimii poloneze şi opoziţia ei faţă de o conducere străină. În acest sens, nobilimea poloneză a apărat interesele naţionale ale regatului său cu mai multă vigilenţă decât cea ceh㠹.

Pentru o vreme, părea că regatul polonez avea să fie condus de un Luxemburg. Carol al IV-lea urmărea desigur aceste evoluţii cu mare atenţie, încercând să găsească deschideri pentru casa sa în Polonia şi Ungaria. El a reuşit să negocieze căsătoria celui de-al doilea fiu al său, Sigismund, pe care îl numise margraf de Brandenburg, cu Maria, fiica lui Ludovic de Anjou. Această prinţesă a fost desemnată de Ludovic, după moartea surorii sale Catherine, în 1378, drept moştenitoare a Poloniei. Decizia a fost întâmpinată de o opoziţie puternică din partea unei facţiuni a nobilimii poloneze. Dar Ludovic a rămas de neclintit, obligând nobilimea să-şi prezinte omagiul nu numai faţă de Maria (1379), ci şi faţă de Sigismund (1382).

Acest aranjament a fost totuşi anulat în acelaşi an, curând după moartea lui Ludovic. El o numise pe fiica sa Jadwiga urmaşa sa în Ungaria şi o căsătorise, la vârsta de cinci ani, cu Wilhelm de Habsburg, sperând să obţină în acest fel o colaborare mai strânsă între Ungaria şi Austria. În ciuda acestui acord, imprevizibila nobilime poloneză a ales-o pe Maria, nu pe Jadwiga, „regină a Ungariei". Uniunea dintre cele două regate părea astfel să continue. Dar nobilimea poloneză se cam plictisise de această uniune, ale cărei dezavantaje le simţise din plin sub guvernarea

lui Ludovic de Anjou. Ea a convins-o deci pe văduva lui Ludovic să o numească, în acord cu carta din 1374, pe tânăra Jadwiga succesoarea lui Ludovic în Polonia. Acest lucru crea însă o nouă problemă. Din conştiinţă naţională, polonezii respingeau ideea de a avea drept conducător un principe german. Această atitudine a constituit un motiv foarte puternic pentru a-l respinge pe Sigismund, margraful de Brandenburg, iar candidatura lui Wilhelm de Austria era şi mai puţin dorită.

Atenţia polonezilor se concentra, în 1377, încă o dată asupra Lituaniei. O nouă victorie a armatei reunite a lui Ludovic asupra lituanienilor nu numai că a pus capăt atacurilor acestora, dar a şi extins suveranitatea poloneză asupra Volâniei şi a câtorva prinţi lituanieni. Se deschideau noi posibilităţi la frontierele estice şi noul mare duce al Lituaniei, Jagiello, se gândea serios la posibilitatea convertirii la creştinism pentru a-şi asigura o coexistenţă paşnică cu vecinii săi polonezi. Mulţi dintre nobilii polonezi şi-au îndreptat atenţia spre el iar cei din Mazovia au început să ia serios în consideraţie posibilitatea unei uniuni dintre Jadwiga şi marele duce lituanian.

Murind în 1378, Carol al IV-lea nu a mai ajuns să fie martorul unor astfel de evoluţii. Totuşi, el făcuse tot posibilul pentru a-i asigura fiului său, Sigismund, măcar coroana Ungariei, dacă nu şi pe cea a Poloniei. Aceasta a fost desigur o lovitură de maestru a acestui geniu diplomatic. Pe lângă acestea, a mai existat şi o altă problemă importantă care-l preocupa pe împărat în ultimii ani ai vieţii sale: dorinţa lui de a asigura succesiunea fiului său mai mare, Wenceslas, nu numai în Boemia, ci şi în Germania. Acesta fusese recunoscut deja în 1363 drept rege al Boemiei de către adunarea nobililor. Recunoaşterea sa în Germania a întâmpinat totuşi unele dificultăţi. Timp de mai mult de o sută de ani, nici un succesor al tronului german nu fusese recunoscut în timpul vieţii predecesorului său. Carol însuşi contribuise personal la evoluţia conştiinţei de sine a principilor electori, care respingeau în mod natural orice limitare a drepturilor lor electorale. În plus, papalitatea nu renunţase încă la pretenţia de a controla alegerea succesorului prin intermediul aprobării papale, chiar dacă această pretenţie fusese respinsă de Declaraţia de la Rense şi fusese ignorată de Carol însuşi în Bula de Aur.

Papa Grigore al XI-lea (1370-1378), aflând de intenţiile lui Carol, s-a grăbit încă o dată să-şi afirme autoritatea. Însă Carol, după ce le oferise electorilor noi privilegii, obţinuse deja acordul acestora pentru fiul său. Acum el exploata cu inteligenţă nemulţumirile lor, provocate de intervenţia papei. Wenceslas a fost unanim ales în 1376 şi primul lui act a fost confirmarea privilegiilor electorilor.

În felul acesta au fost respectate prevederile Declaraţiei de la Rense şi ale Bulei de Aur, dar papa nu era încă mulţumit. El se afla într-o poziţie dificilă şi avea nevoie de ajutorul împăratului pentru că plecase doar de curând din Avignon şi întâmpina multe probleme la Roma şi în Italia, în general. Pe de altă parte, Carol avea nevoie de ajutorul papei pentru o eventuală încoronare a fiului său. Astfel, s-au refugiat amândoi în concesii care să salveze aparenţele. Numai după aceea a cerut Carol, într-o scrisoare antedatată, acordul papei pentru alegerea fiului său, promiţând

în acelaţi timp, în numele său şi al fiului său, să se abţină de la alegerea unui succesor încă din timpul vieţii lor. Principii electori nu erau în nici un fel obligaţi de promisiunile lui Carol şi chiar şi atunci când, după moartea lui Carol, Wenceslas a trebuit să facă acelcaşi promisiuni în ce-l privea pe el însuşi, pentru a o obţine bunăvoinţa papalităţii (1379), marea schismă occidentală şi consecinţele sale i-au împiedicat pe papi să se bucure de avantajele concesiilor făcute de Carol şi Wenceslas. Astfel, datorită iniţiativei lui Carol, succesiunea la tronul german a devenit şi ereditară şi electorală în acelaşi timp.

Trebuie recunoscut faptul că politica imperială a lui Carol a fost bine coordonată şi prevăzătoare. Împăratul Maximilian exagera desigur când îl acuza pe Carol că a fost un tată bun pentru regatul Boemiei, dar unul vitreg pentru imperiu. Prin intermediul Bulei de Aur, el i-a conferit imperiului o bază juridică ce, în absenţa unei constituţii, a încercat să salveze ce mai putea fi salvat din autoritatea monarhică, să pună capăt nesfârşitelor lupte pentru tron şi să asigure măcar un minimum de ordine în Germania.[29] A fost un fundament solid şi ar fi fost un beneficiu considerabil pentru naţiunea germană şi pentru ideea imperială dacă ar fi fost consolidat de succesorii săi.

Carol nu poate fi învinuit nici de atenţia acordată dezvoltării şi prosperităţii regatului Boemiei. El se conformase politicii majorităţii regilor şi împăraţilor germani şi se concentrase asupra creării unei puternice forţe dinastice sau *Hausmacht*, care să constituie baza autorităţii sale în imperiu şi în Europa. În plus, este evident din orientarea politicii dinastice a lui Carol că el intenţiona să creeze în Europa Centrală o puternică structură politică, bazată pe principii dinastice stabile, care să fie un factor important în Europa în anii ce aveau să vină. Din acelaşi motiv, el era interesat de Ungaria, a cărei coroană o voia pentru fiul său, Sigismund, în timp ce făcea considerabile sacrificii financiare pentru a asigura alegerea fiului său Wenceslas ca împărat roman pentru a-i asigura dinastiei sale conducerea imperiului şi a Europei. Astfel, el a pus bazele unui edificiu politic grandios care nu avea să fie totuşi ridicat de casa Luxemburg, ci de Habsburgi.

E, de asemenea, important să observăm accentul pe care Carol l-a pus întotdeauna asupra faptului că Boemia era o parte independentă şi extrem de importantă a imperiului. Există dovezi că împăratul Carol al IV-lea considera imperiul o formaţiune supranaţională, cu o tendinţă spre universalitate şi că el credea în posibilitatea unei simbioze paşnice a germanilor şi cehilor, oferite de această structură politică. Acestea toate sunt cu atât mai interesante cu cât Carol al IV-lea era conştient de apariţia unui spirit naţional în Boemia şi a făcut tot ce i-a stat în putere pentru a asigura limbii ceh locul ce i se cuvenea în regatul său. El chiar i-a îndemnat pe electori să înveţe limba cehă. Evenimentele ce au urmat au arătat însă că ideea lui Carol nu putea fi realizată din cauza unor situaţii pe care el nu le-a putut prevedea. Dacă ar fi trăit cu zece ani mai mult, istoria i-ar fi judecat probabil ţelurile cu mai multă bunăvoinţă, dar merită cel puţin să observăm că el a avut vederi atât de largi.

NOTE

[1] Dizertaţia lui W. Klein se referă la copilăria lui Carol, petrecută la Paris (vezi Bibl.)

[2] Deşi guvernarea lui Carol este de o mare importanţă nu numai pentru istoria regatului Boemiei ci şi pentru evoluţia ideii imperiale şi pentru dezvoltarea relaţiilor dintre imperiu şi sacerdoţiu, o istorie completă a vieţii sale nu a fost încă scrisă. Există desigur multe monografii referitoare la epoca şi domnia sa. Prima care merită o atenţie specială este studiul lui H. Friedjung, *Kaiser Karl IV und sein Anteil am Geistigen Leben seiner Zeit* (Viena, 1876). Acesta a fost urmat de lucrarea lui K. Höfler, *Kaiser Karl IV und Kaiser Karl V. Eine Parallele* (Praga, 1891), *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, vol. 29). Discipolului lui Höfler, E. Werunsky, îi aparţine cea mai importantă încercare de a scrie o istorie a domniei lui Carol al IV-lea, în lucrarea sa *Geschichte Kaiser Karls IV und seiner Zeit* (Innsbruck, 1880-1892). Lucrarea aceasta atât de detaliată şi de nepărtinitoare a rămas totuşi neterminată. În cele trei volume existente, autorul nu a reuşit să ajungă decât până la anul 1368. Studiul lui Th. Lindner, *Deutsche Geschichte unter den Habsburgern und Luxemburgern* (Halle, 1890-1893, 2 vols.), vol. II, pp. 3-100 poate fi consultat pentru domnia lui Carol în Germania. Scurte dar instructive schiţe ale vieţii lui Carol ne sunt oferite de doi proeminenţi istorici germani: Fritz Vigener în colecţia *Meister der Politik* (1922) şi mai ales K. Hampl în *Herrschergestalten des deutschen Mittelalters* (Heidelberg, 1927, ed. a 6-a, 1955, pp. 298-315; la această ediţie a fost adăugată şi cea mai recentă bibliografie). *Kaiser Karl IV* a lui J. Pfitzner, în colecţia *Deutsche Könige und Kaiser* (ed. W. Reese, Potsdam, 1938), este scrisă sub influenţa teoriilor rasiale naziste. O scurtă trecere în revistă a ideilor imperiale ale lui Carol al IV-lea este oferită de G. Groveland Walsh, S.J. sub titlul *The Emperor Charles IV: 1316-1378. A Study in Holy Empire Imperialism* (Londra, 1924). Biografia lui B. Jarrett, O.P. (*The Emperor Charles IV*, Londra, 1935) nu se ridică la înălţimea aşteptărilor şi nu se bazează pe cercetări originale. J. Šusta a scris viaţa lui Carol pentru monumentala istorie cehă începută de J. Novotný în 1912. El a publicat două volume, primul acoperind perioada 1333-1346 (*Karel IV. Otec y syn*, *České dejiny*, díl II, část 3, Praga, 1946) şi al doilea referindu-se la perioada 1346-1355 (*Za císařskou korunou*, *ibidem*, díl II, část 4, Praga, 1948). Cel de-al doilea volum a apărut postum. Păcat că J. Šusta nu a reuşit să-şi termine opera pentru că el pare a fi fost extrem de bine pregătit pentru o astfel de sarcină atât de dificilă. Indicaţii bibliografice folositoare din literatura cehă de specialitate sunt oferite de O. Odložilik în colecţia *Československá Vlastivěda*, vol. 7 (Istorie). Unele indicaţii sumare asupra ediţiilor de surse sunt oferite de J. Pfitzner (*Kaiser Karl IV*, pp. 108 ff.). O listă completă de surse poate fi găsită în cele trei volume ale lui Werunsky. O scurtă apreciere a operei lui J. Šusta i se datorează lui O. Odložilik, în *Speculum*, vol. 24 (1949), pp. 143-48, vol. 25 (1951), pp. 215-17 ff. Cf. şi schiţa lui H. Heimpel din *Handbuch der Deutschen Geschichte*, ed. A.O. Meyer (Potsdam, 1936), vol. I, pp. 309-26, 398 (cu o bibliografie foarte folositoare) şi O. Fischer, *Karl IV deutscher Kaiser, König von Böhmen* (Bremen, 1941).

[3] Un studiu detaliat asupra răspândirii ciumei, a pogromurilor din Germania şi a excesele flagelanţilor ne este oferit de E. Werunsky (*Geschichte Kaiser Karls IV*, vol. I, pp. 239-324. Asupra atitudinii lui Carol, vezi *ibid.*, pp. 271 ff.).

[4] Despre reprezentanții lui Carol în Germania vezi L. Huttenbranker (vezi Bibl.), pp. 546-68.

[5] Despre Cola di Rienzo, ideile și profețiile sale vezi K. Burdach, P. Piur, *Briefwechsel des Cola di Rienzo* în colecția lui K. Burdach *Vom Mittelalter zur Reformation*, vol. II, partea I (Berlin, 1913): K. Burdach, *Rienzo und die geistige Wandlung seiner Zeit*.

[6] Scrisorile sunt publicate de K. Burdach, P. Piur, *op. cit.*, vol. II, partea a III-a (Berlin, 1912), pp. 191 ff.

[7] Pentru detalii, vezi W. Scheffer, *Karl IV und Innozenz VI, 1355-1360* (Berlin, 1912, *Histor. Studien*, Heft. 101).

[8] O apreciere foarte realistă a politicii lui Carol în Italia e cea a lui E. Werunsky, *Geschichte Kaiser Karls IV*, vol. 2, pp. 613 ff. J. Šusta (*Karel IV. Za císařskou korunou*, pp. 298, 300, 380) critică pe bună dreptate prezentarea părtinitoare a atitudinii lui Carol față de ideile lui Petrarca, oferită de J. Pfitzner (*Kaiser Karl IV*, pp. 60 ff.).

[9] Pentru detalii, cf. monografia lui G. Pirchan, *Italien und Kaiser Karl IV in der Zeit seiner zweiten Romfahrt* (vezi Bibl.).

[10] Asupra relațiilor lui Carol cu Anglia, vezi remarcile lui R. Salomon, *Zur Geschichte der englischen Politik Karls IV* (vezi Bibl.).

[11] Asupra regatului arlezian, vezi monografia lui R.Grieser, *Das Arelat in der europäischen Politik* (vezi Bibl.), unde se poate găsi și o bibliografie a studiilor anterioare. Asupra politicii lui Carol, *ibid.*, pp. 56-63.

[12] Cel mai extins studiu asupra Bulei de Aur este acela scris de K. Zeumer, *Die Goldene Bulle Kaiser Karls IV*, „Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte des Deutschen Reichs in Mittelalter und Neuzeit", vol. II (Weimar, 1908), în două părți, textul fiind în cea de-a doua.

[13] Vezi studiul lui E. Werunsky, *Maiestas Karolina* (vezi Bibl.). O bibliografie a studiilor în limba cehă este dată de J. Šusta, (*Karel IV. Za cís. korunou*, pp. 186-224).

[14] Cronica, cartea a IV-a, *F.R.B.*, vol. IV, p. 525.

[15] Asupra metodelor prin care Carol al IV-lea a încorporat noua achiziție în regatul Boemiei, vezi Hedwig Saunmann-von Bülow, *Die Inkorporationen Karls IV* (vezi Bibl.), pp. 34-66.

[16] Asupra relațiilor lui Carol cu Liga Hanseatică, vezi monografia lui H. Reincke, *Kaiser Karl IV und die deutsche Hanse* (vezi Bibl.).

[17] Carol a ales o zi specială în care tezaurul era expus anual pentru inspecție și pentru a fi adorat de populație. În această zi, mulțimi de pelerini din Boemia și Germania erau atrași la Karlstein.

[18] Totuși, J. Pirchan, în studiul său „Karlstein", *Prager Festgabe für Theodor Mayer* (vezi Bibl.), crede că a fost construit castelul nu pentru însemnele regale ci pentru relicvele calvarului, păstrate în crucea care făcea parte dintre însemnele regale ale Boemiei.

[19] Asupra progresului cultural al Boemiei în timpul guvernării lui Carol, vezi mai jos, cap. al XVII-lea.

[20] Există o monografie cu privire la duce scrisă de E.K. Winter, *Rudolf IV* (Viena, 1934-1936), 2. vol. Asupra relației sale cu Carol, *ibid.*, vol. I, pp. 290 ff.

[21] Pentru cel mai recent studiu despre monarhia lui Cazimir cel Mare și despre organizarea Bisericii, artei și științei în timpul guvernării sale, vezi cap. VII. Pentru o bibliografie completă în poloneză, vezi Z. Kaczmarczyk, *Kazimierz Wielki* (Warsaw, 1948), pp. 388-394. Cf. și vol. 2 al lui J. Dabrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej* (Cracovia, 1926). Asupra politicii

lui Cazimir în Rusia, vezi H. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego* (Varşovia, 1925), Rozprawy histor. towar. Nauk, vol. 4.

[22] Pentru mai multe deatlii asupra Galiţiei şi Volâniei, vezi capitolul al IX-lea.

[23] Pentru mai multe detalii asupra realizărilor culturale ale lui Cazimir, vezi mai jos, cap. al XVII-lea.

[24] Există o monografie despre acest congres din Cracovia scrisă de R. Grodecki, *Kongres Krakowski w roku 1364* (Varşovia, 1939). Cf. cea mai recentă publicaţie despre Cazimir cel Mare – J. Sieradzki, *Polska wieku XIV. Studium z czasów Kazimierza Wielkiego* (Varşovia, 1959).

[25] Relatări interesante cu privire la vizita regelui Petru la Praga şi la întrunirea de la Cracovia sunt oferite de vestitul poet francez contemporan Guillaume de Machaut în descrierea cuceririi Alexandriei (*La Prise d'Alexandrie*, ed. Mas Latrie, Geneva, 1877. „Publications de la Société de l'Orient latin", *serie hist.* vol. I, pp. 27 ff). Planul lui Carol de a angaja în această cruciadă bandele de mercenari ce colindau prin Italia s-a dovedit imposibil de realizat. Carol a abandonat apoi cu totul ideea. În anul următor, Petru al Ciprului, cu o armată mică, formată mai ales din cavaleri francezi, a atacat Alexandria, care a fost cucerită şi prădată de cruciaţi. Acţiunea s-a încheiat totuşi cu un eşec total şi cruciaţii au fugit din faţa armatelor turceşti ce se apropiau. Ca o măsură represivă, sultanul i-a întemniţat pe toţi negustorii creştini din Egipt şi Siria, confiscându-le proprietăţile.

[26] Cel mai sever critic al guvernării lui Ludovic în Polonia a fost vicecancelarul lui Cazimir, Janko de Czarnków. Cronica sa e publicată în vol. II din *SRS*, pp. 78-155.

[27] Bryce este şi el prea sever faţă de Carol, în lucrarea sa, *Holy Roman Empire*, când comentează astfel editarea Bulei de Aur: „El a legalizat anarhia şi a numit-o constituţie" (p. 246, ed. din 1922).

CAPITOLUL AL V-LEA
AL DOILEA IMPERIU BULGAR, ASCENSIUNEA SERBIEI

Balcanii între Orient şi Occident – Sârbii, bulgarii şi imperiul occidental – Influenţe latine şi bizantine în Serbia – Bulgaria, papalitatea şi imperiul latin – Serbia, Roma şi Niceea – Duplicitatea regelui Ştefan, o explicaţie – Ţarul Asan al II-lea, Roma, Ungaria şi imperiul latin – Consecinţe dezastruoase ale invaziei mongole în Balcani – O nouă combinaţie politică în Balcani şi triumful lui Mihail Paleologul – Ungaria şi slavii din sud – Expansiunea naţională croată şi ascensiunea Bosniei – Duplicitatea împăratului Mihail al VIII-lea la Conciliul de la Lyon; declinul Bulgariei – Conducerea sârbă în Balcani – Evoluţia Serbiei sub ţarul Ştefan Dušan – Declinul Serbiei, cucerirea Bulgariei de către turci şi înfrângerea sârbilor la Kosovo

În secolul al XIII-lea Europa de sud-est a fost martora ascensiunii unor două noi state slave independente, Bulgaria şi Serbia. Desigur că în această parte a Europei principala putere politică era imperiul bizantin şi nu cel romano-catolic. Împăratul Vasile al II-lea, numit şi Bulgaroktonos – ucigaşul bulgarilor – a distrus primul imperiu bulgar şi, începând cu secolul al XI-lea, Bulgaria nu a mai existat decât ca provincie bizantină.

Prima încercare a sârbilor de a-şi crea o entitate politică independentă a fost zădărnicită la sfârşitul secolului al XI-lea, când împăratul Alexie (Alexios) I Comnenul a anexat la Imperiul Bizantin ţinuturile regatului slav Dioclea.[1]

Împăratul Manuel Comnenul (1143-1180) a zădărnicit o încercare similară a lui Uroš al II-lea, jupan al Serbiei, pe atunci numită Rascia, şi l-a forţat pe urmaşul său, jupan Nemanja (cca. 1167-1196) să renunţe la alianţa cu veneţienii şi să recunoască dominaţia bizantină. Manuel i-a învins şi pe unguri, care-şi câştigaseră suzeranitatea asupra Bosniei, şi a anexat şi această ţară la imperiu. El şi-a extins dominaţia şi asupra unei mari părţi a Croaţiei şi i-a alungat pe veneţieni din Dalmaţia. Aceasta era situaţia politică din Balcani la sfârşitul secolului al XII-lea.

Dar Bizanţul nu constituia singura putere profund interesată de Europa de sud-est. De la sfârşitul secolului al XI-lea, regii Ungariei deveniseră şi regi ai Croaţiei şi era normal ca ei să încerce să-şi extindă influenţa asupra ţinuturilor slave învecinate din sud. Bosnia, fiind cea mai apropiată de Croaţia, s-a alăturat Ungariei de bună voie, urmând exemplul croaţilor, în 1120. Din Bosnia părea uşor de ajuns în Hum (Herţegovina de astăzi) şi în Raška (Rascia). Mai târziu, când antagonismul dintre creştinii catolici şi ortodocşi s-a accentuat – mai ales după cucerirea Constantinopolului de către cruciaţi în 1204 – regii Ungariei nu şi-au putut înfrâna tendinţa de a poza în campioni ai papalităţii şi ai civilizaţiei latine în Balcani.

În plus, puterea maritimă a Veneţiei creştea continuu şi o dată cu ea creştea şi dorinţa ei de a domina Adriatica şi de a-şi consolida poziţiile în Dalmaţia. Veneţienii erau principalii responsabili de schimbarea scopului originar al celei de-a patra cruciade şi de întemeierea imperiului latin din Est. Trebuie să ne amintim că întreaga acţiune a început o dată cu cucerirea regiunii Zadar (Zara) din Dalmaţia de către cruciaţi pentru veneţieni în 1202. Nu trebuie să ne surprindă deci că diplomaţii veneţieni au încercat să intervină de câte ori a fost posibil în politica statelor slave din sud.

Un alt rival în ce priveşte influenţa în Balcani a fost regatul normand al Siciliei, care a ajuns sub conducerea Angevinilor în secolul al XIII-lea. Carol Robert de Anjou visa la un imperiu mediteranean şi era astfel interesat de statele slave de pe malurile Adriaticii.

Împăraţii din Apus erau prea angajaţi în Germania, Italia şi Europa Centrală pentru a mai acorda atenţie situaţiei din Balcani. Mai rămânea însă o altă mare putere, papalitatea, cu marea ei influenţă spirituală şi politică în Europa vestică. Ecourile victoriei sacerdoţiului asupra imperiului au pătruns şi în ţinuturile ortodoxe din Balcani, ajungând până sub zidurile Constantinopolului. Sârbii şi bulgarii, luptând pentru libertatea lor împotriva bizantinilor, aveau desigur nevoie de ajutorul Occidentului şi de sprijinul moral al papalităţii. Dar formaţia lor religioasă bizantină îi împiedica să înţeleagă pe deplin transformarea ideologică care avusese loc în Occident. Toate aceste elemente au influenţat, desigur, schimbările politice şi culturale care aveau loc în sudul Europei în timpul secolelor al XIII-lea şi al XIV-lea. Nu e de mirare că, împotriva orientării culturale şi religioase diferite, moştenite de la bizantini, Serbia şi Bulgaria medievală prezentau caracteristici asemănătoare acelora observate şi în cazul slavilor din vest.

Era de aşteptat astfel ca, atât timp cât Manuel Comnenul se afla în viaţă, sârbii să nu aibă nici o şansă de autoguvernare. Acest mare luptător şi diplomat a pornit pentru ultima dată cu îndrăzneală din Constantinopol pentru a reînvia Imperiul Roman. El a fost ultimul împărat bizantin care îşi adăuga la nume, într-o manieră tipic romană, titlul pompos de conducător al Dalmaţiei, Bosniei, Croaţiei, Serbiei, Bulgariei şi Ungariei.

Situaţia s-a schimbat complet însă la moartea lui Manuel Comnenul. Profitând de certurile dinastice din Bizanţ, Béla al III-lea al Ungariei (1172-1196) a ocupat toate ţinuturile bizantine din Dalmaţia şi Croaţia. Nemanja a cucerit cu uşurinţă regatul Diocleei, aflat atunci tot sub stăpânire bizantină. Marii jupani din Rascia îşi doreau de mult acest regat şi interveneau mereu în afacerile sale interne atunci când apăreau lupte dinastice. Acum dispăruseră şi ultimii urmaşi ai fondatorului său, regele Constantin Bodin. Nemanja a capturat, de asemenea, şi alte regiuni de pe ţărmurile Adriaticii precum Ulcinium, Antibari şi Canttaro. Numai Ragusa a reuşit să reziste şi, atunci când oraşul a făcut o înţelegere cu normanzii din Sicilia, Nemanja a renunţat la orice altă încercare

de a-l mai cuceri. El a semnat pacea şi a confirmat privilegiile comerciale ale celor din Ragusa în Dioclea şi Rascia. Astfel au fost puse bazele Serbiei medievale.

În 1186 a izbucnit revolta în Bulgaria – boierii din regiunea Dunării s-au ridicat împotriva Bizanţului. Lovitura a avut succes şi a reprezentat începutul celui de-al doilea imperiu bulgar sub conducerea fraţilor Petru (Kalopeter) şi Asan (Asen, Assen, Asen),[2] care au devenit ţari şi şi-au stabilit curtea la Târnovo. În ciuda succeselor evidente avute iniţial, guvernării împăratului Isaac al II-lea Anghelos (1185-1189) i-a pus capăt revolta unuia dintre cei mai buni generali ai săi şi împăratul a fost incapabil să-i înfrângă pe rebeli, care au primit întăriri din partea aliaţilor lor cumani.

Nemanja, care îşi urmărea cu mare atenţie propriile interese, a încheiat rapid o alianţă cu noul stat slav anexând în acelaşi timp părţi din teritoriile vecine, întinzându-se până la Niš, la propriul său teritoriu. Apoi, având nevoie de alţi aliaţi pentru a legaliza aceste achiziţii, el s-a îndreptat, în mod caracteristic, spre Germania şi spre împăratul din Apus. Aflând că Frederic Barbarossa se gândea la posibilitatea unei noi cruciade, el şi-a trimis mesagerii pentru a-l asigura pe acesta de bunăvoinţa sa şi a-i promite sprijinul în cazul în care împăratul şi armata sa ar trece prin teritoriile sârbe. Aliaţii bulgari ai lui Nemanja au susţinut această iniţiativă şi Petru i-a promis lui Frederic 40 000 de arcaşi vlahi şi cumani pentru un atac asupra Constantinopolului. Nemanja pare chiar să-i fi cerut împăratului să-l încoroneze „cu diadema regatului Greciei". Atacul era prevăzut să înceapă în primăvara lui 1190. Frederic a fost măgulit de toate aceste semne de respect şi a existat un moment, în perioada mai tensionată dintre armatele lui Frederic şi greci, când un atac asupra Constantinopolului părea posibil. Dar Barbarossa ţinea în primul rând la succesul cruciadei sale şi astfel a încheiat pacea cu împăratul bizantin.

Aliaţii săi slavi au fost astfel obligaţi să-şi rezolve conflictele cu grecii pe cont propriu. Bulgarii au avut noroc şi în 1191 au cauzat o înfrângere grea armatei greceşti şi aceasta le-a permis să ocupe Serdica (Sofia). Nemanja, după înfrângerea grea de pe râul Morava, a fost nevoit să se aliaze cu grecii şi a avut norocul de a obţine termeni mulţumitori. Belgrad, Ravno, Niš, Skoplje, Prizren, Kroja şi Alessio au devenit oraşe de frontieră ale Imperiului Bizantin. Cavaleria bizantină şi-a adăpat pentru ultima dată caii la confluenţa Dunării cu Sava atunci când Issac s-a întâlnit cu socrul său, Béla al III-lea al Ungariei, la Belgrad, vechiul Singidunum. Issac şi-a căsătorit nepoata cu fiul şi moştenitorul lui Nemanja, Ştefan. Succesorul său, Alexie (Alexios) al III-lea, dorind să păstreze măcar aparenţele dependenţei Serbiei de Bizanţ, i-a conferit lui Ştefan cea mai înaltă distincţie a imperiului, titlul de Sebastocrator.

Era normal ca în lupta lor împotriva Bizanţului ambele state slave să caute ajutor în Occident. Dacă mai aşteptau încă vreun ajutor de la Frederic Barbarossa, speranţele lor s-au stins o dată cu împăratul însuşi în apele îngheţate ale râului Saleph din Asia Mică. Acesta pare să fi avut anumite planuri în Balcani pe care le-ar fi putut pune în aplicare după întoarcerea sa din cruciadă. El l-a însărcinat, cel puţin, pe Berthold al IV-lea de Andechs, margraful Istriei, să continue negocierile cu sârbii.

Margrafii de Andechs au ajuns să se considere apărători ai imperiului în sud-estul Europei şi să fie foarte mândri de titlul de „Duce al Croaţiei şi Dalmaţici (Meranía)".

Mai exista o posibilitate sub succesorul lui Barbarossa, Henric al VI-lea (1190-1197). O dată cu regatul sicilian, Henric al VI-lea moştenise şi ambiţiile marilor regi normanzi Robert Guiscard, Roger al II-lea şi William (Guillaume) al II-lea. În repetate rânduri dorinţa de putere adusese flotele şi armatele normanzilor din Sicilia de-a lungul coastelor Adriaticii sau în Grecia. Sosirea lor readucea de fiecare dată speranţele populaţiilor slave din regiune de a-şi recâştiga independenţa faţă de Bizanţ. Cancelaria siciliană a lui Henric a fost desigur interesată de aceste posibilităţi, iar experienţele lui Barbarossa în Balcani au fost împărtăşite de cavalerii lui plini de curaj, care nu au uitat să i le relateze fiului şi succesorului său. Probabil că acest diplomat atât de practic, riguros şi viclean se baza pe aceste posibilităţi din Balcani în planurile sale cu privire la un nou imperiu mediteranean, în care el ar fi devenit cârmuitorul Bizanţului.

Totuşi, clima înşelătoare a Siciliei a pus capăt vieţii şi planurilor lui Henric. Toate proiectele sale din Balcani s-au irosit, iar Niš, unde Barbarossa i-a întâlnit pentru ultima dată pe sârbi şi pe bulgari, a trebuit să aştepte până în 1916 ca un alt împărat german, Wilhelm al II-lea, să se întâlnească cu un alt ţar al bulgarilor, Ferdinand, ca aliat al său, într-un nou impuls al germanilor de a obţine supremaţia în lume.

Nemanja a avut însă grijă să rămână în termeni amicali şi cu celelalte mari puteri din Occident, care exercitau o influenţă politică şi morală covârşitoare asupra papalităţii. Fiul său, Ştefan, notează în biografia tatălui său, pe care a scris-o, că Nemanja obişnuia să trimită daruri costisitoare tuturor Bisericilor din Orient şi Occident profund venerate de creştinii din timpul său – celor din Ierusalim şi Constantinopol, Sf. Dumitru din Tesalonic, Sf. Petru şi Paul din Roma şi Sf. Nicolae din Bari. După ce a cucerit regatul Diocleei şi cele trei oraşe de pe coastă, Nemanja a luat contact cu cultura latină a acestor regiuni, reprezentată în primul rând de Antibari, al cărui arhiepiscop îşi extinsese autoritatea chiar şi asupra Rasciei în timpul regilor Mihail şi Bodin.

Din nefericire pentru Antibari, declinul regatului Diocleei în timpul succesorilor lui Bodin a subminat şi prestigiul arhiepiscopului său, care avea acum un rival primejdios în Ragusa. De la începutul secolului al XII-lea, Ragusa, bucurându-se de tot mai multă prosperitate, a primit constant confirmarea papală a privilegiilor şi statutului său de arhiepiscopie. Ragusa a ajuns astfel să-şi impună autoritatea asupra tuturor ţinuturilor aflate cândva sub jurisdicţia oraşului Antibari, incluzând şi episcopia Rascici. În scrisorile papilor Alexandru al III-lea (1167) şi Clement al III-lea (1188), ultimii ce au confirmat poziţia privilegiată a Ragusei, Antibari figura ca simplă episcopie.

Episcopii de Antibari au încercat desigur să schimbe această situaţie. Atunci când Nemanja era pe punctul de a cuceri oraşul, episcopul acestuia, Grigore, s-a

autonumit *arhiepiscop*. În ce privește relațiile dintre Roma și noii conducători din Dioclea și Rascia, ar fi fost mai simplu dacă vechiul statut al orașului Antibari ar fi fost recâștigat. Având în vedere că orașul se afla în interiorul noului regat creat de ei înșiși, era normal ca Nemanja și frații săi să prefere un episcop la Antibari, care-să-și exercite autoritatea asupra teritoriilor lor, decât un arhiepiscop la Ragusa, al cărui scaun episcopal era în afara regiunii lor. Se pare, totuși, că cei de la Roma nu au înțeles îndeajuns de repede noua situație. Papa Clement al III-lea le-a trimis o scrisoare cordială lui Nemanja și fraților săi în 1189 pentru a-l recomanda pe noul arhiepiscop de Ragusa, Bernard, a cărui jurisdicție se extindea, după părerea papei, asupra Diocleei, Serbici, și Hum-ului. Papa pare să fi considerat că prinții cărora el se adresa acum erau supuși Sfântului Scaun, ale cărui sfaturi trebuiau să le urmeze, și că arhiepiscopul de Ragusa era autoritatea religioasă supremă în regiunea lor.

În realitate, pentru Roma, situația nu era atât de favorabilă pe cât o descriu documentele papale ale vremii. Autoritatea arhiepiscopului romano-catolic din Antibari se putea exercita chiar și asupra Rasciei ortodoxe atunci când provincia făcea parte din regatul Diocleei, dar situația s-a schimbat desigur o dată cu declinul acestui regat, când influența jupanilor din Rascia a început să se facă simțită tot mai puternic. *Supremația câștigată de Ragusa în defavoarea orașului Antibari nu a* accentuat deloc influența romano-catolică în Rascia. Jupanii Rasciei considerau că episcopul ortodox de Ras (Rassa, Raša) este propriul lor episcop, iar relațiile dintre Ras și Ohrida erau întărite de faptul că sârbii din Rascia își obțineau cărțile sfinte în slavonă precum și alte comori literare din acest centru de cultură slavonă veche. Era normal deci ca dependența ecleziastică a scaunului episcopal din Ras de arhiepiscopia autonomă de Ohrida să fie reînnoită și întărită.

Nemanja este un exemplu ilustrativ pentru măsura în care au fost influențați sârbii din Rascia de liturgia și literatura slavonă, precum și de viața spirituală bizantină. În ciuda atitudinii sale binevoitoare față de Roma și față de Occident, toate ctitoriile sale erau destinate Bisericii Ortodoxe. Călugării de la Muntele Athos se aflau deseori în vizită la curtea sa, iar fiul său Rastko (Rastislav) a fost atât de impresionat de povestirile despre acest centru al evlavici bizantine și de lecturile sale din cărți religioase slavone și grecești încât a părăsit curtea tatălui său în secret și a devenit călugăr în Mănăstirea Vatopedi de la Muntele Athos sub numele de Sabbas sau Sava. În loc să rămână uimit de accasta, Nemanja a urmat exemplul fiului său cedând, în 1196, conducerea ținuturilor sârbe fiului său mai mare, Ștefan, punându-l pe fiul său mai mic, Vlk sau Vlkan, sub autoritatea celui dintâi, ca jupan al regiunilor de coastă – vechiul regat al Diocleei – și retrăgându-se apoi la Mănăstirea Studenica, una dintre propriile sale ctitorii. Curând după aceea, noul călugăr, care își luase numele de Simeon, și-a urmat fiul la Muntele Sfânt unde au pus împreună bazele vestitei mănăstiri sârbești Chilandari (Hilandar).

Noii conducători ai Bulgariei au fost primii care au solicitat ajutorul Romei. O scrisoare adresată, în 1199, de către papa Inocențiu al III-lea „nobilului Joannica",

care domnea în Bulgaria după asasinarea lui Asan şi a lui Petru, demonstrează că o astfel de solicitare fusese făcută Romei de către destinatarul scrisorii, care mai era numit şi Kalojan (Kaloioannes - Ioan cel Frumos) (1197-1207), sau de către fraţii săi. Întâmplător, această scrisoare în care papa afirmă că strămoşii lui Joannica erau de origine latină sau mai degrabă reacţia acestuia din urmă la o astfel de aluzie ne oferă dovezi suplimentare pentru faptul că domnitorii Bulgariei erau vlahi (români) şi nu bulgari. Conducătorii Bulgariei sugeraseră probabil că ar fi gata să se alăture Bisericii Catolice şi o corespondenţă extrem de interesantă a început să fie purtată între Roma şi Bulgaria.

Vicleanul conducător care se autonumise „împărat al bulgarilor şi al vlahilor" a fost probabil flatat de complimentul papei şi i-a mulţumit cu căldură pentru a-şi fi amintit originea sa latină. După un potop de mulţumiri şi de expresii ale respectului său, Kalojan i-a cerut papei să-i trimită o coroană imperială şi să-l ridice pe episcopul capitalei sale rezidenţiale, Târnovo, la rangul de patriarh, cu puterea de a consacra şi a conduce episcopi în ţinuturile sale. Pentru a-şi îmbunătăţi propria situaţie şi a-l ajuta pe papă să cunoască mai bine istoria Bulgariei, Kalojan i-a reamintit acestuia că predecesorii săi – mai ales Petru şi Samuil – fuseseră investiţi cu demnitatea imperială.

Acest pasaj din scrisoarea lui Kalojan a fost adeseori greşit înţeles şi mulţi istorici – mai ales istorici ai Bisericii – au considerat că aceasta e o dovadă că toţi ţarii Bulgariei au solicitat recunoaşterea din partea Romei. Este un punct de vedere fals şi este evident din context că niciodată Kalojan nu a afirmat ceva de acest gen (P.L., vol. 214, col. 1113): „Primul favor pe care îl cerem Bisericii Romane, mama noastră, ca fiu iubit, este acea coroană şi demnitate deţinute de predecesorii noştri imperiali din vechime. Unul dintre aceştia a fost Petru şi altul a fost Samuil, pe lângă alţii care le-au fost înaintaşi la tron, aşa cum găsim scris în cărţi".

Deşi, evident, Kalojan nu a afirmat că ţarii Bulgariei şi-ar fi primit vreodată titlul de la Roma, cancelaria lui Inocenţiu al III-lea a fost prima care a tras această concluzie aşa cum o arată şi răspunsul papei: „Ai cerut cu umilinţă ca Biserica Catolică să-ţi ofere coroana aşa cum a făcut-o în cazul lui Petru şi al lui Samuil, cinstită fie-le amintirea, şi al altor predecesori ai tăi, după cum e scris în cărţi".

Într-o altă scrisoare, Kalojan i-a sugerat papei, ce încă ezita, că ar fi putut obţine fără nici o dificultate acest favor de la greci, care îl şi abordaseră în acest scop. Următorul pas a fost să-l trimită pe patriarhul propus, Vasile, la Roma, dar acesta a fost reţinut în Dyrrhachium de către greci, pe când era pe punctul de a se îmbarca pentru Italia. Într-o a treia scrisoare, Kalojan a acceptat interpretarea papei cu privire la istoria Bulgariei şi a mărturisit cu naivitate că, după ce şi-a recitit cărţile, a ajuns el însuşi la concluzia că toţi înaintaşii săi primiseră coroana de la Roma. El a adăugat şi promisiunea că, aşa cum făcuse şi Boris înainte, va rămâne şi el pentru totdeauna sub jurisdicţia Romei şi-i va supune oricare dintre teritoriile pe care le va cuceri.

Între timp, Kalojan a profitat din plin de confuzia generală din Balcani, generată de expediţia occidentală împotriva Constantinopolului (1204), şi a ocupat întreaga

regiune de la Sofia până la granița cu Tesalia.[3] Spre nord, el s-a îndreptat spre Morava și spre Dunăre. Extraordinarele sale succese i-au impresionat probabil pe cei de la Roma, conferind oarecare greutate jurămintelor sale de fidelitate. Ar fi fost o imprudență ca un vecin atât de puternic să fie lăsat să se înstrăineze de noul imperiu latin și astfel Kalojan și-a primit coroana de la Roma în 1204 împreună cu sceptrul și stindardul Sf. Petru și Pavel. Dar papa a rămas prevăzător și abil oferind doar demnitatea regală, în timp ce episcopul de Târnovo a fost făcut doar primat al Bulgariei. Papa a explicat că aceasta era ca și cum l-ar fi numit patriarh Pe Kalojan nu l-a deranjat însă prea mult diferența și a continuat să-și spună împărat (țar) și primatului său patriarh.

Relațiile latino-bulgare au rămas însă fără rezultat. Perspectiva conducătorului bulgar era în prea mare măsură bizantină și acesta nu se putea adapta la mentalitatea noii ordini occidentale, pe care latinii ar fi dorit să le-o impună. Respingând apelurile împăratului latin din Constantinopol care dorea ca suveranitatea sa să fie garantată de latini, Kalojan s-a întors din nou spre greci, care se revoltau împotriva dominației latine. În 1205 el a încheiat o alianță cu grecii, fiind pe punctul de a cauza dispariția imperiului latin. Într-adevăr, Balduin I, primul împărat latin al Constantinopolului, a murit în captivitate la bulgari. Ezitările lui Kalojan în ce privește atacul asupra Constantinopolului l-au lipsit însă de șansa de a-i alunga pe latini din Bosfor și de a materializa titlul adoptat de Simeon în secolul al X-lea: „împărat al bulgarilor și al romanilor". El a murit în 1207 ca urmare a unei lovituri de palat tocmai când era pe punctul de a ataca Tesalonicul.

Papalitatea nu a avut mai mult succes cu urmașul lui Kalojan, Boril (Borilă) (1207-1218). Deși un uzurpator, care avea nevoie de ajutorul papei, Boril și-a condus Biserica în stilul bizantin, convocând Sinodul de la Târnovo împotriva mișcării eretice a lui Bogumil, oarecum echivalente cu mișcarea catară din Occident. Dacă e să judecăm după actele acestui sinod, prinții bulgari copiau politica ecleziastică a împăraților din Constantinopol și chiar dacă papa a trimis un cardinal în Bulgaria, la acest sinod procedura a rămas pur bizantină. Metodele latine nu însemnau mare lucru pentru bulgari și, imediat ce aceștia au înțeles că Roma nu le poate fi de mare ajutor, ei s-a întors la idealurile bizantine.

În cazul sârbilor, succesorul lui Nemanja, marele jupan Ștefan, a demonstrat în timpul lungii sale domnii, din 1196 până în 1228, calitățile unui general plin de resurse și ale unui diplomat extrem de flexibil. El era înzestrat cu un fler politic neobișnuit și, imediat ce a sesizat unele semne de declin al Bizanțului, a întors spatele capitalei grecești, a pus capăt oricăror relații cu împăratul Alexios al III-lea și și-a repudiat soția, pe Eudokia, fiica împăratului. El s-a adresat apoi papalității, reprezentate în acel moment de puternicul Inocențiu al III-lea, pentru a obține confirmarea independenței sale.

Se pare că Roma ajunsese, în cele din urmă, la acea dată, la o mai bună înțelegere a noii situații din Serbia. Inocențiu al III-lea a recunoscut drepturile orașului Antibari

şi legaţii săi i-au dus lui Ioan, la Antibari, *palium*-ul – un mic articol vestimentar ce reprezenta privilegiul episcopilor şi arhiepiscopilor latini. Din corespondenţa papei cu Vlkan, cel ce administra Dioclea sub conducerea fratelui său, marele jupan, e clar că această iniţiativă îi aparţinea lui Vlkan, care susţinea cererea lui Ioan de Antibari. Actele sinodului de la Antibari, prezidat de legaţii papli, au fost semnate de şase ajutoare de episcop, toţi din „regatul" lui Vlkan. Nu apare nici o menţiune cu privire la jurisdicţia asupra Rascici, aflate sub autoritatea marelui jupan.

Papa nu uitase totuşi de această parte a noului regat. El i-a trimis o scrisoare lui Ştefan prin intermediul legaţilor săi. Ştefan a profitat de ocazie pentru a-i trimite papei o scrisoare cordială, salutându-l ca pe un părinte spiritual şi asigurându-l că intenţiona să calce pe urmele tatălui său, Nemanja, şi „să respecte întotdeauna preceptele Bisericii Romano-Catolice". El a promis de asemenea să-şi trimită mesagerii la Roma. Când această solie a plecat, ea a fost însărcinată să-i ceară papei o coroană regală pentru Ştefan, iar marele jupan se angaja în schimb să-şi aducă ţara sub autoritatea Romei.

Papa dorea acest acord, dar legaţii săi au fost împiedicaţi să ajungă în Serbia de regele ungur Emmerich (Imre) (1196-1204). Pare evident din corespondenţa purtată între papă şi regele ungur că Emmerich dorea să-şi impună protectoratul asupra întregii Europe de sud-est. El era împotriva planurilor papei cu privire la Bulgaria şi a mers atât de departe încât să-l reţină pa legatul papal, cardinalul Leon, care îi ducea coroana regală lui Kalojan. În cazul Bulgariei, Emmerich a fost oarecum obligat să cedeze presiunilor venite din partea papei, dar el nu a renunţat la planurile sale de a interveni în Serbia. A complotat cu ambiţiosul frate al lui Ştefan, Vlkan, care preluase fostul titlu regal al conducătorilor Diocleei şi dorea să ajungă conducătorul unic al Serbiei. Pentru a-l convinge pe papă, Vlkan a declarat, prin intermediul lui Emmerich, că se va supune Romei. Ştefan a fost forţat să părăsească ţara. Emmerich şi-a luat el însuşi titlul de rege al Serbiei (*Rex Rasciae*) – pe care aveau să-l adopte toţi regii unguri până în 1918 – lăsându-l pe Vlkan în posesia tuturor teritoriilor sârbeşti aflate sub suzeranitate ungară.

Ştefan a fost salvat de bulgari, care nu erau de acord cu intervenţia ungurilor în Serbia. Vlkan a fost forţat să se supună lui Ştefan, dar Sava a reuşit să-i împace pe cei doi fraţi. Ştefan a profitat apoi de şansa apărută în 1217, când succesorul lui Emmerich, Andrei al II-lea (1205-1235) a părăsit Ungaria pentru a pleca în cruciadă. El a încercat din nou o apropiere de Roma, probabil prin intermediul veneţienilor şi, conform unui raport scris de Toma, arhidiacon de Spalato, el i-a cerut lui Honorius al III-lea coroana regală. În 1218 a fost trimis un cardinal în Serbia pentru ceremonia de încoronare. Începând de atunci, Ştefan a fost numit în analele sârbeşti „primul încoronat" (*Prvovenčani*).

Aici aşteptările Romei au fost din nou înşelate. Catolicii se aşteptau desigur ca ierarhia bisericească sârbă să fie subordonată unui arhiepiscop catolic. Antibari părea foarte potrivit pentru noul rol: se afla pe teritoriu sârbesc, statutul său de arhiepiscopie fusese restabilit, era glorios menţionat încă din perioada regatului Diocleei, când

jurisdicţia sa se extindea asupra întregului teritoriu al Rasciei. Pretenţiile oraşului Antibari erau însă contestate de oraşul-republică Ragusa, care continua, cu ajutorul Veneţiei, să lupte pentru propria recunoaştere. Papii – mai ales Grigore al IX-lea şi Inocenţiu al IV-lea – erau nevoiţi să intervină continuu în apărarea drepturilor oraşului Antibari fără a jigni sentimentele puternicilor locuitori ai Ragusei.

Această poziţie nesigură a oraşului Antibari nu era de natură să-l încurajeze pe noul rege al Serbiei să intre într-o relaţie mai strânsă cu arhiepiscopul său. În plus, Antibari făcea parte din provincia Dioclea şi se afla sub guvernarea lui Vlkan, fratele lui Ştefan. În ciuda reconcilierii la care se ajunsese la insistenţele lui Sava, Ştefan Nemanja al II-lea nu uitase trecutul şi considera total neînţelept să-şi lase regatul sub jurisdicţia unui arhiepiscop care ar fi putut fi de partea fratelui său.

Mai era apoi încă o problemă de rezolvat. Episcopul de Ras al lui Ştefan se afla aparent sub supremaţia arhiepiscopului grec de Ohrida. Această relaţie se întărise considerabil în timpul domniei tatălui lui Ştefan. Atât timp cât Ohrida a fost neutră din punct de vedere politic, relaţia a rămas şi ea fără urmări, dar după destrămarea Imperiului Bizantin, Ohrida a ajuns în posesia despotului grec al Epirului, rivalul lui Ştefan.

Pentru a neutraliza posibilul pericol creat de această situaţie, Ştefan trebuia să găsească o cale de a asigura independenţa episcopului său. Un transfer de autoritate către Roma ar fi creat noi dificultăţi cu Ohrida şi cu restul grecilor. Ştefan nu a putut găsi decât o soluţie în acest sens: să obţină permisiunea de a crea o Biserică Sârbă independentă de patriarhul bizantin, aflat atunci la Niceea şi considerat cap al Bisericii Ortodoxe, cu suzeranitate asupra Ohridei. Fratele său, Sava, a fost însărcinat cu bunul mers al negocierilor. Împăratul de la Niceea, Theodor I Lascaris, a înţeles semnificaţia politică a unei astfel de mişcări. El îl invidia pe rivalul său grec din Epir şi era gata să încheie o alianţă cu sârbii. El le-a satisfăcut deci cererea şi patriarhul său, Manuel Sarentenus, l-a învestit pe Sava prim episcop al Serbiei (1219). După întoarcerea lui Sava au fost fondate şi alte noi episcopii în teritoriile sârbe. Arhiepiscopul grec de Ohrida, învăţatul Demetrios Chomatianus, a protestat în zadar. Despotul Epirului, pe punctul de a-şi aroga titlul imperial şi de a porni ofensiva împotriva Tesalonicului şi a Constantinopolului, s-a abţinut cu înţelepciune de la orice acţiune şi chiar şi-a căsătorit fiica, pe Ana, cu Radoslav, fiul şi moştenitorul lui Ştefan.

Dubla acţiune a lui Ştefan de a trimite o solie la Roma pentru titlul regal şi una la patriarhul grec pentru a solicita independenţa Bisericii Sârbe a rămas încă o enigmă în istoria sârbilor. Din punctul de vedere al cercetătorului modern, aceste două acţiuni par imposibil de reconciliat. Ele au provocat nenumărate critici din partea istoricilor, mai ales a istoricilor Bisericii. Tradiţia sârbă ulterioară, încă din perioada *Vieţii Sf. Sava*, scrisă în 1254 de călugărul sârb Domentijan, a încercat să minimalizeze semnificaţia intervenţiei catolice, atribuind încoronarea, cu o coroană binecuvântată de papă, Sfântului Sava. Pentru a reconcilia cele două tradiţii şi a

salva onoarea ortodoxiei Sf. Sava, scriitorii sârbi şi ruşi au introdus ideea unei duble încoronări, una celebrată de legatul papal cu coroana trimisă de papă şi alta celebrată de Sf. Sava cu o coroană adusă de la Niceea, deşi documentele epocii nu menţionează o a doua încoronare sau o a doua coroană.

De fapt, aceasta poate fi o problemă doar pentru aceia care pornesc cu prejudecata că între Est şi Vest era doar ură şi neîncredere – prejudecată larg răspândită în rândurile generaţiilor ulterioare. Dar la începutul secolului al XIII-lea situaţia în Serbia şi Bulgaria era destul de diferită şi ar fi un anacronism să le atribuim sârbilor sau bulgarilor din acea perioadă aceleaşi sentimente care-i animau pe greci în privinţa Vestului. Am arătat deja cu prinţii sârbi şi bulgari au încercat nu numai o dată să stabilească contacte cu marile puteri din Vest, fie papi sau împăraţi germani. În plus, a patra cruciadă a catolicilor şi asediul Constantinopolului din 1204 nu puteau genera printre sârbi şi bulgari aceleaşi sentimente de neîncredere, exasperare şi ură provacate în rândurile grecilor. Bizanţul, unde îşi avea rădăcinile cultura naţională a sârbilor şi bulgarilor, era totuşi inamicul lor politic şi antagonismul ajunsese probabil la un nivel maxim la sfârşitul secolului al XII-lea şi începutul celui de-al XIII-lea. Exact în acea perioadă conducătorii sârbi şi bulgari luptau din răsputeri să-şi asigure independenţa politică şi să-şi elibereze naţiunile de sub jugul bizantin. Ei nu manifestau aceeaşi neîncredere faţă de împăratul din Niceea, din îndepărtata Asie Mică, ce fusese învins de catolici, ca faţă de mult mai primejdiosul despot al Epirului. Diferenţa de rit nu avea cum să provoace în acea vreme nici un sentiment de neîncredere faţă de apuseni. Să nu uităm că cele două rituri existau atunci chiar şi în Italia.

Nu trebuie să ne surprindă deci că regele sârb credea cu sinceritate că cele două acţiuni ale sale sunt perfect logice.[4] Ar fi total incorect să-l transformăm pe Ştefan într-un susţinător al tradiţiei catolice în ţara sa şi pe Sava în apărătorul gelos al „ortodoxiei". Nu pare să fi existat nici o divergenţă între orientările politice ale celor doi fraţi şi responsabilitatea pentru solia trimisă la Niceea nu trebuie atribuită lui Sava, cum mulţi ar fi tentaţi, ci regelui însuşi.

Cazul este unic în studiul relaţiilor dintre Răsărit şi Apus şi întregul incident demonstrează că instinctul creştin originar era încă viu în această perioadă şi în această parte a Europei unde oamenii ştiau destul de puţin şi le păsa şi mai puţin de diferenţele dintre cele două Biserici şi unde ei îşi păstrau convingerea naivă că trebuiau să rămână în relaţii cordiale cu ambele centre ale creştinătăţii. Incidentul demonstrează de asemenea că ar fi o greşeală să ne imaginăm că a existat o completă separare între cele două Biserici după regretabilul episod din 1054 sau să credem că întreaga creştinătate estică a devenit din acel moment complet separată de Vest. Multe căi ce ar fi putut duce la o înţelegere reciprocă erau încă deschise în vremea aceea. Ele au fost blocate doar ulterior, ca rezultat al divergenţelor în continuă evoluţie.

Una din diferenţele principale stă în atitudinile variabile faţă de Bisericile naţionale. În acest domeniu, sârbii şi bulgarii erau fii ai Bisericii de Răsărit şi întreaga

evoluție a papalității, începând cu secolul al XI-lea, era ceva cu totul străin pentru ei. Dorința lor de a asigura independența Bisericilor lor naționale sub proprii lor patriarhi sau cel puțin a unor arhiepiscopi autonomi, era din multe puncte de vedere diferită de dezvoltarea creștinătății în Occident, unde Bisericile naționale erau de domeniul trecutului îndepărtat și unde, din motive practice, papa guverna fiecare diocezã în parte. Această susținere a Bisericilor naționale era esențial bizantină, nu latină și acesta este principalul factor care poate explica de ce nenumăratele încercări de reunire a celor două Biserici, între secolele al XIII-lea și al XV-lea, au eșuat și de ce Biserica Sârbă și Biserica Bulgară au rămas mai mult decât oricare altele supuse Bizanțului.

Aceste diferențe au generat printre catolicii din Grecia o mare neîncredere în bulgari, deși Bulgaria se afla încă sub supremația latinilor. În cele din urmă, catolicii au trebuit să plătească această neîncredere. Noul țar al Bulgariei, Ioan (Ivan) Asan al II-lea (1218-1241), care îl învinsese pe uzurpatorul Boril, ar fi vrut să păstreze pacea cu latinii, iar nobilii franci din Constantinopol erau perfect conștienți de poziția influentă a țarului bulgar. Astfel, când nevolnicul împărat latin Robert a murit, se prefigura o căsătorie între tânărul său fiu Balduin al II-lea (1228-1261) și fiica țarului bulgar. Această propunere a fost întâmpinată cu bucurie de Asan al II-lea, care spera astfel să împlinească visul predecesorilor săi de a deveni regent al Constantinopolului.

Planul nu îi plăcea însă deloc lui Theodor al Epirului (1224-1230), care-și extinsese considerabil posesiunile și își arogase titlul imperial după ce cucerise Tesalonicul de la latini. Contând eventual pe ajutorul noului rege al Serbiei, ginerele său Radoslav (1228-1233), el l-a atacat pe Ioan Asan al II-lea, încălcând pactul său de prietenie cu Bulgaria și sperând să zădărnicească planurile matrimoniale de acolo. Totuși, elementul surpriză nu a funcționat așa cum se așteptase Theodor și în primăvara lui 1230 el a suferit o bine meritată înfrângere la Klokotnica, pe râul Marița. Armata sa a fost împrăștiată și el însuși luat prizonier împreună cu familia și apropiații săi. Asan al II-lea și-a tratat captivii cu multă blândețe și a fost răsplătit pentru comportarea sa atât de umană de brusca supunere a grecilor față de guvernarea sa. El a anexat Adrianopolul și teritoriile de pe Marița de Jos și Mesta, teritoriul Albaniei de Nord, precum și Dyrrhachium (Durazzo) și Croja, lăsându-i Tesalonicul, Tesalia și Epirul ginerelui său Manuel, fratele ghinionistului Theodor.

Această mare victorie a schimbat complet întreaga situație din Balcani. În Serbia, Radoslav a fost forțat să cedeze coroana fratelui său Ștefan Vladislav (1233-1242) și a fugit la Ragusa și de acolo la Durazzo.[5]

Ungaria a fost alarmată și Andrei al II-lea i-a atacat pe bulgari, dar fratele lui Asan a reușit să-l învingă. O urmare mai puțin așteptată a victoriei lui Asan a apărut în imperiul latin. Nobilimea, neagreând ideea unui conducător puternic în Constantinopol și temându-se că un alt prinț străin ar putea pune stăpânire pe oraș, urmărise puterea crescândă a țarului cu tot mai mare îngrijorare în timp ce clerul catolic dădea și el semne că nu agreează deloc căsătoria tânărului împărat cu o

prinţesă ortodoxă. Ţinând cont că, în acord cu dreptul canonic, bulgarii erau încă supuşi papei, refuzul clerului catolic de a avea de-a face cu conducătorul ortodox al Bulgariei pare destul de grav. Problema a fost înaintată papei care, din nefericire, a fost de partea clerului catolic. Ca urmare, Jean de Brienne (1231-1237), fostul rege al Ierusalimului, a devenit regent în Constantinopol, cu titlu imperial, şi fiica lui avea să se căsătorească cu tânărul împărat.

Chiar presupunând că ar fi existat pericolul ca Asan al II-lea să obţină tronul Constantinopolului, riscul trebuia asumat pentru că nu exista nici o alternativă pentru catolici. Refuzând însă alianţa cu bulgarii, nobilimea a semnat condamnarea la moarte a imperiului latin. Furios, Asan al II-lea a căutat din acel moment orice mijloc să distrugă imperiul. În acest scop, el s-a aliat cu cel mai mare duşman al latinilor, împăratul grec al Niceei, Ioan al III-lea Ducas Vatatzes (1222-1254). Imperiul Niceei înaintase deja destul de mult în Asia Mică, de unde latinii fuseseră alungaţi aproape. Cei doi noi aliaţi au fost împiedicaţi să cucerească Constantinopolul în 1236 doar de intervenţia de ultim moment a flotei veneţiene, sprijinită de alte republici italiene şi de un contingent trimis de prinţul latin al Ahaiei.

Jignit de atitudinea papei, Asan a urmat exemplul sârb şi a început negocierile cu patriarhul Niceei, dar atunci când grecii au început să-i creeze probleme, el a ales pur şi simplu un nou arhiepiscop de Târnovo şi a proclamat independenţa religioasă a Bisericii sale. Totuşi, după încheierea alianţei bulgaro-greceşti, sinodul ortodox de la Gallipoli a consfinţit acţiunea sa religioasă şi a acceptat crearea patriarhatului bulgar.

Alarmat de aceste evenimente, papa i-a delegat pe regele şi pe arhiepiscopul ungar, ca reprezentanţi ai săi în sud-estul Europei, să rezolve problema creată de „nobilul Asan", dar Asan a reuşit să-l liniştească pe papă prin promisiunea supunerii faţă de Roma şi a unei noi alianţe cu latinii. Totuşi, când cuvintele sale nu au fost urmate de fapte, papa Grigore al IX-lea a proclamat cu surle şi trâmbiţe cruciada împotriva ţarului schismatic, însărcinându-l pe Béla al IV-lea al Ungariei cu organizarea ei. Această cruciadă, punctul fierbinte al multor scrisori papale către Ungaria în anii 1238 şi 1239, nu a avut totuşi loc şi toate eforturile au rămas fără rezultat, dovedindu-se de folos doar istoricilor, care pot găsi în misivele papale tot felul de detalii în legătură cu poziţia Italiei la nivel internaţional în acel moment.[6]

Aceste complicaţii l-au forţat pe Asan să-şi menţină relaţiile bune cu sârbii. Acestea s-au îmbunătăţit şi mai mult datorită faptului că la întoarcerea sa din pelerinajul făcut în Ţara Sfântă, Sava i-a făcut o vizită lui Asan al II-lea, care l-a primit cu neobişnuită cordialitate. Sava a murit apoi la Târnovo, la 12 ianuarie 1236. A fost înmormântat în Biserica celor 40 de Martiri, pe care Asan o ridicase în amintirea marii sale victorii de la Klokotnica. Tot la Târnovo, în anul următor, regele Vladislav şi-a vizitat socrul transportând apoi moaştele unchiului său la Mănăstirea Mileševo, ctitoria regelui însuşi. Marele erou naţional al Serbiei a contribuit astfel la strângerea legăturilor dintre poporul său şi cel bulgar.

După eşecul cruciadei, Asan al II-lea a putut să-şi sfârşească zilele în pace (1241), ca o personalitate încărcată de glorie, ce a revărsat o strălucire fără egal asupra tronului şi poporului Bulgariei. Dar după moartea lui s-a instalat încet-încet o perioadă de decadenţă, de risipă şi de lupte meschine pentru succesiunea la tron. Apoi, la luptele interne s-a mai adăugat şi lupta pe viaţă şi pe moarte împotriva mongolilor conduşi de Batu şi Sabutai. Batu a atacat Polonia şi Boemia iar Sabutai a invadat Ungaria, unde a pustiit satele, a distrus întreaga armată a lui Béla al IV-lea în 1241 şi l-a urmărit pe regele fugar dincolo de Zagreb, până la Split (Spalato). Croaţia, Bosnia, Serbia şi Bulgaria au avut mult de suferit. Hanatul Hoardei de Aur, creat de Batu, care reuşise să ţină şi Rusia în frâu, s-a extins până la Dunărea de Jos. Bulgarii au scăpat de distrugerea completă şi de supunerea lor faţă de mongoli numai datorită unui tribut anual, pe care l-au plătit hanilor între 1242 şi 1300, îndeajuns de mult pentru ca influenţa mongolilor să se facă simţită în Bulgaria în repetate rânduri. În plus, Bulgaria şi-a pierdut pentru totdeauna poziţia dominantă în Balcani.

Dacă ar fi avut mână liberă în Balcani o perioadă mai lungă, e posibil ca mongolii să fi reuşit să-şi desăvârşească cuceririle aici înainte de sosirea turcilor otomani. În realitate, ei nu au fost decât vestitorii unui al doilea val de cuceritori. În mod curios, turcii şi-au început cucerirea Balcanilor, la sfârşitul secolului al XIV-lea, din Bulgaria, ţara pe care mongolii înşişi o alesesră cu un secol în urmă ca bază a viitoarelor lor operaţiuni.

Încă o dată conducerea a trecut, în Balcani, din mâinile bulgarilor şi ale sârbilor în cele ale grecilor, care erau cel mai puţin afectaţi de incursiunile mongole. Ioan al III-lea Ducas Vatatzes al Niceei (1222-1254) a profitat de declinul Bulgariei în timpul domniei succesorilor lui Asan al II-lea, Koloman I (1241-1246) şi Mihail Asan (1246-1256), pentru a ocupa întreg teritoriul bulgar aflat la sud de Adrianopol, până la râul Vardar. În acelaşi timp, despotul Epirului anexa noi teritorii, care includeau oraşele Veles, Prilep şi Ohrida. Vatatzes putea conta pe sprijinul noului rege sârb Ştefan Uroš I (1242-1276), căruia fratele său Ştefan Vladislav (1233-1242), zguduit de invazia mongolă, îi cedase frâiele puterii. Încurajat de acest sprijin, *împăratul Niceei a cucerit Tesalonicul (1246), a ocupat vestul Macedoniei şi Albania* cu capitala ei, Croja, şi se pregătea să-l lichideze pe rivalul său grec, Mihail al II-lea, despotul Epirului.

Sârbii par să fi profitat şi ei de prietenia cu Vatatzes. Când ţarul bulgar Mihail Asan (1246-1256) a făcut o alianţă cu republica Ragusa, care devenea tot mai importantă, şi a invadat Serbia,[7] atacul său pare să fi fost oprit de intervenţia lui Vatatzes. Încercarea lui Mihail de a recupera teritoriile pierdute în faţa grecilor a fost apoi zădărnicită de fiul şi succesorul lui Vatatzes, Theodor al II-lea Lascaris (1254-1258). Ţarul bulgar a căzut victima unei revolte a boierilor nemulţumiţi, lipsit fiind şi de ajutorul cumnatului său Rastislav, un cneaz rus, care, după expulzarea sa din Halici de către mongoli, a primit Banatul Slavoniei, cu Belgradul, de la unguri. Koloman al II-lea Asan, succesorul lui Mihail, i-a împărtăşit soarta. Rastislav a

încercat apoi să obţină tronul Bulgariei care, împreună cu teritoriile pe care le deţinea sub suzeranitate ungară, ar fi format un stat de o întindere considerabilă. El a trebuit să renunţe însă la acest proiect pentru că boierii, mândri şi întotdeauna gata de luptă, nu erau de acord cu ideea de a avea ca ţar un prinţ străin şi un vasal al Ungariei. Astfel, o rudă a lui Nemanja pe nume Constantin Tich s-a bucurat de ajutorul diplomaţiei niceene. El a divorţat de soţia sa şi s-a căsătorit cu Irene, fiica lui Theodor al II-lea Lascaris, nepoata lui Ioan Asan al II-lea şi strănepoata lui Andrei al II-lea al Ungariei. Astfel, Constantin Tich a urcat pe tronul Bulgariei, unde a domnit între 1257 şi 1277.

Succesul unui ţar care se afla în bune relaţii şi cu dinastia sârbă şi cu cea greacă era însă un ultim rezultat al colaborării sârbo-greceşti căci la scurtă vreme după aceea Uroš I (1242-1276) i-a abandonat pe greci pentru a se implica într-o nouă alianţă politică iniţiată de despotul Epirului, Mihail al II-lea (1237-1271). Acesta, invidiind succesele niceenilor, a format o alianţă cu ginerii săi, Guillaume de Villehardouin, prinţ de Ahaia, şi Manfred, rege al Siciliei, care era şi administratorul zestrei soţiei sale, Elena, constând în insula Corfu, cu Dyrrhachium (Durazzo), Berat şi Valona. Primele rezultate ale operaţiunilor iniţiate de această coaliţie păreau mulţumitoare. Tot ţinutul aflat între Marea Adriatică şi Vardar fusese ocupat de despot, iar sârbii anexaseră Skopie şi Prilep, unde istoricul grec Gheorghios Akropolites, guvernator imperial în acea vreme, fusese luat prizonier.

O dată cu moartea lui Theodor al II-lea Lascaris, al cărui fiu şi moştenitor, Ioan, era minor, perspectivele păreau şi mai favorabile. Totuşi, generalul Mihail Paleologul a recucerit poziţiile grecilor impunându-se mai întâi co-regent, apoi co-împărat şi, în cele din urmă, conducător unic al imperiului. Uzurparea lui s-a dovedit a fi o lovitură norocoasă pentru greci. Mihail al Epirului ameninţa deja Tesalonicul când Paleologul a schimbat soarta coaliţiei, l-a alungat pe Mihail din Macedonia şi a pornit spre Albania, propriul teritoriu al despotului. Pe câmpia Pelagonia, Paleologul a învins armata lui Mihail al II-lea şi a aliaţilor săi în 1259 într-o manieră atât de decisivă încât a reuşit să-i descurajeze pentru totdeauna. Imperiul Niceei a exclus din nou fosta putere a Epirului dintre forţele politice din Balcani.

Obiectivul ce mai rămânea de îndeplinit era acela de a-i alunga pe latini din poziţiile lor favorabile din jurul Constantinopolului şi din oraşul însuşi. Paleologul a început operaţiunile în 1260 şi în anul următor, datorită unui noroc neaşteptat, generalul său Alexis Strategopulos a cucerit Constantinopolul printr-o stratagemă abilă, evitând orice vărsare de sânge. Împăratul latin, Balduin al II-lea a fugit într-o astfel de grabă încât şi-a lăsat toate însemnele împărăteşti în urmă, iar Mihail Paleologul, după o intrare triumfală, a fost încoronat în Sf. Sofia la 15 august. Acesta a fost sfârşitul total lipsit de strălucire al imperiului latin.

După un astfel de succes răsunător, Mihail Paleologul se afla în situaţia de a hotărî soarta tânărului împărat Ioan al IV-lea fără a se teme de împotrivirea susţinătorilor dinastiei Lascaris. Conform obiceiurilor bizantine, Ioan a fost deci orbit şi întemniţat şi dinastia Paleologilor avea acum drum liber să guverneze

imperiul reinstaurat pentru următoarele două secole. Faima Constantinopolului a început din nou să crească spre culmile cunoscute înainte de ocupația latină. Dar nu a mai atins niciodată acele culmi, pentru că rănile produse de occidentali erau prea adânci și imperiul fusese deja secătuit din punct de vedere economic și politic.

Invazia mongolă și recapturarea Constantinopolului de către greci pot fi considerate cele două mari evenimente care au încheiat o lungă perioadă de evoluție în sud-estul Europei. Dar în timp ce căderea imperiului latin a afectat Balcanii în general, invazia mongolă a atins mai mult interesele Ungariei și a pus capăt unei perioade interesante în istoria Ungariei, perioadă foarte importantă pentru slavii din sud. Când regii ungari au devenit regi ai Croației și suzerani ai Bosniei, era de așteptat ca ei să se arate foarte interesați de evenimentele petrecute printre ceilalți slavi. Regii din dinastia arpădiană au dovedit acest interes în repetate rânduri. Ei erau destul de îndrăzneți pentru a încerca să se impună asupra sârbilor și bulgarilor eliberați.

În secolele al XI-lea, al XII-lea și chiar al XIII-lea, au existat posibilități ca maghiarii să reușească să grupeze câteva națiuni slave în jurul lor, într-o mare federație. Regii arpădieni duceau o politică foarte liberală față de alte națiuni și urmau principiul transmis de Sf. Ștefan fiului său: "Regatele monoglote nu sunt niciodată puternice". Apariția unui astfel de centru ar fi fost binevenită pentru slavii din sud, care își căutau aliați în vest, în lupta lor pentru independență. Din nefericire însă, unele condiții esențiale pentru o astfel de evoluție nu erau îndeplinite de unguri, care rămâneau total străini din punct de vedere rasial tuturor celorlalte națiuni din jur. Aceasta îngreuna contactele elementelor slave cu centrul de autoritate, reprezentat de rege și de consiliul de nobili, și posibilitatea lor de a-și exercita influența asupra Ungariei. Oricât au încercat regii Ungariei să-și impună autoritatea asupra statelor slave, evenimentele s-au precipitat în direcția întăririi elementului maghiar și orice fel de amestec rasial, care i-ar fi unit pe maghiari și pe slavi, spre binele lor comun, a devenit imposibil.

În această perioadă, Ungaria avea nevoie de coloniști pentru o bună dezvoltare a teritoriului ei. Printre slavi, numai cehii și croații le-ar fi putut oferi maghiarilor șlefuiala culturală pe care o căutau, dar nici una dintre aceste națiuni nu se afla în poziția de a trimite coloniști, artizani sau preoți în Ungaria. Astfel, s-a întâmplat ca cei mai mulți și mai zeloși pionieri ai civilizației occidentale în Ungaria să fie germanii, care s-au stabilit în număr mare în toate regiunile maghiare vestice, s-au deplasat apoi spre nord, pe teritoriul Slovaciei de azi, unde se descoperiseră bogate mine de argint, și apoi au pus bazele unor colonii extinse în Transilvania.

În acest fel, Ungaria, care privise cu bunăvoință, în secolele anterioare, influențele culturale bizantine, a devenit atât de occidentală încât nu a mai putut înțelege mentalitatea religioasă răsăriteană a vecinilor ei slavi din Balcani. Și nu era bine pentru ca să pozeze în reprezentanta Papalității și a civilizației occidentale în sud-estul Europei sau să organizeze cruciade împotriva schismaticilor.

Elemcntul străin, non-slav din Ungaria a fost mult consolidat dc regii ungari, care aveau obiceiul să primească „oaspeţi" dc la triburilc turce războinice. La fel cum în secolul al XI-lea pecenegii, fugind din faţa cumanilor, se stabiliseră în Ungaria, aşa şi în secolul al XIII-lea cumanii au fost binc primiţi dc Béla al IV-lea după înfrângerea lor de către mongoli, iar conducătorul lor, Kuthen, s-a stabilit cu 40 000 dc războinici între Dunăre şi Tisa, bucurându-se de acelcaşi drepturi ca şi maghiarii. Béla însuşi s-a căsătorit cu o prinţesă cumană şi fiul său, Ladislau al IV-lea, lc-a acordat multc favoruri, căci prezenţa lor era convenabilă pentru maghiari deoarece întărea elementul non-european pe tărâmurilc lor. Deşi primii ani ai şederii lor în Ungaria au fost destul dc activi, în cursul secolului al XIV-lea cumanii au fost asimilaţi şi maghiarii au putut astfel rezista mai binc împotriva infiltrării germanilor şi slavilor. Fuziunca maghiarilor şi cumanilor nu a mai lăsat nici o şansă pătrunderii slavilor printre maghiari sau unei relaţii mai strânse între cele două rasc. Şi totuşi, aceasta ar fi fost o condiţie necesară pentru succesul planurilor regilor ungari dc a obţinc hegemonia printre populaţiile slave. Aceasta este şi principala explicaţie a eşecului lor, deşi în vremea aceea cu greu s-ar fi gândit cineva să asocieze problemelc rasialc şi naţionalc cu evoluţia Europei. Situaţia nu a putut fi schimbată dc noua dinastie de Anjou, care a urmat după dispariţia Árpádienilor în 1301.

Consecinţelc dezvoltării interne a Ungariei au devenit curând evidente în Croaţia şi Dalmaţia, căci în acea perioadă nobilimea croată a început să fie direct interesată dc cxpansiunca naţională. Au fost multc cazuri în care oraşele dalmate au fost obligate să ajungă la o înţelegere cu familii croate influente stabilite în vecinătate, care guvernau regiunilc rurale de dincolo dc zidurilc oraşului. Fortificaţiile din Zadar (Zara), distruse în 1202 de cruciaţii trimişi de veneţieni, au fost refăcute dc nobilii croaţi. Deşi oraşul se afla sub suzeranitate veneţiană, o familie bogată ca Svačić a ajuns să joace aici un rol extrem dc important. Alte familii croate ca Šubić sau Kačić guvernau *de facto* întreaga coastă a Adriaticii. Lor nu le păsa dc pretenţiile republicii venc{ienc şi ascendenţa nobililor croaţi mai ales în districtele dalmate, era o dovadă suficientă că sentimentul existenţei unei regalităţii croate, deşi moştenit dc o dinastic străină, era încă viu.

Pierderea Zadar-ului a fost o mare lovitură dată prestigiului Ungariei. Nu exista nici o posibilitate dc recucerire a sa şi, în 1216, regelc Andrei al II-lea, neavând resursele financiare şi nici mijloacele de transport pentru a porni o cruciadă dc unul singur, şi-a cedat drepturilc asupra Zadar-ului şi a recunoscut suzeranitatea veneţiană asupra oraşului.

Puterea nobilimii croate din Dalmaţia şi slăbiciunea puterii regale de acolo au fost astfel dovedite în cea mai grea încercare a lor, în timpul invaziei mongole, când contele Ştefan Šubić lupta să apere Trogir-ul, iar Béla al IV-lea, regele Ungariei şi Croaţiei, pierdea cea mai bună şansă de a recâştiga Zadar-ul, în 1243. Orăşenii refuzaseră suzeranitatea veneţiană şi se refugiaseră în vechiul oraş croat Nin (Nona), dar Béla avea nevoie dc banii veneţienilor şi nu a putut interveni. Astfel, puterea

veneţienilor asupra oraşului s-a consolidat, aceştia luând apoi măsuri drastice pentru a preveni orice influx de elemente croate.

În acelaşi timp, slăbea influenţa Ungariei asupra Bosniei. Să ne amintim că împăratul Manuel I Comnenul (1143-1180) reuşise să aducă Bosnia, ce se aflase sub stăpânirea Ungariei începând cu 1120, sub propria sa suveranitate. După moartea împăratului, conducătorul Bosniei, banul Kulin (1168-1204) a acceptat formal suzeranitatea ungară, încercând însă în secret să obţină deplina independenţă a ţării sale. El a contribuit în mare măsură la dezvoltarea economică a Bosniei şi a redeschis minele de argint în care nu se mai lucrase din timpul ocupaţiei romane. Cel mai vechi document istoric din Bosnia este un tratat comercial încheiat între Kulin şi Ragusa. Pentru a-şi menţine ţara de sine stătătoare şi a contracara influenţa catolicilor dar şi a ortodocşilor, Kulin a trecut la bogomilism şi a încercat să-l impună ca religie de stat. Înspăimântat de intervenţia papei Inocenţiu al III-lea, care-l invitase pe regele Emmerich să-l alunge din ţară pe promotorul ereziei, Kulin a bătut în retragere şi a permis adunarea unui sinod în Bosnia, în 1203, care a condamnat bogomilismul.

Erezia a continuat însă să se răspândească în Bosnia şi în curând, sub Ninoslav (1232-1250), aproape întreaga populaţie trecuse la bogomilism. A fost nevoie de două cruciade pentru a înfrânge rezistenţa ereticilor şi a restabili autoritatea ungară în ţară. Dar nu plecaseră bine cruciaţii că Ninoslav a reocupat ţara. Mulţumită invaziei mongole, el a reuşit să-şi menţină poziţia, în ciuda câtorva încercări cruciate, până la moartea sa în 1250. După moartea lui Ninoslav, Béla al IV-lea a reuşit să readucă Bosnia şi Hum-ul sub controlul său. Dar bogomilismul nu a fost cu adevărat distrus şi bogomilii au reuşit din nou să obţină puterea în secolul al XIV-lea.

O dată cu restabilirea imperiului grec în Bizanţ, vechea neîncredere în tot ce era bizantin a devenit din nou evidentă în Bulgaria şi în Serbia. Mihail al VIII-lea Paleologul a încercat în zadar să rămână în bune relaţii cu vecinii săi slavi, având în vedere că era ameninţat de un nou inamic extrem de primejdios, Carol I de Anjou (1268-1285), regele Siciliei. Acest prinţ francez, extrem de ambiţios, stăpânea deja teritoriile Albaniei de astăzi, unde se proclamase rege şi dădea semne că ar vrea să reînvie vechiul imperiu latin din Constantinopol. În Bulgaria, Irene, soţia lui Constantin Tich şi sora nefericitului Ioan al IV-lea Lascaris, orbit şi detronat de Mihail al VIII-lea, îl incita pe soţul ei împotriva împăratului grec.

Aliindu-se cu tătarii, ţarul a invadat teritoriile greceşti. Tactica lui Mihail al VIII-lea a fost totuşi mai bună când l-a incitat împotriva ţarului pe despotul Svetislav, un boier puternic care pare să fi moştenit o parte din pământurile lui Rastislav. Sveţislav, încurajat de greci, s-a căsătorit cu sora acestuia, Irene, s-a proclamat ţar şi a ocupat o mare parte a teritoriului bulgar din sudul Dunării. Când Svetislav, încurajat de succesul său, a încercat să anexeze şi unele teritorii ungare, el a fost învins de unguri şi forţat să recunoască suveranitatea ungară.[8] Mihail al VIII-lea, înfuriat de intervenţia ungară, a încercat să câştige un aliat în persoana lui Constantin

Tich, rămas de curând văduv, oferindu-i mâna nepoatei sale Maria. Dar Maria avea ea însăşi unele conturi de reglat cu unchiul său, care refuzase să cedeze Bulgariei oraşele Anchialus şi Mesembria, ce-i fuseseră promise ca dotă. Astfel, împăratul a fost nevoit să recurgă la ajutorul tătarilor pentru a elimina acest nou pericol din partea alianţei bulgaro-angevine.

Regele sârb Ştefan Uroš I l-a sprijinit şi el pe Carol de Anjou. Pentru a câştiga timp şi a dispersa forţele occidentale, Mihail al VIII-lea a încercat să-l îmbuneze pe papa Grigore al X-lea prin oferta unei uniri cu Biserica Catolică. La Conciliul de la Lyon din 1274, el a obţinut cu abilitate suprimarea Patriarhiei Bulgare şi a autonomiei Bisericii Sârbe prin afirmaţia că ambele instituţii fuseseră create fără consimţământul papei şi încălcând drepturile Ohridei, consfinţite de *Justiniana Prima*. Drepturile acestei ctitorii nu fuseseră consfinţite doar de împăratul Justinian, ci şi de papa Vigiliu. Era o mişcare politică extrem de îndrăzneaţă şi latinii au fost multă vreme păcăliţi, până când a devenit evident faptul că Mihail al VIII-lea se folosea de o înşelătorie politică şi ura occidentalilor împotriva lui a crescut şi mai mult.

Marea sa greşeală de a-i fi tratat astfel pe latini e ilustrată de faptul că înainte de convocarea conciliului pare să fi existat o oarecare dorinţă din partea bulgarilor de apropiere faţă de Roma. O scrisoare din 1291 a papei Nicolae al IV-lea (1288-1292) relatează că atunci când el – pe atunci Geronimo de Ascoli, un simplu călugăr franciscan – a mers la Constantinopol în 1272 pentru a pregăti participarea grecilor la Conciliul de la Lyon, patriarhul bulgar Ignatie a declarat în prezenţa sa şi a împăratului Mihail, la Palatul Blachernae, că el se consideră supusul direct al Papei de la Roma.[9] Desigur, după suprimarea oficială a autonomiei ecleziastice a Serbiei şi Bulgariei de către conciliu, toate eforturile lui Nicolae al IV-lea de a convinge Bulgaria şi Serbia să accepte uniunea au fost în zadar.

Problemele apărute în Bulgaria datorită intrigilor ţarinei Maria,[10] căruia ţarul suferind îi încredinţase regenţa, l-au salvat însă pe Mihail al VIII-lea şi i-au oferit chiar câteva şanse de a interveni în afacerile interne ale Bulgariei. Ţara fusese în repetate rânduri atacată de tătari şi îşi găsise acum un erou naţional în Ivajlo, un simplu porcar care organizase apărarea ţării, îl ucisese pe ţarul Constantin şi se autoproclamase ţar (1278-1279). Ioan (Ivan) Asan al III-lea (1279-1280), susţinut de boieri şi de împărat împotriva lui Ivajlo, s-a dovedit o alegere proastă, iar Gheorghi I Terter (1280-1292), întemeietorul dinastiei Terter, nu a avut de ales şi a trebuit să devină vasalul tătarilor. Statul a început să se dezintegreze sub aceste lovituri şi guvernatorii unor provincii de graniţă au început să acţioneze ca nişte conducători adevăraţi. Hanul tătar Nogay l-a numit pe Smilec (1292-1298), unul dintre boierii ce-i susţineau pe tătari, conducător sub supremaţia tătarilor. Chiar şi atunci când tătarii au încetat să mai fie o ameninţare, după moartea lui Nogay, fiul lui Gheorghi, Theodor Svetoslav (1300-1332) a scăpat de fiul lui Nogay, Čaka, pretendent la tronul Bulgariei, dar a luptat în zadar pentru a restabili prestigiul Bulgariei şi al ţarilor ei. Ţarul Gheorghi al II-lea Terter (1322-1323) a fost şi mai puţin norocos.

Declinul lent dar sigur al țării a continuat sub noua dinastie a Šišmanilor, întemeiată de Mihail al III-lea (1323-1330).[11]

Sârbii preluau încet dar sigur conducerea în Balcani. Noua perioadă din istoria Serbiei era inaugurată de Ștefan Uroš al II-lea Milutin (1282-1321), căruia fratele său Ștefan Dragutin (1276-1282) îi cedase de bună voie coroana.[12] El a continuat lupta împotriva lui Mihail al VIII-lea și a cucerit o zonă importantă – aceea din jurul orașului Skoplje – dar între timp puterea aliatului său, Carol de Anjou, subminată deja de victoria lui Mihail al VIII-lea de la Berat, se clătina puternic sub loviturile revoltei din Sicilia, soldate cu masacrul susținătorilor Angevinilor în timpul sângeroaselor Vecernii Siciliene (1282). Moartea timpurie a lui Mihail al VIII-lea în 1282 și lipsa de putere a fiului și succesorului său, Andronic al II-lea (1282-1328), i-au permis lui Uroš al II-lea să-și mențină și să-și extindă cuceririle nu numai în Macedonia, ci și în regiunea Adriaticii. El a înaintat mult și în nord, spre Dunăre și spre Sava. El nu a fost totuși capabil să reanexeze la regatul sârb teritoriile pe care fratele său le administrase cândva. Uroš al II-lea nu era un bun diplomat și nu avea o politică stabilă. El trecea alternativ de partea grecilor sau a latinilor la fel de ușor cum își schimba nevestele. Când s-a căsătorit cu prințesa bizantină Simonis,[13] în vârstă de șase ani, a ajuns chiar să viseze la o uniune dinastică între Bizanț și Serbia, dar el avea probleme cu Ragusa și Ungaria precum și cu fratele său din cauza politicii sale pro-grecești. Propriul său fiu, Ștefan, s-a revoltat împotriva lui și a fost orbit drept pedeapsă.[14] Dar el era un bun general și norocul era de partea sa. Datorită norocului său constant, a ajuns să se considere protejatul Sf. Nicolae de la Bari, în cinstea căruia a ridicat în 1319 un altar masiv din argint purtând o inscripție latină în care se descria pe sine drept „stăpân al tuturor pământurilor de la Marea Adriatică până la Dunăre".

Faptul că un conducător ortodox dovedea o astfel de evlavie față de un sfânt înmormântat într-o biserică catolică este semnificativ și ilustrativ pentru mentalitatea sârbilor din acea vreme. Din acest punct de vedere, atitudinea mamei lui Uroš, Elena, este și mai sugestivă. Ea era de origine franceză și, deși căsătorită cu un conducător ortodox, rămăsese catolică. Cu toate acestea, ea era foarte respectată de sârbii ortodocși. Arhiepiscopul ortodox Daniel îi laudă fără rezerve inteligența și viața creștină plină de pioșenie. După moartea soțului ei, ea a mers să locuiască pe vastele domenii de pe coasta Adriaticii, între Ragusa și Scutari, pe care i le dăruise fiul ei. Acolo, numai că a pus bazele multor ctitorii catolice în orașele de pe coastă, dar a fondat și mănăstirea ortodoxă Gradac, pe râul Ibar. Ea a rămas în contact continuu cu papii, care au ales-o ca intermediar în eforturile de a-i câștiga pe sârbi și pe bulgari de partea lor. Dar Uroš al II-lea și Gheorghi Terter nu au dat atenție invitațiilor venite din partea lui Nicolae al IV-lea (1288, 1291) și Benedict al XI-lea (1303) de a se alătura Bisericii Catolice.[15] Când Uroš al II-lea a început să negocieze cu Carol de Valois în 1308, el i-a făcut și o propunere de unire lui Clement al V-lea. Dar, în cele din urmă, imediat ce a înțeles că nu va exista nici un avantaj politic în

urma acestei asocieri, i-a abandonat şi pe prinţul francez şi pe papă şi a rămas de partea grecilor.

E posibil ca naivitatea cu care latinii s-au lăsat păcăliţi, la Conciliul de la Lyon, de mişcarea strategică a lui Mihail al VIII-lea împotriva Bisericilor Sârbă şi Bulgară, să fi accentuat împotrivirea sârbilor şi bulgarilor faţă de Roma şi să le fi creat acestora suspiciuni în legătură cu intenţiile papei. Ei preţuiau prea mult autonomia Bisericilor lor naţionale pentru a o pune în primejdie.

Acţiunile lui Uroš al II-lea au fost continuate de fiul său nelegitim Ştefan Uroš al III-lea, numit şi Ştefan Dečanski (1321-1331). El l-a numit pe fiul său mai mic, Ştefan, conducător alături de el şi i-a învins pe ceilalţi doi pretendenţi la tron, fratele său vitreg, Constantin, şi vărul său, Vladislav. Aceste conflicte au fost exploatate de Bosnia, unde conducătorul bogomil Kotromanić (1322-1353) se eliberase de sub jugul ungar şi începuse să-şi extindă teritoriile. Bosniacii au invadat teritoriul sârb Hum (Herţegovina) de lângă Marea Adriatică, iar regii sârbi au luptat în zadar să-şi recâştige posesiunile pierdute. Bosniacii au reuşit chiar să-şi extindă autoritatea asupra Dalmaţiei, creând astfel o nouă putere slavă al cărei fanatism tindea, din nefericire, să complice situaţia din Balcani.

Pierderile sârbilor la Marea Adriatică erau compensate de realizările din Bulgaria. Ţarul Mihail al III-lea Šišman (1323-1330), care luase parte la revolta prinţului Andronic împotriva bunicului său Andronic al II-lea, se aliase cu bizantinii împotriva sârbilor. Dar Uroš al III-lea a surprins armata bulgară în marşul ei spre forţele bizantine aliate, lângă Velbuţd (Küstendil), în 1330, şi a învins-o definitiv. Ţarul însuşi a pierit. Uroš al III-lea a reuşit să-şi extindă suveranitatea asupra unei mari părţi din valea Vardarului. Bizantinii şi-au abandonat cuceririle din teritoriile sârbe dar, profitând de dezordinea din Bulgaria, au ocupat anumite teritorii lângă graniţa bulgară. Frumoasa mănăstire Dečani este încă o dovadă a acestei mari victorii sârbeşti.

În ciuda victoriei sale asupra bulgarilor, Uroš al III-lea a fost detronat în anul următor de fiul său şi de nobili şi a murit curând după aceea, asasinat probabil. Domnia fiului său, Ştefan Dušan (1331-1335) marchează însă cea mai glorioasă perioadă din istoria Serbiei. Tânărul rege era un conducător energic şi plin de talent, precum şi un bun general. El a introdus un sistem oficial de administraţie, a promulgat noi coduri de legi şi a contribuit la dezvoltarea comunicaţiilor cu scopul de a facilita activităţile comerciale. El a stabilit relaţii excelente cu mari republici comerciale ca Ragusa şi Veneţia şi a fost numit cetăţean de onoare al Veneţiei.[16] El avea talentul de a descoperi buni administratori şi experţi financiari şi de a le câştiga sprijinul. Curtea sa era plină de „specialişti" din toate ţările Europei, de ale căror servicii el a profitat din plin. Toate acestea au contribuit la bunăstarea evidentă a Serbiei în timpul acestei domnii.

Ungaria şi Ludovic cel Mare de Anjou (1342-1382) au demonstrat un viu şi constant interes faţă de Serbia şi au continuat să joace rolul problematic al

apărătorului catolicismului şi al papalităţii împotriva slavilor schismatici. Totuşi, foarte înţelept, Dušan a făcut tot ce a putut să menţină pacea la graniţa nordică pentru a fi liber să acţioneze aşa cum dorea la cea sudică. O luptă dinastică ce a luat forma unui război civil între Paleologi şi Ioan Cantacuzenus (Cantacuzino) a zguduit din temelii imperiul grec. La începutul conflictului, Ioan şi-a găsit refugiul la curtea lui Dušan. Prima acţiune a lui Dušan în 1340 a fost să se întoarcă împotriva Angevinilor şi să cucerească coasta albaneză până la Valona. Apoi el şi-a extins conducerea asupra restului ţării şi asupra Macedoniei. În 1348 era deja stăpânul Epirului şi al Tesaliei, ajungând până la graniţa ducatului catalan al Atenei. Dušan era în bune relaţii cu ţarul bulgar Ioan (Ivan) Alexandru (1331-1371), cu a cărui soră, Elena, se căsătorise. De fapt, de la marea sa înfrângere de către sârbi, în 1330, Bulgaria se afla oarecum sub supremaţia Serbiei.

Aceste succese politice şi militare i-au sugerat lui Dušan ideea de a-i înlocui pe împăraţii bizantini din Constantinopol. Ca un prim pas în cadrul acestui plan, el s-a autoproclamat în 1346 „împărat al sârbilor şi grecilor (*romaioi*), al bulgarilor şi albanezilor". El a fost încoronat de arhiepiscopul Ioannikos de Peć, ridicat la rangul de patriarh, şi şi-a stabilit o splendidă curte, după modelul bizantin, la Skoplje. Titlurile şi ceremonialul bizantin au fost introduse în Serbia.

Una dintre primele acţiuni ale noului împărat a fost aceea de a-şi publica faimosul cod de legi, Zakonik, care este şi unul dintre cele mai importante documente ilustrative ale condiţiilor sociale şi culturii sârbilor în secolul al XIV-lea.

Dušan avea de asemenea şansa de a recuceri provinciile pierdute Hum şi Bosnia. Ştefan, banul Bosniei, care atacase Serbia în 1349, pierduse simpatia multora dintre bogomili datorită negocierilor sale cu papalitatea şi mulţi supuşi ai săi l-ar fi preferat pe împăratul sârb ca domnitor. Dušan înaintase considerabil în Hum când două atacuri, al Cantacuzenilor în sud şi al ungurilor în nord, l-au forţat să-şi schimbe câmpul de atac. După ce a reuşit să-l înfrângă pe Ludovic al Ungariei şi pe cruciaţii săi în 1353, Belgradul a fost ocupat de sârbi.

În acel moment Dušan a considerat că e timpul să-şi învingă rivalul din Constantinopol şi să ocupe oraşul imperial din Bosfor. El ştia că mulţi greci, istoviţi de un lung război civil, îngrijoraţi de ameninţarea otomană şi nemulţumiţi de conducătorii lor aflaţi într-o continuă rivalitate, ar privi cu bunăvoinţă un nou conducător mai puternic, capabil de a salva imperiul pe cale de a se fărâmiţa. Dar soarta nu i-a fost favorabilă lui Dušan şi el a pierit la vârsta de 48 de ani, tocmai când se afla în mijlocul pregătirilor de a ataca Constantinopolul (1355).

Moartea sa prematură a fost un adevărat dezastru pentru Balcani. El era unul dintre puţinii care prevăzuseră deja primejdia pe care o constituiau turcii pentru creştinătate. În 1353, Ioan al VI-lea Cantacuzino apelase la ajutorul turcilor împotriva lui Ioan al V-lea Paleologul şi a aliaţilor săi, reprezentaţi atunci de un detaşament bulgar şi de unul sârb. Turcii au distrus aceste două detaşamente lângă Dimotika, sârbii având mai mult de suferit decât bulgarii. Acesta a fost primul avertisment şi

Dušan nu l-a trecut cu vederea. Când turcii au ocupat apoi Gallipoli, Dušan a înţeles ce prevestea acest lucru. El şi-a exprimat clar intenţia de a deveni conducătorul întregii creştinătăţi împotriva turcilor, demonstrându-şi seriozitatea prin ambasadorii trimişi papei Inocenţiu al VI-lea la Avignon. El şi-a declarat chiar şi hotărârea de a-l recunoaşte pe papă ca părinte al tuturor creştinilor şi ca succesor al Sf. Petru şi era gata, de asemenea, să promoveze pacea şi relaţiile prieteneşti între catolicii şi ortodocşii din ţinuturile sale. Papa a considerat binevenită propunerea lui Dušan şi s-a grăbit să-şi exprime dorinţa de a-l numi pe acesta „căpitan al întregii creştinătăţi".[17] Legaţii papali, episcopul Bartolomeu de Trogir (Trau) şi învăţatul francez Pierre Thomas de Périgord, s-au întâlnit cu împăratul Carol al IV-lea, regele Boemiei, la Pisa, în drumul lor spre Serbia, şi Carol le-a dat o scrisoare în care-şi exprima acordul faţă de intenţiile lui Dušan şi îl saluta pe acesta ca pe un conducător slav aliat.

Din nefericire, Ludovic al Ungariei a stricat acest plan prin atacul său inoportun asupra Serbiei, lansat probabil din gelozie faţă de noul mare apărător al creştinătăţii. Moartea lui Dušan la scurt timp după aceea a pus capăt oricăror proiecte.

După moartea lui Dušan, slăbiciunea noului imperiu sârb a devenit curând evidentă. Marea întindere a imperiului le-a oferit în mod natural mai multă independenţă conducătorilor diferitelor provincii. Doar o mână de fier putea menţine unitatea imperiului. Fiul şi succesorul lui Dušan, Ştefan Uroš al IV-lea (1355-1371) era un tânăr fără nici o putere, incapabil de a ţine în frâu ambiţiile distructive ale puternicilor magnaţi. Imperiul a devenit o oligarhie a micilor potentaţi ce se stabiliseră fiecare în câte o provincie, pe care o guvernau după bunul plac, fără a mai ţine cont de puterea centrală a adevăratului ţar. Unchiul lui Uroš, Simeon, s-a stabilit în Epir şi Tesalia, Vukašin în Macedonia (Prilep, Prizren şi Skoplje), Lazăr Hrbeljanović în Rudnik, iar familia Balša în Zeta (Muntenegru), în timp ce Uroš a trebuit să se mulţumească cu vechea provincie Rascia.

Între timp, turcii înaintau continuu în Grecia. Ei s-au stabilit în Tracia şi în 1363 au cucerit Adrianopolul, care le-a devenit capitală. În loc să se unească în faţa pericolului comun, grecii şi bulgarii au început să se lupte între ei. Ţarul Ioan (Ivan) Alexandru (1331-1371) a fost, în plus, atacat de Ludovic al Ungariei, care a ocupat provincia Vidin şi l-a întemniţat pe Sracimir, fiul ţarului, care domnea acolo. Abia în 1369 ţarul a reuşit să-şi elibereze fiul şi să-l reinstaleze domnitor al Vidinului. Efectul divizării imperiului ţarului în două părţi, Târnovo şi Vidin, a fost acela că teritoriul din zona Deltei Dunării a devenit independent sub conducerea propriilor despoţi. Aceste acţiuni au slăbit considerabil puterea de rezistenţă a bulgarilor. Apoi, conflictele interne sub succesorul lui Alexandru, Ioan (Ivan) Šišman (1371-1393), au deschis drumul unor noi succese ale turcilor. Următoarea lor mare lovitură s-a îndreptat în 1371 împotriva lui Vukašin, care se proclamase rege al Macedoniei. În bătălia de pe râul Mariţa turcii au distrus trupele regelui şi ale nobilior sârbi. Acesta a fost începutul stăpânirii turce în Balcani.

Vukašin a pierit în bătălie şi întreaga Macedonie, până la graniţa cu Tesalia şi Albania, se întindea ca un câmp deschis în faţa turcilor. Conducătorii sârbi şi greci s-au supus umili conducerii lor. Marko (1371-1394), fiul lui Vukašin, a continuat să poarte titlul regal, dar el nu era decât un neînsemnat vasal turc. A murit în bătălie în Valahia, luptând în armata turcă, şi după moartea sa regatul a devenit provincie turcească. Cu toate acestea, el a ajuns vestit în folclorul sârb şi este preţuit în multe balade ca un mare erou naţional.

Uroš al IV-lea a murit în acelaşi an ca şi Vukašin şi regatul sârb a continuat să se dezintegreze. Familia Balša, stabilită în Zeta (Muntenegru), a declarat provincia respectivă principat de sine stătător. Şi alţi magnaţi – mai ales cei din familia Branković – au continuat să se comporte ca nişte conducători independenţi. Cel mai puternic dintre aceştia a fost Lazăr I din dinastia Hrbeljanović (1371-1389). Deşi se considera succesorul dinastiei Nemanja, el s-a mulţumit însă cu titlul de cneaz (prinţ), reuşind să reia legăturile cu împăratul şi patriarhul din Constantinopol, după ruptura creată de Dušan, care se proclamase împărat şi înfiinţase patriarhatul sârb. În 1375 Constantinopolul a recunoscut patriarhatul sârb şi a revocat anatema ce stăruia asupra memoriei lui Ştefan Dušan.

Lazăr a fost totuşi incapabil să-şi păstreze independenţa. În 1386, după ce a pierdut oraşul Niš în faţa turcilor, el a fost obligat să recunoască suzeranitatea lui Murad.

Anumite zone din vestul Serbiei erau ocupate de Tvrtko I, banul Bosniei (1353-1391), care a profitat de moartea lui Ludovic de Anjou, regele Ungariei, în 1382 şi de regenţa văduvei sale, Elizabeta, pentru a-şi extinde stăpânirea asupra unei mari părţi din zona de coastă şi din Croaţia, autoproclamându-se „prin graţia lui Dumnezeu, rege al Serbiei (Rasciei), Bosniei, Dalmaţiei, Croaţiei şi al regiunii de coastă".[18] A apărut astfel o nouă formaţiune politică, cea mai puternică din Balcani, în analele istorice. Dar în ciuda titlului impunător al întemeietorului ei, ce demonstra intenţiile sale măreţe de a-i uni pe toţi slavii din sud într-un singur stat, noua formaţiune s-a dovedit fragilă şi nu a reuşit, din păcate, să lase nici o urmă vizibilă.

Slăbit în urma luptei cu Sracimir, ţarul bulgar Ioan (Ivan) Šišman a fost obligat să încheie pacea cu turcii şi propria lui soră a fost dată de soţie sultanului în 1375. În 1382 el a pierdut Sofia în faţa turcilor. Apoi, încurajat de un succes militar trecător, obţinut de sârbi sub conducerea lui Lazăr, el s-a gândit că a venit momentul când ar putea să-i atace pe turci. Încercând însă acest lucru, a fost învins şi a ajuns să-şi datoreze viaţa intervenţiei surorii sale, soţia sultanului. Bulgaria a devenit provincie turcească şi, în acelaşi timp, şi-a pierdut independenţa ecleziastică. Patriarhia a fost suprimată şi Biserica Bulgară a fost subordonată jurisdicţiei directe a Patriarhului Ecumenic al Constantinopolului. Abia în 1870 a luat fiinţă Exarhatul autonom al Bulgariei şi nici chiar atunci acesta nu a fost recunoscut de patriarh.[19]

Apoi a urmat adevărata catastrofă, lupta de la Kosovo, la 15 iunie 1389. Prinţul Lazăr reuşise să alcătuiască o alianţă a sârbilor, bosniacilor, albanezilor şi românilor din Valahia într-o încercare eroică de a opri înaintarea turcilor. În ciuda succesului iniţial, armata sa a fost copleşită de dezastru. Murad a fost ucis de un luptător sârb

şi o moschee ridicată chiar pe câmpul de luptă a rezistat până azi, amintind acest eveniment. Fiul său, Baiazid, a învins totuşi armata sârbă, l-a capturat pe Lazăr şi l-a ucis împreună cu mulţi alţi nobili sârbi.

Acesta a fost sfârşitul Serbiei independente. Fiul lui Lazăr, Ştefan Lazarević (1389-1427), a devenit vasalul turcilor. După câteva decenii în umbra semilunii, înainte de începutul secolului al XV-lea, ultimele urme ale independenţei politice a Serbiei au fost complet şterse pentru mai multe secole.[20]

NOTE

[1] Pentru detalii, vezi F. Dvornik, *The Slavs*, p. 279 ff. Vezi *ibid.*, pp. 353-357 pentru bibliografia asupra istoriei şi civilizaţiei slavilor din sud până în secolul al XIII-lea. Nu sunt decât câteva lucrări de referinţă asupra istoriei sârbilor, croaţilor şi bulgarilor scrise în limbi slave. Asupra istoriei iugoslavilor, numai cărţile lui A. Melik (*Zgodovina Srbov, Horvatov in Slovencev*, 2 vol., Ljubljana, 1919-20) şi M. Prelog (*Pregled povijesti Južnikh Slavena Srba, Hrvata i Slovenaca*, 2 vol., Sarajevo, 1920-21) merită menţionate. O scurtă analiză a lui S. Stanojević (*Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca*, Belgrad, 1928, ed. a 3-a) a apărut şi în limba rusă (1917) şi în limba franceză (1919). Cea mai bună istorie a sârbilor din această perioadă rămâne cea a lui K. Jireček (vezi bibl.), publicată şi în limba sârbă în 1952 cu adăugiri operate de J. Radonić. S. Stanojević a publicat în limba sârbă o istorie a sârbilor (*Istorija srpskog naroda*, Belgrad, 1928, ed. a III-a) şi scurte biografii ale principalilor conducători din dinastia întemeiată de Nemanja (Nemanja, 1933, Stefan Prvovenčani, 1934, Uroš, 1935, Dragutin, 1936, Milutin, 1937, ţarul Dušan, 1921). O bibliografie mai completă asupra sârbilor şi croaţilor poate fi găsită în *Historija naroda Jugoslavije*, ed. B. Grafenauer, D. Perović şi J. Šidak (Zagreb, Belgrad, 1953), pp. 533-53, 800-12. Acesta este şi cea mai cuprinzătoare sinteză asupra istoriei pământurilor şi oamenilor Iugoslaviei de astăzi. Nu există nici o operă de sinteză asupra istoriei Croaţiei din această perioadă care să satisfacă toate cerinţele cercetării moderne. V. Klaić, *Povijest Hrvata* (Zagreb, 1899, 1900) se ocupă de perioada care ne interesează în vol. 1 şi 2. A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest* (Zagreb, 1940) ajunge până la anul 1526. Cea mai bună istorie a Bosniei din această perioadă este cea a lui V. Corović, *Historija Bosne* (Belgrad, 1940), din care numai primul volum a apărut, postum, acoperind perioada de până la sfârşitul secolului al XV-lea. Volumul al treilea al lui V.I. Zlatarski, *Istorija na bălgarskata dăržava* (Sofia, 1940) se referă la istoria Bulgariei din 1187 până în 1280. Pentru perioada următoare, ediţia cehă şi germană a *Istoriei* lui Jireček (vezi Bibl.) este încă cea mai utilă. Note şi corecţii făcute de autorul însuşi au fost publicate de Sf. Argirov (K.J. Jireček, *Istorija na bulgaritę; popravki i dobavki ot samija avtor*, Sofia, 1939). Cea mai recentă şi cuprinzătoare lucrare cu privire la perioada în discuţie poate fi găsită în P. Mutafčiev, *Istorija na bulgarskija narod* (Sofia, 1943), 2 vol. O relatare mai scurtă este inclusă în cartea lui I.S. Deržavin, *Istorija Bolgarii* (Moscova, 1946), vol. II, pp. 128-161. Foarte utilă poate fi şi *Dějiny národa bulharského* (Praga, 1930) a lui F. Hýbl precum şi monografia lui F.I. Uspenski asupra formării celui de-al doilea imperiu bulgar (*Obrazovanie vtorogo bolgarskogo carstva*, Odessa, 1879).

[2] Originea celor doi fraţi face subiectul unei puternice controverse între istoricii bulgari şi cei români, primii declarând că erau bulgari, iar ceilalţi susţinându-le originea vlahă. Vlahii, care vorbeau o limbă latină asemănătoare cu româna, erau mai ales nomazi, ducând o viaţă pastorală, în Balcani, sub supremaţia bizantinilor şi bulgarilor. Ei erau descendenţii populaţiei dace evacuate de romani în provinciile romane de pe malul drept al Dunării (vezi F. Dvornik, *The Slavs*, pp. 186 ff.). Latinizarea lor, care începuse în Dacia, a fost încheiată în noul habitat. Unii s-au stabilit probabil în anumite zone din Transilvania, ţara strămoşilor lor, aflată atunci sub stăpânirea bulgarilor, înainte de invazia maghiarilor în Bazinul Dunării. Pe maghiari nu-i interesau regiunile muntoase şi le-au lăsat neatinse. Numărul maghiarilor a crescut ulterior, când regii lor au început să colonizeze regiunile depopulate în urma invaziei mongole. În ce priveşte originile lui Petru şi Asan, s-a stabilit, se pare, că erau vlahi. Statul întemeiat de ei era totuşi bulgar. Pentru o expunere clară a controversei şi o bibliografie exhaustivă asupra subiectului, conţinând şi noi şi importante contribuţii, vezi studiul lui R. Lee Wolff, „The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204" în *Speculum*, vol. 24 (1949), pp. 167-206.

[3] Stabilirea unui imperiu latin a schimbat complet situaţia din Balcani. După cum se vede în harta nr. 3, fiefurile împăratului latin erau regatul latin al Salonicului, ducatul latin al Atenei şi principatul latin al Ahaiei, veneţienii câştigându-şi şi ei autoritatea în insulele din Marea Egee. Statul despotului bizantin al Epirului, întemeiat de Mihail Anghelos Comnenul, era cel mai apropiat de statele slave şi s-a aliat cu imperiul bizantin al Niceei pentru a restabili imperiul grec în Constantinopol. Unii membri ai familiei Comnenilor au pus bazele imperiului Trebizondei pe coastele Mării Negre din Asia Mică. Acesta a rezistat până în secolul al XV-lea. Domenii senioriale greceşti au fost de asemenea întemeiate în Rhodos, Philadelphia şi Grecia.

[4] Există mărturii în acest sens într-o scrisoare păstrată în Registrul lui Honorius al III-lea şi publicată de cardinalul C. Baronius în *Annales Ecclesiastici* (Ed. Od. Raynald, A. Theiner, Bar-le-Duc, 1870, vol. 20, anul 1220, no. 37): „Aşa cum toţi creştinii te iubesc şi te preţuiesc privindu-te ca pe un părinte şi stăpân, la fel şi noi dorim să fim considerat un fiu credincios al Bisericii Catolice, încrezător fiind că binecuvântarea şi recunoaşterea lui Dumnezeu şi a ta va coborî întotdeauna asupra coroanei şi ţării noastre; pentru aceasta îl trimitem la tine pe episcopul nostru, Metodius, şi poate că tu ne vei face onoarea de a ne răspunde în scris, dacă îţi va face plăcere, prin intermediul purtătorului prezentelor scrisori, ce a hotărât Sfinţia ta, preabunule părinte". Această scrisoare pare să fi ajuns la Roma în martie 1220. În acest caz, am putea trage concluzia că regele Ştefan a trimis un mesager special, pe episcopul de Ras probabil, la papă în 1219, pentru a-şi reînnoi promisiunile de supunere şi credinţă şi a-l asigura pe acesta că apropierea de patriarhul Niceei nu trebuie privită ca o lipsă de respect faţă de Roma.

[5] În Durazzo, fostul rege şi-a pierdut soţia grecoaică, fugită cu un baron francez. Cu inima zdrobită, Radoslav pare să se fi întors în pământul său natal, unde s-a călugărit luându-şi numele de Ioan şi a murit în Mănăstirea Studenica. Soţia sa necredincioasă s-a căit şi a devenit şi ea călugăriţă într-o mănăstire greacă. Aceste incidente ilustrează foarte bine manierele şi mentalitatea perioadei.

[6] De exemplu, Béla al IV-lea, într-o lungă scrisoare (nr. 308, în colecţia lui A. Theiner – vezi bibliografia acestui capitol) i-a cerut papei să-l asigure că el singur va rămâne legat apostolic în Bulgaria, cu puterea de a stabili limitele noilor dioceze în ţara cucerită şi de a numi episcopi – „o dată ce toate aceste privilegii îi fuseseră cândva conferite Sf. Ştefan,

înaintaşului nostru, binecuvântată fie-i amintirea". Aşa înţelegeau ungurii în 1238 privilegiile conferite de papa Silvestru al II-lea şi împăratul Otto al III-lea lui Ştefan I, când ducele Ungariei s-a alăturat noului Imperiu Roman, restabilit de Otto (pentru detalii, vezi F. Dvornik, *The Slavs*, pp. 261 ff.). Această interpretare ar fi putut da naştere legendei ungare conform căreia primul rege ungur ar fi fost legat papal şi această demnitate era ereditară. Papa a fost vizibil pus în încurcătură de această cerere, dar el le-a garantat în cele din urmă privilegiul ca simbolul crucii să fie purtat înaintea regelui şi a armatei sale – „pentru a întări evlavia poporului". Chiar şi această concesie a fost mult folosită în legendele ungare în apărarea obiceiului ca înaintea regelui ungar, printr-un privilegiu special, să fie întotdeauna purtată crucea.

[7] Înaintarea bulgarilor şi a trupelor cumane era atât de rapidă încât arhiepiscopul sârb a considerat că e de preferat să-şi mute reşedinţa de la Žiča la Peć (Ipek), care a rămas de atunci până în 1766 centrul Bisericii Sârbe autonome.

[8] Svetislav şi-a păstrat titlul de ţar, dar ca vasal al Ungariei. Fiul lui Béla, Ştefan, care îl învinsese pe Svetislav, şi-a adăugat la titlul regal, când a urcat pe tronul Ungariei în 1270, pe acela de „rege al Bulgariei". Toţi succesorii lui au continuat să folosească acest titlu până în 1918.

[9] A. Theiner, ed., *Vetera Monumenta* (vezi Bibl.), vol. I, pp. 376 ff: ..."olim quondam magnifico viro Michaele Palaeologo ... eo tempore Constantinopoli residente, professus fueris, in palatio Blaskavia (sic) coram nobis ... oraculo vive vocis te pape Romano immediate subesse". Asupra misiunii lui Geronimo de Ascoli din 1272, vezi Potthast, *Regesta pontif. Rom.* (vezi bibl.). vol. 2, p. 1826. Vezi *ibid.*, instrucţiunile date lui Geronimo de Grigore al X-lea, nr. 20633, 20638, 20766, 20810. F. Hýbl în istoria naţiunii bulgare (*Dějiny národa bulharského*, Praga, 1930), vol. I, p. 230, consideră această supunere o iniţiativă a Mariei, după Conciliu, ceea ce este o greşeală. Geronimo a fost ales ministru general al ordinului său în 1274, pe când se afla în Constantinopol. E adevărat că el a mai fost trimis o dată la Constantinopol de Inocenţiu al V-lea în 1276 pentru a obţine acordul definitiv în legătură cu unirea (Potthast, *ibid.*, vol. II, p. 1708, nr. 21142 ff.). Geronimo şi însoţitorii săi nu au ajuns însă la Constantinopol de această dată pentru că înainte de a urca la bordul vasului în Ancona, ei au aflat că papa care-i trimisese murise. Succesorul lui, Ioan al XXI-lea, alesese doi dominicani şi doi episcopi pentru a transmite mesajele lui Inocenţiu al V-lea către împărat. Geronimo nu putea fi deci în Constantinopol în 1276. (Cf. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, Berlin, 1903, pp. 566, 572.) F. Hýbl a trecut cu vederea aceste detalii (vezi şi remarcile sale „K dějinám cirkevní unie lyonské" în *Český Časopis historický* („Revista cehă de istorie"), vol. 29, 1923, pp. 181-83).

[10] Cea mai teribilă dintre intrigile sale a fost asasinarea lui Svetislav, pe care l-a invitat la Târnovo şi l-a recunoscut drept „fiul" ei, care ar fi trebuit să domnească împreună cu fiul ei natural, „fratele" lui Svetislav, Mihail.

[11] Vezi recenta monografie a dinastiei Šišman scrisă de A. Burmov, *Istorija na Bulgarija prěz vremeneto na Šišmanidov* 1323-1396, partea I, publicată într-un *Godišnik* al Universităţii din Sofia, Hist. phil. Fakult., vol. 43 (Sofia, 1947).

[12] Nu se ştie dacă el şi-a păstrat ceva pământ în Serbia. Unii scriitori contemporani l-au considerat pe regele Dragutin conducătorul legitim şi pe Milutin doar regentul care urma să predea puterea fiilor lui Dragutin. Lui Dragutin i s-a conferit titlul regal de către toţi contemporanii până la moartea sa, în 1316. În 1284 el a primit de la cumnatul său, regele Ungariei, terenurile administrate sub suzeranitate ungară de către prinţul rus Rastislav. Acestea

cuprindeau teritorii ca Srem (cândva vestitul oraş roman Sirmium), Belgrad, Mačva şi partea de nord a Bosniei. Dragutin a devenit un romano-catolic fervent şi a dus o politică foarte decisă împotriva bogomilismului în regatul său. El i-a adus pe franciscani în Bosnia şi din acel moment, chiar şi sub stăpânirea turcă, ei au jucat un rol important în dezvoltarea politică şi culturală a ţării. Dragutin şi-a căsătorit fiica cu Ştefan Kotroman, care a guvernat restul Bosniei ca ban, sub suzeranitatea Ungariei şi a lui Dragutin. Această înrudire cu dinastia Nemanja a fost exploatată după dispariţia acestora de către nepotul lui Ştefan, banul Tvrtko, care şi-a atribuit titlul imperial şi a pretins succesiunea la tronul Serbiei.

[13] Pentru detalii în legătură cu prinţesele bizantine din Serbia medievală, vezi monografia lui M. Laskaris, *Vizantijske princeze u srednjevekovnoj Srbiji* (Belgrad, 1926).

[14] Din fericire, tentativa nu a avut succes şi Ştefan a fost destul de inteligent să ascundă acest fapt.

[15] Scrisorile papale (A. Theiner, *op. cit.*, vol. I, pp. 359 ff., 410 ff.) sunt o lectură interesantă. Nicolae al IV-lea i-a trimis, de asemenea, o scrisoare patriarhului Bulgariei – numindu-l arhiepiscop – şi l-a luat pe Uroš al II-lea împreună cu regatul său sub protecţia Sfântului Scaun. Totul a fost însă zadarnic.

[16] Efortul lui Dušan de a obţine sprijinul maritim al Veneţiei pentru planurile sale de cucerire a Constantinopolului a rămas totuşi fără nici un rezultat. Veneţienii preferau să trateze cu conducători greci slabi din Constantinopol decât cu un conducător sârb puternic.

[17] Corespondenţa papei demonstrează că proiectul era serios. Nu numai că papa a răspuns la solia lui Dušan şi le-a dat instrucţiuni detaliate propriilor trimişi cu privire la reformele ce trebuiau introduse în „regatul Rasciei, Albaniei şi Serbiei", dar el s-a şi adresat personal reginei Elena, lui Ioan, patriarhul (sic) Serbiei, ierarhilor celor trei ţări şi tuturor miniştrilor de la curtea lui Dušan. (A. Theiner, *op. cit.*, vol. II, pp. 8-17). Iniţiativa lui Dušan e cu atât mai interesantă cu cât în *Zakonik*-ul său el a demonstrat o atitudine extrem de nefavorabilă faţă de catolicism.

[18] Tvrtko a fost încoronat rege al Serbiei şi Bosniei în 1377 la Mileševo. Asupra ceremonialului acestei încoronări, cf. N. Radojčić, *Obred krunisanja bosanskoga kralja Tvrtka I; prilog istoriji krunisanja srpskih vladara u srednjem veku* (Belgrad, 1948). Vezi, în V. Klajić, *Geschichte Bosniens* (Leipzig, 1884), pp. 202 ff., traducerea declaraţiei regale a lui Tvrtko. Cf. studiul lui V. Čorović, *Kralj Tvrtko i Kotamić* (Belgrad, 1925). Asupra istoriei Bosniei şi Herţegovinei până la 1463, vezi lucrarea *Poviest Hrvatskih zemlja Bosne i Hercegovine... do g. 1463* (Sarajevo, 1942), scrisă de istorici croaţi de marcă.

[19] A existat din acest moment un fel de schismă între patriarhatul ecumenic şi exarhatul bulgar, ridicat la rangul de patriarhat după primul război mondial. Relaţiile dintre cele două patriarhate au fost normalizate în 1945.

[20] Vezi, în continuare, Capitolul al X-lea.

CAPITOLUL AL VI-LEA
ORGANIZAREA POLITICĂ A STATELOR SLAVE ÎN EVUL MEDIU

Vechiul principiu slav al diviziunii depăşit în Boemia – Cea mai veche organizare politică în Boemia – Originile nobilimii cehe – Trăsături caracteristice ale feudalismului ceh, „dreptul pământului" – Dezvoltarea nobilimii ca o clasă specială – Poziţia înaltului cler şi a orăşenilor din Boemia – Boemia, stat dualist – Încercări de creare a unui nou cod de legi – Maiestas Carolina, *simbolul coroanei statului – Trăsături caracteristice ale originii nobilimii poloneze – Poziţia înaltului cler şi a orăşenilor în Polonia – Nobilimea poloneză în calitatea ei de clasă conducătoare* – Corona regni Poloniae, regnum – *Succesiunea la tronul Poloniei, reformele lui Cazimir – Reforme administrative – Slovenii – Slovacii şi evoluţia politică din Ungaria – Mathias Csak şi slovacii – Reformele angevinilor şi ale slovacilor – Statutul politic al croaţilor – Adunările croaţilor, influenţele ungare în Slavonia – Păstrarea dreptului romano-bizantin în Dalmaţia. Ragusa (Dubrovnik) – Organizarea celui de-al doilea imperiu bulgar după modelul bizantin – Elemente bizantine şi occidentale în Serbia medievală – Originile aristocraţiei sârbe,* pronoia, *situaţia religioasă, oraşele sârbeşti, codul lui Dušan*

Începând cu secolul al XII-lea, soarta cehilor, slovacilor, polonezilor, croaţilor şi slovenilor a început să fie tot mai strâns legată de aceea a Europei occidentale, care le-a oferit majoritatea structurilor ce aveau să inspire şi influenţeze progresul lor social, religios, literar şi cultural. Era de aşteptat deci ca organizarea politică a respectivelor state să fie, de asemenea, inspirată de instituţiile apusene.

În evoluţia lor politică şi socială, cehii şi polonezii au fost dezavantajaţi în secolele al XI-lea şi al XII-lea de vechiul principiu slav conform căruia conducerea ţării era un fel de prerogativ al casei regale, fiecare dintre membrii acesteia având dreptul la guvernare.[1] Acest principiu a dus la diviziunea ţărilor în mici principate, care au pierdut cu timpul conceptul interesului comun într-un regat comun. Aplicarea acestui principiu a fost dezastruoasă mai ales pentru Polonia, determinând în cele din urmă pierderea a două provincii bogate ca Silezia şi Pomerania. În Boemia, de asemenea, rivalitatea dintre prinţii Přemyslizi a dus aproape la dezintegrarea ţării, plasându-l în mod temporar pe fiecare duce în parte într-o dependenţă directă faţă de împărat. Pericolul a crescut cel mai mult în timpul împăratului Frederic Barbarossa.

Această soartă a fost însă, din fericire, evitată în ultimul moment de Přemysl I. Faptul că membrii dinastiei Přemyslizilor nu erau la fel de numeroşi ca membrii dinastici Piast din Polonia şi acela că sistemul prerogativelor casei regale a dispărut între 1200 şi 1204 au salvat Boemia de o situaţie în care ar fi împărtăşit, din acest punct de vedere, soarta Poloniei sau a statului kievean.[2] Aşa cum s-a văzut, relaţiile Boemiei cu imperiul au fost în cele din urmă reglate şi statutul suveran al regatului confirmat prin Bula de Aur a Siciliei şi Bula de Aur a lui Carol al IV-lea. Caracterul

ereditar al succesiunii la tron în Cehia a fost astfel stabilit, deşi principiul primogeniturii, stabilit de Přemysl I în 1216, a devenit definitiv abia în 1341. Chiar şi atunci era totuşi necesar ca drepturile moştenitorului să fie confirmate de adunarea naţională, reprezentată de nobilime, şi recunoscute de împărat.

Puterea ducelui Boemiei a fost iniţial absolută – acesta nu era obligat să o împartă cu nimeni. El era cel ce împărţea funcţiile de la curte şi tot el îi numea pe guvernatorii provinciilor, care erau probabil organizate pe baza unificării triburilor slave din Boemia în secolele al IX-lea şi al X-lea. În Moravia, sistemul prerogativelor princiare a conferit un caracter specific diviziunii ţării în provincii. Ducii erau singurii care-i controlau pe jupani (*župan – supanis beneficiarius*), ulterior numiţi *comes*, *praefectus*, *castellanus*, cărora li se încredinţase administrarea provinciilor. Ducele îşi alegea curtenii din propria sa suită. Provinciile erau administrate din diferitele castele şi reşedinţe ale jupanilor (sau guvernatorilor).[3] Jupanul fiecărei provincii era şi comandantul garnizoanei castelului şi, în caz de război, al oricărui corp de armată recrutat de urgenţă în provincie. La curte, au apărut treptat multe funcţii după modelul celor occidentale. Prima dintre ele, aceea de jupan al curţii (*comes palatinus*) a dispărut destul de timpuriu, dar cea de *summus camerarius*, primul şambelan, şi-a păstrat importanţa.

Guvernatorii castelelor îşi exercitau de asemenea controlul asupra poliţiei provinciilor, a finanţelor şi a justiţiei. Doar începând cu prima jumătate a secolului al XIII-lea au început să fie numiţi demnitari regali speciali (*villici*) pentru a-i degreva pe guvernatori de funcţiile judiciare şi pentru a funcţiona ca nişte comisari de poliţie ai diferitelor districte. Guvernatorii erau remuneraţi pentru serviciile lor prin intermediul unor beneficii ducale şi a unei părţi din taxele percepute.

Originea nobilimii cehe şi creşterea importanţei ei în stat au fost, de asemenea, influenţate de obiceiurile occidentale. Existau persoane ridicate deasupra statutului de oameni liberi, dar de rând, prin simplul fapt că se aflau în serviciul prinţului. Ascensiunea nobilimii pare să fi fost totuşi destul de târzie în Boemia şi Polonia. Denumirea cehă a nobilimii – *šlechta* – indică o influenţă germană în ascensiunea acestei clase,[4] termenul provenind din vechiul cuvânt german *slahta* (în germana modernă, *Geschlecht*), însemnând „rasă". În plus, cu timpul s-a creat diferenţa dintre marea şi mica nobilime, cea din urmă fiind clasa oamenilor liberi capabili să-şi îndeplinească serviciul militar la cavalerie. Dar această evoluţie a fost mai lentă decât în alte părţi ale Europei. În secolele al XII-lea şi al XIII-lea, oamenii liberi ce luptau călare erau încă numiţi simplu „oşteni de rangul al doilea" (*milites secundi ordinis*) fără a fi consideraţi nobili. Ei au ajuns la rangul de nobili abia în secolul al XIV-lea, fiind numiţi *rytíři* sau *vladyky*, cavaleri sau nobili, pentru a fi deosebiţi de vechea mare nobilime, ai cărei membri erau numiţi baroni (*barones*, *domini*). După obiceiul german, ducii şi înalta nobilime au început să-i folosească pe şerbi pentru a îndeplini anumite sarcini la curţile şi conacele lor sau în administrarea domeniilor

(*villici, ministeriales*). Influenţa germană e demonstrată şi de alte obiceiuri cum ar fi introducerea panaşului, construirea de castele sau obţinerea unor titluri de familie.

Influenţa marii nobilimi în administraţia statului a evoluat conform aceloraşi direcţii existente şi în Germania sau în restul Europei apusene. Există totuşi o anumită diferenţă specifică Boemiei. Feudalismul pătrunsese desigur şi în ducatul Boemiei, dar instituţiile sale nu s-au dezvoltat niciodată în Boemia în acelaşi grad ca în restul Europei de vest. Aşa cum s-a văzut, feudalismul a fărâmiţat Germania şi Italia în numeroase principate, dar în Franţa şi Anglia el a devenit, pentru o perioadă cel puţin, baza unei noi şi solide ordini politice. Nici o astfel de evoluţie nu s-a materializat în Boemia. Familiile nobile erau mai puţin interesate de fiefuri şi funcţii care nu erau ereditare. Membrii lor erau doritori să obţină proprietăţi libere de obligaţii faţă de senior şi care să rămână pe cale ereditară în familiile lor.

Sistemul feudal occidental le oferea nobililor anumite garanţii împotriva abuzurilor absolutismului regal, le proteja libertăţile şi privilegiile şi le asigura participarea la guvernarea efectivă a regatului. În Boemia, marea nobilime a reuşit să obţină rezultate similare susţinând drepturile şi libertăţile care apăruseră fie pe baza vechilor tradiţii şi concepţii autohtone, fie din concesiile şi garanţiile obţinute de la duci şi regi. Respectivele drepturi şi libertăţi erau cunoscute sub expresia „dreptul pământului" (*Zemské právo, ius terrae*). Această evoluţie a avut avantajul că a împiedicat ducatul Boemiei să devină un conglomerat de principate cvasi-independente. Pe de altă parte, codificarea drepturilor teritoriale a limitat considerabil puterea conducătorului.

Prima confirmare a acestor privilegii a fost obţinută de nobili de la ducele Conrad Otto în 1189. Statutele originale nu s-au păstrat, dar documentele succesorilor lui Conrad ce confirmau statutele acestuia, *iura Conradi*, le ofereau oamenilor liberi anumite garanţii împotriva abuzurilor puterii regale şi împotriva intervenţiei marilor jupani în tribunalele provinciale. Ele reprezentau o mare schimbare a drepturilor ereditare, care se extindeau şi asupra fiicelor şi fraţilor unui nobil decedat. În plus, le ofereau mai multă siguranţă nobililor, stipulând că aceştia puteau fi dezmoşteniţi sau li se puteau confisca proprietăţile numai după o lungă procedură juridică în acord cu obiceiul pământului.

Promulgarea statutelor lui Conrad a pus capăt definitiv perioadei aşa-numitului despotism patriarhal al ducilor în Boemia. Chiar dacă aceste schimbări se adresau tuturor oamenilor liberi şi fuseseră obţinute cu ajutorul clasei nobiliare inferioare a cavalerilor, doar marea nobilime a profitat din plin de situaţia cea nouă. Libertăţile şi privilegiile au fost confirmate şi înmulţite de ultimii Přemyslizi şi au devenit baza dezvoltării stărilor sociale în Boemia.

Oamenii liberi cu proprietate mai mică au profitat şi ei de această situaţie. Obţinând garanţii importante pentru securitatea proprietăţii lor şi a statutului de oameni liberi, ei nu mai erau nevoiţi să caute aceste garanţii plasându-se sub protecţia

marii nobilimi şi acceptând obligaţii feudale. Consecinţa acestui fapt a fost creşterea numărului de cavaleri care puteau pretinde un oarecare statut nobiliar.

Aceasta nu înseamnă însă că obligaţiile feudale erau disprețuite de înalta nobilime. Obţinerea unei demnităţi la curte sau într-una din provincii presupunea o creştere considerabilă a influenţei şi puterii lor. Astfel, nobilii încercau nu numai să-şi extindă patrimoniile ereditare, ci şi puterea, prin obţinerea unor beneficii regale. Curând, ei au început să considere beneficiile aferente funcţiei şi funcţia însăşi ereditare. În felul acesta, s-a dezvoltat jurisdicţia patrimonială în secolul al XIII-lea şi nobilii au început să-şi exercite jurisdicţia direct asupra supuşilor lor.

În ciuda acestei evoluţii, regele era în continuare considerat singura sursă a legii şi îşi manifesta puterea supremă prin garantarea multor dispense faţă de jurisdicţia impusă demnitarilor regali. În felul acesta el a consfinţit indirect noua stare de lucruri, limitându-şi propria putere.

Încurajată de succes, nobilimea s-a revoltat împotriva regelui Wenceslas I, aliindu-se cu fiul său Přemysl. Chiar dacă regele a reuşit să-şi menţină poziţia, începând cu acel moment nobilii au format o clasă socială aparte, care îi înlocuia pe vechii jupani şi se distingea de restul populaţiei prin originea nobilă a membrilor săi, precum şi prin prin bogăţia şi privilegiile lor în viaţa publică şi privată. Nobilii care nu exercitau nici o funcţie au fost şi ei admişi ulterior în această clasă. Astfel, clasa nobililor, cu strălucitoarele lor curţi şi cu suitele lor numeroase, se afla într-o continuă ascensiune.[5]

Cealaltă clasă socială care a început să se contureze a fost aceea a înaltului cler. Boemia a fost martora unor urmări furtunoase ale controversei de investitură din timpul domniei lui Přemysl I. Întors de la Roma, unde participase la conciliul de la Lateran din 1215, convocat de Inocenţiu al III-lea, Andrei, episcopul Pragăi, a început lupta pentru completa emancipare a Bisericii din Boemia faţă de orice intervenţie a laicilor. Lupta a fost lungă şi aprinsă, dar în ciuda interdicţiilor sale şi a intervenţiei directe a Romei, Andrei nu a reuşit să-şi atingă scopul întru totul. Biserica din Boemia nu a reuşit să obţină scutirea de taxe şi de alte îndatoriri publice. Ea a reuşit totuşi să-şi asigure într-o anumită măsură propria sa jurisdicţie (*privilegium fori*) şi mai multă libertate a numirilor în diferite funcţii eclezіastice. Desigur, ca şi marea nobilime, înaltul cler a obţinut jurisdicţia civilă asupra locuitorilor proprietăţilor eclezіastice.

Orăşenii din noile centre urbane ce au început să se dezvolte în regat încă de la sfârşitul secolului al XII-lea nu au reuşit să-şi obţină recunoaşterea ca o clasă socială separată în această perioadă. Oraşele erau mai ales fondate de colonişti germani, aduşi de ultimii Přemyslizi, şi erau organizate după modelul german, folosind în administraţie fie legea din Magdeburg, fie pe cea din Nürnberg. Ele nu se aflau sub incidenţa jurisdicţiei jupanilor şi erau scutite de îndatoririle publice, având propria lor jurisdicţie şi dreptul de a-şi menţine forţele armate proprii.

Orăşenii din Praga şi din Kutná Hora (Kuttenberg) – unul dintre cele mai importante centre miniere ale extracţiei argintului din Boemia – deveniseră extrem de bogaţi şi au făcut o încercare extrem de îndrăzneaţă, în 1309, de a obţine participarea la guvernarea ţării prin confiscarea principalelor funcţii publice din regat. Încercarea lor nu a reuşit însă şi clasa orăşenilor a fost recunoscută ca clasă aparte abia în 1421. Ca şi în Germania, orăşenii şi înaltul cler erau cei mai buni aliaţi ai regilor în lupta lor împotriva influenţei crescânde a marii nobilimi.

Cea mai importantă consecinţă a dezvoltării aşa-numitului *ius terrae* a fost aceea că, de la începutul secolului al XIII-lea, statul ceh ar putea fi descris drept dualist, o dată ce puterea politică nu mai era deţinută doar de rege, ci şi de clasele privilegiate, reprezentând Naţiunea. O ilustrare uimitoare a acestei evoluţii ne este oferită de faptul că din acel moment marea nobilime, ca clasă aparte, însoţită ulterior şi de alte clase sociale, a convocat Naţiunea şi a ajuns să-şi folosească propriul sigiliu pe documente de stat, alături de cel regal. În scurt timp, funcţiile şi tribunalele curţii regale au fost transformate în funcţii şi tribunale ale pământului. Acestea, controlate de nobilime, au înlocuit temporar dieta, care a început să se dezvolte cu adevărat ca instituţie numai în secolul al XV-lea. Introducerea registrului proprietăţilor funciare – *tabulae terrae* – un fel de *Domesday Book* a cehilor – ilustrează clar această interesantă evoluţie, specifică regatului Boemiei.

Aşa cum am explicat deja, baza „dreptului pământului" se află în tradiţiile locale aşa cum s-au dezvoltat ele până la sfârşitul secolului al XII-lea. Au existat totuşi, trei încercări ale regilor de a crea un nou cod juridic. Prima încercare a fost făcută de Přemysl al II-lea în 1271. Din nefericire, nu s-au păstrat prea multe informaţii despre motivele şi caracterul acestei iniţiative. Přemysl al II-lea a fost poate inspirat de exemplul curţii franceze sau poate că a încercat să stabilească un cod al drepturilor regale, tot mai mult subminate de *ius terrae*.[6] Totuşi, iniţiativa sa a rămas sterilă datorită opoziţiei marii nobilimi.

A doua încercare, întreprinsă de Wenceslas al II-lea, e chiar mai interesantă şi avem mult mai multe informaţii cu privire la motivele şi caracterul ei. Tânărul rege era, evident, influenţat de exemplul francez fiind, în acelaşi timp, şi un mare admirator al noii şcoli de drept roman, ce începuse să înflorească la Bologna. El l-a invitat pe unul din juriştii italieni, Gozzio de Orvieto, la Praga pentru a-l sfătui în legătură cu codul de legi plănuit. Dar Wenceslas al II-lea nu a avut mai mult noroc decât regele Eduard I al Angliei (1272-1307), care plănuise reforme similare în regatul său. Nobilimea engleză, mulţumită cu dreptul cutumier englez şi cu Magna Charta, a respins propunerea regelui şi a declarat categoric: *„Nolumus leges Angliae mutari"*. Nobilimea cehă a urmat fără să ştie exemplul englez.

Şederea lui Gozzio la curtea Boemiei nu a fost totuşi complet lipsită de importanţă pentru istoria legislaţiei cehe. Legea minelor[7], o admirabilă pagină de jurisprudenţă, publicată de Wenceslas al II-lea, a fost în mare parte lucrarea lui Gozzio. În

introducerea la această lucrare, Wenceslas își trădează entuziasmul față de dreptul roman, autonumindu-se, după modelul împăraților romani, *lex animata*, lege vie.

O a treia încercare de a introduce noi coduri de legi în Boemia a fost aceea a lui Carol al IV-lea. Codul său, *Maiestas Carolina*,[8] nu pare să fi fost totuși influențat de noua școală de drept roman, deși Carol cunoștea foarte bine această școală. În introducerea la codul său, Carol citează drept sursă introducerea lui Frederic al II-lea la *Constitutiones regni Siciliae*. În compunerea celor 109 statute, Carol a fost inspirat de tradițiile autohtone și de dorința lui de a întări puterea regală dar și de a le dezvolta supușilor săi o concepție mai înaltă asupra statului, plasând interesele acestuia deasupra țelurilor egoiste ale nobililor sau a simplelor capricii ale conducătorilor.

Dincolo de dispozițiile privitoare la dreptul public și constituțional, codul de legi conține și reguli privitoare la dreptul penal și civil precum și reguli de procedură în cadrul proceselor. Carol ținea foarte mult la grăbirea procedurii în dreptul penal și a dispus ca delictele penale să iasă de sub incidența jurisdicției tribunalelor provinciilor și să fie judecate de așa-numiții executori (*popravčí*). Acești demnitari par să fi existat și înainte de domnia lui Carol, dar împăratul a fost cel care, prin intermediul codului său, le-a extins jurisdicția asupra delictelor penale.

Chiar dacă acest cod nu a fost o expunere sistematică a legii în Boemia și nu a fost acceptat ca un manual oficial din cauza unor inovații pe care nobilii le-au respins, *Maiestas Carolina* a avut o mare importanță în întărirea elementului monarhic în constituția Boemiei.[9] Tot meritul lui Carol a fost și acela de a fi consolidat ideea monarhică printr-o concepție mai înaltă asupra statului, simbolizat de coroana regală a Boemiei. Se știe că această concepție provenea din Occident[10], dar ea intrase deja în uz și în Boemia în a doua jumătate a secolului al XII-lea. Coroana a devenit cu atât mai importantă ca simbol al statului cu cât, după dispariția dinastiei Přemyslizilor, principiul dinastic care unea oamenii și pământurile a dispărut și el. Chiar și Ioan de Luxemburg era conștient de semnificația acestui simbol. Carol învățase în Franța să aprecieze importanța simbolică a coroanei și a ceremoniei de încoronare și folosea aceste simboluri pentru a-și exprima ideea mai înaltă asupra statului. La acest lucru se gândea el atunci când a comandat o nouă coroană pentru încoronare, care urma să fie depusă pe capul Sf. Wenceslas (mort în 929), „moștenitorul pământurilor Boemiei", și când a creat, cu atâta grijă și evlavie, un nou ritual de încoronare.[11] Această idee a coroanei regatului (*corona regni*) ca simbol al unei concepții mai înalte a statului a ajuns din Boemia și în Polonia, unde a contribuit, de asemenea, la renașterea și consolidarea regatului în timpul lui Łokietek și Cazimir cel Mare.

Dezvoltarea politică și socială în Polonia medievală prezintă, în unele privințe, anumite similarități cu aceea din Boemia, dar în alte privințe ea diferă considerabil de toate realizările națiunilor central-europene din această perioadă. La fel ca în

Boemia, puterea ducelui era absolută o dată ce unificarea triburilor fusese dusă la bun sfârşit de către dinastia Piast în perioada timpurie a istoriei Poloniei. Această perioadă de absolutism patriarhal a dăinuit în Polonia, ca şi în Boemia, până în secolul al XIII-lea. În timpul secolelor al X-lea şi al XI-lea, marii regi din dinastia Piast, de la Mieszko I (960-992) la Boleslav al III-lea „Gură-strâmbă" (1102-1138), au creat un puternic sistem monarhic, exploatat cu mare inteligenţă.[12]

În sfera socială, vechea Polonie nu cunoştea nici nobilimea nici feudalismul. Toţi membrii clanurilor erau liberi, cu excepţia prizonierilor de război şi a robilor. Diferenţele de clasă s-au putut observa totuşi destul de timpuriu. Era ceva normal ca bătrânii clanurilor (*starosta*) să înceapă să se considere superiori restului poporului. Toţi oamenii liberi erau potenţiali oşteni, dar prinţii îşi păstrau propriile suite (*drużyna*) sau gărzi. Membrii acestora nu erau numai luptători şi comandanţi militari ai oamenilor liberi, ci şi guvernatori ai castelelor fortificate ale ducelui (*gródy*), care reprezentau centrele administraţiei politice a ţării.

În acest fel, a început să apară cu timpul o clasă de privilegiaţi, distingându-se prin bogăţia sau prin poziţiile lor proeminente, pe care conducătorul îi invita să le ocupe. Numărul celor privilegiaţi a crescut considerabil în timpul perioadei în care Polonia s-a dezintegrat în ducate separate, fiecare duce avându-şi propria curte şi propria suită. Necesitatea apărării graniţelor şi aceea de a purta diferite războaie impunea un număr mare de cavaleri războinici, cu o pregătire militară superioară aceleia a unor simpli oameni liberi. Ducii obişnuiau să-i răsplătească pentru serviciile lor dăruindu-le pământuri şi astfel ei au început să se distingă tot mai mult de oamenii de rând. Acestea au fost originile micii nobilimi. Ţăranii liberi au devenit treptat tot mai legaţi de familiile nobile sau de instituţiile ecleziastice. O împărţire destul de clară în clase – marea nobilime, cavalerii şi oamenii de rând, în principiu liberi încă – a început să se definitiveze tot mai mult deşi, în contrast cu evoluţia din Boemia, cavalerii se bucurau de aceleaşi privilegii ca şi marea nobilime. Diferenţierea clasei nobililor faţă de restul populaţiei a fost marcată de accentuarea adoptării obiceiului german de a folosi panaşul şi titlurile de familie. Panaşul a fost introdus în Polonia mai târziu decât în Boemia – abia în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, generalizându-se abia spre sfârşitul respectivei perioade.[13]

În contrast cu evoluţia din Boemia, în Polonia înaltul cler a fost primul care a reuşit să se afirme ca o clasă separată, obţinând astfel o poziţie importantă în stat. Clerul era clasa celor educaţi. Ei erau cei ce se îngrijeau de corespondenţa ducelui cu alţi conducători, întocmeau documentele legale şi pronunţau sentinţele. Primele privilegii ale clerului au fost votate la Sinodul de la Łęczyca din 1180 şi au fost extinse în 1211 (1210) şi 1214-1215, datorită lui Henric Kietlicz, arhiepiscop de Gniezno (Gnesen) (1199-1219). El a fost principalul protagonist al reformelor ecleziastice în spiritul lui Grigore al VII-lea în Polonia. Proprietatea ecleziastică a fost scutită de majoritatea obligaţiilor publice, iar clerul şi-a obţinut o completă autonomie în reglarea afacerilor interne prin intermediul propriilor sinoade.

Importante privilegii judiciare au fost de asemenea garantate clerului datorită influenţei benefice exercitate de Biserică în calitatea sa de principală apărătoare a unităţii Poloniei şi rolului important jucat adeseori de papalitate în apărarea independenţei Poloniei împotriva pretenţiilor diferiţilor împăraţi. Marii demnitari ai Bisericii au reuşit astfel să obţină şi să-şi menţină poziţia de clasă privilegiată – în contrast cu situaţia existentă în Boemia.

Organizarea orăşenilor ca o clasă socială aparte a urmat celei a înaltului cler. Oraşele s-au dezvoltat din suburbiile ce se întindeau cândva în jurul castelelor, din aşezările stabilite în jurul mănăstirilor şi bisericilor sau din nişte simple sate. Ca şi în Boemia, primii orăşeni erau colonişti germani. Lor li s-au garantat curând privilegii extinse şi scutiri de taxe. Se bucurau de un statut autonom bazat pe legea din Magdeburg. Legile din Środa sau Chełmno, care proveneau din ea, au fost urmate de întemeieri de noi oraşe în Mazovia.[14]

Marea nobilime, care deţinea domenii întinse şi ocupa în mod tradiţional principalele funcţii locale şi de la curte, precum şi mica nobilime, mult mai numeroasă, au devenit deodată conştiente de privilegiile şi libertăţile lor personale precum şi de poziţia socială a clasei lor în momentul dispariţiei dinastiei Piast de pe tronul Poloniei. Cazimir cel Mare, dorind să-i asigure succesiunea la tronul Poloniei nepotului său, Ludovic de Anjou, regele Ungariei, a fost nevoit să le permită nobililor să participe la negocieri. Aceştia au exploatat ocazia oferită pentru a obţine de la Ludovic promisiunea unor noi privilegii în schimbul acceptării sale ca rege al Poloniei (1355).

Aceste privilegii au fost confirmate şi extinse pentru întreaga nobilime în „Carta de la Košice" (Kaschau, Kassa) din 1374. În schimbul acceptării uneia dintre fiicele lui Ludovic ca suverană a lor, nobilii au obţinut de la rege scutirea de orice fel de taxe, cu excepţia unui impozit nominal pe proprietate de doi zloţi pe acru. Pe de altă parte, regele a promis că funcţiile oficiale din provincii vor fi ocupate doar de membrii nobilimii cu reşedinţa în respectivele provincii şi că guvernatorii regali (*starostas*) ai celor douăzeci şi trei de castele importante vor fi întotdeauna membri ai nobilimii poloneze.

Încrederea în sine a nobilimii a crescut considerabil în timpul perioadei de interregn (1382-1384) ce a urmat morţii lui Ludovic şi în timpul primilor doi ani ai domniei prinţesei de zece ani Jadwiga. O altă şansă de a obţine noi privilegii li s-a oferit nobililor când l-au acceptat ca nou rege al Poloniei pe lituanianul Jagiello, a cărui căsătorie cu „regina fecioară" ei înşişi o plănuiseră. Şi mai multe concesii le-au fost acordate în 1399, când Jadwiga a murit fără urmaşi.

Astfel, marea nobilime a devenit clasa conducătoare în Polonia, având în vedere că ea deţinea nu numai cele mai mari domenii ci şi cele mai importante funcţii la curte sau în provincii. Această clasă, împreună cu înaltul cler, formau Consiliul de Stat, prin intermediul căruia exercitau o mare influenţă asupra regelui. O astfel de

poziţie exclusivă şi privilegiată nu era garantată de nici un document special, dar era recunoscută şi respectată deoarece nobilimea forma un grup ferm şi solid.

Aşa cum am menţionat deja, obiceiul de a considera coroana regală un simbol al statului a pătruns din Boemia şi în Polonia. Aceeaşi concepţie se dezvoltase şi în Ungaria şi faptul că între Polonia şi Ungaria existau relaţii cordiale a contribuit la acceptarea acestui obicei şi în Polonia, unde a dobândit o importanţă deosebită. Anterior unificării Poloniei, succesiunea era creditară în multe ducate conduse de dinastia Piast, dar era limitată doar la principate singulare. Când a iniţiat acţiunea sa de unificare, Łokietek nu-şi putea afirma suveranitatea decât asupra propriului său ducat. Din fericire, ideea unui regat polonez fusese deja ridicată înaintea sa de Henric al IV-lea, Přemysl al II-lea (1295) şi Wenceslas al II-lea al Boemiei.[15] Numai după încoronarea sa a reuşit Łokietek să-şi impună suzeranitatea asupra altor ducate. Simbolul coroanei regale l-a ajutat considerabil în acest transfer de suzeranitate. Expresia *Corona regni Poloniae* a fost astfel folosită pentru a desemna toate teritoriile poloneze supuse autorităţii regale, deşi cuvântul *regnum* desemna numai teritoriul supus direct regelui.[16]

Toate acestea demonstrează cât de importantă devenise încoronarea în constituţia poloneză. În secolul al XIV-lea, încoronarea avea loc conform ritualului de încoronare latin, care a fost adaptat la obiceiurile poloneze în secolul al XV-lea, după modelul ritualului de încoronare ceh. Deşi ceremonia de încoronare trebuia să aibă loc la Cracovia, ea a continuat să se înscrie printre prerogativele arhiepiscopului de Gniezno. Numai după încoronare regele putea să-şi exercite toate funcţiile regale în deplinătatea lor.

Având în vedere că, la început, feudalismul nu se impusese încă în Polonia, primii doi regi ai naţiunii au întâmpinat dificultăţi în obţinerea recunoaşterii exprese a supremaţiei lor. Cazimir a observat însă imediat avantajele oferite de sistemul feudal lui Ioan al Boemiei în înglobarea treptată a ducatelor silezience. Cazimir a învăţat această lecţie şi a aplicat-o în încercarea sa reuşită de a integra Mazovia, cu Połţk şi Varşovia, încă guvernată de un duce din dinastia Piast, printre domeniile regale poloneze.

Coroana poloneză a rămas ereditară după renaşterea regatului. Din nefericire, schimbările politice din cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea au favorizat şi transformarea succesiunii ereditare în monarhie electivă. Cazimir cel Mare ar fi putut spera că după moartea nepotului şi succesorului său, Ludovic al Ungariei, tronul va fi ocupat de nepotul şi fiul său adoptiv Cazimir, ducele pomeranian de Słupsk.[17] Dacă această speranţă se împlinea, principiul creditar ar fi putut fi astfel salvat. Totuşi, dorinţa lui Ludovic ca una din fiicele sale să fie recunoscută drept succesoarea lui şi moartea Jadwigăi fără moştenitori au deschis drumul intervenţiei directe a nobilimii în problema succesiunii la tronul Poloniei şi o astfel de intervenţie

era destinată să producă, în cele din urmă, schimbări fundamentale în problema succesiunii.

Puterea supremă a conducătorilor polonezi a fost considerabil redusă începând cu sfârşitul secolului al XII-lea datorită privilegiilor pe care erau obligaţi să le garanteze clericilor, ordinelor religioase, nobililor şi cavalerilor. Cazimir cel Mare a făcut câteva încercări îndrăzneţe de a opri acest proces şi de a întări puterea regală. El a stabilizat sistemul taxelor, numit *poradlne*, în teritoriu, a restabilit drepturile regale asupra proprietăţii de stat şi a pretins veniturile regale obţinute din taxe vamale, minerit şi monetărie. Un merit deosebit ar trebui recunoscut reformelor sale monetare şi încercării sale de a iniţia noi coduri de legi în Polonia. Până la el, sistemul polonez de legi şi procedura judiciară se bazau exclusiv pe dreptul cutumier, care varia adesori în funcţie de ducat. Cazimir a adunat şi sistematizat aceste legi, adăugând câteva hotărâri şi statute noi. El a fost obligat totuşi să respecte diferenţele locale ale vechilor ducate. Statutul Poloniei Mici a fost făcut public în 1346 şi 1347 la adunarea nobililor de la Wiślica, iar statutul Poloniei Mari în acelaşi an, la adunarea de la Piotrków. Ducele de Mazovia, Ziemovit al III-lea a urmat acest exemplu, făcând public statutul Mazoviei, bazat pe cel al lui Cazimir, în 1377.[18]

În codurile de legi iniţiate de el, Cazimir a urmat exemplul lui Carol al IV-lea al Boemiei. Influenţa cehă este evidentă în codurile sale de legi, dar Cazimir pare să fi fost mai mult influenţat de dreptul roman şi canonic decât Carol al IV-lea. El pare să fi fost deosebit de interesat să întărească fundamentele jurisprudenţei în Polonia, pe care reuşise să o scoată din haosul anterior. Pentru a-şi asigura numărul necesar de avocaţi şi jurişti, el a pus bazele unei şcoli de drept în Cracovia, care avea să devină o universitate poloneză.

O altă problemă importantă cu care s-au confruntat primii conducători ai regatului renăscut a fost aceea de a aduce diferitele provincii într-o mai mare dependenţă faţă de rege. Fostele principate erau conduse încă de palatinii sau *voievozii* lor, care controlau administraţia prin intermediul demnitarilor lor. Wenceslas al II-lea al Boemiei se confruntase cu aceeaşi problemă când devenise rege al Poloniei şi încercase să o rezolve prin instituirea unei funcţii speciale – aceea de *staroste* – pentru fiecare provincie, deţinătorii acestei funcţii depinzând de rege. Łokietek a fost obligat să-i urmeze exemplul şi Cazimir a perfecţionat noul sistem. Starostele era numit în fiecare provincie a Poloniei Mari ca reprezentant al regelui. Lui i se încredinţase controlul administraţiei, al problemelor militare şi judiciare. Administraţia Micii Polonii era rezervată direct regelui, care a numit treptat diferiţi demnitari care să-l ajute în exercitarea îndatoririlor sale. Funcţiile de *voievod* şi *castelan* – comandanţi ai castelelor regale, controlate de familiile nobile locale – care erau deja considerate ereditare, nu au fost abolite dar şi-au pierdut din importanţă. Pe măsură ce creştea autoritatea regelui în provincii datorită activităţilor starostilor, se dezvolta şi o guvernare mai centralizată în întregul regat. Cei mai

importanţi demnitari regali din Polonia Mică – cei de la curte: cancelarul, vice-cancelarul şi vistiernicul – erau tot mai mult priviţi ca demnitari ai întregului regat.

Voievozii şi-au găsit însă curând compensaţii pentru pierderea autorităţii lor în administraţia provinciilor. Pentru a obţine sprijin pentru unele măsuri noi sau sfaturi în cazul unor probleme importante, regele a continuat practica convocării demnitarilor şi nobililor din fiecare provincie pentru discutarea problemelor. Astfel de adunări, numite *wiec*, puteau fi convocate şi de staroste. La astfel de adunări voievozii acţionau ca nişte conducători ai demnitarilor din teritoriu şi ai nobilimii din provincii. Era normal ca această nouă funcţie să le mărească prestigiul considerabil. Din astfel de adunări s-a dezvoltat ulterior instituţia parlamentului polonez.

Slovenii erau o altă naţiune slavă a cărei istorie era strâns legată de aceea a imperiului. Independenţa lor politică a fost una de scurtă durată.[19] Provinciile locuite de ei – Stiria, Carintia, Carniola şi Istria au ajuns mai întâi sub conducerea Bavariei (745-788), apoi a francilor şi apoi, pentru o scurtă perioadă, a maghiarilor (907-955). După ce imperiul şi-a extins dominaţia asupra tuturor zonelor alpine, teritoriile slovene au suferit aceeaşi soartă ca şi ducatul Bavariei, care a fost divizat în ducate şi teritorii mai mici. Din secolul al XI-lea până în cel de-al XIII-lea Slovenia a fost condusă de dinastii germane minore – Babenberg, Andechs-Meran, Spanheim, de conţii de Cilli, patriarhii de Aquileia şi conţii de Gorizia. Doar pentru scurtă vreme s-au mai aflat slovenii din nou sub un conducător slav atunci când Přemysl al II-lea al Boemiei a preluat moştenirea dinastiilor Babenberg şi Spanheim. După ce încercarea lui a eşuat, Habsburgii au devenit conducători ai tuturor ţinuturilor slovene.

Amintirea vechii lor independenţe politice se păstra în ceremonia instalării ducilor de Carintia pe tronul de piatră de lângă Krnskigrad şi Gospa Sveta (Maria Saal) în bazinul Celje (Cilli). Ceremonialul, uitat în vremea Habsburgilor, e descris în detaliu în cronica austriacă scrisă în versuri de Otakar.[20]

Divizarea populaţiei în nobili şi oameni liberi începuse, ca şi în cazul vecinilor lor germani, în secolele al IX-lea şi al X-lea. În documentele din această perioadă şi în cele de la începutul secolului al XI-lea, câţiva nobili de naţionalitate slovenă sunt menţionaţi ca demnitari ai ducilor germani. În prima jumătate a secolului al XI-lea, totuşi, majoritatea familiilor nobile slovene au dispărut, fiind înlocuite de cele germane.

Unele dintre vechile obiceiuri slovene, comune tuturor popoarelor slave, s-au păstrat în Evul Mediu în ciuda germanizării administraţiei. De exemplu, conducătorii satelor slovene din sudul Stiriei şi din Friuli îşi păstraseră vechiul titlu slav de *jupan (supane)* şi se pot observa urme de organizare autonomă printre ei.[21] În cazul altor aspecte sociale şi politice, slovenii au fost obligaţi să urmeze obiceiurile încetăţenite printre stăpânii lor germani în timp ce aria pe care o ocupau ei se reducea continuu datorită influxului de colonişti germani.

Două alte naţiuni slave, slovacii şi croaţii, au împărtăşit în această perioadă dezvoltarea socială şi politică a naţiunii non-slave cu care erau unite într-un stat comun – ungurii. Croaţii şi-au păstrat autonomia şi erau legaţi de Ungaria doar prin identitatea regelui. Slovacii nu au avut acest privilegiu. Există, într-adevăr, indicii că, după anexarea definitivă a ţinuturilor slovace la începutul secolului al XI-lea,[22] regii ungari obişnuiau să ofere teritoriile din nordul Ungariei, ce cuprindeau o mare parte din Slovacia de astăzi, ca ducate, fiilor lor. Totuşi, slovacii şi teritoriile lor nu au ajuns niciodată în Ungaria la un statut similar cu cel de care se bucurau croaţii.

Occidentalizarea Ungariei, începută sub Sf. Ştefan, la începutul secolului al XI-lea, a continuat în perioada imediat următoare. Marea nobilime, constând în cele mai vechi şi mai bogate familii maghiare, şefii vechilor triburi maghiare, a început să formeze un grup puternic care, asemeni nobilimii din alte părţi, şi-a consolidat propriile pământuri şi a determinat fărâmiţarea organizatorică a ţării, centrată din punct de vedere administrativ şi juridic în castelele regale. Mica nobilime, compusă din oşteni ce luptau în armata regelui (*milites*), reprezentanţi ai regelui (*ministeriales*) şi „slujitori ai regelui" (*servientes regis*) – oameni liberi locuind pe proprietăţile regale – a început de asemenea să se formeze în secolul al XII-lea. La această clasă ar trebui adăugate şi garnizoanele din castelele regale (*milites castri, iobbagiones*), care obţineau un statut mai înalt printre oamenii liberi şi deveneau proprietari de pământuri. Ei se aflau mai ales lângă frontierele regatului şi importanţa lor era tot mai mare. În această perioadă începuse deja colonizarea Ungariei de către germani.

Practica de a oferi domenii prietenilor şi susţinătorilor, inaugurată de Sf. Ştefan, a fost continuată la scară şi mai largă de succesorii săi. Drept rezultat, a apărut treptat o clasă numeroasă de nobili proprietari de pământuri, iar rangul lor era similar cu acela al familiilor primilor şefi de trib. Dezvoltarea rapidă a acestei oligarhii a afectat tot mai mult poziţia oamenilor liberi. Mulţi dintre ei au devenit dependenţi de cei bogaţi iar autoritatea regală a scăzut considerabil. Această evoluţie şi-a atins punctul culminant la începutul secolului al XIII-lea. Regele Andrei al II-lea (1205-1235), care accelerase această evoluţie prin generozitatea sa faţă de marea nobilime, a fost obligat la promulgarea vestitei „Bule de Aur" (1222) pentru a apăra libertăţile oamenilor liberi şi a confirma privilegiile nobilimii. „Slujitorii regelui" şi aşa-numiţii *iobbagiones* aveau acelaşi statut de noblеţe ca şi cei din marea nobilime. Aceştia nu aveau dreptul să-i aresteze fără o procedură legală. Toţi nobilii erau scutiţi de orice fel de taxe, puteau refuza serviciul militar peste hotare, şi se supuneau unui proces legal meticulos definit pentru a preveni orice fel de abuzuri. Toţi nobilii aveau de asemenea dreptul să apară la tribunalul anual condus de rege sau de reprezentantul său, palatinul, şi să-şi exprime doleanţele. Privilegii similare au fost acordate clerului şi au fost extinse în 1282. Privilegiul de a i se opune regelui în cazul în care acesta ordona ceva contrar libertăţilor garantate prin Bula de Aur era de asemenea consfinţit pentru nobilime şi pentru cler.

După promulgarea Bulei de Aur, care aminteşte din multe puncte de vedere de Magna Charta din Anglia, influenţa micii nobilimi în guvernarea statului a crescut considerabil şi regii deseori căutau sprijin la aceasta împotriva abuzurilor marii nobilimi. În provincii, al căror număr a crescut de la 45 în secolul al XI-lea la 72 în cel de-al XIII-lea, numai guvernatorul (*foispan*) a continuat să fie numit de rege şi funcţia sa, conform prevederilor Bulei de Aur, nu era ereditară. Deputaţii, judecătorii, asesorii, notarii şi toţi ceilalţi membri ai administraţiei locale erau totuşi aleşi de adunarea nobililor locali. Legile erau de asemenea promulgate de către adunările legislative ale respectivelor provincii şi aplicate de oficialităţile locale. Mobilizarea trupelor era făcută de rege tot prin intermediul adunărilor locale.

După 1435 chiar şi taxele regale erau strânse de provincii, care trebuiau să trimită şi oşteni pentru armatele regale. Astfel, alături de marea nobilime, membrii micii nobilimi, oricât de săraci ar fi ajuns, participau totuşi la administrarea regatului.

Bula de Aur avea să garanteze libertăţile descendenţilor primilor cuceritori maghiari, care nu aveau astfel cum să ajungă în robia marii nobilimi. Nu numai maghiarii, dar şi mulţi slovaci sau români au fost admişi în perioada următoare în clasa nobililor. Sate întregi erau uneori înnobilate de către regi. Chiar dacă membrii micii nobilimi erau astfel foarte numeroşi, cu mult mai numeroasă era populaţia înrobită, ce reprezenta nouă zecimi din întreaga populaţie.

Pe de altă parte, trebuie să admitem că Bula de Aur a deschis drumul feudalizării Ungariei şi impunerii iobăgiei. Béla al IV-lea (1235-1270), înţelegând pericolul, a încercat să frâneze răspândirea feudalismului şi să pună capăt abuzurilor baronilor, dar invazia tătarilor i-a zădărnicit eforturile. Colonizarea ţării depopulate de către cumanii păgâni a întărit elementul non-slav în regat şi a blocat ultima posibilitate a populaţiei slave de a juca un rol important în regatul ungar. În timpul domniei ultimilor Árpádieni, puterea baronilor a devenit din ce în ce mai mare. Ei au pus capăt vechiului sistem al provinciilor şi i-au legat pe „slujitorii regelui" prin obligaţii feudale. Întreaga ţară a fost împărţită în regiuni mai mult sau mai puţin independente conduse de grupuri de baroni. Numai partea centrală a ţării şi alte două mici provincii rămăseseră direct supuse regelui. Aceasta a fost perioada conducerii oligarhice, care a durat din 1301 până în 1310.

Dacă Slovacia ar fi format o regiune unitară în cadrul regatului ungar, ar fi existat posibilitatea ca vreunul din marii baroni să-şi creeze un fel de fief independent în nordul Ungariei. O astfel de încercare a şi fost făcută, de fapt, de către Mathias Csak, unul dintre marii nobili, membru influent al oligarhiei care urma să decidă în problema succesiunii la tronul Ungariei după dispariţia dinastiei arpădiene.

Mathias Csak şi-a creat o zonă aproape independentă în partea vestică şi centrală a Slovaciei de astăzi. Începând cu 1299, castelul Trenčín a devenit centrul puterii sale. După ce a ajuns palatin, Csak şi-a stabilit propria curte şi, prin obligaţii feudale, şi-a extins guvernarea asupra multor oameni liberi. Csak a fost cel care i-a atras pe mulţi dintre nobilii unguri de partea candidatului ceh la tronul Ungariei, Wenceslas

al III-lea. La fel, retragerea sprijinului lui Csak a fost principala cauză care i-a obligat pe cehi să părăsească Ungaria. Carol Robert a câştigat şi el datorită ajutorului lui Csak. Dar puternicul nobil s-a revoltat curând împotriva regelui angevin care, în lupta lui continuă împotriva oligarhici, a recâştigat o mare parte din teritoriile guvernate de Csak. Dar numai după moartea lui Csak (1321) a reuşit Carol Robert să ocupe Trenčín, centrul puterii acestuia.

Deşi Csak conducea o mare parte din Slovacia, el nu a intenţionat niciodată să creeze un ducat slovac şi rareori a apelat la sentimentele naţionale ale supuşilor săi pentru a-şi consolida puterea. El era doar un reprezentant al puternicei oligarhii maghiare ce dorea să-şi extindă influenţa şi puterea.

Mulţi membri ai marii nobilimi au dispărut o dată cu Csak în timpul războaielor duse împotriva lor de noul rege angevin Carol Robert (1308-1342), care era hotărât să pună capăt puterii lor şi să consolideze autoritatea regală. El a reuşit şi a creat o nouă aristocraţie, mult mai supusă regelui, oferindu-le pământurile confiscate acelora care îl sprijiniseră în lupta împotriva oligarhiei şi care erau adeseori străini. Din aceşti nobili, înalţi demnitari şi prelaţi regele şi-a format consiliul regal, care îi era loial. El şi-a reorganizat, de asemenea, curtea şi cancelaria, lăsând afacerile judiciare pe seama unui corp special, condus de un secretar, dar subordonat totuşi unui cancelar suprem (*supremus cancellarius*) ce prezida şi alte activităţi.

Carol Robert a introdus, de asemenea, în Ungaria obiceiurile cavalerilor francezi şi italieni. El a stabilit poziţia noii nobilimi pe baze feudale, obligându-i pe nobili să furnizeze contingente speciale armatei regale, în funcţie de mărimea teritoriilor pe care le deţineau, şi să le conducă în luptă sub propriile lor steaguri (*banderia*). Unităţile de oşteni ale micii nobilimi erau integrate sub steagurile provinciilor. Succesorul lui Carol Robert, Ludovic cel Mare (1342-1382), a continuat această politică şi a consfinţit din nou drepturile şi obligaţiile nobilimii ungare în 1351. Pentru a nu pune în primejdie noua organizaţie militară, el a restrâns dreptul nobililor de a dispune liber de proprietatea lor şi a prevenit astfel divizarea marilor domenii în altele mai mici.

Carol Robert a reformat şi finanţele regale şi a pus baze solide economiei Ungariei datorită reformei sale monetare, ce folosea aurul ca standard. Slovacii au fost desigur profund afectaţi de aceste reforme. Descoperirea unor mine de argint şi de aur în nordul Ungariei a dus la crearea sau înflorirea unor noi oraşe miniere pe teritoriul Slovaciei de azi. Carol Robert a organizat mineritul în Slovacia după modelul ceh. Kremnica (Kremnitz), cel mai important dintre oraşele noi, a urmat legea minieră din Kutná Hora (Kuttenberg), Banská Štiavnica pe cea folosită în Jihlava (Iglau) din Moravia. Alte oraşe miniere fondate pe teritoriul slovac erau Banská Bystrica, Gelnica, Rožňava (Rosenau) şi Pukanec.

Primii mineri şi locuitori ai noilor oraşe erau, evident, colonişti germani, care urmau legile din Magdeburg sau Nürnberg în diferitele probleme ale oraşelor. Populaţia băştinaşă a început însă curând să pătrundă şi ea în oraşe şi să le schimbe

treptat aspectul. Oraşul Žilina, de exemplu, obţinuse deja un „privilegiu pentru slavi" (*privilegium pro slavis*) de la Ludovic I, care demonstrează că populaţia slovacă era probabil în creştere în noile oraşe. În plus, noi aşezări agricole au apărut în ţară pe măsură ce slovacii pătrundeau tot mai mult în teritoriile împădurite. În acelaşi timp, coloniştii ucrainieni se stabileau în nordul Ungariei, mărind numărul populaţiei slave care începuse deja să treacă Munţii Carpaţi în secolul al X-lea. Ei nu se bucurau de un statut special ca mulţi alţi colonişti – mai ales cumanii, secuii (*szekelyek*), saxonii sau românii din Transilvania – pentru că ei nu se stabileau în masă în Ungaria în acelaşi timp. Ei îşi aveau totuşi proprii lor primari, numiţi *szoltész*, care aveau funcţii de magistraţi în satele lor.

Statutul politic al croaţilor era destul de diferit de al altor naţiuni şi colonişti din Ungaria. Urmaşii regelui Koloman au respectat prevederile tratatului încheiat în 1102 cu reprezentanţii nobilimii croate, care-l acceptase ca rege al Croaţiei. Astfel, ţinuturile croaţilor nu erau considerate pământuri cucerite (*partes subiugatae*), ci pământuri anexate (*partes adnexae*). Statutul special al Croaţiei era subliniat şi de ceremonia specială de încoronare a regelui ungar ca rege al Croaţiei. În secolul al XIII-lea s-a renunţat totuşi la această încoronare croată specială – probabil în 1205, la încoronarea regelui Andrei al II-lea – dar chiar şi după aceea statutul de independenţă al Croaţiei a fost respectat. Ca regi croaţi, conducătorii ungari foloseau titlul „rege al Croaţiei şi Dalmaţiei" (*rex Croatiae et Dalmatiae*). Croaţia era administrată de un „ban" – funcţia supremă în regat şi reprezentantul regelui. Uneori regii hotărau să-şi trimită fiii sau fraţii mai tineri în Croaţia ca administratori, numiţi de astă dată voievozi sau duci (*voivoda, dux*). Ducii sau banii foloseau titlul „duce sau ban al Slavoniei" (*dux, banus Slavoniae*) sau uneori „al întregii Slavonii" (*totae Slavoniae*) pentru a sublinia că administraţia lor se extindea asupra întregului regat croat.

Începând cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea totuşi, regii au început să numească doi bani, unul pentru acea parte a Croaţiei ce obişnuia să fie numită Croaţia Panonică şi se întindea între râul Drava, Munţii Gvozd şi râul Sava şi altul pentru restul regatului. Încă din acea vreme, Croaţia Panonică se numea Slavonia, denumirile Croaţia şi Dalmaţia desemnând pământurile dintre Munţii Gvozd şi Marea Adriatică.

Ducii se comportau ca nişte adevăraţi regi, autonumindu-se „duce prin graţia lui Dumnezeu". Ei îşi numeau banii şi episcopii, confirmau privilegiile regale, acţionau ca supremi judecători, emiteau monedă, se ocupau de finanţele regatului şi convocau dieta. Puterea banului era şi ea destul de mare, deşi acesta era subordonat ducelui. Reprezentantul său era vice-banul (*vicebanus*) şi sigiliul său era purtat de un notar ales de adunarea nobililor.

La început, ca şi în Boemia sau Polonia, adunările nu erau adevărate diete, ci sesiuni judiciare. Pe lângă marea nobilime şi înaltul cler, mica nobilime şi

reprezentații orașelor participau și ei la adunare. Ei erau prezidați de rege, duce sau ban. Deși, începând cu secolul al XIII-lea, aveau să fie două diete, una pentru Slovacia și alta pentru Croația și Dalmația, dietele erau uneori convocate pentru întreg regatul (*congregatio totius regni Slavoniae*). Doar începând cu secolul al XV-lea totuși au început adunările să capete caracterul unor diete politice.

Țara a continuat să fie împărțită în jupanate (*župa*), administrate de jupani (*župan*). Jupanul prezida asupra curții jupanatului său, dar se putea face apel la curtea prezidată de banul însuși. Garnizoanele castelelor regale erau comandate de castelani numiți *gradšćik*. Teritoriile Bisericii și ale aristocrației ereditare (*perpetui comites*, *knežije*) nu intrau sub incidența jurisdicției jupanilor, ci erau direct supuse banilor.

Ultimii regi arpádieni garantaseră multe scutiri de la jurisdicția banilor. Toate aceste scutiri au fost anulate de Carol Robert în 1325, permițând doar un apel la curtea regelui din partea curții fiecărui ban. Din nefericire, măsura sa a dus la pierderea independenței Croației. Regii înaintau astfel de apeluri curții supreme a Ungariei, care a obținut astfel un fel de supremație asupra curților banilor. Situația a generat proteste printre croați.

Influența ungară se făcea simțită tot mai puternic în Croația. Acest lucru se vedea mai ales în Slavonia, aflată mai aproape de Ungaria propriu-zisă. De exemplu, chiar dacă jupanatele din Croația propriu-zisă au rămas intacte până în secolul al XIV-lea, cele din Slavonia au fost curând unite în unități administrative mai largi, după modelul ungar. De asemenea, au început curând să apară familii aristocratice ungare în Slavonia și o nouă aristocrație a înalților demnitari a fost introdusă de Carol Robert. Croația propriu-zisă și-a păstrat însă propria ei aristocrație națională. Și alte obiceiuri ungare au început să pătrundă în Slavonia, ajungând uneori chiar până în Croația și Dalmația. Noi orașe și sate au fost întemeiate în Slavonia conform legii germane, așa cum se întâmplase și în Ungaria propriu-zisă. Treptat, maghiarizarea societății croate și a obiceiurilor croate i-au conferit Slavoniei un caracter tot mai pronunțat maghiar. Această asimilare a continuat în secolul al XV-lea când, începând cu 1442, dietele Slavoniei au început să-și trimită deputații (*nuntii*, *oratores regni Slavoniae*) în dietele Ungariei.

Teritoriul celei de-a doua părți a regatului, reprezentată de Croația și Dalmația, a continuat să manifeste un spirit mai independent. Unul din motive era acela că respectiva regiune putea să-și dezvolte propriul statut judiciar nu numai pe baza dreptului cutumiar, ci și pe aceea a dreptului romano-bizantin. Acesta din urmă fusese păstrat în orașele de pe coastă și în insulele din Marea Adriatică, care făcuseră parte din Imperiul Bizantin și care se aflaseră întotdeauna în posesia regilor croați.[23] Elementele slave au pătruns curând în orașe și în insule și relațiile apropiate dintre aceste rămășițe ale Imperiului Romano-Bizantin și ale Croației propriu-zise au influențat dezvoltarea dreptului public și privat în Croația.

Oraşele de coastă au fost capabile să-şi păstreze statutul autonom chiar şi în perioada ocupaţiei veneţiene sau a supremaţiei croate şi ungare. Ele erau de obicei guvernate de un *comes* cau *knez*, numit adeseori de veneţieni, ajutat de un *vicarius* şi de judecători aleşi de adunările orăşeneşti. Ragusa (Dubrovnik) avea trei feluri de consiliu – marele consiliu, un consiliu de apel, similar senatului, şi un consiliu mai mic, ocupându-se de administraţie. Oraşele îşi păstraseră, de asemenea, încă din perioada bizantină, adunările generale ale întregii populaţii, dar acestea erau tot mai rar convocate spre sfârşitul secolului al XIV-lea. În Ragusa, de exemplu, funcţiile adunării fuseseră adoptate de marele consiliu.

Toate aceste oraşe aveau propriile lor statute, bazate pe vechi tradiţii datând din perioada roamnă sau bizantină, dar suplimentate de dreptul cutumiar slav şi puternic influenţate de tradiţiile juridice italiene şi mai ales veneţiene. Cel mai important era statutul Ragusei, *Liber statutorum civitatis Ragusii*, care datează din 1272 deşi se păstrează doar în copii mai recente. Split (Spalato) avea şi el statutul său, datând din 1240, deşi numai statutul din 1312, derivat din el, s-a păstrat, demonstrând o puternică infiltrare de drept roman şi canonic, pe lângă cel cutumiar. A fost reeditat şi suplimentat în cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

Statutul oraşului Zara (Zadar) datează tot din secolul al XIV-lea. El dovedeşte unele influenţe italiene şi unul din capitole conţine legea maritimă din Zara. Oraşul Šibenik (Sebeniko) poseda şi el un vechi statut, reflectat într-o compilaţie apărută cândva între 1305 şi 1322. El a fost treptat completat între secolele al XIV-lea şi al XVI-lea. Acest statut e cu atât mai interesant cu cât e în mare parte de origine slavă. Šibenik era o aşezare croată. Există de asemenea statute speciale ale insulelor din Marea Adriatică, mai ales acelea din Korčula (Cutzola), Brać (Brazza), Hvar (Lesina), Lastovo (Lagosta) sau Mljet (Meleda). Aceste statute au un pronunţat caracter slav şi ele conţin legi şi prescripţii cu privire la agricultură, viticultură şi pescuit. Cel mai vechi dintre aceste statute este acela din Korčula, care exista deja parţial în 1214.[24]

Cel mai important pentru istoria juridică a Croaţiei este statutul de la Vinodol, compus în limba croată în 1288. Jupanatul Vinodol se întindea în secolul al XIII-lea de-a lungul întregului litoral croat, de la Novi (Novigrad) până la Rijeka (Fiume) şi statutul său a avut o mare influenţă asupra istoriei dreptului în Croaţia. El conţine prescripţii de drept public cu privire la obligaţiile cetăţenilor faţă de jupan şi faţă de Biserică, ocupându-se mai mult de dreptul penal decât de cel civil. El conţine, de asemenea, indicaţii interesante cu privire la procedura judiciară cutumieră.[25]

În această perioadă, unul dintre oraşele de pe coasta Adriaticii, Ragusa, a început să se dezvolte într-o republică aproape independentă. Ragusa (Dubrovnik) a fost întemeiat în secolul al VII-lea de refugiaţii din Epidaurum, oraş roman distrus de invaziile avarilor şi slavilor. Primii locuitori erau latini, dar elementele slave au început să pătrundă şi ele în oraş începând cu secolul al X-lea. În 1199, conducătorul (*comes*) Ragusei era un slav – Dobroslav. Oraşul s-a aflat sub suzeranitate bizantină

până în 1205 şi de atunci până în 1358 sub dominaţia Veneţiei, dar din 1358 până în 1526 suzeranul său oficial a fost regele Ungariei şi Croaţiei.

Deja în secolul al XIII-lea oraşul a început să încheie alianţe comerciale cu oraşele italiene. Importanţa lui a crescut în timpul secolului al XIII-lea, când câteva insule – Lokrum (Lacroma), Koločep (Calamota), Lopud (Dalafota), Lastovo (Lagosta) şi Mljet (Meleda) au fost obţinute de Ragusa. Teritoriul său s-a extins în secolul al XIV-lea datorită ţarului Dušan şi regelui bosniac Ştefan, care aveau o atitudine favorabilă faţă de acest centru comercial în plină dezvoltare de pe ţărmul Adriaticii. Comerţul Ragusei cu ţările din Balcani ajunsese la un nivel considerabil mai ales în secolul al XIV-lea. După aceea, locuitorii oraşului s-au dedicat în primul rând comerţului maritim. Termenul „argosie" provine din numele oraşului, a cărui prosperitate a devenit o bază solidă pentru dezvoltarea civilizaţiei croate în perioada următoare.

În legătură cu organizarea celui de-al doilea imperiu bulgar şi evoluţia sa socială nu sunt prea multe de spus. Organizarea statului fusese adaptată la modelul bizantin de către Simeon cel Mare, iar transformarea administraţiei şi a societăţii după modelul bizantin a avut loc în cei două sute de ani în care Bulgaria a fost o provincie bizantină. În ciuda ostilităţii lor faţă de Bizanţ, ultimii ţari nu au avut nici o alternativă la continuarea tradiţiei bizantine.

Ei au continuat să folosească titlul introdus de Simeon cel Mare imitându-i pe bizantini – „în Cristos Dumnezeu, ţar credincios şi stăpân absolut al tuturor bulgarilor şi grecilor". Tot astfel, după modelul bizantin, ei foloseau fraza „imperiul meu". Aceleaşi tradiţii erau urmate şi de conducătorii sârbi.

E destul de interesant de observat că în locul termenului grec *basileus* – echivalent cu termenul latin *imperator* – bulgarii, urmaţi apoi de sârbi şi de ruşi, au folosit titlul de ţar, derivat din latinul „Caesar". Cea mai clară indicaţie a acestei etimologii se poate găsi în vechi documente slave care folosesc termenul *cesari* şi apoi pe cel de *csari*. Termenul s-a impus în trecutul îndepărtat, când slavii erau încă în contact cu romanii, şi le-a fost transmis probabil slavilor prin intermediul goţilor.

Deşi coroana, împreună cu un sceptru şi un steag cu chipul Sf. Petru, i-au fost oferite lui Kalojan de papă, ţarii sunt de multe ori reprezentaţi cu o diademă bizantină. Însuşi termenul folosit pentru coroană e cel bizantin, *diadema*. Sceptrul, împodobit cu o cruce sau cu o sferă este şi el adeseori reprezentat, sfera cu cruce apărând numai pe monedele emise de Asan al II-lea. Cu anumite ocazii solemne, ţarii purtau o mantie de purpură, o eşarfă scumpă şi o centură împodobită cu pietre preţioase, toate imitând costumul bizantin de ceremonie.

Curtea ţarilor bulgari urma şi ea modelul bizantin. Ţarii introduseseră titlul de despot pentru a marca rangul următor după împărat şi îl conferau guvernatorilor diferitelor provincii. Ca şi în Bizanţ, rudele ţarului erau numite *sebastocrator*. Cancelarul imperiului era numit *logothetes*, iar ministrul de finanţe *protovestiarios*,

ambii după obiceiul bizantin. Aproape toate funcţiile de la curtea bizantină se puteau regăsi şi la curtea din Târnovo.

Provinciile administrative erau desemnate prin cuvântul grec *chora*, iar principalii demnitari judiciari, administrativi şi financiari erau numiţi cu titlul grec *kefalotes*, adică şefi, căpetenii. Sistemul de taxe era aproape acelaşi ca şi în perioada ocupaţiei bizantine şi includea taxe pe case, animale şi terenuri, existând şi o taxă specială pentru întreţinerea demnitarilor din diferitele provincii.

Ţarul era în mod oficial un autocrat, dar în realitate, după cum o demonstrează evoluţia celui de-al doilea imperiu bulgar, boierii îi limitaseră considerabil puterea. Aceştia rămăseseră divizaţi în două clase ca şi în perioada primului imperiu – marea şi mica nobilime – cea de-a doua corespunzând clasei cavalerilor din Occident. Se pare că diferenţa dintre aceste două clase tindea să se adâncească o dată cu trecerea timpului. Numărul de boieri a crescut considerabil, având în vedere că mulţi nobili cumani li s-au alăturat.

Desigur, ţarii îşi alegeau demnitarii dintre boieri. Aceştia erau membri ai consiliului ţarului şi participau la dieta convocată de acesta. În numeroasele perioade de interregn, boierii conduceau statul şi-l alegeau pe noul ţar dintre ei. Membrii înaltului cler – episcopi şi abaţi – erau şi membrii consiliului ţarului, poziţia lor fiind superioară aceleia a boierilor în dietă.

Aceasta demonstrează că înaltul cler a continuat să deţină o poziţie privilegiată, chiar dacă era mai redus numeric. Patriarhia din Târnovo cuprindea doar şapte episcopii, în comparaţie cu cele patruzeci din perioada domniei ţarului Petru. Dar înaltul cler se bucura de mari privilegii, printre care şi scutirea de taxe şi de jurisdicţia statului. Existau multe mănăstiri în teritoriu, cea mai importantă fiind cea de la Rila. Bulgarii aveau şi câteva mănăstiri la Muntele Athos, printre care Zographos era cea mai vestită.

Rangurile inferioare ale clerului erau recrutate din rândurile populaţiei de rând. Ca şi meşteşugarii sau negustorii din oraşe, ei erau „liberi", dar nu se bucurau de privilegii de clasă.

Majoritatea ţăranilor erau supuşi boierilor, fie direct, ca slujitori ai acestora, fie lucrându-le pământul. Ei erau cunoscuţi sub numele de *paroikoi* (în limba greacă) sau *pariki* (în limba bulgară). Existau şi ţărani liberi (*epoikoi*), care posedau propriul lor pământ şi erau obligaţi doar să plătească taxe şi să presteze diferite servicii publice. Numărul acestora a scăzut totuşi atunci când taxele şi celelalte obligaţii au devenit insuportabil de mari şi mulţi dintre ei au preferat să devină *paroikoi* ai unui boier sau ai unui aşezământ bisericesc.

Contrar evoluţiilor din Occidentul medieval, oraşele bulgăreşti nu au ajuns la un statut politic bine definit. Majoritatea erau vechi centre romane, deşi au apărut şi oraşe noi în jurul fortificaţiilor, devenite centre administrative. Principala ocupaţie a locuitorilor lor era comerţul, destul de înfloritor în perioada celui de-al doilea imperiu bulgar mai ales datorită faptului că ţara era străbătută de câteva importante

rute comerciale între Italia şi Marea Adriatică, pe de o parte, şi între Tesalonic şi Marea Neagră, pe de altă parte.[26]

Evoluţia politică şi socială a sârbilor în această perioadă a fost mai complexă decât a bulgarilor pentru că sârbii erau în legături directe nu numai cu Bizanţul, ci şi cu Occidentul. Se puteau observa deci atât influenţe occidentale cât şi orientale în dezvoltarea Serbiei.

Puterea conducătorilor sârbi era una absolută, în comparaţie cu aceea a ţarilor bulgari. Aceasta se datora faptului că nu existase nici o aristocraţie a pământului la începuturile vieţii politice independente a Serbiei. Singurele referinţe la existenţa nobililor sau a prinţului se pot găsi în documentele referitoare la Narentani. Regii decedaţi erau numiţi sfinţi, la fel ca în Bulgaria, obicei ce ar putea fi o formă de a păstra titlul „divin" (*theios*) conferit împăraţilor romani şi bizantini. Începând cu secolul al XIII-lea, regii sârbi în viaţă erau consideraţi „de neam sfânt" pentru că erau descendenţii şi urmaşii Sf. Simeon (Ştefan Nemanja), canonizat de Biserică. Aceasta este o versiune sârbă a titlului bizantin *porphyrogennetos* – născut în purpură – conferit descendenţilor împăratului aflat la putere.

Regii sârbi îşi atribuiau, de asemenea, şi titlul bizantin de *autocrator*, ca expresie a puterii absolute a monarhului (*samodrža* sau *carikralj*). Chiar şi Ştefan Dušan şi-a adăugat acest titlu la pomposul „împărat al Serbiei şi Romaniei (Bizanţului)", păstrând titlul regal pentru moştenitorul tronului.

Sârbii imitau şi o altă practică bizantină – numirea unor co-regenţi dintre membrii dinastiei. În unele cazuri, acest obicei servea la contracararea dezavantajului creat în societatea sârbă de faptul că principiul ereditar al succesiunii regale nu era complet dezvoltat, regele alegându-şi ca succesor pe oricare membru al dinastiei, după propria sa voinţă sau la recomandarea adunării nobililor, ce reprezentau poporul. Principiul electiv era aplicat pe deplin în Bosnia şi a fost unul dintre principalele motive ale căderii regatului Bosniei, ce a avut oricum o viaţă extrem de scurtă.

Simbolurile puterii regale conţin, de asemenea, şi elemente bizantine şi occidentale. Coroana era de origine occidentală, fiindu-i oferită lui Ştefan Uroš I de către papă. Tronul este deseori reprezentat în fresce şi pe monede. Regele, stând pe tron, ţine într-o mână un sceptru, o sabie, o sferă cu crucea suprapusă sau alteori un steag şi o cruce. El poartă o mantie de purpură şi o centură împodobită cu pietre preţioase. Ca şi bizantinii, sârbii şi bulgarii nu foloseau simbolurile heraldice. Un vultur de aur cu două capete sau un leu apare totuşi pe blazonul despoţilor şi a fost desigur introdus sub influenţa Occidentului. Bosnia, aflată în strânse relaţii cu Ungaria, a urmat exemplul acesteia în privinţa simbolurilor heraldice.

Ca şi în perioadele anterioare ale istoriei sârbilor, ţara a rămas împărţită în jupanate, fiecare fiind guvernat de un jupan, care era reprezentantul regelui, se ocupa de administraţia provinciei şi era, în acelaşi timp, judecătorul şi comandantul armatei. De finanţe se ocupau demnitari speciali, însărcinaţi şi cu strângerea taxelor. La început, toţi demnitarii, de la conducătorul unui sat până la miniştri şi membrii

dinastiei regale, foloseau titlul de *knez*, corespunzător latinului *comes*. Mai târziu, acest titlu a fost acordat exclusiv membrilor marii nobilimi şi, atunci când independenţa politică a Serbiei a luat sfârşit, ajunsese aproape echivalent cu titlul regal. Demnitarii erau numiţi regenţi (*vladalac*, *vladusti*). Din secolul al XIII-lea au fost introduse anumite titluri bizantine – de exemplu, *sevast*, de la termenul grec *sebastos* (ilustru) şi *kefalija* pentru a-i desemna, la început, pe comandanţii militari din oraşele de frontieră. Demnitarii de la curte purtau aceleaşi titluri ca şi corespondenţii lor din alte părţi, dar cu adăugarea epitetului „mare" – încă o imitaţie a unui obicei bizantin.

Ştefan Dušan, adoptând titlul de împărat, a introdus multe funcţii şi titluri bizantine, dar el a evitat totuşi o imitaţie totală a ceremonialului de curte bizantin. A renunţat la titlul de jupan şi a înlocuit jupanii cu guvernatori purtând titlul grec de *kefalija*, creând în acelaşi timp o funcţie nouă – aceea de judecător al curţii. Doar în Bosnia s-a păstrat funcţia de jupan. Cancelaria regilor sârbi era organizată în general după modelul bizantin.

Aristocraţia a început să se dezvolte în Serbia doar spre sfârşitul secolului al XII-lea, atât sub influenţa occidentală cât şi sub cea bizantină. Membrii marii nobilimi, proveniţi din familiile jupanilor, ale altor înalţi demnitari şi din descendenţi ai diferitelor ramuri regale, erau numiţi la început *velmože* (oameni mari), dar ulterior a fost adoptată traducerea cuvântului *archon* (comandant, conducător) – *vlastelin*, pl. *vlastela*. Membrii micii nobilimi erau numiţi, la fel ca în Bizanţ, oşteni (*stratiotai*, *vojnici*). Un *vojnik* sârb era deci echivalentul unui cavaler din Occident.

Influenţa nobilimii asupra administraţiei regale s-a exercitat mai întâi prin intermediul consiliului regal, compus din înalţi demnitari recrutaţi exclusiv din rândurile nobilimii, membrilor familiilor influente şi înaltului cler, şi apoi prin intermediul dietei. Dieta sârbă (*zbor*, *skupština*, *stanak*) începe să fie menţionată din timpul domniei lui Ştefan Nemanja. Ea era convocată de rege şi compusă din înalţi demnitari, membri ai marii nobilimi, conducători militari (*voivodes*), unii membri ai micii nobilimi şi, cu excepţia Bosniei, prelaţi. Neexistând o reşedinţă regală stabilă în Serbia sau Bosnia, dieta era convocată acolo unde se afla curtea în momentul respectiv. Se discutau probleme referitoare la succesiunea la tron, numirea co-regenţilor sau abdicarea. Problemele ecleziastice importante cum ar fi alegerea unui nou arhiepiscop sau clădirea unui nou aşezământ religios puteau fi de asemenea discutate. Dieta din Bosnia avea mai mare influenţă asupra afacerilor publice păstrându-şi dreptul de a alege noi suverani.[27]

Faimosul cod de legi (*zakonik*) al lui Ştefan Dušan, cel mai important document juridic sârb, a fost, de asemenea, rezultatul unei diete convocate în Skoplje în 1349. Codul nu conţine legislaţia civilă sârbă, ci e specializat în drept public şi penal. Se pot detecta influenţe ale legislaţiei bizantine, dar principalele surse sunt legile promulgate de predecesorii lui Dušan, pe baza dreptului cutumiar sârb.[28] Dreptul

privat şi civil bizantin predomină într-o altă compilaţie sârbă de legi din această perioadă, aşa-numita „Lege a lui Justinian".

Admiterea în rândurile nobilimii era condiţionată de deţinerea în mod ereditar a unui domeniu numit *baştina*. De la sfârşitul secolului al XIII-lea, regii au adoptat practica bizantină de a oferi nobililor pământuri şi sate ca fiefuri (în limba greacă *pronoia*, în sârbă *pronija*). Deţinătorul unui astfel de fief nu putea dispune liber de el, deşi acesta putea fi moştenit, şi era obligat la prestarea unor servicii militare. Sistemul acestor *pronija* a fost folosit în Serbia şi Zeta (Muntenegru) până la sfârşitul secolului al XV-lea. El nu era însă folosit în Bosnia.[29]

Clerul se bucura de un mare prestigiu în Serbia. După crearea arhiepiscopiei sârbe, au apărut opt noi episcopii şi numărul acestora a crescut simţitor după crearea patriarhiei. Mulţi episcopi îşi aveau reşedinţa în mănăstiri, care erau deosebit de numeroase şi, în general, mai bogate decât reşedinţele episcopale. Principalele mănăstiri (Studenica, Ras, Gradac, Žiča, Sf. Gheorghe din Skoplje şi Chilandari de la Muntele Athos) erau numite „mănăstiri regale" şi nu erau supuse jurisdicţiei nici unui episcop – după obiceiul bizantin. Subzistenţa membrilor clerului de rang inferior era asigurată de proprietăţile oferite bisericilor sau de alocarea a „trei terenuri, conform legii". Orice proprietate eclezіastică era scutită de taxe. De asemenea, clerul primea fondurile obţinute dintr-o taxă specială percepută de la credincioşii fiecărei parohii.

Romano-catolicii, care se aflau în mare parte în regiunea de coastă, erau supuşi Arhiepiscopiei din Bar (Antibari) şi celei din Cattaro (Kotor). În această regiune se aflau numeroase mănăstiri benedictine.

Oraşele sârbe nu au reuşit niciodată să joace un rol prea important în evoluţia politică a ţării. Au început să se dezvolte oraşe noi din aglomerările urbane formate în apropierea castelelor fortificate, dar acestea reprezentau centre administrative. Acest fapt se poate observa şi din faptul că acelaşi termen, *grad*, e folosit pentru a desemna atât oraşul cât şi castelul. Unele dintre ele au devenit importante centre comerciale, dar nu au ajuns niciodată la fel de importante ca oraşele din Occident. Erau administrate de guvernatorul (*kefalija*) castelului, de un *knez* care supraveghea activităţile comerciale şi de un al treilea demnitar însărcinat cu colectarea taxelor. Oraşele greceşti şi-au păstrat organizarea municipală sub conducerea sârbă şi erau administrate de un guvernator şi de judecători aleşi dintre cetăţenii proeminenţi.

Numai oraşele latine de pe coastă au continuat să se bucure de autonomie. S-a păstrat statutul oraşului Cattaro (Kotor). Reprezentantul regelui – *knez* sau *comes* – era obligat să respecte statutul. Adunarea generală democratică a tuturor cetăţenilor s-a transformat în secolul al XIV-lea într-un mare consiliu compus din cetăţenii cei mai importanţi, care formau nobilimea locală.[30]

Ţăranii, numiţi *sebri* în Serbia şi *kmeti* în Bosnia, se stabiliseră aproape toţi pe teritoriile deţinute de rege, de aristocraţie sau de cler. Ei aveau aceleaşi obligaţii împovărătoare atât faţă de stat cât şi faţă de stăpânii lor ca şi ţăranii din Bizanţ sau Bulgaria – aşa-numiţii *paroikoi*. Introducerea fiefului (*pronija*) a agravat situaţia,

căci ţăranii erau acum obligaţi să lucreze două zile pe săptămână pentru stăpânul pământului. Evoluţia ţărănimii sârbe a urmat acelaşi drum cu al celei din Occident. Ei nu aveau voie să-şi schimbe locul de reşedinţă şi codul lui Dušan prevedea sancţiuni aspre pentru oricine găzduia un ţăran fugar fără permisiunea scrisă a ţarului. Numeroşi şerbi se aflau pe domeniile nobililor şi ale mănăstirilor. Codul lui Dušan conţine şi paragrafe referitoare la statutul şerbilor.

Influenţa bizantină în organizarea agriculturii în Serbia a fost considerabilă. Administrarea finanţelor în Serbia se asemăna mult cu sistemul adoptat şi în Bulgaria. Existau multe taxe de acelaşi fel în cele două ţări şi influenţa bizantină e evidentă şi în acest domeniu.

Îmbunătăţirea exploatării resurselor naturale ale ţării începând cu secolul al XIII-lea a contribuit considerabil la bogăţia Serbiei şi a conducătorilor ei. Mineritul în Serbia şi Bosnia era condus mai ales de germani – saxoni – care veneau din Ungaria, atraşi de promisiunea unor privilegii speciale. Ei aveau un statut autonom şi au introdus în Serbia o lege saxonă a minelor, al cărei text ni s-a păstrat într-o traducere turcă. Aceasta prevedea regulamente detaliate cu privire la drepturile minerilor, datoriile lor, buna funcţionare a minelor şi standardul producţiei.[31] Mineritul a contribuit considerabil şi la dezvoltarea comerţului şi Serbia medievală a devenit un stat destul de prosper.

NOTE

1. Vezi F. Dvornik, *The Slavs*, pp. 314 ff. pentru detalii.

2. Pentru statul kievean, *ibid.*, pp. 279 ff.

3. Cf. H.F. Schmid, *Die Burgbezierksverfassung bei den slavischen Völkern* (vezi Bibl.), pp. 81 ff.

4. Cuvântul polonez pentru aristocraţie, *szlachta*, e derivat din cuvântul ceh *šlechta*, demonstrând astfel că originile aristocraţiei poloneze sunt legate de exemplul Boemiei şi Germaniei.

5. Cea mai puternică familie nobilă din Boemia secolului al XIII-lea a fost familia Vítkovec. Ei deţineau patrimonii şi fiefuri nu numai în sudul Boemiei, dar şi în Bavaria vecină şi intenţionau să-şi organizeze toate fiefurile şi patrimoniile într-o unitate politică cvasi-independentă. Chiar dacă erau de origine cehă, membrii acestei familii erau înrudiţi prin căsătorie cu aristocraţia bavareză. Conducătorul revoltei împotriva lui Přemysl al II-lea, Záviš, era din familia Vítkovec, dar folosea numele unuia dintre castelele sale bavareze, Falkenstein, şi avea mamă de naţionalitate germană. Asupra acestei revolte, vezi mai sus, cap. al II-lea.

6. Probabil că Přemysl al II-lea s-a ghidat în încercarea sa după unele ediţii din *Sachsenspiegel*, folosite în acea vreme ca bază pentru operele juridice din nordul Germaniei.

7. Republicată în 1900 de A. Zycha, *Das böhmische Bergrecht des Mittelalters* (vezi bibl.) – se referă la toate problemele în legătură cu minele din Boemia. Cf. şi O. Peterka, *Rechtsgeschichte* (vezi bibl.), vol. 1, p. 151 şi E. Otto, *Beiträge* (vezi bibl.), pp. 62 ff. Asupra

influenței dreptului roman asupra juriștilor cehi, cf. O. Peterka, „Ursachen and Wege der Rezeption" (vezi bibl.), pp. 37-55.

8. Publicat de H. Jireček în *Codex juris bohemici* (1870), vol. II, partea a II-a. Este nevoie de o nouă ediție critică. Cf. E. Werunsky, „Die Maiestas Carolina", *Zeitschr. D. Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte, German. Abt.* (1888). O bibliografie cehă este oferită de J. Šusta, *Karel IV*, vol. 2, p. 187 (Praga, 1948). Vezi, de asemenea, mai sus, capitolul al IV-lea.

9. Se pare că normele procedurii judiciare (*Ordo judicii terrae*), constituind un important document juridic al acestei perioade, nu s-a aflat printre sursele folosite în *Maiestas Carolina*, ci se bazează mai degrabă pe codul de legi promulgat de Carol. Cel mai vechi document juridic în limba cehă este documentul anonim *Kniha Rožmberská* (Cartea lui Rožmberk), ce descrie procedura judiciară din Boemia (ed. V. Brandl, Praga, 1872).

10. Vezi F. Hartung, *Die Krone als Symbol der monarchischen Herrschaft* (vezi bibl.). Vezi și J. Prochno, „Terra Bohemiae, regnum Bohemiae, corona Bohemiae" (vezi bibl.), pp. 91-111. Autorul citează toate documentele din 1165 până la mijlocul secolului al XIV-lea în care pot fi găsite titlurile mai sus menționate. Cf. și A. Soloviev, „Corona regni" în *Przewodnik history cznoprawny*, 4 (Lwów, 1934), pp. 27-48.

11. Carol a folosit ritualul de încoronare al Přemyslizilor, care a apărut la începutul secolului al XIII-lea și era bazat pe ritualurile de încoronare ale regilor germani din secolul al X-lea. El a folosit și ritualul de încoronare francez din 1328, la care a adăugat câteva rugăciuni și ceremonii proprii. O ediție critică a ritualului de încoronare al lui Carol al IV-lea ne este oferită de J. Cibulka, *Český řád korunovační a jeho původ* (Praga, 1934).

12. Cf. F. Dvornik, *The Slavs*, pp. 110 ff., 312 ff.

13. Pentru originile cavalerilor polonezi, vezi F. Wojciechowski, *Das Ritterrecht in Polen vor den Statuten Kasimirs des Grosse*, trad. de H. Bellee (vezi bibl.).

14. Asupra dezvoltării centrelor urbane în Polonia în această perioadă, vezi opera recentă a lui S. Piekarczyk, *Studia dziejow miast polskech v. XIII-XIV* (Varșovia, 1955). Lucrările cercetătorilor polonezi în legătură cu colonizarea din Polonia sunt accesibile acum în traducere germană: Th. Tyc, *Die Anfänge der dörflichen Siedlung* (vezi bibl.) și B. Zaborski, *Über Dorfsformen in Polen* (vezi bibl.).

15. Istoricii polonezi nu au o ajuns la viziune comună asupra ideii de regat polonez între 1295 și 1370. S. Kutrzeba, specialist în istoria constituției poloneze, consideră că ideea de regat polonez se limita la Polonia Mare și că avea o semnificație pur locală, nu una națională poloneză. Un alt specialist, O. Balzer, încearcă să dovedească faptul că *Polonia* nu s-a redus niciodată la Polonia Mare. Chiar între secolele al XII-lea și al XIV-lea, curia papală și vecinii Poloniei considerau că acest nume desemnează întreaga Polonie. Concepția lui Balzer pare de preferat.

16. Ideea unității statului polonez și-a găsit expresia și în stema regatului, vulturul, care a început să apară pe steagul național și pe marile sigilii în timpul lui Cazimir cel Mare.

17. Istoricii polonezi nu au căzut încă de acord în privința opiniilor lor cu privire la gestul lui Cazimir de a-i oferi fiului său adoptiv a opta parte din pământul Poloniei – o regiune întinsă ce separa Polonia Mare de Polonia Mică ca teritoriu independent.

18. Pentru detalii, vezi O. Balzer, *Les Statuts de Casimir le Grand* (Poznan, 1947), Studia nad historia prava polskiego, vol. 19. Doi istorici sovietici au publicat studii asupra

Očerki po istorii pol'skikh krest'jan ot drevnikh vremen do 15 v. (Moscova, 1958) (o trecere în revistă a istoriei ţărănimii poloneze din cele mai vechi timpuri până în secolul al XV-lea).

19. Asupra istoriei timpurii a slovenilor, vezi F. Dvornik, *The Slavs*, pp. 34, 41 ff., 64, 70 ff.

20. *Oesterreichische Reimchronik* M.G.H., Cronici germane, vol. V, pp. 263-267. *Cf.* şi Johann Viktring (Joannes Victoriensis), *Liber certarum histor*. Toate documentele cu privire la acest ceremonial au fost reeditate şi traduse în limba slovenă de B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod na država karantanskih Slovencev*, lucrare publicată de Academia Slovenă (Razred za zgodov. In družb. Vede, Ljubljana, 1952). O bibliografie mai detaliată cu privire la acest ceremonial, ale cărui origini şi sensuri sunt încă destul de controversate, va putea fi, de asemenea, găsită acolo. Ceremonial a încetat să mai fie folosit la începutul secolului al XV-lea.

21. Cf. A. Dopsch, *Die ältere Sozial-und Wirtschaftsverfassung der Alpenslaven* (Weimar, 1909). Pentru mai multe detalii asupra istoriei slovene până la Reformă, vezi M. Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije* (Ljubljana, 1933). Kos a strâns toate documentele cu privire la sloveni din secolul al VIII-lea până la 1246 în lucrarea sa *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, 5 vol. (Ljubljana, 1902-1928).

22. Pentru detalii, vezi F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe* (London, 1949), pp. 215, 221. Cea mai bună monografie în limba cehă asupra Slovaciei din vechime şi din evul mediu a fost scrisă de V. Chaloupecký, *Staré Slovensko* (Bratislava, 1923).

23. Pentru detalii, vezi F. Dvornik, *The Slavs*, pp. 152 ff., 174 ff.

24. Asupra recent descoperitului „Zavod" din Trogir, vezi M. Horvat, „Das Troginer „Zavod" Buch vom Jahre 1326" (vezi bibl.). Istoria dreptului în Croaţia a lui M. Kostrenčić (*Hrvatska pravna povijest*, Zagreb, 1922, a II-a ed.) nu mi-a fost accesibilă. Mai accesibil este studiul lui M. Lanović, „Ustavno pravo Hrvatske narodne države", în *Rad*, vol. 265 (1938), pp. 167-242.

25. Multe dintre statutele menţionate aici au fost publicate sau republicate de Academia din Zagreb în *Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium*. Până acum au apărut unsprezece volume, dar unele statute aşteaptă încă să fie publicate sau reeditate. Unele pot fi consultate doar în ediţii datând din secolul al XVI-lea. Statutul din Vinodol a fost de curând reeditat de M. Barada (*Hrvatski vlasteoski feudalizam po vinodolskom zakonu*, Zagreb, 1952, Lucrări publicate de Academia din Zagreb, vol. 44). Există şi o traducere franceză a acestui statut, publicată de J. Preux („La Loi du Vinodol traduite et annotée", *Nouvelle revue historique du droit français et étranger*, 1896). Statutul din Poljica, asemănător cu cel din Vinodol dar datând numai din 1440, a fost tradus în germană de T. Matić, „Statut der Poljica", (vezi bibl.). Pentru mai multe detalii, vezi K. Kadlec, *Introduction*, vezi bibl., pp. 304-15 şi, mai recent, H.F. Schmid, „Dalmatinische Stadtbücher" (vezi bibl.).

26. Condiţiile sociale şi economice în cadrul celui de-al doilea imperiu bulgar necesită o investigaţie mai completă. D. Angelov şi M. Andreev în *Istoria statului şi dreptului în Bulgaria* (*Istorija na bălgarskata država i pravo*, Sofia, 1955) ne dau indicaţii importante în acest sens. Situaţia agrară şi socială din Macedonia secolului al XIV-lea a fost examinată de D. Angelov (*Agrarnite otnošenija v severna i sredna Makedonija pres XIV vek*, Sofia, 1958), cu rezumat în limba franceză. În această carte poate fi găsită şi o bibliografie mai completă.

27. Există o bună monografie asupra dietei în Serbia scrisă de N. Radojčić, *Srpski državni sabori u srednjem veku* (Belgrad, 1940). Asupra rolului nobilimii sârbe sub stăpânirea lui Dušan, vezi G. Ostrogorsky, „Etienne Dušan et la noblesse serbe dans la lutte contre Byzance", *Byzantion*, 22 (1952), pp. 151-59.

28. O traducere în limba engleză a codului a fost publicată de Malcolm Burr în *The Slavonic and East European Review*, 28 (1949-50), „The Code of Stephen Dušan", pp. 198-217, 516-39. Vezi acolo, la p. 198, o notă cu privire la ediţiile sârbe. Cf. şi A. Soloviev, „Le droit byzantin dans la codification d'Étienne Douchan" (vezi bibl.). Vezi şi *Zbornik*-ul publicat de Academia Sârbă (Belgrad, 1952). O bibliografie sârbă detaliată asupra codului lui Dušan poate fi găsită în lucrarea lui J. Žontar, publicată cu ocazia celui de-al şaselea centenar („Ob šeststoletnici Dušanovego Zakonika") în *Zgodovinski časopis*, 5 (1951), pp. 209-14. Cf. şi studiul lui Radojčić, „Zakonik cara Stefan Dusana", în *Arhiv za pravne i društvene nauke* (1949), pp. 542-556. D. Janković a publicat de curând o istorie a dreptului public în Serbia medievală (*Istorija države i prava feudalne Srbije 12-14 v.*, Belgrad, 1953). F.V. Taranovskij s-a ocupat de istoria dreptului public, penal şi civil precum şi de procedurile judiciare din Serbia medievală în opera sa *Istorija srpskog prava v Nemanjičkoj državе* (Belgrad, 1931-35), 3 vol.

29. Două paragrafe din codul lui Dušan se referă la obligaţiile deţinătorilor de fiefuri. Pentru detalii, vezi lucrarea lui Ostrogorsky (*Pronija*, Belgrad, 1951), publicată de Academia Sârbă în limba sârbă şi cu un rezumat în germană. Există şi o traducere franceză a lui H. Grégoire şi P. Lemerle (*Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Buxelles, 1954).

30. Cu privire la dezvoltarea oraşelor din Balcani, vezi pentru mai multe detalii nu numai lucrările lui K. Jireček menţionate în bibliografie, ci şi studiul lui S. Novaković din *Archiv für slavische Philologie*, vol. 25 (1903), pp. 321-40. Dezvoltarea organizării municipale din Cattaro (Kotor) din cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea până la începutul secolului al XV-lea a fost descrisă de I. Sindik în *Komunalno urečenije Kotora* (Belgrad, 1950), care conţine şi un rezumat în limba franceză.

31. O scurtă descriere a industriei mineritului în Serbia medievală ne este oferită de M. Dinić în primul volum al monografiei sale *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni* (Belgrad, 1955), ce conţine şi un rezumat în limba franceză.

CAPITOLUL AL VIII-LEA
REFORMA ÎN CEHIA ŞI URMĂRILE EI

Personalitatea lui Wenceslas al III-lea – Primul său conflict cu arhiepiscopul – Marea nobilime este împotriva lui Wenceslas – Guvernarea lui Wenceslas în Germania devine tot mai nepopulară – Schimbarea politicii ecleziastice a lui Wenceslas determină căderea sa în Germania – Noi frământări politice în Boemia – Decadența crescândă a vieții ecleziastice în Boemia – Mişcarea reformistă cehă – Activitatea reformistă a lui Jan Hus – Doctrina lui Wycliffe şi influența sa asupra reformiştilor cehi – Conflictul dintre eruditii germani şi cei cehi asupra doctrinei lui Wycliffe – Noua schimbare din politica ecleziastică a lui Wenceslas şi consecințele sale asupra organizării universității – Jan Hus şi abuzul în propovăduirea indulgențelor – Exilul său – Regele Sigismund, Jan Hus şi Conciliul de la Konstanz – Procesul lui Hus şi moartea sa tragică. O eroare gravă – Doctrina lui Jan Hus – Ecouri furtunoase ale morții lui Hus în Boemia, ascensiunea „utraquiştilor" – Moderații şi radicalii – Noi frământări şi moartea lui Wenceslas al III-lea – Opoziția cehă față de Sigismund; Jan Žižka, conducătorul opoziției – Proclamarea celor Patru Articole – Războaiele husite – Înfrângerea aripii radicale şi aceptarea celor Patru Articole de către Conciliul de la Basel – Cauzele ascensiunii mişcărilor radicale în Boemia – Utraquiştii şi succesorul lui Sigismund. Conflictul regelui George cu papalitatea – Un reformator radical, Peter Chelčický – Ascensiunea Fraților din Boemia

Moartea lui Carol al IV-lea a fost, în mod tragic, prematură. Fiul său mai mare, Wenceslas, avea doar şaptesprezece ani când i-a succedat la tron tatălui său. Carol a făcut tot ce a putut pentru a-i asigura cele două coroane – a Boemiei şi a Germaniei – iubitului său fiu pe care-l inițiase încă de timpuriu în conducerea regatului şi a imperiului. Wenceslas avea o bună educație şi moştenise multe din calitățile tatălui său. Lui îi lipseau totuşi seninătatea şi fermitatea pe care tatăl său le câştigase din amarele sale experiențe de tinerețe. Tinerețea lui Wenceslas fusese extrem de uşoară, cu un tată iubitor care avea grijă de totul. În primii ani ai domniei sale, Wenceslas a urmat exemplul tatălui său şi, înconjurat de consilierii experimentați ai acestuia, a demonstrat şi câteva dintre calitățile sale. Dar predilecția sa spre vânătoare şi distracții l-a făcut curând să-şi neglijeze îndatoririle regale. În acelaşi timp, îşi arăta simpatia pentru orăşeni şi pentru mica nobilime prin numirea unor oameni de origine umilă în funcții înalte la curte. Acest lucru a atras nemulțumirea marii nobilimi, care ocupase toate funcțiile înalte la curtea lui Carol şi pe tot cuprinsul țării. Inovațiile lui Wenceslas erau o dovadă a gândirii sale progresiste şi au deschis un nou capitol în guvernarea regatului dar, în acelaşi timp, ele l-au îndepărtat pe rege de marea nobilime, care era extrem de puternică. Marele succes al lui Carol fusese tocmai acela de a câştiga aceste cercuri ale marii nobilimi de partea Coroanei.

Şi dintr-un alt punct de vedere Wenceslas s-a îndepărtat de tradiţia creată de tatăl său. Bunele relaţii dintre Biserică şi Coroană au fost curând întrerupte de conflictele dintre Wenceslas şi arhiepiscopul Ioan de Jenštein. Noul arhiepiscop, sever şi ascetic, nu a urmat întotdeauna exemplul marilor şi înţelepţilor săi predecesori, Ernest de Pardubice şi Jan Očko. El era hotărât să apere toate drepturile şi privilegiile Bisericii şi era susţinut în această atitudine inflexibilă de unii dintre sfătuitorii săi. Pe de altă parte, noii consilieri ai lui Wenceslas accentuau continuu neînţelegerile astfel încât, cu excepţia unor scurte reconcilieri, regele şi arhiepiscopul se aflau într-un permanent conflict.

Tensiunea a ajuns la un punct extrem în 1393. Wenceslas intenţiona să pună bazele unei noi episcopii pe care să o înzestreze cu proprietăţile abaţiei din Kladruby. Arhiepiscopul s-a opus însă acestui plan şi, la moartea abatelui, el a numit un succesor fără a-l consulta pe rege şi astfel l-a împiedicat să-şi pună planul în aplicare. Acest fapt a dus la întemniţarea sfetnicilor arhiepiscopului. Ioan de Nepomuk, vicarul general al arhiepiscopului, a fost torturat şi a plătit cu viaţa pentru că susţinuse punctul de vedere al arhiepiscopului, după care corpul i-a fost aruncat în Vltava de pe Podul Carol. Ioan de Nepomuk a devenit astfel martir fiind canonizat în 1729 şi ajungând unul dintre cei mai populari sfinţi protectori ai Boemiei. Arhiepiscopul a aşteptat în zadar sprijinul papei Bonifaciu al IX-lea căci acesta din urmă avea mare nevoie de ajutorul regelui. Descurajat, arhiepiscopul a abdicat şi şi-a petrecut ultimii ani din viaţă la Roma.

Trebuie să menţionăm aici că Wenceslas, deşi popular printre oamenii simpli, nu a reuşit să rezolve problemele interne ale ţării cu fermitatea şi delicateţea necesară. Se răspândiseră zvonuri în Praga că îi plăcea cam mult să bea, că era leneş şi îşi neglija îndatoririle. Toate aceste zvonuri i-au încurajat pe nobili să se ridice împotriva sa. O alianţă a celor mai importante familii nobiliare din Boemia, numită „Liga seniorilor", a fost organizată şi condusă de Henric de Rosenberg şi de însuşi vărul lui Wenceslas, Jošt (Jodocus, Jobst), margraf de Moravia.[1] Fratele regelui, Sigismund, a făcut un joc dublu, simpatizând cu liga. Astfel, pacea şi înţelegerea din cadrul dinastiei Luxemburg, călduros recomandată de Carol rudelor sale, erau acum în primejdie de a fi puternic perturbate. Când Wenceslas a refuzat cererea ligii de a numi doar membri ai marii nobilimi în funcţiile înalte ale statului şi de a guverna în funcţie de sfatul lor, el a fost luat prizonier şi margraful Jošt, ca *starosta*, a fost învestit cu puteri dictatoriale.

De data aceasta, Wenceslas a fost salvat de fratele său Ioan, duce de Zhořelec (Görlitz), din Lusaţia, care a mers la Praga şi a câştigat sprijinul orăşenilor. Un alt ajutor a venit şi din partea fratelui lui Jošt, Procopius, şi a unor prinţi germani. Locuitorii oraşelor regale au început şi ei să-şi mobilizeze forţele şi liga a fost astfel obligată să-l elibereze pe rege, chiar dacă acesta nu a fost capabil să-şi înfrângă decisiv puternicii adversari. Războiul intern a continuat şi Wenceslas a fost forţat să le ceară lui Sigismund şi chiar lui Jošt armistiţiul. Compromisul dintre rege şi

ligă era foarte favorabil nobililor. Henric de Rosenberg a ajuns burgraf, iar Jošt domnea practic în Praga. Wenceslas a redeschis însă lupta imediat ce a fost capabil să o facă şi l-a exilat curând pe Jošt din Boemia.

Aceste evenimente din Boemia l-au împiedicat pe Wenceslas să dedice mai mult timp situaţiei din Germania. Acolo, marile dificultăţi ce făceau imposibilă o guvernare de succes se datorau rivalităţii dintre oraşe şi nobilime. Oraşele germane erau diferite de republicile italiene. Seniorii feudali doreau să obţină suveranitatea completă (*Landeshoheit*) pe pământurile lor şi erau nemulţumiţi de existenţa oraşelor libere în mijlocul acestor teritorii, căci ele îi tentau pe ţărani să renunţe la munca pământului şi să meargă să trăiască sub protecţia orăşenilor. Wenceslas avea nevoie de bani pentru a plăti sumele enorme promise de Carol principilor electori pentru alegerea fiului său. Temându-se că vor fi lăsate ca garanţie marilor seniori pentru plata acestor datorii, oraşele au început să formeze ligi pentru a-şi apăra libertatea. Regele a încercat de câteva ori să impună pacea pretutindeni (*Landfriede*), dar atunci când oraşele bavareze au fost învinse de marea nobilime în 1388, ligile orăşeneşti au fost toate dizolvate. Totuşi, pacea (*Landfriede*) încheiată la Reichstag-ul din Cheb (Eger) (1389) le-a asigurat participarea egală în tribunalele pământului cu aceea a marii nobilimi. Reichstag-ul din Eger a fost probabil cel mai important eveniment din cariera de rege german a lui Wenceslas.

Duşmanii săi din Germania erau însă numeroşi încă şi lipsa de energie manifestată de Wenceslas în conducerea propriei ţări i-a încurajat să-l acuze de neglijarea îndatoririlor sale regale în Germania. Wenceslas s-a grăbit într-acolo şi la dieta din Nürnberg a încercat în zadar să-şi dezarmeze inamicii, care plănuiau deja să-l aleagă pe Rupert, electorul Palatinatului, ca nou rege. Schimbarea politicii ecleziastice a lui Wenceslas a fost hotărâtoare pentru decizia luată împotriva lui.

Până atunci, Wenceslas, urmând sfatul tatălui său decedat, fusese un susţinător credincios al papei Urban al VI-lea şi al succesorului său Bonifaciu al IX-lea împotriva anti-papei Clement al VII-lea, care-şi avea reşedinţa în Avignon. Fidelitatea lui Wenceslas faţă de papa de la Roma a avut consecinţe importante pentru politica sa internaţională. El a renunţat la alianţa cu Franţa, care-l susţinea pe papa din Avignon, şi a făcut demersuri pe lângă Richard al II-lea al Angliei, căruia i-a cerut să-l accepte pe Urban al VI-lea ca papă adevărat. Richard a fost de acord cu aceasta şi, în plus, a semnat un tratat ce avea să fie pecetluit prin căsătoria sa cu Ana, sora lui Wenceslas. Căsătoria a avut loc în 1382 şi Wenceslas a avut şansa să primească de la cumnatul său un ajutor constând într-o mare sumă de bani.

În timpul şederii sale în Germania, după dieta de la Nürnberg, Wenceslas şi-a schimbat politica şi a plecat în Franţa pentru a contribui la rezolvarea teribilei schisme din sânul Bisericii. El era pe jumătate convins să semneze un tratat cu regele Franţei, Carol al VI-lea, care intenţiona să-i convingă pe ambii papi să abdice după care să convoace un conciliu general ce urma să aleagă un nou papă, acceptat atât de Franţa

cât şi de Germania. Această situaţie l-a nemulţumit desigur pe Bonifaciu al IX-lea şi acesta a trecut de partea duşmanilor lui Wenceslas din Germania. Cu aprobarea sa, cei trei electori din rândurile Bisericii l-au detronat pe Wenceslas, alegându-l în locul lui pe electorul Palatinatului, Ruprecht (Rupert) (1400). Cea mai serioasă acuzaţie ridicată împotriva lui Wenceslas era aceea de a fi conferit titlul de duce al Milanului lui Gian Galeazzo Visconti în schimbul unei mari sume de bani – acţiune ce a fost interpretată ca o încercare de dezmembrare a imperiului.[2]

Dar acesta nu era sfârşitul problemelor lui Wenceslas. Încurajaţi de oponenţii săi din Germania, seniorii feudali uniţi în liga din Boemia au reînceput războiul civil în 1399. Chiar dacă Wenceslas reuşise să-l separe pe vărul său Jošt de ligă oferindu-i acestuia Lusaţia, el a trebuit să cedeze şi să numească un consiliu compus din principalii membri ai ligii. Totuşi, Wenceslas era hotărât să lupte în continuare şi a sperat în ajutorul fratelui său, Sigismund al Ungariei, pe care îl scăpase dintr-o situaţie similară, datorată nobililor unguri. Wenceslas l-a invitat pe Sigismund la Praga, oferindu-i co-regenţa în Boemia şi propunându-i să-l însoţească într-o călătorie la Roma, o dată ce se decisese în cele din urmă să ceară încoronarea sa ca împărat. Sigismund l-a înşelat totuşi pe fratele său în modul cel mai cumplit, l-a întemniţat şi l-a numit pe episcopul Ioan de Litomyšl regent al Boemiei (1402).

A izbucnit atunci o revoltă a oraşelor regale şi a susţinătorilor regelui. Sigismund nu s-a putut ocupa de înăbuşirea ei din cauza unei alte revolte izbucnite în Ungaria. Înainte să se poată întoarce în Boemia, Wenceslas a reuşit să scape de la Viena, unde fusese lăsat de Sigismund în custodia aliatului său, ducele Austriei, şi s-a grăbit spre Praga. Acţiunea lui Sigismund i-a revoltat chiar şi pe duşmanii lui Wenceslas şi aceştia au hotărât să oprească ostilităţile împotriva regelui, care a reuşit în sfârşit să obţină deplina suveranitate asupra teritoriilor sale.

În ciuda acordului din 1403 dintre rege şi foştii săi adversari, lupta pentru putere a continuat între marea nobilime şi clasele inferioare, care fuseseră dintotdeauna devotate regelui. Wenceslas s-a dovedit extrem de hotărât pe tot parcursul acestei lupte prelungite. Trebuie spus că el şi-a apărat aliaţii în orice împrejurare, răspunzând cu fidelitate la fidelitate. Marea nobilime nu a reuşit să învingă, dar prestigiul personal al lui Wenceslas a avut totuşi mult de suferit. Demnitatea regală a scăzut şi ea considerabil atunci când s-a văzut că e posibil ca potentaţii să-l întemniţeze pe rege şi, cel puţin temporar, să uzurpe puterea supremă asupra pământului.[3]

Luptele pentru supremaţie care generaseră atâtea frământări în viaţa politică a Boemiei au fost complicate de diferite curente ce au apărut, în acelaşi timp, în viaţa religioasă. Carol al IV-lea fusese nu numai un conducător înţelept, care aprecia importanţa unor bune relaţii între Biserică şi stat, dar şi un creştin pios, conştient de datoria sa de a sprijini continuu Biserica din punct de vedere material. El a adăugat numeroaselor instituţii religioase deja existente în regat altele noi şi a fost extrem de generos cu darurile faţă de ele. Regele considera că aceasta este o politică bună

deoarece pământurile Bisericii se aflau sub controlul Coroanei. Exemplul lui Carol a fost urmat de nobilii săi şi orăşenii începuseră şi ei la scurtă vreme să ofere cadouri generoase aşezămintelor religioase noi şi vechi. Acelaşi lucru se întâmpla, desigur, în toate ţările europene, dar se pare că în Boemia Biserica era deosebit de bogată la începutul secolului al XV-lea. Acest lucru e demonstrat de distribuirea inegală a terenului arabil şi a pădurilor între diferitele clase sociale.[4] A şasea parte din pământuri aparţinea Coroanei, două şesimi aparţineau marii şi micii nobilimi precum şi ţăranilor liberi, iar restul era proprietatea episcopilor, a ordinelor călugăreşti, a clerului de la oraşe şi sate precum şi a comunităţilor religioase.

Având în vedere această situaţie, o funcţie ecleziastică putea fi considerată ca cea mai bună şi sigură alegere în viaţă şi multe familii nobile încercau să le asigure descendenţilor lor, încă de copii, una sau mai multe demnităţi ecleziastice. Politica fiscală introdusă de papa Ioan al XXII-lea a făcut posibil acest lucru prin aranjamentele financiare de diferite tipuri cu curia papală. Multe funcţii le erau oferite laicilor pentru servicii aduse regelui şi chiar străinilor care nu-şi aveau reşedinţa în ţară.

Toate acestea au dus la degradarea morală a clerului. Darurile bogate încurajau luxul şi plăcerile lumeşti. Curând, oricât de bogate erau, ele nu mai reuşeau să asigure beneficiile numărului în continuă creştere de preoţi. Mulţi dintre ei erau angajaţi ca diaconi de către canonicii bogaţi pentru a sluji în locul lor atunci când ei, nefiind hirotoniţi, nu o puteau face. Totuşi, mulţi nu erau capabili să obţină nici măcar un astfel de post modest, colindau de la o parohie la alta în căutare de lucru şi erau obligaţi să accepte slujbe degradante pentru demnitatea lor de clerici. Această distribuţie inegală a avuţiei în cadrul Bisericii a creat nemulţumiri în rândurile clerului mărunt, care era nemulţumit, de asemenea, şi de marile sume de bani pe care trebuia să le trimită curiei papale. Situaţia s-a deteriorat rapid în timpul domniei lui Wenceslas, pentru că noul rege părea mai puţin pios decât tatăl său şi nu a mai oferit Bisericii noi daruri.

Declinul moral al clericilor, datorită vieţii lor extrem de confortabile, începuse încă din vremea lui Carol al IV-lea. Împăratul era pe deplin conştient de condiţiile de viaţă ale clericilor şi de aceea i-a sprijinit pe doi reformatori dintre cei mai entuziaşti – austriacul Konrad de Waldhauser şi cehul Milič de Kroměříž. Ambii s-au confruntat cu cei mai vajnici oponenţi ai lor – franciscanii, care se stabiliseră mai ales în oraşele germane şi, geloşi pe succesul reformatorilor printre credincioşi, erau în acelaşi timp extrem de nemulţumiţi de critica adusă lor de reformatori că ar fi renunţat la sărăcia constant cultivată de fondatorul ordinului. Milič susţinea cu exaltare anumite opinii despre venirea iminentă a Anticristului datorită corupţiei morale generale şi a fost acuzat astfel de erezie, murind la Avignon (1374), unde mersese să-şi susţină ideile.[5]

Discipolii lui Milič erau deosebit de numeroşi şi, în ciuda persecuţiilor duşmanilor săi, ei i-au continuat activitatea reformistă în Boemia. Arhiepiscopul Ernest de

Pardubice şi Jan Očko din Vlašim au încercat şi ei să pună capăt corupţiei clerului prin convocarea unor sinoade unde au invitat predicatori reformişti. Această activitate a fost continuată de arhiepiscopul Ioan de Jenštein. Toţi ceilalţi membrii ai mişcării *devotio moderna* din Boemia – maestrul Adalbert Ranconis (Vojtěch Raňku), o personalitate recunoscută la Paris şi Oxford, maestrul Matthaeus de Janow şi nobilul Thomas Štítný – erau extrem de activi în mişcarea reformistă şi-şi răspândeau larg ideile fie prin predici, fie prin scris. Activitatea reformiştilor a fost urmată de mulţi credincioşi şi şi-a găsit un ecou favorabil printre orăşenii şi clasele inferioare din oraşe. Mişcarea a luat avânt mai ales atunci când un negustor bogat numit Kříž a fondat o capelă specială, numită Betleem, pentru predici reformiste în limba ceh㠹. Mişcarea reformistă devenise extrem de puternică, pătrunzând în viaţa religioasă şi publică a capitalei, atunci când preotul Jan Hus, din generaţia mai tânără de reformatori, a fost numit predicator la noul centru, urmându-l astfel pe profesorul său, Ştefan de Kolín.[6]

Jan Hus s-a născut în Husinec, în sudul Boemiei, în 1371. Aşa cum el însuşi mărturisea, dorise şi el să devină preot pentru a se bucura de o viaţă mai confortabilă. El a studiat la Universitatea din Praga, întâmpinând toate greutăţile unui student sărac. A absolvit în 1393 şi în 1396 a obţinut titlul de maestru în litere şi filosofie. Din 1398 a predat la Facultatea de Litere şi Filosofie, iar în 1400 a fost hirotonit. În 1401 a devenit decan al Facultăţii de Filosofie şi se pare – deşi nu e sigur – că în 1402 a fost chiar rector al universităţii pentru o jumătate de an, după obiceiul timpului. Între timp, îşi începuse şi cariera de predicator la Biserica Sf. Mihail din oraşul vechi. Avea atât de mult succes încât în 1402 a fost numit predicator la noua capelă Betleem. Probabil că în această perioadă Hus a trecut printr-o schimbare interioară semnificativă. Aşa cum a mărturisit de multe ori, „înţelegerea Sf. Scripturi i-a deschis ochii", şi din acel moment şi-a luat funcţia de preot în serios, dedicându-şi întreaga putere salvării sufletelor.[7]

El era probabil un orator foarte talentat, căci se bucura de un extraordinar succes. Totuşi, nu numai oratoria îi atrăgea pe credincioşi să asculte predicile sale, ci şi viaţa sa clericală exemplară. Hus era pe deplin devotat vocaţiei sale, mulţumit cu salariul său modest de predicator, cast, interesat doar de progresul spiritual al ascultătorilor săi şi de extirparea tuturor abuzurilor care „întinau veşmântul imaculat al Bisericii".

Nu numai orăşenii şi poporul de rând ascultau criticile sale vehemente la adresa degradării morale generale şi mai ales în rândurile clerului. Autorităţile ecleziastice păreau să aibă şi ele o atitudine favoabilă faţă de activitatea lui. Noul arhiepiscop Zbyněk de Hasenburg (Házmburk), confirmat în 1403, îi aproba zelul reformist şi îl îndemna să denunţe faţă de autorităţile ecleziastice, fie oral, fie în scris, orice abuz din administraţia Bisericii pe care l-ar fi descoperit. Hus a devenit membru al unei comisii numite de arhiepiscop pentru a examina miracolul ostiei care sângera din Wilsnak şi, la sfatul lui, arhiepiscopul a declarat că „miracolul" e fals şi a interzis

orice pelerinaj spre acel loc. De două ori, în 1405 şi 1407, Hus a fost invitat de arhiepiscop să predice reforma Bisericii în cadrul sinoadelor clerului. Regele Wenceslas părea şi el să aprobe activitatea sa de reformator, probabil sub influenţa reginei Sofia, care pare să se fi aflat printre admiratorii lui Hus.[8]

Activitatea lui Hus a suscitat, desigur, şi o puternică opoziţie din partea prelaţilor bogaţi, care-l acuzau de exagerarea abuzurilor şi de degradarea activităţii preoţilor în ochii oamenilor simpli. În ciuda acestor lucruri, Hus şi-ar fi putut încheia cariera ca un conducător zelos al mişcării *devotio moderna* în Boemia dacă el nu ar fi căzut sub vraja unui alt reformator vestit, care în critica sa la adresa dezordinilor din cadrul Bisericii a mers şi mai departe, atacând însăşi doctrina Bisericii – John Wycliffe.

Membrii cehi ai Facultăţii de Filosofie erau interesaţi de operele filosofice ale englezului şi preferau realismul acestuia, conform căruia universaliile au o existenţă mai „reală" decât lucrurile, nominalismului, care susţinea că universaliile nu sunt decât nume. Ei erau cu atât mai mult de partea realismului cu cât nominalismul era filosofia oficială a profesorilor germani din universitate, întotdeauna în majoritate şi dominând cele trei „naţiuni", ceea ce le asigura o permanentă poziţie majoritară faţă de „naţiunea" cehă, ce deţinea un singur vot. Hus citise şi el operele filosofice ale lui Wycliffe, dar era atras mai mult de ideile reformiste ale englezului şi de curajul cu care acesta ataca abuzurile Bisericii, agravate de schisma din Occident. În zelul său sincer pentru reformarea Bisericii, Wycliffe a mers totuşi prea departe, propovăduind o sărăcie absolută a Bisericii, a cărei avuţie ar fi trebuit luată în întregime de către stat. Exagerând ideile augustiniene asupra predestinării, el considera Biserica o societate invizibilă, compusă din suflete predestinate mântuirii. Desigur, o astfel de societate, al cărei conducător era Cristos singur, nu avea nevoie de papalitate, care fusese instituită de Anticrist. Wycliffe respingea toate practicile religioase generatoare ale abuzurilor pe care el le critica – venerarea sfinţilor şi a relicvelor, celibatul, ierarhia bisericească, monahismul – şi declara că Biblia era unica sursă a credinţei. Multe din ideile sale au fost ulterior acceptate de reprezentanţii Reformei din secolul al XVI-lea. Chiar dacă doctrinele sale au întâlnit o opoziţie puternică în Anglia, el a murit în pace în parohia sa din Lutterworth în 1394. Abia după moartea sa au fost cele douăzeci şi patru de articole extrase din scrierile sale condamnate de un sinod ţinut la Londra.

Operele lui Wycliffe au devenit cunoscute în Boemia în jurul anului 1398 prin intermediul studenţilor cehi de la Oxford. Legăturile dintre Anglia şi Boemia au fost, desigur, strânse datorită căsătoriei dintre Ana, sora lui Wenceslas al IV-lea, şi Richard al II-lea, regele Angliei.[9] Ieronim de Praga, un prieten mai tânăr al lui Jan Hus, pare să fi introdus în Boemia cele mai îndrăzneţe tratate teologice ale lui Wycliffe. Ele au fost citite şi studiate cu interes de profesorii cehi. Printre cei mai entuziaşti susţinători ai doctrinei lui Wycliffe în Boemia erau maeştrii Stanislas de Znojmo, Ştefan de Páleč şi Jakoubek (Jacobellus) de Stříbro (Mies). Hus cita pasaje

întregi din scrierile lui Wycliffe în operele sale, atât în latină cât şi în cehă, dar el nu accepta nici pe departe toate ideile reformatorului englez. De exemplu, doctrina remanenţei a lui Wycliffe, conform căreia după consacrarea ostiei şi a vinului substanţa amândurora rămâne în Euharistie, nu a fost niciodată acceptată de Hus, deşi ea a fost acceptată de unii dintre colegii săi mai radicali. Hus a fost mai mult atras de zelul reformist al lui Wycliffe în privinţa Bisericii şi a vieţii clerului, acceptând numai acele idei care se potriveau vederilor sale, chiar dacă ele nu puteau fi făcute să corespundă, nici măcar în formularea lui Hus, doctrinei Bisericii.[10]

Primul atac(1403) împotriva propagării doctrinelor lui Wycliffe de către profesorii cehi s-a datorat profesorilor germani de la Universitatea din Praga. Având în vedere că ei dominau cele trei „naţiuni", universitatea a respins cu trei voturi la unu cele douăzeci şi patru de articole din operele lui Wycliffe care fuseseră deja condamnate de sinodul de la Londra şi a mai adăugat la acestea încă douăzeci şi unu. Predarea şi propagarea acestor articole a fost interzisă. Stanislas de Znojmo a publicat apoi un tratat în apărarea doctrinei lui Wycliffe – mai ales a celei sacramentale, dar atunci când a fost acuzat de Universitatea din Cracovia a decis să renunţe.

Acuzaţiile nu au încetat totuşi, fiind îndreptate chiar şi împotriva arhiepiscopului şi regelui, care întârziau să combată erezia. Pentru prima dată a fost menţionat numele lui Hus împreună cu cel al prietenilor săi. La cererea papei de la Roma, arhiepiscopul, în calitatea sa de rector al universităţii, a convocat adunarea „naţiunii" cehe şi le-a cerut membrilor acesteia să condamne cele patruzeci şi cinci de articole cenzurate în 1403. Rezoluţia, acceptată de „naţiunea" cehă, a simplificat condamnarea, interzicând predarea articolelor menţionate doar în sensul în care ar putea genera scandaluri sau erezie. Au fost luate şi alte măsuri, iar Stanislas de Znojmo şi Ştefan de Páleč au fost convocaţi la Roma. Ei au fost arestaţi pe drum şi eliberaţi numai după intervenţii repetate ale regelui, când s-au întors acasă. Arhiepiscopul a suspendat şi el câţiva predicatori suspecţi. Hus a protestat foarte violent împotriva acestei măsuri, pierzând încrederea arhiepiscopului.

Situaţia s-a agravat curând datorită noilor conflicte internaţionale. Pentru a pune capăt schismei, majoritatea cardinalilor i-au abandonat pe papii rivali – Grigore al XII-lea, de la Roma şi Benedict al XIII-lea, din Avignon – şi au convocat un conciliu la Pisa pentru alegerea unui nou papă. După cum am menţionat deja, papa de la Roma era un susţinător al regelui german Rupert şi chiar confirmase detronarea lui Wenceslas al IV-lea de către electori. Pentru a obţine sprijinul lui Wenceslas, cardinalii au promis că-l vor recunoaşte drept rege legitim al Germaniei dacă nu se mai supunea papei de la Roma şi îl va accepta pe papa ales de conciliu. Wenceslas, care nu-şi pierduse niciodată speranţa că va triumfa asupra lui Rupert, a acceptat imediat propunerea. Totuşi, el avea de învins opoziţia hotărâtă a arhiepiscopului şi a profesorilor germani din universitate. Pentru a putea să proclame oficial neutralitatea ţării sale în lupta dintre cei doi papi, Wenceslas avea nevoie cel puţin de o declaraţie favorabilă din partea universităţii şi la aceasta s-ar fi angajat doar

„naţiunea" cehă. Astfel, la sfatul lui Nicolaus de Lobkovice, consilierul său şef, Wenceslas a hotărât să schimbe statutul universităţii şi, după modelul statutelor universităţilor din Paris, a oferit trei voturi „naţiunii" cehe şi numai un vot celorlalte „naţiuni". Această nouă situaţie a fost consfinţită de vestitul decret de la Kutná Hora, din 18 ianuarie 1409, care a generat o mare revoltă a profesorilor şi studenţilor germani. Când regele a respins orice fel de compromis şi a confirmat, pur şi simplu, un rector şi un decan ceh, profesorii şi studenţii germani au părăsit Praga. În total, ei erau în număr de o mie, deşi s-ar fi putut ridica la trei mii sau chiar cinci mii dacă ţinem cont de servitori şi de subordonaţi. Unii dintre ei au mers la Leipzig, unde au fondat o nouă universitate. Alţii au mers la universităţile din Heidelberg, Viena, Köln şi Erfurt, răspândind pretutindeni zvonul că Boemia era plină de eretici.

Universitatea din Praga şi-a pierdut astfel caracterul internaţional şi a încetat să fie centrul erudiţiei din imperiu. Desigur, numărul crescând de universităţi din Germania prevestea deja un astfel de rezultat în viitorul apropiat. În ciuda pierderii caracterului său internaţional, Universitatea din Praga ar fi reuşit să-şi păstreze relaţiile cu alte centre, dar o dată ce profesorii de aici susţineau doctrine considerate eretice în alte părţi, instituţia fondată de Carol a devenit naţională şi izolată de restul lumii erudite.

Wenceslas a primit votul cerut din partea universităţii şi l-a recunoscut drept papă pe Alexandru al V-lea, ales de Conciliul de la Pisa. Totuşi, Alexandru al V-lea nu a fost pretutindeni recunoscut şi pentru o vreme lumea creştină a fost martora luptei a trei papi pentru recunoaştere. Arhiepiscopul de Praga l-a susţinut pe Wenceslas numai atunci când acesta a ameninţat că va confisca toate proprietăţile clerului nesupus.

Hus şi prietenii săi, care contribuiseră la această situaţie, au observat curând că poziţia lor se deteriorase considerabil. La adresa lui Hus, care devenise acum conducătorul celor ce susţineau doctrina lui Wycliffe, se ridicau noi acuzaţii. El a devenit primul rector al universităţii după plecarea germanilor, având universitatea şi poporul ceh de partea sa. Arhiepiscopul l-a invitat să apară în faţa inchizitorului ceh şi l-a denunţat curiei papale. Papa a ordonat să se ia măsuri energice pentru a opri răspândirea doctrinei lui Wycliffe şi a permis predicile doar în bisericile parohiale (1410). Această măsură, promulgată de către arhiepiscop, a fost îndreptată împotriva predicilor lui Hus din capela Betleem. Hus nu a ţinut cont de ordinul arhiepiscopului şi a făcut apel către noul papă, Ioan al XXIII-lea, cu privire la decizia arhiepiscopului.

Arhiepiscopul era totuşi hotărât să-i distrugă pe susţinătorii lui Wycliffe, adică pe Hus şi pe adepţii săi. Doctrina lui Wycliffe a fost încă o dată condamnată şi aproximativ două sute de manuscrise conţinând scrierile filozofice şi teologice ale reformatorului englez au fost arse în curtea palatului episcopal. Acest act intempestiv a fost rapid condamnat de universitate. În ciuda entuziasmului cauzat de incident, Zbyněk l-a excomunicat pe Hus şi pe adepţii săi pentru neascultare. Hus a protestat şi a apelat la Ioan al XXIII-lea, noul papă. El a continuat să predice şi să predea la

universitate fiind sprijinit de majoritatea populației. Regele și regina precum și câțiva orășeni mai proeminenți au trimis petiții în favoarea lui la Roma, iar Hus și-a trimis și el prietenii la Roma ca reprezentanți.

Negocierile au rămas fără rezultat. În martie 1411, excomunicarea lui Hus a fost confirmată, iar intermediarii săi, consilierii, erau amenințați de o sentință similară. Pe rege începeau să-l supere imputările în legătură cu erezia afișată de teritoriile sale. Când arhiepiscopul a plasat Praga sub interdicție, împotriva căreia regele era hotărât să folosească forța, un conflict nou, și mai ascuțit, a fost evitat numai datorită morții lui Zbyněk, în drumul său spre Ungaria, unde dorea să ceară protecția regelui Sigismund.

Încă se mai spera că acest conflict va fi soluționat pașnic datorită intervenției noului arhiepiscop, doctorul german al regelui, Albík de Uničov, mult mai împăciuitor decât predecesorul său. Chiar și la Roma situația părea mai bună pentru Hus, dar un nou incident a spulberat orice șansă și a dus conflictul la punctul său culminant. Ioan al XXIII-lea l-a excomunicat pe Ladislau, regele Neapolelui, care refuzase să-l recunoască și îl amenințase cu represalii militare pe papă. Papa a inițiat o cruciadă împotriva Neapolelui și a promis indulgențe tuturor celor ce contribuiau, după puterile lor, la această întreprindere.

În Praga erau promulgate solemn bule papale de către un legat special. Hus a atacat imediat aceste bule și modalitatea în care predicatorii recomandau vânzarea indulgențelor. El a ridicat problema indulgențelor în fața forumului universității, dar acolo s-a izbit de opoziția puternică a foștilor săi prieteni Stanislas de Znojmo și Ștefan de Páleč, care abandonaseră partida susținătorilor doctrinelor lui Wycliffe, precum și a altor profesori ai Facultății de Teologie. Au izbucnit revolte ce amenințau serios vânzarea de indulgențe. Regele, care-l sprijinea pe Ioan al XXIII-lea, a interzis opoziția față de propovăduitorii indulgențelor sub amenințarea pedepsei capitale pentru oricine se opunea activităților lor. Trei tineri care demonstraseră împotriva unui predicator au fost arestați și executați.

Aceasta a fost o acțiune pripită care nu a făcut decât să pună gaz pe foc. Populația s-a răsculat și trupurile nefericiților tineri au fost duse la capela Betleem, unde au fost înmormântate de Hus, care i-a proclamat martiri. Frământările s-au accentuat în Praga și în întreaga Boemie și regele a încercat în zadar să obțină reconcilierea între adepții lui Hus și partida teologilor. Crezând că timpul va vindeca rănile, el l-a sfătuit pe Hus să plece din Praga pentru o vreme. Oponenților săi li s-a cerut de asemenea să plece.

Situația lui Hus la Roma se deteriorase desigur datorită opoziției sale față de indulgențe, chiar dacă papa se împăcase între timp cu Ladislau al Neapolelui și nu mai era nevoie de o cruciadă. În vara lui 1412 Hus a fost excomunicat din nou din cauză că nu apăruse în fața curiei papale. Pentru a evita acuzația de neascultare, Hus a apelat la *Cristos, judecătorul suprem, sperând că intervenția regelui* și a arhiepiscopului îi vor ușura sentința. Aceasta era totuși o speranță deșartă. Hus

pierduse sprijinul regelui datorită atitudinii sale nediplomatice în timpul controversei indulgenţelor. Pentru a evita pronunţarea unei interdicţii asupra Pragăi datorită şederii sale acolo, el a părăsit oraşul pentru o vreme, lăsându-i pe prietenii săi să obţină o reconciliere cu regele şi o îmblânzire a oponenţilor săi. Aceasta nu s-a întâmplat totuşi iar regele, mânios, le-a cerut şi principalilor oponenţi ai lui Hus să părăsească Praga.

Hus s-a retras la castelul Kozí Hrádek din sudul Boemiei, care aparţinea unuia dintre susţinătorii săi, şi apoi la castelul Krakovec de lângă Praga. Acolo s-a dedicat scrierii operelor sale în cehă şi latină, printre care şi principala sa lucrare, *De ecclesia*, şi predicilor către ţăranii din jur. Din când în când mai mergea şi la Praga să predice. Amintirea şederii sale în sudul Boemiei a contribuit desigur la propagarea mişcării husite în acea parte a ţării după moartea sa.

În viaţa lui Hus a început o nouă perioadă atunci când regele Sigismund a obţinut acordul papei Ioan al XXIII-lea pentru convocarea unui conciliu general la Konstanz. Sigismund acţiona acum în noua sa funcţie de rege al Germaniei. În 1410 murise Ruprecht, iar electorii germani îşi împărţiseră voturile între doi membri ai casei Luxemburg – Sigismund, regele Ungariei, şi vărul său, Jošt. Cel de-al doilea a murit curând, iar Sigismund a ajuns la o înţelegere cu fratele său, Wenceslas, prin care acesta renunţa la demnitatea de rege al Germaniei, rezervându-şi-o pe cea de împărat roman, pe care el nu a obţinut-o însă niciodată.

Conciliul urma să pună capăt schismei prin demiterea celor doi oponenţi ai lui Ioan al XXIII-lea, care promiseseră ei înşişi să se retragă, dar şi să pună capăt controversei în legătură cu mişcarea husită şi a susţinătorilor lui Wycliffe din Boemia. Sigismund era gata să-i garanteze lui Hus libera trecere până la Konstanz şi înapoi iar acesta a acceptat ideea, sperând cu naivitate că va putea să-şi apere doctrina într-o audiere publică, în faţa autorităţilor ecleziastice prezente la conciliu. El a fost însoţit de câţiva prieteni de încredere din nobilimea cehă. Primirea cordială de care s-a bucurat, în drumul său, prin oraşele germane şi mai ales în Nürnberg i-au dat lui Hus impresia falsă că totul se va sfârşi cu bine la Konstanz şi aceasta a fost prima lui greşeală. În loc să meargă la Speyer să se întâlnească cu Sigismund, el a decis să-l trimită pe unul dintre prietenii săi nobili să-i aducă salvconductul promis de Sigismund, iar el să meargă direct la Konstanz. Dacă ar fi apărut acolo însoţit de Sigismund totul ar fi fost însă mult mai uşor. Ajungând în Konstanz şi bucurându-se de o bună primire din partea populaţiei, Hus a făcut o nouă greşeală. Deşi excomunicat, el a continuat să slujească şi să predice în cercul său de prieteni. La iniţiativa principalilor săi acuzatori – Jan Želczný (cel de Fier), episcop de Litomyšl, Mihail de Causis şi Ştefan Páleč – Hus a fost închis în mănăstirea dominicană. Cu ajutorul prietenilor săi, el a reuşit totuşi să scrie scrisori şi să-şi pregătească apărarea.

Când a sosit şi Sigismund în Konstanz, în Ajunul Crăciunului (1414), şi a auzit de întemniţarea lui Hus, a fost extrem de furios. Dar conciliul, hotărât să-şi demonstreze superioritatea nu numai faţă de papă ci şi faţă de rege, a refuzat să-l elibereze pe Hus şi Sigismund l-a sacrificat pe acesta pentru o bună înţelegere cu

prelații. Situația lui Hus s-a înrăutățit când Ioan al XXIII-lea, după fuga sa din Konstanz, a revenit asupra deciziei sale de a renunța la funcția de papă. Hus a fost pus sub supravegherea episcopului de Konstanz și închis, în lanțuri, în temnița rece a castelului Gottlieben, unde a fost adus curând și Ioan al XXIII-lea, după capturarea sa.

Între timp, o comisie specială examina scrierile lui Hus, subliniind ideile eronate și periculoase. Mai întâi, doctrina lui Wycliffe a fost din nou condamnată, iar apoi i s-au garantat lui Hus trei audieri. El nu a fost întotdeauna plin de tact în afirmațiile sale și a fost dezamăgit în așteptările sale naive că i se va îngădui să-și expună ideile și va fi convins de eventualele sale erori doar prin citate din Sf. Scriptură. Acuzațiile lansate împotriva lui erau foarte confuze, iar el protesta constant că este acuzat pe nedrept de diferite erori. Una din tezele sale era totuși suficientă – în ochii adversarilor săi – pentru a-l condamna ca exponent al unor idei subversive la adresa Bisericii și societății și anume ideea că nici un papă sau episcop care a comis un păcat capital nu e un papă sau episcop adevărat. Când el a aplicat același principiu și autorităților civile, Sigismund, auzindu-l, i-a replicat calm: „Jan Hus, toți suntem păcătoși".[11]

Nu putem să nu ne gândim că prelații întruniți în acest conciliu, aflați atunci fără de papă, erau nerăbdători să-și demonstreze devotamentul față de credința catolică nepervertită și aveau nevoie pentru aceasta să condamne anumite doctrine eretice. Acesta ar putea fi motivul pentru care procesul lui Hus a fost grăbit atât de mult.

Dincolo de aceasta însă, există multe dovezi că majoritatea prelaților din conciliu ar fi dorit mai degrabă o retractare a lui Hus și nu o condamnare a sa. I s-au propus diferite forme de retractare, dar el a respins-o chiar și pe cea mai blândă, pregătită de cardinalul de Ostia, a declarat că nu poate jura strâmb retractând doctrine pe care nu le-a susținut sau negând adevăruri în care credea și a apelat la judecata lui Cristos. În cele din urmă, el a fost condamnat ca eretic, iar Sigismund, uitând de salvconductul promis, a ordonat să fie ars pe rug (6 iulie 1415).[12]

Aceasta a fost o mare greșeală. Sigismund ar fi trebuit să-l trimită înapoi la Wenceslas, care ar fi găsit, fără îndoială, o soluție mai blândă. Petiția semnată de mulți nobili din Boemia în favoarea lui Jan Hus ar fi trebuit să-i arate lui Sigismund că se va lovi ulterior de o opoziție puternică în acest regat, pe care spera să-l moștenească după moartea fratelui său, lipsit de moștenitori.

E greu de tras o concluzie finală asupra lui Jan Hus. Dacă a susținut într-adevăr doctrine eronate, el a fost indus în eroare de dorința sa sinceră de reformare a Bisericii. Zelul lui l-a făcut să depășească limita. Avea acea dorință mistică de a suferi și a muri pentru convingerile sale, dorință pe care și-a manifestat-o în repetate rânduri în anii premergători morții sale. Pare să fi fost excesiv de mândru de autoritatea sa morală, iar admirația și devoțiunea adepților săi credincioși l-au împiedicat să mai vadă consecințele care ar fi putut apărea datorită unora dintre

ideile şi doctrinele sale extreme. Cele mai periculoase dintre ideile lui Hus erau tezele sale asupra Bisericii şi autorităţii papale aşa cum le interpretaseră oponenţii săi. Dintre cele treizeci de articole extrase din scrierile lui Hus care erau considerate eretice, treisprezece se refereau la autoritatea papei.

În acest sens, Hus nu a făcut decât să adapteze unele dintre tezele lui Wycliffe, care considera Biserica drept comunitatea celor credincioşi predestinaţi să fie mântuiţi. La începuturile controversei, Hus a interpretat această doctrină într-un mod ce putea fi reconciliat cu doctrina catolică oficială. El nu considera totuşi că papa, a cărui mântuire nu era sigură, putea fi supremul conducător al Bisericii pe pământ, ci doar Cristos însuşi. Aceste idei erau inspirate mai ales de situaţia tristă din interiorul Bisericii, cu trei papi ce nu făceau mai nimic pentru reforma Bisericii sau aceea a clerului. Ideile lui Hus reprezentau totuşi un pericol pentru autoritatea papei şi pentru puterea sa legislativă.

Nu se poate spune cu certitudine în ce măsură credea Hus în toate tezele extrase din scrierile sale, uneori scoase din context, ţinând cont de frecventele sale proteste că ar fi fost acuzat pe nedrept. Teologii medievali au mers deseori foarte departe în a-şi expune propriile idei şi în discuţiile academice.[13]

Hus este adeseori considerat un precursor al lui Luther. Există anumite puncte ale doctrinei sale ce se aseamănă doctrinelor susţinute ulterior de protestanţi: accentul pus pe autoritatea Bibliei, propovăduirea Cuvântului lui Dumnezeu, limitarea autorităţii preoţilor etc. Aceste asemănări sunt totuşi doar aparente. În fond, Hus era un preot catolic medieval, puternic marcat de caracteristicile vremurilor în care trăia.[14] Nu a avut nici un moment intenţia de a întemeia o nouă Biserică şi s-a considerat întotdeauna un fiu devotat al Bisericii existente. El a vrut să moară ca un catolic adevărat, a fost foarte mulţumit că i s-a îngăduit să se spovedească şi că a fost absolvit necondiţionat de toate păcatele de către confesorul său. Există atât de multe circumstanţe agravante ale comportamentului său şi atât de multe acţiuni contestabile ale adversarilor săi încât e mai bine să lăsăm judecata finală asupra lui Jan Hus pe seama lui Cristos însuşi, pe care el l-a iubit şi la care el a şi apelat.

Moartea tragică pe rug a lui Jan Hus a ridicat un val de indignare în Boemia. Petru de Mladeňovice, care descria procesul şi moartea tragică a lui Hus, auzise şi indemnul lui Sigismund adresat membrilor conciliului de a nu-l lăsa pe Hus să se întoarcă viu în Boemia. Astfel, resentimentele populaţiei au izbucnit mai ales împotriva perfidului rege. Dieta cehă a trimis o scrisoare de protest în termeni foarte duri conciliului, apărând memoria lui Hus, un om cu o „morală ireproşabilă şi o faimă nepătată". S-a format o ligă pentru apărarea liberei propovăduiri ce sfida interdicţia impusă din nou în Praga. Universitatea a fost recunoscută drept tribunalul suprem în probleme doctrinare din Boemia. În total 452 de nobili, conduşi de Čenek de Wartenberg, au semnat declaraţia acestei ligi. Liga Catolică, condusă de episcopul Ioan de Litomyšl, nu a avut însă prea mult succes.

Execuţia lui Ieronim de Praga, prietenul lui Hus, în mai 1416, după condamnarea sa de către conciliu, a pus gaz peste focul revoltei începute în Praga.[15] În plus, conciliul i-a convocat pe membrii ligii, care trebuiau să apară în faţa tribunalului său. Convocarea şi interdicţia nu au fost luate în seamă şi în curând majoritatea bisericilor din Praga se aflau în mâinile preoţilor husiţi. Trăsătura distinctivă a noului corp religios a fost dispensa pentru laici a cumineccăturii sub ambele forme. Aceasta nu a fost ideea lui Hus şi nici nu se poate şti cum a ajuns ea în Boemia, dar Jakoubek (Jacobellus) de Stříbro, adeptul radical al lui Hus, a fost cel care i-a sugerat introducerea acestei practici lui Hus. Acesta nu a fost niciodată prea entuziast faţă de această inovaţie şi chiar atunci când, în cele din urmă, a fost de acord cu ea, într-o scrisoare trimisă din Konstanz, el a considerat-o doar folositoare pentru întărirea evlaviei dar niciodată necesară pentru mântuire, cum susţineau unii dintre adepţii săi mai radicali. Astfel, adepţii lui Hus au fost curând numiţi utraquişti pentru că ei primeau cumineccătura sub ambele forme (*sub utraque specie*).[16]

Trebuie observat numărul mare de nobili cehi care-şi declaraseră deschis sentimentele pro-husite. E clar că apelul lui Hus şi al prietenilor săi la autorităţile seculare pentru ajutor în reformarea Bisericii primise un răspuns favorabil în Boemia. Reformatorii husiţi nu se mulţumeau cu apelurile vagi pentru o reformă individuală la care se limitaseră, în general, predecesorii lor şi tocmai aceasta este caracteristica mişcării husite. Desigur, cauzele sociale şi economice au contribuit la această dezvoltare. Mica nobilime se afla adesori într-o situaţie dificilă, pentru că micile lor proprietăţi erau înconjurate de latifundiile bogatelor instituţii religioase şi de proprietăţile mult mai întinse ale marii nobilimi cu care nu putea concura. De aceea ei erau mult mai receptivi la îndemnurile reformatorilor, condamnând proprietatea Bisericii. Ei sperau că unele din terenurile Bisericii se vor adăuga astfel la micile lor proprietăţi. Acest lucru explică, de asemenea, de ce armatele husite erau compuse în mare parte din luptători aparţinând micii nobilimi.

Dacă e să cântărim toate ereziile atribuite lui Jan Hus, e surprinzător de observat cât de mărunte erau „erorile" predicate de husiţi după moartea conducătorului lor. Acest lucru e ilustrat de încercările husiţilor moderaţi şi ale lui Wenceslas de reconciliere cu Biserica, în 1415. Arhiepiscopul ar fi fost de acord cu această reconciliere, dar conciliul a impus din nou interdicţia asupra Pragăi, pe care o ridicase anterior. Drept urmare, rectorul universităţii, Ioan Cardinal, i-a făcut arhiepiscopului noi concesii în legătură cu autoritatea sa şi cu proprietatea Bisericii, insistând numai asupra utraquismului, dar conciliul a rămas de neclintit şi a suspendat universitatea. Numai atunci, în 1417, a fost pus complet în practică programul schiţat de Liga Husită în 1415 şi s-a luat hotărârea ca husitismul să se răspândească pretutindeni.

Conservatorii nu erau singurii ce susţineau respectarea doctrinei husite. Exista în Praga şi un nucleu de reformişti radicali, ale căror predici mergeau mult mai departe decât acelea ale lui Hus. Centrul grupului era constituit de doi germani. Nikolaus şi Peter, care fuseseră expulzaţi din Dresda datorită doctrinelor lor eretice.

Ei au fost bine primiţi în Praga şi au început să predice la „Trandafirul Negru". Doctrina lor era mai mult waldensiană decât wycliffită. În radicalismul lor, ei respingeau purgatoriul, rugăciunile pentru morţi, cultul sfinţilor, pedeapsa capitală şi deţinerea de proprietate, predicând sărăcia absolută a Bisericii şi dreptul de a propovădui cuvântul Domnului oricui, chiar şi femeilor. Toate aceste doctrine erau populare printre waldensieni.

Cei doi germani au avut o mare influenţă asupra mai tânărului prieten al lui Hus, Jakoubek (Jacobellus) de Stříbro, care era şi un mare admirator al lui Matthaeus de Janov. El i-a urmat pe Nikolaus şi Peter în multe privinţe, respingând orice cunoştinţe inutile, propovăduind simplitatea decoraţiunilor bisericilor şi ridicându-se împotriva cultului sfinţilor, a statuilor şi relicvelor lor, fiind totuşi mai puţin radical decât prietenii săi germani. Un alt radical era preotul Ioan de Želiv, care avea o mare influenţă asupra populaţiei praghezе. Ideile radicale erau de asemenea propagate în anumite părţi ale Boemici şi Moraviei de predicatori itineranţi şi au fost repede acceptate mai ales în sudul Boemici, unde mai existau încă reminiscenţe ale waldensienilor ce fuseseră identificaţi acolo în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea. Un nou şi important centru al radicalismului a apărut la Usti. A fost numit Tábor şi a devenit refugiul husiţilor radicali.

Acest radicalism nu a fost aprobat de aripa conservatoare a husiţilor sau de către universitate. Radicalii au fost de câteva ori somaţi să adopte o atitudine mai moderată. S-a ajuns la un fel de acord între conservatori şi radicalii conduşi de Jakoubek la sinodul ţinut la Praga în septembrie 1418. Principiile religioase ale utraquiştilor au fost pentru prima dată stabilite în douăzeci şi trei de articole. Acestea ţineau cont de doctrina radicală a lui Jakoubek, dar eliminau toate doctrinele waldensiene. Principiile catolice de bază erau considerate valide, dar într-o astfel de manieră încât radicalii nu erau obligaţi să introducă practici catolice pe care nu le acceptau.[17]

Catolicii erau, între timp, încurajaţi de evenimentele din Konstanz. Sigismund îşi atinsese în cele din urmă scopul. Un nou papă, Martin al V-lea, fusese ales şi recunoscut de întreaga creştinătate. Totuşi, reforma Bisericii – al doilea scop al convocării conciliului – nu se realizase. Nerăbdător să pună capăt puterii conciliului, care se considera superior papei, Martin al V-lea l-a dizolvat curând. Totuşi, el a confirmat toate decretele conciliului împotriva lui Wycliffe şi Hus şi l-a încurajat pe Sigismund să ia măsuri drastice împotriva ereticilor din Boemia.

Aceasta i-a încurajat mult pe catolicii cehi şi a provocat un incident ce avea să fie fatal. Wenceslas, alarmat de faptul că regatul său era considerat eretic, a dat un decret prin care numai trei biserici din Praga le aparţineau utraquiştilor. Aceştia au organizat o întrunire în semn de protest şi atunci când o procesiune a utraquiştilor, cu un preot demagog ca Ioan de Želiv, purtând potirul Sf. Împărtăşanii, a trecut prin faţa primăriei din oraşul nou, de la ferestrele acesteia au început să fie aruncate pietre. Populaţia furioasă a năvălit în primărie şi i-a aruncat pe toţi consilierii de la

ferestre în stradă, unde au fost masacrați. Când a auzit Wenceslas de acest incident, a avut un atac și a murit (16 august 1419).

A fost o mare neșansă pentru Boemia faptul că într-unul dintre cele mai dificile momente ale istoriei sale a fost condusă de un rege atât de slab. Consilierii acestuia, aleși dintre favoriții săi și diferiți alți parveniți, erau total nepotriviți pentru funcțiile lor, iar caracterul instabil al regelui făcea imposibilă o administrație stabilă. Nu se știe dacă Wenceslas a fost conștient de seriozitatea situației, care se deteriora continuu de câțiva ani deja.

Urmașul său, Sigismund, avea câteva idei clare, dar era risipitor și chiar mai lipsit de personalitate decât fratele său. Ambiția îl făcea să se lanseze în multe proiecte îndrăznețe, dar lipsa de consecvență îl împiedica să le realizeze. În momentul morții lui Wenceslas, șansele lui Sigismund de a-i câștiga pe cehi de partea sa erau minime. Dacă ar fi reușit să intre în Boemia cu o armată puternică imediat după moartea fratelui său, poate că și-ar fi impus guvernarea înainte ca opoziția să se fi organizat. Dar în acel moment el încerca să mai păstreze ceva din ambițiile Ungariei în Balcani. Nu a existat nici o conducere fermă în Praga în timpul regenței reginei Sofia și apoi a lui Čenek de Wartenberg. Catolicii și husiții luptau deci unii împotriva altora prin orașele Boemiei.

La început, nobilimea cehă nu a pus la îndoială drepturile lui Sigismund de succesiune la tron, dar ei îi cereau legalizarea utraquismului, abolirea simoniei, reforma clerului și excluderea sa din funcțiile laice, libertatea universității și cinstirea memoriei lui Hus și a lui Ieronim, pe lângă alte măsuri de natură politică. Sigismund a dat răspunsuri evazive delegaților dietei și comportamentul său anterior era o dovadă în plus că era departe de a subscrie la cererile utraquiștilor.

Opoziția față de guvernarea lui Sigismund în Boemia a venit mai ales din partea husiților radicali, al căror centru era la Tábor. Norocul lor a fost că au găsit la momentul potrivit un bun om de stat, Nicolaus de Hus, și – mai important – un excelent general în persoana lui Jan Žižka de Trocnov.[18] Cel de-al doilea aparținea micii nobilimi din sudul Boemiei. El deținea un post la curtea reginei, era foarte religios și un mare admirator al lui Jan Hus. După ce a primit din partea universității un răspuns afirmativ cu privire la problema folosirii armelor împotriva violenței și a persecuțiilor, Žižka a început să pregătească rezistența împotriva lui Sigismund. El și-a concentrat forțele mai întâi în Plzeň (Pilsen), dar acolo era în inferioritate față de trupele regelui. El și-a abandonat deci planul și a ales Tábor-ul, pe care l-a fortificat, drept centru. Acesta a ajuns curând o matcă a husiților. Regaliștii doreau să distrugă din față acest centru periculos al rezistenței și l-au atacat pe Žižka la Sudoměř.

Acolo și-a demonstrat Žižka talentul militar pentru prima dată folosind o formațiune nouă, de care mobile, care putea constitui o fortăreață mobilă, și care-i proteja pe luptători în timpul călătoriilor. Această nouă tactică a lui a reușit să anihileze inamicul.

Între timp, Sigismund îşi demonstrase adevăratele sentimente faţă de husiţi arzând pe rug un cetăţean praghez pentru ideile sale husite şi convocând întreaga creştinătate la o cruciadă împotriva Boemiei eretice. Armatele cruciate au început să se îndrepte spre Praga în iunie 1420. Pericolul comun i-a făcut pe husiţii conservatori şi pe cei radicali să se unească şi din nou Žižka, cu marele său talent militar, a câştigat o victorie răsunătoare – de această dată împotriva cruciaţilor – pe un deal din apropiere de Praga care îi poartă încă numele. Sigismund, încoronat la repezeală rege al Boemiei în Catedrala Sf. Vít, a trebuit să se retragă imediat.

Cooperarea dintre cele două facţiuni a dus la publicarea celor Patru Articole de la Praga, vestitul document al credinţei husite. Conform primului articol, Cuvântul lui Dumnezeu trebuia predicat liber de către preoţii regatului. Al doilea susţinea dispensa cumineca turii sub ambele forme. Al treilea ataca posesiunile lumeşti ale preoţilor şi călugărilor, care erau îndemnaţi să ducă vieţi exemplare. Al patrulea cerea ca toate păcatele capitale, mai ales cele comise în mod public, să fie pedepsite de autorităţile competente. Astfel s-a obţinut o oarecare unitate a celor două grupuri, ale căror doctrine erau totuşi destul de diferite.

Această unitate a fost pecetluită de o nouă victorie, la Vyšehrad, în acelaşi an, când Sigismund a încercat să elibereze garnizoana asediată din fortăreaţă. El a fost forţat la o retragere ruşinoasă. Din păcate însă, au început să se manifeste pentru prima dată şi tendinţe iconoclaste printre taboriţi. Castelul regal, mândria lui Carol al IV-lea, a fost distrus, biserica jefuită de decoraţiuni şi veşminte, iar reşedinţele canonicilor distruse. Capitularea de la Kutná Hora, în aprilie 1421, a încununat victoria armatei husite.

Cauza acesteia a fost şi mai mult întărită de acceptarea celor Patru Articole de către Conrad de Vechta, arhiepiscop de Praga, care mai era, în plus, şi german. În această situaţie, dieta din Boemia s-a întâlnit la Čáslav,[19] l-a detronat pe Sigismund şi a numit o comisie de regenţă formată din doisprezece membrii. Cele Patru Articole au fost proclamate formal ca fiind crezul Boemiei.

Husiţii i-au oferit atunci tronul ceh lui Vitold, fratele regelui polonez Władysław, şi nepotul regelui, Korybut, a fost trimis în Boemia. Dar Sigismund a dejucat aceste planuri făcând pace cu Vitold şi Władysław şi lipsindu-i pe cehi de ajutorul polonez şi lituanian. Armatele cruciate ale lui Sigismund sufereau totuşi înfrângere după înfrângere, mai întâi la Žatec (Saaz) în toamna lui 1421, apoi la Nebovidy şi la Německý Brod în ianuarie 1422.

Nici măcar disensiunile dintre taboriţii radicali nu au slăbit puterea miliară a husiţior. Unii extremişti care negaseră prezenţa reală a lui Cristos în Euharistie fuseseră arşi pe rug ca eretici, iar secta adamiţilor, care propovăduiau că totul – chiar şi femeile – ar trebui să fie deţinut în comun, a fost exterminată în 1421 de către Žižka. Aceasta şi apropiaţii săi nu adoptaseră niciodată ideile taboriţilor extremişti în privinţa Euharistiei şi a cultului sfinţilor.

Nici chiar moartea lui Žižka, orb, la 11 octombrie 1424, tocmai în momentul în care eroul reușise o nouă reconciliere cu Praga și cu utraquiștii moderați, nu i-a descurajat pe taboriți, chiar dacă era o mare pierdere. Apropiații lui Žižka s-au despărțit de grup și s-au autonumit „orfani" (*Sirotci*), dar comanda armatelor husite a trecut curând în mâinile unui preot foarte capabil, Procopius Holý.

O nouă armată de cruciați germani a fost masacrată de husiți la Ústí (Aussig) în aprilie 1427 și o altă expediție a cruciaților a suferit o înfrângere rușinoasă la Tachov în luna august a aceluiași an.

În anul următor, Procopius a invadat Silezia și i-a forțat pe ducii de aici să-i accepte condițiile. Când noile negocieri cu Sigismund nu au dus nici ele la vreun rezultat, armatele lui Procopius au invadat Germania. Turingia și Saxonia cunoșteau ororile războiului, iar propaganda husită generase reacții periculoase ale maselor de germani. Într-un manifest adresat prinților germani și poporului (1430), husiții cereau convocarea unui nou conciliu.

Înainte de a convoca un nou conciliu însă, Martin al V-lea a proclamat o nouă cruciadă. În 1431, cea mai mare armată cruciată de până atunci a invadat Boemia, dar „războinicii lui Dumnezeu" au câștigat cea mai mare victorie a lor asupra invadatorilor la Domažlice. Cardinalul Cesarini, care îi însoțise pe cruciați ca legat papal, abia a scăpat, lăsându-și în urmă veșmintele de cardinal precum și bula papală. Abia atunci s-a convins el că singura cale de a reduce pericolul reprezentat de husiți era aceea de a le garanta audierea în cadrul unui conciliu general. În ciuda opoziției noului papă, Eugeniu al IV-lea, conciliul a fost convocat la Basel, în 1431, și au fost trimiși delegați în Boemia să-i invite pe husiți să participe la întruniri cu promisiunea de a le garanta libera trecere delegaților lor. Printre delegații cehi se aflau Procopius, Ioan de Rokycany, un important preot utraquist, și Peter Payne, un adept englez al lui Wycliffe, care-și găsise o nouă patrie în Boemia. Delegația husită a ajuns la Basel în ianuarie 1433. Baza de discuție erau cele Patru Articole din 1420 iar negocierile au fost continuate în Praga.

Între timp au început să apară disensiuni între husiți. Taboriții și orfanii deveniseră tot mai ostili continuării negocierilor, temându-se că reconcilierea cu conciliul ar duce la acceptarea autorității papale, în timp ce moderații erau în favoarea reconcilierii. Ei se săturaseră de războaie lungi și devastatoare și priveau cu neîncredere radicalismul și lipsa de disciplină a taboriților și orfanilor. Seniorii feudali, care se îmbogățiseră din confiscarea pământurilor Bisericii, doreau pacea pentru a reface economia distrusă. Când taboriții au atacat centrul catolic de la Plzeň, utraquiștii au încheiat o alianță cu minoritatea catolică și forțele lor aproape au anihilat armata husiților radicali în bătălia de la Lipany (30 mai 1434). Procopius, care se despărțise de moderați, și locotenentul său, Prokupek, au pierit pe câmpul de luptă împreună cu majoritatea conducătorilor aripii radicale.

Astfel, negocierile au putut fi continuate și delegația din Boemia a obținut acceptarea de către prelații prezenți la conciliu a celor Patru Articole, numite

Compactata în forma lor simplificată.[20] A urmat apoi recunoaşterea lui Sigismund ca rege al Boemiei şi acceptarea tacită a lui Ioan de Rokycany ca nou arhiepiscop de Praga.

Cehii se bucurau din nou de pace. Rezultatele nu meritau nici pe departe sacrificiile naţiunii de-a lungul atâtor ani. Singura concesie făcută oarecum de conciliu, dar neaprobată încă de papă, era folosirea potirului şi pentru laici. Pe de altă parte, totuşi, cehii s-au văzut curând izolaţi în societatea medievală, poziţie ce avea să se dovedească un mare handicap în viitorul apropiat.

Ne-am putea întreba de ce o revoluţie atât de violentă împotriva ordinii spirituale medievale a avut loc în Boemia şi nu în oricare altă ţară. Politica fiscală a lui Ioan al XXII-lea pătrunsese în instituţiile bisericeşti de pretutindeni, nu numai în Boemia, şi contribuise pretutindeni la decăderea clerului. Faptul că revolta a fost atât de violentă în Boemia se datorează unor motive religioase. Sub domnia lui Carol al IV-lea, Boemia era centrul imperiului şi toate curentele spirituale europene convergeau spre Praga şi spre universitatea de aici, singura din imperiu. Intelectualii cehi îi cunoşteau pe Cola di Rienzo, pe Petrarca şi pe mulţi alţi fruntaşi ai gândirii europene contemporane. Până acum doar Hus, figura centrală a Reformei în Cehia, a fost principalul subiect de studiu şi opera sa de reformator a fost de fiecare dată evidenţiată. Activitatea sa nu ar fi ajuns însă niciodată la astfel de proporţii fără baza constituită de numeroşii membri ai mişcării *devotio moderna*. În aceste cercuri, dorinţa de reformă era absolut sinceră şi avea motive pur religioase. După cum s-a văzut, Milič de Kroměříž a mers chiar la Roma pentru a-i prezenta papei un plan de reformă a întregii Biserici.

La violenţa revoltei din Boemia au contribuit considerabil atât cauze sociale cât şi economice. În acest domeniu, totuşi, cehii nu au fost singuri când au protestat atât de vehement împotriva ordinii sociale medievale. Cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea a fost o perioadă foarte importantă pentru întreaga Europă prin trecerea de la vechea economie agrară la noua economie monetară. Dar această tranziţie nu a avut loc fără izbucniri violente. Cola di Rienzo fusese iniţiatorul mişcărilor din Italia; Etienne Marcel l-a urmat, incitându-i pe meşteşugarii parizieni împotriva nobilimii; în acelaşi timp, Guillaume Caillet i-a condus pe ţăranii francezi împotriva seniorilor feudali. Anglia a avut de suferit şi mai mult decât Franţa, situaţia fiind agravată de pierderile suferite în războiul cu Franţa. Aceasta explică şi originile şi răspândirea doctrinei lui Wycliffe în rândurile populaţiei. Ferocitatea revoltei ţărăneşti din 1381 condusă de Wat Tyler şi John Ball şi umilirea suferită atunci de Richard al II-lea sunt bine cunoscute. La Paris, în 1411, Bastilia a fost cucerită pentru prima dată de mulţimea revoltată, condusă de Caboche, un precursor al Revoluţiei Franceze. În Germania, războaiele continue dintre ligile orăşeneşti şi nobilime creau dezordine şi agitaţie continuă în ţară.

În plus, după descoperirea minelor de argint, Boemia devenise cea mai bogată ţară din Europa centrală. Distribuţia inegală a avuţiei, deja menţionată, nu putea să

nu ducă la o izbucnire undeva. Aceasta era complicată şi de problema naţională. Avuţiile se concentrau mai mult în oraşe, ai căror locuitori erau în mare parte germani. Pentru a ne forma o idee mai clară asupra animozităţii crescânde dintre majoritatea cehă şi minoritatea germană, care era bogată şi exercita o influenţă disproporţionată faţă de numărul membrilor săi, ar trebui să citim cronica cehă a lui Dalimil, scrisă în secolul al XIV-lea şi apoi citită şi copiată cu aviditate în perioada husită. Aceleaşi sentimente sunt exprimate şi în tratatul latin *Theutonicis bonum dictamen*.

Pentru a explica folosirea idiomului autohton în liturghie, trebuie să ne amintim de tradiţia chirilo-metodiană. Aceasta nu a dispărut niciodată complet, deşi liturghia slavonă a fost interzisă la sfârşitul secolului al XI-lea. Canonizarea lui Procopius, fondatorul mânăstirii slavone de la Sázava, în 1204, a reactualizat considerabil această tradiţie, care poate fi observată şi în noile legende ale sfinţilor Chiril şi Metodiu, Procopius şi Wenceslas. Carol al IV-lea era probabil conştient de asta când i-a cerut papei permisiunea să întemeieze câteva mânăstiri cu liturghie slavonă. Nu i-a fost acceptată decât una, Mânăstirea Emmaus, iar călugării ei s-au alăturat utraquiştilor când s-a ivit ocazia. Jakoubek, în 1417, a citat concesia acordată Mânăstirii Emmaus când a introdus limba naţională în liturghie. Acestea toate ar trebui luate în calcul pentru a explica violenţa revoluţiei cehe împotriva ordinii religioase şi sociale medievale.

Sigismund nu s-a bucurat multă vreme de recunoaşterea sa ca rege al Boemiei. A murit în anul următor (1437) şi ginerele său, Albert de Austria, regele Ungariei, a fost ales rege, dar şi el a murit în 1439, după ce obţinuse tronul împotriva regelui Poloniei, al cărui fiu fusese ales de oponenţii lui Albert. Propriul fiu al lui Albert, Ladislas Posthumus (1439-1457), a fost acceptat ca rege legitim, dar împăratul Frederic al III-lea al Austriei, ce acţiona ca tutore, l-a ţinut departe de graniţele Boemiei. Din fericire pentru ţară, totuşi, un tânăr nobil energic, George de Poděbrady, a pus capăt anarhiei când a cucerit Praga în 1448. El a devenit conducătorul utraquiştilor, dar şi-a folosit toată energia pentru a ajunge la o reconciliere cu catolicii. Ales administrator al regatului, el i-a distrus pe husiţii radicali când le-a capturat centrul din Tábor în 1452. El a reuşit şi să-l aducă pe tânărul rege la Praga. Părea că s-a deschis o nouă epocă de colaborare dintre un tânăr rege catolic şi un conducător husit, dar încă o dată soarta a intervenit când Ladislas a murit subit.

Când George de Poděbrady a fost ales rege (1458-1471), el şi-a continuat politica de reconciliere. Speranţa sa că cele Patru Articole, numite *Compactata*, care fuseseră aprobate de Conciliul de la Basel, vor fi acceptate şi de papă nu s-a materializat. Pius al II-lea le-a respins în 1462, iar succesorul său, Paul al II-lea, l-a excomunicat pe George, care a rămas fără regat. George şi-a apărat totuşi energic drepturile împotriva unor nobili dizidenţi şi a regelui ungar Matia Corvin (1458-1490). Acesta poza în susţinător al deciziei papale şi a invadat ţara cu speranţa de a deveni rege al Boemiei cu ajutorul susţinătorilor săi catolici din ţară. El a avut oarecare succes în Moravia şi Silezia, dar George l-a înfruntat cu curaj. Pentru a se asigura de ajutorul Poloniei, el a făcut un mare sacrificiu renunţând la planul său preferat ca unul

dintre fiii săi să-l urmeze la tron şi să pună astfel bazele unei noi dinastii naţionale cehe. El i-a oferit succesiunea la tronul Boemici lui Vladislav, fiul regelui polonez Cazimir al IV-lea. Din păcate, el nu s-a putut bucura de fructele victoriilor sale finale asupra nobililor rebeli şi asupra regelui ungar pentru că a murit de hidropizie la vârsta de cincizeci şi unu de ani.[21]

George de Poděbrady a fost unul dintre cei mai buni regi cehi. El a făcut toate eforturile să-şi scoată ţara din izolarea în care o aduseseră războaiele husite. A înţeles că o dată cu declinul perioadei imperiale şi cu pierderea de prestigiu suferită de papalitate în timpul schismei, nu a existat putere importantă în Europa care să aibă destulă autoritate şi să dovedească destulă forţă pentru a menţine pacea între principii creştini şi a ajuta la rezolvarea problemelor politice europene. El a propus deci formarea unei uniuni a principilor sub conducerea regelui Franţei. Principalul rol al uniunii ar fi fost de a asigura conducerea în timpul războaielor împotriva turcilor precum şi păstrarea păcii în Europa. Acest proiect, un fel de uniune a naţiunilor, era desigur prematur, dar el merită să fie menţionat ca o interesantă încercare de a realiza în secolul al XV-lea o idee ce a devenit preocuparea multor politicieni în cel de-al XX-lea.

Judecată în lumina evenimentelor ulterioare, opoziţia de neclintit a papilor faţă de celc Patru Articole a fost o greşeală. S-ar fi putut realiza uşor o reconciliere între aceste articole şi doctrina catolică. Cele două puncte principale asupra cărora utraquiştii insistau erau liturghia în limba naţională şi cumineătura sub ambele forme. O altă greşeală a fost refuzul Romei de a-l consacra pe utraquistul Ioan de Rokycany, ales arhiepiscop de Praga. Utraquiştii erau în fond catolici şi dacă li s-ar fi acordat sprijinul pe care-l cereau, ei ar fi fost desigur capabili să prevină răspândirea unei noi mişcări reformiste – aceea a aşa-numiţilor Fraţi din Boemia sau Moravia, o continuare a aripii radicale husite.

Părintele spiritual al acestei mişcări a fost cel mai mare şi mai original gânditor religios al acestei perioade, Peter Chelčický (cca. 1390-1460). Deşi educaţia acestui cavaler simplu din sudul Boemiei nu era aceea a unui erudit – nu ştia latina foarte bine – activitatea sa literară a fost remarcabilă din toate punctele de vedere. El a fost inspirat de reformatorii cehi – Thomas Štítný, Matthaeus de Janov şi Jan Hus. El a încercat să pătrundă şi doctrinele lui Waldes (Peter Waldo) sau ale lui Wycliffe, dar în abordarea doctrinelor lor Chelčický a dovedit multă originalitate. El le-a privit în lumina Bibliei şi a propriului său intelect şi a ajuns la concluzii mai îndrăzneţe decât ale oricărui alt gânditor religios medieval. El şi-a prezentat aceste concluzii în numeroase tratate dogmatice şi polemice, multe dintre ele fiind pierdute, dar realizările sale teologice şi literare cele mai importante sunt *Postilla* şi *Sit' Viry* (Plasa credinţei).[22]

Conform ideii principale a scrierilor sale, numai primii creştini realizaseră cu adevărat preceptele lui Cristos existente în Biblie. Tot ce fusese deci adăugat doctrinei şi organizării Bisericii primare era o invenţie a Anticristului. Astfel, un adevărat

creştin ar trebui să urmeze preceptele biblice aşa cum le înţelege propriul său intelect, încercând să reînnoiască Biserica simplă, primară a perioadei apostolice. Acesta ar trebui să respingă orice tradiţie a Bisericii, complicata dezvoltare a liturghiei şi ierarhia bisericească pentru că acestea toate sunt idei ale Bisericii Romano-Catolice, care se închină diavolului. Şi, ca şi cum toate acestea nu erau de ajuns, un adevărat creştin ar fi trebuit să respingă şi organizarea politică a statului şi toate privilegiile regilor, ale celor puternici şi ale clerului. El *n-ar fi trebuit să se supună legilor sau* să meargă la tribunale şi, mai presus de orice, ar fi trebuit să respingă folosirea forţei şi războaiele. Din acest punct de vedere, Chelčický se deosebea clar de taboriţi, care-şi apăraseră credinţa cu sabia.

Scrierile lui Chelčický propovăduiesc un fel de nihilism creştin în modul cel mai puternic şi mai sugestiv. Dar gânditorul radical a eludat consecinţele practice ale doctrinei sale, care ar fi putut submina orice ordine socială şi religioasă, insistând că cel mai important precept al Bibliei era acela de a nu te opune răului. Prin aceasta el era, cu câteva secole înainte, un precursor al lui Tolstoi. Deci Chelčický îndemna la acceptarea pasivă a tuturor nedreptăţilor de care aveau parte ţăranii şi pe care el le condamna fără milă.

Un grup de ascultători credincioşi şi entuziaşti ai predicilor lui Rokycany despre idealurile primilor creştini, predicate la Biserica Sf. Fecioare din Týn, au aflat în curând de Chelčický şi au început să-i citească lucrările. Ei şi-au găsit un conducător în persoana călugărului Grigore (m. 1474), nepot al lui Rokycany, de la Mănăstirea Emmaus din Praga. Astfel, Rokycany a devenit el însuşi, fără voie, responsabil de apariţia acestei mişcări atât de interesante.

În entuziasmul său de a pune în practică idealurile primilor creştini, Grigore şi adepţii săi, autonumindu-se Uniunea Fraţilor, au acceptat aproape toate ideile lui Chelčický sub impresia că acestea reflectau modul de organizare al primilor creştini. Ei au ajuns şi la consecinţele practice ale acestor idei. Având în vedere că ei respingeau puterea laică şi toate „practicile şi ritualurile sale păgâne", un Frate nu avea voie, în timpul primei faze a existenţei Unităţii, să deţină o funcţie laică sau să se înroleze în armată. Fraţii s-au organizat în iarna lui 1457-1458, când Rokycany a obţinut pentru ei, de la regele George, permisiunea de a se stabili pe domeniul regal de la Kunvald şi să-şi urmeze acolo propria lor religie. Fraţilor li s-au alăturat curând „Fraţii din Chelčice", organizaţie formată din apropiaţii lui Chelčický, şi cei rămaşi din mişcarea taboriţilor şi waldensienilor.[23]

Aceasta a atras atenţia clerului utraquist asupra Uniunii şi Fraţii au fost curând acuzaţi de doctrine eretice. Rokycany a fost nevoit să intervină şi el i-a îndemnat pe fratele Grigore şi pe adepţii acestuia să renunţe la ideile lor eretice. Regele, nerăbdător să-şi demonstreze zelul faţă de credinţa adevărată şi să obţină astfel confirmarea papală a documentelor numite *Compactata*, a început să-i persecute pe Fraţi în 1461. În 1467, Fraţii, rupându-se definitiv de utraquişti, şi-au creat propria organizaţie, condusă de trei preoţi aleşi, consacraţi de un episcop waldensian. A

început atunci o nouă persecuţie care a durat până la sfârşitul domniei regelui George. Spre sfârşitul secolului al XV-lea, fratele Lukáš (Luca) a reuşit să reconcilieze diferitele tendinţe din Unitate şi a organizat-o ca pe o Biserică independentă. Disciplina strictă propovăduită la începuturile Unităţii a fost abandonată şi au început să fie admişi în Unitate candidaţi care nu puteau renunţa la ocupaţiile lor mundane. Astfel, a crescut considerabil numărul membrilor Unităţii.

Dorinţa de a reintroduce în cadrul Bisericii practicile primilor creştini este o trăsătură caracteristică a Reformei din Boemia. Ea i-a apropiat pe reprezentanţii Reformei cehe de Orientul creştin unde, după cum credeau ei, modul de viaţă al primilor creştini era încă predominant. Utraquiştii au iniţiat negocieri, în jurul anului 1452, pentru o uniune cu Biserica din Constantinopol. O scrisoare trimisă în 1452 „preoţilor şi principilor din Boemia" de către Biserica din Constantinopol exprima aceeaşi speranţă de uniune cu utraquiştii cehi. Ea a primit un răspuns în acelaşi an din partea Consistoriului de la Praga. Căderea Constantinopolului în 1453 a pus desigur capăt acestor negocieri.

Aceeaşi dorinţă de a găsi o Biserică în care tradiţiile creştine primitive erau încă vii i-a împins pe Fraţii din Boemia să trimită emisari în regiunile estice în căutarea unei astfel de Biserici sau comunităţi. Rezultatele acestor expediţii nu ne sunt cunoscute. Unul dintre emisari, Martin Kabátník, ne-a lăsat o descriere foarte vie a călătoriei sale, „Din Boemia spre Ierusalim şi Egipt". Descrierea oraşului Cairo şi a Egiptului este deosebit de lungă şi interesantă, dar autorul nu ne spune prea multe despre experienţele sale religioase, pe care le relatase probabil oral Bisericii.

Doctrina Fraţilor din Boemia, bazată pe ideile lui Chelčický, a fost mult mai radicală şi revoluţionară decât aceea a utraquiştilor. Astfel, nu Biserica utraquistă, cum se crede uneori, ci aceea a Uniunii Fraţilor a devenit precursoarea Reformei protestante sau, mai degrabă, a ramurii ei celei mai severe şi mai radicale din punct de vedere doctrinar – Calvinismul. Ca o consecinţă a opoziţiei Romei faţă de utraquism, care era în fond catolic, atunci când ideile lui Luther au început să pătrundă şi în Boemia, majoritatea utraquiştilor, deşi catolici în sinea lor, au trecut la luteranism.[24]

NOTE

1. Fratele lui Carol al IV-lea, Ioan Henric, margraf de Moravia, a murit cu trei ani înaintea împăratului. Jošt i-a urmat tatălui său ca margraf, celălalt fiu al lui Ioan Henric, Procopius, a moştenit terenuri în Moravia, iar al treilea fiu a devenit episcop de Litomyšl şi ulterior patriarh de Aquileia.

2. Cea mai bună lucrare despre domnia lui Wenceslas în Germania este încă cea scrisă de Th. Lindner (vezi bibl.)

3. Indicaţii complete pentru surse şi bibliografie cu privire la domnia lui Wenceslas al IV-lea pot fi găsite în lucrarea lui F.M. Bartoš, *Čechy v době Husově, 1378-1415* (Praga, 1947), pp.

450-58 (Boemia în perioada lui Jan Hus). La pp. 459-74, autorul ne oferă toate detaliile cunoscute în legătură cu consilierii lui Wenceslas. R. Holinka a scris o monografie despre politica ecleziastică a lui Ioan de Jenštein în timpul pontificatului lui Urban al VI-lea (*Cirkevni politika Jana z Jenštejna za pontifikátu Urbana VI*, Praga, 1933).

4. Sunt urmate aici estimările lui J.V. Šimák din *Hus a doba před nim* („Jan Hus şi perioada dinaintea lui") (Praga, 1915), p. 29.

5. Deja în 1367 Milič a mers la Roma pentru a se apăra de acuzaţiile lansate împotriva sa de inamici. În 1368 el i-a prezentat un memorandum papei Urban al V-lea în care îşi expunea ideile cu privire la necesitatea reformei Bisericii, care trebuia iniţiată prin convocarea unui conciliu general. Cea mai recentă monografie cehă despre Milič a fost scrisă de O. Odolžilík (*Jan Milič z Koměříže*, Praga, 1924).

6. Un studiu critic asupra activităţii acestui energic reformator şi patriot ceh a fost publicat de O. Odolžilík (*Štěpán z Kolína*, Praga, 1924, Husitský archiv, vol. 1). Pentru mai multe detalii bibliografice, vezi *ibidem*, p. 46.

7. Împlinirea a cinci sute de ani de la naşterea lui Hus a fost marcată de apariţia a două lucrări de referinţă: V. Novotný şi V. Kybal, *M. Jan Hus, život a učení* (Praga, 1919-1931 – cu o bibliografie completă) şi J. Sedlák, *Mistr Jan Hus* (Praga, 1915). Cele mai iportante opere despre Hus în l. engleză sunt Franz von Lützow, *The Life and Times of Master John Hus* (London, 1909); O. Odolžilík, *Wycliffe and Boemia* (Praga, 1937); M. Spinka, *John Hus and the Czech Reform* (Chicago, 1941); studiul despre Hus al lui K. Krofta din *Cambridge Medieval History*, vol. VIII (1936). O contribuţie importantă la studiile despre Hus în l. engleză este şi aceea a lui Mandell Creighton, *History of the Papacy during the Period of the Reformation*, vol. I (London, 1882). Cf. şi publicaţiile mai vechi ale lui E. Gullet, A.H. Wratislaw, E. Denis, H.B. Workman şi D.S. Schaff, precum şi o carte foarte populară despre Hus, scrisă de J. Herben (vezi bibl.).

8. Se pare că ea era escortată la predicile lui Hus de un demnitar al Coroanei, nobilul Jan Žižka, cel care avea să devină conducătorul militar al husiţilor.

9. Pentru detalii, vezi O. Odolžilík, „Wycliffe's Influence upon Central and Eastern Europe", *Slavonic Review*, 7 (1929), pp. 637-48 precum şi studiul său *Wycliffe in Bohemia*. Cf. şi R.R. Betts, „English and Czech Influences on the Hussite Movement", *Transactions of the Royal Historical Society*, 21 (1939). Influenţa lui Wycliffe s-a răspândit până în Dalmaţia, aşa cum a arătat M. Brandt în cartea sa asupra ereziei lui Wycliffe şi mişcările sociale din Split (Spalato) de la sfârşitul secolului al XIV-lea, *Wyclifova hereza i socijalni pokret u Splitu krajem XIV st.* (Zagreb, 1955).

10. Lungi citate din scrierile lui Wycliffe sunt copiate mai ales în lucrarea lui Hus *De ecclesia*. J. Loserth (*Hus und Wiklif*, ed. a II-a, Berlin, 1925) consideră că acesta e un plagiat al scrierilor lui Wycliffe. Critica lui este totuşi extrem de severă şi nedreaptă pentru că nu ţine cont de metodele folosite de medievali în acest sens.

11. Ar trebui subliniat totuşi că Hus nu a negat acelora ce păcătuiesc dreptul de a-şi exercita diferitele funcţii şi demnităţi. Majoritatea acuzaţiilor împotriva sa se bazau pe tratatul „Despre Biserică" (*De ecclesia*), adus de adversarii săi la Konstanz. În scrierile anterioare ale lui Hus nu se putea găsi destul material pentru condamnarea sa. Eruditii francezi Pierre d'Ailly şi Gerson erau printre examinatorii cei mai importanţi ai doctrinei sale.

12. O critică plină de sarcasm a atitudinii conciliului faţă de Hus poate fi găsită în traducerea lui Dom Leclercq a istoriei conciliilor a lui Hefele, *Histoire des Conciles*, vol. VII (Paris, 1916), pp. 329-37: „Hus etait-il coupable? Devant le supplice qu'on lui infligea

et l'attitude qu'il observa, un grand nombre ont été troublés et ont eu peine à admettre que celui-là fût digne d'un pareil traitement qui le subissait avec cette résignation ..."

13. V. Novotný şi V. Kybal, în lucrarea lor de referinţă despre Jan Hus, au încercat să-l reabiliteze din multe puncte de vedere. V. Kybal a ajuns la concluzia că doctrina lui Hus ar putea fi reconciliată în majoritatea dacă nu în toate aspectele ei cu doctrina catolică dacă o examinăm în lumina discuţiilor teologice de astăzi şi dacă luăm în calcul situaţia specială în care Hus şi alţi reformatori trebuiau să gândească şi să scrie. Această prezentare nu coincide cu examinarea anterioară de către specialişti catolici a doctrinei lui Hus: A. Lenz (*Učení M. Jana Husi*, Praga, 1875) şi Sedlák (*M. Jan Hus*, Praga, 1915) Argumentul lui Kybal merită un studiu mai profund căci ne arată, cel puţin, că cercetătorii ar trebui să fie mai rezervaţi când vorbesc de doctrina eretică a lui Hus. Cf. şi studiul lui P. de Voogt (vezi bibl.).

14. Asupra atitudinii lui Luther faţă de Jan Hus şi a rolului jucat de husitism în prima fază a Reformei, au fost colectate date interesante de către A. Kraus în lucrarea sa (în l. cehă) despre husitism în literatura contemporană (*Husitství v literatuře pravních dvou století svých*, Praga, 1917), partea I, cap. VIII, pp. 150 ff. Trebuie subliniat că lucrarea lui Hus *De ecclesia* a fost tipărită în 1520 la iniţiativa lui Luther. Ea a fost tradusă şi în engleză de D.S. Schaff (New York, 1915) pentru comemorarea celui de-al cincilea centenar al morţii lui Hus. Există şi o ediţie nouă a lui S.H. Thomson (Boulder, Colo., 1956).

15. Ieronim, mai mult un umanist decât un reformator, era prieten cu Poggio Bracciolini, care descrisese caracterul lui Ieronim şi-şi exprimase admiraţia pentru curajul şi demnitatea cu care prietenul său murise pe rug.

16. Aceasta a fost oarecum o consecinţă logică a încetării privilegiilor clerului – singura categorie ce se bucurase până atunci de acest drept.

17. Istoria facţiunilor husite între 1415 şi 1418 e foarte complicată. Ea a fost recent analizată într-un studiu complex al lui H. Kaminsky, „Hussite Radicalism and the Origins of Tábor 1415-1418", *Medievalia et Humanistica*, 10 (1956), pp. 102-30. Această lucrare ne oferă şi o bibliografie mai completă asupra husitismului.

18. Nikolaus, care a jucat un rol important în timpul primei faze a luptei, a murit curând în urma unui accident. Există o bibliografie bogată şi un studiu despre Žižka scris de F.G. Heymann, *John Žižka and the Hussite Revolution* (Princeton, 1955). Acesta ne oferă o bibliografie detaliată asupra eroului războaielor husite (pp. 499-507). Autorul nu e influenţat de tradiţia naţională cehă şi îl judecă pe Žižka, în calitate de om şi soldat, într-un mod destul de echilibrat. Cf. recenzia foarte precisă şi clară a acestei cărţi scrisă de O. Odolžilík de la Universitatea Pennsylvania în *Speculum*, 31 (1956), pp. 381-84). La p. 383, ne este oferită o scurtă trecere în revistă a opiniilor despre Žižka exprimate de trei istorici cehi proeminenţi: F. Palacký, V.V. Tomek şi J. Pekař (*Žižka a jeho doba*, a II-a ed., 3 vol., Praga, 1933). Cf. şi R. Urbánek, „Jan Žižka", în *Slavonic Review*, No. 8 (1924). Aspectul social şi revoluţionar al husitismului a fost studiat de doi istorici cehi ai noului regim, J. Macek, *Husitské revoluční hnutí* (Praga, 1952), 2 vol.; G. Graus, *Městská chudina v době předhusitské* (Praga, 1949).

19. Pentru mai multe detalii, vezi studiul lui F.G. Heymann, „The National Assembly of Čáslav", *Medievalia et Humanistica*, 7 (1952), pp. 32-55.

20. Acesta este conţinutul documentului *Compactata*: I. Sf Cuminecătură, sub ambele forme, urmează a fi oferită liber tuturor creştinilor din Boemia şi Moravia şi celor din alte părţi care aderă la credinţa acestor ţări. II. Toate păcatele capitale vor fi pedepsite şi li se va pune capăt de către cei care au această îndatorire. III. Cuvântul lui Dumnezeu trebuie să fie predicat liber şi conform adevărului de către preoţii Domnului şi de către preacinstiţii diaconi.

IV. Preotul, atât cât domneşte legea graţiei, nu trebuie să râvnească la nici un fel de posesiuni lumeşti.

21. Perioada lui George de Poděbrady a fost studiată cel mai mult de istoricul ceh R. Urbánek în lucrarea sa *Věk poděbradský*, publicată în istoria Cehiei a lui V. Novotný (partea a III-a, vol. 1,2,3, 1915-1930). Istoricii non-slavi se vor bucura de informaţiile bibliografice oferite de O. Odolžilík şi H. Markgraf (vezi bibl.).

22. Pentru numeroasele scrieri ale lui Chelčický şi editarea lor, vezi Jan Jakubec, *Dějini*, op. cit., pp. 463-500. O traducere germană a „Plasei credinţei" a apărut sub semnătura lui C. Voge, *Petr Chletschizki, Das Netz des Glaubens* (Dachau, 1924).

23. Principala sursă pentru istoria Fraţilor o constituie Actele sau Arhivele păstrate la Herrenhut în treisprezece volume. Ele sunt parţial publicate de J. Bidlo, *Akty Jednoty bratrské* (Prameny dějin moravských, Praga, 1915 ff.) Principalele lucrări scrise pe tema Unităţii sunt: A. Gindely, *Geschichte der böhmischen Brüder* (Praga, 1857, 1858); J. Goll, *Quellen und Untersuchungen der böhmischen Brüder* (Praga, 1878, 1882); o ediţie nouă a lui K. Krofta (Jar. Goll, *Chelčický a Jednota XV století*, Praga, 1916); J. Th. Müller, *Geschichte der Böhmischen Brüder* (Herrenhut, 1922-1931); o nouă ediţie cehă a lucrării lui Müller, datorată lui F.M. Bartoš, *Dějini Jednoty bratrské* (Praga, 1923). Mai recent, R. Říčan, *Jednota bratrská* (Praga, 1956).

24. Vezi infra, cap. XVI.

CAPITOLUL AL IX-LEA
CNEZATELE RUSE, ASCENSIUNEA LITUANIEI ŞI A MOSCOVEI, UNIUNEA JAGIELLONĂ

Ordinele militare germane şi cnezatele din nordul Rusiei – Galiţia, Volânia şi Occidentul latin – Lituania şi cnezatele ruse – Începuturile istoriei cnezatului moscovit – Dmitri Donskoi – Jagiello al Lituaniei, Moscovei şi Poloniei – Şansele lui Vitold de a uni teritoriile ruse în jurul oraşului Vilna – Lituania şi Polonia – Planurile religioase ale lui Vitold – Marele cneaz Vasili I şi împăratul bizantin – Succesul de scurtă durată al lui Vitold

Anumiţi factori externi care au intervenit adeseori în afacerile interne ale Poloniei în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea au avut un impact puternic asupra istoriei vecinilor ei din est – ruşii Expansiunea triburilor baltice în direcţia regiunilor revendicate de ruşi începuse deja în perioada cnezatului kievean. Iaroslav cel Înţelept (1019-1054) a fost nevoit să ia măsuri energice, cum ar fi înfiinţarea oraşului Dorpat (Iuriev) pentru a opri înaintarea lituanienilor şi letonilor veniţi de pe coastele Mării Baltice şi a estonilor veniţi din Golful Finic în teritoriile ruse. Dar o şi mai mare ameninţare venea dinspre cnezatele ruse din nord.

La începutul secolului al XIII-lea, Cavalerii Spadei (*Fratres militiae Christi*), numiţi şi Purtătorii de Spadă (Gladiferi), ordin fondat în 1202 în scopuri misionare, printre păgânii din nord, s-au stabilit la gurile râului Dvina. Din oraşul Riga (întemeiat în 1198), un important centru al misionarilor germani, ei au început să se extindă spre cnezatul rus Poloţk. În multele ciocniri dintre slavi şi cavaleri, a fost pierdut Dorpat-ul şi pentru o vreme chiar Pskov şi Izborsk au fost nevoite să recunoască supremaţia ordinului.

Când Cavalerii Livonieni ai Spadei s-au unit în 1237 cu Ordinul Cavalerilor Teutoni, deja bine organizat în Prusia, s-a format un centru german puternic în nord, care constituia un pericol nu numai pentru populaţia păgână autohtonă, ci şi pentru slavii ortodocşi vecini. În plus, o altă naţiune germanică, suedezii, începuseră să se răspândească în Finlanda şi priveau cu invidie spre Novgorod.

Cucerirea unei mari părţi a coastei baltice de către germani în secolele al XI-lea şi al XII-lea a avut şi consecinţe economice serioase pentru Novgorod. Noile oraşe germane Lübeck, Stralsund, Wismar, Rostock, Greifswald şi Lüneburg – aşa numitele membre wendice ale puternicei Ligi Hanseatice – au preluat de la ruşi comerţul înfloritor cu regiunile baltice, cu Anglia şi cu restul Europei vestice. Noi oraşe întemeiate pe ţărmurile Mării Baltice – Reval, Narva, Ĺbo, Vâborg – au devenit de asemenea rivale serioase pentru Novgorod şi Pskov. Toate aceste evoluţii aveau loc

într-un moment foarte dificil, când hoardele tătare înconjurau teritoriile ruse. Din vest nu venea nici un ajutor, căci occidentalii nu păreau să observe noul pericol asiatic. În plus, la confuzia generală din Rusia s-a adăugat noua presiune din nord.

Există indicații că rușii respingeau această intervenție a occidentalilor. Mentalitatea anti-occidentală, care nu exista în perioada regatului kievean, a început să se manifeste la începutul secolului al XIII-lea.[1]

Primul mare conflict între ruși și Occident a apărut în 1240, anul care marchează cucerirea, în cele din urmă, a Rusiei de către mongoli. Datorită energicului Aleksandr, cneaz de Novgorod și (după 1252) de Vladimir, înaintarea suedezilor a fost oprită pe râul Neva, după care eroul bătăliei a fost numit Nevski. Doi ani mai târziu, Aleksandr i-a învins pe cavalerii teutoni în lupta de pe râul Peipus, astfel încât cel puțin Novgorod și Pskov au fost salvate.

În afară de Novgorod și Pskov, a mai existat un cnezat care, datorită poziției sale geografice, a fost cruțat de cele mai grave efecte ale dominației tătare. Dimpotrivă, el a fost supus influenței occidentale. E vorba de Halici-Volânia. Acest teritoriu, de mică importanță în secolele al X-lea și al XI-lea, a început să devină tot mai semnificativ în cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea, când un număr considerabil de oameni, refugiați în principatele sudice de teama cumanilor, sperau că vor găsi aici mai multă siguranță. Halici și Volânia au fost pentru prima dată unite de cnezul Roman (1199-1205), fiul lui Mstislav al II-lea al Kievului. Acesta trebuia să-și apere însă ambițioasele proiecte politice împotriva puternicilor și invidioșilor vecini din vest, polonezii și ungurii și a murit subit într-o luptă cu polonezii, după ce-și extinsese supremația asupra Kievului.

După moartea lui Roman, Andrei al II-lea, regele Ungariei, la invitația văduvei lui Roman, s-a declarat protector al celor doi fii mai mici ai acesteia, Daniil și Vasilko. Ungurii dețineau deja provincia cunoscută astăzi sub denumirea de Rusia subcarpatică, locuită de o populație slavă ce vorbea aceeași limbă cu cea din Halici-Volânia. Ei erau nerăbdători să-și extindă dominația asupra teritoriilor slave de dincolo de Carpați. Profitând de ocazie, Andrei al II-lea a ocupat capitala, Halici, arogându-și titlul de „rege al Galiției și Voldimiriei (Lodomiria = Volânia)", titlu pe care regii Ungariei l-au păstrat până în 1918, ca și pe cel de „rege al Serbiei, Bosniei și Bulgariei". Fiul lui Andrei, Koloman, a fost apoi încoronat rege al Galiției. Aliatul și socrul lui Andrei, Leszko de Cracovia, a ocupat Przemysl și Brest, lăsând restul Galiției ungarilor și anumite părți din Volânia fiilor lui Roman. Conflictele dintre polonezi și unguri au dus la cucerirea Haliciului de către Mstislav, un alt membru al dinastiei Rurik.

Halici și Volânia au fost întregite și unite din nou de fiii lui Roman, Daniil și Vasilko, care nu numai că au reușit să obțină controlul asupra întregului teritoriu al Volâniei dar l-au și expulzat din Halici pe cnezul Rostislav,[2] ginerele regelui Ungariei (1245). Cu toate acestea, datorită pericolului tătar, Daniil a încercat să mențină relații bune cu Polonia și Ungaria, adresându-se chiar papalității pentru

ajutor. Inocenţiu al IV-lea (1243-1254) a promis să organizeze o cruciadă împotriva tătarilor. Daniil s-a oferit să devină romano-catolic şi a fost încoronat rege al Haliciului (Galiţiei) în 1253, cu o coroană trimisă de papă. Când a văzut totuşi că papa era incapabil să-şi ţină promisiunile şi că de la Roma nu venea nici un ajutor, Daniil a cedat în faţa opoziţiei provocate acasă de încercarea sa de reunificare şi a renunţat la alianţa cu papalitatea. În lupta sa împotriva tătarilor şi în încercările sale de a elibera Kievul, Daniil nu putea conta decât pe propriile sale forţe. Încercarea sa atât de îndrăzneaţă nu a avut totuşi succes şi el a murit în 1264.

După moartea sa şi a fratelui său, Halici-Volânia a devenit curând obiectul comploturilor şi ambiţiilor vecinilor lacomi – Polonia, Ungaria, Lituania – care aşteptau ocazia să-şi împartă principatul între ei. Pe de altă parte, fiii lui Daniil nu-şi ascundeau ambiţia de a-şi extinde autoritatea asupra unor teritorii ungare, poloneze şi lituaniene. Acesta era mai ales cazul lui Lev, cel mai energic dintre ei şi întemeietorul oraşului Lwów. După dispariţia dinastiei lui Roman, nobilii l-au ales rege pe Bolesław-Iuri, un principe polonez şi o rudă a conducătorilor anteriori. Vecinii geloşi au profitat de nemulţumirea faţă de guvernarea noului principe catolic, supuşii săi fiind ortodocşi. Bolesław-Iuri a fost otrăvit (1340) de către susţinătorii lituanienilor. Intervenţia lui Cazimir al III-lea, regele Poloniei, acţionând în colaborare cu regele Ungariei, cu care a încheiat un tratat secret (1339), a micşorat şansele Lituaniei de a obţine întregul teritoriu. Din 1349 până în 1772, anul primei scindări a Poloniei, Halici (Galiţia) a făcut parte din regatul polonez, iar Volânia a fost înglobată de Lituania.

Impactul Lituaniei asupra evoluţiei istorice a Rusiei şi Poloniei este strâns legat de stabilirea puterii militare germane în regiunile baltice. Sub presiunea cavalerilor teutoni, lituanienii, divizaţi până atunci în multe triburi, au ajuns la un anumit grad de unitate şi, o dată ce drumul lor spre nord şi spre vest era blocat de cavalerii teutoni şi de coloniştii germani, ei au început să se extindă spre sud.

Această expansiune în teritoriul rus a fost promovată de primul principe lituanian cunoscut, Mendovg (Mindaugas, c. 1240-1263). El a reuşit să devină stăpânul aşa-numitei Rusii Negre, de pe Niemenul de Sus şi afluenţii săi, cuprinzând oraşele Nowogródek, Grodno, Volkovysk şi Slonim precum şi al cnezatului Poloţk, mult divizat. Mendovg şi-a stabilit reşedinţa în Nowogródek. Pentru a se apăra împotriva cavalerilor teutoni, care pregăteau o cruciadă împotriva sa, el s-a creştinat şi a obţinut, ca şi Daniil în Halici, coroana din partea papei Inocenţiu al IV-lea (1251). Dar atunci când Mendovg şi-a consolidat puterea, el a abandonat Dumnezeul germanilor recăzând în păgânism. El era totuşi suficient de inteligent pentru a aprecia noua organizare politică pe care a găsit-o în regiunea rusă, aceasta ajutându-l, de asemenea, să-şi întărească autoritatea în Lituania sa natală.

Această politică de expansiune printre slavii estici a fost urmată şi de succesorii săi din secolul al XIV-lea. Gedymin (1316-1341), care a devenit adevăratul întemeietor al noii puteri lituaniene, şi-a extins autoritatea asupra cnezatelor Minsk,

Turov, Pinsk, Vitebsk şi întreaga regiune de pe Niprul mijlociu. El şi-a mutat reşedinţa la Vilnius, care a devenit centrul noului stat lituanian. Fiul său, Olgerd (Algirdas) (1341-1377) a încercat în zadar, cu ajutorul fratelui său Keistut, să scape de ameninţarea germană. Olgerd avea, totuşi, mai mult succes în expansiunea sa spre sud, pătrunzând în regiunea Cernigovsk-Seversk de pe Desna. El a pierdut Galiţia în faţa polonezilor, dar a reuşit să păstreze Volânia. De acolo a pătruns în Podolia şi, după înfrângerea tătarilor (1368), a cucerit restul principatului kievean. El a reuşit să-şi extindă autoritatea din Podolia spre ţărmurile Mării Negre. Cnejii din Smolensk şi, pentru o vreme, chiar din Pskov, i-au recunoscut supremaţia. Influenţa sa s-a extins până la cnezatul Tver, oprindu-se doar sub zidurile Moscovei.

Această expansiune enormă a fost realizată nu numai prin forţa armelor, dar şi datorită faptului că cnejii ruşi i-au primit pe lituanieni ca pe eliberatorii lor de sub jugul tătar. Alianţa cu Lituania le-a întărit şi rezistenţa împotriva presiunii cavalerilor teutoni în nord. Astfel, în anii 1238-1386, aproape întreaga Rusie de sud şi de vest *forma o mare uniune politică. Principii lituanieni au reînviat în oarecare măsură* Rusia lui Oleg, Vladimir şi Iaroslav cel Înţelept, numai că centrul nu mai era acum la Kiev, ci la Vilnius (Wilno).

A fost o evoluţie interesantă, cu atât mai mult cu cât conducătorii lituanieni au lăsat neatinsă organizarea politică, religioasă şi administrativă a majorităţii principatelor ruse, care le recunoşteau autoritatea. Numai anumite teritorii din vestul Rusiei au devenit efectiv o parte din Lituania, dar în cnezatele Poloţk, Vitebsk, Smolensk, Kiev, Volânia, Podolia şi Cernigovsk-Seversk, cnejii ruşi din dinastia Rurik au continuat să guverneze ca şi înainte, recunoscând însă supremaţia principilor lituanieni, cărora le plăteau tribut şi le ofereau ajutor militar.

Lituanienii erau încă păgâni şi nerăbdători să accepte civilizaţia superioară găsită în noile lor ţări. Mulţi dintre nobilii lituanieni s-au alăturat Bisericii Ortodoxe, s-au integrat prin căsătorie în familii nobiliare ruseşti şi au adoptat obiceiuri ruseşti. În curând, slava veche în versiunea ei din vestul Rusiei a devenit limba oficială a curţii lituaniene fiind folosită în procedura administrativă, legislativă şi judiciară. Titluri şi funcţii specific ruseşti, apărute în perioada Rusiei kievene atât în administraţia urbană cât şi în cea teritorială, au apărut şi în teritorii pur lituaniene, iar nobilii lituanieni au început să se numească boieri, asemeni celor ruşi. Vechea legislaţie rusă, aşa cum a apărut ea în Kiev, a fost de asemenea adoptată de lituanieni şi a devenit ulterior baza primului statut lituanian, publicat în 1529. Chiar şi Vilnius (Vilna), capitala noului stat, era în mare parte un oraş rus.

Dacă această situaţie, caracteristică evoluţiei Lituaniei în secolul al XIV-lea, ar fi continuat în secolul următor, Lituania precum şi Rusia sudică şi vestică ar fi fost martorele unui fenomen similar cu ceea ce se întâmplase în Kiev în secolele al X-lea şi al XI-lea, când clasa conducătoare era de origine scandinavă. Dinastia şi poporul lituanian erau pe punctul de a uni întreaga Rusie şi de a se contopi cu populaţia băştinaşă într-o unitate politică şi naţională.

Olgerd pare să fi dorit de asemenea să-şi extindă suveranitatea asupra cnezatelor ruse din est, aflate încă sub dominaţia mongolă. Istoria avea să arate însă că teritoriile ruse aveau să se concentreze, în cele din urmă, nu în jurul oraşului Vilnius, reşedinţa ducilor Lituaniei, ci în jurul Moscovei şi al principilor ei, care în perioada lui Olgerd îşi asumau încet-încet conducerea cnezatelor ruse din est.[3]

Ascensiunea Moscovei este o poveste fascinantă.[4] Oraşul este menţionat pentru prima dată în istorie în 1147 ca o staţie de poştă a cnejilor din Rostov şi Suzdal, dar ca oraş – *gorod* – apare doar în 1156. Atunci au fost ridicate primele fundaţii de lemn ale Kremlinului. Până la jumătatea secolului al XIII-lea, Moscova a rămas doar un oraş de graniţă lipsit de importanţă şi o fortăreaţă la frontiera nordică a cnezatului Suzdal-Vladimir. Adevărata sa istorie a început abia în anul 1263, când eroul bătăliei de pe Neva, Aleksandr, cneaz de Novgorod şi Vladimir, urmând tradiţia dinastiei Rurik, a lăsat oraşul şi pământurile fiului său mai mic, Daniil (1263-1303), având în vedere că acesta trebuia să se mulţumească cu cea mai mică parte a cnezatului tatălui său. Singurul său avantaj era că era bine populat. Se afla situat la confluenţa unor fluvii importante şi distanţa sa faţă de centrul puterii mongole facilita o bună apărare împotriva expediţiilor devastatoare. Ţăranii ce încercau să se adăpostească din faţa unor astfel de invazii preferau să se stabilească pe teritoriile noului cnezat.

Daniil şi-a extins teritoriul adăugându-i cnezatul Perciaslavl pe care l-a moştenit de la nepotul său, iar fiul său, Iuri (1303-1325) a mai adăugat câteva cuceriri din cnezatele Riazan şi Smolensk. Iuri a fost primul care a revendicat titlul de mare cneaz deţinut de Mihail de Tver, seniorul familiei. Deşi învins de Mihail, Iuri a avut mai mult succes când a apelat la ajutorul mongolilor. Dar el a plătit cu viaţa, fiind asasinat la reşedinţa hanului de fiul lui Mihail, Dmitri, în 1325. Astfel de conflicte sângeroase cu casa de Tver au continuat şi în timpul fratelui lui Iuri, Ivan (1325-1341), care a obţinut şi el victoria cu ajutorul mongolilor. Aleksandr de Tver şi fiul său au fost executaţi de han şi aceeaşi soartă au avut Dmitri şi tatăl său, Mihail. Ivan al Moscovei a obţinut titlul de mare cneaz şi a forţat cnezatele Tver, Riazan şi Suzdal să-i recunoască supremaţia.

Datorită prosperităţii economice a statului său, Ivan i-a triplat suprafaţa cumpărând pământuri şi oraşe de la alte principate. Săraci şi incapabili probabil să plătească tributul tătarilor, cnejii de Uglici, Beloozero şi Halici au fost forţaţi să-i vândă pământuri lui Ivan. Principatul moscovit şi-a extins astfel considerabil posesiunile şi activitatea spre nord.

Atraşi de atitudinea liberală a lui Ivan, *numeroşi boieri au ieşit din serviciul* principilor lor şi au intrat în slujba marelui prinţ. Ivan a ştiut cum să le câştige fidelitatea oferindu-le privilegii importante. De asemenea, el a răscumpărat mii de prizonieri ruşi de la mongoli ajutându-i să se stabilească pe teritoriul său, practică deosebit de benefică pentru marele cneaz. Pentru talentul său în probleme financiare şi economice, Ivan a fost numit Kalita (sac de bani). Datorită bogatelor daruri pe care le revărsa asupra hanului şi a curtenilor săi precum şi a supunerii totale şi

lipsite de jenă față de suzeranii mongoli, Ivan Kalita a obținut pentru el și urmașii săi de la hanul Uzbek, în ale cărui favoruri se afla, marele privilegiu de a strânge tributul pe care cnejii ruși supuși trebuiau să-l plătească mongolilor.[5] Acest privilegiu a fost o mare ușurare pentru rușii înșiși, pentru că venirea colectorilor de taxe mongoli se dovedea adeseori istovitoare. Prestigiul marilor cneji ai Moscovei a crescut considerabil datorită acestui favor acordat de hanii tătarilor. În același timp, ei au avut posibilitatea să achiziționeze noi teritorii rusești în jurul principatului lor.

Cnejii Moscovei nu-și datorau puterea tot mai mare numai favorului hanilor ci și – chiar mai mult – sprijinului Bisericii Ruse. Pe la mijlocul secolului al XIV-lea, Kalita a înregistrat un alt mare succes cucerind capitala cnezatului Suzdal, Vladimir. Orașul era reședința mitropolitului de Kiev, care părăsise orașul ruinat în 1299. Mitropolitul Petru, de origine rusă, obișnuia să-l viziteze pe Kalita la Kremlin, unde a și murit în 1326. Succesorul lui, grecul Theognostos, și-a fixat în cele din urmă reședința la Moscova. A fost un eveniment de mare importanță pentru cnezatul Moscovei când acesta a devenit moștenitorul spiritual al Kievului, centrul Bisericii Ortodoxe Ruse. Mitropolitul Bisericii Ruse era singurul simbol al unității Rusiei, atât de divizate în numeroase cnezate, dintre care unele se aflau sub suveranitate poloneză sau lituaniană. Prin aceeași lovitură norocoasă, Moscova a devenit astfel simbolul acestei unități. Ivan Kalita a realizat toate acestea și a fost destul de inteligent pentru a profita de șansele sale. El și-a luat titlul de „cneaz de Vladimir și al întregii Rusii".

Un nou pericol se prefigura însă atunci când succesorul lui Kalita, Simeon (1341-1353), a murit într-o epidemie de ciumă, împreună cu cei doi fii și cu fratele său, Andrei. Fratele rămas în viață și succesorul lui Simeon, Ivan al II-lea cel Blând (Krotki) (1353-1359), nu era un conducător la fel de capabil. Din fericire, noul mitropolit, Alekseï, el însuși descendent al unei familii boierești (Pleșcei) avea calitățile necesare unui om de stat, capabil să conducă principatul cu o mână de fier. Când Ivan al II-lea a murit subit, lăsând doar un fiu minor, Dmitri, Moscova era aproape în pragul decăderii. Bazele puse de Ivan I Kalita s-au dovedit totuși solide. Boierii, care profitaseră din plin de prosperitatea principatului, au devenit susținători puternici ai tânărului Dmitri, înțelegând că era în propriul lor interes să aibă un conducător unic guvernând un stat prosper.

Deși marele titlu princiar a fost pierdut temporar și câștigat de Suzdal, între 1359 și 1363, boierii nu au ieșit din serviciul tânărului cneaz al Moscovei. În perioada în care Dmitri a fost minor, mitropolitul Alekseï a demonstrat calitățile unui diplomat abil și ale unui strălucit administrator. El a reușit să dejoace planul lui Olgerd de Lituania de a-și avea propriul mitropolit pentru supușii săi ortodocși. Olgerd l-a sprijinit mai întâi pe călugărul Theodoret, care fusese învestit mitropolit de Kiev de către patriarhul bulgar de Târnovo. Refuzând să recunoască autoritatea lui Alekseï, care fusese învestit „mitropolit al Kievului și al întregii Rusii" de către patriarhul Filotei (1354-135) al Constantinopolului, Olgerd a obținut consacrarea ca mitropolit

de Kiev a lui Roman, o rudă a soţiei sale. Ambii mitropoliţi pretindeau să-şi exercite autoritatea asupra tuturor teritoriilor ruseşti. Sinodul din 1356 convocat de patriarhul Kalistos I (1355-1363) le-a delimitat fiecăruia jurisdicţia, oferindu-i lui Roman titlul de „mitropolit al Lituaniei" şi confirmându-i lui Aleksei titlul de „mitropolit al Kievului şi al întregii Rusii". Roman a continuat să-şi exercite jurisdicţia asupra teritoriilor ruse, dar Aleksei a reuşit să pună capăt activităţii sale şi a obţinut de la patriarh suprimarea scaunului mitropolitan lituanian după moartea lui Roman, în 1361. Aleksei, având-şi reşedinţa în Moscova, era din nou mitropolit al tuturor ruşilor ortodocşi atât din Lituania cât şi din afara ei.

Ajutat de boierii moscoviţi, Aleksei, care era bine văzut la curtea hanului, a făcut multe eforturi pentru ca marea demnitate de cneaz să fie din nou obţinută de nepotul lui Ivan Kalita. El a reuşit, în cele din urmă, şi în 1363 tânărul Dmitri a obţinut, în ciuda disputelor cu rivalii săi, un *jarlyk* (decret oficial tătar) din Saray, reşedinţa hanilor, ce-i confirma titlul de mare principe.

Cu ajutorul numeroşilor săi boieri, tânărul Dmitri a reuşit să ocupe Vladimirul şi să-şi înfrângă rivalul din Suzdal. Pacea a fost confirmată de căsătoria sa cu fiica marelui cneaz de Suzdal. Deşi Dmitri i-a permis socrului său să-şi păstreze marele titlu princiar, din acel moment el a acţionat ca unicul mare cneaz al întregii Rusii. El a intervenit în disputele dintre cnejii de Rostov şi, cu ajutorul mitropolitului Aleksei şi al lui Serghie, stareţul de la Mănăstirea Sf. Treimi, unul dintre cei mai populari asceţi şi sfinţi ruşi, Dmitri l-a forţat pe fratele marelui cneaz de Suzdal să întoarcă Nijni Novgorod moştenitorului legitim. Pentru a doua oară sancţiunile ecleziastice au fost folosite pentru a impune decizia politică a marelui cneaz al Moscovei.[6]

În acel moment Dmitri a fost obligat să facă faţă încercării marelui duce lituanian Olgerd de a uni întreaga Rusie în jurul oraşului Vilna. Ameninţarea lituaniană era cu atât mai mare cu cât Olgerd se aliase cu socrul său, Mihail de Tver, un alt pretendent la titlul de mare cneaz. De trei ori au invadat lituanienii împreună cu aliaţii lor teritoriile Moscovei dar de fiecare dată fără succes. Faptul că marele cneaz moscovit era adevăratul conducător în estul Rusiei a fost pentru prima dată demonstrat contemporanilor săi în 1375, când Dmitri a apărut la Tver însoţit de armatele a nouăsprezece cneji ruşi şi cu întăriri din partea trupelor din Novogorod. Mihail de Tver a trebuit să capituleze. Lui i s-a îngăduit să păstreze titlul de mare cneaz pe care-l obţinuse de la han, dar numai ca „frate mai tânăr al Marelui Cneaz de Moscova". Poziţia lui Dmitri era deja atât de puternică încât putea să treacă cu vederea pretenţiile la titlurile de cneji de Suzdal, Tver sau Riazan, care erau deopotrivă forţaţi să-i recunoască supremaţia. Era mai important pentru el să micşoreze puterea din Tver prin scoaterea unei părţi a cnezatului de sub jurisdicţia cneazului şi de a obţine de la acesta sprijin militar împotriva duşmanilor Moscovei, fie că aceştia erau lituanieni sau tătari.

Curând după aceea, conducerea Moscovei a fost demonstrată într-un mod şi mai evident. Hanatul Hoardei de Aur se afla din nou într-un moment de criză.

Numeroasele expediţii de jaf ale bandelor tătare nedisciplinate pe teritoriile ruse i-au forţat pe cnejii din estul Rusiei să se retragă. Războinicii ruşi sub conducerea lui Dmitri au îndrăznit să meargă până la Kazan. Dmitri a avut succes mai ales împotriva tătarilor, în 1378, pe râul Oka. Mamai, marele „creator de hani" devenit el însuşi han, a pregătit o mare expediţie împotriva Moscovei şi a aliaţilor săi. Hanul a încheiat o alianţă cu lituanienii, conduşi de fiul lui Olgerd, Jagailo (Jagiello), şi a invadat Rusia cu o armată uriaşă. La acest ceas de cumpănă, Dmitri a apelat la sentimentele naţionale şi religioase ale ruşilor. Înainte de a porni înaintea celor 150 000 de oameni ai săi, veniţi din toate cnezatele estice, cu excepţia Riazanului şi a Novgorodului, Dmitri a mers la Mănăstirea Sf. Treimi pentru a obţine binecuvântarea celui mai venerabil erou religios rus, Sf. Serghie – starcţul. Bătălia de pe câmpia Kulikovo (1380), pe Don, este unul dintre evenimentele memorabile din istoria cnezatului moscovit.[7] A fost prima victorie a ruşilor asupra opresorilor lor şi a avut o influenţă puternică asupra tuturor ruşilor din acea vreme, aducându-i lui Dmitri numele de Donskoi. Nu era totuşi o victorie decisivă şi Dmitri a trebuit să cedeze în faţa tătarilor la doi ani după aceasta, când ucigaşul şi succesorul lui Mamai, marele Tocktamâş, a reuşit să ajungă până la Moscova, care a fost cucerită şi distrusă. Marele cneaz a trebuit să promită din nou supunere şi să plătească tribut, dar el demonstrase că tătarii pot fi învinşi şi puterea lor poate fi oprită de un efort comun al tuturor ruşilor sub o conducere capabilă. Acea bătălie de neuitat i-a adus Moscovei un nou prestigiu şi astfel sentimentul naţional, care abia părea să existe în perioada opresiunii mongole, a început să se afirme, cu binecuvântarea Bisericii. Acest sentiment şi-a găsit expresia în poemele vremii – „Înfrângerea lui Mamai" sau „Zadonşcina".

Înainte să moară, Dmitri Donskoi a adus o inovaţie importantă în tradiţia politică moscovită. Deşi principiul primogeniturii era deja aproape stabilit la Moscova, în mod tacit, în privinţa succesiunii la titlul de mare cneaz, era încă folosită vechea regulă a succesiunii prin diviziunea patrimoniului în mai multe *udĕl*-e, în funcţie de numărul copiilor rămaşi în viaţă. Prin testamentul său, Dmitri a lăsat şi el *udĕl*-e fiilor săi, dar el a rezervat cel mai mare *udĕl* împreună cu titlul de mare cneaz pentru fiul său mai mare. Astfel, principiul monarhic, care era încet-încet acceptat în cnezatul moscovit, a fost întărit considerabil. Un alt pas important în direcţia autocraţiei marilor cneji avea să fie făcut de generaţiile următoare.

Dmitri Donskoi a fost conştient de avantajele unei relaţii de prietenie cu Lituania. După ce şi-a demonstrat puterea în faţa lui Olgerd, el a aranjat căsătoria fratelui său, Vladimir, cu fiica lui Olgerd, în 1371 probabil, şi a încercat să stabilească bune relaţii cu anumiţi prinţi lituanieni.

După moartea lui Olgerd, în 1377, Dmitri a iniţiat un plan foarte îndrăzneţ, ale cărui detalii au putut fi cunoscute doar de curând şi care ilustrează calităţile sale de conducător.

Între Dmitri, pe de o parte, şi văduva lui Olgerd şi fiul său Jagailo, mai bine cunoscut sub numele de Jagiello (1377-1434), s-a încheiat un acord conform căruia

Jagiello urma să se căsătorească cu fiica lui Dmitri. Corespondenţa în legătură cu acest acord s-a pierdut. În arhivele princiare moscovite s-a descoperit însă de curând o copie făcută în 1626 a unui document ce revelează nu numai existenţa unui astfel de aranjament, ci şi principalele sale prevederi.

Copia rămasă a acestui document interesant sună cam aşa: „Scrisoare a marelui cneaz Dmitri Ivanovici şi a marii cneaghine Uliana, văduva lui Olgerd, cu privire la căsătoria marelui duce Jagailo, fiul lui Olgerd, cu fiica marelui cneaz Dmitri Ivanovici. Marele cneaz Dmitri Ivanovici îşi va da fiica de soţie marelui duce Jagailo iar acesta îi va deveni supus, va fi botezat în credinţa ortodoxă şi-şi va proclama credinţa în faţa tuturor".[8]

Dacă acestea toate s-ar fi materializat, evoluţia Rusiei şi a Europei de Răsărit ar fi urmat căi cu totul diferite. Ar fi fost accelerată probabil unirea tuturor teritoriilor ruseşti într-un mare stat şi eliberarea restului Rusiei de sub dominaţia tătară, ar fi fost împiedicată răspândirea puternicei adversităţi a ruşilor din est împotriva latinilor şi le-ar fi dat polonezilor, naţiunea apuseană cea mai apropiată şi mai cultivată, posibilitatea de a transmite paşnic cultura occidentală Rusiei ortodoxe.

Planurile lui Dmitri au eşuat totuşi. Lituanienii nu erau atraşi doar de posibilităţile ce li se deschideau în regiunile ruse, ci şi de Polonia, ce era capabilă să le ofere vecinilor ei păgâni o cultură superioară aceleia din cnezatele ruse.

Pe când marele duce lituanian se afla cumva la răscruce de drumuri, având posibilitatea de a alege între Rusia şi ortodoxie, pe de o parte, şi Polonia şi romano-catolicism, pe de altă parte, a apărut în Polonia o nouă situaţie care i-a făcut pe polonezi să-şi folosească toate calităţile diplomatice pentru a-l atrage pe Jagiello.

Pericolul crescând constituit de Ordinul Cavalerilor Teutoni i-a făcut pe polonezi să piardă Pomerania, cu Danzig-ul. Marele rege polonez Cazimir al III-lea a trebuit să accepte această situaţie, iar succesorul său ungar, Ludovic de Anjou, a făcut prea puţin pentru a o îmbunătăţi. După moartea sa, conform unei înţelegeri cu nobilimea poloneză, fiica sa de zece ani, Jadwiga, a fost încoronată „rege al Poloniei" (1384). Nobilimea poloneză, încercând să găsească un bun aliat împotriva germanilor, a convins-o pe tânăra regină, care era deja logodită cu Wilhelm de Austria, să se căsătorească cu Jagiello al Lituaniei. Această căsătorie (1386) nu numai că a pus capăt rivalităţii dintre polonezi şi lituanieni pentru Halici şi Volânia, ci a dus chiar la o uniune a celor două ţări. Jagiello a întors spatele Moscovei şi, în loc să se convertească la ortodoxie, el a promis – prin acordul de la Krewo, 1386 – să devină romano-catolic, să-şi convertească întregul popor la romano-catolicism, să pună forţele lituaniene la dispoziţia Poloniei şi să-şi unească teritoriile cu cele poloneze.[9]

Decizia lui Jagiello a fost influenţată de faptul că Ordinul Cavalerilor Teutoni ameninţa nu numai Polonia, dar şi Lituania. El însuşi avusese experienţe neplăcute în acest sens. Ascensiunea sa la putere în Lituania după moartea tatălui său, Olgerd, nu a avut loc fără vărsare de sânge. Pentru a-l împiedica pe unchiul său, Kiejstut, să preia marea demnitate ducală după moartea lui Olgerd, Jagiello a trebuit să semneze

un tratat secret cu Ordinul Cavalerilor Teutoni, sacrificând provincia lituaniană Samogiția și recunoscând supremația ordinului.

El reușise să-l păcălească pe Kiejstut, care a murit într-o închisoare lituaniană, și să-l întemnițeze și pe celălalt rival, vărul său Vitold (Vitautas). Dar cel de-al doilea a scăpat din captivitate și și-a găsit refugiul alături de cavalerii teutoni. Când Vitold a promis ordinului și alte concesii teritoriale și și-a declarat dorința de a fi botezat și de a deveni vasalul ordinului, marele maestru s-a ridicat împotriva lui Jagiello și a început să-l ajute pe Vitold să-și recâștige patrimoniul. Numai o reconciliere între cei doi veri, inițiată de Jagiello însuși (1384), a salvat Lituania de la soarta unui teritoriu vasal al ordinului. Poate că această experiență a stimulat decizia lui Jagiello de a respinge propunerea Moscovei și de a accepta oferta Poloniei. Acest aranjament a fost o lovitură foarte puternică dată planurilor politice ale ordinului și i-a ferit pe lituanieni de calea urmată cu câteva secole înainte de varegii scandinavi. Dinastia lituaniană a devenit romano-catolică și oamenii au fost nevoiți să urmeze exemplul lui Jagiello, care și-a luat numele de botez Władysław.

Era de așteptat că antagonismul dintre Moscova și Lituania avea să devină destul de puternic în urma acestor evoluții. Moscova părea din acel moment îndreptățită nu numai să se considere centrul politic al întregii Rusii, ci și unica protectoare a ortodoxiei ruse împotriva latinismului.

O astfel de evoluție nu s-a materializat totuși imediat după convertirea lui Jagiello la romano-catolicism și după înfăptuirea uniunii dintre Polonia și Lituania. În ciuda acestor evenimente, ideea colaborării dintre Moscova și Lituania avea încă destul de mulți aderenți în estul Rusiei. De partea lituaniană, ideea lui Olgerd de a uni cnezatele ruse în jurul orașului Vilna și-a găsit un nou susținător în persoana vărului lui Jagiello, Vitold.

După reconcilierea lui cu Jagiello, Vitold (1384-1430) a obținut de la vărul său importante teritorii rusești ca Brest, Drohiczyin, Mielnik, Bielsk, Šaraš, Kamienice, Volkovisk și Grodno. La sfatul lui Jagiello, Vitold s-a convertit la ortodoxie, ceea ce i-a crescut considerabil popularitatea printre supușii săi ortodocși. Aceasta părea să însemne că Vitold avea de gând să-și dedice toate forțele unei pătrunderi și mai adânci în teritoriile ruse.

Încheierea uniunii polono-lituaniene de la Krewo (1386) i-a schimbat totuși planurile lui Vitold. El a fost nevoit să accepte uniunea și, pentru a demonstra unitatea dinastiei, s-a botezat împreună cu vărul său conform ritului romano-catolic, păstrându-și totuși numele de Alexandru, pe care-l alesese când devenise creștin ortodox. Lui Vitold nu i-a plăcut însă niciodată uniunea cu Polonia și chiar dacă Jagiello îl numise pe fratele său, Skirgiello, ca reprezentant în Lituania, Vitold și-a exprimat curând pretențiile la titlul de mare duce. S-a văzut curând că intenția sa era de a slăbi uniunea atât cât îi stătea în putere și de a asigura independența Lituaniei și a principatelor ruse. El a fost încurajat în aceste planuri de fiul lui Dmitri Donskoi,

Vasili I, care fusese ostatic la tătari şi scăpase, vizitându-l pe Vitold în Łuck şi cerând-o în căsătorie pe fiica acestuia.

În curând, Vitold a încercat să-şi pună planurile în aplicare cu ajutorul cavalerilor teutoni şi al lui Vasili I, ce devenise mare cneaz al Moscovei (1389-1425) după moartea lui Dmitri şi încheiase căsătoria cu fiica lui Vitold. Jagiello a fost forţat să înceapă negocierile cu ambiţiosul său văr. Prin tratatul de la Ostrów (1392), Vitold a primit înapoi patrimoniul tatălui său şi a devenit adevăratul stăpân al Lituanici. Skirgiello şi-a mutat reşedinţa de la Troki la Kiev.

Toate acestea părcau să indice începutul unei epoci noi de cooperare între Moscova şi Lituania. În realitate, totuşi, Vasili I s-a întors spre est mai mult decât spre vest cu politica sa de expansiune. El a anexat Nijni Novgorod şi Murom extinzându-şi influenţa asupra unor posesiuni coloniale ale Novgorodului în nord-est. O nouă ameninţare tătară a oprit totuşi această expansiune. Revolta lui Toctamâş împotriva marelui han Timur-Lenk a slăbit şi mai mult Hanatul Hoardei de Aur. Învins de marele cuceritor, Toctamâş a fugit la Vitold. Din nou, o mare armată tătară, condusă de teribilul Timur-Lenk, se afla la graniţele principatului moscovit. Invazia a fost evitată, conform credinţelor pioase ale contemporanilor, datorită ajutorului Sf. Fecioare. În ziua în care venerata icoană a Sf. Fecioare, mutată de la Kiev la Vladimir de Andrei Bogoliubski, a fost adusă la Moscova, la porunca mitropolitului, Timur-Lenk a părăsit Rusia. Popularitatea vestitei icoane a crescut desigur considerabil printre credincioşi, precum şi aceea a marelui principe.

Ameninţarea, deşi evitată în mod fericit, a reamintit Rusici răsăritene de pericolul tătar, care nu dispăruse chiar dacă scăzuse în intensitate. Astfel, expediţia împotriva tătarilor, pe care Vitold o organiza în 1399, în ciuda sfaturilor date de Jagiello şi Jadwiga, pentru a-şi instala protejatul – pe Toctamâş – ca han, pare să fi fost salutată în cnezatul moscovit cu multă simpatie. Mulţi i-au urat succes marelui duce lituanian, sperând că o înfrângere a tătarilor ar însemna completa eliberare a Rusiei de sub suzeranitatea tătară. Aceste speranţe s-au dovedit însă zadarnice. Armata lui Vitold a suferit o înfrângere răsunătoare pe râul Vorskla. În loc să obţină eliberarea de sub suzeranitatea tătară, s-a obţinut o nouă invazie care a devastat Rusia, ajungând până sub zidurile Kremlinului. Vasili I a trebuit să promită din nou plata tributului şi să recunoască suzeranitatea tătarilor.[10]

Moscova nu ar fi avut prea mult de câştigat dacă Vitold ar fi ieşit învingător. Scopul său final era de a cuceri Moscova cu ajutorul aliatului său tătar, pe care spera să-l ajute să devină han. Supunerea lui Vasili faţă de tătari a împiedicat orice nouă încercare de acest gen din partea lui Vitold chiar şi atunci când lituanianul l-a văzut pe fiul nefericitului său aliat aşezat pe tronul hanilor.

Înfrângerea de pe râul Vorskla i-a spulberat lui Vitold speranţele de dominaţie în estul Europei şi el a fost forţat să-şi reconsidere atitudinea indiferentă faţă de uniunea polono-lituaniană. În 1401, vasalii lui Vitold şi Jagiello au confirmat la Vilna şi Radom acordul încheiat de cei doi fraţi. O alianţă defensivă permanentă era stipulată

în acest acord şi relaţia dintre Vitold şi regele Poloniei era redefinită. Jagiello a rămas rege al Poloniei şi mare duce de Lituania, dar în Lituania l-a asociat pe Vitold puterii sale şi i-a garantat acestuia titlul şi autoritatea de mare duce pe viaţă. Principii locali încă existenţi în Lituania şi în provinciile sale ruse – deşi Vitold îi înlocuise pe mulţi dintre ei cu guvernatori – trebuiau să-şi prezinte omagiul de vasali lui Vitold, chiar dacă întreaga ţară era considerată un fief al Coroanei poloneze. Vitold a reuşit astfel să obţină o nouă garanţie legală a autonomiei ţării sale, dar el trebuia să recunoască încă o dată dependenţa acesteia de Polonia.

Complicaţiile cu Ordinul Cavalerilor Teutoni au pecetluit noul acord. Lipsa de lealitate a fratelui mai tânăr al lui Jagiello, Svidrigello (Svidrigailo), faţă de cavalerii teutoni a fost remediată prin reconcilieri, dar Samogiţia, ai cărei locuitori se revoltaseră împotriva ordinului, nu a mai putut fi recâştigată. Tratatul din 1404 i-a redat Poloniei doar provincia Dobrzyń în schimbul unei mari sume de bani.

După această întrerupere, Vitold a renunţat la planurile sale de expansiune spre est în Rusia. În 1404 el a anexat la marele ducat cnezatul Smolensk, care-şi slăbise vechile relaţii cu Lituania. Când Vitold şi-a arătat totuşi intenţiile de a anexa Novgorod şi Pskov, Moscova a intervenit şi Vitold a trebuit să lupte cu propriul său ginere. Prin tratatul de pace semnat în 1407, Smolensk revenea Lituaniei, dar Vitold a fost nevoit să abandoneze planurile sale împotriva Novgorodului şi Pskovului. Râul Ugra reprezenta frontiera dintre cele două ţări.

Noi complicaţii cu Svidrigello şi cavalerii teutoni au pus capăt pentru moment oricărei înaintări a lituanienilor spre est. Ordinul a fost capabil chiar să-l câştige de partea sa pe regele Wenceslas al Boemiei şi pe regele Sigismund al Ungariei. Acţiunea comună a lui Jagiello şi Vitold a fost totuşi, de această dată, încununată de succes. În sângeroasa bătălie dintre Tannenberg şi Grünwald (1410), armata cavalerilor teutoni a fost învinsă, marele maestru şi majoritatea conducătorilor ordinului pierzându-şi viaţa pe câmpul de luptă. După această lovitură ordinul nu şi-a mai revenit niciodată.

Din nefericire, victoria nu a fost pe deplin exploatată de polonezi şi de lituanieni. Pe lângă prăzile de război, singura realizare a fost recâştigarea Samogitiei de către Vitold şi numai pe perioada vieţii sale. Când ordinul a redevenit o primejdie pentru cele două ţări având în vedere că refuzase medierea lui Sigismund, Polonia şi Lituania au fost obligate să semneze o nouă convenţie, care să demonstreze şi mai clar uniunea dintre ele. Convenţia de la Horodło, semnată în 1413, a accentuat din nou autonomia Lituaniei, care urma să fie condusă de marele duce al acestei ţări chiar şi după moartea lui Vitold. Această clauză i-a satisfăcut desigur ambiţiile lui Vitold.

Totuşi, pe de altă parte, noua convenţie stipula ca Lituania să fie progresiv occidentalizată şi instituţiile politice poloneze asimilate. Noi funcţii locale, modelate după exemplul celor poloneze, au fost introduse şi consiliul marelui duce a primit un caracter de sfat şi s-au pus bazele dezvoltării sistemului parlamentar. Totuşi, numai nobilii catolici se bucurau de aceste privilegii. În plus, tradiţiile aristocratice poloneze au fost introduse atunci când patruzeci şi şapte de familii nobile lituaniene

au fost acceptate în clanurile aristocratice polonezc şi au obţinut permisiunea de a folosi blazonul familiei polonezc care le adoptase.

Pericolul reprezentat de cavalerii teutoni a fost din nou cel care l-a hotărât pe Vitold să accepte astfel de schimbări în Lituania. Disputele cu ordinul au continuat şi au făcut subiectul multor discuţii chiar şi la Conciliul din Konstanz. Sigismund a fost respins ca mediator, în 1420, de către polonezi pentru că era prea favorabil ordinului. Ei au exercitat presiuni diplomatice constante asupra regelui roman pentru a-l convinge să-şi modifice această atitudine favorabilă faţă de ordin. O formă a acestei presiuni polonezc era candidatura lui Sigismund Korybut, nepotul lui Jagiello la tronul Boemici, favorizat de husiţii moderaţi.[11] În final, regele Sigismund a cedat, temându-se de sprijinul lui Vitold pentru Sigismund Korybut, şi s-a împăcat cu Jagiello la Košice (Kassa, Kaschau) în 1423.

Vitold a înţeles probabil că diferenţele crescânde de religie şi organizare socială între Lituania şi principatele ruse aflate sub suzeranitatea sa formau principalul obstacol în realizarea planurilor sale de unificare a tuturor ruşilor. Astfel, deşi era romano-catolic, a continuat să manifeste o simpatie deschisă pentru Biserica Ortodoxă din regiunea sa. Cu toate acestea, era inevitabil ca el să piardă din simpatia boierilor săi ortodocşi. A izbucnit astfel un conflict deschis cu Vasili I şi, pentru prima dată în istoria relaţiilor lituaniano-moscovite, a avut loc un fel de exod al boierilor ruşi spre Moscova. Pentru a-şi impresiona supuşii ruşi, Vitold, însoţit de vărul său, regele Poloniei, a făcut o demonstraţie militară în provinciile estice, după bătălia de la Tannenberg-Grünwald.

Pentru a pune capăt atracţiei religioase exercitate de Moscova în regiunile sale, Vitold a decis să urmeze exemplul lui Olgerd şi să numească un mitropolit independent pentru supuşii săi ruşi. El i-a convins pe episcopii săi ortodocşi să-l aleagă, în 1415, pe bulgarul Grigore Ţamblac mitropolit de Kiev. Mitropolitul Fotie al Moscovei a protestat, iar patriarhul Constantinopolului, care refuzase de fiecare dată revendicările lui Vitold în legătură cu un mitropolit independent, l-a excomunicat pe Grigore Ţamblac. Acest plan a fost probabil sugerat de politica lui Jagiello şi a lui Vitold faţă de Occident. Ei sperau că prezenţa noului mitropolit al Kievului şi al întregii Rusii la Conciliul de la Konstanz (1415) ar fi o dovadă de netăgăduit că Ordinul Cavalerilor Teutoni nu mai avea nici un motiv să-şi continue activitatea în Prusia. Nu numai că toţi păgânii fuseseră convertiţi în acele regiuni, dar polonezii şi lituanienii chiar începeau să-i readucă pe ruşii schismatici înapoi la catolicism. Întregul plan a eşuat însă. Eruditul bulgar nu a fost de acord să le susţină planurile politice şi a refuzat propunerile conciliului pentru reunire. După moartea sa (1419), mitropolitul moscovit a continuat să-şi exercite jurisdicţia asupra ortodocşilor lituanieni.

Trebuie observat că în această afacere împăratul bizantin şi patriarhul au fost mereu de partea Moscovei. Ei răsplăteau în acest fel subsidiile considerabile venite de la Moscova în lupta lor disperată împotriva turcilor dar şi demonstrau, în acelaşi

timp, solidaritatea tuturor ortodocşilor. În 1414, împăratul Manuel al II-lea (1391-1425) şi-a căsătorit fiul cu fiica lui Vasili. El a încercat prin acest gest să se asigure de ajutorul financiar al Moscovei pentru imperiul său pe calc de dispariţie. Uniunea cu casa imperială din Constantinopol a participat totuşi considerabil la creşterea prestigiului dinastiei moscovite printre prinţii ruşi.[12]

Trebuie menţionat totuşi aici un incident ce ameninţa, la începutul domnici lui Vasili, să pună în primejdie bunele relaţii dintre Bizanţ şi Moscova. Pentru a accentua şi mai mult poziţia sa tot mai importantă din punct de vedere politic, marele cneaz Vasili a decis ca numele împăratului grec să fie omis din liturghie. Patriarhul Antonie a intervenit şi i-a trimis, în 1393, o scrisoare lungă în care a făcut efortul de a-i explica poziţia bazileului în comunitatea creştină. Acesta nu putea fi – după cum susţinea el – coborât la nivelul altor conducători o dată ce el ajutase încă de la început Biserica să lupte împotriva tuturor ereziilor, convocase sfintele sinoade care definiseră doctrina adevărată, ajutase la definitivarea sfintelor canoane şi apărase disciplina ecleziastică. Bazileul nu era doar conducătorul romanilor, ci al tuturor creştinilor, iar numele lui era menţionat în sfânta liturghie de către fiecare patriarh şi episcop. El era atât de respectat încât chiar şi latinii, separaţi cum erau de Biserica Ortodoxă, îl venerau la fel ca şi înainte de separare. Cu atât mai mult trebuiau să-l venereze deci ortodocşii. Faptul că puterea sa era limitată în acel moment de dificultăţile suferite din cauza turcilor necredincioşi nu era un motiv pentru creştini de a-i fi mai puţin loiali.[13]

Acest interesant document demonstrează că ideile bizantine din secolul al IV-lea asupra rolului împăratului nu se schimbaseră nici până în secolul al XIV-lea şi că ruşii le împărtăşiseră în cele patru secole de existenţă a lor ca naţiune. Iniţiativa lui Vasili I trădează, totuşi, tendinţa marilor cneji de a-şi face simţită poziţia pretutindeni, chiar şi în Constantinopol. Cu toate acestea, Vasili I a acceptat explicaţia patriarhului şi relaţia apropiată dintre Bizanţ şi Moscova a fost demonstrată în timpul încercării lituaniene de a limita jurisdicţia mitropolitului Moscovei asupra teritoriului lituanian. Incidentul, deşi lipsit de consecinţe pentru moment, indica totuşi direcţia în care marii prinţi ai Moscovei aveau să-şi îndrepte politica religioasă în viitor.

În ciuda acestor evoluţii, Vitold s-a bucurat, spre sfârşitul vieţii sale, de o şansă neaşteptată de a-i uni pe ruşi. Ginerele său, Vasili I al Moscovei, şi-a lăsat, înainte de moarte, familia şi succesorul, pe Vasili al II-lea, sub protecţia lui Vitold. Vasili I a murit în 1425, iar bătrânul mare duce şi-a dedicat ultimii ani expediţiilor triumfale prin cnezatele ruse din Răsărit, readucând teritoriile ruseşti sub protecţia sa. Unul după altul, cnejii i-au promis ascultare, aducându-i tribut şi daruri. Rapoartele lui Vitold faţă de marele maestru al Ordinului Cavalerilor Teutoni cu privire la expediţiile sale victorioase ne arată cât de drag îi era acest vis de a reuni teritoriile ruse. Cnejii din Riazan, Pereiaslavl, Pronsk, Novosĕlsk, Odojev, Vorotânsk, Tver şi Smolensk i-au promis ascultare, iar teritoriile lor înconjurau Moscova, care se afla

sub autoritatea sa. În 1428 el a fost recunoscut chiar şi la Pskov, dar mândra republică a Novgorodului a rezistat şi i-a rămas ostilă chiar şi după ce a fost înfrântă.

Totul era însă în zadar, căci Vitold nu a mai avut timp să-şi consolideze succesul. El a murit în 1430, încă purtând speranţa că va putea deţine cândva titlul regal – idee sugerată de regele Sigismund la adunarea de la Łuck.

Succesorul lui Vitold, Svidrigello, deşi era destul de popular printre ruşi, în ciuda faptului că era catolic – chiar şi Novgorodul i-a acceptat protectoratul (1432) – nu a reuşit să păstreze moştenirea lui Vitold. Vechile rivalităţi dintre Polonia şi Lituania cu privire la Podolia şi Volânia au ieşit din nou la iveală şi încă o dată Svidrigello a apelat la cavalerii teutoni pentru ajutor. Detronat şi înlocuit cu Sigismund, fratele lui Vitold şi vărul lui Jagiello, el a reuşit totuşi să-şi menţină pentru o vreme autoritatea în provinciile ruse din sud. A existat un moment în timpul acestei lupte când părea că cnezatele ruse aflate sub control lituanian vor forma o regiune autonomă şi uniunea Jagiellonă se va dezintegra în trei părţi – Polonia, Lituania şi Rusia meridională.

Pentru a-şi menţine poziţia în Rusia meridională, Svidrigello a început negocierile cu papa Eugeniu al IV-lea şi, de asemenea, cu Conciliul de la Basel (1434), promiţând că va lupta pentru unirea supuşilor săi ortodocşi cu Roma. El a pierdut însă orice şansă prin alianţa cu ordinul şi purtarea urâtă faţă de aliaţii săi din boierimea rusă. În 1435, el a ajuns chiar să-l ucidă pe mitropolitul Gherasim (Harasim), acuzându-l de rebeliune, deşi acesta fusese candidatul său pentru funcţia de mitropolit al Kievului şi al întregii Rusii, a cărui consacrare de către patriarhul Constantinopolului o asigurase în 1431, eliminându-l astfel pe candidatul propus de Moscova.

Svidrigello a fost în cele din urmă înfrânt de Sigismund în 1435.[14] Jagiello însuşi a murit la 31 mai 1434. Toate acestea i-au oferit Rusiei răsăritene răgazul necesar pentru a-şi recăpăta independenţa. După primii ani critici ai domniei sale la Moscova, Vasili al II-lea a reuşit să unească toate teritoriile ruseşti în jurul său[15] şi astfel a pierit şi ultima şansă a lituanienilor.

NOTE

1. În 1212, Vladimir Toropeţki, cneaz de Pskov, a fost detronat, după cum aflăm din A Patra Cronică din Novgorod (*PSRL*, vol. 4) pentru că îşi căsătorise fiica cu fratele episcopului german, Albert de Riga, fondatorul Ordinului Cavalerilor Livonieni ai Spadei. În 1233, dominicanii au fost expulzaţi din Kiev. Un puternic ecou al acestei animozităţi poate fi observat de asemenea în istoriografia rusă modernă. L.P. Šaskol'skij atribuie organizarea „cruciadei" anti-ruse din 1240-1242 papalităţii – „Papskaja kurija – glavnyj organizator krestonosnoj agresii 1240-1242 g. protiv Rusi", *Istoričeskie zapiski*, 37 (1951), pp. 169-88. Cf. şi V.T. Pašuto, în cartea sa atât de populară despre Aleksandr Nevski, *Alexandr Nevskij i bor'ba russkago naroda za nezavisimost' v 13 v.* (Moscova, 1952). Asupra expansiunii germane în regiunile baltice, cf. şi cap. I, pp. 13-15.

2. Asupra ambiţiilor politice ale lui Rostislav în ce-i priveşte pe slavii sudici, vezi supra. Asupra încercărilor poloneze, lituaniene şi ungare de a anexa Halici şi Volânia, vezi şi cap. IV.

3. Asupra istoriei şi organizării politice a uniunii lituaniano-ruse, vezi M.K. Ljubavskij, *Očerk istorii litovsko-russkago gosudarstva* (Moscova, ed. a II-a, 1915), *idem*, *Oblastnoe dělenie i městnoe upravlenie litovsko-russkago gosudarstva* (Moscova, 1893). Studiile lui V.T. Pašuto asupra originilor statului lituanian, publicate în *Voprosy istorii*, vol. 8 (1947), pp. 74 ff., în *Izvestija Akademii Nauk SSSR*, serija istorii, vol. 9 (1952), pp. 29 ff. şi în *Vestnik istorii* (1958), pp. 40-62, au fost criticate în *JGO*, N.F. 4 (1956), pp. 159-65, de către M. Hellmann („Zu den Anfängen des litauischen Reiches") şi de G. Stökl, *ibid.*, vol. 6 (1958), p. 482. Criticii sunt de acord cu teza lui Pašuto conform căreia înaintarea lituanienilor în principatele slave a fost facilitată de dorinţa suitelor princiare, după supunerea lor faţă de tătari, de a-şi oferi serviciile principilor lituanieni, singurii care le puteau rezista tătarilor. Aceasta explică, de asemenea, de ce conducerea lituanienilor a fost acceptată fără proteste de populaţia slavă. Asupra începuturilor conducerii lituaniene, vezi şi H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia* (Londra, 1954), pp. 185-232. Cf. şi studiul lui Hellmann din *Saeculum* (vezi bibl.). Asupra relaţiilor dintre Jagielloni şi Moscova în sec. al XIII-lea – al XIV-lea, vezi şi H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa. Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku* (Warsaw, 1933).

4. Asupra istoriei timpurii a Moscovei, cf. recenta publicaţie a Academiei URSS, *Istorija Moskvy*, vol. I (1952), unde pot fi găsite şi unele indicaţii sumare asupra bibliografiei în limba rusă. Istoria Moscovei de I.E. Zabelin (*Istorija goroda Moskvy*, Moscova, 1905) este depăşită. Pentru perioada timpurie, poate fi consultată lucrarea lui M.N. Tikhomirov, *Drevnjaja Moskva* (Moscova, 1947)

5. Cf. cap. al XV-lea.

6. În privinţa principatelor ruse din nord în perioada tătară, lucrarea lui A.V. Ekzempliarskij (*Velikie i udelnye knjazja severnoj Rusi v tatarskij period*, 2 vol., St. Petersburg, 1889-91) este încă adeseori citată. Vezi şi vol. 3 al lucrării *Očerki istorii SSSR* (Moscova, 1953), editată de B.O. Grekov, L.V. Čerepnin, V.T. Pašuto.

7. Este un eveniment a cărui amintire e privită cu mare mândrie chiar şi în Rusia de azi, cum se poate vedea şi din romanul istoric al lui Serghei Borodin, ce a primit Premiul Stalin în 1942. Romanul a fost tradus în engleză de Eden şi Cedar Paul (*Dmitri Donskoj*, Londra, New York, 1944).

8. Publicată de L. Čerepnin în studiul său „Dogovornye i dukhovnye gramoty Dmitrija Donskogo", *Istoričeskie Zapiski*, vol. 24 (1947), pp. 225-66 (pasajul la pp. 247-50). Cf. menţionarea documentului de către O. Halecki, „Imperialism in Slavic and East Euopean History", *The American Slavic and East European Review*, 11 (1951), p. 6. Nu e foarte clar dacă iniţiativa unei apropieri polono-lituaniene a venit din partea polonezilor sau a lituanienilor. H. Paszkiewicz (*Origin of Russia*, pp. 233-54) a înaintat unele argumente noi care susţin teza că iniţiativa a venit din partea lituanienilor. Oricum, decizia lui Jagiello, aflat între cele două puteri, nu a fost uşoară. Numai acceptarea religiei romano-catolice ar fi putut opri activitatea „misionară" a cavalerilor teutoni, pe atunci adversarii cei mai periculoşi ai lui Jagiello. Pe de altă parte, o astfel de decizie însemna abandonarea planului atât de ambiţios de a aduna toate principatele ruse în jurul capitalei Vilnius.

9. Acestea sunt lucrările de referinţă în limba poloneză asupra uniunii polono-lituaniene: L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonów* (Varşovia, 1930),

vol. I, 1377-1499; O. Halecki, *Dzieje unji Jagiellońskiej*, 2 vol. (Cracovia, 1919-1920); St. Kutrzeba, *Unija Polski z Litwą* (Cracovia, 1914); H. Paskiewicz, *Jagellonovie a Moskva*, vol. I: *Litwa a Moskva w 13 i-14 w.* (Varşovia, 1933). Asupra lui Vitold, vezi monografia lui J. Pfitzner, *Groszfürst Witold von Litauen als Staatsman* (vezi bibl.). *Ibid.* la pp. 9-12 autorul trece în revistă studii poloneze, ruse şi germane despre Vitold. Cea mai completă bibliografie cu privire la această perioadă şi la uniunea polono-lituaniană poate fi găsită în *ibid.*, pp. 225-39. Pentru Lituania şi Rusia în secolul al XV-lea, vezi H. Jablonowski (vezi bibl.), cu o bibliografie detaliată.

10. Pentru detalii, vezi mai ales G. Vernadsky, *The Mongols and Russia* (New Haven, 1953), pp. 263-82. Despre Timur-Lenk, vezi H. Lamb, *Tamerlane the Earth Shaker* (New York, 1928). Cf. şi lucrarea generală asupra perioadei mongole în Rusia a lui A. Nasonov, *Mongoly i Rus* (Moscova, 1940).

11. Vezi mai sus, cap. al VIII-lea.

12. Informaţii detaliate asupra politicii religioase a Lituaniei şi Moscovei, cu referinţe la surse şi lucrări slave sau de altă natură vor fi găsite în cartea lui A. Ammann, *Abriss der Ostslavischen Kirchengeschichte* (Viena, 1950), pp. 73-129.

13. I. Miklosich, I. Müller, *Acta et diplomata graeca* (vezi bibl.) vol. al II-lea, pp. 188. „Astfel, fiule, nu e o dovadă de credinţă să spui că putem avea Biserică fără bazileu pentru că e imposibil pentru creştini să aibă Biserică şi să nu aibă bazileu. Bazileul şi Biserica au atât de multe în comun încât nu pot fi separaţi. Creştinii pot doar repudia împăraţii eretici, care luptă împotriva Bisericii sau introduc doctrine ce se abat de la doctrina Apostolilor şi a Părinţilor Bisericii. Dar marele şi sfântul autocrat, prin graţia lui Dumnezeu, este ortodox şi credincios, un susţinător al Bisericii, protectorul şi răzbunătorul ei, astfel încât este imposibil ca episcopii să nu-l menţioneze în liturghie. Despre cine vorbesc atunci Părinţii Bisericii, sinoadele şi canoanele? Întotdeauna şi pretutindeni ele vorbesc de un singur bazileu legitim, ale cărui legi, edicte şi decrete se aplică pretutindeni şi care numai el şi nimeni altul este pretutindeni amintit în liturghie de către creştini".

14. Lupta lui Svidrigello şi popularitatea sa printre prinţii ruşi din sud-vest este descrisă în detaliu de M. Hruševsvkyj în *Istorija Ukraini-Rusi* (New York, 1955), vol. IV, pp. 177-242. Monografia lui A. Lewicki, *Powstanie Swidrygiełły*, publicată în seria istorică din *Rozpravy*, publicaţie a Academiei Poloneze (Cracovia, 1892), e completată de studiul lui O. Halecki asupra ultimilor ani ai lui Svidrigello (*Ostatnie lata Swidrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiełłończyka*, Cracovia, 1915). Afirmaţia lui Lewicki (op. cit., p. 58) că Ordinul Cavalerilor Teutoni a jucat un rol în încheierea pactului lui Svidrigello cu Moscova în 1408 este infirmată de K. Forstreuter în *Preussen und Russland* (vezi bibl.), p. 49. Asupra încercărilor lui Svidrigello de a impune unirea supuşilor săi ortodocşi cu Roma vezi A.M. Amann, *Ostlawische Kirchengeschichte* (vezi bibl.), pp. 127-219. Asupra rolului Ordinului Cavalerilor Teutoni în această afacere din timpul conciliului de la Basel (1431-1435) ca aliaţi ai lui Svidrigello, cf. K. Forstreuter, op. cit., pp. 51 ff. Politica unionistă a lui Svidrigello i-a făcut automat pe Jagiello şi Sigismund să se opună ideii uniunii şi această lipsă de încredere a continuat în Polonia pentru o vreme chiar şi după Conciliul de la Florenţa (1439). Pe de altă parte, se pare că politica sa unionistă i-a îndepărtat şi pe susţinătorii lui Svidrigello din provinciile sale slave. Asupra încercărilor unioniste ale lui Svidrigello, vezi O. Halecki, *From Florence to Brest* (Roma, 1958), pp. 39 ff.

15. Cf. infra, cap. al XII-lea.

CAPITOLUL AL X-LEA
UNIUNEA DINASTICĂ JAGIELLONĂ ŞI PERICOLUL TURCESC

Władysław, fiul lui Jagiello şi regele Poloniei, ales rege şi în Ungaria – Sigismund al Ungariei şi ultimele zile ale Serbiei – Władysław, „eroul de la Varna" – Cucerirea Serbiei, Bosniei, Herţegovinei, Zetei (Muntenegru) şi Albaniei de către Mahomed al II-lea – Matia Corvin şi Vladislav Jagiello, regi ai Boemiei şi Ungariei – Regele Cazimir al IV-lea al Poloniei şi Lituaniei – Înaintarea turcilor către frontiera sudică a Poloniei – Expediţia dezastruoasă a lui Ioan Albert în porturile Mării Negre – Succesul lui Alexandru în Crimeea – Sigismund I al Poloniei şi Habsburgii – Moartea tragică a regelui Ludovic Jagiello la Mohács – Habsburgii conduc în locul Jagiellonilor în Boemia şi Ungaria – Habsburgii, ultimii Jagielloni şi turcii

Uniunea polono-lituaniană a avut consecinţa naturală de a mări prestigiul dinastici care a realizat-o în Europa de răsărit. Jagiellonii au devenit cea mai importantă dinastie după Habsburgi şi vecinii Poloniei priveau întotdeauna spre Cracovia sau spre Vilnius ori de câte ori apărea o criză politică sau era nevoie de un nou conducător. Primul caz de acest fel a apărut în Ungaria, în 1440, după moartea lui Albert al II-lea de Habsburg, care-i urmase la tron lui Sigismund în 1437. Władysław al VI-lea, regele Poloniei (1434-1444), fiul şi succesorul lui Jagiello, a fost ales rege al Ungariei. Alegerea a fost o înfrângere serioasă pentru Habsburgi, care nu au reuşit decât să păstreze tronul Boemiei pentru fiul născut postum al lui Albert, Ladislas.

Ceea ce-i determinase pe potentaţii unguri să caute ajutor în Polonia era pericolul turcesc din ce în ce mai mare. Teribila înfrângere a sârbilor la Kosovo Polje (Câmpia Mierlei) a fost primul semnal de alarmă pentru Ungaria că ar putea deveni următoarea victimă a turcilor ce avansau continuu.

Ungaria manifestase întotdeauna un viu interes faţă de regiunea balcanică, mai ales faţă de Serbia şi Bosnia. Când fiul lui Lazăr, Ştefan Lazarević (1389-1427) a devenit, după Kosovo Polje, vasal turc pentru ceea ce mai rămăsese din Serbia, întorsătura pe care au luat-o evenimentele a început să fie alarmantă pentru Ungaria condusă de Sigismund, iar pretenţiile de suveranitate asupra teritoriilor lui Lazăr s-au dovedit zadarnice. Alarma a crescut şi mai mult în Ungaria când Baiazid a ocupat şi restul Bulgariei în 1393. Un succes militar de scurtă durată împotriva turcilor în 1395 l-a încurajat pe Sigismund să organizeze o cruciadă în 1396. Dar toate pretenţiile şi speranţele lui s-au spulberat când armata sa a fost anihilată de turci la Nicopole în acelaşi an.[1] Situaţia conducătorului sârb a fost totuşi uşurată de invazia mongolilor în Asia Mică şi de înfrângerea armatei lui Baiazid de către Timur Lenk lângă Ankara în 1402.[2] Chiar şi Bizanţul se arăta interesat acum de Serbia pe cale de dispariţie. În

1402, Ştefan Lazarević a primit de la împăratul Ioan Palcologul titlul de despot, cea mai înaltă distincţie pe care o putea oferi atunci Imperiul Bizantin, el însuşi din ce în ce mai mic. Aceasta era doar o rază ce se stingea a gloriei bizantine aflate în amurg, dar principele sârb a fost mândru de ea şi şi-a prezentat, cu întârziere, omagiul de vasal faţă de împărat – conducătorul creştinătăţii ortodoxe.

În timpul lui Ştefan ca şi al nepotului şi succesorului său, Gheorghe Branković (1427-1456), devenit despot în 1429, Serbia a devenit un teritoriu mai unitar, căci pământurile cneazului Lazăr şi ale familiilor Branković şi Balša, ai căror fruntaşi se comportau ca nişte conducători independenţi, erau reunite sub o singură conducere. Astfel, Serbia aproape şi-a recâştigat dimensiunile regatului din perioada dinastiei Nemanja, în secolul al XIII-lea. Despotul Serbiei plătea desigur tribut Turciei, dar el era şi vasalul regelui Ungariei şi, drept recunoaştere a acestui fapt, regele Sigismund i-a oferit despotului Ştefan numeroase posesiuni în Ungaria.

Sigismund este adeseori şi pe drept cuvânt blamat pentru că nu-şi concentrase forţele sale ungare şi germane într-o bătălie decisivă împotriva turcilor. Dacă ar fi direcţionat armatele cruciaţilor împotriva turcilor în loc să le întoarcă împotriva husiţilor, el ar fi avut o şansă de a opri definitiv înaintarea turcilor şi de a ajuta popoarele din Balcani să se elibereze de jugul turcesc. În timpul său expansiunea turcilor era abia la început şi puterea lor era departe de a-şi fi atins punctul maxim.[3]

Faptul că Sigismund a pierdut această şansă e cu atât mai regretabil cu cât puterea otomană trecea printr-o perioadă de criză serioasă ca rezultat al înfrângerii sale de către invadatorii mongoli din Asia Mică la Ankara. Imperiul turc a fost salvat doar de Mahomed Restauratorul (1413-1421), care a început războiul împotriva veneţienilor, şi de Murad al II-lea (1421-1451). Sigismund nu a reuşit să exploateze această şansă şi, după moartea lui, în 1437, turcii au profitat de situaţie pentru a-i ataca pe sârbi şi a pune capăt independenţei despotului sârb în 1439. Această nouă catastrofă a fost un aspru avertisment pentru unguri că pericolul turcesc se apropie de pământurile lor.

Alegerea lui Władysław pe tronul Ungariei a avut loc exact în momentul în care Sigismund, marele duce de Lituania, fiul lui Keistut, fusese asasinat de supuşii săi rebeli. Regele, invitat de lituanieni să conducă marele ducat, l-a trimis pe fratele său, Cazimir, acolo ca viceregc, dar el a fost curând proclamat mare duce de către nobilii lituanieni şi, sub influenţa lor, a condus fără să ţină prea mult cont de Polonia.

Władysław era nerăbdător să pornească expediţia promisă împotriva turcilor cât de curând posibil. Din păcate, noile probleme din Ungaria i-au zădărnicit planurile. Regina văduvă, Elisabeta, revendica tronul Ungariei pentru fiul ei minor, Ladislas, care fusese recunoscut drept succesor al tatălui său în Boemia. Regina era susţinută de împăratul Frederic al III-lea, de oraşele germane din Ungaria şi de detaşamentul ceh husit condus de Jan Jiskra. Cel din urmă ocupase partea nordică a Ungariei, Slovacia de astăzi, în numele regelui minor, şi tăiase legăturile Ungariei

cu Polonia. Învinsă de generalul lui Władysław, Ioan Hunyadi (Iancu de Hunedoara), regina a renunțat abia în 1442.

Toate acestea au întârziat considerabil expediția lui Władysław. Încurajați de legatul papal Cesarini, regele și Hunyadi au invadat regiunile balcanice în 1443 și s-au bucurat de un mare succes. Hunyadi a cucerit orașul Niš și a înaintat spre Sofia.

Sultanul Murad al II-lea a cerut pacea, promițând să-i redea Serbia lui Gheorghe Brancović. Se crede, în general, că s-a încheiat un tratat de pace, ratificat de Władysław la Szeged. Pe lângă faptul că Serbia a fost eliberată, Valahia a fost și ea oferită Ungariei. Regele a fost totuși convins, după cum se spune, de legatul papal, cardinalul Cesarini, să nu respecte tratatul de pace, ci să continue cruciada împotriva turcilor pe motiv că un creștin nu era obligat să respecte un tratat încheiat cu un necredincios. El a fost pedepsit pentru acest sperjur atunci când armata sa a fost complet distrusă în bătălia de la Varna, în 1444, iar regele și legatul papal și-au pierdut viața pe câmpul de luptă.

Această evaluare tradițională a evenimentelor din 1444 trebuie totuși, oarecum, corectată. Regele poate fi evident condamnat dar numai pentru a fi acceptat oferta sultanului de a începe negocierile de pace, desfășurate la Adrianopol, reședința sultanului, și pentru a fi promis să ratifice condițiile convenite. Murad al II-lea, nerăbdător să-și transfere armata în Asia Mică, unde îl amenința un nou pericol, a acceptat condițiile lui Władysław și a semnat tratatul, care urma să fie ratificat de regele ungar la Szeged. Fără îndoială, Gheorghe Branković încheiase armistițiul, dar regele, la sfatul legatului papal, pare să fi refuzat să ratifice tratatul, deși acesta fusese deja ratificat de Murad, preferând să continue cruciada. În fond, șansele de succes păreau destul de mari, în ciuda absenței contingentului sârb. Flota venețiană avea să-l împiedice pe sultan să-și aducă cea mai mare parte a armatei sale din Asia Mică în Europa, iar mica armată a regelui părea capabilă să-i înfrângă pe turci și să-l ajute pe împăratul bizantin aflat la strâmtoare.[4]

Din nefericire, regele nu și-a început campania atât de repede pe cât plănuise. Această întârziere și faptul că armata creștină nu a reușit să împiedice trecerea armatelor lui Murad prin strâmtori spre țărmul european s-au dovedit fatale pentru expediție și pentru rege. Ioan Hunyadi, voievodul Transilvaniei, care participase la negocieri și-l însoțise pe rege, a reușit totuși să se salveze pe sine și cea mai mare parte a armatei sale.

Hunyadi a mai invadat o dată Serbia în 1445 și a întâlnit armata lui Murad al II-lea la Kosovo Polje. Armata creștină a suferit totuși o mare înfrângere pe același câmp de luptă unde se decisese cu puțin timp înainte soarta Serbiei independente.

Când Mahomed al II-lea Cuceritorul (1451-1481) a venit la putere, a fost pecetluită și soarta ultimelor rămășițe ale Imperiului Bizantin. În 1453 a căzut Constantinopolul. Îngrijorat de apropierea turcilor, Hunyadi a făcut repetate incursiuni în teritoriile ocupate de turci. Mahomed a ajuns însă până la Belgrad, pe

care l-a asediat.[5] Ultima faptă glorioasă a croului ungar a fost eliberarea, cu ajutorul unui contingent sârb, a apărătorilor eroici ai oraşului în 1456. După moartea lui Hunyadi, totuşi, nimeni n-a mai fost capabil să oprească înaintarea turcilor.

Gheorghe Branković, atacat deja în 1454, a trebuit să ceară pacea şi să devină vasalul sultanului. El a murit în 1456, iar succesorii săi erau conducători mediocri care, luptând între ei, erau incapabili să salveze Serbia. În 1459, după ocuparea noii reşedinţe sârbeşti fortificate Smederevo (Semendria), Serbia era în întregime cucerită. Acesta a fost sfârşitul Serbiei medievale. Acest ultim stadiu al istoriei medievale sârbeşti a mai fost amintit doar de conferirea funcţiei de despot de către regele ungar membrilor familiei Branković şi altor nobili slavi stabiliţi în Ungaria după cucerirea Serbiei.

După cucerirea Serbiei, Mahomed al II-lea s-a întors împotriva Bosniei. Această ţară se scufundase în anarhie după moartea celui mai mare conducător al său, Tvrtko I (1391). Sub conducerea lui Sigismund, Ungaria a început să-şi revendice suzeranitatea asupra Bosniei, dar majoritatea potentaţilor se comportau ca principi independenţi, ce nu respectau nici autoritatea regilor bosnieci, nici a a suzeranilor lor.[6] Partea sudică a Bosnici (Hum) a fost relativ independentă începând cu 1440 şi a fost denumită Herţegovina după Ştefan Vukčić, conducătorul ei, care-şi luase titlul de herţeg (duce). Începând cu 1414, turcii s-au mulţumit mai întâi cu scurte incursiuni în Bosnia. Abia în 1463 a atacat Mahomed al II-lea decisiv şi nu a întâlnit o opoziţie puternică. Seniorii feudali au recunoscut suveranitatea turcă şi, pentru a-şi salva pământurile, au recunoscut credinţa Profetului. Bogomilii au îmbrăţişat şi ei religia turcilor în număr mare. Ultimul rege bosniac, Ştefan Tomašević, a fost capturat şi executat. Herţegovina a luptat pentru o vreme pentru independenţa ei, dar în 1466 turcii otomani au devenit stăpânii absoluţi ai ţării.

Între timp, turcii învingeau şi Albania. Acolo rezistenţa era condusă de Scanderbeg (George Castriota), un foarte bun strateg, obişnuit cu obiceiurile turceşti căci fusese educat, ca ostatic, la curtea sultanului. El obţinuse o mare faimă militară în timpul campaniilor turceşti împotriva mongolilor din Asia Mică dar, din motive ce nu ne sunt clare încă, fugise în 1443 şi se alăturase triburilor albaneze din jurul său. În lupta împotiva turcilor, el a fost susţinut mai întâi de Alfonso, regele Aragonului şi al Neapolelui şi, din 1458, de Veneţia. El i-a hărţuit pe turci cu oarecare succes prin atacurile sale şi, apărat de fortăreaţa Kroia, a rezistat viguros tuturor asalturilor. Totuşi, când a murit, în 1467, rezistenţa ţării sale a fost curând înfrântă şi Albania a devenit o parte din Imperiul Otoman.[7]

Turcii au întâmpinat cea mai lungă rezistenţă în Zeta, numită mai târziu Muntenegru. Această ţară a fost condusă de curajoasa familie Crnojević, care a organizat apărarea, facilitată de reliefu1 muntos al ţării. Abia în 1497 au fost turcii capabili să-şi impună autoritatea asupra ţării. Familia Crnojević a rezistat totuşi chiar şi după aceea, sprijinită de veneţieni şi doar în 1499 a fost complet supusă această parte a Balcanilor.[8]

Toate aceste evenimente erau consecința indirectă a dezastrului suferit de regele ungar la Varna în 1444. Ungaria reprezenta unica națiune creștină capabilă de a interveni în Balcani și direct interesată de soarta acestei regiuni. Din nefericire, situația politică din Ungaria nu a fost întotdeauna favorabilă unei astfel de intervenții.

După moartea lui Władysław, coroana ungară i-a fost oferită lui Ladislas Posthumus, regele Boemiei și fiul împăratului Albert al II-lea, care prefera Buda ca loc de reședință în locul Pragăi, unde nu se simțea deloc la largul său printre utraquiști. După moartea sa (1457), fiul eroicului Ioan Hunyadi, Matia Corvin (1458-1490), a devenit rege al Ungariei. Din păcate, ca și Sigismund, Matia Corvin era atras de posibilitatea unor cuceriri într-o țară mai cultivată, ca Boemia sau Austria, decât în Balcani. Dacă s-ar fi putut concentra asupra războiului cu turcii, el le-ar fi oprit înaintarea în Balcani pentru multă vreme datorită reorganizării puterii militare ungare pe care a întreprins-o. Reformele financiare introduse de el l-au ajutat să-și stabilească o armată permanentă, compusă din mercenari cehi și de alte neamuri, care le impunea respect turcilor. În 1479 el a câștigat o victorie răsunătoare asupra armatei turcești care invadase Transilvania, iar în 1480 a recucerit o parte din Bosnia. Acolo a creat două banate militare – banatul de Jajce și banatul de Srebernik – dar nu a reușit să exploateze problemele apărute în Turcia după moartea lui Mahomed al II-lea.

Politica lui Matia Corvin de expansiune spre vest a generat conflictul său cu George de Podčbrady, regele Boemiei, și, după moartea acestuia, cu Jagiellonii, atunci când Vladislav, fiul mai mare al lui Cazimir al Poloniei, a fost ales rege al Boemiei. Compromisul de la Olomouc (1478) i-a lăsat lui Matia Corvin Moravia, Silezia și Lusația, provinciile Coroanei cehe pe care le cucerise. Dar atunci când, după moartea lui Matia Corvin (1490), magnații l-au ales pe Vladislav rege al Ungariei, provinciile cehe cucerite au fost reunite cu Boemia.

Vladislav trebuia să-l învingă mai întâi pe însuși fratele său, Ioan Albert, care dorea și el coroana Ungariei. Din păcate, Vladislav era un om slab, complet manipulat de magnați, care-l aleseseră tocmai din acest motiv, pentru a-și mări propria influență. Astfel, majoritatea realizărilor lui Matia Corvin în politica internă și externă, au fost pierdute în timpul noii domnii. Armata permanentă creată de curajosul Matia Corvin a fost dezmembrată și astfel a dispărut un important factor care i-ar fi putut ține pe turci la distanță.

Din fericire, sultanul Baiazid al II-lea (1481-1512) nu era un conducător agresiv iar succesorul său, Selim I (1512-1520), a fost nevoit să facă față altor probleme în est. Astfel s-a întâmplat că tratatul de pace cu Ungaria a fost reînnoit de turci la fiecare trei ani. Posibilitățile intervenției în Balcani au fost, totuși, irosite, și tot ce a obținut Ungaria în Dalmația a fost încheierea tratatului cu Veneția.

Jagiellonii nu au putut nici ei să intervină direct în Europa sudică. După moartea tragică a lui Władysław la Varna, tronul polonez a rămas neocupat timp de doi ani datorită zvonurilor că regele nu ar fi fost mort, ci doar ostatic la turci. În 1446,

episcopul de Cracovia, Oleśnicki, care avea o poziţie importantă în Polonia, a obţinut sprijinul general pentru alegerea ca succesor a fratelui regelui – Cazimir, marele duce al Lituaniei. Cazimir a acceptat, dar s-a opus eforturilor lui Oleśnicki de a crea o uniune mai strânsă a Poloniei şi Lituaniei. Încoronat rege al Poloniei în 1447,[9] el a apărat principiul egalităţii celor două regiuni şi a pus capăt disputelor teritoriale dintre ele, Polonia obţinând Podolia şi Lituania obţinând Volânia.

Între timp, pericolul turcesc se apropia de frontierele sudice ale Poloniei, dinspre Podolia. Cele două principate româneşti, Moldova şi Valahia, erau vecinii cei mai apropiaţi ai Ungariei şi Poloniei şi, desigur, se aflau în cea mai mare primejdie de a fi atacate de turci. Valahia încheiase deja un fel de alianţă cu Polonia în 1390, dar influenţa poloneză acolo era doar sporadică, având în vedere că principatul era separat de Polonia de către Moldova. Domnitorul Moldovei a devenit vasal polonez încă din 1387, sub Jagiello, şi această relaţie între cele două ţări s-a menţinut până în secolul al XV-lea. Cel mai temerar dintre domnitorii Moldovei a fost Ştefan cel Mare (1457-1504). El era capabil să păstreze independenţa acestei ţări deşi ea fusese atacată în repetate rânduri de către turci, care învinseseră Valahia după căderea Constantinopolului.[10]

Şi mai gravă a fost cucerirea de către turci a coloniei genoveze din Crimeea, Caffa, un foarte important centru comercial. Aflată în pericol o dată cu înaintarea turcilor în Crimeea, Caffa a apelat la protecţia poloneză. Dar Polonia nu a putut interveni şi, în 1475, Caffa a fost cucerită de turci.[11] Stabilirea turcilor în Crimeea nu prevestea nimic bun pentru uniunea polono-lituaniană. Hanatul tătar al Crimeei, condus de dinastia Ghirai, fusese până atunci un aliat al uniunii polono-lituaniene. După cucerirea Caffei, hanul Mengli şi-a schimbat poziţia şi a devenit vasal al turcilor şi aliat al Moscovei. Prin frecvente invazii în teritoriile ruse aflate sub suzeranitate lituaniană, el a blocat ieşirea Lituaniei la Marea Neagră.

Înaintarea turcilor nu s-a oprit însă aici. În 1484, Baiazid al II-lea a atacat Moldova şi a cucerit cele două porturi importante la Marea Neagră, Chilia şi Akkerman (Catatea Albă). O astfel de pierdere serioasă l-a determinat pe Ştefan cel Mare să ceară ajutorul Poloniei şi să devină vasalul lui Cazimir. Acesta nu a îndrăznit totuşi să intre în conflict direct cu turcii. Cu ajutorul unui detaşament polonez, Ştefan a reuşit totuşi să-i alunge pe turci din Moldova. Forţele militare combinate nu erau totuşi suficiente pentru a-l ajuta pe voievodul Ştefan să scape de tributul pe care trebuia să-l plătească turcilor şi să recucerească cele două porturi la Marea Neagră. O nouă intervenţie poloneză a fost împiedicată de un atac al Hoardei de Aur, instigate de hanul Crimeei şi de turci.

Noi probleme la frontiera sudică au apărut în timpul domniei succesorului lui Cazimir, Ioan Albert (Jan Olbracht) (1492-1501). Noul rege era foarte popular printre cavalerii polonezi şi printre orăşeni. Cu toate că dorea să întărească puterea regală, el a fost totuşi obligat să facă noi concesii marii nobilimi pentru a obţine mijloacele necesare planurilor sale. El nu uitase interesele Poloniei în sud şi veneţienii făceau

mari eforturi să-l convingă să continue războiul cu turcii. Văzând însă că are nevoie de mai mult timp pentru a-şi pune planurile în aplicare, el a acceptat totuşi oferta lui Baiazid al II-lea şi, în 1494, a încheiat un tratat de pace care avea să dureze până în 1497.

Planurile de recucerire a porturilor la Marea Neagră şi a Caffei au fost discutate la întâlnirea tuturor Jagiellonilor ţinută la Levoča, în Ungaria de Sus, în 1494. S-a hotărât să fie luate măsurile necesare pentru a întări autoritatea lui Vladislav în Ungaria, dar în timpul discuţiilor despre campania împotriva turcilor s-a văzut că Polonia şi Ungaria aveau păreri diferite în privinţa poziţiei Moldovei. Ungaria considera respectivul stat vasalul său şi aceasta a trezit suspiciunile lui Ştefan cel Mare faţă de Polonia.

Ioan Albert făcea pregătiri în legătură cu o expediţie pe coastele Mării Negre, pe care a şi realizat-o în 1497. Lituanienii, conduşi de marele lor duce, Alexandru, îşi pregăteau propria lor expediţie. Din nefericire, întreaga încercare a avut un sfârşit dezastruos. Nu e încă foarte clar ce anume l-a determinat pe Ştefan al Moldovei să manifeste ostilitate faţă de polonezi imediat ce aceştia au ajuns pe pământul Moldovei. În loc să se lupte cu turcii, armata poloneză a asediat fără succes capitala lui Ştefan, Suceava. Când s-a ajuns la un armistiţiu datorită intervenţiei lui Vladislav al Ungariei şi armata poloneză s-a retras prin Bucovina, ea a fost atacată de forţele lui Ştefan şi a suferit o grea înfrângere. A fost salvată doar de ajutorul trimis de marele duce Alexandru, dar întreaga expediţie a forţelor poloneze şi lituaniene a fost un eşec. Turcii s-au răzbunat invadând de două ori Polonia şi devastând-o până la Lwów, Sambor, Sanok şi Przeworsk. Ioan Albert a trebuit să încheie o alianţă defensivă cu Ungaria şi să se împace cu Ştefan al Moldovei. El a refuzat să participe la cruciada pornită pentru a-i ajuta pe veneţieni în războiul lor cu turcii (1499) şi a început negocierile pentru un tratat de pace care a fost încheiat în 1500.

Ioan Albert a fost urmat la tron de fratele său Alexandru (1501-1506), anterior mare duce de Lituania. El nu a putut face prea mult pentru a ameliora situaţia în sud. Era angajat în conflictul cu Moscova, agravat de puternicele influenţe occidentale şi poloneze încurajate de el în teritoriile ruse aflate sub suzeranitate lituaniană. El a apărat cu curaj drepturile coroanei împotriva ambiţiilor nobililor, dar cu prea puţin succes. Datorită intervenţiei lui Vladislav al Ungariei, s-a ajuns la un compromis între Polonia şi Moldova. Bogdan, fiul şi succesorul lui Ştefan, a cedat Poloniei Pocuţia şi s-a căsătorit cu o prinţesă jagiellonă (1505). Acest succes a fost urmat în 1506 de înfrângerea lui Mengli-Ghirai, hanul Crimeei, de către lituanieni, iar hanul a fost obligat să renunţe la alianţa sa cu Moscova.

Domnia lui Sigismund I (cel Bătrân) (1506-1548) a constituit zenitul dezvoltării culturale a Poloniei şi a fost profund influenţată de Renaştere.[12] Pacea a fost curând tulburată la graniţa sudică. Bogdan a profitat de schimbările regilor polonezi pentru a recâştiga provincia cedată – Pocuţia (1508). Alungat de mercenarii polonezi, el a

invadat din nou teritoriul atât de disputat în 1509. Datorită medierii Ungariei, a cărei suveranitate asupra Moldovei fusese recunoscută de Polonia în 1507, s-a semnat pacea în 1510. Noi complicaţii în Turcia, unde Selim s-a revoltat împotriva tatălui său, Baiazid, fiind hotărât să cucerească Moldova, şi în Crimeea, unde Mengli-Ghirai a încheiat o alianţă cu Moscova, impuneau multă atenţie la graniţa sudică. Incursiunile tătarilor au fost oprite de oferta unor subsidii către han, iar noul sultan turc Selim I (1512) a reînnoit tratatul cu Polonia.

Problemele cu marele maestru al Ordinului Cavalerilor Teutoni, sprijinit de Maximilian I, precum şi primejdiile ce ameninţau Polonia-Lituania dinspre Moscova l-au determinat pe Sigismund I să înceapă negocierile cu Habsburgii. Un tratat între Jagielloni şi Habsburgi a fost încheiat în 1515 la Viena şi a fost pecetluit de căsătoria lui Ludovic Jagiello al Ungariei şi Boemiei cu nepoata lui Maximilian, Maria, şi aceea a lui Ferdinand, unul din nepoţii împăratului, cu Ana, sora lui Ludovic.

Din fericire, sultanul Selim I, ocupat în Egipt şi Armenia, nu a acceptat oferta Moscovei pentru o alianţă împotriva Poloniei şi a reînnoit armistiţiul cu aceasta. Dar sub domnia fiului său, Soliman Magnificul (1520-1566), primejdia turcă s-a făcut simţită în toată amploarea ei. Într-o nouă încercare de a cuceri Europa, turcii au invadat Ungaria, condusă atunci de Ludovic al II-lea Jagiello (1516-1526), fiul lui Vladislav. Ca şi tatăl său, Ludovic fusese acceptat ca rege al Boemiei. În 1521, Belgradul a fost luat de turci, iar drumul spre Ungaria era acum deschis.

Între timp, puterea de rezistenţă a Ungariei fusese subminată de tulburările sociale datorate exploatării ţărănimii de către nobilime, a cărei influenţă în afacerile publice crescuse considerabil în timpul domniei unui rege slab ca Vladislav. În faţa noului pericol, tânărul rege a apelat la dieta din Boemia şi la Polonia pentru ajutor. Numai un mic detaşament militar a putut fi trimis de Sigismund al Poloniei, iar contingentele cehe au ajuns prea târziu. Tânărul rege a avut curajul de a înfrunta forţele turceşti la Mohács (1526), dar mica lui armată a fost complet anihilată şi Ludovic însuşi şi-a pierdut viaţa.[13]

În acelaşi timp, graniţa sudică a Poloniei era şi ea cuprinsă de pârjol. Turcii, împreună cu Saadet Ghirai, marioneta lor din Crimeea, au invadat şi devastat provinciile ruseşti aflate sub conducere poloneză şi lituaniană. Aceste incursiuni l-au determinat pe rege să întărească apărarea la frontiera sudică. Pentru prima dată, datorită energiei marelui hatman polonez Jan Tarnowski, a fost pusă în practică vechea idee de a menţine o armată permanentă de mercenari la frontiera sud-estică. Incursiunile în teritoriile poloneze au fost oprite şi curând hatmanul lituanian Ostrogski şi-a asigurat şi el la fel graniţele lituaniene.

În acest fel au intrat cazacii pentru prima dată în istoria Lituaniei. Aceştia erau populaţii sedentare de origini diverse, mai ales polonezi şi ruşi, ţărani fugiţi şi nobili care se stabiliseră în regiunile de graniţă dintre Polonia-Lituania şi hanatul tătar, care începuseră în acea vreme să poarte numele de Ucraina. Ei se organizaseră în asociaţii militare pentru a-şi proteja proprietăţile. Dieta lituaniană a avut ideea (1524)

de a-i înrola în armata lituaniană pentru protejarea frontierelor. În 1533, a fost creată şi o flotilă pe Niprul de Jos pentru a asigura securitatea acestor regiuni. Totuşi, încercarea poloneză de a recuceri portul Oceakov, de la Marea Neagră, a fost zădărnicită de Soliman şi de hanul său marionetă din Crimeea. În plus, înfrângerea de la Mohács constituia o ameninţare la adresa securităţii Poloniei, la graniţele acesteia cu Ungaria.

Sigismund ar fi avut probabil o şansă de a fi ales rege al Boemiei şi Ungariei dacă şi-ar fi anunţat candidatura imediat ce a primit vestea dezastrului de la Mohács. El a făcut însă acest lucru prea târziu şi fără o convingere reală, dându-le astfel şansa Habsburgilor de a revendica ambele coroane conform tratatului din 1515 şi a legăturilor de căsătorie ce îl pecetluiau. După multe târguieli, în Boemia a fost ales Ferdinand I al Austriei (1526-1564), soţul prinţesei jagiellone Ana şi fratele împăratului Carol al V-lea (1519-1556). În Ungaria însă alegerea a fost dublă, o anumită parte a nobilimii votând pentru Ioan Zápolya. A urmat războiul civil între cei doi candidaţi, care a fost un mare dezastru pentru Ungaria şi pentru întreaga Europă centrală. O Ungarie divizată era incapabilă să reziste invadatorilor şi valul turcesc a cuprins rapid pusta maghiară. Cea mai mare parte a Croaţiei a fost cucerită. Dalmaţia, ocupată de Veneţia după dezintegrarea regatului bosniac, a fost de asemenea invadată. Ragusa a reuşit totuşi să rămână independentă datorită importantelor sale relaţii comerciale cu turcii. Prin tratatul de pace din 1540, oraşele de pe coasta dalmată îi erau totuşi oferite Veneţiei.

În Ungaria, ambii rivali au apelat la Sigismund al Poloniei pentru sprijin. Regele se afla într-o situaţie dificilă. Zápolya îi era cumnat şi mici proprietari polonezi îl preferau. Ferdinand invoca acordul de la Viena şi, în ciuda ostilităţii micilor proprietari polonezi faţă de Habsburgi, era sprijinit de o parte a nobilimii poloneze. În astfel de circumstanţe, tot ce putea face Sigismund era să încerce să oprească războiul civil şi să-i împace pe cei doi beligeranţi. Această încercare a fost însă zadarnică, iar Zápolya, învins de două ori de Ferdinand, a fugit în Polonia şi a fost salvat de sultan, cu care încheiase o alianţă prin intermediul sprijinitorilor săi polonezi. Cu ajutorul sultanului, Zápolya a reuşit să cucerească Buda şi să ajungă până la Viena.

Soliman a mai pornit o expediţie împotriva Vienei în 1532 iar Sigismund, temându-se de înaintarea turcilor, a încheiat un tratat de pace cu sultanul în 1533. Temându-se de noi acţiuni ostile ale acestuia, Ferdinand şi Zápolya au căzut de acord în 1538 să-şi împartă Ungaria. Zápolya a primit Transilvania, Buda şi centrul Ungariei, dar era prevăzut ca după moartea sa tot teritoriul ungar să ajungă sub suveranitatea Habsburgilor.

Noi probleme cu Moldova au complicat situaţia la graniţa sudică a Poloniei. Noul voievod al Moldovei, Petru Rareş, deşi era vasal ungar, a profitat de luptele pentru tronul ungar pentru a manifesta o atitudine agresivă împotriva Poloniei. El a ocupat provincia moldovenească Pocuţia, cedată Poloniei, dar a fost înfrânt de

hatmanul lui Sigismund, Tarnowski, care a recuperat provincia îndelung disputată (1531). Noi incursiuni ale lui Rareş în Polonia au fost oprite de o nouă înaintare a turcilor în această regiune, care l-au pus pe Ştefan voievod în locul lui şi au devenit suverani de netăgăduit ai Moldovei.

Pe de altă parte, evenimentele din Ungaria i-au oferit sultanului noi pretexte pentru a interveni. Atitudinea Poloniei faţă de cei doi conducători ai Ungariei era destul de echivocă. În 1538, Sigismund şi-a dat în cele din urmă consimţământul la căsătoria fiului său Sigismund August cu arhiducesa Elisabeta din casa de Habsburg. În ciuda acestui lucru, regina poloneză Bona, descendentă a familiei italiene Sforza, era mai mult de partea lui Zápolya şi l-a convins pe rege să o căsătorească pe fiica lor, Isabela, cu el. Zápolya, contând pe ajutorul polonez şi turcesc, a uitat de acordul încheiat cu Ferdinand în 1538. Când Zápolya a murit în 1540, aristocraţia ungară naţionalistă l-a proclamat pe fiul său de curând născut, Ioan Sigismund, rege al Ungariei. Regele polonez i-a cerut sultanului să-l sprijine pe nepotul său şi în acelaşi timp el l-a asigurat pe Ferdinand că-şi va menţine atitudinea neutră asupra afacerilor ungare în schimbul recunoaşterii revendicărilor Bonei Sforza asupra ducatului Milanului.

Campania pornită de Ferdinand împotriva Budei a dus la invazia Ungariei de către turci (1541). Armata lui Ferdinand a fost învinsă şi Buda adăugată la posesiunile turceşti în Ungaria. Lui Ioan Sigismund i-a fost oferită Transilvania, cu teritoriile de la est de Tisa aflate sub suzeranitate turcească. O altă invazie a turcilor în 1543 a extins şi mai mult posesiunile acestora. Teama de o nouă înaintare a turcilor a făcut-o pe Bona Sforza să accepte ca Isabela să renunţe la tronul ungar în schimbul concesiilor în Silezia promise de Ferdinand (1544).

Naţionaliştii polonezi, în frunte cu Bona Sforza, şi-au continuat atitudinea ostilă faţă de Habsburgi şi chiar au propus constituirea unei alianţe anti-Habsburgice cu Turcia şi Franţa. Susţinătorii Habsburgilor cereau însă un război împotriva Turciei. Promisiunile făcute de Habsburgi Bonei Sforza în privinţa revendicărilor ei în legătură cu ducatul Milanului au împiedicat însă materializarea coaliţiei anti-habsburgice, iar Sigismund August s-a căsătorit cu arhiducesa Elisabeta (1543), care a murit oricum după numai doi ani.

Era în interesul Habsburgilor să provoace un conflict între Polonia şi Turcia. Polonia avea nevoie de acces liber la Marea Neagră şi, în 1545, portul Oceakov, pe care şi-l dorea, a fost cucerit de armata poloneză. Războiul a fost totuşi evitat pentru că regina a convins dieta să voteze o despăgubire Turciei pentru pierderea suferită.[14]

În timpul primilor ani de domnie ai lui Sigismund August (1548-1572), Habsburgii au continuat să răspândească sentimente anti-turceşti în Polonia. Tânărul rege nu şi-a ascuns repulsia faţă de micii proprietari polonezi turbulenţi şi avea încredere doar în câţiva dintre aceştia, pe care-i ridicase el însuşi în rang. Cei mai influenţi erau Radzivillii, care erau şi cei mai importanţi în Lituania. Pentru a-şi

mări prestigiul în interiorul regatului, Sigismund August a considerat că este în avantajul său să-şi întărească legăturile cu Habsburgii.

În 1549, el a încheiat o alianţă cu Ferdinand I, regele Boemiei şi Ungariei, şi cu împăratul Carol al V-lea. Aceasta presupunea abandonarea intereselor fiului lui Zápolya şi al surorii lui Sigismund August, Isabela, în Ungaria.

Încheierea unui acord între Polonia şi Habsburgi a fost privită desigur cu neplăcere de Turcia. Dar, având în vedere că sultanul se afla pe atunci în război cu Persia, el nu a reuşit să întreprindă nici o acţiune ostilă Poloniei. Frământările anti-turceşti din Polonia, încurajate de Habsburgi şi de aliaţii lor, avuseseră oarecare succes. Unii aventurieri din nobilimea poloneză au pornit o expediţie, în 1552, împotriva Moldovei, aflată sub dominţie turcă. Cu toate acestea, sultanul a ratificat tratatul de pace polono-turc în 1553. Alte incursiuni de acest tip, între 1560 şi 1562 precum şi în 1572, nu au reuşit nici ele să producă o ruptură a relaţiilor de prietenie dintre Polonia şi Turcia. Sultanul nu dorea să împingă Polonia în braţele Habsburgilor. Pe de altă parte, Sigismund August, angajat într-un război greu cu principatul moscovit,[15] nu dorea nici un fel de complicaţii cu Turcia. De două ori, în 1565 şi 1569, a fost discutată posibilitatea unei alianţe polono-turceşti împotriva Moscovei, dar aceasta nu s-a putut materializa.

Habsburgii au rămas astfel singuri, în Ungaria, în lupta lor împotriva turcilor. Ferdinand I s-a aflat într-un război continuu cu forţele lui Soliman în Ungaria între 1551 şi 1562, fără rezultate decisive. După ce l-a urmat pe fratele său Carol la tronul imperial (1556), Ferdinand a încheiat pacea cu Ioan Sigismund Zápolya, lăsându-l pe el să revendice Transilvania. Turcii au continuat să deţină Ungaria propriu-zisă, iar Ferdinand a fost determinat să plătească tribut pentru partea vestică, care îi rămăsese.

Succesorul lui Ferdinand, Maximilian al II-lea (1564-1576), s-a limitat la atacuri în partea dominată de turci a Ungariei, iar Soliman a organizat o nouă expediţie împotriva lui în 1566. Aceasta a fost a treisprezecea campanie împotriva Occidentului. S-a dovedit a fi şi ultima. Soliman a murit în timpul unui asediu nereuşit al Szigetului, apărat eroic de contele croat Zrinski. Aceasta a fost sfârşitul ofensivei turceşti. Maximilian al II-lea nu a reuşit totuşi să profite de acest succes şi a încheiat, în 1568, o pace de opt ani cu Selim al II-lea cel Nerod (1566-1574), fără a încerca să profite de domnia acestui conducător inteligent, dar incompetent. Nici măcar marea victorie navală câştigată de Spania şi Veneţia împotriva turcilor la Lepanto (1571) nu l-a făcut pe Maximilian să acţioneze, deşi învingătorii erau nerăbdători să continue războiul împotriva turcilor. Absenţa unei acţiuni a Habsburgilor sau a Jagiellonilor le-a dat un oarecare răgaz turcilor, al căror imperiu intrase într-un declin rapid. Moartea lui Sigismund al II-lea August (1572) a marcat sfârşitul dinastiei Jagiellone şi tronul Poloniei era încă o dată deschis competiţiei.

Angajamentele împovărătoare ale Poloniei faţă de Lituania împotriva puterii moscovite tot mai mari au fost principalul motiv pentru care uniunea Jagiellonă nu a reuşit să contribuie mai eficient la combaterea pericolului turcesc, deşi regii

Jagielloni ocupaseră pentru anumite perioade de timp tronul uniunii polono-lituaniene, al Boemiei sau al Ungariei.

Un alt motiv a fost slăbiciunea regilor polonezi datorată declinului autorităţii regale şi creşterii influenţei nobilimii atât din punct de vedere economic cât şi politic. Regele depindea întru totul de bunăvoinţa micilor proprietari şi a nobilimii, care decideau în privinţa taxelor şi scutirilor de taxe în Dietă. Regina Bona Sforza, soţia lui Sigismund I, a înţeles foarte bine acest lucru şi una din principalele ei preocupări era crearea unei averi private a dinastiei, urmând, în acest sens, exemplul regilor germani din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea. Ea a încercat de asemenea să introducă multe alte reforme politice şi economice care ar fi putut întări autoritatea regală, dar nu a reuşit să-i atragă pe micii proprietari democraţi şi pe nobilii egoişti de partea acestor idei. Astfel s-a întâmplat că rolul pe care Jagiellonii părcau predestinaţi să-l joace împotriva pericolului turcesc a fost o dezamăgire pentru care ei nici nu pot fi prea mult învinuiţi.

NOTE

1. Pentru detalii, vezi S.A. Atiya, *The Crusade of Nicopolis* (London, 1934). Cf. şi J. Dąbrowski, *Władisław I Jagiellończyk na Węgrzech* (Varşovia, 1922).

2. Ştefan, cu armata lui, a participat la lupta de lângă Ankara ca şi în toate expediţiile turceşti anterioare împotriva Bulgariei, Valahiei şi a lui Sigismund. Politica sa, ca şi a altor potentaţi sârbi, era aceea de a salva ceea ce mai rămăsese din existenţa naţională sârbă chiar cu preţul alianţei cu osmanlii. Înainte de a muri, Ştefan a recunoscut suzeranitatea Ungariei conduse de Sigismund.

3. Pentru detalii, vezi G. Beckmann, *Der Kampf Kaiser Sigismunds* (vezi bibl.).

4. Pentru detalii, vezi O. Halecki, *The Crusade of Varna* (vezi bibl.). La pp. 82-93, autorul a republicat unele documente cu privire la respectivul tratat, care fusese până atunci interpretat diferit. O lumină nouă asupra întregii afaceri este dată de scrisorile lui Cyriacus de Ancona, care constituie principalul argument folosit de autor pentru revizuirea părerii despre atitudinea lui Władisław. Interpretarea lui Halecki, deşi impresionantă, nu e totuşi prea convingătoare. Cum se poate explica o tradiţie atât de veche în a-l acuza pe Władisław de sperjur? Chiar dacă regele ar fi eliberat de acuzaţia de sperjur pentru că el nu ar fi ratificat tratatul deja ratificat de Murad, atitudinea lui încă ar fi probabil considerată înşelătoare de mulţi. Când l-a asigurat pe Murad că va ratifica tratatul, el a vrut să-l determine pe acesta să-şi retragă armatele spre Asia în timp ce el intenţiona să continue războiul şi să-i alunge pe turci din Europa. Asupra reacţiei turceşti faţă de această victorie, cf. L. Fekete, „Das Fethname über die Schlacht bei Varna", *Byzantinoslavica*, 14 (1953), pp. 258-70. Cf. şi remarcile lui G. Ostrogorsky din *History of the Byzantine State*, p. 503.

5. Note bibliografice folositoare în slavă, ungară şi română asupra înaintării turcilor spre Dunăre după căderea Constantinopolului ne sunt oferite de J. Macůrek în studiul său „Tureckaja opaznost i srednjaja Evropa nakanune i vo vremja padenja Konstantinopolja" (*Byzantinoslavica*, vol. 14, 1953), pp. 130-57.

6. Succesorii lui Tvrtko au fost: Dabiša (1391-1395); văduva lui Dabiša, Elena (1395-1398); fiul lui Tvrtko, Ştefan Ostoja (1398-1404); Tvrtko al II-lea (1404-1408); Ştefan Ostoja (1408-1418); fiul său, Ştefan Ostojić (1418-1421); Tvrtko al II-lea (1421-1443); fiul lui Ostoja, Ştefan Toma (1444-1461), fiul său, Ştefan Tomašević (1461-1463). Domniile lor au fost cu toatele pline de lupte cu magnaţii, cu Ungaria şi cu turcii. Vezi cea mai bună relatare a acestora în V. Kalić, *Geschichte Bosniens* (Leipzig, 1889), pp. 248-439. Cf. şi P.W. Vlajić, *Untergang des bosnischen Königreiches* (Sarajevo, 1926). De curând apărută, lucrarea lui O.O. Mandić, *Bosna i Hercegovina* (Chicago, 1960).

7. Pentru detalii, vezi A. Gegaj, *L'Albanie et l'invasion turque* (vezi bibl.).

8. Vezi pentru detalii S. Gopčević, *Geschichte von Montenegro und Albanien* (Gotha, 1914), pp. 79-124. Nivelul cultural din Muntenegru în această perioadă era probabil destul de ridicat datorită legăturilor cu Veneţia. Grnojević a creat în Cetinja prima tipografie din Balcani. Toate incunabulele – cărţi liturgice – sârbeşti cunoscute au fost tipărite acolo.

9. Istoricul polonez F. Papée a dedicat un studiu special domniei lui Cazimir al IV-lea şi a fiului său, Ioan Albert: *Studia i szkice z czasów Kazimierza Jagiłłonczyka* (Varşovia, 1907); *Jan Olbracht* (Cracovia, 1936).

10. Vezi pentru detalii R. Rosetti, *Stephen the Great* (vezi bibl.)., pp. 87-103.

11. Există o bună monografie a Caffei în poloneză scrisă de M. Małowist, *Kaffa – kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475* (Varşovia, 1947), cu note bibliografice folositoare (pp. 347-52) şi cu un rezumat în franceză (pp. I-XXXI).

12. Vezi mai jos, cap. al XIII-lea.

13. Asupra participării cehilor în apărarea Europei Centrale împotriva turcilor otomani, vezi studiul lui J.V. Polišenský, „Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth" (vezi bibl.), cu referinţe bibliografice cehe.

14. Asupra încercării Poloniei şi Habsburgilor de a obţine accesul la Marea Neagră la sfârşitul secolului al XVI-lea, vezi monografia lui J. Macůrek, *Zápas Polska a Habsburku o přístup k Černému moři na sklonku 16. století* (Praga, 1931). Vezi mai jos, cap. al XVII-lea.

15. Vezi cap. al XI-lea, cap. al XII-lea.

CAPITOLUL AL XI-LEA
POLONIA-LITUANIA ŞI REGIUNILE BALTICE

Frământări în Prusia după victoria poloneză de la Grünwald – Uniunea prusacă; Polonia își recapătă suveranitatea asupra Prusiei și Pomeraniei – Albert de Brandenburg și secularizarea ducatului Prusiei – Înaintarea polono-lituaniană în Livonia – Repercusiuni ale problemelor din Livonia asupra uniunii polono-lituaniene: Uniunea de la Lublin din 1569 – Politica pasivă a Poloniei în Prusia

Încă de la început, uniunea polono-lituaniană a întâmpinat multe probleme nu numai la frontierele sale sudice şi vestice, dar şi în nord, unde Ordinul Cavalerilor Teutoni îi tăiase legăturile cu regiunile baltice. Înfrângerea ordinului la Grünwald-Tannenberg în 1410 a fost obținută datorită colaborării dintre un conducător polonez – Jagiello – şi unul lituanian – Vitold. Dar victoria nu a fost pe deplin valorificată de polonezi şi lituanieni, iar tratatul de la Toruń (1411) le-a fost destul de puțin favorabil învingătorilor.[1] O singură provincie, Samogiția (Zmudž) a fost cedată de ordin Lituaniei şi aceasta numai pe perioada vieții lui Vitold. Numeroase probleme au rămas în litigiu, printre care şi aceea a unei despăgubiri considerabile ce trebuia plătită Poloniei.

Din păcate, înaintarea lentă a învingătorilor în Prusia după victorie le-a dat un nou răgaz cavalerilor teutoni. Faptul că baronii şi oraşele Prusiei s-au predat imediat la sosirea armatelor poloneze, după Grünwald, demonstra că noul stat de la Marea Baltică nu era atât de puternic pe cât părea şi nici nu se afla în perioda sa cea mai bună.

Existau câteva motive ale acestei situații. În primul rând, în ciuda înaintării colonizării germane în ținuturile cucerite, au continuat să existe multe diferențe naționale în statul cavalerilor teutoni. Nobilimea din Chełmno își păstrase caracterul şi mentalitatea poloneză. Nobilii din Pomerania aveau interese comune cu polonezii din Chełmno şi acestea erau diferite de cele ale oraşelor germane de pe coastă. Nobilimea germană şi prusacă din vest avea şi ea propriile ei interese, dar cu toții erau împotriva monopolului puterii cavalerilor teutoni în stat. Membrii ordinului, majoritatea veniți din Germania, erau considerați străini de aristocrația locală. Elementele autohtone nu aveau nici un cuvânt de spus în statul puternic centralizat. Privilegiile obținute de nobilimea poloneză în Polonia îi atrăgeau desigur pe nobilii prusaci, iar anumite cauze economice importante generau opoziția oraşelor prospere față de Ordinul Cavalerilor Teutoni, care reprezenta competiția cea mai periculoasă.

Acest spirit de revoltă împotriva cavalerilor teutoni a crescut proporțional cu declinul lor spiritual în secolul al XIV-lea, când însăşi rațiunea de a fi a ordinului – creştinarea populațiilor păgâne – a dispărut după convertirea lituanienilor. În ciuda cârmuirii de fier a cavalerilor teutoni, a început să se manifeste opoziția față de ei

în izbucnirea revoltelor din Danzig, în 1361, sub lozinci favorabile Poloniei. În 1378, nobilimea din Pomerania a solicitat reducerea taxelor şi aşa numita Liga Şopârlei (*Eidechsen Bund*) a nobililor din Chełmno pare să se fi opus şi ea cavalerilor teutoni.

Toate aceste potenţialităţi au fost neglijate de Polonia după victoria de la Grünwald. Dar cavalerii nu au uitat ce se întâmplase şi răzbunarea lor i-a urmărit în mod special pe locuitorii oraşului Danzig şi pe nobilii din Chełmno. În ciuda revigorării temporare a ordinului după 1410, dorinţa de emancipare a diferitelor clase sociale şi dorinţa de libertate a oraşelor au rămas foarte puternice. Înfrângerea epuizase armatele ordinului şi cavalerii teutoni nu şi-au mai revenit niciodată de pe urma acestei grele lovituri. Ei au încercat din greu, totuşi, să-şi recâştige vechea poziţie, şi au primit un oarecare ajutor de la regele ungar Sigismund, care părea să invidieze mult Polonia mai ales pentru păstrarea Galiţiei, provincie râvnită şi de Ungaria. Politica regelui era însă oscilantă şi astfel cele două părţi au apelat la un tribunal mai înalt pentru soluţionarea diferendului dintre ele. Papalitatea era mai degrabă în favoarea ordinului, dar nu avea puterea să-şi impună voinţa. Polonezii şi-au exprimat doleanţele în faţa Conciliului de la Konstanz (1415) şi au pornit o propagandă viguroasă împotriva ordinului, alături de alte naţiuni creştine. Paul, rectorul Universităţii din Cracovia, a proclamat principii ce le păreau revoluţionare majorităţii contemporanilor săi. El a apărat dreptul păgânilor la existenţă şi a declarat necreştină practica obişnuită de conversiune forţată. De asemenea, el a negat dreptul împăratului de a distribui Ordinului Cavalerilor Teutoni teritoriile cucerite ale păgânilor. Decizia lui Sigismund din 1420 în cazul noilor dispute a fost însă mai degrabă în favoarea ordinului. Aceasta i-a determinat pe polonezi şi lituanieni să iniţieze o nouă campanie, care a luat sfârşit în 1422 prin obţinerea Samogitiei de către Lituania. Între 1431 şi 1435 au izbucnit noi conflicte. În 1435, ordinul a încheiat o alianţă cu Svidrigello, dar ramura livonă, care invadase Lituania, a suferit o înfrângere gravă. Pacea între cele două părţi a trebuit să fie garantată, de asemenea, la cererea învingătorului, de către diferitele clase sociale prusace, iar ordinul a trebuit să promită că nu va protesta solicitând ajutorul papei sau al împăratului. Prevederile tratatului de pace au fost dur atacate de ramura ordinului din Germania şi acest conflict şi-a pierdut considerabil coeziunea internă. Aceasta a fost încă o dovadă a diminuarii prestigiului ordinului.

Principala lovitură împotriva ordinului a fost însă lansată de clasele sociale şi oraşele prusace. Profitând de declinul puterii ordinului şi temându-se de consecinţele anarhiei care se putea observa în rândurile cavalerilor, nobilii din Chełmno au format aşa-numita Uniune Prusacă, care urmărea să extindă privilegiile claselor sociale. Ordinul a refuzat orice extindere a drepturilor existente şi a fost sprijinit în acest refuz de împărat şi de papă, care nu doreau să asiste la o şi mai mare slăbire a puterii cavalerilor teutoni. Astfel, membrii uniunii şi-au întors privirile spre Polonia şi s-au revoltat împotriva ordinului, în 1454, sub protecţia regelui polonez Cazimir

al IV-lea (1447-1492). Regele a proclamat „înglobarea" Prusiei sub auspiciile Coroanei poloneze în acelaşi an, garantând şi înmulţind privilegiile membrilor uniunii.

Aceasta a generat desigur un conflict militar între Polonia şi ordin. Dar de data aceasta nu a avut caracterul unui război naţional, ca în cazul celui încheiat prin bătălia de la Grünwald. Polonezii erau sprijiniţi de Uniunea Prusacă, condusă de oraşul german Danzig, care-şi pusese întreaga avuţie la dispoziţia regelui polonez. Deşi se aştepatu în zadar ajutoare din Germania şi proclamarea unei interdicţii împotriva uniunii a rămas fără nici un rezultat, ordinul şi-a apărat teritoriul cu şi mai mare hotărâre. Se aflau la dispoziţia sa nu numai cavalerii şi călugării, dar şi trupele de mercenari. Polonezii se bazau pe propria lor armată, dar armele şi tacticile acesteia erau destul de învechite, de necomparat cu forţele experimentate ale ordinului. În consecinţă, războiul a durat treisprezece ani.[2] Doar atunci când polonezii, cu ajutorul financiar provenit din Danzig, au angajat trupe de mercenari – dintre care mulţi erau cehi ce cunoşteau noile tactici – şansele lor au început să crească şi ordinul a trebuit să accepte înfrângerea.

Tratatul de la Toruń din 1466 a fost mult mai favorabil uniunii polono-lituaniene decât primul tratat, încheiat în 1411. Învingătorii nu au profitat totuşi de această şansă pentru a lichida complet ordinul. Nobilii polonezi nu au înţeles că era în interesul Poloniei să elimine ordinul pentru totdeauna din regiunile baltice. Ei se temeau, de asemenea, că într-o astfel de eventualitate, papa şi împăratul vor interveni în favoarea cavalerilor. Astfel s-a întâmplat că ordinul s-a menţinut în Prusia, deşi şi-a pierdut majoritatea pământurilor aici. Pomerania cu Danzig-ul, districtul Chełmno, regiunile de la graniţa nord-vestică a Prusiei, cu oraşele Malborg (Marienburg) şi Elbing, precum şi teritoriile episcopului de Warmia (Ermland) au devenit poloneze şi s-au numit ulterior „Prusia regală". Estul Prusiei, cu Königsberg, a rămas sub suveranitatea ordinului, dar ca fief al coroanei poloneze. Marele maestru a primit titlul de principe-senator al Poloniei şi a devenit vasal al regelui, promiţând să-l ajute pe suzeranul său în caz de război. În tratat se stipula, de asemenea, ca în viitor polonezii să fie admişi ca membri ai ordinului, chiar dacă acesta avea să-şi menţină caracterul germanic.

Pacea de la Toruń a adus mari avantaje Poloniei. Pământurile pentru care luptau polonezii de aproape două secole au fost recâştigate iar Vistula a redevenit un fluviu polonez. Polonia a obţinut accesul la Marea Baltică, de care s-a bucurat până în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea. Regele le-a garantat oraşelor prusace autonomia locală şi multe alte privilegii. Teritoriul recucerit nu a fost direct înglobat Poloniei, ci a obţinut autonomie administrativă, legislativă şi judiciară. Acest statut de autonomie era reprezentat de dieta prusacă, compusă din reprezentanţi ai nobilimii, clerului, oraşelor şi de curând instalatei ierarhii administrative.[3]

Ordinul a semnat tratatul din 1466, dar membrii săi nu aveau nici o intenţie de a îndeplini condiţiile prevăzute. Din păcate, polonezii au subestimat puterea ordinului

şi nu au dat prea mare atenţie duplicităţii sale. În felul acesta etnicii polonezi nu au mai devenit membri ai ordinului. Cu ajutorul regelui ungar Matia Corvin (1458-1490), ordinul a încercat să schimbe condiţiile tratatului de pace şi marele său maestru, Martin Truchsess, a refuzat să mai fie vasalul regelui Poloniei. În 1478, el chiar a făcut o încercare îndrăzneaţă de a recupera teritoriile pierdute de ordin. Regele Cazimir al IV-lea a înăbuşit această revoltă după ce s-a împăcat cu regele ungar, semnând Tratatul de la Olomouc,[4] iar marele maestru a fost forţat, în 1479, să se umilească în faţa suveranului polonez şi, până la sfârşitul secolului al XV-lea, ordinul şi-a îndeplinit cu loialitate obligaţiile prevăzute de tratat.

Ordinul şi-a menţinut totuşi relaţiile cu imperiul şi şi-a găsit consolarea în faptul că nici împăratul, nici papalitatea nu au recunoscut Tratatul de la Toruń. Legăturile ordinului cu Germania au fost întărite atunci când Frederic de Saxa-Meissen a fost ales mare maestru în 1498. El a reorganizat instituţiile ordinului după principiile unui principat german. Ca principe al imperiului, el a refuzat să se mai considere vasalul Poloniei dacă nu erau schimbate condiţiile tratatului de pace. Abia în 1501 a îndrăznit regele Ioan Albert (1492-1501) să-i ceară marelui maestru să depună jurământul de vasalitate. El a murit totuşi înainte de a-şi atinge scopul şi succesorul lui, Alexandru (1501-1506), angajat într-un război greu cu Rusia, nu a putut face nimic pentru a impune revendicarea predecesorului său.

După moartea lui Frederic, Albert de Hohenzollern, fiul margrafului de Brandenburg-Ansbach şi al Sofiei Jagiello, fiica lui Cazimir al IV-lea, a fost ales mare maestru (1511).[5] El a continuat să refuze să depună jurământul de vasalitate faţă de unchiul său, regele Sigismund I (1506-1548) şi şi-a găsit un aliat în împăratul Maximilian I. Cel din urmă era ostil dinastiei jagiellone pentru că ocupa tronul Boemiei şi al Ungariei, pe care Habsburgii îl doreau şi ei. Încurajat de sprijinul Habsburgilor, Albert a cerut să fie eliberat de orice obligaţii şi să i se restituie anumite teritorii de pe malul drept al Vistulei. El a încercat să formeze o ligă anti-poloneză, incluzând şi principatul moscovit, al cărei scop principal să fie dezmembrarea Poloniei.

Regele Sigismund a pus brusc capăt acestor planuri încheind un tratat de ajutor reciproc cu Habsburgii la Viena în 1515. Acesta a fost pecetluit de căsătoria lui Ludovic Jagiello, moştenitorul Ungariei, cu nepoata lui Maximilian şi a lui Ferdinand, unul din nepoţii împăratului, cu Ana, sora lui Ludovic. În ciuda acestor încercări, problema Prusiei a rămas nerezolvată şi Albert şi-a continuat pregătirile militare.

În 1519, după moartea lui Maximilian, Albert a declarat război. Nu s-a ajuns însă la nici un rezultat decisiv şi, prin intermediul lui Ludovic al Ungariei şi al împăratului Carol al V-lea, s-a încheiat un armistiţiu la Toruń în 1521. Efectul imediat al acestui conflict a fost slăbirea şi mai accentuată a ordinului. Maestrul ramurii germane şi-a luat titlul de principe german în 1521 şi exemplul lui a fost urmat în 1530 de maestrul ramurii livone.

Albert se gândea la un pas asemănător, dar în perioada petrecută în Germania l-a întâlnit pe Luther, a cărui doctrină l-a impresionat profund. Albert a acceptat sugestia lui Luther de a transforma teritoriul ordinului într-un ducat laic. Un astfel de plan, care l-ar fi transformat pe Albert în prinţ al imperiului, nu avea nici o şansă, desigur, de a obţine acordul împăratului, conducătorul catolicilor în Germania. Exista o singură cale pentru Albert de a ieşi din această dilemă – să renunţe la atitudinea sa anti-poloneză şi să stabilească relaţii feudale normale cu Polonia. Ideea a fost primită favorabil şi în Prusia, unde doctrina lui Luther obţinuse rapid un sprijin considerabil. Astfel, în 1525, Albert i-a dezvăluit aceste planuri regelui Sigismund I.

Ideea lui Albert a fost primită la curtea poloneză cu sentimente contradictorii. Faptul că, devenind un principe luteran, Albert trebuia să rupă orice legătură cu papalitatea, care protejase ordinul până atunci, dar şi cu împăratul şi imperiul, s-a dovedit hotărâtor în obţinerea acordului polonezilor faţă de propunerile lui Albert şi faţă de secularizarea ordinului. S-a încheiat astfel un tratat de pace la Cracovia, în 1525, şi Albert i-a jurat credinţă lui Sigismund, ca vasal al Poloniei, în piaţa oraşului.

Soluţionarea problemei prusace a fost urmată de o nouă problemă pentru Polonia şi Lituania în regiunile baltice. În nordul Prusiei şi Lituaniei se aflau teritoriile Livoniei, împreună cu Curlanda şi ţinuturile de răsărit, din care s-au desprins ulterior Letonia şi Estonia de astăzi.[6] Începând cu secolul al XIII-lea, aceste teritorii au fost puternic colonizate de germani, sosiţi aici la îndemnul Cavalerilor Spadei (Gladiferi), ordin înrudit cu cel al cavalerilor teutoni, cu care s-a şi unit în 1237. După secularizarea Ordinului Cavalerilor Teutoni în Prusia, ramură livonă a continuat să existe independent. Un alt puternic factor politic în Livonia a fost arhiepiscopul de Riga, care-şi disputa autoritatea asupra ţării cu ordinul.

Livonia era un teritoriu râvnit de marele cneaz moscovit, Ivan al IV-lea cel Groaznic, care era hotărât să obţină o ieşire la Marea Baltică pentru imperiul său tot mai mare. Wilhelm, arhiepiscopul de Riga, fratele ducelui Albert al Prusiei, împreună cu unii membri influenţi ai ordinului, reprezentau interesele părţii polono-lituaniene, în timp ce marele maestru al ordinului, Heinrich von Gallen, cu adepţii săi, urmăreau încheierea unui acord cu principatul moscovit.

Sigismund August a înţeles că era în interesul uniunii polono-lituaniene să unească Livonia cu regatul său şi să protejeze astfel Lituania de un atac moscovit dinspre nord. El şi-a găsit un aliat în persoana lui Albert al Prusiei şi încă din 1552 regele şi ducele au început să discute posibilitatea secularizării arhiepiscopiei şi a ordinului în ale cărui teritorii se răspândiseră idei protestante. Livonia trebuia deci unită cu Polonia-Lituania la fel ca şi Prusia.

Când marele maestru al ordinului a încheiat un tratat cu Moscova în 1554, a izbucnit războiul între el şi arhiepiscop. Acesta din urmă a fost învins şi luat prizonier dar, datorită intervenţiei împăratului Ferdinand, succesorul lui Gallen a recunoscut suveranitatea regelui, iar Wilhelm de Riga şi-a recăpătat libertatea. Când Ivan al IV-lea

a invadat Livonia în 1558,[7] o facțiune filopoloneză din cadrul ordinului a ales un nou mare maestru, Gotthard von Kettler. Acesta, prevăzând o luptă îndelungată cu Moscova, a căutat să încheie un acord defensiv pentru Livonia nu numai cu Lituania, ci și cu Polonia. Dar vechiul spirit separatist lituanian a reapărut și acordul a fost semnat în 1559 numai de Lituania.

A devenit curând evident că forțele lituaniene nu erau suficiente pentru apărarea Livoniei, fiind de asemenea angajate la frontiera sudică a Lituaniei. Alte puteri au încercat apoi să exploateze situația din Livonia. Danemarca a ocupat insula Oesel, iar suedezii au debarcat pe teritoriul Estoniei de azi cucerind orașul Reval (Tallin) în 1561. Aceste complicații au accelerat evoluția evenimentelor. Marele maestru și arhiepiscopul au căzut de acord asupra secularizării instituțiilor lor religioase. Gotthard von Kettler a devenit duce al Curlandei, parte din teritoriul Letoniei de azi, ca vasal al regelui polonez, iar cealaltă parte, împreună cu Riga, s-a supus direct lui Sigismund August.

Era greu de crezut că împăratul Ferdinand I (1556-1564) va tolera situația cea nouă pentru că Livonia era considerată fief imperial. Sigismund August a împiedicat intervenția împăratului și posibilitatea încheierii unei alianțe între acesta și Moscova cu ajutorul propriilor săi aliați din Germania. Cel mai puternic dintre aceștia era electorul de Brandenburg, un membru al celeilalte ramuri a casei Hohenzollern. Pentru a obține o alianță cu acesta, Sigismund August a extins, în 1561, dreptul de succesiune la ducatul Prusiei, care-i revenea lui Albert, fraților și descendenților săi, pentru a-l include și pe electorul de Brandenburg și pe urmașii săi. Acesta era un preț mare pentru că Polonia spera să poată încorpora Prusia în mod direct în momentul dispariției ultimului urmaș al lui Albert.

În același an, rușii au invadat din nou Livonia și războiul a durat până în 1570. La început, Polonia a fost aliata Danemarcei împotriva Suediei și a Moscovei, dar această alianță a fost schimbată atunci când rușii păreau să amenințe posesiunile suedeze din Finlanda. Polonia-Lituania a fost obligată să creeze un fel de flotă de pirați, dar Danzig și orașele Ligii Hanseatice au început curând să protesteze împotriva restrângerii comerțului lor cu regiunile baltice și cu Rusia. La Congresul de Pace de la Stettin, din 1570, s-a făcut încercarea de a coordona interesele Poloniei, Danemarcei, Suediei, ale împăratului Maximilian al II-lea (1564-1576) și ale Ligii Hanseatice. Dar împăratul și-a susținut pretențiile sale de suveranitate asupra Livoniei și revendicările Poloniei au fost respinse, Liga Hanseatică opunându-se în mod special insistențelor polonezilor de a interzice navigația pe râul Narva pentru că aceasta ar dăuna comerțului lor cu Rusia.

Extinderea intereselor poloneze pe o nouă și întinsă suprafață a regiunilor baltice a strâns legăturile dintre Polonia și Anglia. Între cele două curți au început să circule, în repetate rânduri, trimiși speciali. Ambasada poloneză din 1555 a scos la iveală cu claritate obiectul principal al preocupărilor poloneze. Conducătorul său, umanistul Kryski, a rugat-o pe regina Maria Tudor să confirme drepturile și libertățile comerciale de care se bucurase până atunci Liga Hanseatică la Londra. Această

rugăminte a fost făcută la dorinţa oraşelor prusace din ligă, care se aflau acum sub supremaţia poloneză.

Evoluţia din Livonia a avut şi ea un efect considerabil asupra evoluţiei interne a uniunii polono-lituaniene. La începutul domniei sale, Sigismund nu şi-a ascuns neîncrederea faţă de micii proprietari, care cereau cu tărie în dietă reforme constituţionale şi o uniune mai strânsă între Polonia, Lituania şi Prusia. Cu toate acestea, a existat o apropiere datorită legăturilor mai strânse generate de nevoia de ajutor a regelui în războiul din Livonia. Dieta din Piótrków a decis retrocedarea tuturor proprietăţilor coroanei apropriate începând cu 1504 de către magnaţi fără consimţământul dietei. Regele, pe de altă parte, a promis să dedice o pătrime din veniturile sale creării unei armate permanente.

Revendicările în legătură cu o uniune mai strânsă a Prusiei regale şi a Coroanei poloneze s-au dovedit totuşi zadarnice. Nici regele, nici marea nobilime nu au acordat suficientă atenţie unor astfel de propuneri, iar nobilii prusaci şi oraşele îşi apărau cu îndărătnicie interesele, refuzând crearea unei diete comune cu restul regatului. Între timp, concesia făcută de rege când a permis casei Hohenzollern să participe la succesiune în ducatul Prusiei a pus capăt tuturor speranţelor de strângere a legăturilor dintre ducat şi Polonia.

Doar eforturile obţinerii unei uniuni mai strânse între Polonia şi Lituania au dus la un rezultat pozitiv, după îndelungi negocieri, punctate de noi şi noi crize. Regele nu dorea să piardă puternica bază dinastică Jagiellonă din Lituania printr-o unire mai strânsă cu Polonia, o dată ce un singur membru al dinastiei Jagiellone putea fi ales mare duce. În consecinţă, pentru a-şi menţine uniunea cu Lituania, polonezii au fost obligaţi, în caz de criză, să aleagă un membru al dinastiei Jagiellone ca rege al Poloniei.

În Lituania, opoziţia faţă de o uniune mai strânsă cu Polonia venea din partea magnaţilor, dintre care Radziwillii erau cei mai puternici. Ei sperau că în cazul morţii lui Sigismund August fără moştenitori, un membru al familiei lor va fi ales mare duce. În plus, separatismul era încă puternic în Lituania, unde uniunea cu Polonia era doar tolerată ca o necesitate. Chiar în timpul discuţiilor asupra uniunii, acest separatism apărea constant ori de câte ori lituanienii reuşeau să înregistreze un succes militar împotriva Moscovei.

Războiul cu ruşii era totuşi o povară prea grea pentru Lituania şi a devenit tot mai evident că fără ajutorul militar al Poloniei, Lituania nu putea rezista armatelor lui Ivan al IV-lea. Luptele din Livonia au demonstrat foarte clar acest lucru. În curând, micii proprietari lituanieni au trecut de partea celor polonezi în eforturile lor de a asigura o mai strânsă uniune a celor două state. Micii proprietari lituanieni erau nemulţumiţi de privilegiile celor polonezi şi încercau să se ia la întrecere cu aceştia. A fost clar în curând că dieta lituaniană trebuia, mai întâi, să ajungă egală în compoziţie şi drepturi cu aceea din Polonia ca un preludiu al unei mai strânse unităţi. În 1565, această egalitate a fost consfinţită printr-o proclamaţie regală. Dieta

lituaniană a fost reorganizată după modelul polonez şi au fost introduse în Lituania reforme juridice şi administrative după modelul polonez.

Cele două diete şi-au început negocierile încă de la începutul lui 1569 la Lublin. Dar vechiul spirit separatist lituanian s-a manifestat din nou. În prima fază a negocierilor asupra condiţiilor uniunii, membrii dietei lituaniene au părăsit oraşul sperând astfel să întrerupă negocierile. Totuşi, regele şi membrii dietei poloneze au continuat să lucreze la planul lor de uniune, care prevedea o dietă comună, dar păstra statutul politic special al Lituaniei. Lituania avea să-şi păstreze funcţiile specifice şi armata proprie. În plus, regele şi dieta polonezã au încorporat în regatul polonez trei provincii rutene deţinute până atunci de Lituania – Podlasie, Volânia şi Braclav.[8] Kievul a devenit şi el o parte a regatului polonez. Această extindere a Poloniei era motivată de dorinţa unei participări poloneze complete în conflictul lituaniano-rus şi în apărarea sudului Lituaniei împotriva tătarilor, care nu se putea realiza decât dacă Polonia avea frontiere comune şi cu ruşii şi cu tătarii.

Situaţia financiară şi militară nefavorabilă din Lituania a determinat nobilimea, întrunită la Vilnius, să accepte uniunea de la Lublin în ciuda opoziţiei Radziwillilor. Lituanienii cereau doar ca, pe lângă dieta comună, să continue să existe şi diete separate în ambele ţări pentru discutarea problemelor locale. Astfel, uniunea celor două ţări era reprezentată de un rege comun şi o dietă comună, care-l alegea pe rege şi care se aduna la Varşovia, lângă graniţa cu Lituania. După alegerea regelui, urma o singură ceremonie de încoronare la Cracovia. Dieta comună avea să ia decizii în privinţa problemelor externe.[9]

Realizarea uniunii de la Lublin marchează desigur o fază importantă în istoria Europei de est. Considerată de istoricii polonezi o extindere a civilizaţiei spre est, este totuşi condamnată de alţii ca un act de violenţă împotriva lituanienilor. Dar nobilimea ruteană contemporană din Volânia şi Kiev, nerăbdătoare să-şi asigure libertăţi similare cu acelea ale aristocraţiei poloneze, nu privea lucrurile în aceeaşi lumină, iar restul populaţiei nici nu conta măcar. Totuşi, un lucru este sigur: începând cu 1569, ostilitatea principatului moscovit împotriva Poloniei a crescut considerabil şi o dată ce Rusia depăşise dificultăţile interne generate de stingerea dinastiei Rurik, aversiunea implacabilă faţă de Polonia avea să se dovedească fatală acestei ţări, dar şi Lituaniei.

Pe de altă parte, totuşi, polonezii nu erau capabili să impună o uniune mai strânsă a Prusiei şi Poloniei. Sigismund August a pierdut cea mai bună şansă în acest sens când Albert a fost urmat, ca duce al Prusiei, de unicul său fiu, retardat, Albert Frederic, care era incapabil să guverneze personal. Acest fapt îi oferea posibilitatea regelui Poloniei de a numi regent un polonez în ducatul Prusiei, conform aşteptărilor prusacilor filopolonezi. Sigismund şi senatul său nu aveau însă o politică clară în privinţa Prusiei şi nu au înţeles că era vital pentru Polonia să deţină controlul asupra coastelor Mării Baltice. Şansa a fost irosită şi consiliul ducal al Prusiei şi-a asumat sarcina guvernării. Pe de altă parte, decizia lui Sigismund de a uni mai strâns Prusia

regală cu Polonia şi de a-i restrânge autonomia a generat revolte foarte greu de calmat.

Sub noul rege polonez, Ştefan Báthory (1576-1586), s-a făcut o încercare periculoasă, sub conducerea oraşului Danzig, de a separa regiunea pomeraniană de coastă de Polonia.[10] Regele era forţat să meargă la război împotriva Danzig-ului, ai cărui locuitori se puseseră sub protecţia regelui Danemarcei. Curajosul şi energicul Ştefan Báthory nu a găsit totuşi prea multă înţelegere în rândurile aristocraţiei poloneze pentru politica sa în Prusia. Războiul împotriva Danzig-ului a început în 1576, dar s-a încheiat în anul următor prin Pacea de la Malborg. Danzig-ul a redevenit supus polonezilor, a plătit o răscumpărare şi astfel i s-a garantat libertatea. Până în 1585, oraşul îşi recăpătase majoritatea privilegiilor ce-i fuseseră îngrădite de Sigismund al II-lea.

Bătălii grele pe frontul rusesc l-au împiedicat însă pe Ştefan Báthory să-şi concentreze atenţia asupra ducatului Prusiei. El a renunţat la toate planurile pentru o uniune mai strânsă cu Prusia şi a încredinţat tutela lui Albert Frederic şi administrarea Prusiei lui Georg Frederic de Brandenburg-Ansbach, oferindu-i titlul de duce de Prusia. Astfel, succesiunea în ducatul Prusiei a fost extinsă la o altă ramură a casei Hohenzollern.

O altă şansă a fost pierdută de Ştefan Báthory în 1582, când clasele sociale din Prusia, nemulţumite de regenţa lui Georg Frederic, au organizat o opoziţie puternică şi au apelat la regele polonez să intervină. Regele şi cancelarul său Zamoyski, în loc să numească un polonez regent, au fost de partea lui Georg Frederic în lupta sa împotriva rebelilor. Acesta a apelat din nou, dar în zadar, la regele polonez în 1585 şi 1597. Astfel, Georg Frederic a reuşit, datorită polonezilor înşişi să strângă legăturile dintre ducatul Prusiei şi Brandenburg.

Sigismund al III-lea (1587-1632), din familia suedeză Vasa, a continuat atitudinea pasivă a predecesorului său faţă de Prusia. Când Georg Frederic de Hohenzollern a murit în 1603, Sigismund al III-lea, în loc să numească un regent polonez, a încredinţat administraţia Prusiei lui Joachim Frederic, elector de Brandenburg, iar după moartea lui, în 1609, fiului şi succesorului său, Johann Sigismund. Aristocraţia poloneză nu avea nici ea mai multă înţelegere pentru interesele naţionale poloneze în Prusia decât regele lor, care era mai interesat de revendicarea tronului suedez – politică acceptată şi de dietă în 1611. Electorul, devenit vasal al regelui polonez, a obţinut o nouă extindere a succesiunii în Prusia. Doar după stingerea întregii dinastii de Brandenburg ar fi trebuit Prusia să revină Coroanei poloneze. Electorul a promis să întreţină o flotă pentru protejarea comerţului Prusiei în regiunile baltice, să plătească trei sute de mii de guldeni anual Poloniei şi să-şi ajute suzeranul în caz de război.

Când ducele retardat Albert Frederic a murit în 1618, electorul de Brandenburg a devenit duce al Prusiei. Deşi relaţiile feudale între Prusia şi Polonia au continuat, legăturile dintre Coroana poloneză şi ducatul Prusiei au fost de la sine tot mai slabe. Influenţa poloneză în Prusia a continuat să scadă până când, în 1657, Prusia

a ajuns sub suveranitatea unică a electorului de Brandenburg, care încetase să mai fie vasal polonez. Suveranitatea sa a avut consecințe fatale însă asupra libertăților și privilegiilor claselor sociale prusace.

Polonezii din secolele al XVI-lea și al XVII-lea nu puteau prevedea consecințele politicii lor pasive față de Prusia. Regii lor, angajați în conflicte cu principatul moscovit, cu Suedia și Danemarca, considerau desigur avantajoase aranjamentele cu familia Hohenzollern în circumstanțele date. Însă lipsa unei politici ferme și stabile în Prusia i-a ajutat pe Hohenzollerni să-și construiască propriul lor stat autoritarist și să-și mărească influența în Germania. Din cauza acestei neglijențe, Polonia avea să plătească mult în secolul al XVIII-lea, când dezmembrarea Poloniei a fost inițiată tocmai de Prusia.

NOTE

1. Vezi cap. al IX-lea, p. 225. Cf monografia lui C. Krollmann, *Die Schlacht bei Tannenberg, ihre Ursachen und Folgen* (Königsberg, 1910).

2. K. Gorski a scris un studiu despre repercusiunile acestui război în regiunile baltice – *Pomorze w dobie wojny trzynastoletniej* (Poznan, 1932).

3. În legătură cu primii patruzeci de ani din istoria Prusiei regale, vezi K. Gorski, „Pierwize czterdziestolecie Prus Królewskih, 1466-1506", *Rocznik Gdański*, 11 (1937). Vezi și studiul său mai general asupra Ordinului Cavalerilor Teutoni – *Państwo krzyżackie w Prusach* (Gdank-Bydgoszcz, 1946).

4. Cf. supra, cap. al X-lea.

5. Asupra politicii lui Albert față de Polonia vezi monografia lui E. Joachim (vezi bibl.). Asupra încercărilor prusace de a încheia o alianță cu Rusia, vezi K. Forstreuter, *Preussen und Russland* (vezi bibl.), pp. 75-100. Cf. și cap. al XII-lea, p. 272.

6. Pentru istoria medievală a Livoniei, încă poate fi folosit al doilea volum al lucrării lui Th. Schiemann, *Russland, Polen und Livland* (Berlin, 1887). Vezi și M. Hellmann, *Das Lettenland im Mittelalter* (Münster, 1954) și W. Kirchner, *The Rise of the Baltic Question* (Newark, 1954). Vezi și cap. I.

7. Pentru mai multe detalii vezi cap. al XII-lea.

8. Punctul de vedere polonez asupra acestei încorporări este expus de O. Halecki în studiul său *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijovczczyzny do Korony w roku 1560*, publicat de Academia Poloneză (Cracovia, 1915). Cf. cap. al XVIII-lea.

9. Câteva studii importante cu privire la relația juridică dintre Polonia și Lituania au fost publicate de istorici polonezi de marcă în simpozionul *Polska i Litwa w dziejowym stosunku* (Varșovia, 1914). Cf. și O. Balzer, *Tradycija dziejowa unii polsko-litewskiej* (Lwów, 1919) și studiul său *Stosunek Litwy do Polski*, publicat în vol. al III-lea al operelor sale postume (Lwów, 1937), cu un rezumat în franceză. O scurtă trecere în revistă a istoriei uniunii ne e oferită de O. Halecki, „L'évolution historique de l'Union polonolithuanienne" în *Le Monde Slave*, 2 (1926). Cf. și studiul bibliografic al lucrărilor poloneze asupra Poloniei și Lituaniei publicat în *Pamiatky VI zjezdu histor. polskich* (1935), sub titlul „Przegląd badań nad dziejami Litwy 1385-1569".

10. Pentru detalii, cf. studiul lui K. Lepszy, „Stefan Batory a Gdańsk" în *Rocznik Gdański*, 6 (1932).

CAPITOLUL AL XII-LEA
DEZVOLTAREA STATULUI MOSCOVIT ŞI A RELAŢIILOR SALE CU POLONIA-LITUANIA

Lupta lui Vasili al II-lea pentru tronul moscovit şi noua sa politică faţă de tătari – Lituania şi acumularea de terenuri în estul Rusiei de către Vasili al II-lea – Vasili al II-lea şi Conciliul de la Florenţa – Moscova, Polonia-Lituania şi Bizanţul – Ivan al III-lea, marele unificator – Ivan al III-lea, Cazimir, regele uniunii polono-lituaniene şi tătarii – Ivan al III-lea, principesa bizantină Zoe (Sofia), papa şi turcii – Vasili al III-lea continuă politica de acumulare de teritorii a lui Ivan al III-lea – Victoriile lui Ivan al IV-lea în Kazan şi Astrahan, precum şi expansiunea Rusiei în hanatul Siberiei – Înaintarea lui Ivan al IV-lea în regiunile baltice – Revendicarea tronului polonez de către Ivan al IV-lea şi schimbările din regiunile baltice – Ivan al IV-lea şi nobilimea – Ivan al IV-lea şi scena diplomatică europeană – Fedor I, Patriarhia rus şi dispariţia dinastiei Rurik

În timp ce Polonia şi Lituania erau tot mai mult atrase de Occident şi erau obligate să participe la lupta Europei centrale şi sudice împotriva turcilor, Moscova putea profita de timpul necesar pentru a-şi depăşi crizele interne şi a-şi continua regruparea principatelor din estul Rusiei în jurul Moscovei. Fiul lui Vasili I, Vasili al II-lea (1425-1462), a urmat la conducerea Moscovei conform noului principiu al primogeniturii, care fusese introdus încet-încet în viaţa politică a cnezatului. Acest principiu pare să fi fost deja larg acceptat în Moscova. Astfel, atunci când unchiul lui Vasili al II-lea, Iuri, a contestat drepturile tânărului cneaz, el nu a îndrăznit să invoce principiul deja ieşit din uz al succesiunii la tron a celui mai vârstnic membru al dinastiei. Iuri a apelat însă la prevederile testamentului lui Dmitri Donskoi, pe care le-a interpretat astfel încât să fie în avantajul său. Dmitri îl numise într-adevăr pe Iuri succesor al lui Vasili I, dar numai în cazul în care acesta din urmă ar fi murit fără moştenitori.

Decizia hanului, chemat să arbitreze conflictul, a fost în favoarea lui Vasili al II-lea. Când Iuri a recurs la arme şi l-a alungat pe tânărul cneaz din Moscova, boierii şi poporul moscovit s-au ridicat în apărarea drepturilor lui Vasili al II-lea şi l-au forţat pe Iuri să renunţe la pretenţiile sale. Apoi, când Iuri, care reuşise din nou să-l alunge pe Vasili al II-lea din Moscova, a murit subit, fiul său mai mare, Vasili Kosoi a pretins succesiunea conform dreptului de primogenitură. El a fost însă învins, şi-a pierdut toate privilegiile, vederea şi chiar viaţa.

Din fericire pentru Vasili al II-lea, puterea Hoardei de Aur, cu centrul la Sarai, pe Volga, era în continuă scădere. Multe grupuri de războinici tătari părăseau centrul politic, iar conducătorii lor înfiinţau hoarde independente. Alte grupuri colindau ţinuturile pustii din stepele cazacilor – războinicii liberi. Vasili al II-lea a reuşit să

învingă una dintre aceste hoarde, care atacase orașul Riazan (1443-1444). Un incident curios, care a avut loc în 1445, s-a dovedit a fi începutul unei noi epoci în relațiile dintre moscoviți și tătari. Când Ulugh Muhammad, conducătorul celeilalte hoarde, a ocupat Novâi Nijovâi Gorod de lângă Gorodeț[1] și a atacat Murom, Vasili al II-lea a încercat să alunge hoarda din Rusia, dar a fost învins și luat prizonier.

Într-un mod destul de ciudat, Vasili a reușit în timpul prizonieratului să se împrietenească totuși cu mulți nobili tătari, printre care și cei doi fii ai lui Ulugh Muhammad – Jakub și Kasim. După ce a promis o răscumpărare substanțială, Vasili a fost eliberat și s-a întors la Moscova însoțit de numeroși principi tătari, trimiși pentru a supraveghea strângerea răscumpărării.[2]

Când, totuși, Ulugh Muhammad a fost asasinat de fiul său cel mai mare, Mahmudek, care s-a stabilit la Kazan, Vasili al II-lea a reușit să-i atragă de partea sa pe majoritatea principilor tătari veniți cu el, împreună cu banii strânși. Lor li s-au alăturat și alții care nu erau de acord cu Mahmudek și erau atrași de promisiunile marelui cneaz. Astfel s-a întâmplat că Vasili și-a câștigat un număr de vasali tătari loiali, de care se putea folosi nu numai în politica sa internă, ci și în lupta cu alte hoarde tătare.

Această situație a stârnit desigur criticile boierilor autohtoni. Astfel, fratele lui Kosoi, Dmitri Șemiaka, a profitat de absența lui Vasili din Moscova, pe când acesta era plecat în pelerinaj la Mănăstirea Sf. Treimi, pentru a ocupa capitala, a-l lua pe Vasili prizonier și a-l orbi.

Vasili al II-lea, eliberat la insistențele lui Iona, episcopul de Riazan, și dus de Șemiaka în Vologda, a fost readus pe tron de susținătorii săi ruși și tătari. Kasim și Jakub, care se refugiaseră în regiunea circaziană, de pe Niprul mediu, după moartea tragică a tatălui lor, i-au cerut ajutor lui Vasili și s-au alăturat susținătorilor săi. Șemiaka a fost forțat să părăsească Moscova și să elibereze familia lui Vasili, dar i s-a permis să-și păstreze averea.

În ciuda înfrângerii sale, Șemiaka a continuat să lupte pentru titlul de mare cneaz. Atunci Vasili al II-lea a apelat la judecata Bisericii Ruse. Prelații au adoptat o poziție foarte fermă și i-au trimis urgent o scrisoare lui Șemiaka cerându-i să înceteze să i se mai opună lui Vasili al II-lea. Documentul este de mare importanță pentru că demonstrează cât de bine înrădăcinate erau în mințile contemporanilor ideile de monarhie, primogenitură și hegemonie moscovită.

În scrisoarea lor, episcopii comparau lupta tatălui lui Șemiaka împotriva marelui cneaz cu păcatul lui Adam, pe care Satana îl tentase să se revolte împotriva lui Dumnezeu. Comportarea lui Șemiaka este comparată cu aceea a lui Cain împotriva fratelui său inocent, Abel, sau a blestematului Sviatopolk, care-i martirizase pe marii sfinți Boris și Gleb.

Principele a fost amenințat cu excomunicarea de către Biserica Rusă și această sentință a și fost pusă în aplicare atunci când el a continuat să acționeze conform propriilor sale planuri. Șemiaka a fost în cele din urmă înfrânt și otrăvit de un agent moscovit din Novgorod, unde el se refugiase (1453). Acest incident e o nouă mărturie

a marilor servicii aduse de biserică cnejilor Moscovei în lupta lor pentru ascensiune şi pentru modul în care atitudinea înaltului cler a favorizat evoluţia ideii monarhice în estul Rusiei.

Contingentele tătare aflate în serviciul lui Vasili au fost de asemenea importante pentru că au semnalat atacurile hoardelor tătare din Kazan, Sarai şi de pe Nipru, din 1449 şi 1451, ajutându-i astfel pe ruşi să le înfrângă. Pentru a pune capăt protestelor boierilor ruşi împotriva oferirii de oraşe ruseşti ca privilegii (*kormlenie*) principilor tătari şi pentru a apăra frontierele moscovite împotriva atacurilor hoardelor din Kazan şi Sarai, Vasili al II-lea i-a plasat pe tătari, sub conducerea principelui Kasim, în Gorodeţ-pe-Oka, punând astfel bazele unui nou hanat tătar – hanatul Kasimov – fidel Moscovei. Era un succes important ce sugera că era dominaţiei mongole în Rusia se apropia de sfârşit.

Şansa Moscovei era că, în timp ce aveau loc aceste evenimente, pericolul lituanian dispăruse deja de câţiva ani. Planul lui Vitold de a întări autonomia Lituanici, prin acordarea titlului regal marilor duci din regiune, a fost îndeplinit pentru o vreme de succesorul său, Svidrigello, fratele lui Jagiello. Dar toate acestea s-au irosit în luptele fratricide dintre Svidrigello şi fratele lui Vitold, Sigismund.[3] Sub marele duce Sigismund şi mai ales după 1440, sub succesorul său, Cazimir, fiul lui Jagiello, Lituania a fost tot mai mult asimilată de Polonia. Această tendinţă s-a accentuat şi mai mult când Cazimir a ajuns rege al Poloniei.

În aceste condiţii, cnejii de Tver şi Riazan, care se alăturaseră uniunii lui Vitold în 1427, au considerat că există mai multe şanse în luptele pentru tronul moscovit şi au renunţat la ideea unei uniuni cu Lituania. Vasili al II-lea a câştigat lupta împotriva lui Şemiaka cu ajutorul celor din Tver şi relaţia bună dintre Moscova şi Tver a fost întărită de căsătoria fiului mai mare al lui Vasili, Ivan, cu Maria, fiica lui Boris de Tver.

Datorită acestor condiţii, Vasili al II-lea, cel mai puţin capabil dintre marii cneji ai Moscovei, a avut un mare succes în „unificarea pământurilor ruseşti". Sub diferite pretexte, el a scăpat de acei cneji care demonstraseră simpatii faţă de oponenţii săi şi a anexat teritorii ca Mojaisk, Borovsk şi Serpuhov. El a instalat un guvernator moscovit în Riazan, aparent în numele tânărului cneaz, lăsat în grija lui Vasili de tatăl său muribund. Apoi el a atacat Novgorodul pentru că acest oraş-republică nu prea îl susţinuse în lupta sa pentru moştenirea tronului. Novgorod a pierdut Ustiug şi Viatka şi a trebuit să plătească mari sume de bani moscoviţilor. Adunarea oraşului (*veče*) şi-a pierdut dreptul legislativ şi, de asemenea, oraşul a trebuit să-şi predea sigiliul şi i s-a luat dreptul de azil.

În plus, controversele religioase au creat curând alte noi probleme pentru Lituania şi provinciile sale ruse, oferindu-i lui Vasili al II-lea, marele cneaz al Moscovei, posibilitatea de a se proclama singur protector al credinţei ortodoxe. Ocazia în acest sens a fost oferită de unirea Bizanţului cu Biserica Romano-Catolică, realizată

la Conciliul de la Florența (1439). Mitropolitul rus Isidor (Sidor) a participat la conciliu cu permisiunea aproape silită a cneazului. Isidor era un prelat ce fusese ales mitropolit de către patriarh împotriva dorinței moscoviților, care-l propuseseră pe Iona de Riazan pentru această demnitate. Vasili al II-lea și-a manifestat adevăratele sentimente avertizându-l pe Isidor, înainte de plecare, să nu cumva să încheie vreun acord cu latinii. Mitropolitul a acceptat totuși unirea de la Florența, a devenit cardinal și legat papal, și, la întoarcerea sa la Moscova, a început să predice în favoarea unirii cu Roma.

Sunt interesante relatările din *A Doua Cronică a Sofiei*[4] și din *Cronica Voskresenski*[5] despre călătoria lui Isidor la Ferrara și despre conciliul însuși, așa cum erau ele văzute de un rus ortodox contemporan, precum și descrierea uimirii marelui principe și a moscoviților când aceștia au auzit de unirea cu latinii „eretici". Isidor dăduse dispoziții să fie purtată înaintea lui o cruce latină și chiar a sărutat acest simbol eretic în Dorpat (Iuriev) la începutul călătoriei sale, ajungând să menționeze, „tentat de diavol", numele papei în timpul liturghiei. Dar cel mai creștin țar al întregii Rusii, căruia Domnul îi dăduse puterea de a înțelege și vorbi despre orice cu multă înțelepciune, nu s-a lăsat înșelat de toate acestea. Când a auzit astfel de lucruri îngrozitoare – mitropolitul chiar citise în public o scrisoare a papei către cneazul ortodox – Vasili al II-lea a refuzat binecuvântarea mitropolitului eretic, l-a trimis să se pocăiască într-o mănăstire, i-a retras orice funcție și l-a lăsat să se ducă la „acel papă al său".[6]

Inițiativa marelui cneaz a fost aplaudată de toți episcopii și de întreaga Biserică Ortodoxă Rusă.[7] Boris de Tver, pe care Isidor sperase să-l câștige de partea sa, l-a aruncat în închisoare și în felul acesta el nu a avut succes nici în Lituania. O atitudine rusă caracteristică este aceea adoptată de Șemiaka atunci când a reușit să ocupe Moscova (1446) și l-a orbit pe vărul său Vasili al II-lea, dar nu a arătat nici un interes față de soarta mitropolitului Isidor, deși propria sa revoltă împotriva marelui cneaz a fost puternic criticată de ierarhia ecleziastică rusă. Dimpotrivă, Șemiaka a grăbit evenimentele ce aveau să urmeze. Având în vedere că el a refuzat să facă pace cu Vasili al II-lea, care era din nou victorios și-și recuperase demnitatea de mare cneaz, și atât timp cât Rusia nu avea mitropolit, Vasili a convocat un sinod (1448) și i-a lăsat pe episcopi să-l aleagă pe Iona, episcopul de Riazan, pe tronul mitropolitan. Patriarhul de Constantinopol a fost complet ignorat în alegerea și instalarea mitropolitului Kievului și întregii Rusii.

Datorită evenimentelor din Polonia și Lituania, noul mitropolit era de asemenea capabil să-și extindă jurisdicția asupra comunității ortodoxe din Polonia-Lituania. Cazimir, regele Poloniei, avea un adversar periculos în Lituania în persoana lui Mihail, fiul lui Sigismund. El dorea deci să fie în relații bune cu Vasili al II-lea și a confirmat aceste bune relații într-un tratat semnat în 1449. Prin urmare, Iona a primit în 1451 confirmarea oficială a jurisdicției sale asupra Lituaniei și, mai târziu, asupra Galiției poloneze. Când, în 1452, episcopul Daniil, care fusese învestit de Isidor, l-a acceptat pe Iona ca mitropolit, victoria Moscovei a fost completă.

Trebuie subliniat că Vasili al II-lea nu intenţiona să rupă complet legăturile cu bizantinii. Prima sa reacţie a fost aceea de a-i scrie împăratului din Constantinopol, Ioan al VIII-lea (1425-1448), plângându-se de Isidor şi cerând învoirea de a alege un nou mitropolit al Rusiei fără intervenţia patriarhului. Scrisoarea aceasta s-a păstrat până azi, ea fiind probabil redactată pentru prima dată în 1441. Totuşi, ca n-a fost trimisă pentru că între timp marele cneaz aflase că atât împăratul cât şi patriarhul din Constantinopol acceptaseră şi ei unirea cu latinii. Ea fost probabil trimisă doi ani mai târziu noului patriarh Grigore Mammas, căci *A Doua Cronică a Sofiei* conţine o copie a scrisorii cu data cea nouă.

Nu avem prea multe informaţii despre reacţia generată de această scrisoare în Constantinopol, dacă ea a ajuns vreodată acolo. Adevăratele sentimente ale marelui cneaz în privinţa ruperii legăturilor cu Bizanţul se reflectă totuşi din scrisoarea pe care el i-a trimis-o în 1451 împăratului Constantin al XI-lea (1449-1453), informându-l că episcopii ruşi aleseseră un nou mitropolit, Iona de Riazan. Scrisoarea este extrem de respectuoasă şi marele cneaz face mari eforturi să explice iniţiativa sa şi a episcopilor săi. Călătoria la Constantinopol fiind extrem de primejdioasă din cauza turcilor şi tătarilor şi Biserica fiind atât de dezbinată, marele cneaz şi cei din ierarhia ecleziastică rusă fuseseră obligaţi să ia o astfel de hotărâre, pe care împăratul e rugat să nu o înţeleagă greşit. Acţiunea ruşilor nu era o ofensă adusă împăratului sau patriarhului, ci fusese pur şi simplu dictată de împrejurări. Marele cneaz îşi exprima de asemenea dorinţa de a-i explica patriarhului iniţiativa sa, dar nu ştia dacă există un patriarh la Constantinopol în 1451.[8]

Scrisoarea e un document important ca mărturie a sentimentelor ruşilor din secolul al XV-lea faţă de împărat şi de patriarhul din Constantinopol. Ea ne arată de asemenea că separarea de Constantinopol nu a fost atât de bruscă pe cât a părut şi că ruşii ar fi continuat probabil să-l recunoască pe împăratul din Constantinopol ca fiind conducătorul creştinătăţii din Răsărit chiar dacă mitropolitul lor ar fi fost ales fără ca patriarhul să fi fost consultat în prealabil, dacă turcii nu ar fi pus capăt pe neaşteptate Imperiului Bizantin în 1453.

Acest eveniment şi evoluţia uniunii polono-lituaniene au avut o mare influenţă asupra viitorului statut al Bisericii Răsăritene Ruse. Regele Cazimir al Poloniei şi-a schimbat atitudinea faţă de Iona, mitropolitul Kievului şi al întregii Rusii, şi le-a cerut celor de la Roma să învestească un nou mitropolit al Kievului în locul lui Isidor. În 1459, discipolul lui Isidor, Grigori, a apărut în Lituania şi a fost recunoscut ca mitropolit al Kievului. Exista pericolul ca noul mitropolit să fie acceptat în Tver şi Novgorod, în timp ce regele Poloniei chiar îi ceruse marelui cneaz al Moscovei să îl accepte. Cererea i-a fost desigur refuzată dar, cum Grigori se lăuda că fusese învestit de patriarhul Constantinopolului, Grigore Mammas (1443-1450), era necesar, să pare, să fie întărită poziţia lui Iona.

A fost convocat în 1459 un sinod al Bisericii Ruse, la care episcopii l-au repudiat pe Grigori şi l-au declarat pe Iona şi pe succesorii săi mitropoliţi de drept ai Kievului şi întregii Rusii. Această decizie a consfinţit separarea Bisericii Ruse de

Constantinopol şi a reprezentat proclamarea independenţei ei. Deşi episcopii din Lituania, susţinuţi de regele Cazimir, i-au rămas credincioşi lui Grigori, Iona a reuşit cel puţin să prevină separarea Tverului şi Novgorodului şi întoarcerea lor spre rivalul său. Din acel moment, totuşi, sudul şi vestul Rusiei au rămas separate din punct de vedere ecleziastic de estul Rusiei. După moartea lui Iona, succesorul lui a renunţat la vechiul titlu şi s-a autonumit mitropolit al Moscovei.

Proclamarea independenţei ecleziastice a Moscovei a fost un pas crucial care a avut consecinţe importante pentru evoluţia ulterioară a Rusiei şi a ortodoxiei în general. Biserica Rusă a pierdut sprijinul îndepărtatului, dar influentului patriarh al Constantinopolului şi a devenit tot mai dependentă de marele cneaz al Moscovei. Din acel moment, mitropolitul avea să fie ales de episcopi, dar confirmat de marele cneaz. Sinodul din 1459 a recunoscut în mod special acest drept conducătorului moscovit, al cărui prestigiu era în mod natural accentuat de prerogativa sa.

Pe de altă parte, „apostazia" Constantinopolului prin acceptarea unirii de la Florenţa a făcut Biserica Rusă mai conştientă de sine ca fiind unica apărătoare a credinţei ortodoxe. Căderea Constantinopolului a fost considerată de Iona şi de contemporanii săi ca o pedeapsă divină pentru această „apostazie" şi i-a convins pe ruşi că atitudinea lor faţă de unirea cu latinii „eretici" s-a bucurat de aprobarea divină. Victoria definitivă a lui Vasili al II-lea asupra lui Şemiaka precum şi moartea celui din urmă au fost interpretate ca răsplata divină pentru atitudinea neclintită a marelui cneaz în probleme de credinţă. Toate acestea i-au confirmat Bisericii Ruse că avea dreptate în a avea o atitudine plină de suspiciune faţă de toate influenţele ce pătrundeau în estul Rusiei, fie din Apusul latin, fie din Răsăritul grec, atitudine ce făcea ca izolarea ei spirituală să fie completă. Marele principe a fost considerat în curând apărătorul ortodoxiei şi astfel el îşi asuma, într-un fel, rolul împăratului din Constantinopol în timp ce animozitatea politică dintre Polonia-Lituania şi Moscova accentua şi mai mult sentimentele anti-latine. Astfel se pregătea stadiul final al conducerii politice şi religioase a Moscovei, atins sub Ivan al III-lea, Vasili al III-lea şi Ivan al IV-lea. Toate acestea aveau să dea naştere la doctrina „Noii Rome", care a devenit atât de influentă în gândirea rusă: prima fusese Roma însăşi, care era cuprinsă de desfrâu; a doua era reprezentată de Bizanţ, care trădase ortodoxia; a treia era Moscova, iar a patra nu putea exista.[9]

Ivan al III-lea (1462-1505) a fost marele cneaz care a consolidat bazele statului moscovit,[10] dar şi-a asigurat şi poziţia dominantă în estul Rusiei, făcându-şi cunoscută puterea tot mai mare la toate curţile Europei. Vasili al II-lea, în dorinţa de a asigura succesiunea fiului său, îl luase alături de el pe Ivan, încă din copilărie, la conducerea problemelor militare şi politice. Nenorocirile îndurate de tatăl său au întărit caracterul lui Ivan şi l-au determinat să-şi ia toate măsurile împotriva repetării unor astfel de situaţii. El era plin de energie fizică, conştient de poziţia înaltă pe care marele cneaz o ocupa în stat şi hotărât să-şi păstreze şi să-şi consolideze puterea autocratică.

Avea talent de om de stat, era răbdător şi iscusit în negocieri şi prefera să-şi atingă scopurile fără să recurgă la război.

În estul Rusiei, patru cneji se mai bucurau încă de o oarecare independenţă – cei din Iaroslav, Rostov, Tver şi Riazan. Existau, de asemenea, cinci proprietăţi exclusive, dintre care patru fuseseră oferite de Vasili al II-lea fraţilor lui Ivan şi al cincilea, acela de Vereja, se afla în posesia cneazului Mihail, fiul lui Andrei. Novgorodul, ale cărui drepturi şi posesiuni fusesră diminuate, era încă puternic şi hotărât să-şi apere restul de independenţă. Oraşul-republică Pskov era însă mai loial marelui cneaz.

Ivan al III-lea şi-a concentrat mai întâi atenţia asupra lichidării potenţialilor săi adversari din estul Rusiei. În 1463, cneazul de Iaroslav s-a supus Moscovei, fiind urmat în 1474 de cneazul de Rostov. În 1465, cnezatul Vereja şi-a pierdut independenţa datorită unor manevre viclene. Ivan a adoptat metode similare împotriva fraţilor săi. Când fratele său Iuri a murit în 1472, el i-a ocupat pur şi simplu proprietăţile, încălcând vechiul principiu conform căruia acestea trebuiau împărţite între fraţii rămaşi în viaţă. El a moştenit proprietăţile fratelui său mai tânăr, dar Boris de Volokolamsk şi Andrei de Uglici[11] au încheiat o alianţă şi s-au revoltat împotriva lui Ivan. O nouă invazie tătară l-a forţat pe Ivan să încheie pacea cu fraţii săi, dar în 1491, uitându-şi promisiunile consfinţite prin jurământ, Ivan i-a arestat pe Andrei şi pe fiii săi lăsându-i să moară în închisoare. Nici măcar intervenţia mitropolitului în favoarea lor nu l-a impresionat pe marele cneaz. De data aceasta, el a recunosut public că încerca să evite orice pericol pentru sine sau pentru succesorii săi din partea oricărui alt membru al dinastiei. Boris a fost lăsat în pace, căci el nu mai constituia un pericol. Înainte de moartea lui Ivan, jumătate din principatul lui Boris fusese cedat marelui cneaz de către nepotul său.

Bătălia pentru Novgorod a durat mai mult.[12] În oraşul-republică, marele cneaz era susţinut de o partidă pro-moscovită, care avea mulţi aderenţi din clasa celor săraci. La începutul domniei lui Ivan, totuşi, o partidă pro-lituaniană puternică domina politica republicii. Drept rezultat, fratele principelui kievean a fost chemat la Novgorod pentru a deveni principele şi protectorul oraşului. Partida moscovită a devenit totuşi mai puternică atunci când Teofil (Feofil), candidatul Moscovei, a fost învestit arhiepiscop de Novgorod.

Impresionaţi de înfrângerea cavalerilor teutoni în 1466 şi de supunerea acestora faţă de polonezi, cei din Novgorod au încheiat un acord formal cu regele Cazimir. Când Ivan a aflat aceste veşti, a invadat imediat republica (1471), înainte ca regele polonez să poată face ceva pentru a-şi proteja noii aliaţi. Cei din Novgorod au fost învinşi şi au fost nevoiţi să plătească o mare sumă de bani învingătorului, să cedeze părţi importante din teritoriul lor şi să renunţe la alianţa lor cu Polonia-Lituania. Din acel moment, Ivan al III-lea a început să acţioneze ca un judecător suprem în Novgorod. Când o nouă revoltă a izbucnit în oraş în 1477, marele cneaz a pornit din nou împotriva oraşului şi l-a forţat să capituleze. Ivan al III-lea şi-a definit suzeranitatea faţă de Novgorod în termeni fermi, a desfiinţat ultimele vestigii ale

instituţiilor sale democratice şi autonome şi, pentru a simboliza noul statut al oraşului, a luat cu sine clopotul care-i chema înainte pe cetăţenii oraşului la *veče* – adunarea oraşului.

A fost greu pentru cei din Novgorod să se împace cu pierderea vechilor lor drepturi. Pentru a împiedica repetarea evenimentelor anterioare, Ivan al III-lea a ocupat oraşul, a înecat în sânge o nouă încercare de revoltă şi a deportat o sută de familii aristocratice. Noi încercări de revoltă au provocat noi măsuri la fel de crude. Peste şapte mii de cetăţeni şi comercianţi au fost strămutaţi cu forţa, în locul lor venind alţii din Moscova şi alte oraşe. Această ultimă măsură, dusă la îndeplinire până în 1488, a frânt până la urmă spiritul independent al oraşului şi i-a cauzat declinul economic. Fabrica hanseatică a fost închisă în 1494.[13] Novgorodul şi marele său teritoriu colonial au fost definitiv înglobate în statul moscovit.

În campania sa împotriva Novgorodului, Ivan al III-lea a fost susţinut de Mihail de Tver.[14] Acesta a înţeles prea târziu că ajutându-l pe Ivan să învingă Novgorodul contribuia la întărirea puterii Moscovei şi renunţa, în acelaşi timp, la un aliat important. Ideile de independenţă şi pretenţiile de hegemonie în estul Rusiei, atât de puternice în Tver şi înainte, s-au manifestat din nou în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea. Ele sunt reflectate în *Cronica din Tver*, scrisă în 1455.[15] Cronicarul prezintă oraşul Tver ca pe un centru al evenimentelor din estul Rusiei şi atacă Moscova, susţinând că marele cneaz de Moscova nu avea nici un drept să pozeze în apărător al ortodoxiei. Acest rol trebuia atribuit marelui cneaz de Tver. El pretinde că sfârşitul Bizanţului nu a schimbat în nici un fel situaţia în cadrul Bisericii Ortodoxe, o dată ce patriarhul de Constantinopol se mai afla încă în oraş. Astfel, patriarhul şi nu mitropolitul Moscovei era adevăratul conducător al ortodocşilor.

Era prea târziu pentru Tver să pretindă un astfel de rol în estul Rusiei. Mulţi boieri plecau din serviciul marelui cneaz de Tver văzând că au şanse mai mari la Moscova. Alarmat de puterea tot mai mare a Moscovei, la care contribuise el însuşi, Mihail a încheiat o alianţă cu regele Cazimir. Războiul care a urmat între Mihail şi Ivan a demonstrat slăbiciunea oraşului Tver şi situaţia disperată în care se afla Mihail. Boierii lui îl părăseau în număr mare şi oraşul rămăsese lipsit de apărare. Din Polonia-Lituania nu a sosit nici un ajutor şi, în 1485, Tver a fost anexat Moscovei în timp ce ultimul său mare cneaz şi-a găsit refugiul în Lituania.

Cnejii de Riazan nu l-au urmat pe Mihail de Tver şi au rămas vasali loiali ai Moscovei. Ivan al III-lea a moştenit oraşul Riazan de la unul din nepoţii săi şi s-a comportat ca un suveran şi în restul cnezatului. Ivan a fost mulţumit cu acest rezultat, lăsând înglobarea întregului cnezat de către Moscova succesorului său. Astfel, cu excepţia regiunii Seversk, aflată încă sub dominaţia lituaniană, aproape tot nordul şi nord-estul Rusiei a fost unit sub conducerea Moscovei.

Pentru continuarea expansiunii spre est, o importanţă deosebită trebuie acordată noilor achiziţii teritoriale de dincolo de regiunea Perm. Pentru a opri incursiunile triburilor mongole în teritoriul moscovit, cneazul Teodor (Fedor) Kurbski a pătruns

prin Urali în Siberia, în 1483, ajungând până la râurile Irtâş şi Obi, iar în 1499 acest succes a fost extins considerabil.

Pentru prima dată Moscova se putea gândi la o expansiune în cnezatele ruse din sud şi vest, care fuseseră înglobate de Lituania. Cazimir, regele Poloniei şi Lituaniei, nu a reuşit să oprească avântul Moscovei. El a fost ocupat ani de zile cu războiul împotriva cavalerilor teutoni, până când Pacea de la Toruń, din 1466, a consfinţit suveranitatea Poloniei în Danzig, Pomerania, Chełmno şi vestul Prusiei şi suzeranitatea în Prusia răsăriteană, păstrată încă de ordin ca stat vasal.

Având în vedere vechea ameninţare reprezentată de ordin pentru Novgorod şi Pskov, nu era de mirare că Novgorodul căuta ajutor acum în Polonia-Lituania. Dar în ciuda prestigiului său, Cazimir a fost obligat să neglijeze frontierele nord-estice ale Lituaniei din cauza ambiţiilor dinastice Jagiellone în Ungaria şi Boemia.

La moartea lui George de Poděbrady, regele Boemiei, în 1471, Cazimir a susţinut candidatura propriului său fiu, Vladislav, la tronul Boemiei, împotriva pretenţiilor regelui Matia Corvin al Ungariei. Războiul rezultat a ţinut forţele poloneze angajate în timp ce Ivan al III-lea învingea Novgorodul. Matia Corvin a susţinut rezistenţa Ordinului Cavalerilor Teutoni şi, abia după ce Cazimir a fost de acord, în 1478, să renunţe la Moravia, Silezia şi Lusaţia în favoarea lui Matia Corvin, în timp ce Vladislav păstra Boemia, marele maestru a fost forţat să se declare vasalul regelui polonez. La moartea lui Matia Corvin în 1492, Vladislav a unit din nou teritoriile ceh şi a obţinut şi coroana ungară.[16]

Casa de Habsburg privea cu invidie expansiunea Jagiellonilor în Europa centrală. Împăratul Frederic al III-lea (1440-1493) şi fiul său, Maximilian I (1493-1519) pretindeau ei înşişi coroanele Boemiei şi Ungariei.[17] Toate acestea explică de ce Novgorodul şi cnezul din Tver au aşteptat în zadar ajutorul polonez în timp ce Ivan al III-lea reuşea să-şi câştige un aliat împotriva Poloniei în persoana împăratului.

Tot ce a încercat Cazimir să facă pentru a ajuta Novgorodul a fost încheierea unei alianţe cu hanul Hoardei de Aur[18] împotriva lui Ivan. Dar calculele lui s-au dovedit din nou greşite, căci Hoarda de Aur pierduse mult din puterea ei de altădată. De la începutul secolului al XV-lea, imperiul ei a început să se dezintegreze. În cele din urmă, s-a împărţit în trei hanate principale: Kazan, Hoarda de Aur şi Crimeea. Această dezintegrare a imperiului mongol a determinat mulţi nobili tătari, împreună cu suitele lor, să intre în serviciul Moscovei. Ivan al III-lea, continuând politica tatălui său, i-a primit cu bunăvoinţă şi detaşamentele tătare au jucat un rol important în campaniile sale militare. El a fost destul de iscusit încât să folosească serviciile nobililor tătari în relaţiile diplomatice iniţiate de el cu vecinii de la răsărit ai Hoardei de Aur. Astfel, a reuşit să-l izoleze pe hanul Ahmed, care plănuia încă să readucă Moscova la vechiul ei stadiu de vasal mongol. Rivalitatea dintre el şi hanul Crimeei l-a împiedicat totuşi să-şi atingă scopul.

Cu ajutorul unui alt principe tătar, Kasim, pe care Vasili al II-lea îl atrăsese de partea sa, Ivan a făcut o încercare îndrăzneaţă – aceea de a obţine controlul asupra

hanatului Kazan. El a reuşit să-l oblige pe han să accepte suzeranitatea formală a Moscovei. În 1474, Ivan al III-lea a câştigat un mare succes, reuşind o alianţă cu Mengli Ghirai, hanul Crimeei, al cărui tată fusese aliatul lui Cazimir. Situaţia se schimbase însă şi hanul i-a promis sprijinul său lui Ivan în cazul unui atac polonez. Această alianţă a avut o mare valoare pentru Ivan chiar şi după 1475, când turcii au cucerit Crimeea şi Mengli Ghirai a devenit vasalul lor.

Astfel, Ivan avea o poziţie destul de bună în 1480 când Ahmed, hanul Hoardei de Aur, a pornit cu armata sa împotriva Moscovei, ca aliat al lui Cazimir. Armatele s-au întâlnit la graniţa dintre Lituania şi statul moscovit, dar nici una nu îndrăznea să înceapă lupta. Ivan, nefiind prea sigur de sine, ezita, iar hanul aştepta trupele lituaniene, care totuşi nu au apărut. Un atac îndrăzneţ al vasalilor tătari ai lui Ivan în stepele de lângă Sarai l-au forţat pe han să se retragă. Suzeranitatea Hoardei de Aur asupra Rusiei, care devenise în ultimele decade literă de lege, a luat astfel definitiv sfârşit în 1480.

Cu ajutorul aliatului său din Crimeea, Ivan al III-lea a reuşit să-l instaleze ca han de Kazan pe Mehmed-Amin (Muhammad-Emin), care a jurat credinţă Moscovei (1487). Curând după aceea, moscoviţii şi cei din Crimeea au pornit împotriva rămăşiţelor Hoardei de Aur. Fiii lui Ahmed şi-au pierdut viaţa luptând împotriva Crimeii şi, în 1502, Hoarda de Aur, complet dezmembrată, a dispărut definitiv. Astfel, politica lui Ivan al III-lea în est a înregistrat un succes neaşteptat, în timp ce Polonia şi Lituania şi-au pierdut aliatul din est căci hanatul Astrahanului, creat pe ruinele Hoardei de Aur, era prea slab pentru a fi periculos pentru Moscova.

Prestigiul crescând al Moscovei a creat o impresie puternică printre principii din sudul şi vestul Rusiei. Diferenţele religioase şi politice subminau loialitatea populaţiei ruse faţă de Cazimir, care unificase pe propriile sale teritorii administraţia poloneză şi lituaniană. Propaganda catolică în rândurile populaţiei ortodoxe a început să crească în timpul lui Cazimir şi cei ce se opuneau unirii cu latinii îl priveau pe marele cneaz al Moscovei ca pe un apărător al ortodoxiei. Cazimir a fost nevoit să facă anumite concesii supuşilor săi ortodocşi. În 1432 el a acceptat ca nobilii ortodocşi să fie numiţi în funcţii înalte ale statului, iar în 1440 cneazul Alexandru, o rudă a lui Vasili al III-lea, a fost numit guvernator al Kievului. Cu toate acestea, mulţi cneji din sudul Rusiei au ieşit din serviciul lui Cazimir şi, împreună cu ai lor *votčiny* – boieri şi servitori, au trecut în serviciul Moscovei. Separatismul a început să se manifeste tot mai puternic printre nobilii lituanieni şi cei din sudul şi vestul Rusiei. Când Cazimir le-a refuzat cererea ca unul din fiii săi să devină duce de Lituania, a izbucnit o revoltă sub conducerea cneazului Mihail, care fusese pentru scurtă vreme cneaz de Novgorod şi care fusese refuzat de Cazimir când voise să se stabilească la Kiev. Ar fi putut exista unele legături între conducătorii conspiraţiei şi Moscova. Mihail a fost executat de Cazimir, dar mulţi nobili din sudul Rusiei s-au alăturat Moscovei. Ivan al III-lea pare să fi răzbunat execuţia lui Mihail lăsându-i pe aliaţii săi, tătarii din Crimeea, să atace Kievul (1482). Hanul i-a trimis lui Ivan vasele sacre prădate de războinicii săi din bisericile kievene.

Ivan al III-lea, care încercase în propriul său regat să anuleze vechile privilegii ale boierilor de a alege liberi în serviciul cărui principe voiau să se afle, a apărat acest drept în cazul principilor lituanieni care se alăturau Moscovei. Cazimir, prins de evenimentele din Europa centrală şi stânjenit în acţiunile sale de capriciile dietei aristocratice poloneze, nu avea cum să pună capăt acestor dezertări. Situaţia a devenit şi mai dificilă pentru Polonia când uniunea dintre Polonia şi Lituania a fost dizolvată după moartea lui Cazimir, în 1492. Lituanienii l-au ales pe fiul său, Alexandru, mare duce, iar dieta poloneză i-a oferit coroana poloneză celuilalt fiu al său, Ioan Albert (Olbracht) (1492-1501). Ivan a profitat de această ocazie pentru a ataca direct. Incapabili să reziste, lituanienii au propus o căsătorie între fiica lui Ivan, Elena, şi ducele lor, Alexandru. Acesta a trebuit să-i cedeze lui Ivan (1494) teritoriile acelor cneji care se alăturaseră Moscovei şi oraşul Viasma.

Din nefericire pentru Alexandru, zelul sfetnicilor săi în probleme ecleziastice a stricat totul şi i-a oferit Moscovei o nouă şansă de a poza în apărător al ortodoxiei. Sub influenţa catolicilor fervenţi, Alexandru a încercat să refacă unirea de la Florenţa şi a început să-i alunge pe boierii moscoviţi din suita Elenei. Exodul boierilor ortodocşi – sau schimbarea credinţei lor, după vechiul obicei rusesc – a reînceput şi a dus la un nou război cu Lituania în 1500. Ivan al III-lea a pozat în apărător al ortodoxiei şi s-a plâns că fiicei sale i s-a interzis practicarea propriei religii, aşa cum i se promisese prin contractul de căsătorie – pretenţie care nu pare să fi fost cu totul îndreptăţită. Polonezii au fost salvaţi de armata vasalului lor, marele maestru al Ordinului Cavalerilor Teutoni dar, prin tratatul de pace încheiat în 1503, Alexandru, acum şi rege al Poloniei (1501-1506) a trebuit să-i cedeze lui Ivan toate teritoriile aparţinând cnejilor care se alăturaseră Moscovei. Posesiunile lui Ivan în vest crescuseră considerabil, căci teritoriul obţinut de el consta în nouăsprezece oraşe şi şaptezeci de districte. Acesta includea cnezatele Cernigov şi Briansk şi unele părţi din cnezatele Smolensk şi Vitebsk.

În lupta sa cu Lituania, Ivan a evidenţiat pentru prima dată faptul că el considera o datorie a marilor cneji ai Moscovei unificarea tuturor cnezatelor care aparţinuseră cândva statului kievean. Semnând tratatul din 1494, Ivan al III-lea s-a autonumit „conducător al întregii Rusii", spre neplăcerea polonezilor şi lituanienilor, care erau perfect conştienţi de implicaţiile acestui fapt.[19]

Problemele cu tătarii şi lituanienii erau principalele preocupări ale lui Ivan şi el nu era deloc interesat de alte probleme internaţionale care-i preocupau pe alţi conducători ai Europei timpului său. Expansiunea turcească în Bazinul Dunării era un pericol crescând pentru Europa centrală şi pentru creştinătate, iar papalitatea îi îndemna continuu pe conducătorii creştini să organizeze cruciade pentru a pune capăt înaintării turceşti, a-i elibera pe creştinii din Balcani şi a recuceri Constantinopolul. Descoperirea unui mare stat creştin în est, dincolo de graniţele Poloniei şi Lituaniei, i-a sugerat papei Paul al II-lea ideea de a-l câştiga pe conducătorul acestuia de partea sa în acţiunea pioasă de a-i elibera pe creştinii

greci şi din Balcani de jugul turcesc. La Roma, sub protecţia papei locuia Zoe Paleolog, fiica lui Toma, ultimul despot grec al Mistrei şi nepoata ultimului împărat bizantin, Constantin al XI-lea. Toma, care se refugiase la Roma după cucerirea teritoriilor sale de către turci, o lăsase pe fiica sa sub protecţia papei. Ivan al III-lea era văduv din 1467 şi îşi căuta o nouă soţie. Astfel, nepoata împăratului bizantin părea cea mai potrivită pentru a deveni mare principesă cu atât mai mult cu cât o astfel de căsătorie ar fi mărit prestigiul Moscovei nu numai în Rusia, ci şi în Europa de apus. Cum Zoe fusese educată în spiritul unirii de la Florenţa, papa spera ca prin intermediul ei să-l atragă pe Ivan de partea unificării Bisericii. Negocierile, începute de învăţatul cardinal grec Bessarion, au avut un rezultat fericit şi Zoe, care şi-a schimbat numele în Sofia, a devenit soţia lui Ivan.

Ea a fost însoţită la Moscova de un legat papal, de arhitecţi italieni şi de câţiva greci. Speranţele papei s-au dovedit totuşi zadarnice. Nu exista nici un interes la Moscova pentru reunirea celor două biserici, aşa cum a demonstrat şi un incident petrecut cu puţin înainte de sosirea Sofiei la Moscova. Când a auzit că legatul papal dispusese să fie purtată crucea latină înaintea cortegiului matrimonial, Filip, mitropolitul Moscovei, a declarat deschis că el va pleca din oraş dacă blestematul simbol latin va trece de porţile oraşului. Astfel, legatul papal a trebuit să renunţe la cruce şi Ivan însuşi nu a avut decât răspunsuri politicoase la îndemnurile acestuia de a se alătura ideii unificării. Sofia însăşi a pus capăt temerilor mitropolitului pentru că, deşi educată ca o catolică, în Rusia ea a preferat să fie soţia apărătorului ortodoxiei.

Ivan şi-a exploatat la maximum căsătoria pentru a-şi consolida prestigiul. El a introdus schimbări importante în ceremonialul de curte în funcţie de modelul bizantin şi de obiceiurile curţilor apusene. A adoptat blazonul împăraţilor bizantini – vulturul bicefal, care a rămas un simbol pentru ruşi până în 1917, când a fost înlocuit cu secera şi ciocanul. Deşi dorea să fie lăudat ca un apărător al ortodoxiei, Ivan nu era totuşi deloc interesat de moştenirea politică bizantină sau de un posibil război cu turcii. Aliatul său, hanul Crimeei, era vasal turc, iar turcii constituiau un pericol mai mult pentru inamicii săi lituanieni şi polonezi decât pentru el însuşi. În plus, el era protejat împotriva unui eventual atac turcesc de voievodul moldovean, Ştefan cel Mare, a cărui fiică se căsătorise cu Dmitri, fiul lui Ivan. În relaţiile sale diplomatice cu Occidentul, Ivan s-a concentrat în mod realist asupra uniunii polono-lituaniene şi asupra apărării ieşirilor la Marea Baltică. Acesta a fost principalul scop al negocierilor sale cu Habsburgii şi cu Danemarca. O alianţă a fost încheiată cu Danemarca ca un mijloc de protecţie împotriva Suediei, care începuse să manifeste un interes tot mai mare faţă de regiunile baltice.

Fiul lui Ivan, Vasili al III-lea (1505-1533), a urmărit aceeaşi politică realistă ca şi tatăl său. El a desăvârşit planurile tatălui său de unificare a estului Rusiei sub conducerea Moscovei prin anexarea Pskovului (1510) şi Riazanului (1517). Deşi hanul Crimeei renunţase la alianţa cu succesorul lui Ivan şi-şi începuse invaziile

devastatoare în teritoriile ruse, Vasili al III-lea nu şi-a schimbat atitudinea faţă de Turcia, sub a cărei suzeranitate se afla Crimeea. În 1519, marele maestru al Ordinului Cavalerilor Teutoni l-a informat pe Vasili al III-lea, prin trimisul său, că papa avea de gând să formeze o ligă anti-turcească şi îl invita pe marele principe să adere la ea şi, de asemenea, la reunirea celor două biserici. Papa era gata să-l încoroneze, în eventualitatea că accepta, „ţar creştin, prea-nobil şi invincibil al întregii Rusii". Marele maestru a adăugat la acest mesaj propria sa speranţă că Vasili al III-lea „va lupta pentru moştenirea sa bizantină". Totuşi, marele cneaz nu a catadicsit să răspundă la această invitaţie.

ε. Eforturile Habsburgilor de a-i capta interesul marelui cneaz faţă de proiectata ligă anti-turcească au rămas şi ele zadarnice. Trimisul lor, Sigismund von Herberstein,[20] a mers de două ori la Moscova din partea împăraţilor Maximilian şi Carol al V-lea, dar toată elocvenţa sa a fost în van. Moscova refuza cu încăpăţânare să privească, în politica sa externă, dincolo de sudul şi vestul Rusiei, încă aflate sub stăpânire poloneză şi lituaniană.

La început, Vasili al III-lea a sperat să poată anexa aceste provincii cu ajutorul surorii sale, Elena, după moartea soţului ei, Alexandru. Totuşi, Sigismund, fratele lui Alexandru, a devenit conducătorul Poloniei şi Lituaniei (1506-1548) şi Vasili a trebuit să facă apel la arme. A fost ajutat în atacul său de Mihail Glinski, un potentat nemulţumit, tătar de origine, care venise la Moscova şi participa la formarea unei alianţe anti-poloneze între Moscova, Ordinul Cavalerilor Teutoni şi împărat. Războiul a durat ani de zile. Deşi Polonia a fost sprijinită de hanul Crimeei şi alianţa plănuită de Glinski nu s-a materializat, prin armistiţiul încheiat cu regele polonez în 1522, Vasili al III-lea a reuşit să păstreze oraşul Smolensk,[21] anexat în 1514.

Problemele apărute în est în hanatul vasal Kazan l-au determinat pe Vasili al III-lea să încheie campania sa în Polonia. Vasalul rus din Kazan a fost brusc înlocuit cu fratele hanului Crimeii (1521) şi ambii hani au pornit împotriva Moscovei, care a fost încă o dată în mare pericol de a fi cucerită de tătari. Pericolul a fost ocolit, dar Vasili al III-lea a înţeles că trebuie să acorde mai multă atenţie ameninţării venite din Crimeea. El şi-a stabilit o linie de apărare pe malul râului Oka şi apoi şi-a condus armatele de trei ori împotriva Kazanului. În 1531 a reuşit să cucerească oraşul şi să stabilească acolo un han ales de el. Deşi nu a avut la fel de mult succes ca şi tatăl său, Vasili al III-lea a urmat totuşi liniile principale ale politicii acestuia.

Vasili al III-lea şi-a datorat succesul reorganizării vieţii politice şi sociale a statului moscovit întreprinse de tatăl său.[22] Perioada în care fiul lui Vasili al III-lea, Ivan al IV-lea (1533-1584), a fost minor a demonstrat din plin baza solidă a dezvoltării Moscovei, stabilită de Ivan al III-lea. Când Vasili al III-lea a murit, Ivan avea doar trei ani şi mama sa, Elena, a devenit regentă. Exista pericolul ca statul rus să urmeze aceeaşi cale care dusese Polonia în pragul ruinei. Boierii au început să ceară tot mai multe drepturi în guvernarea statului. Familiile de boieri Şuiski şi Belski luptau

pentru obținerea regenței. Când Ivan avea opt ani, el și-a pierdut și mama, care a fost, se pare, otrăvită de boieri. Familia Șuiski a neglijat educația băiatului și nu și-a ascuns intențiile de a-l înlocui pe moștenitorul dinastiei Rurik printr-un principe din neamul lor.

Cu toate acestea, mecanismul guvernării pornit de Ivan al III-lea a continuat să funcționeze și din nou Biserica Rusă a salvat dinastia Rurik și regimul autocratic.

Doi mitropoliți, Daniil și Ioasaf, au fost numiți de familia Șuiski și destituiți atunci când și-au arătat hotărârea de a zădărnici planurile boierilor. Totuși, în 1524, Macarie, unul dintre cei mai energici și mai vestiți prelați moscoviți, a devenit mitropolit și, după o luptă de cinci ani, a reușit în 1547 să-l proclame pe Ivan al IV-lea major. Inteligentul preot Silvestru a fost numit tutore al lui Ivan până în anul 1553.

Guvernarea tânărului conducător[23] a continuat să dezvolte sistemul militar-senioriał introdus de Ivan al III-lea și care contribuise considerabil la consolidarea puterii politice a Moscovei. În 1550 a fost înființat un regiment special de gardă, format din o mie de fii de boieri. Membrii săi au primit pământuri în apropierea capitalei, obligația lor fiind să se afle oricând la dispoziția țarului. De asemenea, a fost modernizată armata cu ajutorul specialiștilor străini. Se spune că tânărul conducător avea la dispoziția sa 150 de tunuri atunci când și-a început campania militară din Kazan.

Hanatul din Kazan continua să blocheze înaintarea Rusiei pe Volga mijlocie, deși predecesorii lui Ivan al IV-lea încercaseră în câteva rânduri să-l cucerească. Campania pregătită în timpul lui Ivan al IV-lea era considerată un fel de cruciadă împotriva necredincioșilor. În 1552, armata lui Ivan, datorită unei noi tehnici de asediu al orașelor, a reușit să facă să se clatine acest bastion și a ocupat întregul hanat. Noi pământuri le erau astfel deschise coloniștilor ruși. În anii următori, armata lui Ivan și-a croit drum în josul Volgăi și în 1556 hanatul Astrahanului a ajuns și el în mâinile rușilor. Astfel, fluviul Volga și accesul liber la Marea Caspică aveau să faciliteze comerțul rus. S-a ajuns chiar și în Caucaz și s-a ridicat o fortăreață pe malul râului Terek.

Era o mare victorie. Ivan al IV-lea a fost comparat cu marii eroi ruși – Aleksandr Nevski, Dmitri Donskoi și Sfântul Vladimir. Lumea musulmană era impresionată și forțată se se retragă. Moscova, ce se temea continuu, mai înainte, de vreun atac venit dinspre centrul Asiei, începuse acum ofensiva. Aceasta a fost încoronată de cucerirea hanatului Siberiei, realizată de familia Stroganov, cu binecuvântarea țarului. Stroganovii, pionieri și comercianți bogați din aceste părți ale lumii, au angajat un detașament de cazaci condus de hatmanul lor, T. Ermak, și în 1582 a fost dusă la bun sfârșit prima fază a cuceririi Siberiei, ce a culminat cu crearea orașului Tobolsk în 1587.[24]

Ivan al IV-lea a fost un începător de drumuri și în alte sectoare ale evoluției Rusiei. Încă de la începutul domniei sale, el a înțeles cât de important ar fi pentru Moscova să aibă acces liber la Marea Baltică, să reînnoiască vechile tradiții

comerciale din Novgorod şi să stabilească legături comerciale directe cu ţările Europei occidentale şi nu prin intermediul Ligii Hanseatice. El a înţeles şi că accesul liber la Marea Baltică i-ar facilita Moscovei relaţii politice mai strânse cu puterile occidentale şi ar ajuta astfel acest stat în continuă dezvoltare să obţină mai mulţi specialişti din vest, de care avea tot mai mult nevoie.

Până în acel moment, doar Anglia reuşise să stabilească relaţii comerciale directe cu Rusia, prin Marea Albă şi portul Arhanghelsk, evitând astfel intermedierea Ligii Hanseatice.[25]

Negustorii englezi căutau o cale directă spre Asia centrală şi au profitat de cucerirea Kazanului şi Astrahanului de către ruşi, care le garantau comerţul liber de orice taxe. Portul Arhanghelsk avea totuşi dezavantajul că nu putea fi folosit decât în scurtul sezon de vară.

Ivan al IV-lea şi-a îndreptat deci privirile spre Marea Baltică, hotărât să cucerească întreaga Livonie, cu Narva, Reval şi Riga. În mintea sa, această cucerire făcea parte din programul moscovit de unificare a tuturor teritoriilor ruseşti în jurul Moscovei. Ne fusese oare Dorpat (Iuriev) înfiinţat de cneazul Iaroslav al Kievului şi nu făcea această regiune parte din patrimoniul casei Rurik?

După pregătiri militare minuţioase, Ivan al IV-lea şi-a început campania în regiunile baltice în 1558. Momentul părea foarte favorabil Moscovei. Ordinul Livonian, care controla ţara, se afla într-o stare de decadenţă, iar rivalitatea dintre marele maestru al ordinului şi arhiepiscopul de Riga micşorase forţa militară a amândurora. Toate acestea i-au ajutat pe moscoviţi să înregistreze un succes răsunător încă din primii ani ai războiului. Fortăreţele livone nu au putut rezista artileriei lui Ivan. Narva a fost cucerită, Dorpat a trebuit să se predea şi Reval a fost asediat.[26]

Capturarea Narvei a fost foarte importantă pentru Ivan şi el a făcut toate eforturile pentru a cuceri simpatia orăşenilor. Ţelul său era însă cucerirea Revalului şi a Rigăi. Victoriile ruseşti au grăbit dezintegrarea ordinului, culminând cu secularizarea pământurilor sale şi ale arhiepiscopiei de Riga. Aceasta a fost însă o ocazie pentru vecinii Livoniei să intervină. Estonia şi Revalul au recunoscut suveranitatea suedeză, Livonia pe aceea a uniunii polono-lituaniene, iar Danemarca a ocupat insula Oesel. În locul unui ordin dezorganizat, Moscova avea acum de înfruntat vecini puternici şi hotărâţi ai acestuia.

Armata rusă a fost obligată astfel să mai cedeze unele teritorii cucerite, Lituania fiindu-i cel mai periculos inamic. Ivan al IV-lea a decis atunci să atace Lituania în punctul ei cel mai vulnerabil. Preluând comanda armatei sale, ţarul a pornit împotriva Lituaniei şi, în 1563, a câştigat o mare victorie care i-a permis să ocupe importantul oraş Poloţk şi o mare parte a teritoriului lituanian până la Vilna. Noi probleme au început totuşi să apară pentru Moscova atunci când în 1569 Lituania a trebuit să accepte uniunea cu Polonia, astfel încât Moscova avea acum de înfruntat forţele combinate ale celor două ţări.

Pentru a-şi întări poziţia în Livonia, Ivan al IV-lea a decis să oprească asimilarea ţării cucerite în sensul modurilor de viaţă ruseşti şi să-i asigure acesteia autonomia.

Livonia a devenit regat şi aliatul lui Ivan, principele danez Magnus, a fost proclamat rege sub suzeranitatea Moscovei. În ciuda unor lupte câştigate în Livonia, Magnus nu a reuşit totuşi să cucerească Revalul, care era sprijinit de suedezi.

După stingerea dinastiei jagiellone, în 1572, a apărut deodată posibilitatea unei uniuni între Polonia, Lituania şi statul moscovit. O mare parte a nobilimii poloneze era de acord cu alegerea lui Ivan al IV-lea ca rege al uniunii polono-lituaniene. Arhiepiscopul de Gniezno, Uchański, sprijinea şi el candidatura lui Ivan, declarând că Polonia şi Rusia, două naţiuni slave, ar trebui să aibă un singur conducător.

Totuşi, diplomaţia franceză, turcă şi suedeză precum şi Habsburgii se opuneau realizării unui astfel de plan îndrăzneţ. În cele din urmă, Ivan al IV-lea şi-a irosit toate şansele prin atitudinea şi condiţiile sale. El insista să înglobeze Livonia ca o parte a statului moscovit, cerea ca Lituania să-i cedeze o mare parte din pământurile ruseşti, mai ales regiunea Kievului, şi pretindea ca el să fie ales rege separat de către Polonia şi Lituania şi să fie încoronat de un mitropolit ortodox. În plus, el nu a făcut nici un fel de concesii nobilimii poloneze, care reprezenta factorul hotărâtor în Polonia. Apoi, mai erau şi profundele diferenţe de religie şi orientare culturală. Astfel, candidatura lui Ivan la tronul polono-lituanian a fost un eşec total.

Ivan şi-a încheiat ofensiva în Livonia în 1575. Încrezător în succesul final, el se considera capabil de a-l lăsa deoparte pe Magnus şi, în 1577, a lansat cea mai mare campanie a sa pentru cucerirea întregii Livonii. El a ocupat întreaga ţară cu excepţia unor oraşe ca Riga, Treyden şi Dünamünde. Această campanie a consumat toate resursele financiare şi militare ale Moscovei şi atunci când noul rege polonez, energicul Ştefan Báthory (1575-1586), a atacat posesiunile moscovite, ţarului i-au lipsit mijloacele pentru a opri armatele polono-lituaniene. Poloţk a fost cucerit de polonezi. Magnus, care-i însoţise, a atacat regiunea Dorpatului, iar suedezii înaintau în Golful Finlandei. În 1580 a fost pierdut Velikie Luki şi în anul următor Báthory a atacat Pskov, a cărui garnizoană împreună cu cetăţenii s-au apărat eroic. Suedezii au cucerit Narva şi Ivan a primit veşti şi despre noi probleme în Kazan şi Astrahan.

Deprimat şi umilit de această întorsătură a situaţiei, Ivan s-a întors spre Roma, apelând la intervenţia papei. Acesta, sperând să-şi atingă ţelul său principal, unirea Bisericii Ruse cu Roma, l-a trimis pe iezuitul Possevino în Rusia. Prin intermediul lui s-a ajuns la un armistiţiu în 1582, urmat de încheierea păcii cu Polonia-Lituania şi Suedia. Ivan a trebuit să renunţe la toate cuceririle sale în Livonia şi Lituania, în timp ce suedezii au păstrat Estonia cu portul Narva.

Războaiele prelungite din regiunile baltice s-au dovedit extrem de împovărătoare pentru statul moscovit. Ivan a fost obligat să accelereze organizarea militar-seniorială introdusă de bunicul său pentru a-şi mări puterea militară, dar şi să extindă serviciul militar în rândurile boierilor, care-şi păstraseră până atunci domeniile ereditare (*votčiny*) fiind în acelaşi timp scutiţi de serviciul militar. Aceste măsuri şi însuşi caracterul lui Iavn i-au îndepărtat pe mulţi boieri de el şi unii au ieşit din serviciul său alăturându-se lituanienilor. Cel mai important dintre ei era Andrei Kurbski, cu

care Ivan coresponda regulat. Aceste dezertări au sporit ostilitatea lui Ivan faţă de clasa aristocratică şi l-au determinat să introducă o nouă instituţie – *opričnina* – îndreptată împotriva vechii nobilimi. Domeniile membrilor aristocraţiei au fost confiscate şi oferite aşa-numiţilor *opričniki*.[27] Întreaga reorganizare a vieţii sociale ruseşti a fost întreprinsă cu sălbăticie şi toate revoltele apărute nu au favorizat realizarea visurilor de expansiune ale lui Ivan.

Exista totuşi o trăsătură democratică în comportarea sa nemiloasă şi autocratică. Aceasta s-a manifestat în unele din proclamaţiile sale şi, mai ales, în 1564, când Ivan al IV-lea a părăsit Moscova împreună cu familia sa, anunţându-şi abdicarea de la tron pentru că nu mai putea tolera intrigile boierilor, pentru ale căror fapte el declara că poporul rus nu e deloc responsabil. El s-a întors la Moscova la chemarea orăşenilor şi şi-a continuat reformele sociale cu acordul poporului, manifestat la Adunarea din 1566 – considerată de istoricii ruşi ca un prim *Zemski Sobor* autentic – la care au fost invitaţi şi comercianţii.

În ciuda frământărilor sociale cauzate de politica autocratică şi antiboierească, statul moscovit a făcut progrese importante din multe puncte de vedere sub domnia lui Ivan al IV-lea. Un imens imperiu nou din est a fost adăugat domeniilor deja vaste ale Moscovei, izolarea faţă de Occident a luat sfârşit, au apărut comercianţi străini şi diplomaţi la curtea ţarului şi în oraşe şi pentru prima dată ambasadorii Moscovei au fost primiţi la mari curţi europene.

Multe misiuni diplomatice trimise la Moscova din Occident au avut ca scop atragerea noii şi marii puteri creştine într-o alianţă anti-turcească. Astfel, papii şi împăraţii – Frederic al III-lea şi Maximilian – subliniau moştenirea bizantină pe care Moscova o păstra şi sperau că marele conducător creştin îi va elibera pe creştinii ortodocşi din Balcani de jugul turcesc. Ei încercau să-i sugereze lui Ivan imaginea unui conducător al Moscovei ce cucerea Constantinopolul şi primea în acest centru al creştinătăţii din Răsărit omagiul supuşilor săi ortodocşi, dar şi al reprezentanţilor creştinătăţii occidentale – papa şi împăratul – care doreau să-l salute ca pe adevăratul împărat, succesorul conducătorilor din Bizanţ.

Dar Ivan al IV-lea nu a fost impresionat de ideea care-i inspira pe papi şi anume aceea că întreaga creştinătate ar trebui condusă de doi împăraţi, unul în Apus şi unul în Răsărit. El nu a subestimat puterea turcilor, sub a căror suveranitate se aflau teritoriile hanilor din Crimeea. În politica sa externă, Ivan al IV-lea a rămas credincios aceluiaşi program prudent şi realist ce devenise deja o tradiţie dinastică. În loc să organizeze expediţii la întâmplare împotriva Crimeei şi a turcilor, el s-a concentrat asupra coastelor Mării Baltice şi asupra câmpiilor întinse de dincolo de Volga şi de Urali, unde forţele ruseşti întâlneau o rezistenţă minimă. Promisiunea titlului imperial din partea occidentalilor nu însemna nimic pentru el. Considera că acest titlu îi aparţinea deja prin graţia divină, prin care atât el cât şi strămoşii lui deţineau suveranitatea. El a acceptat omagiul patriarhului din Constantinopol când acesta din urmă i-a recunoscut titlul de ţar, în 1561, dar a refuzat oferta patriarhului de a

veni la Moscova şi de a-l încorona din nou, declarându-se mulţumit cu încoronarea înfăptuită de mitropolitul Moscovei în 1547. El a refuzat chiar şi binecuvântarea trimisă de patriarh prin intermediul mitropolitului grec, sub pretextul că, pe când traversa Lituania, grecul sărutase cruci latine.

Această atitudine a lui Ivan al IV-lea este edificatoare. Ea demonstrează intenţia sa de a duce recentele evoluţii din istoria Moscovei până la ultimele lor consecinţe şi de a transforma Moscova, nu Constantinopolul, în centrul ortodoxiei. Chiar şi din acest punct de vedere, el urmărea paşii unei tradiţii dinastice deja inaugurate de înaintaşul său, Vasili I, care a dat ordinul îndrăzneţ de a omite numele împăratului bizantin din rugăciunile liturgice.

La această ultimă fază din evoluţia Moscovei s-a ajuns numai în timpul lui Fedor (Teodor) I (1584-1598), fiul lui Ivan al IV-lea, datorită unei manevre inteligente a lui Boris Godunov, regentul. După moartea unchiului lui Fedor, Nikita Romanov, Boris a guvernat în numele cumnatului său, incapabil să ţină frâiele guvernării. Profitând de vizita patriarhului din Constantinopol la Moscova, în căutare de subsidii, Boris a reuşit să obţină transformarea mitropoliei Moscovei în patriarhie (1589). Patru noi mitropolii au fost înfiinţate în Novgorod, Kazan, Rostov şi Krutica. Patriarhul a adoptat, ca distincţie specială, mitra albă care, după o legendă autohtonă, fusese trimisă de la Roma la Constantinopol şi de acolo ajunsese în Rusia. Visul lui Ivan al IV-lea se realizase, dar numai parţial. Patriarhii din Răsărit, care au convocat un conciliu în 1590 şi altul în 1593 în Constantinopol pentru a confirma noua patriarhie, i-au acordat patriarhului Moscovei doar locul al cincilea printre patriarhii răsăriteni, după Constantinopol, Alexandria, Antiohia şi Ierusalim.

Boris Godunov s-a dovedit un bun administrator şi un conducător capabil. El a reuşit să ţină sub control încercările vechii nobilimi de a-şi obţine influenţa anterioară în guvernare, a apărat frontiera sudică împotriva atacurilor tătare, construind un lanţ de fortificaţii, şi a continuat înaintarea spre Siberia.

Această evoluţie promiţătoare a fost, din nefericire, întreruptă de moartea ţarului fără a fi lăsat vreun moştenitor. Cum Ivan al IV-lea îşi ucisese fiul mai mare într-un atac de furie demenţă şi cum fiul său mai mic, Dmitri, murise într-un tragic accident în 1591, dinastia Rurik, care-şi începuse strălucita carieră moscovită în timpul lui Daniil şi Ivan Kalita, s-a stins brusc.

NOTE

1. G. Vernadsky, în cartea sa *The Mongols and Russia* (vezi bibl.), p. 316, susţine pe drept cuvânt că atacurile hanului nu puteau fi îndreptate împotriva oraşului Nijni Novgorod, aflat la confluenţa dintre Oka şi Volga, cum se crede în general.

2. B. Spuler, *Die Goldene Horde* (vezi bibl.), p. 165, crede că Ulugh Muhammad, când l-a eliberat pe Vasili al II-lea, a pierdut cea mai bună şansă de a subjuga complet Moscova.

G. Vernadsky (*The Mongols and Russia*, p. 319) susţine totuşi că hanul îşi cântărise bine toate şansele şi, înţelegând că puterea Moscovei era în creştere, a calculat corect că aceasta era cea mai bună decizie pe care o putea lua. Desigur, el nu a prevăzut posibila reacţie a fiului său, Mahmudek.

3. Cf. cap. al IX-lea.

4. PSRL, vol. VI, pp. 151-63.

5. *Ibid.*, vol. VIII, pp. 100-109.

6. Într-un pasaj din *Stepennaja Kniga* (*ibid.*, vol. XXI, 2, p. 462) iniţiativa lui Vasili e şi mai mult accentuată. „Toţi tăceau" spune compilatorul prezentându-i pe boieri şi pe episcopi ca şi când ar fi dormitat neglijându-şi îndatoririle. „Exista un singur om, plin de zel pentru Dumnezeu şi pentru adevărata sa Lege" – Vasili al II-lea. Acest pasaj pare să reflecte evoluţia ulterioară a ideii de ţar ca autocrat, aşa cum s-a manifestat sub domnia lui Ivan al IV-lea, în timpul căreia *Stepennaja Kniga* a fost scrisă. Într-un alt pasaj (*ibid.*, pp. 506-12), este prezentată o versiune prescurtată a *Cronicii Voskresenski*.

7. Pentru mai multe detalii, vezi M. Cherniavsky, „The Reception of the Council of Florence in Moscow", *Church History*, 24 (1955), pp. 347-59. Aici există şi o bună analiză a surselor ruseşti despre aceste evenimente. O trecere în revistă detaliată a literaturii cu privire la unirea de la Florenţa şi urmările ei în Rusia poate fi găsită în Hruševs'kyj, *Istorija Ukrainy Rusi*, vol. 5, pp. 508-618, 657-61. Punctul de vedere occidental asupra unificării şi a consecinţelor ei asupra Bisericii Ruse poate fi găsit în A. Ziegler, *Die Union des Konzils von Florenz* (vezi bibl.). Asupra Poloniei şi unirii vezi O. Halecki, *From Florence to Brest* (Roma, 1958), pp. 33-140.

8. Această scrisoare şi alte documente cu privire la afacerile ecleziastice ruse ale timpului sunt publicate în primul volum din *Pamjatniki drevne-russkago kanoničeskago prava* (St. Petersburg, 1908, Russk. Ist. Bibl. Vol. VI).

9. Pentru mai multe detalii, vezi infra, cap. al XV-lea.

10. Asupra reformei administraţiei moscovite şi a organizării militare şi sociale de către Ivan al III-lea, vezi infra cap. al XV-lea. Asupra politicii externe a Rusiei în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, vezi monografia lui K.V. Bazilevič, *Vnešnjaja politika russk. Centr. Gosudarstva. Vtoraja polovina XV veka* (Moscova, 1952). O scurtă dar folositoare relatare cu privire la politica lui Ivan al III-lea şi a lui Ivan al IV-lea faţă de Occident (Polonia, Lituania şi Livonia) poate fi găsită în studiul scris de Herta v. Ramm-Helmsing, *Die Moskauer Westpolitik Ivans* (vezi bibl.), pp. 61-69.

11. Există o scurtă monogrfie, prea puţin valoroasă din punct de vedere istoric despre Uglici şi principii săi scrisă de L.F. Solovev, *Kratkaja istorija goroda Ugliča* (St. Petersburg, 1895). Despre Andrei, vezi *ibid.*, p. 24.

12. O istorie completă a vechiului Novgorod nu a fost scrisă încă. Pe lângă operele generale de istorie a Rusiei, următoarele studii ne oferă mai multe detalii despre Novgorod: S. Solovev, *Ob otnošeniakh Novgoroda k velikim knjazjam* (Moscova, 1846); G.E. Kočin, *O dogovorakh Novgoroda s knjazjami* (Leningrad, 1939) publicat în *Učenye Zapiski* – Institutul Pedagogic, vol. 19; N.I. Kostomarov, *Severnorusskija narodopravstva vo vremena udelno-večevago uklada*, vol. II, Novgorod şi Pskov (St. Petersburg, 1863). Asupra dezvoltării statului moscovit în această perioadă, vezi mai ales A.E. Presnjakov, *Obrazovanie velikorusskago gosudarstva: Očerki po istorii XIII-XV stoletij* (Petrograd, 1918). Documente importante despre secolul al XIV-lea şi al XV-lea au fost editate de S.N. Valk, *Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova* (Moscova, 1949) şi publicate de Academia de Ştiinţe a URSS,

Institutul de Istorie, departamentul din Leningrad. O bibliografie completă, conținând sursele cu privire la istoria Novgorodului poate fi găsită în *ibid.*, pp. 338-44. Cea mai recentă publicație cu privire la Novgorod în secolul al XVI-lea, cu indicații bibliografice importante este: A.P. Pronštejn, *Velikij Novgorod v XVI veke* (Harkov, 1957). Aici este discutată controversa cu privire la încheierea tratatului din 1471 între Novgorod și Cazimir al Poloniei. Recent, A.A. Zimin, în „O khronologii dogovornykh gramot velikogo Novgoroda s knjazjami XIII-XV vv"., *Problemy Istočnikovedenija*, vol. 5 (1956), pp. 300-27, a acceptat teza conform căreia tratatul a fost doar un proiect al celor din Novgorod și realizarea sa a fost împiedicată de Ivan al III-lea, care își începuse deja invazia când începuse să se discute proiectul.

13. Cf. P. Johansen, „Novgorod und die Hanse", *Städtewesen und Bürgertum als geschichtl. Kräfte, Gedächtnisschrift F. Röhrig* (Lübeck, 1953), pp. 121-248. Cf. și studiile lui N.A. Kazakov cu același subiect din *Istoričeskie zapiski*, 28 (1948), pp. 111-31 și *ibid.*, 47 (1954), pp. 259-90. Cf. și studiul lui M.P. Lesnikov, *ibid.*, 39 (1952), pp. 259-79.

14. O istorie exhaustivă a cnezatului Tver a rămas încă un deziderat al istoriei ruse. Până acum, numai V.S. Borzakovski s-a ocupat de istoria acestei regiuni (*Istorija Tverskago knjažestva*, Petersburg, 1876) Unele note adiționale valoroase asupra domniei lui Boris sunt oferite de I. Vinogradov în studiul său *Novyja danyja po istorii Tverskago knjažestva: Knjaženie Borisa Alexandroviča* (1425-1461) (Tver, 1908), care nu este însă accesibil în Statele Unite. Istoria mai veche a Tverului necesită o examinare mai atentă.

15. *Polnoe sobranije*, vol. XV. Pentru cronicile scrise în Tver cf. A.N. Nasonov, *„Letopisnye pamjatniky Tverskago knjažestva"*. Izvestija Ak. Nauk SSSR, otd. Gumanit. Nauk, VII serija (Leningrad, 1930), nos. 9, 10. Idem, *Letopisnye svody Tverskago knjažestva*, Doklady Ak. Nauk SSSR, serija B. (noiembrie-decembrie) (Leningrad, 1926). O mentalitate similară se oglindește și în „Laudă sfântului și marelui principe Boris de Tver", scrisă la scurt timp după 1453, atribuită în general călugărului Toma (Foma) de Tveri și publicată de N. Lichačev în *Pamiatniki drevnei pisimenosti*, vol. 168 (Moscova, 1908), pp. 1-15. Cf. totuși , W. Philipp, „Ein Anonymus der Tver Publizistik im 15. Jahrhundert" în *Festschrift für Dmytro Čyževskyj*, publicat de Ost-Europa Institut der freien Universität Berlin, slavistische Veröffentlichungen, vol. 6 (Berlin, 1954), pp. 230-48. W. Philipp arată că atribuirea acestui panegiric lui Foma nu poate fi demonstrată. „Lauda" este o lucrare anonimă.

16. Pentru detalii, vezi supra, cap. al X-lea.

17. Vezi mai jos, cap. al XVII-lea, pentru mai multe detalii.

18. Lucrarea standard asupra Hoardei de Aur este încă aceea scrisă de B. Spuler, *Die Goldene Horde* (vezi bibl.). Pentru această perioadă, vezi pp. 109 ff. Pentru o bibliografie exhaustivă, vezi pp. 456-516.

19. Această conștiință de sine tot mai accentuată a statului moscovit, întreținută de atât de multe acțiuni încununate de succes, a creat un spirit pro-moscovit în regiunile rusești ale statului lituanian. Problema religioasă nu a făcut decât să încurajeze această evoluție. Trebuie subliniat că o astfel de tendință nu prea existase în această parte a Lituaniei înaintea ultimilor douăzeci și cinci de ani ai secolului al XV-lea. Pentru detalii, vezi H. Jablonowski, *Westrussland* (vezi bibl.), pp. 113-32, unde poate fi găsită o bibliografie completă a lucrărilor scrise în limbi slave despre această perioadă.

20. *Rerum Muscovitarum commentarii* (Viena, 1549), scris de el, apărut în câteva ediții în latină, germană și italiană, este o sursă istorică foarte importantă pentru statul moscovit din această perioadă. Aceasta a fost prima descriere a noului stat, care era încă virtual necunoscut în Europa de vest.

21. Pentru mai multe detalii şi pentru negocierile dintre Vasili al III-lea şi Habsburgi, vezi cap. al XVII-lea. Istoria oraşului Smolensk până la începutul secolului al XIV-lea a fost studiată de P.V. Golubovskij, *Istorija Smolenskoj zemli do načala XV st.* (Kiev, 1895). Acesta este un studiu serios al dezvoltării oraşului Smolensk sub suveranitate lituaniană. La pp. 87-170, autorul se ocupă de industria şi comerţul din Smolensk publicând şi codul comercial al oraşului, datând din secolul al XIII-lea.

22. Vezi cap. al XV-lea.

23. Monografia lui S.F. Platonov, *Ivan Groznij* (Petrograd, 1923) e considerată de mulţi cea mai echilibrată descriere a domniei lui Ivan. Academicianul rus R. Wipper (*Ivan Grozny*, trad. J. Fineberg, Moscova, 1947) l-a prezentat totuşi pe Ivan într-un mod care este din multe puncte de vedere original. Asupra reformelor sociale ale lui Ivan, vezi cap. al XV-lea.

24. În privinţa cuceririi ruseşti şi a colonizării Siberiei în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, vezi S. Bachrušin, *Očerki po istorii kolonizatsii Sibiri v XVI i XVII vv.* (Moscova, 1928). O bună trecere în revistă a expansiunii ruseşti spre est de la începuturi până în prezent – comparabilă cu a Statelor Unite spre vest – ne este oferită de Vernadsky, *The Expansion of Rusia* (vezi bibl.), pp. 391-425, unde există şi o bibliografie mai completă. Cf. şi operele lui F.A. Golder şi Juri Semjonov (vezi bibl.). Literatură de specialitate asupra istoriei timpurii a Siberiei poate fi găsită din abundenţă în cartea lui G.V. Lantzeff, *Siberia in the Seventeenth Century* (vezi bibl.), pp. 215-30. O istorie a Siberiei a fost scrisă de V.K. Andrejevič (*Istorija Sibiri*, 5 vol., St. Petersburg, 1887-1889) înlocuindu-le pe acelea scrise de primul istoric al Siberiei, G.F. Müller în 1750, şi de J.E. Fischer în 1774. Există o traducere în limba engleză a uneia din lucrările lui G.F. Müller sub titlul *Conquest of Siberia* (vezi bibl.). Cf. şi N.N. Firsov, *Čtenija po istorii Sibiri* (2 vol., Moscova, 1920-1921).

25. Pentru detalii şi bibliografie, vezi Inna Lubimenko, *Les relations* (vezi bibl.).

26. Vezi şi cap. al XI-lea şi lucrarea lui Schiemann citată acolo (vol. II, pp. 229 ff.). Pentru legăturile dintre Ivan al IV-lea şi Prusia, vezi K. Forstreuter, *Preussen und Russland* (vezi bibl.), pp. 101 ff.

27. Pentru detalii vezi cap. al XV-lea.

CAPITOLUL AL XIV-LEA
DEZVOLTAREA SOCIALĂ ŞI POLITICĂ A SLAVILOR DE VEST ŞI DE SUD ÎN SECOLELE AL XV-LEA – AL XVII-LEA

Schimbări sociale şi politice în Europa apuseană – Ideea monarhică şi parlamentarismul occidental – Codurile de legi din Occident şi expansiunea maritimă – Germania îşi pierde rutele comerciale tradiţionale – Noile pieţe ale grâului stimulează economia agrară germană – Declinul autorităţii regale în Boemia în perioada regilor jagielloni – Dietele din Boemia, marea nobilime, cavalerii, orăşenii – Problemele ţăranilor şi ale husiţilor – Introducerea robiei în Boemia – Jurisprudenţa cehă – Declinul puterii regale în Polonia, originea dietelor poloneze – Nobilii deţin controlul guvernării – Declinul oraşelor poloneze – Exploatarea ţărănimii poloneze de către nobili – Încercarea de a introduce noi coduri de legi în Polonia – Statutul Lituaniei înainte de unirea cu Polonia – Sentimentul de independenţă al lituanienilor în ciuda uniunii polono-lituaniene – Lenta asimilare a instituţiilor poloneze – Marele consiliu ducal aflat la originea dietelor lituaniene – Uniunea şi statutele lituaniene – Influenţa poloneză crescândă în regiunile ruse – Catolici, uniaţi şi ortodocşi – Diferenţierea crescândă între sudul, vestul şi estul Rusiei: Ucraina, Bielorusia şi Rusia Mare – Creşterea influenţei marii nobilimi în cazul ungurilor şi slovacilor – Viaţa politică şi naţională a croaţilor; veneţienii şi Dalmaţia – Republica Dubrovnik – Organizarea socială şi politică a Imperiului Otoman şi aplicarea ei în cazul sârbilor şi bulgarilor – Elementele slave din armata şi administraţia turcă – Schimbări profunde în viaţa socială a sârbilor şi bulgarilor – Biserica. Patriarhia Sârbă – Decadenţa vieţii politice turceşti şi oprimarea populaţiei creştine – Încercări de revoltă, haiduci, grupări uskok – Sârbii şi bulgarii în timpul războaielor cu turcii, catolicii din Bulgaria – Migraţia sârbilor în Ungaria

Transformarea economică şi socială a Europei de vest în secolul al IV-lea, de care am vorbit deja, nu avea cum să nu afecteze şi instituţiile politice din zonă. Naşterea capitalismului grăbea sfârşitul perioadei feudale. Capitalismul, introducerea economiei monetare şi extinderea navigaţiei maritime au conferit un caracter internaţional renaşterii şi înfloririi comerţului. Centrele acestuia erau oraşele Italiei, Flandrei, Franţei şi Angliei.

Totuşi, noua evoluţie avea să treacă prin multe faze critice. Guvernarea oligarhiei orăşeneşti, care înlocuise nobilimea feudală, avea de înfruntat opoziţia organizaţiilor de meşteşugari şi a proletariatului muncitoresc, care pretindeau să participe la guvernare. Această mişcare revoluţionară, începută în Flandra şi Florenţa, s-a răspândit în Franţa şi Anglia, având efecte chiar şi în Boemia, dar ea a fost înăbuşită cu ajutorul armatelor regale.

Una dintre cele mai importante consecinţe ale acestei noi evoluţii a capitalismului şi urbanismului a fost încetarea înrobirii ţăranilor şi transformarea proprietăţii feudale asupra pământului într-un sistem al arenzilor în agricultură. Această schimbare a fost generată de creşterea valorii pământului şi de necesitatea de a produce mai multă hrană la preţuri tot mai mari pentru oraşele aflate în continuă dezvoltare. Regele Ludovic al IX-lea al Franţei îşi eliberase toţi şerbii încă din 1315.

Nici chiar acest eveniment nu a putut, totuşi, să se desfăşoare fără o puternică criză. Ţăranii, eliberaţi dar lipsiţi de resurse şi expuşi exploatării nobililor, s-au revoltat în Flandra, Franţa şi Anglia, dar nu au putut opri această evoluţie. Consecinţa a fost dispariţia relaţiilor patriarhale dintre ţărani şi nobili, care caracterizaseră lumea medievală. Ţăranilor nu le rămânea decât o singură speranţă – protecţia regelui – şi astfel şi-au întors ochii către el.

Această transformare socială şi economică profundă a generat creşterea autorităţii regale. Odată cu dispariţia relaţiilor feudale, nobilimea şi-a pierdut caracterul de clasă conducătoare. Ea şi-a pierdut şi rolul militar datorită noilor evoluţii ale tehnicii de luptă. Importanţa tot mai mare acordată infanteriei în comparaţie cu cavaleria era evidentă în cazul englezilor şi elveţienilor, iar inventarea artileriei a redus şi mai mult rolul cavaleriei şi al castelelor fortificate. Astfel, nobilii nu şi-au pierdut numai rolul militar ci şi vechea poziţie socială, devenind simpli proprietari de pământuri.

Rolul nobilimii în administrarea regatului a scăzut şi el simţitor. Regele avea la dispoziţia sa specialişti în drept şi administratori capabili. Nobilii nu se puteau măsura cu noua clasă de intelectuali laici specializaţi, care deveniseră principalul sprijin al regelui. Ridicându-şi supuşii credincioşi la un statut social mai înalt, regele crea o nouă nobilime – *noblesse de robe* – reprezentând elita slujitorilor săi. Această nouă clasă de nobili a fost cea care a ajutat vechea nobilime să supravieţuiască decăderii sistemului feudal, din care ea însăşi apăruse, şi să-şi păstreze poziţia privilegiată şi în viitor.

Consecinţa naturală a acestei evoluţii a fost întărirea ideii monarhice cu ajutorul juriştilor. Ei se inspirau din statutele dreptului roman, al cărui studiu începuse să înflorească în universităţile occidentale. Aceasta nu a oprit însă întărirea în continuare a regimului parlamentar, care apăruse deja în epoca feudală. Monarhii feudali erau obligaţi să obţină resursele financiare necesare de la vasalii lor – nobilii, clerul şi oraşele. Sentimentul naţional crescând a impus continuarea acestei colaborări cu reprezentanţii naţiunii şi în noua epocă. Astfel, stările generale din Peninsula Iberică, Franţa, Anglia şi Ţările de Jos şi-au menţinut privilegiile de a vota şi aproba taxele şi de a împărţi responsabilitatea guvernării cu regele.

Problemele generate de Războiul de o sută de ani dintre Franţa şi Anglia nu au slăbit instituţiile parlamentare. În Anglia, Parlamentul a fost împărţit în Camera Lorzilor şi Camera Comunelor, cea din urmă câştigând tot mai multă importanţă cu timpul. S-a încercat chiar să se introducă o reprezentare parlamentară generală în

Franța și în Anglia. Din păcate, Carol al VIII-lea (1483-1498) a renunțat la acest proiect din 1484 în favoarea unui vot de tip universal și din acel moment monarhia franceză, sigură pe sprijinul propriilor instituții birocratice, s-a îndreptat tot mai mult spre un absolutism care a provocat, în cele din urmă, revoluția din 1789. O încercare asemănătoare de reformă a lui Henric al VII-lea al Angliei (1485-1509), care extinsese reprezentarea parlamentară la delegații tuturor proprietarilor de pământuri de un anumit rang, nu a fost nici ea mai eficientă, având în vedere că regele a evitat pe cât posibil convocarea Parlamentului. Și aici tendințele absolutiste au provocat o reacție revoluționară care a dus la decapitarea regelui Carol I și a stabilit un regim republican sub conducerea lui Oliver Cromwell.

Datorită renașterii studiului dreptului roman, monarhiile occidentale au reușit să-și întărească regimurile oferindu-le supușilor lor un sistem legal solid. „Cartea legilor" (*Las Siete Partidas*), introdusă de Alfonso al X-lea cel Înțelept (1252-1284) în Spania, cod de legi aprobat de Cortes (cele două camere legiuitoare), reprezenta cel mai bun cod de legi european al vremii, direct inspirat din codul lui Justinian. În Franța, Carol al VIII-lea (1483-1498) a inițiat întocmirea unui cod al dreptului cutumiar francez, care a fost parțial realizat în timpul domniei lui Ludovic al XII-lea (1498-1515) și a fost continuat și completat în timpul domniei lui Francisc I (1515-1547) și a lui Henric al II-lea (1547-1559). Reforme importante în domeniul judiciar au fost introduse în Anglia de Henric al VII-lea (1485-1509), care a creat o curte supremă de justiție și a reformat procedura legală în funcție de principiile dreptului roman. Un cod al dreptului cutumiar în spirit monarhic a apărut și în Portugalia în timpul lui Alfonso al V-lea (1438-1481).

Aceste noi evoluții au fost însoțite de progresul neașteptat al navigației. Până atunci, principalele rute maritime comerciale erau cele din Marea Mediterană, de-a lungul coastei franceze, din Marea Nordului și din Marea Baltică. Când, în timpul Războiului de o sută de ani, accesul la Marea Nordului fost blocat temporar, portughezii s-au orientat spre sud, descoperind Madeira și Insulele Azore și stabilindu-se pe coasta africană vestică în timp ce căutau un nou drum spre India, trecând prin Capul Bunei Speranțe. Regatul Aragonului își disputa cu succes supremația în Mediterana cu Veneția și Genova, luând Tunisia sub protecția sa. După realizarea uniunii dinastice din Spania între Ferdinand al II-lea de Aragon (1479-1516) și Isabela de Castilia (1474-1504), o nouă descoperire extrem de importantă a fost făcută atunci când Cristofor Columb a ajuns în Lumea Nouă (1492). Curând după aceea, Anglia și-a început expansiunea maritimă. În 1497 și 1498, genovezul John Cabot, amiral englez pe vremea aceea, a ajuns în Labrador și Noua Scoție. Toate aceste evenimente anunțau o eră nouă, în care Europa de vest avea să domine evoluția istoriei lumii.

Această nouă evoluție din Europa apuseană a avut o influență extrem de nefavorabilă asupra dezvoltării economice și politice a Germaniei și a Europei

centrale. Am văzut deja cum oraşele germane de pe Dunăre, Rin şi de la ţărmul Mării Baltice au profitat din plin, în secolul al XIV-lea, de pe urma activităţii comerciale care se desfăşura dinspre Italia spre Bruges, la Marea Nordului şi spre Lübeck, la Marea Baltică. Descoperirea de aur şi argint în Boemia şi Ungaria oferea metalele preţioase necesare finanţării acestor tranzacţii comerciale internaţionale tot mai complexe. Aşa au apărut planurile lipsite de succes ale lui Carol al IV-lea de a devia rutele comerciale transcontinentale prin Praga şi de a transforma Vltava şi Elba în canale de legătură între Veneţia şi Marea Nordului.

Această prosperitate a oraşelor germane a continuat în secolul al XV-lea. Dezvoltarea industriei şi comerţului în oraşele de la Marea Nordului, cu nevoia lor crescândă de produse alimentare, a stimulat chiar comerţul Ligii Hanseatice. Economiile agrare ale Ordinului Cavalerilor Teutoni şi ale Brandenburgului au profitat enorm de pe urma acestei şanse.

Această situaţie s-a schimbat totuşi în secolul al XVI-lea. Descoperirea unei rute directe spre Orientul Îndepărtat şi a Lumii Noi în vest i-au permis Lisabonei să preia locul Veneţiei în comerţul internaţional şi să devină centrul de distribuţie a mărfurilor pentru Europa occidentală. Aurul şi argintul venite din Lumea Nouă în cantităţi fără precedent au reprezentat o solidă bază monetară pentru aceste tranzacţii iar minele sărăcite din Europa centrală au devenit curând nerentabile. Ca o consecinţă a acestei noi situaţii, ruta comercială continentală ce trecea prin Germania şi-a pierdut caracterul internaţional, iar capitalul a migrat spre oraşele de pe coastele Atlanticului sau ale Mării Nordului. Olandezii au preluat traficul comercial din Marea Nordului, care fusese până atunci monopolul Ligii Hanseatice, astfel încât liga a rămas să controleze doar comerţul din Marea Baltică.

În mod natural, în astfel de condiţii, dezvoltarea politică în Germania nu a putut urma acelaşi model ca în Europa vestică. Lipsită de capitalul pe care îl câştiga anterior datorită comerţului internaţional, Germania s-a întors la economia urbană medievală. Aici nu existau stimuli pentru concentrarea puterii în mâinile unui monarh, ca în vest, iar regimul feudal a continuat să înflorească în Germania. De asemenea, şi legăturile culturale cu Occidentul au fost slăbite, chiar dacă ele nu au fost complet întrerupte. Numai regiunile vestice – bazinul Rinului, Palatinatul, Baden şi Württemberg – au fost oarecum atrase şi influenţate de economia Ţărilor de Jos şi a Franţei. Germania nu a putut participa la expansiunea colonială şi economică a Occidentului. Rolul principal în acest sens a fost jucat mai întâi de Portugalia şi Spania, îmbogăţite de comorile Lumii Noi, apoi de Olanda şi Franţa şi, în final, de Anglia.

Noua prosperitate economică din vest a influenţat totuşi economia Germaniei într-un fel. Oraşele industriale tot mai mari şi mai înfloritoare de pe coastă aveau nevoie de mai multe produse agricole, iar capitaliştii olandezi au preluat comerţul cu cereale. Acest lucru a dat un nou avânt economiei unor regiuni ca principatele baltice, Holstein, Mecklenburg, Pomerania, Brandenburg, Prusia şi Livonia.

Deschiderea unor pieţe noi, profitabile pentru cereale, presupunea o creştere a producţiei. Desigur, ţăranii-colonişti germani, care înlocuiseră populaţiile slave şi prusace autohtone de pe aceste teritorii, nu puteau concura cu stăpânii lor feudali, care deţineau cea mai mare parte a terenului arabil şi obţinuseră jurisdicţie politică asupra supuşilor lor. Având în vedere că nobilii nu deţineau lichidităţi de capital pentru a angaja mai mulţi muncitori pentru intensificarea producţiei, singura cale ce le rămânea era aceea de a-şi forţa supuşii să le cultive terenurile. Astfel, în opoziţie cu ceea ce se întâmpla în Apus, unde şerbii erau eliberaţi, coloniştii liberi din estul Germaniei îşi pierdeau liberatatea şi erau reduşi la stadiul de şerbi. Desigur, folosirea muncii forţate a şerbilor a mărit considerabil puterea nobilimii şi a făcut imposibilă apariţia în Germania a unui regim monarhic centralizat după modelul occidental. În măsura în care noile idei politice au pătruns în Germania, ele erau aplicate doar în interiorul diferitelor principate întărind autoritatea principilor pe propriile lor domenii.

Principatul care a profitat cel mai mult de pe urma noii situaţii a fost Brandenburgul. Principele elector a reuşit să obţină treptat guvernarea absolută cu ajutorul nobilior proprietari de pământuri. Confirmându-le privilegiile sociale, electorul şi-a asigurat astfel şi strânsa colaborare a nobililor săi în probleme militare. El nu avea nevoie să angajeze mercenari, având în vedere că oricum nu deţinea mijloacele necesare, o dată ce nobilii săi îi erau ofiţeri şi îşi recrutau soldaţii dintre proprii lor şerbi. Astfel s-a întâmplat că noua situaţie din Apus a contribuit la crearea în Germania a unui principat centralizat, cu un conducător absolut, care putea conta pe o armată recrutată dintre proprii săi supuşi şi pe care se putea baza mult mai mult decât pe costisitoarele armate de mercenari. Această situaţie nu putea să nu aibă anumite repercusiuni mai departe, spre Răsărit, în Prusia şi Polonia, căci electorii de Brandenburg priveau tot mai mult spre acele teritorii unde-şi puteau extinde propria putere.

Era normal, desigur, ca această nouă evoluţie din apus şi din Germania să influenţeze situaţia economică, socială şi politică din statele slave. În secolele al XVI-lea şi al XVII-lea doar două state slave aveau să fie afectate de situaţia cea nouă: Boemia şi Polonia-Lituania. Rusia avea să se dezvolte diferit şi era foarte puţin influenţată de schimbările din Apus şi din Germania. Slovenii au avut aceeaşi soartă ca şi austriecii, aflaţi sub supremaţia Habsburgilor. Slovacii fuseseră înglobaţi în regatul Ungariei, ca şi croaţii, care încercau din toate puterile să-şi păstreze o urmă de independenţă naţională. Sârbii şi bulgarii făceau deja parte din Imperiul Otoman. Exista o unică ieşire a slavilor din sud – Dubrovnik (Ragusa), oraş vasal al Imperiului Otoman, dar şi important centru comercial pe coasta Mării Adriatice, ce încerca să ocupe un loc cât mai important în economia înfloritoare din vest.

Regatul Boemiei era, desigur, cel mai expus la influenţe sociale, economice şi politice derivate din noile evoluţii din Germania şi din Apus. În plus, războaiele husite diminuaseră prosperitatea de care se bucura ţara în timpul lui Carol al IV-lea

sau al lui Wenceslas al IV-lea. Era de aşteptat ca, după victoria finală asupra husiţilor radicali, nobilimea, îmbogăţită în urma confiscării terenurilor Bisericii, să continue cu vigoare sporită să-şi întărească influenţa în guvernarea regatului în detrimentul puterii regale, slăbite de războaie şi de perioada de interregn. Un puternic rege autohton ca George de Poděbrady a reuşit totuşi, mai ales datorită propriului său prestigiu, să restabilească şi prestigiul monarhiei. Controversele religioase interne dintre catolici şi utraquişti precum şi conflictele cu Ungaria l-au împiedicat totuşi să-şi consolideze puterea regală aşa cum şi-ar fi dorit.

Succesorul său, Vladislav Jagiellonul, a fost însă un rege slab, incapabil să continue eforturile lui George de Poděbrady şi astfel a pierdut ceea ce predecesorii săi câştigaseră. Nobilii au acceptat alegerea sa numai cu condiţia ca el să le confirme şi să le întărească privilegiile. Capitulările semnate în 1571 l-au împiedicat pe regele de cincisprezece ani să încerce în vreun fel să întărească regimul monarhic în Boemia. Confirmarea tuturor drepturilor, privilegiilor şi tradiţiilor ţării însemna că regele nu putea introduce nici o modificare majoră a constituţiei sau a administraţiei fără acordul dietei, dominate de marea nobilime. Era semnificativ faptul că tânărului rege i s-a cerut să promită de trei ori că va respecta aceste *pacta conventa* – în momentul în care a trecut graniţa noului regat, înainte să intre în Praga şi înainte de încoronarea sa solemnă.

Astfel, spre deosebire de evoluţia din Franţa şi Anglia, concepţia feudală a puterii regale a continuat să predomine în Boemia, iar decăderea puterii regale a continuat sub regii Jagielloni.

Poziţia constituţională a dietei şi diminuarea autorităţii regale au fost ilustrate de faptul că deciziile dietelor căpătau valoare legală doar atunci când erau incluse în *Tabulae terrae* („tablele pământului") în prezenţa trimişilor (*relatores*) dietei şi a regelui. Tablele puteau fi deschise pentru a fi consultate numai în prezenţa delegaţilor aleşi ai dietei.

În primii ani ai domniei lui Vladislav, majoritatea domeniilor regale aflate sub administrarea directă a regelui au fost înstrăinate, devenind proprietăţi ale nobililor sau creditorilor, iar în 1500 regele a renunţat chiar la dreptul său de a-şi redobândi pământurile după moartea celor ce le deţineau. Din acel moment, regele a devenit complet dependent din punct de vedere financiar de voturile date de dietă, împotriva voinţei sale adeseori, pentru diferite scopuri specifice. Curând, dieta a pretins chiar dreptul de a supraveghea modul în care se cheltuiau sumele acordate.

Toate acestea l-au împiedicat desigur pe rege să-şi înfiinţeze o armată permanentă de mercenari, aşa cum se întâmpla în Apus. El nu avea trupe la dispoziţia sa şi nu se putea baza decât pe armata generală a ţării în cazul unei invazii sau atunci când dieta îşi dădea consimţământul. Regele a pierdut şi controlul asupra administraţiei ţării. Cei doi administratori ai fiecărui district trebuiau aleşi – unul din rândurile marii nobilimi şi altul din rândurile cavalerilor, iar în 1497 aceste două ordine şi-au împărţit între ele principalele funcţii din regatul Boemiei. Marea nobilime şi-a rezervat funcţiile extrem de importante de primar al Pragăi, mare maestru al curţii,

mare cancelar şi doi dintre primarii din Karluv Týn (Karlstein), unde se păstrau însemnele regale pentru încoronare şi arhivele Boemiei. Cavalerii au obţinut funcţiile de mare arhivar, vice-şambelan al Boemiei şi al treilea primar din Karluv Týn. Doar funcţia de şef al finanţelor putea fi încredinţată, conform alegerii regelui, unui membru al stării a treia, aceea a orăşenilor. La un compromis similar între marea nobilime şi cavaleri s-a ajuns şi în Moravia, în 1523.[1] Astfel, administraţia regatului a fost integral preluată de nobili. Regele putea să numească un demnitar numai în urma unor consultări cu ceilalţi mari demnitari, care erau desigur membri ai dietei. Aceştia din urmă contestau dreptul regelui de a-i demite. Marele consiliu, ce ar fi trebuit să aibă un rol consultativ pentru rege, era compus din înalţi demnitari, ce puteau fi consideraţi pur şi simplu delegaţi ai dietei.

În curând, administraţia terenurilor care aparţineau încă direct coroanei a ajuns de asemenea sub supravegherea şi autoritatea dietei. Demnitarii regali au fost treptat transformaţi în demnitari ai ţării. Sub domnia lui Vladislav, sistemul judiciar a intrat şi el sub controlul dietei. Tribunalul suprem era alcătuit dintr-un număr fix de membri ai marii nobilimi şi de cavaleri, care nu puteau fi demişi de rege. Membrii tribunalului erau recrutaţi printr-un fel de cooptare sau erau aleşi la sfatul marelui consiliu. Tribunalul suprem se bucura de prerogativa de a interpreta legile şi deciziile sale erau definitive. El avea şi o funcţie politică, fiind până la un punct un comitet permanent al dietei, însărcinat cu supravegherea activităţii suveranului.

În Boemia, în alcătuirea dietelor erau cuprinse trei stări: marea nobilime, cavalerii şi reprezentanţii oraşelor. După războaiele husite, înaltul cler a fost exclus din dieta Boemiei, în timp ce în Moravia intra în aceeaşi stare cu reprezentanţii oraşelor. Dietele erau convocate de rege, iar în Moravia şi de către suzeranul regiunii. Din motive practice, au început curând să fie convocate diete locale ale autorităţilor administrative, care îşi trimiteau delegaţii în dieta naţională. În Silezia, fiecare principat avea propria sa dietă şi problemele de interes comun erau discutate şi decise în dietele principilor (*Fürstentag*). Obiceiul de a convoca diete locale nu s-a dezvoltat totuşi în Boemia şi Moravia la fel ca în Ungaria şi Polonia, el încetând o dată cu venirea la putere a Habsburgilor în locul Jagiellonilor. Elementul dominant în diete şi în regat era marea nobilime, care deţinea majoritatea funcţiilor importante. Membrii acesteia nu erau foarte numeroşi. În Boemia secolului al XV-lea nu erau decât aproximativ cincizeci de familii, dintre care vreo douăsprezece erau cele mai puternice. Numărul lor a crescut la şaptezeci în secolul al XVII-lea. În Moravia nu existau decât cincisprezece familii aparţinând vechii nobilimi. Totuşi, ei deţineau cea mai mare parte a pământurilor şi astfel au putut stabili un regim aproape oligarhic în timpul Jagiellonilor.

Marea nobilime a ajuns chiar să se opună participării cavalerilor la guvernare. Totuşi, când aceştia au început să se alieze cu orăşenii, marea nobilime a fost obligată să le facă anumite concesii. Din păcate, alianţa dintre cavaleri şi orăşeni nu s-a înfăptuit. În cazul în care acest lucru s-ar fi întâmplat, Boemia ar fi cunoscut o

evoluţie similară cu cea din Anglia, unde micii proprietari şi starea a treia formau camera inferioară a parlamentului englez. O astfel de grupare de forţe ar fi fost la fel de propice Boemiei cum era şi Angliei, exercitând un control necesar asupra marii nobilimi.

Curând membrii celor două clase nobiliare au început o puternică ofensivă comună împotriva clasei orăşenilor. Ei pretindeau că votul stării a treia nu era necesar pentru promulgarea noilor legi şi refuzaseră să le arate reprezentanţilor orăşenilor articolele cu privire la municipalitate. Oraşele au protestat vehement dar, din nefericire, regele Vladislav nu a înţeles că ar fi fost în interesul său să susţină oraşele. El s-a aliat cu nobilii şi le-a oferit cavalerilor funcţia de vice-şambelan, al cărei titular numea, în general, consilierii din administraţia oraşelor. Au urmat şi alte încălcări ale autonomiei oraşelor, iar marea nobilime a încercat să înfrângă rezistenţa orăşenilor prin numeroase represalii, ce au subminat economia oraşelor şi au pus limite comerţului lor. A izbucnit un fel de război civil între nobilime şi oraşe, care a durat timp de treizeci de ani. Regele era prea slab pentru a pune capăt acestor lupte. În cele din urmă, în 1517, după îndelungi negocieri, a fost încheiat aşa-numitul acord al Sf. Wenceslas. Orăşenii au renunţat la monopolul berii, au acceptat în unele cazuri autoritatea curţii supreme asupra afacerilor oraşului şi s-au împăcat cu ideea ca vice-şambelanul să fie un nobil. În schimb, li s-a garantat poziţia în dietă şi şi-au recăpătat libertatea organizării piţelor şi autonomia internă.

Trebuie subliniat faptul că atunci când Boemia a ajuns la un grad înalt de prosperitate economică, în timpul domniilor lui Carol al IV-lea şi Wenceslas al IV-lea, s-a putut observa o oarecare evoluţie şi în privinţa statutului ţăranilor, asemănătoare cu aceea care dusese la încetarea robiei în Occident. Conform concepţiei medievale, ţăranul nu era proprietarul pământului său, ci acesta îi era oferit doar pentru a-l cultiva, în anumite condiţii, de către seniorul feudal căruia îi aparţinea. În perioada anterioară, conform obiceiului ceh, el trebuia să-i ofere o anumită parte din produsele agricole stăpânului său şi să lucreze un anumit număr de zile pe terenurile acestuia. Coloniştilor germani li se oferiseră anumite privilegii, printre care mai ales dreptul de a fi judecaţi de proprii lor judecători conform propriei lor legi. Cu timpul, vechii locuitori cehi s-au bucurat şi ei de unele privilegii, astfel încât nu mai era mare diferenţă între „vechiul obicei ceh" şi „noul obicei german".

În secolul al XIV-lea, obligaţiile ţăranilor faţă de seniorii lor au început treptat să fie reprezentate de arenzile care trebuiau plătite de două ori pe an. Claca putea şi ea să fie răscumpărată printr-o sumă de bani. Abundenţa capitalului i-a determinat, de asemenea, pe mulţi seniori feudali să le ofere ţăranilor pământul cultivat cu ajutorul corvoadei în schimbul plăţii unei arende. Astfel, în multe locuri claca a dispărut.

Pe măsură ce creştea prosperitatea ţăranilor, aşezări şi sate întregi îşi cumpărau scutirea de jurisdicţia seniorilor lor feudali cel puţin în privinţa problemelor mărunte,

locuitorii lor câştigându-şi astfel dreptul de a fi judecaţi de primar, într-o primă fază, sau de a intra sub incidenţa legilor oraşelor învecinate.

În general, în Anglia şi Boemia problemele ţărănimii au fost cel mai mult discutate în secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Toţi predicatorii şi reformatorii cehi ai acestei perioade au acordat o atenţie specială poziţiei sociale a ţăranilor. Ei au insistat nu numai asupra necesităţii ca ţăranii să fie liberi, ci şi asupra aceleia ca pământul cultivat de ei să poată fi lăsat moştenire fără limite soţiilor sau descendenţilor lor, fie ei de sex masculin sau feminin, conform unui testament. Nu numai Jan Hus cerea dreptul de moştenire pentru ţărani, ci şi arhiepiscopul Ioan de Jenštein.

Cel din urmă le-a garantat acest drept tuturor ţăranilor de pe proprietăţile sale şi exemplul său a fost urmat nu numai de alţi prelaţi, ci şi de mulţi nobili care-i susţineau pe reformatori.

Deşi accepta diviziunea medievală tradiţională a societăţii în trei clase – clerul, nobilimea şi lucrătorii – Jan Hus declara că ţăranii ar trebui să aibă pământul lor. Mult mai radical, Peter de Chelčický a predicat egalitatea tuturor oamenilor şi a atacat cu duritate clasa conducătoare pentru că-i exploata pe lucrători. Idei similare erau răspândite de gruparea husită radicală a taboriţilor, care părea să anticipeze Revoluţia Franceză.

Jan Žižka, mai echilibrat, înţelesese totuşi că apărarea noii credinţe nu era posibilă fără ajutorul nobililor şi al oraşelor. El le-a sugerat deci adepţilor săi recunoaşterea vechii ordini medievale a celor trei clase, subliniind în acelaşi timp unitatea şi egalitatea acestora în acceptarea credinţei comune. El nu şi-a obţinut victoriile numai cu ajutorul oamenilor de rând, ci şi cu al micii nobilimi şi al oraşelor.

Victoria marii şi micii nobilimi, precum şi a oraşelor asupra aripii radicale a taboriţilor a pus capăt viselor reformatorilor sociali radicali. Prosperitatea domnici lui Carol al IV-lea dispăruse, iar nobilimea nu putea înlocui capitalul ce dispăruse din cauza schimbării situaţiei economice decât cu munca ţăranilor. Instabilitatea ţării după războaie l-a determinat pe George de Podebrady să cedeze revendicărilor nobililor şi să dea câteva edicte prin care limita migrarea ţăranilor. Se consideră că legea promulgată în 1487, întărită de alte prescripţii din anii următori, a pus capăt definitiv vechii ordini şi a fost începutul unei noi ere, în care robia a fost treptat reintrodusă în regat. Situaţia s-a agravat tot mai mult în secolul al XVI-lea. Ţăranii erau tot mai legaţi de pământul pe care-l primeau în folosinţă şi nu-şi puteau schimba statutul fără permisiunea stăpânilor lor.

În ciuda acestei deteriorări considerabile a statutului lucrătorilor, situaţia ţăranilor cehi nu era atât de rea pe cât era, în aceeaşi perioadă, a acelora din Polonia şi Ungaria. Ţăranii cehi îşi păstraseră chiar un fel de autonomie limitată a satelor, desigur sub conducerea primarilor numiţi de seniorii lor feudali. Robia şi clacа au devenit adevărate poveri doar în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Această organizare politică şi socială din Boemia şi Moravia este reflectată şi analizată în scrierile contemporane de jurisprudenţă. La începutul secolului al XV-lea, Andrei de Dubá descria procedura juridică din Boemia şi organizarea sa, împreună cu legislaţia din această ţară. După cum am menţionat în capitolul precedent, Victorin Kornel de Všehrdy a compus o lucrare în nouă cărţi – *Despre legislaţie, justiţie şi „tablele pământului" în Boemia*. Prima ediţie acestei importante lucrări a apărut în 1499, iar a doua în 1508. Jurisprudenţa şi procedura juridică din Moravia sunt descrise în *Cartea lui Tovačovský*, compilată între 1481 şi 1490 de Ctibor Tovačovský de Cimburk, şi în *Cartea din Drnov*, o nouă ediţie a *Cărţii lui Tovačovský*, compilată între 1523 şi 1527 de Ctibor de Drnovice. Renaşterea studiului dreptului roman a stimulat interesul faţă de jurisprudenţă în Boemia, dar principiile sale nu au influenţat adaptarea dreptului cutumiar.

George de Poděbrady a fost împiedicat de circumstanţele existente să-şi realizeze planul de a compila un cod al legislaţiei ceh după exemplul altor legislatori din apus. Doar sub domnia lui Vladislav, la impulsul dietei, s-a elaborat un cod de legi în Boemia, adoptat de dietă şi publicat în 1500. Această operă nu se poate compara totuşi cu codurile similare realizate în Occident. Spiritul feudal al perioadei poate fi încă detectat aici. Poziţia dominantă a celor două ordine – marea nobilime şi cavalerii – este accentuată în detrimentul orăşenilor şi al ţăranilor. Nu există nici o urmă de principii monarhice, ci mai degrabă o consfinţire a regimului oligarhic al nobilimii. Doar atunci când Habsburgii le-au urmat Jagiellonilor în Boemia au apărut încercări de a întări tradiţia monarhică şi de a reduce influenţa marii nobilimi în guvernare. Acestea au fost legate totuşi de problema religioasă din Boemia şi de lupta politică a naţiunii împotriva noii dinastii, care merită să fie discutată separat.[2]

Limitarea puterii regale în Polonia de către nobilime ca rezultat al schimbării dinastice generate de stingerea dinastiei Piast a fost deja amintită.[3] Privilegiile acordate nobilimii de către Ludovic de Anjou şi Jagiello au devenit baza creşterii continue a influenţei nobilimii în guvernare în detrimentul puterii regale. În plus, Jagiello, ca străin, fusese nevoit să guverneze cu ajutorul reprezentanţilor marii nobilimi. Astfel, guvernarea a devenit mai mult prerogativa marelui consiliu, compus mai ales din reprezentanţi ai marii nobilimi din Polonia Mică; episcopi; înalţi demnitari – cancelarul, vice-cancelarul, ministrul de finanţe şi mareşalul curţii – precum şi voievozi sau castelani, cărora le erau subordonaţi demnitarii locali. Jurisdicţia acestui consiliu era în continuă creştere şi s-a extins asupra problemelor administrative şi politice. Întrunirile consiliului regal au devenit tot mai frecvente, mai ales în ultimii ani ai domniei lui Jagiello. Figura dominantă a consiliului era episcopul Oleśnicki.

Pe de altă parte, chiar şi micii proprietari reuşiseră să obţină tot mai multe privilegii, care le garantau libertatea personală şi securitatea proprietăţii. Cele mai importante dintre aceste privilegii erau consfinţite prin Statutele de la Nieszawa (1454), care au introdus sistemul parlamentar în Polonia. Întâlnirile demnitarilor

din provincii, care erau anterior convocate din raţiuni administrative, au devenit în secolul al XV-lea un fel de diete locale ale tuturor nobililor din provincie. Statutele din 1454 au ratificat această nouă instituţie, conferindu-le acestor diete dreptul de a alege demnitarii din provincii şi stipulând că mobilizarea generală a armatei nu poate fi proclamată fără consimţământul dietelor. În plus, toţi nobilii erau scutiţi de plata impozitului pentru produsele lor pe pieţele locale. Acest privilegiu a fost extins în 1496 şi nobilii au fost scutiţi şi de plata impozitului pentru exporturi sau importuri.

Ioan Albert (1492-1501), unul dintre cei mai buni regi polonezi, discipol al umanistului Callimachus, a dat un nou impuls dezvoltării parlamentarismului ceh. El a favorizat mica nobilime şi a încercat să guverneze cu ajutorul dietelor acesteia. Tot el a convocat şi dietele din Polonia Mică şi Polonia Mare, compuse din reprezentanţi ai dietelor locale, precum şi dietele generale, compuse din reprezentanţii dietelor locale şi ai consiliului regal, numit acum Senat. Cele două camere deliberau totuşi separat.

La începutul domniei lui Alexandru I (1501-1506), Senatul a făcut o încercare îndrăzneaţă de a concentra toată puterea în mâinile membrilor săi. Regele, destul de slab, a cedat şi a emis aşa-numitul Privilegiu de la Mielnik în 1501, dar mica nobilime şi-a revendicat dreptul de a participa şi ea la guvernare. În cele din urmă, Dieta de la Radom (1505) a proclamat o nouă constituţie, *Nihil novi*, care a ratificat definitiv instituţiile parlamentare şi a transformat dieta în corp legislativ. Senatul, compus din reprezentanţi ai marii nobilimi, înalţi demnitari şi cler de rang superior, care avea până atunci doar rol consultativ, a primit de asemenea un vot deliberativ în probleme de legislaţie. În practică, acest vot a fost extins la toate problemele supuse dietei, incluzând şi puteri executive. Din acel moment, regele a devenit tot mai dependent de înalţii demnitari, fapt ce a subminat definitiv puterea regală.

Din păcate, Constituţia de la Radom nu a anulat privilegiul din 1454, care le oferea drepturi legislative dietelor locale. Chiar dacă dieta era un corp legislativ, ea rămânea totuşi numai o adunare a delegaţilor dietelor locale, care au continuat să funcţioneze ca organe legislative independente. Pericolele inerente acestei situaţii au devenit manifeste abia spre sfârşitul secolului al XVI-lea, când nobilimea a devenit tot mai conştientă de importanţa votului său în dietele locale. Acestea au devenit un factor dominant în Polonia în secolul al XVII-lea, când moralitatea politică decăzuse foarte mult iar nobilimea se grăbea să-şi asigure privilegiile şi avantajele materiale fără a ţine cont de interesele regatului. Marea nobilime reuşea întotdeauna să obţină numărul de voturi necesar pentru propunerile lor exercitând presiuni asupra micii nobilimi, care depindea de protecţia şi sprijinul ei material.

Un alt defect al parlamentarismului polonez era principiul că toate deciziile dietelor locale şi ale celor generale trebuiau să fie unanim acceptate. În secolul al XVI-lea, acest principiu a fost practicat cu moderaţie, minoritatea cedând în faţa majorităţii iar protestele câtorva membri fiind trecute cu vederea. În secolul al XVII-lea, minoritatea a început să refuze să mai cedeze, astfel încât activitatea dietelor locale şi generale era uneori complet blocată. După 1652, totuşi, s-a generalizat

practica prin care votul unui singur reprezentant putea împiedica generalizarea deciziilor. Din acel moment, principiul *liberum veto* a fost considerat cel mai mare privilegiu al oricărui nobil, iar această practică a făcut aproape imposibilă funcţionarea normală a sistemului parlamentar polonez.[4]

Declinul puterii regale în Polonia a fost ilustrat şi de faptul că toţi înalţii demnitari, deşi fuseseră iniţial demnitari ai curţii, au devenit cu vremea demnitari ai Coroanei Poloniei. În cele din urmă, Dieta de la Piotrków, din 1504, i-a declarat pe demnitarii rămaşi la curte reprezentanţi ai demnitarilor Coroanei. Acesta a fost în mod special cazul vistiernicului (*thesaurarius regni*), care trebuia să-l înlocuiască pe vistiernicul Coroanei când acesta era absent.

Curând, chiar venitul regal, diferit de venitul public, a intrat sub supravegherea dietei. Regele nu putea nici măcar să dispună de proprietăţile considerate domenii regale, pentru întreţinerea curţii regale, fără acordul dietei. Proprietăţile regale rămase erau considerate proprietăţi ale statului, necesare pentru acoperirea salariilor demnitarilor Coroanei. Regii puteau dispune liber doar de veniturile lor personale.

Comanda supremă a armatei, o prerogativă regală, a fost şi ea restrânsă de introducerea, la sfârşitul secolului al XV-lea, a unei noi funcţii militare – aceea de hatman, care acţiona ca un fel de ministru de război. Când, sub domnia lui Sigismund I (1506-1548), a fost creat un nou post – acela de „hatman de campanie", primul hatman s-a numit „mare hatman" (*hetman wielki*). Fiind comandantul suprem al armatei, acesta era aproape mai puternic decât regele, iar autoritatea sa devenea chiar primejdioasă uneori pentru diferitele clase sociale. Ca şi vistiernicul Coroanei, şi el a fost exclus din Senat.

Demnitarii cei mai importanţi – marele mareşal, marele cancelar, vice-cancelarul, marele vistiernic şi mareşalul curţii – au fost numiţi miniştri şi trebuiau să-i jure credinţă regelui şi Coroanei. Ei răspundeau în faţa regelui, dar şi a dietei. Regele nu putea decât să-i admonesteze dacă nu-şi îndeplineau îndatoririle cu destulă repeziciune.

Autoritatea regelui a devenit tot mai iluzorie când sistemul electoral a fost definitiv stabilit. Pentru a fi ales, regele era forţat de către nobilime să semneze anumite *pacta conventa*, care au diminuat şi mai mult autoritatea regală şi au garantat privilegiile nobilimii. Când Henric de Valois a fost ales, în 1573, nobilii l-au obligat pe rege să finanţeze armata şi marina, în caz de război, din propriul său venit. În vestitele „articole ale lui Henric" (*articuli Henriciani*), a fost accentuat şi dreptul nobilimii de a refuza să i se supună regelui dacă acesta nu îndeplinea toate prevederile din *pacta conventa*. În aceste circumstanţe, nu era de mirare că Henric nu prea se simţea la el acasă în Polonia.

Dreptul de a refuza să se supună regelui a fost şi mai clar definit mai târziu, iar la începutul secolului al XVII-lea, au fost specificate cazurile în care supunerea putea fi refuzată. Arhiepiscopul din Gniezno, senatorii şi dieta erau primii ce aveau

dreptul de a-l admonesta pe rege, iar în cazul în care acesta refuza să-şi revoce ordonanţele, supunerea faţă de el putea fi refuzată.

În secolul al XVI-lea, reprezentanţii marii nobilimi au reuşit să-şi asigure dominaţia asupra funcţiilor clericale importante, cu veniturile lor considerabile. Clerul şi-a pierdut unele dintre avantajele sale financiare. În 1496, dieta a votat o lege, ratificată de papa Iuliu al II-lea în 1505, prin care toate funcţiile ecleziastice importante erau rezervate membrilor nobilimii. În cadrul unui capitlu polonez, numai cinci canonici puteau fi oameni de rând, absolvenţi ai unei universităţi. În secolul al XVI-lea, dietele au extins treptat acest privilegiu al nobilimii la toate mănăstirile. Numai un nobil putea să ajungă abate.

Chiar dacă li se permitea orăşenilor să participe la adunări în secolul al XV-lea, aceştia nu erau admişi în dieta poloneză. Oraşele, întemeiate majoritatea de colonişti germani şi bucurându-se de autonomie conform legii din Magdeburg, jucaseră un rol important în Polonia în secolul al XIV-lea. Cazimir cel Mare şi Ludovic de Anjou le-au susţinut, sperând că locuitorii lor vor putea contracara influenţa marii şi micii nobilimi. Cracovia era membră a Ligii Hanseatice, iar orăşenii de aici, îmbogăţiţi de pe urma comerţului, jucau de multe ori rolul de bancheri ai curţii. Oraşele au profitat din plin de comerţul desfăşurat între est şi vest sau între Polonia, Ungaria şi Marea Neagră.

Un rol important a fost jucat în aceste activităţi comerciale, mai ales în tranzacţiile cu Răsăritul, prin intermediul armenilor. În secolul al XI-lea, după invazia turcilor selgiucizi care le distruseseră regatul, armenii migraseră în număr mare spre Trebizond, în Asia Mică, spre Moldova, spre Crimeea şi, la invitaţia marelui cneaz Dmitri al Haliciului, mulţi dintre ei se stabiliseră în această provincie (în 1062). Când Haliciul a ajuns sub suzeranitate poloneză, Cazimir le-a confirmat armenilor, dintre care majoritatea se stabiliseră la Lwów, statutul de autonomie garantat anterior de Dmitri. El le-a confirmat, în 1367, şi dreptul de a avea propria lor episcopie, care a devenit ulterior arhiepiscopie şi a continuat să existe până astăzi.[5] Armenii locuiau mai ales în oraşele Galiţiei, dar se răspândiseră şi în alte oraşe ale Poloniei.

Această situaţie s-a schimbat totuşi în secolul al XV-lea. Cucerirea otomană a ţinuturilor dunărene, a coloniei genoveze Caffa din Crimeea şi a porturilor la Marea Neagră a blocat traficul comercial dintre est şi vest. Oraşul Lwów a fost în mod deosebit afectat de această pierdere. Toată activitatea comercială rămasă se concentra în oraşele din regiunile baltice şi mai ales în Gdańsk (Danzig). Tranzacţiile comerciale interne au avut şi ele de suferit. Acestea toate se întâmplau în perioada în care mica nobilime obţinea tot mai multe privilegii şi lua naştere parlamentarismul polonez. Astfel, orăşenii nu erau recunoscuţi ca o stare specială şi reprezentanţii lor nu erau admişi în dietă. Doar doi reprezentanţi ai Cracoviei aveau voie să fie prezenţi la dezbateri şi aceştia nu aveau drept de vot. Regele Ioan Albert şi Alexandru I au încercat în zadar să remedieze situaţia şi astfel regii polonezi au pierdut pentru totdeauna posibilitatea de a-şi găsi în orăşeni nişte aliaţi împotriva nobililor.

Pe de altă parte, când nobilii reuşiseră să reducă autoritatea regală la zero şi-şi asiguraseră controlul asupra vieţii politice şi sociale a Poloniei, oraşele au fost lipsite de orice sprijin pe care ele l-ar fi putut aştepta de la regi şi au rămas complet la discreţia nobilimii. Scutirea de taxe vamale acordată nobililor pentru importul şi exportul de produse a fost o nouă lovitură care a subminat activitatea comercială a oraşelor. Curând, nobilimea a început să intervină direct în viaţa economică a oraşelor. Breslele meşteşugăreşti şi-au pierdut dreptul de a fixa preţurile de vânzare pentru produsele lor. Dietele le-au conferit acest drept reprezentanţilor lor în diferite regiuni (*starosta*), care adeseori nu aveau nici cea mai vagă idee despre costurile de producţie şi fixau preţuri arbitrare. Această situaţie a distrus organizaţiile odată înfloritoare de meşteşugari. Orăşenilor le era, de asemenea, interzis să posede pământ, în timp ce nobilii nu aveau voie să exercite vreuna din ocupaţiile orăşenilor. În curând, oraşele şi-au pierdut autonomia administrativă şi au intrat sub controlul voievozilor şi starostilor. Toate acestea au contribuit la decăderea finală a oraşelor. La sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul celui de-al XVI-lea, numărul de locuitori ai oraşelor a scăzut considerabil. Chiar dacă pe parcursul secolului al XVI-lea avusese loc o „polonizare" completă a locuitorilor lor, oraşele – spre deosebire de ceea ce se întâmplase în Boemia – nu au jucat nici un rol important în Polonia şi în viaţa naţională poloneză înainte de secolul al XIX-lea.

Transformările economice din Apus au avut curând un efect dezastruos asupra situaţiei ţărănimii poloneze. Regele Cazimir fusese deja obligat să protejeze ţăranii împotriva exploatării stăpânilor lor. El facilitase mai ales extinderea „dreptului german" la coloniştii germani cu o autonomie administrativă limitată sau la satele cu populaţie poloneză. Când, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, exporturile de produse agricole în vest prin portul Gdańsk (Danzig) au atins totuşi proporţii fără precedent iar preţurile cerealelor şi cărnii au crescut, nobilii polonezi şi-au extins pământul arabil, formând domenii întinse. În curând, dietele au început să limiteze libertatea ţăranilor şi, în 1532, aceştia au fost complet legaţi de pământ, fiindu-le permis să se mute doar cu încuviinţarea stăpânilor lor. Statutul de autonomie al satelor a fost şi el treptat limitat şi a dispărut complet după 1518. Seniorii feudali au obţinut jurisdicţie nelimitată asupra ţăranilor lor şi primarii rămaşi, cândva independenţi, au devenit simpli executanţi ai ordinelor stăpânilor. Doar ţăranii aflaţi pe terenurile regelui sau ale Bisericii îşi păstraseră dreptul de a face apel la o instanţă mai înaltă.

A fost, desigur, introdusă claca, definitiv legiferată în 1520. Oficial, ţăranul era obligat să lucreze pe terenurile stăpânului său cel puţin o zi pe săptămână, dar în realitate, în majoritatea cazurilor, claca se extindea la câteva zile pe săptămână, mai ales pe pământurile marilor seniori feudali.

După statutele lui Cazimir,[6] a mai fost făcută o încercare de a realiza un cod de legi în Polonia în 1488. Dar în acest cod, pe lângă statutele lui Cazimir, nu au mai

fost adăugate decât statutele celor trei diete, acelea din Warta, Nieszawa şi Korczyn. Astfel, dieta din Radom l-a desemnat pe Jan Łaski să adune la un loc vechile legi, privilegii şi statute ale regatului polonez. Codul său a fost terminat în 1506 şi întreaga colecţie s-a numit Statutul lui Łaski. Pe lângă documentele poloneze, pot fi găsite în acest cod şi unele texte al legilor germane. Deciziile dietelor poloneze, publicate treptat, au completat Statutul lui Łaski.

În 1523 a fost, de asemenea, publicat un manual polonez de procedură juridică, numit *Formula processus* şi care a fost adoptat de întreaga ţară. Un alt manual similar, de drept polonez public şi privat, numit *Corectura lui Taszycki*, după cel mai important dintre cei şase compilatori ai săi, a fost totuşi respins de dieta din 1534.

Mazovia, care s-a unit cu Polonia abia în 1526, îşi avea propriile obiceiuri şi legi. Ele au contribuit la alcătuirea unui cod definitiv, numit *Statuta ducatus Mazoviae*, abia în 1540. Aceste statute speciale au rămas în vigoare în Mazovia chiar şi după unirea cu Polonia. Dar, din 1576, codul polonez a început să fie adoptat şi în Mazovia. El a fost completat cu câteva dispoziţii speciale, diferite de cele ale legii polonezе şi valide doar în ducatul Mazoviei.[7]

Înainte de uniunea dinastică din 1385, organizarea politică a Lituaniei era destul de diferită de a Poloniei. Lituania era mai puţin omogenă şi centralizată decât Polonia. Centrul ei era Lituania propriu-zisă, la care fuseseră anexate unele principate ruseşti – Polesia, Rusia Neagră (Grodno-Novogrodek) şi părţi ale Bielorusiei de pe râurile Berezina, Niprul mijlociu şi Pripetul superior. Acest teritoriu era împărţit în cele două palatinate – Vilna şi Troki – având-şi propria administraţie centrală şi sistemul judiciar precum şi propria lege lituaniană, bazată pe vechile obiceiuri ruseşti din perioada kieveană. Această parte a statului era cea mai populată şi o mare parte a vechii nobilimi lituaniene deţinea pământuri aici.

Vecinii cei mai apropiaţi ai Lituaniei propriu-zise erau câţiva cneji ruşi ce-şi aveau proprietăţile aici – Pinsk, Kleč, Horodec, Kobrin. Provincia lituaniană Samogiţia şi celelalte foste cnezate ruse – Poloţk, Vitebsk, Smolensk, Kiev, Volânia, Podlasia şi Podolia – şi-au păstrat propriile legi şi privilegiile de care se bucuraseră înainte de a ajunge sub supremaţia lituaniană.

Fiecare nou mare duce de Lituania confirma aceste privilegii şi promitea să nu supună populaţia autohtonă a provinciilor ruseşti jurisdicţiei vreunei curţi străine – adică lituaniene. Din cauza acestui aspect particular al relaţiilor dintre Lituania propriu-zisă şi fostele cnezate ruse, unii specialişti consideră statul lituaniano-rus un stat federativ.[8]

Administraţia, legislaţia şi funcţiile ruseşti definite în perioada kieveană au fost introduse de conducători şi în Lituania propriu-zisă, slavona veche în forma ei din vestul Rusiei a devenit limba oficială a întregii Lituanii[9] şi, la sfârşitul secolului al XIV-lea, nouă zecimi din populaţia Lituaniei vorbea rusa.

Acest proces de rusificare a Lituaniei a fost încetinit desigur de Uniunea de la Krewo, realizată în 1386. O astfel de situaţie arăta totuşi că nu era uşor de realizat această uniune. Deşi, conform acordurilor de la Krewo, Lituania-Rusia urma să fie înglobată Poloniei, opoziţia nobilimii lituaniene a împiedicat nu numai această înglobare, ci şi o uniune reală cu Polonia.[10] Jagiello a trebuit să cedeze în faţa lituanienilor şi să-l numească pe vărul său, Vitold, mare duce. Acesta a întins dominaţia lituaniană până pe coastele Mării Negre şi chiar şi-ar fi dorit să transforme marele ducat al Lituaniei într-un regat. El a întărit considerabil puterea marelui duce prin anularea tuturor apanajelor şi prin înlocuirea principilor cu guvernatori, deşi nu s-a atins de privilegiile foştelor cnezate.

Dar nici chiar noua uniune proclamată la Vilna în 1401 de Vitold şi Jagiello nu a schimbat statutul Lituaniei. Uniunea de la Horodło, din 1413, a confirmat dreptul Lituaniei de a-şi avea propriul mare duce, care trebuia numit însă de regele Poloniei, cu consimţământul Senatului polonez şi al boierilor lituanieni. Sigismund a fost totuşi proclamat mare duce de boieri şi o nouă uniune, reînnoită în 1432-1434, i-a confirmat această demnitate. În ciuda acestor uniuni, reînnoite în 1439-1440, 1499 şi 1501, lituanienii îşi considerau statul egal cu Polonia şi independent chiar dacă demnitatea de mare duce era rezervată regelui polonez sau fiului său, din dinastia jagiellonă.

În ciuda acestui sentiment de independenţă, tradiţiile poloneze, instituţiile şi limba au pătruns în Lituania din ce în ce mai mult. Marii seniori feudali lituanieni erau mai mult atraşi de credinţa catolică şi de cultura occidentală, reprezentată de polonezi, decât de vechea civilizaţie kieveană şi creştinismul ortodox, la care mulţi aderaseră anterior. În secolele al XV-lea şi al XVI-lea, oraşele lituaniene au urmat exemplul oraşelor poloneze, acceptând legea din Magdeburg, în timp ce instituţiile feudale erau introduse sub influenţa Ordinului Cavalerilor Teutoni şi a Poloniei, obligând populaţia la îndeplinirea îndatoririi serviciului militar în schimbul terenurilor oferite de suveran. Primul pas important în acest proces de asimilare a fost făcut la Uniunea de la Horodło, în 1413. Aceasta a permis instituţiilor sociale poloneze să se impună definitiv în Lituania propriu-zisă. Patruzeci şi şapte de familii nobile poloneze au adoptat un număr egal de boieri lituanieni şi le-au permis să le folosească blazoanele. Privilegiul acesta le-a fost oferit doar boierilor catolici, dar aceştia din urmă au avut voie la rândul lor, în 1434, să le permită şi boierilor ortodocşi folosirea blazoanelor lor, cu acordul nobilior polonezi. Acest privilegiu a fost extrem de important pentru că a deschis drumul noilor nobili spre importante funcţii şi demnităţi în stat, le-a oferit posibilitatea de a-şi administra proprietatea în orice fel ar fi dorit şi i-a apropiat de statutul nobilimii poloneze, care începea să se bucure de o poziţie tot mai bună.

Completa asimilare a boierilor din fostele cnezate ruse nu a fost totuşi atât de uşoară. Erau multe clase de nobili şi boieri în fostele cnezate kievene, iar viaţa socială păstrase o formă mai democratică şi mai patriarhală. Cnejii se bucurau încă

de o poziție privilegiată în fostele cnezate, dar existau multe diferențe între pozițiile boierilor. Unii dintre ei erau tot cneji, dar aflați sub supremația unor principi mai puternici, alții erau boieri independenți, iar alții erau boieri dependenți de cneji sau de alți boieri.

Era normal ca principii lituanieni și ruși, majoritatea descendenți ai dinastiilor Gedymin și Rurik, să fie primii care să profite de privilegiile din 1413 și 1434. Astfel, ei au reușit să obțină majoritatea funcțiilor importante din regiune, în marele consiliu ducal și mai târziu în diete. Ei formau clasa dominantă, exercitând o mare influență în viața socială și economică a statului. Unele dintre aceste familii sunt bine cunoscute în istoria lituaniană și poloneză – de exemplu, principii de Ostrog, Czartoryski, Glinski, Sapieha și Radziwill.

Membrii marii nobilimi au obținut de asemenea multe dintre noile funcții introduse după modelul polonez în statul lituaniano-rus în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Astfel de funcții erau cele de: mareșal; cancelar, care era ministrul afacerilor interne și externe, cu un arhivar la conducerea cancelariei sale, ce se ocupa de corespondența diplomatică; vice-cancelar; contabil șef (*podskarbnik*); mare hatman, care era comandantul suprem al armatei și devenise ministru de război doar înainte de încheierea Uniunii de la Lublin, și hatman de campanie.

După dispariția apanajelor, vechea administrație kieveană a asimilat treptat modelul polonez. Vechile funcții ruseşti au fost înlocuite de altele ca: *palatinus*, *starosta*, voievod și castelan. Sistemul judiciar a fost și el adaptat după sistemul polonez, astfel încât în momentul Uniunii de la Lublin, în 1569, nu mai era mare diferență între sistemul administrativ și judiciar din Polonia și Lituania.

Compoziția și funcțiile vechiului consiliu al marelui duce, care se asemăna anterior dumei moscovite, au fost, de asemenea, treptat schimbate conform exemplului polonez. La început, consiliul se compunea din cneji înrudiți cu marele duce și din boieri însărcinați cu guvernarea provinciilor. Numărul membrilor consiliului a crescut pentru a fi incluși cei patru episcopi romano-catolici, toți principii cu funcții înalte în stat și la curte și, de asemenea, alți câțiva principi. Consiliul a fost inițial un corp consultativ și sfătuitor, dar importanța lui a crescut sub influența poloneză și el a devenit un organ administrativ central, judiciar și legislativ. În 1492, consiliul a obținut un privilegiu foarte important – acela de a transforma Lituania într-o monarhie aristocratică și oligarhică. Conform acestui decret, confirmat în 1506 și inspirat din decrete poloneze similare, nici o decizie a marelui duce nu putea fi promulgată fără participarea și acordul consiliului. Acest privilegiu le-a garantat cnejilor o poziție superioară aceleia a boierilor de rând.

Regiunile ruse își aveau propriile lor adunări generale atât înainte cât și după înglobarea lor de către Lituania. Seimurile (*sejm* sau *sojm*) erau inițial adunări ale marilor duci și marilor cneji, cu privilegii exclusive, sau adunări ale consiliului principilor. Existau, de asemenea, și diete ale diferitelor provincii, numite *veče* (ulterior *zbor*), conform obiceiului cnezatelor kievene.[11] În aceste *veče* nu erau

totuşi incluşi doar nobili, ci şi reprezentanţi ai tuturor stărilor. Ele au funcţionat până în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În acea perioadă, din nou sub influenţă poloneză, nobilimea a început să excludă toate celelalte stări din *veče*. Astfel au fost introduse dietele locale în Lituania-Rusia, iar în timpul secolului al XVI-lea dietele puteau fi convocate şi de marii duci din Grodno, Minsk şi Vilna. Consiliul a devenit Senat, iar boierii formau camera inferioară. Începând cu 1544, boierii au obţinut tot mai multe privilegii care le făceau poziţia mai asemănătoare cu aceea a nobililor polonezi. Totuşi, abia în 1563 Sigismund al II-lea (1548-1572) le-a garantat boierilor ortodocşi totala egalitate cu catolicii, dându-le astfel posibilitatea de a ocupa funcţii înalte în stat şi de a fi membri ai consiliului.

Marii seniori feudali s-au opus însă unei complete egalizări a nobilimii lituaniene după modelul polonez. Astfel, în timp ce boierii înţelegeau că nu puteau ajunge la această egalitate decât prin unirea Lituaniei cu Polonia, marea nobilime, apărându-şi privilegiile, se opunea respectivei uniri. Un pas mai important spre acest ţel a putut fi făcut numai după moartea conducătorului principilor, Nicolaus Radziwill, numit cel Negru, în 1565. Cum am menţionat şi mai înainte,[12] războaiele dezastruoase cu Moscova i-au forţat pe lituanieni să privească ideea uniunii cu mai multă bunăvoinţă. În acelaşi an, dieta de la Vilna a votat un nou statut pentru Lituania, împărţind ţara în provincii (*powiat*), conţinând şase palatinate, după modelul polonez, cu un sistem administrativ în întregime polonez şi extinzând privilegiile micii nobilimi.

Uniunea de la Lublin a fost ratificată de polonezi în 1569.[13] Dar chiar dacă cele două state au fost unite sub un conducător comun – regele polonez – şi o dietă comună, iar statul a fost numit mai târziu *Rzeczpospolita polska* (Republica Polonă), nu a putut fi obţinută o adevărată uniune. Nici una dintre cele trei naţiuni – poloneză, lituaniană şi rusă – nu era mulţumită de această uniune. Vechiul sentiment de independenţă al lituanienilor s-a manifestat curând. Dietele lituaniene au continuat să funcţioneze şi, în 1588, a fost promulgat un nou statut, prin care erau introduse câteva instituţii ce nu erau deloc în acord cu spiritul uniunii. Uniunea de la Lublin nu e nici măcar menţionată în statut, iar marele ducat al Lituaniei este considerat încă o entitate politică individuală.

Acest statut a încheiat şi procesul de compilare a codurilor de legi lituaniene. Prima încercare de acest tip aparţinea lui Cazimir al IV-lea (1440-1492) în 1468. Al său *Sudebnik* a fost întrecut de aşa-numitul Statut al Lituaniei, aprobat în 1528-29 de dieta de la Vilna. Acesta a fost urmat, în 1566, de o nouă ediţie – al doilea statut. Toate cele trei ediţii ale statutului se bazau pe vechea lege aplicată în cnezatele ruse, dar influenţa legii poloneze devenea, desigur, tot mai evidentă cu fiecare nouă ediţie. E interesant de observat că în ciuda faptului că influenţele dreptului roman asupra codurilor poloneze sunt destul de greu de detectat, în cel de-al doilea statut lituanian (1566) şi în cel de-al treilea (1588) se pot observa cu uşurinţă influenţe ale dreptului roman, dar şi ale celui german. Acest statut a fost scris în limba rusă şi a devenit o sursă importantă pentru codul de legi moscovit, vestitul *Ulojenie* al ţarului Alekseı.[14]

În ciuda acestei particularităţi lituaniene, influenţele poloneze au continuat să pătrundă nu numai în Lituania propriu-zisă, ci şi în fostele cnezate ruseşti din sud şi din vest. Pe măsură ce se consolida tot mai mult poziţia privilegiată a nobilimii, se deteriora situaţia ţăranilor, la fel ca în Polonia. Unele din vechile familii nobile ruseşti din Lituania propriu-zisă au fost curând „polonizate" şi folosirea limbii poloneze în dietele lituaniene generale şi locale a crescut constant. În 1696, s-a decis ca toate documentele oficiale administrative şi judecătoreşti ale marelui ducat să fie redactate în poloneză.

Occidentalizarea vechilor instituţii ruseşti şi polonizarea vieţii culturale au fost, desigur, mai eficiente în Galiţia, care se afla sub supremaţie poloneză încă din timpul lui Cazimir al III-lea cel Mare (1333-1370).

Deşi Cazimir nu a încălcat autonomia ţării şi a promis să-i respecte tradiţiile religioase şi naţionale, influenţele polonezc se simţeau totuşi într-un grad tot mai mare în Galiţia. Regii le ofereau nobililor polonezi pământuri în această regiune bogată şi numărul acestora a crescut curând în aşa măsură încât ei au reuşit să ocupe toate funcţiile importante din stat. Aceasta a favorizat răspândirea sistemului feudal occidental în Galiţia şi latina a înlocuit treptat slavona veche în redactarea documentelor oficiale. Această evoluţie a ajuns la un punct culminant în secolul al XV-lea, când latina a devenit limba oficială a dietelor şi tribunalelor din Galiţia. În 1433, nobilimea romano-catolică din Galiţia a obţinut aceleaşi privilegii ca şi nobilimea poloneză şi doi ani mai târziu ţara a fost împărţită în trei provincii administrative. Acesta a fost practic sfârşitul autonomiei Galiţiei. În secolul al XVI-lea, limba poloneză a început încet-încet să înlocuiască latina ca limbă oficială.

Occidentalizarea Galiţiei se putea observa şi în religie. Romano-catolicismul s-a răspândit în mod natural o dată cu influxul de familii nobile poloneze şi cu creşterea ponderii elementului polonez în noile oraşe. Ordinele monastice catolice se bucuraseră deja de o primire călduroasă în timpul cnejilor Haliciului. A crescut numărul mănăstirilor catolice o dată cu creşterea populaţiei catolice datorită influxului constant de colonişti, iar în 1375, a fost înfiinţată o arhiepiscopie romano-catolică în Galiţia, atunci reorganizându-se şi înalta ierarhie eclezіastică.

Biserica Ortodoxă şi-a păstrat desigur întreaga libertate în ciuda unor acţiuni de sus, din partea regilor. În 1303, s-a făcut o încercare nereuşită de a asigura independenţa Bisericii Ortodoxe din Galiţia faţă de mitropolia kieveană. Confruntaţi cu alternativa trecerii episcopilor ortodocşi sub autoritatea Romei, patriarhul şi împăratul din Constantinopol au fost nevoiţi totuşi să cedeze, în 1370, şi să permită numirea unui mitropolit ortodox galiţian.[15]

O situaţie similară a apărut în fostele principate anexate de Polonia în 1569, prin Uniunea de la Lublin. Deşi li se garantase egalitatea cu ţinuturile poloneze şi autonomia, limba poloneză a ajuns totuşi să înlocuiască latina şi rusa din sud (ucraineana) în documentele oficiale până la sfârşitul secolului al XVI-lea. Situaţia a devenit mai grea pentru ruşii din sud atunci când regii polonezi au început să ofere terenuri din regiunea respectivă nobililor polonezi, profitând de stipulările

Uniunii de la Lublin, care le deschidea drum polonezilor spre fostul stat lituanian. O dată cu nobilii polonezi, au început să se stabilească aici şi un număr considerabil de ţărani polonezi mai ales în cnezatele Kiev, Volânia şi Podolia.

Principalul obstacol în calea unei mai profunde asimilări a pământurilor ruseşti de către Polonia îl reprezentau diferenţele religioase dintre cele două naţiuni. Ruşii din vest şi din sud, care aveau să fie curând numiţi bieloruşi şi ucraineni, erau ortodocşi şi credinţa lor constituia o legătură importantă cu ruşii din est, aflaţi sub dominaţia Moscovei. Profitând de aparenta decadenţă a Bisericii Ortodoxe în aceste regiuni, cercurile ecleziastice poloneze, sprijinite de conducători şi de unii prelaţi ucraineni, luptau pentru uniunea ortodocşilor din uniunea polonezâ cu romano-catolicii. După negocieri prelungite, uniunea a fost proclamată în 1596 la Brest Litovsk şi a fost iniţial acceptată de ierarhia ecleziastică ortodoxă.

În acelaşi timp, instituţiile poloneze romano-catolice erau sprijinite de clasa conducătoare. În Kiev şi în alte oraşe au apărut episcopii latine, iar ordinele monastice latine au întemeiat mănăstiri, schituri şi şcoli în regiunile cu populaţie ortodoxă. Toate acestea au fost interpretate de populaţia rusă ca o încercare de a-i latiniza atât pe cei uniţi cu Roma cât şi pe ortodocşi.

În realitate, multe familii nobile din sudul Rusiei au fost polonizate şi au devenit romano-catolice, dar clasele de mijloc au reacţionat destul de curând împotriva acestei situaţii. Sentimentul naţional a atins curând şi Galiţia, partea vechii Rusii kievene care fusese cel mai mult expusă influenţelor poloneze. Atitudinea disprețuitoare a ierarhiei ecleziastice latine faţă de uniaţi şi excluderea episcopilor acestora din Senat au micşorat şansele polonezilor de a promova o uniune mai solidă a celor două naţiuni.[16] Nobilimea ortodoxă a apărat cu curaj drepturile Bisericii sale în parlamentul polonez, iar opoziţia claselor de mijloc ortodoxe faţă de catolici a crescut şi ea considerabil. Conducătorii ruşilor ortodocşi din sudul şi vestul Rusiei, aflaţi sub supremaţia Poloniei şi Lituaniei, s-au orientat tot mai mult spre ţarul ortodox de la Moscova, privit ca un protector al ortodoxiei. Toate acestea pregăteau terenul pentru revolta populară împotriva Poloniei care avea să ducă în final la separarea sudului Rusiei de Republica Polonă şi la unirea acestuia cu Moscova.

Această situaţie din teritoriile ruseşti sudice şi vestice a fost, pe de altă parte, de o importanţă incalculabilă pentru istoria viitoare a întregii Rusii.

Ruptura dintre ţinuturile ruseşti din est, sud şi vest era tot mai evidentă. Occidentalizarea aducea multe avantaje ruşilor din sud şi din vest, dar îi separa tot mai mult de fraţii lor din est, care trăiau în condiţii foarte diferite. Simbioza realizată pe parcursul unui secol între ruşii din sud şi din vest şi Polonia sau Lituania a contribuit desigur la diferenţierea lingvistică dintre estul, vestul şi sudul Rusiei, care a devenit şi mai evidentă în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Putem afirma, pe drept cuvânt, că, fără această lungă separare a sudului şi vestului de estul Rusiei şi fără lunga simbioză a sudului şi vestului cu Lituania şi Polonia, care a lăsat urme

atât de adânci în viaţa lor politică şi culturală, nici nu ar fi existat probabil o naţiune ucraineană (în sudul Rusiei) sau una bielorusă (în vestul Rusiei).

Pe de altă parte, occidentalizarea constantă a teritoriilor ruseşti aflate sub autoritate poloneză şi lituaniană i-a determinat pe mulţi ruşi să devină tot mai suspicioşi şi ostili faţă de tot ce venea dinspre Europa de vest. Civilizaţia mai avansată, cu care se lăuda Occidentul şi care le era oferită cu condescendenţa unui „nouveau riche" vecinilor mai săraci – ruşii ortodocşi – a creat în minţile ruşilor din est un fel de complex de inferioritate care i-a făcut să se agaţe şi mai puternic de formele moştenite ale creştinismului ortodox ca şi cum acesta ar fi fost unica manifestare a doctrinei lui Cristos, singura religie adevărată, la care trebuia convertit şi restul lumii.

Dezvoltarea politică şi socială din Ungaria a fost asemănătoare cu aceea din Polonia. În timpul lungii sale domnii, din 1387 până în 1437, Sigismund a fost mai interesat de problemele imperiului şi ale Boemiei decât de ale Ungariei. Astfel, regatul a ajuns, din puternica structură monarhică creată de regii angevini, un stat cu regim aristocratic. Sigismund a fost obligat să confirme toate privilegiile oferite nobilimii de predecesorii săi. El a trebuit, de asemenea, să promită că va convoca în fiecare an o dietă compusă nu numai din reprezentanţi ai marii nobilimi şi ai înaltului cler, ci şi reprezentanţi ai micii nobilimi aleşi în dietele locale (ale comitatelor în care era împărţită ţara). Principalele oraşe erau şi ele reprezentate, dar toate la un loc deţineau un singur vot.

Funcţiile regale din provincii au devenit funcţii locale ca şi în Boemia şi Polonia iar nobilimea, prin intermediul dietelor locale, a obţinut curând toată puterea administrativă şi judecătorească din comitate. Nobilimea pretindea din ce în ce mai multe privilegii şi a transferat treptat povara cheltuielilor militare şi a serviciului militar spre supuşii săi. Înaltele funcţii, dintre care cea de palatin era încă cea mai importantă, erau toate deţinute de marea nobilime. Situaţia ţăranilor era tot mai grea şi, chiar dacă Sigismund le-a confirmat dreptul de a se strămuta în 1405, nobilimea le nega constant acest drept legându-i tot mai puternic pe ţărani de pământ. Această asprime faţă de ţărani a provocat unele revolte care au fost însă înnăbuşite fără milă de nobilime.

Alegerea lui Albert de Austria, regele Boemiei, pe tronul Ungariei în 1437 le-a oferit nobililor încă o posibilitate de a pretinde noi privilegii şi de a diminua şi mai mult autoritatea regală. Regele trebuia să transforme funcţia de palatin într-o funcţie a ţării şi să le dea nobililor posibilitatea de a participa la alegerea palatinului. El trebuia, de asemenea, să promită că va apăra regatul cu propriile sale resurse.

În lupta văduvei lui Albert, Elisabeta, pentru tronul Ungariei, în care ea apăra drepturile fiului ei născut postum, Ladislas, împotriva alegerii lui Władysław Jagiellonul, cea mai mare parte a Slovaciei de astăzi a fost ocupată de trupe ceh sub comanda utraquistului Jan Jiskra de Brandýs, care se ridicase în apărarea drepturilor lui Ladislas. Elisabeta a fost de asemenea sprijinită de unii nobili croaţi,

printre care mai ales familia Frankopani, şi de despotul sârb Gheorghe Branković, care primise domenii întinse în sudul Ungariei. Lupta pentru tron a făcut, desigur, să crească din nou influenţa marii nobilimi în regat.

Această situaţie a fost ilustrată, după moartea tragică a lui Władysław la Varna (1444) şi în perioada în care Ladislas Posthumus a fost minor, de faptul că întreaga ţară era condusă de câţiva puternici reprezentanţi ai marii nobilimi. Deşi fuseseră aleşi de dietă (1445) pentru a guverna, ei priveau acele părţi ale statului ce le fuseseră încredinţate ca pe propriile lor fiefuri, fără a le păsa cât de puţin de interesele regatului.

Dezmembrarea acestuia a fost împiedicată doar de alegerea ca guvernator a lui Ioan Hunyadi,[17] care a apărat ţara nu numai împotriva invadatorilor turci cât şi a uzurpărilor marii nobilimi. În timpul domniei fiului său, Matia Corvin (1458-1490), puterea regală a căpătat un nou prestigiu. Energicul rege a făcut o încercare îndrăzneaţă de a transforma Ungaria într-o monarhie absolută. El a modificat funcţia de palatin transformându-l pe înaltul demnitar într-un reprezentant al regelui şi regent în timpul perioadei de interregn şi a întărit autoritatea regală în administraţie şi în procedura judiciară, încercând chiar să dea un cod de legi în spirit monarhic în Ungaria.

Toate aceste reforme au fost totuşi respinse de marea nobilime după moartea sa, iar noul rege Vladislav al II-lea (1490-1516) a fost nevoit să promită că nu va introduce niciodată reforme „cum a făcut regele Matia Corvin". Domnia acestui rege slab a fost dominată de luptele dintre mica şi marea nobilime pentru a accede la guvernare. Mica nobilime a reuşit să-şi asigure mai multă influenţă în diete şi în consiliul regal. Acesta s-a transformat dintr-un corp consultativ într-unul constituţional suprem, care forma un fel de comitet al dietei, la fel ca în Polonia. Mica nobilime a câştigat, de asemenea, mai multe drepturi în provincie şi a obţinut dreptul de a alege vice-jupanii, care au devenit demnitari importanţi ai ţării. Marea nobilime şi clerul se supuneau şi ei judecătorilor diferitelor ţinuturi.

În 1514, după înfrângerea noii răscoale ţărăneşti, nobilimea a obţinut suprimarea ultimelor urme de libertate a ţăranilor. Aceştia erau obligaţi să se supună autorităţii administrative şi judiciare a seniorilor feudali, să muncească pentru stăpâni în zilele de clacă şi să le plătească o arendă pentru pământul pe care-l cultivau. Toate aceste privilegii au fost prevăzute în codul *Opus tripartitum*, compus de Werböczy şi prezentat dietei spre aprobare în acelaşi an. Puterea regală a fost şi mai mult subminată de faptul că regele era obligat să conducă cu ajutorul „naţiunii" – marea şi mica nobilime. „Naţiunea" era considerată o parte a unităţii ideale simbolizate de coroana Sf. Ştefan. I s-au confirmat toate privilegiile precum şi dreptul de a se opune regelui, dacă acesta nu respecta aceste privilegii.

Deşi codul *Opus tripartitum* nu a fost aprobat de rege şi nu era susţinut nici de marea nobilime, el a fost folosit ca un cod de legi oficial în Ungaria până în 1848. Anarhia cauzată de nobilime a continuat în timpul domniei lui Ludovic al II-lea

(1516-1526) şi a generat dezastrul de la Mohács, urmat de ocuparea Ungariei de către turci.

Nobilimea slovacă s-a bucurat şi ea, la fel ca cea maghiară, de o mult mai mare influenţă şi de privilegii considerabile. Prejudecăţile naţionale nu apăruseră încă în Ungaria – limba slavă se vorbea liber în regat, iar în timpul Jagiellonilor era folosită chiar în dieta ungară. În secolul al XV-lea relaţiile culturale dintre cehi şi slovaci erau foarte strânse.

Această situaţie se datora influenţei Universităţii din Praga şi armatelor cehe care apăraseră Ungaria de Sus, în perioada în care regele Ladislas Posthumus era minor, împotriva lui Ioan Hunyadi, ales administrator al regatului de către nobilimea ungară.[18]

Viaţa politică şi naţională a croaţilor a avut mult de suferit sub impactul înaintării turcilor. Veneţienii îşi doreau Dalmaţia de generaţii întregii, încă de când capturaseră Zara, în 1203, cu ajutorul cruciaţilor. Ei au avut succes măcar în 1420, când aproape întreaga Dalmaţie a căzut în mâinile veneţienilor, iar victoria a fost consolidată în 1444. Pentru a demonstra că regii Ungariei şi Croaţiei nu renunţaseră la drepturile lor în Dalmaţia, Vladislav al II-lea (1490-1516) şi-a luat titlul de „rege al Dalmaţiei, Croaţiei şi Slavoniei", dar recucerirea provinciilor pierdute nu i-a adus nici un câştig.

Înaintarea turcilor după bătălia de la Mohács (1526) a micşorat şi mai mult teritoriul fostului regat naţional croat. Sudul Croaţiei a devenit în totalitate turcesc, iar veneţienii au pierdut opt oraşe. Pacea din 1540 le-a garantat veneţienilor doar posesiunea asupra oraşelor maritime dalmate, interiorul devenind o provincie turcească guvernată de un *sanjakbeg* din oraşul Clissa. Aceasta a dus la migraţia în masă a populaţiei slave din Dalmaţia cucerită de turci spre oraşe, care şi-au pierdut treptat specificul latin.

Pentru a întări apărarea a ceea ce rămăsese din Croaţia, Ferdinand I (1527-1564) a creat o zonă militară în apropierea frontierei turceşti, împărţită în două părţi: *krajina* din Slavonia şi *krajina* din Croaţia. Zona militară a fost scutită de jurisdicţia banului şi a dietei croate, fiind guvernată de generali numiţi de împărat. Această subminare a suveranităţii croate într-o anumită parte a regatului a fost prea puţin contrabalansată de uniunea a ceea ce rămăsese din Slavonia şi Croaţia sub acelaşi ban şi aceeaşi dietă.

Veneţienii nu au exploatat victoria lor navală de la Lepanto (1571), la care participase şi un escadron dalmat, pentru a-şi extinde posesiunile în Dalmaţia. Croaţia liberă a mai suferit şi alte pierderi şi, atunci când Rudolf al II-lea (1576-1612) a încheiat pacea cu turcii, în 1606, acestuia nu-i mai rămăsese decât partea de vest a ţării.

Nemulţumirea faţă de politica Habsburgilor, care tindeau să suprime autonomia Ungariei şi Croaţiei şi să le transforme în provincii austriece, s-a manifestat tot mai puternic în Croaţia în timpul lui Ferdinand al III-lea (1637-1657) după Pacea din Westfalia (1648). În cele din urmă, mânioasă din cauza refuzului lui Leopold I

(1658-1705) de a exploata victoria câştigată împotriva turcilor în 1664, nobilimea croată a decis să pună capăt regimului habsburgic în Croaţia. Conducătorii săi, Peter Zrinski şi Krsto Frankopan, au început negocierile cu Franţa, Veneţia, Polonia şi Turcia, dar complotul a fost descoperit şi ambii conducători au fost decapitaţi în 1671.

Veneţienii au avut succes şi în noul conflict cu turcii (1645-1664), dar numai după înfrângerea turcilor la Viena (1683) a putut fi eliberată o mare parte a Ungariei şi Croaţiei. Pacea de la Karlovci (Karlstadt, Karlowitz) din 1699 i-a oferit Veneţiei întreaga Dalmaţie, incluzând şi coasta Herţegovinei. Dar împăratul Leopold I a adăugat ţinuturile cucerite în Slavonia şi Croaţia la zona fronticrei militare, spre dezamăgirea croaţilor, care au văzut în aceasta o nouă subminare a autonomiei şi drepturilor regatului lor.

Republica Dubrovnik (Ragusa) şi-a întrerupt relaţiile cu Ungaria în 1526 şi a încetat să-i mai plătească tribut împăratului Ferdinand I, în calitatea acestuia de rege al Ungariei. Noi relaţii cu Ungaria au fost iniţiate după victoria armatei imperiale asupra turcilor, în 1664, cu speranţa că Leopold I îşi va continua campania şi va elibera Bosnia şi Herţegovina. Astfel, Dubrovnikul s-ar fi putut elibera de sub suzeranitatea sultanilor. În acest sens, cei din Dubrovnik au fost totuşi la fel de dezamăgiţi ca şi croaţii de eşecul împăratului în a-şi exploata victoria şi de încheierea tratatului cu turcii.

Deşi, ca vasal al sultanilor, Dubrovnikul trebuia să le fie folositor acestora pentru a-şi păstra independenţa, locuitorii oraşului erau de partea creştinilor în conflictul acestora cu Turcia. Astfel, deşi declaraţi neutri chiar şi de aliaţii lor creştini, cei din Dubrovnik le-au trimis în secret acestora un escadron de corăbii de transport înaintea bătăliei de la Lepanto.

Teritoriul Republicii Dubrovnik a obţinut noi garanţii pentru independenţa sa prin tratatul de la Karlovci. Era ceva important pentru oraşul-republică, atât de râvnit de Veneţia. Profitând de situaţia dezastruoasă a Dubrovnikului, după ce cutremurul din 1667 distrusese oraşul îngropând mulţi locuitori ai săi sub ruine, veneţienii au încercat să ocupe portul Gruž (Gravosa).

În ciuda acestui mare dezastru, curajul noului său conducător, aristocratul Nicolaus Bona, i-a permis oraşului să se ridice ca nou din ruine. Prosperitatea sa nu era la fel de remarcabilă ca cea din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, nu putea concura cu Spania, Portugalia, Olanda şi Anglia, ale căror flote comerciale dominau oraşele,[19] dar vasele sale comerciale navigau încărcate încă în Mediterana şi puteau fi deseori văzute în Istanbul, Grecia, Egipt, Tunisia şi Maroc.

Dubrovnik s-a bucurat din nou de prosperitate în secolul al XVIII-lea şi comerţul său a înflorit mai ales în timpul războaielor napoleoniene. Unul dintre cei mai proeminenţi matematicieni, astronomi şi filosofi ai secolului al XVIII-lea – Ruđer Bošković (1711-1787) – era născut în Dubrovnik. Independenţa republicii a luat totuşi sfârşit în 1808, atunci când Napoleon a înglobat-o provinciei ilirice, sub

conducerea generalului Marmont, pe care împăratul îl numise duce de Ragusa. În 1814, a intrat în posesia austriecilor.

Poziția politică și socială a sârbilor și bulgarilor sub dominația turcă a fost determinată în primul rând de organizarea politică și socială a Imperiului Otoman. Viața din Imperiul Ototman era complet diferită de cea din statele apusene sau din cele balcanice dinainte de cucerirea lor de către turci. Statul otoman se baza pe puterea absolută a conducătorului – sultanul – principiu recunoscut unanim de toți supușii săi. Puterea sa absolută era limitată doar de prescripțiile religiei islamice, care asigura și un cadru ferm în care obligațiile morale precum și drepturile și îndatoririle sultanului și cele ale supușilor săi au fost definitiv stabilite. În ciuda acestui fapt, otomanii respectau drepturile străinilor și nu se atingeau de ele dacă nu contraziceau legea islamică.[20]

În plus, Imperiul Otoman era un puternic stat militar și era diferit în acest sens de cele occidentale. Spiritul militar pătrunsese pretutindeni, chiar și în sistemul administrativ. Nu exista în societatea turcă o clasă aristocratică asemănătoare celei din Occident. Sultanul putea promova pe oricine într-o funcție înaltă și succesiunea creditară la o demnitate sau funcție era mai degrabă o excepție.

O altă caracteristică a organizării statale a Imperiului Otoman era aceea că funcțiile administrative din stat le erau accesibile supușilor care nu erau turci la origine, dar acceptaseră credința islamică. Astfel, se întâmpla adesori ca întregul aparat administrativ să fie compus din creștini convertiți la Islam. Doar cariera teologică și cea judiciară păreau să fie închise acestor apostați.

O trăsătură specifică a acestei practici a constituit-o crearea trupelor de ieniceri – baza armatei turcești și corpul de pază al sultanului. Aceștia erau copii creștini, educați în religia islamică și într-o disciplină militară strictă – un fel de tribut viu datorat turcilor (*devșirme*).

O altă trăsătură caracteristică a organizării statului otoman era sistemul său administrativ. Ținuturile cucerite erau împărțite în unități administrative numite *sanjak* (inițial însemnând „steag" și apoi „regiment") și conduse de un *sanjakbeg*. Mai multe sanjak formau un *vilayet* condus de un *beglerbeg* (guvernator). „Bey" sau „beglerbeg" erau denumiri ale unor conducători militari și din administrația civilă complet dependenți de sultan, care-i putea transfera sau concedia după bunul său plac. Doar judecătorii erau, în principiu, independenți de cel numit în funcția de bey.

Un singur lucru se putea compara cu feudalismul din Apus – așa-numitul *spahilik* sau sistemul agrar specific turcesc. Otomanii se inspirau probabil în acest sens din organizarea militară introdusă în Asia Mică de către Bizanț pentru a întări armata imperială. Fiecare turc era obligat la îndeplinirea serviciului militar dar, cum era imposibil de plătit întreaga armată permanentă din vistieria sultanului, ca în cazul ienicerilor, toate regiunile cucerite erau împărțite în zone mai mari sau mai mici, oferite *spahiilor* – luptători din cavaleria turcă. Aceștia erau plătiți din tributul în bani și produse perceput de la țăranii creștini.

În ciuda asemănării dintre acest sistem şi practicile feudale din Occident, spahiii n-au format o nobilime turcă în sensul occidental al cuvântului. Ei nu deveneau proprietarii pământului ce le era oferit şi, chiar dacă acesta le era oferit în continuare şi fiilor lor, pământul nu se transmitea la început ereditar în familie. Spahiii puteau fi transferaţi într-un alt sanjak sau li se putea confisca pământul dacă nu erau capabili să-şi îndeplinească serviciul militar sau dacă acţionau contrar dorinţelor sultanului. În funcţie de mărimea terenului oferit (*timar* sau *ziâmet*), ei trebuiau să se prezinte la ordinul sultanului, fie singuri, fie împreună cu alţi câţiva soldaţi. Ei trebuiau, de asemenea, să vegheze ca ţăranii să păstreze ordinea, dar nu aveau şi putere judecătorească asupra acestora. Fiefuri similare erau oferite pentru servicii similare, dar cea mai mare parte a pământului intra în proprietatea privată a sultanului.

Supuşii creştini, în marea lor majoritate ţărani, numiţi *raja*, aveau de plătit şi o taxă pe cap de locuitor către stat. Uneori erau obligaţi să lucreze la construirea unor drumuri şi poduri, dar claca a apărut mult mai târziu şi era împotriva legii. Ţăranii primeau pământ de la sultan – considerat reprezentantul lui Allah, stăpânul întregului univers – printr-un sistem de închiriere ereditară. Ţăranul putea să vândă, să schimbe, să subînchirieze sau să doneze pământul, cu permisiunea spahiului, care putea fi obţinută în schimbul unei mici sume de bani. Ţăranul putea chiar să-şi cheme spahiul la tribunal în faţa judecătorului (*kadi*) dacă se considera nedreptăţit de stăpânul său. Ţăranii îşi alegeau propriul primar (*knes*), care conducea satul.

Existau, de asemenea, mai ales în Bulgaria, unele sate privilegiate ai căror locuitori erau scutiţi de taxe în schimbul unor servicii speciale pe care trebuiau să le îndeplinească – de exemplu, paza unor trecători importante, poduri sau vaduri, minerit sau alte obligaţii.

Existau şi trupe auxiliare recrutate dintre creştinii slavi (*vojniki*). După ocuparea Ungariei de către turci, mulţi sârbi, deşi creştini, au luptat ca mercenari (*martoloses*) repartizaţi la garnizoanele din oraşele cucerite. Aceştia deveniseră destul de numeroşi pe la mijlocul secolului al XVI-lea.

Având în vedere că ienicerii erau recrutaţi mai ales din regiunile slave, slavona a devenit a doua limbă a acestor trupe de elită. Majoritatea apostaţilor care lucrau în administraţia imperiului erau şi ei tot de origine slavă. Unii ajungeau chiar la poziţii foarte înalte la curtea sultanului. Astfel, slavona – mai ales sârba – a ajuns să fie deseori folosită în diplomaţia turcă şi multe documente diplomatice erau compuse într-o limbă slavă şi scrise în alfabet chirilic.

Dacă ţinem cont de toate acestea, vom fi obligaţi să tragem concluzia că starea materială a populaţiei creştine din Imperiul Otoman nu era atât de rea pe cât am putea crede – cel puţin în prima perioadă a dominaţiei turce. De aceea sârbii şi bulgarii au cunoscut schimbări profunde în viaţa lor socială şi naţională din timpul ocupaţiei turceşti a ţărilor lor. O primă schimbare importantă a fost completa nivelare a ierarhiei lor sociale. Turcii otomani, care nu voiau cu nici un chip să lase o

aristocrație influentă din punct de vedere politic să apară printre ei, chiar dacă existau, de fapt, dinastii turcești, nu puteau tolera nici printre popoarele supuse existența vechilor familii nobiliare. Toți membrii familiilor domnitoare sau nobiliare fuseseră exterminați. Doar în Bosnia a reușit să supraviețuiască vechea nobilime, deoarece secta bogomililor acceptase credința Profetului. Și în Albania nobilimea a reușit să supraviețuiască din același motiv. Sârbii și bulgarii au devenit națiuni de țărani cu atât mai mult cu cât în orașele ce s-au dezvoltat sub conducerea otomană predominau turcii, iar comerțul era dominat de elemente non-slave, adeseori străine – italieni, ragusani, evrei sau levantini.

Pierzându-și conducătorii politici, slavii erau complet izolați de restul lumii, fără a fi conștienți de progresul cultural pe care-l făcea lumea occidentală. Rămași fără posibilitatea de a-și ridica nivelul cultural, ei s-au agățat de vechile lor tradiții religioase și naționale, uneori făcând să renască vechi obiceiuri, aproape uitate. Ei erau și națiuni de mici fermieri, căci toate marile domenii fuseseră confiscate, iar politica agrară otomană nu favoriza nicidecum existența unor proprietăți întinse în rândurile supușilor creștini.

Lipsiți de conducătorii lor politici, slavii din Balcani nu-și puteau găsi sprijinul moral și îndrumarea decât în biserici. Din fericire, cum otomanii își fundamentau întreaga viață politică și juridică pe principii religioase, ei erau gata să acorde Bisericilor acestor *raja* rolul principal în viața lor socială și juridică. Preoții erau considerați în mod normal conducătorii credincioșilor lor și rolul lor de intermediari între stat și supușii creștini era recunoscut fără probleme. Episcopii și preoții aveau rolul de judecători ai credincioșilor lor, iar dreptul canonic era considerat cartea legii pentru creștini.

Astfel, Imperiul Otoman a acordat Bisericii mai multă importanță în viața credincioșilor decât avusese ea vreodată. Poziția Bisericii a fost totuși subminată în două moduri. În primul rând, bisericile își pierduseră aproape toate posesiunile, care erau oferite, în general, moscheilor iar, în al doilea rând, preoții erau și ei atinși de nivelarea întregii populații nemusulmane. Preoții trebuiau să aibă o anumită ocupație pentru a se putea întreține și mulți dintre ei munceau pământul la fel ca și enoriașii lor. Aceasta i-a apropiat de poporul de rând dar, pe de altă parte, majoritatea timpului lor era dedicat unor ocupații nesacerdotale. În plus, educația clerului a avut mult de suferit. Nu existau școli nici pentru laici și nici pentru preoți, care trebuiau să învețe cele necesare pentru oficierea liturghiei de la părinții lor sau de la alți preoți. Desigur, instrucția religioasă a oamenilor era aproape inexistentă, ținându-se cont cu strictețe doar de formele tradiționale de rugăciune.[21]

Spre norocul sârbilor, patriarhia lor a fost restabilită datorită apostatului sârb Mehmed Paşa Sokolović (1508-1579), fiul unui preot sârb, care ajunsese la una dintre cele mai înalte funcții de la curtea sultanului – aceea de mare vizir. El pare să fi ținut legătura cu familia sa, iar fratele său mai mare, Macarie, stareț la Mănăstirea Chilandari de la Muntele Athos, pare să-l fi vizitat de câteva ori la Istanbul. Probabil

că la cererea lui Macarie, sprijinit de marele vizir, Soliman Magnificul a reînfiinţat, în 1557, patriarhia sârbă, care fusese suprimată în 1459. Macarie a devenit primul patriarh şi şi-a stabilit scaunul la Peć (Ipek).[22] Toate teritoriile locuite de sârbi au devenit supuse patriarhiei, care a ajuns astfel o importantă instituţie naţională.

Reînfiinţarea patriarhiei a fost un adevărat noroc având în vedere că situaţia populaţiei creştine din Imperiul Otoman s-a deteriorat considerabil curând după aceea. Mehmed Sokolović, care slujise cu credinţă trei sultani ca mare vizir – Soliman Magnificul (1520-1566), Selim al II-lea (1566-1574) şi Murad al III-lea (1574-1595) – şi reuşise timp de mulţi ani să împiedice abuzurile în administraţia otomană, a fost ucis în 1579. Aceasta a deschis calea corupţiei şi anarhiei în viaţa politică, socială şi judiciară a imperiului. Orice funcţie era obţinută de cel ce oferea mai mult. Disciplina strictă ce caracterizase viaţa politică otomană, fiind baza puterii sale militare, era subminată de viaţa luxoasă a clasei conducătoare, iar autoritatea sultanului scădea treptat.

Desigur, aşa-numiţii *raja* erau cei ce aveau cel mai mult de suferit. Ei erau exploataţi de spahii, de bey şi beglerbeg. Ei nu puteau plăti taxele extrem de ridicate şi nu-şi puteau găsi dreptatea în tribunalele otomane. Treptat, ţăranii au devenit robi, virtual legaţi de glie.

Exasperaţi de actele de cruzime şi nedreptate, mulţi dintre ţărani îşi părăsesc satele căutându-şi refugiul în munţi. Unii se organizau în bande şi atacau grupuri izolate de turci, răzbunând astfel nedreptăţile suferite de ei şi de compatrioţii lor. Aceşti haiduci nu constituiau o primejdie autentică pentru puterea militară turcă, deşi corupţia subminase chiar şi puterea ienicerilor, dar ei erau precursorii mişcărilor de eliberare a popoarelor din Balcani de sub jugul turcesc. Astfel, ideea eliberării s-a născut în munţi, printre fugarii plini de curaj şi a fost cultivată în cântecele epice ale muntenilor, care aminteau de trecutul glorios al regilor şi eroilor Serbiei în războaiele cu turcii. Acest spirit nu a pierit niciodată în Muntenegru, care avea poziţia cea mai favorabilă pentru a-i înfrunta pe turci o dată ce se învecina cu teritoriile veneţiene, aflate într-un război aproape constant cu aceştia. Se poate spune că ideea eliberării a prins rădăcini în munţii din Muntenegru şi a fost hrănită de rezistenţa hotărâtă a acestor munteni faţă de guvernarea turcă.

Această situaţie, de asemenea, i-a forţat pe mulţi sârbi să părăsească teritoriul ocupat de turci şi să se stabilească pe teritorii veneţiene sau austriece. Conducătorii din ambele regiuni îi primeau cu bunăvoinţă şi foloseau grupările lor organizate, numite *uskok*, în propriile campanii împotriva turcilor. Aceste grupări nu erau totuşi formate din soldaţi disciplinaţi şi ei îşi continuau invaziile în teritoriile turceşti chiar şi atunci când protectorii lor se aflau în perioade de pace cu sultanii, creând astfel situaţii primejdioase.

Când au început marile războaie cu turcii la sfârşitul secolului al XVI-lea, puterile creştine au încercat să exploateze starea de spirit revoluţionară a supuşilor creştini

ai turcilor pentru a-şi atinge propriile ţeluri militare. Desigur, Biserica era unica putere ce putea fi de un oarecare ajutor în a-i convinge pe creştini să ajute armatele austriece şi să le faciliteze victoria prin propria revoltă.

Biserica bulgară a continuat să fie subordonată arhiepiscopului de Ohrida, dar episcopii săi au participat activ la tratativele cu împăratul Rudolf al II-lea (1576-1612), cu Sigismund Báthory (1581-1602) al Transilvaniei şi cu Mihai al Valahiei, care generase revolta din 1598, când Mihai a invadat Bulgaria. Campania atât de promiţătoare s-a încheiat cu un dezastru şi multe familii de insurgenţi bulgari au fost nevoiţi să-şi părăsească locuinţele, retrăgându-se împreună cu românii în Valahia. Mitropolitul de Târnovo, Dionisie, a fost şi el obligat să se refugieze peste hotare.

În timpul acestui război austro-turc, revolta era pe punctul de a izbucni şi printre sârbi de câteva ori. Sârbii din Banat s-au revoltat în 1594, iar Albania şi Muntenegru în anul următor. Tulburări semnificative au apărut la frontiera Bosniei cu Veneţia în 1596, iar în 1603 sârbii din vestul Bosniei erau gata de război. În anul următor Muntenegru era din nou în flăcări. Toate aceste revolte au fost provocate de falsele speranţe ale victoriei Austriei asupra turcilor. După fiecare revoltă urmau însă noi persecuţii.[23]

Tratatul de la Zsitva-Torok din 1606 a demonstrat cel puţin că otomanii erau în declin. Când, prin Tratatul de la Viena (1615), Austria a obţinut jurisdicţie consulară în Istanbul asupra supuşilor săi, romano-catolicii din Imperiul Otoman au devenit mai activi, încercând să-şi facă prozeliţi printre slavii ortodocşi. Populaţia romano-catolică din Istanbul, compusă mai ales din comercianţi străini, având proprii lor preoţi italieni, părea să fi crescut considerabil. Sub stăpânirea lui Murad al III-lea (1574-1595), aceştia deţineau aproximativ şaptezeci de lăcaşuri de rugăciune în oraş. Unii membrii importanţi ai comunităţii catolice erau influenţi chiar şi la curtea sultanului. În timpul rebeliunii bulgarilor, spiritul religios şi patriotic al catolicilor bulgari a renăscut. Ei erau mai ales descendenţi ai minerilor şi coloniştilor germani, având centrul la Čiprovec, iniţial un oraş minier înfloritor. Misionarii franciscani din Bosnia au avut în curând atât de mult succes în Bulgaria încât conducătorul lor, Solinat, a devenit episcop al Sofiei în 1601. Propaganda catolică a avut atât de mult succes în Bulgaria încât pe la mijlocul secolului al XVII-lea au fost înfiinţate două mitropolii, la Sofia şi la Marcianopolis, cu episcopii la Nicopole, Skoplje şi Ohrida.[24]

Unul dintre episcopii catolici ai Sofiei, Petar Parčević (1656-1674), născut în Čiprovec, a devenit curând un conducător naţional, iniţiator al luptei pentru eliberarea de sub jugul turcesc. Deja în 1630 şi 1632, reprezentanţi ai slavilor din Balcani au încercat să-i determine pe Ferdinand al II-lea al Austriei şi pe Sigismund al III-lea al Poloniei să pornească un război împotriva turcilor. Izbucnirea războiului veneţiano-turc (1645-1664) le-a dat noi speranţe. Voievodul Valahiei, Matei Basarab, demonstra atitudini anti-turceşti şi i s-a oferit conducerea asupra unei Bulgarii recucerite. Lui Petar Parčević, care studiase la Roma şi cunoştea bine Occidentul, i s-a încredinţat însărcinarea de a conduce o solie către regele polonez Władysław în 1648, dar moartea acestuia din urmă a oprit orice pregătire în vederea unei revolte. În 1650, Parčević era din nou în drum spre Polonia, Viena şi Veneţia, continuându-şi tratativele cu

arhiepiscopul. Apariţia marelui vizir Mehmed Köprülü, care a reorganizat într-o oarecare măsură armata turcă, şi succesul armatelor turceşti în Polonia, unde acestea au fost oprite numai datorită intervenţiei regelui Ioan Sobieski,[25] i-au spulberat din nou speranţele lui Parčević. El a murit la Roma, distrus de eşecul său de a convinge puterile occidentale să lupte împreună pentru eliberarea slavilor din Balcani.

Noi speranţe au apărut după înfrângerea turcilor la Viena (1683). Armatele austriece victorioase au cucerit Belgradul (1688) şi au invadat Bosnia. Revolta a cuprins Balcanii. În Bulgaria, Čiprovek a fost din nou centrul revoltei, care s-a extins atunci când armata imperială s-a apropiat de frontiera Bulgariei. Din păcate, armata insurgentă a fost învinsă de apostatul de origine ungară Tököly, care lupta de partea turcilor. Čiprovek, oraşul fortificat al insurgenţilor, a fost cucerit şi complet distrus. Supravieţuitorii au migrat în Valahia şi doar o mică parte a insurgenţilor a reuşit să se alăture armatei imperiale. Acest dezastru a pus capăt şi propagandei catolice din Bulgaria şi posibilităţii ca lupta bulgarilor pentru libertate să fie condusă de catolici. Din acel moment, bulgarii şi-au pierdut interesul faţă de posibilitatea unui ajutor din partea austriecilor şi au început să se orienteze spre Rusia, care sub conducerea primilor Romanovi, începuse cucerirea teritoriilor turceşti din Ucraina şi Crimeea.[26]

Revolta sârbilor, care şi-a atins punctul culminant atunci când armata imperială a pătruns în Macedonia (1690), nu a avut un sfârşit mai bun decât cel al revoltei bulgarilor. Când armatele imperiale au fost forţate să părăsească Serbia, Bulgaria şi Transilvania, un număr mare de sârbi, împreună cu familiile lor, conduşi de patriarhul Arsenie Crnojević, au urmat armatele imperiale şi s-au stabilit în regiunea Srem din Slavonia.[27] Împăratul Leopold I le-a confirmat printr-o diplomă, în acelaşi an, autonomia acestor refugiaţi. Prin tratatul de la Karlovci (1699), întreaga Ungarie revenea Austriei, cu excepţia Banatului Timişoarei, pe lângă Transilvania, Slavonia şi Croaţia, dar Serbia propriu-zisă a rămas sub dominaţia turcă. Astfel, refugiaţii au fost nevoiţi să rămână pe teritoriile ce le fuseseră oferite. Succesorii lui Arsenie au fost nevoiţi să renunţe la titlul patriarhal deşi întreţineau relaţii cu Patriarhia sârbă din Peć. Sârbii au continuat să se bucure de autonomie în Ungaria şi chiar dacă formau un grup aparte în mediul occidental, au început să desfăşoare o activitatea culturală susţinută, construind şcoli sub influenţa occidentală şi punând bazele literaturii moderne sârbe. Karlovci, sediul mitropolitului, a devenit centrul lor religios şi politic, unde se pregătea eliberarea definitivă a sârbilor. După suprimarea patriarhiei sârbe (1766), Karlovci i-a preluat rolul de capitală religioasă a naţiunii sârbe.[28]

NOTE

1. Marea nobilime a obţinut funcţia de conducător suprem al Moraviei, care reprezenta adevărata autoritate asupra ţării, precum şi pe acelea de şambelan şi de mare judecător. Cavalerii au fost nevoiţi să se mulţumească cu funcţiile de judecător, vice-şambelan şi arhivar al Moraviei.
2. Vezi infra, cap. al XVII-lea.
3. Cap al VI-lea.

4. Pentru evoluția acestei practici poate fi consultat L. Konopczyński, *Le Liberum Veto* (vezi bibl.), pp. 153-278.

5. În decursul timpului, mulți armeni din Galiția au acceptat să se unească cu Roma, iar în secolul al XVII-lea arhiepiscopul lor, Nikol Torosović, a recunoscut oficial supremația papei. Pentru informații în legătură cu armenii din Polonia, vezi Gromnicki, *Ormianie w Polsce: ich historja, prawa i przywileje* („The Armenians in Poland: Their History, Rights and Privileges") (Varșovia, 1889) și Cz. Lechicki, *Kościoł ormianski w Polsce: Zarys historyczny* („Istoria Bisericii Armene în Polonia") (Lwów, 1928). Cf. și Völker, *Kirchengeschichte Polens* (Berlin, Leipzig, 1930), p. 68.

6. Vezi cap. al VI-lea.

7. Sursele dreptului polonez sunt variate și numeroase – cronici, documente ecleziastice, ritualuri, documente diplomatice și judiciare, arhivele Coroanei, decizii ale dietelor locale și generale. Indicații succinte și folositoare asupra diferitelor ediții ale acestor documente pot fi găsite în K. Kadlec, *Introduction a l'étude comparative* (vezi bibl.), pp. 278-81. Majoritatea edițiilor critice se datorează Academiei din Cracovia, care a publicat și volumul al IX-lea din *Volumina legum* (1889), început în 1732 de J. Zaluski și S. Konarski, ca o completare a celei de-a doua ediții din St. Petersburg (1859-61). O colecție a documentelor legale lituaniene a fost publicată de I.I. Jakovkin, *Zakonodatelinye akty velikogo knjažestva litovskogo* (Moscova, 1936). Asupra istoriei și organizării dietei lituaniano-ruse, vezi M.K. Ljubavskij, *Litovsko-russkij sejm'*, Čtenija v imper. Obščestve istorii i drevn. Ross. Pri Mosk. Univ. (Moscova, 1900-1901) și I.I. Lappo, *Velikoe knjažestvo litovskoe* (Iuriev, 1911). Cf. și G. Vernadski (vezi bibl.), pp. 170 ff.

8. Aceeași este și opinia istoricului rus al statului lituaniano-rus, M.K. Ljubavskij în opera sa *Očerk Istorii litovsko-russkago gosudarstva do ljublinskoj unii* (Scurtă istorie a statului lituaniano-rus și a Uniunii de la Lublin") (Moscova, 1910), a II-a ediție, 1915.

9. Cf. cap. al IX-lea.

10. Istoricii polonezi și lituanieni dezbat încă semnificația documentului adoptat la Krewo. O trecere în revistă a acestei controverse și note bibliografice asupra ei pot fi găsite în lucrarea lui G. Rohde, *Die Ostgrenze Polens* (vezi bibl.), vol. I, pp. 316-25.

11. Asupra organizării Rusiei kievene, vezi F. Dvornik, *The Slavs*, pp. 218-23.

12. Vezi cap. al XII-lea.

13. Vezi cap. al XI-lea.

14. Vezi infra, cap. al XIX-lea.

15. Vezi infra, cap. al XVIII-lea.

16. Pentru mărturii documentare în legătură cu atitudinea ierarhiei ecleziastice romano-catolice față de Biserica Uniată în Polonia, vezi E. Schmurlo, *Le Saint-Siège et l'Orient Orthodoxe Russe* (vezi bibl.). Cf. cap. al XVIII-lea.

17. S-a stabilit, se pare, că Hunyadi era de origine română. Fiul lui, regele Matia Corvin, era rezultatul unei căsătorii cu o prințesă sârbă, iar prima soție a lui Hunyadi era fiica regelui Boemiei, George de Poděbrady. Ca o caracteristică a poziției pe care diferitele naționalități o aveau în Ungaria, nici una dintre scrisorile păstrate ale regelui nu a fost scrisă în limba maghiară, dar câteva au fost scrise în limba cehă.

18. Jan Jiskra de Brandýs, comandantul trupelor cehe, s-a predat în 1462, după moartea lui Ladislas, regelui Matia Corvin, fiul lui Ioan de Hunyadi, și împreună cu o mare parte a trupelor sale a intrat în serviciul noului rege, căruia i-a rămas fidel până la moarte.

19. Există dovezi că într-o perioadă anterioară Ragusa avusese legături comerciale şi cu America şi cu India, de unde a fost alungată de concurenţa mult mai puternică. Vezi studiul lui C. Mijatović, publicat în *Glasnik* al Societăţii Academice Sârbe, în vol. 33 (1872), pp. 226.

20. Cel mai recent plan detaliat al organizării sociale şi politice a Imperiului Otoman poate fi găsit în H.A.R. Gibb, H. Bowen, *Islamic Society and the West* (vezi bibl.). Cf. ibidem, p. 41 pentru influenţa asupra instituţiilor poitice bizantine asupra turcilor.

21. Un scurt dar clar rezumat al condiţiilor sociale ale creştinilor din Balcani sub dominaţia turcă ne este oferit de M. Braun, *Die Slaven auf dem Balkan* (vezi bibl.), pp. 126-43, 163-200. Publicaţii sârbe mai recente asupra acestui subiect sunt recenzate în *Dix années d'historiographie jougoslave* (1945-55) (Belgrad, 1955), pp. 256 ff.

22. O bibliografie folositoare în legătură cu patriarhatul şi cu Biserica Sârbă poate fi găsită în L. Hadrovics, *Le peuple serbe* (vezi bibl.), pp. 158-62.

23. O mai veche bibliografie în limbi slave cu privire la aceste revolte poate fi găsită în A. Hajek, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft* (vezi bibl.), pp. 22-64, 317-21 şi în St. Stanojević, *Istorija srpskoga naroda* (a III-a ed., Belgrad, 1926), pp. 239-314. Literatura recentă în limba sârbă este enumerată în *Dix années d'historiographie jougoslave*, pp. 268-74.

24. O bibliografie completă asupra mişcării catolice din Bulgaria în secolul al XVII-lea poate fi găsită în I. Dujčev, *Sofijskata katoliška archiepiscopia prez' XVII vjek'* (Sofia, 1939), pp. 182-84. Un lung rezumat în limba italiană poate fi găsit la pp. 199-201.

25. Cf. infra, cap. al XVIII-lea.

26. Vezi infra, cap. al XIX-lea.

27. O evaluare recentă cu privire la Crnojević şi la marea migraţie sârbă a fost făcută de R.L. Veselinović, *Arsenije III Crnojević u istoriji i književnosti* („Arsenie al III-lea Crnojević în istorie şi literatură"), publicată de Academia Sârbă în 1949.

28. Pentru detalii, vezi A. Ivić, *Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriške granice 1702* („Istoria sârbilor în Ungaria din cele mai vechi timpuri până la stabilirea frontierei militare de pe Tisa-Mureş") (Novi Sad, 1929).

CAPITOLUL AL XV-LEA
DEZVOLTAREA AUTOCRAȚIEI MOSCOVITE: SCHIMBĂRI SOCIALE ŞI POLITICE ÎN ESTUL RUSIEI

*Caracteristici democratice în statul kievean – Tendințe autocratice în cnezatul Suzdal-Vladimir – Dispariția adunărilor populare orășenești (*veče*) – Introducerea principiului ereditar în statul moscovit – Triumful autocrației – Moscova și hanii mongoli – Idei politice bizantine în literatura kieveană – Baza ideologică a autocrației moscovite – Biserica Rusă susține monarhia – Unitatea religioasă duce la unitate politică – Marele cneaz al Moscovei, protectorul ortodoxiei; un nou val de idei politice bizantine la Moscova – Moscova, a treia Romă – Influențe mongole în dezvoltarea autocrației moscovite – Cnejii moscoviți refuză să devină moștenitori ai Bizanțului. Diferențele dintre autocrația bizantină și cea moscovită – Biserica și țarii – Armata moscovită reorganizată după modelul mongol – Administrația statului moscovit; influențe mongole în domeniul jurisprudenței și influențe bizantine în legislație – Schimbări sociale în statul moscovit – Sistemul seniorial (*pomestie*) și serviciul militar obligatoriu introdus de Ivan al III-lea – Orașele și țărănimea în statul moscovit – Ivan al IV-lea și marea nobilime – Măsurile antiaristocratice ale lui Ivan – Opričnina, regimul teroarei – Concepția lui Ivan asupra autocrației*

În transformarea politică a Rusiei de Răsărit, începând cu secolul al XIV-lea, o anumită caracteristică pare, la prima vedere, să ne amintească de situația din Europa occidentală a vremii și anume stabilirea unei monarhii puternice în statul moscovit. Ar fi o greșeală totuși să atribuim apariția unui sistem monarhic în estul Rusiei unor circumstanțe asemănătoare acelora din vestul Europei. În plus, structura politică moscovită demonstrase încă de timpuriu anumite tendințe autocratice care aveau să se observe mult mai târziu și în mai mică măsură în statele vest-europene.

Originile și dezvoltarea unui regim autocratic în statul moscovit rămân unele dintre cele mai disputate probleme ale istoriei ruse. Comparând dezvoltarea monarhiilor din Europa vestică și Rusia estică, nu trebuie să uităm niciodată originile și cauzele diferite ale apariției lor. În plus, monarhia moscovită nu a fost precedată de o perioadă feudală, așa cum se întâmplase în Apus, ci de un regim democratic cu tendințe patriarhale, caracteristic Rusiei kievene.

Existau în organizarea politică a statului kievean multe trăsături specifice care aveau prea puține în comun cu sistemul monarhic și care păreau să împiedice apariția unei monarhii rusești puternice. Statul era considerat patrimoniul comun al dinastiei Rurik și astfel, în mod logic, trebuia împărțit între toți membrii familiei domnitoare. Acest sistem a dus la creșterea atât de multor state sau *votčiny* (proprietăți ereditare) câte ramuri avea familia Rurik, făcând foarte dificilă menținerea unității statului

kievean. Dreptul de succesiune al celui mai vârstnic membru al familiei, învestit cu autoritatea supremă, introducea un sistem de succesiune prin rotaţie în cnezate şi fusese stabilit de întemeietorii statului pentru a reconcilia două principii fundamentale – împărţirea patrimoniului comun între membrii unei dinastii şi unitatea statului. Primejdia divizării cnezatului kievean în câteva state independente era astfel, într-o oarecare măsură, evitată, dar marele cneaz, capul dinastiei, nu putea pretinde să devină vreodată monarh. El era obligat să colaboreze cu alţi cneji în administrarea statului şi în relaţiile externe.

Mai exista un principiu în sistemul politic kievean care descuraja dezvoltarea unei monarhii puternice. În fiecare cnezat, tronul era ereditar în cadrul dinastiei, dar adunarea poporului (*veče*) era cea care aproba succesiunea sau decidea în cazul rivalităţii mai multor candidaţi. Cneazul era confirmat sau ales pe viaţă – numai în Novgorod şi Pskov era durata mandatului nedeterminată – dar adunarea avea dreptul, în anumite cazuri, să-l detroneze. Nu exista nici un ceremonial de încoronare, ca în Occident, şi la urcarea pe tron a cnejilor poporul avea un rol extrem de important.

Trebuia să existe o „uniune" (*odinačestvo*) între cneazul confirmat sau ales şi supuşii săi. Astfel, noii cneji erau obligaţi să încheie acorduri speciale (*rjady*) cu supuşii lor pentru a-şi fixa reciproc drepturile şi îndatoririle.

Adunările populare (*veče*) erau încă un obstacol pentru formarea unui regim absolutist. Toţi oamenii liberi se bucurau de dreptul de a participa în adunările convocate de cneji de obicei în diferite locuri publice din oraşe. Aceştia trebuiau să ia hotărâri cu privire la probleme importante din administraţie şi legislaţie sau chiar la probleme judiciare. Era, de asemenea, în interesul cneazului să se bucure de suportul popular în problemele militare urgente.

Originile şi rolul nobilimii ruse diferau şi ele considerabil de acelea ale nobilimii naţiunilor occidentale. Clasa nobililor s-a ridicat treptat din rândurile tovarăşilor de arme, la început scandinavi, ai cnejilor, care formau suita acestora (*družina*) şi locuiau împreună cu ei. Abia în secolul al XII-lea au început membrii suitei să locuiască în mod permanent pe domeniile oferite lor de cneji în schimbul serviciilor aduse şi numai după aceea au ajuns aceşti străini să formeze, împreună cu proprietarii de pământuri proeminenţi ai locului, o singură clasă socială, ai cărei membri erau denumiţi „boieri" – un cuvânt bulgar. Ei ocupau diferite funcţii în administraţie şi erau obligaţi la satisfacerea serviciului militar, dar se bucurau şi de un privilegiu periculos – dreptul de a ieşi din serviciul cneazului lor în orice moment şi de a intra în serviciul unui alt cneaz, păstrându-şi proprietăţile ereditare (*votčiny*).

Boierii erau şi membri ai consiliului princiar, numit *duma*. Exista însă o mare diferenţă între compoziţia dumei kievene şi aceea a instituţiilor similare din Occident. Cneazul însuşi îşi alegea consilierii dintre boierii săi, dar şi din rândurile clerului şi ale bătrânilor oraşelor, ce reprezentau poporul. În general, duma era compusă dintr-un număr limitat de sfetnici. Compoziţia ei s-a schimbat când cnejii au început să viziteze diferite locuri din principatele lor pentru a-i consulta, cu aceste ocazii, pe boierii stabiliţi în regiunile vizitate sau angajaţi în administraţie, precum şi pe

membrii clerului sau pe bătrânii oraşelor. Membrilor dumei li se cerea sfatul în toate problemele privitoare la activitatea cneazului – relaţii externe, probleme interne precum şi probleme judiciare, legislative sau militare.

Toate acestea demonstrează că sistemul stărilor sociale, caracteristic societăţii medievale occidentale, nu s-a dezvoltat niciodată în Kiev. Pe lângă boieri şi orăşeni – comercianţi sau artizani – exista o clasă de ţărani liberi. Când proprietarii bogaţi de pământuri au reuşit să controleze cele mai bune terenuri, ei i-au lăsat pe ţărani să le lucreze pământurile pe baza unor angajamente speciale, ce par să fi presupus libertatea de mişcare a acestora. Toate acestea s-au întâmplat însă abia în perioada moscovită.

Acestea erau principalele obstacole în calea formării unui puternic regim monarhic absolutist în Rusia. Era nevoie de o intervenţie a destinului pentru a crea o atmosferă în care toate aceste obstacole să fie înlăturate.

Prosperitatea statului kievean se baza pe puternicele legături comerciale dintre coastele Mării Negre şi Bizanţ, pe de o parte, şi Rusia continentală şi ţările Europei centrale şi vestice, pe de altă parte. Oraşele şi locuitorii lor au fost principalii factori din viaţa economică şi politică a statului, iar negustorii bogaţi dominau adunările populare. Declinul comerţului internaţional, datorat ocupaţiei cumane a sudului Rusiei de azi, care a întrerupt legăturile kievenilor cu rutele maritime, a făcut, desigur, să scadă şi importanţa adunărilor populare (*veče*). Privilegiile lor bine definite erau însă greu de încălcat.

Acest lucru era posibil doar în noile oraşe întemeiate de cneji în ţinuturile de curând colonizate. O astfel de politică a fost urmărită în mod conştient de conducătorii noului cnezat Suzdal-Vladimir, întemeiat în triunghiul format de Volga, în nord, şi de Oka, în sud-vest. Oraşe ca Rostov şi Suzdal, întemeiate de coloniştii din Novgorod, îşi aveau desigur propriile adunări populare şi îşi apărau cu hotărâre prerogativele. Fără a ţine cont de aceste vechi adunări populare (*večes*),[1] cnejii de Suzdal şi-au numit proprii lor funcţionari în oraşele de curând întemeiate. Cel mai energic dintre aceşti cneji era Andrei Bogoliubski, cel care şi-a mutat reşedinţa în noul oraş Vladimir[2] atunci când adunarea din Suzdal a început să-i pună piedici. El a plătit însă cu viaţa pentru această politică intransigentă şi despotică, încă străină ruşilor acelei perioade.[3]

În ciuda unei puternice opoziţii, Vsevolod, fratele şi succesorul lui Andrei, a continuat să-şi impună autoritatea asupra boierilor şi oraşelor. Astfel, în a doua jumătate a secolului al XII-lea, poporul rus a cunoscut pentru prima dată un puternic regim cu trăsături autocratice. Cnejii din Suzdal au renunţat şi ei definitiv la sistemul kievean, conform căruia succesiunea în funcţia de cneaz se cuvenea celui mai în vârstă membru al familiei. Ei guvernau ca suverani absoluţi asupra unui teritoriu pe care-l considerau proprietatea lor. Numeroşii colonişti pe care-i aduceau pe teritoriul lor depindeau de ei în privinţa distribuirii pământului şi a asigurării securităţii şi de

aceea acceptau de bună voie noua ordine. Astfel, cnejii din Suzdal creau germenii din care avea să apară ulterior regimul autocratic al statului moscovit.

E adevărat că regimul introdus de Andrei şi Vsevolod nu a durat prea mult. Vechiul obicei rus de a împărţi teritoriul între moştenitori a fost reintrodus şi cnezatul şi-a pierdut unitatea. O inovaţie extrem de importantă s-a păstrat totuşi. Urmaşii îşi considerau moştenirea (*votčina*) o proprietate personală. Acest nou principiu s-a extins cu uşurinţă. Un cneaz mai ambiţios putea fi în mod natural înclinat să considere nu numai cnezatul moştenit de el însuşi, ci întregul cnezat (*volost*) proprietatea lui personală, moştenită de la tatăl său. Aceasta crea teren favorabil pentru evoluţia ideii monarhiei ereditare în regiunea în care avea să apară statul moscovit. Cnejii de Suzdal-Vladimir au transferat titlul de mare cneaz din Kiev în întregul teritoriu şi din acel moment lupta pentru deţinerea acestui titlu, simbolizând suveranitatea asupra întregii naţiuni ruse, a continuat printre descendenţii lui Vsevolod, cnejii de Tver şi Moscova. Acestea erau, alături de Iaroslav şi Nijni Novgorod, noi cnezate întemeiate pe vastele teritorii ale cnezatului Suzdal.

Astfel, cnejii din Suzdal au fost primii care au atacat cu succes puternica influenţă a adunărilor populare (*veče*) în viaţa politică rusă. Deşi acestea au supravieţuit în unele cazuri atacurilor mongole, influenţa lor a scăzut tot mai mult în cea de-a doua parte a perioadei mongole. Schimbări economice şi sociale importante au contribuit la această evoluţie. Declinul accentuat al comerţului a diminuat considerabil importanţa oraşelor în viaţa politică a cnezatelor iar negustorii bogaţi, care aveau o mare influenţă în adunările populare, au dispărut.[4]

Pe de altă parte, cnejii au reuşit să obţină confirmarea demnităţii lor din partea hanilor Hoardei de Aur. Ei trebuiau să meargă personal să obţină aceste decrete de confirmare, numite *jarlyk*, de la hani. Voinţa hanului fiind principala sursă a suveranităţii lor, ei puteau astfel să neglijeze vocea adunării populare. Astfel, în cea de-a doua jumătate a perioadei mongole a istoriei ruse, au amuţit clopotele ce-i chemau înainte pe cetăţenii oraşelor la adunările populare. Doar în Novgorod, Pskov şi, pentru o vreme, în Viasma, au continuat să existe adunările populare şi să joace un important rol constituţional. O dată cu declinul lor, a dispărut un element esenţial din viaţa politică rusă şi a fost înlăturat unul dintre cele mai importante obstacole din calea stabilirii unei monarhii autocratice. Au rămas doar boierii privilegiaţi şi hanii mongoli pentru a limita în diferite moduri puterea cnejilor. Acestea erau condiţiile politice în estul Rusiei când Moscova a început să devină tot mai importantă.[5]

S-a păstrat însă o tradiţie din perioada kieveană care putea pune serios în pericol dezvoltarea şi prosperitatea noului cnezat al Moscovei – diviziunea patrimoniului între moştenitori. Aşa cum am arătat deja, Ivan Kalita şi-a împărţit cnezatul între cei trei fii, soţia şi fiicele sale. Totuşi, el a făcut o încercare timidă de a asigura unitatea acestuia prin prevederile din ultimul său testament, conform căruia li se cerea celor trei fii să domnească împreună în Moscova sub conducerea celui mai mare dintre ei, Simeon (1341-1353).

Soarta a fost favorabilă Moscovei. Simeon, fiii săi şi fratele său, Andrei, au pierit cu toţii într-o epidemie şi unicul urmaş în viaţă al dinastiei, Ivan al II-lea (1353-1359), a devenit conducător unic al Moscovei. A fost o întâmplare salutară şi patrimoniul nu a mai trebuit împărţit între numeroşii urmaşi. În acelaşi timp, principiul primogeniturii, transmiterea principatului de către tată fiului mai mare, a început să devină regulă. Consecvenţa cu care boierii şi mitropolitul Alekşei au apărat drepturile nepotului de nouă ani al lui Ivan I, Dmitri Donskoi, demonstrează clar cât de ferm se impusese la Moscova principiul monarhic.

Dmitri a introdus şi el un nou obicei abţinându-se de la diviziunea domeniului său între urmaşi şi lăsându-i cea mai mare parte fiului său mai mare, Vasili I. Victoria câştigată în cele din urmă de Vasili al II-lea în luptele fratricide pentru succesiune, după moartea lui Vasili I,[6] a marcat abandonarea definitivă a vechii ordini ruse a succesiunii la rangul de mare cneaz şi triumful obiceiului „tatălui şi bunicului", cum îl numeau contemporanii. Astfel, a fost ferm stabilit la Moscova unul dintre principiile cele mai importante ale regimului monarhic. Un alt principiu a fost proclamat de Vasili al II-lea într-un tratat cu marele cneaz din Tver – acela al dreptului divin. Acesta a fost în cele din urmă definit de Ivan al III-lea în 1488, ca o replică la oferta unui titlu regal de către reprezentantul împăratului Frederic al III-lea. Ivan al III-lea s-a declarat, prin graţia lui Dumnezeu, suveran pe cale creditară în statul său,[7] ce primea învestitura de la Dumnezeu însuşi, asemeni strămoşilor săi, neavând nevoie de nici o altă învestitură.

Sub domnia lui Ivan al III-lea, eliberarea Rusiei moscovite de sub jugul mongol a fost definitiv realizată în 1480. Astfel a fost pentru totdeauna înlăturată principala limită impusă autorităţii marilor principi moscoviţi iar Ivan al III-lea era pe deplin îndreptăţit să se considere monarh, răspunzând pentru faptele sale doar în faţa lui Dumnezeu.

Nu e de mirare că Ivan al III-lea a început să folosească titlul de ţar în contactele sale diplomatice şi că se comporta ca un adevărat autocrat, *samoderžavec*, ce nu avea obligaţia de a răspunde în faţa nimănui pentru actele sale. El îşi discuta încă proiectele cu boierii, dar o dată decizia luată, el cerea supunere totală, pedepsind sever – chiar cu tortura – orice act de nesupunere. Această atitudine autocratică a ajuns la o nouă culme sub Vasili al III-lea. Acesta lua decizii fără a-i mai consulta pe boierii din dumă, refuza orice intervenţie sau sfat din partea mitropolitului şi distrugea fără scrupule orice fel de opoziţie faţă de politica sa internă sau externă. Relatarea baronului Herberstein cu privire la ambasada sa pe lângă marele cneaz ne oferă o descriere contemporană a regimului autocratic exercitat de Vasili al III-lea. Aici poate fi găsit următorul pasaj cu privire la autocraţia moscovită:

> Cneazul îşi exercită autoritatea asupra tuturor – laici şi cler – şi dispune, după propria voinţă şi plăcere, de indivizi şi de proprietăţile lor. Nici unul dintre sfetnicii săi nu are destulă autoritate pentru a i se opune sau a îndrăzni să-şi exprime vreo opinie contrară opiniilor sale. Ei mărturisesc public că

voinţa cneazului este voinţa lui Dumnezeu însuşi şi acţiunile cneazului se supun voinţei divine. De aceea ei îl numesc şambelan şi seneşal al lui Dumnezeu şi consideră că el împlineşte voinţa divină. Astfel, dacă cineva cere ceva în numele unui prizonier sau orice alt lucru important, cneazul răspunde: „Dacă Dumnezeu vrea, el va fi din nou liber". Se întâmplă, de asemenea, ca atunci când cineva pune o întrebare importantă şi dificilă, să primească răspunsul: „Numai Dumnezeu şi cneazul nostru ştie".

Mai rămăsese totuşi un ultim element din structura politică moştenită de Moscova din perioada kieveană care putea periclita exercitarea de către marele cneaz a autocraţiei sale – privilegiile de care se bucurau boierii. Marii cneji s-au putut însă ocupa de acest lucru numai atunci când celelalte limite ale autocraţiei lor fuseseră înlăturate. Privilegiul boierilor de a putea trece din serviciul unui principe într-al altuia era o povară pentru cneji care, începând cu Dmitri Donskoi, au încercat în toate formele posibile să-l elimine. Ei refuzau mai ales să încheie tratate cu boierii sau cu alţi principi care le garantau boierilor libertatea. Adeseori, când astfel de acorduri erau totuşi încheiate, ele erau încălcate de cneji sub diferite pretexte. Exercitarea de către boieri a dreptului lor începuse să fie considerată ca un păcat împotriva stăpânului lor, un delict ce trebuia pedepsit.

În ciuda numeroaselor încercări de acest tip, marii cneji anteriori lui Ivan al IV-lea nu au îndrăznit totuşi să elimine acest privilegiu. Ivan al III-lea, care s-a folosit de orice mijloc pentru a preveni aplicarea acestor drepturi în statul moscovit, le-a susţinut când a fost vorba de cnejii şi boierii care doreau să iasă din serviciul marelui duce al Lituaniei şi să se alăture Moscovei. Mulţumită tuturor acestor acţiuni, privilegiul, deşi nu era teoretic negat, a fost practic transformat sub domnia lui Ivan al III-lea în obligativitate pe viaţă de a-l servi pe cneaz. Ivan al IV-lea a fost însă cel care a atacat frontal privilegiile boierilor când a distrus această veche clasă prin mijloace brutale şi a creat o nouă clasă – *opričniki*. Vechii boieri nu au mai reuşit niciodată să-şi recapete drepturile. Regimul autocratic absolutist triumfase.

Acestea sunt principalele faze ale dezvoltării absolutismului moscovit. Existau desigur şi multe cauze secundare. Platonov atribuie evoluţia rapidă a cnezatului moscovit în mare parte lipsei de viziune a hanilor, care nu au reuşit să înţeleagă la timp că Moscova putea deveni cel mai periculos adversar. Această afirmaţie este în oarecare măsură adevărată. Când relaţiile dintre cneazul Iuri şi fratele său, Ivan Kalita, pe de o parte, şi han, pe de altă parte, sunt studiate în detaliu, se poate vedea cât de mult au avut amândoi de profitat de pe urma favorurilor hanului Uzbeg, având în vedere că se aflau în plină expansiune şi în luptă cu Tver pentru titlul de mare cneaz de Vladimir. Iuri a devenit chiar cumnatul hanului. Încă de la început, cnejii moscoviţi au urmat o politică de pace şi supunere faţă de hani. Ar fi totuşi exagerat să credem că hanii nu erau conştienţi de pericolul de a le oferi prea multă putere cnejilor moscoviţi. Când Uzbeg a decis să pună capăt sistemului de colectare directă a taxelor de către tătari în estul Rusiei, el nu i-a încredinţat colectarea taxelor doar cneazului moscovit, aşa cum se crede în general, ci

şi cnejilor de Tver, Riazan şi Nijni Novgorod, el trimiţând şi reprezentanţi speciali care să supravegheze cele trei cnezate. Tuturor celor patru cneji li s-a oferit titlul de mare duce.

Desigur, marele cnezat Vladimir era cel mai mare, cuprinzând cincisprezece unităţi administrative, numite *tima*. Riazan era cel mai mic, cu numai cinci unităţi. Tver şi Nijni Novgorod erau fiecare împărţite în câte cinci unităţi administrative. Aceasta a mărit desigur importanţa cnejilor moscoviţi, care au primit titlul de mari cneji de Vladimir. În plus, în 1392, hanul Toktamâş i-a permis lui Vasili I al Moscovei să ocupe marele cnezat Nijni Novgorod, ceea ce a ajutat Moscova să-şi extindă suveranitatea şi asupra altor cnezate.

Cnejii Moscovei îşi datorau puterea crescândă şi dezvoltarea monarhiei lor autocratice nu numai favorurilor hanilor, ci şi – chiar într-o mai mare măsură – sprijinului Bisericii Ruse. Deşi pare ciudat, trebuie să admitem că baza ideologică a dezvoltării Rusiei era pregătită de scrierile religioase ale perioadei kievene. Nu trebuie să uităm că clerul rus fusese instruit de misionari bizantini cu ajutorul unor opere literare bizantine, traduse în slavona veche.

Este un fapt acceptat astăzi că filosofia politică bizantină nu cunoştea alt sistem politic în afară de monarhie şi nu susţinea decât guvernarea autocratică. Având în vedere că sistemul politic kievean prezenta atât de multe caracteristici democratice, s-a crezut că ideile politice bizantine nu l-au influenţat niciodată, ele fiind complet necunoscute kievenilor.

E adevărat că literatura rusă timpurie nu a produs nici unul dintre acele tratate asupra regalităţii sau asupra relaţiilor dintre rege şi Biserică atât de numeroase în literaturile medievale vest-europene. În ciuda acestui lucru, popoarele şi conducătorii statului kievean au avut destule posibilităţi să cunoască principiile de bază ale filosofiei politice bizantine şi să fie influenţaţi de ea.[8]

Începând cu secolul al XI-lea, clerul rus, conducătorii şi boierii aveau traduceri slavone ale colecţiilor bizantine de drept canonic – *Synagogué* a lui Ioan Scholasticus şi *Nomocanon*-ul celor paisprezece titluri, precum şi traducerea a două manuale de drept bizantine – *Ecloga* şi *Procheiron*. Aceste scrieri importante conţineau şi multe dintre noile legi date de Iustinian, canoane ale conciliilor, discursuri imperiale adresate clerului participant la concilii, precum şi alte documente ce exprimau ideile bizantine cu privire la guvernare. Aceste scrieri erau suplimentate de traduceri ale scrierilor patristice greceşti, ale cronicilor bizantine şi ale colecţiilor de sentenţe atribuite filosofilor greci şi Părinţilor Bisericii, unele din ele fiind impregnate de spiritul gândirii politice greceşti, elenistice sau bizantine. Cea mai importantă dintre aceste colecţii era *Melissa* (Albina), tradusă în limba slavonă la Kiev în secolul al XII-lea şi conţinând un lung capitol dedicat puterii şi regalităţii.

În aceste scrieri, intelectualii ruşi puteau găsi toate ideile importante ale gândirii politice bizantine: originea divină a imperiului şi a sacerdoţiului, necesitatea unei strânse

colaborări între aceşti doi factori principali ai societăţii umane, datoria principelui de a asigura armonia între puterea spirituală şi cea temporală precum şi dreptul său – ori mai degrabă îndatorirea – de a veghea asupra Bisericii, căci el era reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ. Unele din aceste idei pot fi întâlnite şi în scrierile originale ale unora dintre autorii kieveni,[9] evident influenţaţi de scrierile bizantine.

E normal deci ca unele din trăsăturile structurii politice a Rusiei medievale să se fi dezvoltat după modelul bizantin. Acest lucru ne ajută să înţelegem relaţia dintre cnejii ruşi şi împăraţii bizantini. Ruşii acceptau ideea dominantă a teoriei politice bizantine – aceea că împăratul de la Constantinopol era reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ şi supremul legislator pentru creştini, suprema autoritate pe pământ căruia trebuia să i se supună fiecare creştin în orice problemă referitoare la comunitatea creştină. Această poziţie privilegiată a împăratului biazntin a fost recunoscută şi de statul moscovit până în prima jumătate a secolului al XV-lea. Nu există însă nimic în relaţia dintre cnejii ruşi şi împărat care să poată fi comparat cu vasalitatea aşa cum era aceasta cunoscută în statele feudale din Occident.

Relaţiile dintre stat şi Biserică în Rusia kieveană şi moscovită urmau şi ele modelul bizantin. Păstrarea unei relaţii armonioase între puterea spirituală şi cea temporală era unul dintre principiile importante ale filosofiei politice bizantine, exprimat cu claritate de împăratul Iustinian în Legea a VI-a.[10] Acesta a devenit principiul călăuzitor în evoluţia politică şi religioasă a Rusiei de-a lungul multor secole. Aşa se explică faptul că ierarhia ecleziastică rusă a făcut din menţinerea unor bune relaţii cu principii cea mai importantă sarcină. Nu era atât o problemă de supunere, aşa cum s-a spus de multe ori, cât era respectarea unui principiu moştenit de la Biserica mamă bizantină. Transferându-le propriilor principi prerogativele împăratului bizantin asupra Bisericii, clerul rus a acceptat de bună voie influenţa şi legislaţia acestora în problemele religioase.[11]

Era astfel normal ca Biserica Rusă, după exemplul bizantin, să prefere guvernarea unei singure persoane. Această predilecţie tacită pentru monarhie şi autocraţie rămâne un fel de substrat chiar şi în speculaţiile politice kievene. Ea i-a ajutat pe cnejii din Suzdal, în prima lor încercare de a stabili un regim autocratic în cnezatul lor,[12] şi pe cnejii moscoviţi în stabilirea autocraţiei lor monarhice.

Ţinând cont de toate acestea, se poate înţelege de ce mitropoliţii şi-au transferat scaunul de la Kiev la Vladimir şi apoi la Moscova, când cnejii acesteia au început să aspire la hegemonia asupra pământurilor ruseşti.[13] Eforturile mitropolitului Aleksei de a-i asigura domnia în Moscova şi titlul de mare cneaz lui Dmitri Donskoi pot fi astfel mai bine înţelese şi la fel atitudinea Sf. Serghei de Radonej, cu a cărui binecuvântare Dmitri a pornit împotriva uriaşei armate tătare a lui Mamai. Victoria sa de la Kulikovo a devenit un simbol al deşteptării naţionale ruse, cu binecuvântarea Bisericii şi sub conducerea Moscovei.

Ideea unităţii şi indivizibilităţii Bisericii Ruse, reprezentate de mitropolitul Kievului, era un alt factor important care pregătea hegemonia Moscovei asupra

întregii Rusii. Această idee a fost apărată cu încăpățânare de împărații și patriarhii Constantinopolului, care-i numeau sau confirmau, cel puțin, pe mitropoliți. Bizanțul s-a opus multă vreme încercărilor de a crea un nou scaun metropolitan în Rusia și numai amenințarea de a-i aduce pe supușii ortodocși din uniunea lituaniană și din Galiția sub autoritatea Romei i-a convins pe bizantini să cedeze, împotriva voinței lor, în fața lui Olgerd și a lui Cazimir.[14] Biserica din Constantinopol le-a făcut deci un serviciu important Rusiei și mai ales Moscovei într-o perioadă critică.

S-a întâmplat astfel ca principiul unității religioase a întregii Rusii să devină steaua călăuzitoare a Rusiei în domeniul politic. Importanța acestui principiu era deja pe deplin apreciată de Ivan Kalita, care începuse să se numească mare cneaz al Vladimirului și al întregii Rusii când mitropolitul și-a fixat reședința la Moscova. Acest principiu i-a călăuzit pe Vasili al II-lea, Ivan al III-lea, Vasili al III-lea și Ivan al IV-lea în anexarea cnezatelor independente pentru „reunirea pământurilor rusești", în lupta victorioasă împotriva cnezatului Tver și a republicilor Novgorod și Pskov precum și în apărarea împotriva Lituaniei, care urmărea același ideal al reunirii pământurilor ruseşti, dar în jurul capitalei Vilna. Unirea Lituaniei cu Polonia și acceptarea romano-catolicismului a transformat această rivalitate politică într-un conflict religios – apărarea ortodoxiei ruse împotriva Occidentului „eretic". Din păcate, această animozitate politică și religioasă a ridicat un zid de neîncredere în jurul Rusiei moscovite și a făcut izolarea ei față de Occident, adâncită în perioada mongolă, aproape de nedepășit.

În aceste circumstanțe, au apărut unele evenimente ce s-au dovedit fatale pentru evoluția Rusiei moscovite și care au influențat într-o mare măsură dezvoltarea ulterioară a autocrației moscovite. Când Vasili al II-lea a respins uniunea acceptată de greci la Conciliul de la Florența (1439) și a rupt legăturile cu Constantinopolul, acuzat de o trădare ruşinoasă a ortodoxiei, el a adoptat limbajul împăraților bizantini și s-a declarat el însuși protectorul adevăratei credințe ortodoxe. Cucerirea Constantinopolului de către turci în 1453, considerată de moscoviți pedeapsa divină pentru „apostazia" bizantinilor de la ortodoxie, a consolidat poziția cneazului moscovit în ochii ortodocșilor ruși.

În plus, căsătoria lui Ivan al III-lea cu Zoe-Sofia Paleolog, nepoata ultimului împărat bizantin, Constantin al XI-lea, a reprezentat în ochii multora un fel de ratificare juridică a ideii că Rusia moscovită era moștenitoarea Bizanțului din punct de vedere politic și religios.

Clericii ruși, urmând tradiția predecesorilor lor kieveni, au contribuit considerabil, în propriul lor interes, la dezvoltarea acestei noi ideologii. Dacă Moscova era succesoarea Constantinopolului, atunci mitropolitul Moscovei se putea considera autonom, depozitar și interpret al adevăratei credințe ortodoxe, pe care noua urmașă a Bizanțului trebuia să o apere. Astfel, în secolul al XV-lea, un nou val de idei politice bizantine a pătruns în Rusia și a îmbogățit substratul ideologic bizantin, care supraviețuise din perioada kieveană.

Astfel, de exemplu, în 1492, mitropolitul Zosima îl numea[15] pe marele cneaz, în manieră bizantină, „suveran şi autocrat al întregii Rusii, noul împărat Constantin al noului oraş Constantinopol-Moscova". Învăţatul Ghenadie, arhiepiscop de Novgorod, a contribuit de asemenea la această evoluţie. El făcea legătura între „ţarul" Moscovei şi împăratul bizantin şi căuta probabil mai mult material în scrierile bizantine pentru propagarea acestor idei, deoarece în una din scrisorile sale cerea o copie a scrisorii lui Fotie către Boris-Mihail al Bulgariei, care era un fel de tratat de idei politice bizantine.

Iosif Sanin, stareţ de Volokolamsk, unul dintre cei mai proeminenţi clerici ai perioadei, e chiar mai sistematic în expunerea sa. El vorbeşte în maniera bizantină de monarhia divină reflectată pe pământ de monarhia imperială şi chiar completează doctrina bizantină: „Prin natura sa, ţarul este asemeni celorlalţi oameni, dar prin demnitatea sa el este egal preaînaltului Dumnezeu. El nu e doar slujitorul lui Dumnezeu, ci reprezentantul său, veghind asupra purităţii credinţei şi asupra siguranţei Bisericii. Pentru aceasta Dumnezeu i-a dat sabia". Există şi o nuanţă de simbolism solar, atât de obişnuit în scrierile elenistice despre regalitate, atunci când Iosif îl descrie pe ţar înconjurat de un nimb de lumină divină. Deşi el e supus legii – mai ales dreptului canonic – puterea ţarului e nelimitată şi toată lumea, inclusiv slujitorii Bisericii, trebuie să i se supună. Iosif credea şi în caracterul sacerdotal al conducătorului, oferindu-i ţarului un *svjatiteli'skij čin*. Biserica e deasupra statului temporal dar, având în vedere marea valoare a ţarului, ea i se supune iar el se bucură de *dreptul de a-i numi şi supraveghea pe episcopi*.

Doctrina lui Iosif a fost în continuare dezvoltată de discipolul său, mitropolitul Daniil, numit de Vasili al II-lea fără nici un fel de procedură sinodală. Daniil combina puterea spirituală cu cea temporală şi considera că amândouă aparţin ţarului, învestit de Dumnezeu însuşi. De asemenea, el îşi încuraja stăpânul, conferindu-i acestuia *dreptul de a-i persecuta pe cretici şi pe toţi inamicii Bisericii*.

Iosif fusese discipolul lui Pafnutie, stareţul mănăstirii Borovsk, recunoscut pentru fidelitatea sa faţă de Moscova şi faţă de conducătorii ei. Pafnutie formase o nouă generaţie de clerici ruşi, pătrunşi de acelaşi spirit şi promovând ideea monarhiei de drept divin în Moscova.

Clerul moscovit era deci evident influenţat de ideile bizantine în susţinerea autocraţiei ţariste. În realitate, literatura politică bizantină era în mare vogă în Rusia acestei perioade. De exemplu, tratatul grec asupra regalităţii scris în secolul al VI-lea de diaconul Agapet, e păstrat în manuscris într-o traducere în slavona veche datând din secolul al XV-lea sau al XVI-lea.[16] Sfaturile cu privire la guvernare, atribuite lui Vasile I şi adresate fiului său Leon al VI-lea, au fost de asemenea traduse în această perioadă. Scrierile unui alt reprezentant al gândirii politice teoretice, Simeon de Salonic, se păstrează într-o traducere rusă din secolul al XVII-lea. Un tratat grec asupra regalităţii poate fi găsit într-un *Sbornik* rusesc, copiat în secolul al XV-lea, deşi nu s-a găsit încă nici o traducere rusă a sa. Se pare, de asemenea, că scrisoarea patriarhului Fotie către Boris al Bulgariei asupra regalităţii şi tratatul asupra regalităţii

compus de Teofilact al Bulgariei, datând din secolul al XII-lea, erau anterior necunoscute în Rusia şi au fost probabil traduse în această perioadă. Toate acestea indică faptul că studiul literaturii politice bizantine a fost destul de intens în momentul transformării politice a Rusiei în secolele al XV-lea şi al XVI-lea.

În această atmosferă a apărut ideea că Moscova este cea de-a treia Romă. Autorul *Hronografului* din 1512, bazat pe traducerea bulgară a cronicii greceşti a lui Manase, pare să fi fost influenţat de această idee. La sfârşitul lucrării sale, după ce descrie căderea Constantinopolului, acesta exclamă: „Dumnezeu va reaprinde scânteia din cenuşă, va arde imperiul ismaeliţilor ca pe o tufă de spini, va face să strălucească din nou lumina credinţei şi va trimite un ţar ortodox". Din păcate, toate regatele pioase fuseseră distruse de turci, însă „Rusia noastră ... creşte, e tânără şi se ridică, o Cristoase milostiv. Fie ca ea să crească, să fie tânără, şi să dăinuie până la sfârşitul timpului".

Viziunile descrise în Cartea a IV-a a lui Ezra (IV Ezra 12:23), care a fost tradusă în slavona bisericească abia în această perioadă, şi în profeţiile lui Daniel (Daniel 7:19) asupra ultimelor imperii au contribuit la dezvoltarea în continuare a acestei idei, definitiv formulate de călugărul Filotei (Filofei) din Pskov în scrisorile sale către Mihail G. Misiuri-Munchin şi către ţarii Vasili al III-lea şi Ivan al IV-lea. În misiva către Vasili al III-lea, el se adresa ţarului ca „singurului bazileu al tuturor creştinilor. Toţi conducătorii creştini ţi se supun ţie". El explică modul în care demnitatea imperială rusă (ţarismul) urmează celei romane şi celei bizantine, faptul că Imperiul Roman avea să dăinuie până la sfârşitul lumii iar cel ţarist moscovit, ca urmaş al său, avea să fie ultimul imperiu, după el urmând împărăţia eternă a lui Dumnezeu, condusă de Cristos însuşi. Se deschidea astfel o nouă eră – aceea a celei de-a treia şi ultimei Rome. În misiva sa către Ivan al IV-lea, el interpreta Apocalipsa Sf. Ioan (12:1-11) într-un sens similar.[17]

În ciuda acestui efort al clerului moscovit de a introduce idei bizantine în noul regim politic moscovit, noii autocraţi nu au reuşit să adopte toate ideile sugerate de intelectuali şi nici nu au arătat prea mult entuziasm pentru noua moştenire bizantină. Înainte ca acest val de idei politice bizantine să se abată asupra Rusiei moscovite, marii cneji au fost adeseori nevoiţi să suporte efectele unei alte autocraţii – aceea a hanilor mongoli. Sub conducerea lui Genghis-Han, mongolii deveniseră stăpânii tuturor ţinuturilor din China până la Marea Neagră şi Nipru. Ei moşteniseră, de asemenea, sistemele politice anterior dominante în aceste ţinuturi şi le transformaseră într-o autocraţie despotică.

Desigur, influenţa exercitată de mongoli asupra Rusiei Moscovite nu trebuie exagerată. Nu a existat de fapt nici un amestec între populaţiile ruse şi cele mongole. Mongolii nu se stabileau pe teritoriile popoarelor subjugate şi nu existau relaţii prea strânse între stăpâni şi masele subjugate. Coloniştii ruşi au ajuns în ţinuturile mongole abia în secolul al XVI-lea, pe Volga medie şi inferioară, după distrugerea hanatelor din Kazan şi Astrahan de către Ivan al IV-lea. Dar chiar şi atunci, diferenţele

religioase şi culturale împiedicau amestecul celor două rase. Până la un punct, a existat totuşi o puternică influenţă mongolă asupra nobilimii ruse. Mulţi principi ruşi s-au căsătorit cu femei de origine tătară şi în perioada declinului puterii tătare, mai ales începând cu domnia lui Vasili al II-lea, numeroase familii nobile tătare au intrat în serviciul marilor cneji şi au fost rusificate. În secolul al XVII-lea existau la Moscova 156 de familii nobile de origine tătară.[18] Această afluenţă de boieri obişnuiţi cu un regim absolutist i-a ajutat probabil pe cnejii moscoviţi să-şi impună politica autocratică. A existat însă şi o considerabilă afluenţă de nobili veniţi din Polonia-Lituania şi din vestul Europei,[19] care nu trăiseră sub un regim autocratic.

Chiar dacă nu au existat împrumuturi ideologice directe de la mongoli, fără îndoială sistemul lor politic şi social, cu absolutismul său autocratic, a exercitat o influenţă profundă asupra evoluţiei estului Rusiei. Pare de necrezut ca un regim a cărui eficienţă devenea evidentă pentru cnejii ruşi în timpul vizitelor acestora la curtea hanului să nu-i fi determinat pe cneji să imite acasă exemplul suzeranilor lor. Faptul că, după decăderea imperiului tătar, cnejii moscoviţi s-au considerat succesori ai hanilor este desigur semnificativ în acest sens, precum sunt şi influenţele mongole de netăgăduit din dezvoltarea organizării administrative şi militare ruse sau a sistemelor financiar, fiscal şi legal.

Aceasta explică de asemenea de ce cnejii moscoviţi nu erau deloc impresionaţi de sugestiile – menţionate mai sus – făcute lui Ivan al III-lea şi Vasili al III-lea de papa Paul al II-lea, de împăratul Maximilian I şi de marele maestru al Ordinului Cavalerilor Teutoni, conform cărora ei ar trebui să se considere urmaşii Bizanţului. Pe ei îi interesa o singură moştenire strămoşească – cnezatele ruse anexate de Polonia-Lituania. Lupta pentru această moştenire s-a aflat întotdeauna pe primul loc în minţile lor, la fel cum turcii erau în primul rând consideraţi duşmani ai rivalilor lor.[20] Există şi alte aspecte importante ale autocraţiei moscovite, aşa cum s-a dezvoltat ea în timpul lui Ivan al IV-lea şi chiar mai înainte, care se deosebesc considerabil de teoriile politice bizantine şi demonstrează că clerul rus nu a avut chiar atât de mult succes, cum se crede uneori, în încercările sale de a impune idei bizantine în autocraţia rusă. Acestea sunt chiar dovezi puternice ale faptului că teoreticienii ecleziastici ruşi ai vremii nu au pătruns întreaga semnificaţie a ideilor bizantine cu privire la regalitate. Ideea propagată de ei că Moscova devenise a treia Romă pare să sugereze – cel puţin în această primă perioadă a autocraţiei moscovite – nu atât că Moscova a devenit urmaşa Bizanţului, cât că ea înlocuia Bizanţul, care nu-şi îndeplinise misiunea şi fusese deci pedepsit de Dumnezeu.

Împăratul bizantin era considerat conducătorul tuturor creştinilor ortodocşi. Această idee pare să fie de asemenea sugerată şi de unele declaraţii ale teoreticienilor ecleziastici responsabili de bizantinismul autocraţiei moscovite. Circumstanţele exterioare i-au împiedicat totuşi pe marii cneji moscoviţi să accepte toate implicaţiile interpretării bizantine a poziţiei împăratului. Grecii trădaseră ortodoxia când acceptaseră Uniunea de la Florenţa. Adevărata ortodoxie se mai păstra acum doar

în Moscova, iar marele cneaz era protectorul ei. Ideea că el trebuia să devină conducătorul şi protectorul lumii ortodoxe, incluzându-i pe greci şi pe slavii din Balcani, nu s-a impus în gândirea conducătorilor moscoviţi.

Concepţia bizantină a înaltei poziţii a împăratului le era de asemenea străină autocraţilor moscoviţi. Studiind corespondenţa diplomatică a lui Ivan al III-lea, e surprinzător de constatat că el nu doreşte decât să le demonstreze conducătorilor din Apus că le este egal.[21] Acest lucru este deosebit de clar din răspunsurile date de Ivan al III-lea şi de reprezentantul său diplomatic, Teodor (Fedor) Kuricin, ambasadorului împăratului Frederic al III-lea în 1488 şi 1789. Ivan al III-lea nici măcar nu foloseşte titlul de ţar ca echivalent al celui de împărat. Tot ce vrea el să demonstreze este că el e un suveran independent, care a primit această suveranitate de la Dumnezeu, la fel ca şi strămoşii săi. Când spune că aceştia se bucurau de bune relaţii cu împăraţii romani din Constantinopol, el pare să sugereze că principii moscoviţi erau egali în demnitate cu împăraţii din Constantinopol. Această idee este desigur în contradicţie cu teoria bizantină conform căreia împăratul bizantin era suveranul deplin, reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ şi toţi conducătorii creştini erau într-un fel sau altul vasalii sau supuşii, fiii sau fraţii săi.[22]

Această tendinţă de a demonstra că suveranii moscoviţi îşi moşteneau drepturile de la strămoşii lor şi erau egali cu alţi conducători occidentali e şi mai pronunţată în literatura politică aflată în mare vogă în timpul lui Ivan al IV-lea. Legenda lui Vladimir Monomahul (1113-1125), conform căreia acest principe kievean primise însemnele pentru încoronare de la împăratul Constantin Monomahul (1042-1054), a fost inventată pentru a dovedi descendenţa glorioasă a principilor moscoviţi şi vechea origine a suzeranităţii lor. Şi autorul acestei legende îl prezintă pe suveranul rus ca pe un egal al împăratului bizantin. Dar descendenţa bizantină nu era totuşi de ajuns pentru autocraţii moscoviţi. Genealogia legendară a dinastiei Rurik merge în urmă până la împăratul roman Augustus, despre care se spunea că ar fi stăpânit asupra întregii lumi şi care, atunci când şi-a împărţit imperiul, i-ar fi oferit partea nord-estică a acestuia fratelui său Prus, strămoşul dinastiei Rurik.

Conducătorii moscoviţi nu doreau numai să-şi asigure titlul de ţar. Ivan al III-lea accentua faptul că el era marele *Gosudar* al întregii Rusii, folosind acest termen ca sinonim pentru cel de „suzeran".[23] Numai contactele lor diplomatice cu conducătorii occidentali şi mai ales cu împăraţii germani i-au determinat pe conducătorii ruşi să caute un titlu care să exprime în mod adecvat suveranitatea şi poziţia lor de egali ai conducătorilor Sfântului Imperiu Roman. Apărându-şi împotriva curţii poloneze titlul de ţar, Ivan al IV-lea foloseşte tradiţiile referitoare la Vladimir Monomahul şi la Prus, dar accentuează şi faptul că el e conducătorul hanatelor tătare Kazan şi Astrahan, ai căror conducători aveau dreptul de a fi numiţi ţari. Încă o dată, e greu de afirmat că argumentele sale conţin vreo indicaţie care să arate că Ivan al IV-lea ar fi fost pe deplin conştient de moştenirea sa bizantină.[24]

Definiţia dată de Ivan autocraţiei sale ilustrează diferenţa dintre concepţia moscovită şi cea bizantină asupra autocraţiei. Iată cum definea el puterea ţarului:

„regimul autocratic vine de la Dumnezeu, iar ţarul îndeplineşte dorinţa divină. El are putere asupra tuturor lucrurilor şi e datoria lui să contribuie la mântuirea poporului său, pe care Dumnezeu i l-a dat în grijă". Orice reprezentant al teoriilor politice bizantine ar fi fost de acord cu această definiţie. El ar fi ezitat totuşi dacă ar fi citit câteva pasaje din corespondenţa lui Ivan cu fostul său cancelar, cneazul Kurbski, care ieşise din serviciul său fugind în Lituania. Ivan al IV-lea accentuează în corespondenţa sa ideea că puterea ţarului e absolută şi poporul îi datorează supunere nelimitată. Chiar dacă ţarul ordona ceva aflat în afara legii şi considerat un păcat, supuşii săi trebuiau să execute pentru că aceasta era voinţa divină. Ei aveau să aştepte judecata divină care avea să-i răsplătească pentru răul suferit pe pământ. Într-un singur caz puteau aceştia să refuze să se supună: atunci când ţarul ordona ceva împotriva dreptei credinţe.

Relaţiile dintre Biserică şi stat în principatul moscovit demonstrează şi ele o nouă evoluţie care a presupus o creştere a influenţei cnejilor în problemele Bisericii. Având în vedere că clerul a susţinut dezvoltarea autocraţiei moscovite, se putea ajunge la un compromis între autocraţia ţaristă şi Biserică pe baza vechii practici a armoniei dintre puterea spirituală şi cea temporală, ce devenise tradiţională în viaţa ruşilor. A existat o mişcare importantă în statul moscovit, condusă de Nil Sorski şi de discipolii săi, care-şi propunea reformarea monahismului rus. Membrii ei erau interesaţi numai de probleme spirituale şi refuzau orice favoruri sau daruri bogate. În relaţiile dintre Biserică şi stat, ei se opuneau unei strânse colaborări cu autorităţile laice, mulţumindu-se cu vechea practică a armoniei dintre puterea temporală şi cea spirituală.

Ivan al III-lea, având nevoie de noi teritorii pentru boierii săi, era de partea ideilor reformiste. Acestora li se opunea, totuşi, o altă mişcare religioasă, condusă de Iosif Sanin, stareţ de Volokolamsk, care susţinea o relaţie mai apropiată cu puterea laică în lupta împotriva mişcării eretice a „iudaiştilor", care atacau Biserica oficială şi proprietăţile ei. Intrigile din familia marelui cneaz au complicat situaţia. Iosif o susţinea pe soţia lui Ivan, Sofia, şi pe fiul ei, Vasili, împotriva norei lui Ivan, Elena, şi fiului ei Dmitri. Când Sofia a recâştigat favorurile lui Ivan asigurându-i fiului ei succesiunea, Iosif şi susţinătorii săi au câştigat. El însuşi un autocrat în mănăstirea sa, Iosif era cel mai fervent susţinător al autocraţiei ţariste şi considera, în plus, că un episcop trebuie să servească nu numai Biserica, ci şi statul. Triumful iosefiţilor a fost asigurat atunci când mitropolitul Daniil, un discipol loial al lui Iosif, a anulat, din raţiuni de stat şi împotriva opoziţiei partidei reformiste, căsătoria lui Vasili al III-lea cu Solomonia, care nu reuşise să-i dăruiască un moştenitor, şi a binecuvântat uniunea acestuia cu prinţesa Elena Glinski, care i-a dăruit doi fii.

Aceasta a determinat dezastrul reformiştilor. Ultimii dintre ei au fost vânaţi la instigările iosefiţilor. Orice speranţe pentru un compromis elegant între Biserică şi stat au dispărut. Autocraţia ţaristă, datorită supunerii iosefiţilor, putea pretinde dreptul de a interveni direct în afacerile Bisericii. Aceasta explică vederile autocratice

extreme ale lui Ivan al IV-lea, care-şi datora educaţia politică mitropolitului Macarie, şi el un iosefit convins.

O dată cu reformarea lentă a sistemului politic din estul Rusiei, s-au petrecut schimbări importante în administraţia statului şi în viaţa socială. Multe dintre aceste schimbări au urmat un model mongol. Cea mai profundă transformare a vechilor instituţii kievene din statul moscovit sub influenţa mongolă poate fi observată în sfera organizării militare. În statul kievean, armata marelui cneaz se concentra în jurul suitei sale de mari boieri, al micii boierimi, numită „fiii boierilor", şi al armatei orăşeneşti, conduse de un comandant (*tysjackij*). Populaţia rurală nu era obligată la serviciul militar. Mongolii au introdus însă un sistem de înrolare generală. Având în vedere că oraşele îşi pierduseră importanţa de altădată în viaţa naţională, funcţia de comandant al armatei orăşeneşti (*tysjackij*) a dispărut.

Marii cneji şi-au păstrat doar suita. La aceasta, ei şi-au adăugat slujitorii, obligaţi la serviciu militar şi numiţi, în maniera mongolă, *dvor* (curte). Împreună, aceştia reprezentau forţa militară a marelui cneaz.[25] Curtea (*dvor*) se distingea astfel de boieri şi vechea denumire a suitei, *družina*, nu se mai folosea. După eliberare, marii cneji şi-au menţinut curtea (*dvor*) dar şi mobilizarea generală, continuând să-şi împartă armata în cinci diviziuni, asemeni mongolilor. Armata moscovită a adoptat şi tactici şi arme mongole, la care s-a adăugat folosirea puştilor şi a tunurilor. Acestea din urmă au fost probabil aduse din Boemia, iar puştile din Persia şi India prin intermediul bulgarilor de pe Volga. Reorganizarea armatei moscovite după modelul mongol le-a conferit noilor autocraţi o putere militară considerabilă, care nu putea fi egalată de conducătorii occidentali ai vremii.

Conducătorii moscoviţi au păstrat şi o altă instituţie mongolă necunoscută în Europa vremii – serviciul de poştă care le permitea să ţină sub control regiunile îndepărtate aflate sub conducerea lor şi să obţină regulat informaţii de la frontieră şi din fiecare provincie a statului. Ivan al III-lea a dezvoltat serviciul de poştă construind drumuri noi şi staţii noi de poştă, numite *jama*, în maniera mongolă. Acest seviciu de poştă a fost mult admirat de Herberstein şi l-a ajutat mult şi pe Ivan al IV-lea în campaniile sale.

Schimbările din administraţia moscovită au urmat şi ele deseori modelul mongol. Marii cneji au păstrat sistemul mongol de taxe, cu care populaţia se obişnuise şi care se dovedise extrem de eficient. Taxele datorate curţii erau o altă sursă a veniturilor marelui cneaz. Cei ce împărţeau dreptatea în oraşe erau locotenenţii (*namestniki*) iar în districtele rurale erau şefii de district (*volosteli*), cu toţii numiţi de marele cneaz pentru a se ocupa de administrarea oraşelor şi a districtelor rurale. Aceşti funcţionari puteau păstra o parte din taxele destinate curţii şi în loc de a primi salarii ei aveau voie „să-şi asigure hrana" de pe urma districtelor lor. Acest sistem (*kormlenie*) exista încă din perioada kieveană, dar s-a dezvoltat complet

abia în statul moscovit. Numirile în aceste posturi erau pentru perioade scurte din cauza pericolului de abuz la care expunea acest sistem.

Pe lângă această administraţie prin intermediul funcţionarilor de stat, exista în statul moscovit şi o administraţie de tip feudal, căreia i se supuneau domeniile marilor cneji, ale boierilor şi ale Bisericii. Din acest punct de vedere, sistemul administrativ moscovit se asemăna cu acela al Europei occidentale. Centrul administrativ al marelui cneaz era curtea acestuia (dvor), iar cel mai important demnitar de la curte era majordomul (*dvorski*, *dvorecki*). El era şi judecător şi administrator al celor ce locuiau pe domeniile marelui cneaz. Un număr de departamente speciale au fost create pentru o mai bună administrare sub conducerea unor funcţionari speciali (*putniki*), care erau, totuşi, direct răspunzători în faţa marelui cneaz. Răsplata lor era o parte din venitul obţinut din respectivele departamente.

Alte schimbări, sub influenţa mongolă, pot fi detectate în jurisprudenţă. Pedeapsa corporală şi capitală, necunoscută în Kiev dar practicată de mongoli, a fost introdusă în statul moscovit – probabil şi tortura, atât de mult folosită în vestul Europei. Se pot detecta unele influenţe şi în dreptul penal şi procedural, dar nu şi în organizarea curţii moscovite, care a rămas esenţial aceeaşi ca în statul kievean.

Pe lângă influenţele mongole, vechile tradiţii bizantine pot fi de asemenea detectate în reformele administrative ale lui Ivan al III-lea. Acest lucru se poate observa mai ales în încercarea de a compila un cod din legile ruseşti existente. În 1497, marele cneaz a publicat un cod numit *Sudebnik*, compilat de secretarul său, Vladimir Gusev, şi de alţii. Acesta se baza pe codul kievean *Russkaja Pravda* şi pe alte colecţii ale legilor şi tradiţiilor locale ruse. Pe lângă întrebările procedurale, el conţinea şi drept penal şi civil. Acest interes pentru problemele legale demonstrează că juriştii moscoviţi nu uitaseră vechile principii de drept păstrate vii în Kiev prin traducerea dreptului canonic şi civil bizantin.

Acest *Sudebnik* a fost înlocuit sub domnia ţarului Ivan al IV-lea, în 1550, de un alt cod numit *Sudebnik al ţarului*. Acesta completează şi extinde codul lui Ivan al III-lea. Al doilea *Sudebnik* are ca pendinte în dreptul canonic aşa-numitul *Stoglav*, o colecţie de o sută de capitole cuprinzând tradiţii juridice ecleziastice. Acesta a fost iniţiat de Ivan al IV-lea, care a convocat un sinod al Bisericii ruse în 1551 şi a supus atenţiei adunării diferite probleme ecleziastice. Răspunsurile date de prelaţi formează conţinutul respectivului *Stoglav*.

Schimbările sociale efectuate de statul moscovit în timpul perioadei mongole şi după aceea erau şi ele semnificative. În rândurile boierilor a pătruns o nouă categorie – aceea a cnejilor din dinastiile Rurik şi Gedymin ale căror apanaje şi teritorii fuseseră anexate sau erau în pericol de a fi anexate de statul moscovit şi care au preferat să renunţe la dreptul lor de suveranitate, cu sau fără compensaţie, în favoarea marelui cneaz şi să intre în serviciile acestuia. Unii principi tătari, adeseori numiţi ţari sau ţarevici deoarece aparţineau dinastiilor care domniseră în Kazan sau Siberia, au devenit şi ei vasali ai ţarului moscovit. Deşi erau superiori în rang boierilor, ei

nu se bucurau de dreptul de a pleca din serviciul marelui cneaz atunci când doreau. Această clasă de principi a început să se extindă în secolul al XIV-lea fiind pe deplin conturată la mijlocul secolului al XVI-lea.

Principilor vasali li s-au oferit posturi în administrație și servicii militare asemănătoare cu acelea deținute de boieri. Deși erau mai puțin liberi din punct de vedere politic decât boierii, ei ocupau totuși o poziție mai înaltă pe scara socială decât boierii și doreau foarte mult să-și mențină această poziție. Țarii trebuiau să definitiveze un arbore genealogic al tuturor familiilor princiare și boierești, cu detalii ale funcțiilor ocupate de înaintași, și să-și aleagă consilierii și înalții demnitari în funcție de această complicată ordine a priorităților, numită *mestničestvo*. Nici un principe sau boier nu ar fi acceptat o poziție inferioară celei pe care el o considera potrivită rangului său social. Țarul a trebuit de asemenea să selecteze noi membri pentru duma sa dintre boierii și principii de cel mai înalt rang. În curând, numele de boier a căpătat o nouă semnificație – membru de prim rang al dumei, principe sau boier. Membrii de rangul al doilea erau numiți *okol'ničie* – membrii din anturajul țarului.

Existau și două clase inferioare ale micii nobilimi moscovite, slujitorii de bună voie (*slugi volnye*) și cei din obligație. Aceștia din urmă se aflau sub autoritatea majordomului și erau astfel numiți *slugi pod dvorskim*. Ei erau adeseori descendenți ai unor familii boierești sărăcite și inițial numiți „fiii boierilor". Ambele categorii de slujitori ai marelui cneaz ocupau în general poziții de ofițeri inferiori în armată. Cei ce serveau din obligație se aflau în armata personală a marelui cneaz (*dvor*); alții erau angajați în administrarea domeniilor marelui cneaz sau aveau diferite funcții la curte. Mulți dintre ei dețineau funcții la diferite curți ale principilor înainte ca aceștia din urmă să fie siliți de circumstanțe să intre ei înșiși în serviciul marelui cneaz. Marii cneji îi primeau cu bunăvoință căci aveau nevoie de tot mai mult personal de încredere pentru a asigura garnizoanele orașelor fortificate și ale noilor provincii anexate, unde slujitorii reprezentau un element de bază, ușor de mobilizat în caz de urgență. Doar câțiva dintre fiii boierilor și dintre *dvorjane* erau capabili să urce la un rang mai înalt în cadrul micii nobilimi și să devină *okol'ničie* sau chiar membri ai dumei boierești.

Practica de a le oferi așa-numiților *dvorjane* un domeniu pentru a se întreține a devenit baza unei alte importante instituții sociale introduse de Ivan al III-lea – *pomestie*.[26] După cucerirea Novgorodului în 1478, Ivan al III-lea a confiscat și dezmembrat patrimoniile boierilor dispăruți din Novgorod și a distribuit pământurile astfel obținute gradelor medii și ofițerilor inferiori din armata sa. Boierii deposedați au primit terenuri în regiunea Moscovei. Noii proprietari de pământuri se numeau *pomeščiki*. Ei nu aveau, în general, alte mijloace de subzistență și își păstrau acele *pomestie* oferite de marele cneaz atât timp cât își îndeplineau serviciul militar eficient și cu credință. Prin crearea fiefurilor militare, Ivan al III-lea nu numai că a subminat puterea vechii nobilimi în teritoriile cucerite, dar a și format, în același timp, o

armată solidă, capabilă să susţină guvernarea moscovită centralizată. Fiii acestor *pomeščiki* erau obligaţi să intre în serviciul militar la vârsta de cincisprezece ani şi obţineau mai mult pământ numai dacă teritoriul oferit părinţilor lor era prea mic pentru a le asigura subzistenţa.

Ivan al III-lea a creat astfel o nouă clasă militară bazată pe un nou tip de economie – cea seniorială. Aceasta a devenit o bază solidă a organizării militare moscovite în următoarele trei secole. Nicăieri altundeva în Europa nu a avut acest sistem al feudelor atât de mult succes ca în statul moscovit. Introducerea acestui sistem, perfecţionat în secolul al XVI-lea, i-a permis marelui cneaz să asigure unitatea fiscală şi să-i trimită pe aceşti mici boieri militari în orice parte a ţării sau la orice frontieră unde pacea era pusă în pericol, deţinând în acelaşi timp controlul administrativ şi economic asupra lor. Numai sistemul turcesc *timar*, al spahiilor, se putea compara cu sistemul seniorial moscovit.[27]

Secolul al XVI-lea a cunoscut, de asemenea, o afirmare a curtenilor – *dvorjane* sau *dvorjanstvo*. Ţarul a creat un al treilea rang al membrilor dumei, în care *dvorjane* puteau fi admişi. Acei *dvorjane* cu o poziţie mai înaltă, admişi în cel mai înalt consiliu al ţarului, au devenit astfel egali cu boierii. Această evoluţie a ajuns în punctul ei maxim în secolul al XVIII-lea, când termenul *dvorjanin* ajunsese să însemne nobil, în general, iar termenul de *boier* a încetat să mai fie folosit.

Oraşele din statul moscovit nu au mai reuşit niciodată să-şi recapete importanţa avută în statul kievean. O dată cu adunările populare (*veče*) au dispărut şi ultimele urme ale egalităţii fundamentale dintre orăşeni. Negustorii, împărţiţi în trei clase în funcţie de averea deţinută (*gosti*, *gosti*-o sută, *sukonniki*), erau scutiţi de taxe, dar serviciile lor erau folosite în administraţia financiară şi în colectarea indirectă a taxelor. Ceilalţi orăşeni erau împărţiţi în orăşeni de rang mediu şi inferior, primii ocupând o poziţie mai bună în activitatea comercială şi meşteşugărească, iar cei din urmă fiind doar mici meşteşugari şi lucrători. Cu toţii erau supuşi unor taxe împovărătoare (*tjaglo*). Ei locuiau în mare parte în afara oraşului propriu-zis, în aşezările numite *posad*.

Ţăranii au căpătat un nou nume în perioada mongolă. Ei nu mai erau numiţi *smerdi*, ca în statul kievean, ci creştini (*khrist'jane*). Acest termen a fost probabil folosit mai întâi pe pământurile Bisericii, dar a fost ulterior folosit şi pe cele aparţinând ţarului sau nobilimii. Ţăranii stabiliţi pe terenurile Bisericii erau scutiţi de taxe (*tjaglo*) în perioada mongolă, pentru că biserica însăşi era scutită de taxe. Această distincţie dintre ţăranii aflaţi pe pământurile Bisericii şi cei aflaţi pe pământurile nobilimii a încetat totuşi după eliberarea de sub jugul mongol. Având în vedere că ţăranii de pe domeniile senioriale erau obligaţi la plata unor obligaţii faţă de seniorii lor, ţăranii de pe terenurile Bisericii, scutiţi de aceste obligaţii, plăteau taxe mai mari către stat. Până la mijlocul secolului al XVI-lea, ţăranii erau încă liberi să se mute pe un alt domeniu, după ce-şi încheiau toate socotelile cu seniorul lor. Introducerea sistemului *pomestie* a pus totuşi curând problema asigurării

forței de muncă pentru *pomeščiki*, care constituiau baza puterii militare moscovite. Aceasta a forțat guvernarea să reducă dreptul de liberă strămutare pe terenurile *pomestie*. Această limitare, introdusă în 1581, nu era deloc un semn bun pentru țărănime, inaugurând introducerea iobăgiei, definitiv stabilită în 1649.

Afluența de familii princiare în rândurile boierilor moscoviți reprezenta un pericol sigur pentru regimul autocratic al marilor cneji. Având în vedere că membrii acestei înalte clase nobiliare erau obișnuiți să guverneze în fostele lor principate, era dificil pentru ei să accepte fără regrete noul lor statut de slujitori ai marelui cneaz. Plasați în cele mai înalte funcții, ei se așteptau să participe la guvernarea statului moscovit alături de noul lor suveran. Exemplul uniunii polono-lituaniene, de unde veniseră cândva mulți dintre ei, le era încă viu în fața ochilor și ei sperau probabil să transforme regimul moscovit într-o monarhie aristocratică. Ivan al III-lea și Vasili al III-lea au considerat necesar să ia măsuri severe împotriva unora dintre cei care acționaseră prea independent în îndeplinirea noilor îndatoriri.

Acest pericol a crescut desigur în perioada în care Ivan al IV-lea era minor. Mama lui, Elena Glinski, a fost nevoită să-și folosească întreaga energie pentru a apăra drepturile tânărului ei fiu împotriva marii nobilimi, doritoare să-și extindă influența în guvern. Ea a trebuit chiar să întemnițeze pe doi dintre frații soțului ei decedat și pe propriul ei unchi. După moartea ei timpurie – se zvonea că ar fi fost otrăvită de boieri – intrigile marii nobilimi s-au înmulțit. Tânărul țar a crescut în această atmosferă otrăvită și nu a putut niciodată uita cum a fost tratat de principii Șuiski, care obținuseră regența. Într-una din scrisorile adresate lui Kurbski, Ivan al IV-lea rememora cu adâncă amărăciune tristele experiențe ale copilăriei sale. El era plin de ură față de boieri, care manifestaseră atât de puțin respect pentru țar, despre a cărui putere supremă, autocratică, tânărul Ivan avea o concepție atât de înaltă. Aceasta îi fusese inoculată de profesorul său, mitropolitul Macarie.

Realizându-și programul politic de instituire a unui regim absolut întrupat într-un țar autocrat, numit de Dumnezeu însuși, ce nu-și împărțea puterea cu nimeni, Ivan al IV-lea a transformat profund situația socială și politică din Rusia moscovită. El a fost încurajat în atitudinea sa negativă față de marea nobilime de către mica nobilime, invidioasă pe marii boieri și pe bogățiile lor și oricând gata de a-l sprijini pe țar în încercările sale de a submina puterea principilor. Unul dintre micii nobili, Ivan Peresvetov,[28] îl încuraja pe țar, prin scrierile sale, să acționeze cu curaj împotriva boierilor. El era un aventurier care se aflase mai întâi în slujba regelui polonez și apoi a celui ceh, devenind apoi, în scrierile sale, un susținător fervent al autocrației. El descria plin de patimă abuzurile boierilor și modul în care-i persecutau pe țărani, declarând că numai mâna puternică a unui țar autocrat i-ar fi putut opri și ar fi protejat poporul. Se pare că mulți gândeau ca Peresvetov în statul moscovit și erau convinși că numai un țar autocrat i-ar fi putut proteja pe cei săraci și slabi împotriva abuzurilor celor puternici.

Primele acţiuni ale lui Ivan al IV-lea, deşi aveau tendinţe antiaristocratice, au fost totuşi destul de moderate. El a înfiinţat, în primul rând, pe lângă duma, un consiliu personal (*izbrannaja rada*), compus dintr-un număr limitat de nobili a căror loialitate era neîndoielnică – Kurbski era cel mai important dintre aceştia – şi din membri ai claselor inferioare (preotul Silvestru şi Adaşev, un mic boier). Tendinţele antiaristocratice ale tânărului principe s-au observat şi mai bine în *Sudebnik* şi în discursul său introductiv la adunarea ecleziastică din 1551. Puterile boierilor-guvernatori au fost limitate şi parţial transferate reprezentanţilor (*izljublennye starosty*) aleşi de oraşe şi districte, iar sistemul *kormlenie*, care dăduse ocazie multor abuzuri, a fost abolit. Alegerea a aproximativ o mie de boieri de rang inferior, cărora ţarul le-a dăruit proprietăţi în apropierea capitalei şi a căror obligaţie era de a fi gata în orice moment să pornească în orice misiune încredinţată de el, ar putea fi interpretată ca o extindere a sistemului *pomestie*.

Şi mai mult îndreptat împotriva nobilimii a fost ordinul (*ukaz*) din 1556 care a pus capăt privilegiului boierilor de a-şi transfera loialitatea către alt principe şi a extins obligativitatea serviciului militar la toţi cei ce deţineau terenuri în mod ereditar (*votčiny*). Această „degradare", ce i-a făcut egali cu deţinătorii de *pomestie*, a fost cel mai mult respinsă de marea nobilime. Se pare că prinţul Kurbski, în prima lui scrisoare către Ivan, după retragerea sa, se referea în mod special la acest *ukaz*.[29]

Toate acestea au fost totuşi întrecute de puternica lovitură îndreptată împotriva vechilor familii princiare şi boiereşti prin crearea noii clase de *opričniki*, oameni total devotaţi ţarului şi aleşi de el (1565). Ivan al IV-lea a pornit această politică fiind sprijinit de popor, care-l rugase să se întoarcă la Moscova şi să domnească asemeni unui autocrat, după aşa-zisa lui retragere. *Opričniki*, aleşi dintre *dvorjane* şi din mica nobilime, s-au stabilit pe domeniile ereditare ale vechilor familii boiereşti din partea centrală a statului moscovit. Foştii proprietari fuseseră exterminaţi fără milă şi unii dintre ei duşi în teritoriile de curând anexate de la graniţele statului. A fost o măsură revoluţionară, motivată în ochii ţarului de ideea puterii autocratice supreme oferite ţarului de Dumnezeu însuşi, datorită căreia el era absolut liber să-i impună oricărui supus îndatoririle faţă de stat pe care el le considera potrivite.

Regimul de teroare introdus de aceste schimbări brutale a durat aproape douăzeci de ani. Mii de oameni au avut de suferit de pe urma excesele diferiţilor *opričniki* şi mulţi au fost masacraţi cu cruzime.[30] Sistemul *opričnina* a fost treptat extins şi în alte regiuni ale statului moscovit. La încheierea domniei lui Ivan, aproape jumătate dintre domenii era incluse între *opričnina* iar cealaltă jumătate între *zemština*, care au avut iniţial o oarecare autonomie dar au fost, în cele din urmă, supuse controlului unor *opričniki*.

Se pare că acţiunile violente ale lui Ivan au fost inspirate de înalta concepţie asupra autocraţiei pe care el a susţinut-o întotdeauna. Crezând orbeşte în această idee, el considera o datorie sacră să pună în aplicare această concepţie în deplinătatea ei. Propria sa înclinaţie spre cruzime şi dorinţa de a se răzbuna pentru umilinţele pe

care le suferise din partea boierilor în tinereţe l-au condus însă la excese regretabile în realizarea visului său. Exemplul predecesorilor săi, care au imitat adeseori metodele mongolilor, i-a autorizat oarecum procedura atât de crudă. El este un exemplu tipic de conducător ce credea cu fanatism în adevărul unei idei a cărei realizare el o considera o datorie sacră şi care justifica orice mijloace folosite. Astfel de exemple pot fi găsite în toate timpurile.

Abia după moartea lui Ivan s-a putut aprecia cu adevărat răul făcut statului de reformele sale. Cu toate acestea, în general, Ivan al IV-lea şi-a atins scopul. Puterea vechii nobilimi a fost frântă şi o nouă nobilime, total devotată ţarului autocrat, a fost creată. Chiar dacă vechea nobilime a încercat mai târziu să-şi redobândească influenţa, ea nu a mai reuşit niciodată să ocupe în stat locul de care se bucura înainte de domnia lui Ivan al IV-lea.

NOTE

1. Acest lucru a fost arătat de doi istorici ruşi importanţi, S.M. Soloviev (*Istorija Rossii*, a II-a ed., St. Petersburg, 1896, vol. I, pp. 458 ff., 490 ff.) şi V. Ključevskij (*Histoire de Russie*, trad. de C. Andronikof, Paris, 1956, vol. I, pp. 342 ff.) şi nu a putut fi infirmat de obiecţiile lui A. Presnjakov din *Obrazovanie velikorusskago gosudarstva* (St. Petersburg, 1918), pp. 26-47 şi A.N. Nasonov din *„Russkaja Zemlja", i obrazovanie territorii drevne russkogo gosudarstva* (Moscova, 1951), pp. 173-196.

2. Când a devenit mare cneaz de Kiev, el a refuzat să urmeze exemplul tatălui său, Iuri Dolgoruki, şi să se stabilească în Kiev, încă devotat sistemului său democratic de adunări populare (*veče*) şi a rămas în Vladimir. Centrul puterii ruse a fost astfel transferat de la sud spre nord.

3. Sfârşitul tragic al lui Andrei demonstrează că, înainte de crearea cnezatului Suzdal, trebuie să fi existat în triunghiul format de Volga şi Oka o puternică clasă boierească, venită probabil din Novgorod şi stabilită, în unele locuri, în mijlocul populaţiei finlandeze băştinaşe. Dezvoltarea culturală rapidă a cnezatului în secolul al XIII-lea indică de asemenea că cnejii de Suzdal construiseră pe o bază solidă, deja pregătită anterior pe teritoriul lor. În acest fel, unele din descoperirile lui A.N. Presnjakov şi A.N. Nasonov pot fi reconciliate cu părerile vechii şcoli de istorici ruşi reprezentate de S. Soloviev şi V. Ključevskij. Asupra dezvoltării culturale din Suzdal, cf. F. Dvornik, *The Slavs*, pp. 252 ff.

4. A.M. Sakharov s-a referit la această situaţie în studiul său asupra evoluţiei politice din oraşele din nord-estul Rusiei după cucerirea mongolă - „O političeskom razvitii severo-vostočnykh russkikh gorodov posle mongolo-tatarskogo našestvija", *Vestnik moskovskogo universiteta*, ist.-fil. Serija (1956, 2), pp. 3-18. El a ajuns la concluzia că în primul secol al dominaţiei mongole, atunci când oraşele trebuiau să fie autosuficiente, a existat o revigorare a adunărilor populare (*veče*). Această situaţie nu s-a menţinut totuşi din cauză că în oraşe nu a apărut o clasă puternică economic, care să conducă politica oraşului. Negustorii bogaţi s-au alăturat clasei proprietarilor de pământuri, iar boierii şi-au impus propria voinţă.

5. Asupra ridicării Moscovei, vezi mai sus, cap. al IX-lea.

6. Vezi cap. al XII-lea.

7. Aceasta era o idee care a fost promovată şi cu ajutorul clerului rus. Vassian, episcopul de Rostov, i-a scris lui Ivan al III-lea, după 1480, încurajându-l să continue războiul cu tătarii: „Ţar şi autocrat iubit de Dumnezeu ... Domnul a dat în mâinile tale acest pământ puternic şi pios, ale tale şi ale fiilor tăi, din generaţie în generaţie până în eternitate".

8. Toate dovezile documentare şi bibliografia necesară pot fi găsite în F. Dvornik, „Byzantine Political Ideas in Kievan Russia" – studiu publicat în *Dumbarton Oaks Papers*, 9-10 (1956), pp. 73-121.

9. Mai ales în lucrările mitropoliţilor Ilarion şi Nicefor, ale cneazului Vladimir Monomahul sau ale episcopilor Luca Ždidjata şi Chiril de Turov, precum şi ale călugărului Iacob şi în Prima Cronică Rusă.

10. Acesta este cel mai important pasaj citat din traducerea slavonă a legii: „Cele mai înalte daruri ale lui Dumnezeu, venite din înalt pentru oameni, din dragostea Sa pentru omenire, sunt preoţia şi domnia, dintre care prima serveşte interesele divine, iar a doua controlează interesele umane şi veghează asupra lor: ambele îşi au obârşia în acelaşi principiu şi împodobesc viaţa umană. De aceea nimic nu necesită mai multă grijă din partea ţarului decât demnitatea preoţească, căci preoţii se roagă continuu pentru el. ... Dacă aceste două instituţii îşi îndeplinesc bine rolul, se va naşte un fel de armonie care nu poate fi decât folositoare speciei umane. ..."

11. Prima dovadă este primul edict al lui Vladimir cu privire la relaţiile dintre Biserică şi guvernarea civilă. Se pare că Vladimir a publicat acest edict la îndemnurile clerului şi „după ce a deschis *Nomocanonul* grec". Decretele lui Vladimir, suplimentate de Iaroslav cel Înţelept, au avut probabil surse bizantine. Pentru detalii, vezi F. Dvornik, *op. cit.*, pp. 97 ff.

12. Moartea lui Andrei i-a dat ocazia autorului Cronicii Laurentine să-şi exprime întreaga simpatie pentru o monarhie puternică. După ce îl compară pe marele cneaz cu David şi Solomon, el exclamă: „Ţarul, în natura lui mundană, e asemeni oricărui alt om dar, datorită puterii sale, el se bucură de o demnitate superioară – asemeni celei divine". Niciodată până atunci nu a ajuns puterea unui principe rus la un astfel de nivel ca în acest panegiric al primului autocrat rus.

13. Cf. cap. al IX-lea. Mitropolitul a părăsit Kievul în 1299. Mitropolitul Petru, rus prin naştere, care fusese preferat de patriarhul Constantinopolului unui candidat propus de cneazul de Tver şi care-şi avea reşedinţa în Vladimir, căuta desigur sprijin la Moscova, aflată în conflict cu Tver. Petru a murit în Moscova în 1326 iar succesorul său, grecul Theognostos, şi-a fixat definitiv reşedinţa în acest oraş.

14. Pentru detalii, vezi A.M. Ammann, *Ostslavische Kirchengeschichte* (Viena, 1950), pp. 88-89, 185 ff.

15. În introducerea la un nou canon pascal pentru începutul celui de-al optulea mileniu de la Creaţie, în 1492, anul în care sfârşitul lumii a fost în zadar aşteptat. Conform unei vechi credinţe, lumea, creată în şapte zile, avea să dureze numai şapte mii de ani. Documentul e publicat în *Pamjatniki* – vechi drept canonic rusesc, pp. 795-802.

16. Asupra acestei traduceri, vezi amplul studiu al lui I. Ševčenko (vezi bibl.)

17. Textele lui Filotei au fost publicate de V. Malinin în cartea sa, importantă pentru studierea teoriilor politice moscovite, *Starec Eleazarova monastyrja Filofej i ego poslanija* (Kiev, 1901). Celălalt studiu important asupra creşterii autocraţiei moscovite este cel scris de Djakonov, *Vlast' moskovskich gosudarej* (St. Petersburg, 1889). Cf. şi V. Valdenberg, *Drevne-russkie učenija o predelakh carskoj vlasti* (Vechi teorii ruse asupra limitelor puterii ţariste) (Petrograd, 1916). Recent, N.S. Čaev a dedicat un studiu ideii celei de-a treia Rome

în *Istoričeskie zapiski*, vol. 17 (1945). Cea mai recentă bibliografie asupra acestei probleme poate fi găsită în studiul lui D. Stremoouchoff, *Moscow the Third Rome* (vezi bibl.), pp. 84-101. Acest studiu şi acela al lui R.L. Wolff, *The Three Romes* (vezi bibl.) completează lucrarea mai veche a lui H. Schaeder, *Moskau das dritte Rom* (vezi bibl.), republicată, unde se pot găsi o bibliografie completă în rusă şi alte limbi precum şi traducerea scrisorilor lui Filotei. Trebuie să remarcăm că primul patriarh rus, Iov, a reuşit să includă în hrisovul de întemeiere a patriarhatului (1589) cuvintele lui Filotei despre Moscova ca a treia Romă.

18. Printre ei se aflau câteva familii bine cunoscute – de exemplu familiile Godunov, Uvarov, Urusov, Apraksin, Akhmetov, Derjavin, Ermolov, Karamzin, Muratov, Turgheniev, Homiakov, Iusupov.

19. Cf. G. Vernadsky, *The Mongols and Russia* (vezi bibl.), p. 370. Existau 229 familii nobile de origine germană şi vest-europeană şi 223 de origine poloneză şi lituaniană. În secolul al XVII-lea, familiile nobile de origine străină par să fi fost mai multe decât cele autohtone ruseşti, dintre care 168 erau descendenţi ai familiei Rurik, 42 erau „ruseşti" şi 97 aveau o origine incertă. Desigur, multe familii „poloneze" şi „lituaniene" erau probabil de origine rusă.

20. Cf. cap. al XII-lea. Acest lucru e ilustrat de răspunsul dat trimisului Ordinului Cavalerilor Teutoni de către boieri. Când acesta şi-a exprimat mirarea faţă de faptul că marele cneaz Vasili al III-lea nu putea încheia un armistiţiu cu regele polonez pentru a putea lupta pentru cauza creştinătăţii împotriva duşmanilor comuni, turcii, care cuceriseră deja Constantinopolul – „moştenirea ţarului întregii Rusii" – boierii i-au răspuns: „Marele cneaz doreşte să-şi păstreze propria moştenire – pământurile ruseşti – şi va lupta pentru ele împotriva regelui Poloniei". Vezi textul original din *Sbornik imperat. Russkago istoričeskago obščestva*, vol. 53, pp. 55-92 (St. Petersburg, 1867-1916).

21. Ivan al III-lea dorea foarte mult să menţină demnitatea statului său în ochii restului Europei. Ambasadorii săi erau instruiţi să fie extrem de pedanţi în ce priveşte eticheta şi să nu lase niciodată alţi ambasadori sau demnitari să le treacă înainte în timpul audienţelor sau ceremoniilor oficiale. Comportamentul ambasadorilor moscoviţi îi nedumerea mai ales pe diplomaţii italieni. Statul moscovit a avut întotdeauna un ceremonial foarte complicat pentru primirea, audienţele şi găzduirea ambasadorilor străini. Multe din aceste obiceiuri erau moştenite de la mongoli şi le păreau foarte ciudate diplomaţilor occidentali. Cf. şi *infra*, cap. al XVII-lea, cu privire la diplomaţia mosovită.

22. O tendinţă similară poate fi descoperită şi în scrisoarea lui Vasili al II-lea către împăratul Constantin Paleologul, din 1451-1452, în care anunţă alegerea lui Iona ca mitropolit al Rusiei. Vasili al II-lea aminteşte de „înaintaşul său (*praroditeli*), sfântul binecuvântat şi egal al apostolilor, marele cneaz Vladimir" şi îl numeşte „autocratul tuturor pământurilor ruseşti". El foloseşte aici acelaşi titlu cu care se adresase împăratului la începutul scrisorii.

23. Vezi documentaţia din *Pamjatniki diplomat. Snošenij drevnej Rossii s deržavami inostrannymi* (vezi bibl.), pp. 10 ff.

24. Majoritatea documentaţiei cu privire la folosirea titlului de ţar de către Ivan al IV-lea poate fi găsită în vol. 59 din *Sbornik imperat. russkago istoričeskago obščestva* (St. Petersburg, 1867-1916). Cf. şi *Pamjatniki*, citat mai sus, vol. I, pp. 604 ff.

25. A fost creată o nouă demnitate, tot după modelul mongol, aceea a intendentului general, numit *okol'ničij*. Termenul a fost ulterior folosit pentru a-i desemna pe membrii de rangul al doilea ai dumei.

26. O.P. Backus, în studiul său, *Die Rechtstellung der litauischen Bojaren* (vezi bibl.), consideră că introducerea acestor *pomestie* nu avea cum să imite instituţii feudale similare din Lituania, unde, în secolul al XV-lea, obligaţiile militare legate de deţinerea de proprietăţi erau deja pe cale de dispariţie.

27. În ciuda unor asemănări între sistemul bizantin *pronoia* (vezi supra, cap. al XIV-lea) şi sistemul turc *timar*, nu există dovezi directe care să demonstreze influenţa acestor două sisteme în introducerea şi organizarea respectivelor *pomestie*. Nici organizarea socială şi militară rusă nu poate fi numită feudalism în sensul occidental din Europa medievală, deşi unii cercetători (A. Eck, de exemplu) ar dori acest lucru. Cf. studiul lui M. Szeftel, „Aspects of Feudalism in Russian History", în *Feudalism in History* (vezi bibl.), pp. 167-82. A. Eck ne oferă cele mai multe informaţii în literatura non-slavă asupra schimbărilor sociale şi economice din statul moscovit (vezi bibl.). Specialistul rus N.P. Pavlov-Sil'vanskij în lucrarea sa *Gosudarevy služilye ljudi* (Slujitorii suveranului) (St. Petersburg, 1898), a fost prea mult influenţat de feudalismul european occidental în studierea sistemului moscovit.

28. Pentru detalii şi bibliografie vezi lucrarea lui W. Philipp despre Peresvetov, citată în bibliografia acestui capitol.

29. Neîncrederea lui Ivan în nobilime a crescut când el a aflat că în timpul bolii sale din 1553, care părea a fi mortală, boierii nu i-au respectat dorinţa cu privire la succesiunea fiului său Dmitri. El şi-a început cruda campanie împotriva boierilor în 1560, după moartea iubitei sale soţii. Mai întâi, el a rupt orice legături cu sfetnicii săi, preotul Silvestru şi boierul Adaşev, şi s-a înconjurat de oameni cu origine socială umilă.

30. Printre victimele cele mai importante s-a aflat mitropolitul Filip. Intervenţiile sale atât de curajoase în favoarea boierilor persecutaţi şi criticile sale la adresa sistemului *opričnina* i-a determinat pe *opričniki* să lanseze false acuzaţii împotriva lui. El a fost exilat în Tver, unde a fost strangulat în 1569 de unul dintre *opričniki*, la ordinele ţarului. O monografie a sfântului a fost scrisă de G. Fedotov (*Sv. Filipp mitrop. Mosk.*) (Paris, 1928).

CAPITOLUL AL XVII-LEA
HABSBURGII, MOSCOVA, POLONIA-LITUANIA ŞI BOEMIA

Ascensiunea Habsburgilor – Primele contacte cu Moscova – Alianţa dintre moscoviţi şi Habsburgi – Sigismund, Vasili al III-lea şi Habsburgii – Congresul de la Viena (1515) – Habsburgii şi statul moscovit profită de relaţiile amicale dintre ei – Maximilian al II-lea, Ivan al IV-lea şi interregnul polonez – Succesiunea lui Ştefan Báthory, Rudolf al II-lea, Fedor – Habsburgii, Zamoyski şi Boris Godunov – Zamoyski, Habsburgii şi principatele dunărene – Tendinţele imperialiste ale lui Carol al V-lea – Concepţiile politice ale lui Filip al II-lea şi eşecul lor – Principalele idei ale absolutismului monarhic spaniol – Habsburgii adoptă concepţia spaniolă şi în Austria – Aplicarea ei în Boemia – Planurile monarhice ale lui Ferdinand al II-lea în Germania contracarate de Danemarca, Franţa şi Suedia – Sfârşitul Războiului de treizeci de ani, pacea din Westfalia (1648), distrugerea Boemiei – Activitatea literară a exilaţilor cehi, Comenius, Žerotín – Literatura cehă a Contrareformei – Patrioţi cehi, decadenţa vieţii naţionale cehe – Arta barocă cehă şi slovacă

Dinastia cea mai importantă în Europa secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea era, fără îndoială, dinastia habsburgică, cu ramurile sale austriacă şi spaniolă. Influenţa Habsburgilor în istoria Europei occidentale şi a Germaniei în această perioadă sunt bine cunoscute. Multe dintre intervenţiile lor au avut urmări hotărâtoare pentru naţiunile slave. La fel, unele evenimente trecute adeseori cu vederea nu numai că au avut o influenţă profundă asupra ascensiunii şi declinului Habsburgilor, dar au pus însăşi istoria Europei contemporane într-o nouă lumină.

În primul rând, ar trebui să ţinem seama de faptul că ascensiunea casei Habsburgilor în istoria europeană este strâns legată de soarta unui ţinut slav – regatul Boemiei. Faima Habsburgilor s-a ridicat, după cum s-a văzut în capitolul al II-lea, pe ruinele realizărilor şi visurilor unui mare rege ceh, Přemysl Otakar al II-lea. Acesta a pierdut, în lupta sa cu Rudolf I, întemeietorul dinastiei Habsburgice, nu numai şansa de a urca pe tronul imperial, ci şi regiunile alpine ce se întindeau de la graniţele Boemiei până la Marea Adriatică, câştigate cu preţul unei vieţi de diplomaţie abilă şi strategie militară. Din acel moment, coroana Boemiei a devenit principalul ţel al diplomaţiei habsburgice. Fiul lui Rudolf I, împăratul Albert I (1298-1308), şi-a căsătorit fiul, pe Rudolf, cu văduva lui Wenceslas al II-lea al Boemiei şi atunci când dinastia Přemyslizilor s-a stins, în 1306, Rudolf a devenit rege al Boemiei. Dar moartea sa şi a tatălui său i-a împiedicat pe Habsburgi să păstreze acest regat sub conducerea dinastiei lor. Cei din dinastia Luxemburg au început să se afirme, disputa dintre ei şi Habsburgi privind nu numai coroana Boemiei, ci şi coroana imperială.[1]

Între timp, Habsburgii se bucurau de noi şanse în Polonia şi Ungaria. Ultimul rege angevin al Ungariei şi Poloniei, Ludovic cel Mare, a acceptat să i-o dea de soţie pe fiica sa Jadwiga, care avea să moştenească tronul Ungariei, lui Wilhelm, fiul lui Leopold al III-lea al Austriei. Căsătoria a fost oficiată în 1378, când prinţesa nu avea decât cinci ani. Când Stările din Ungaria au ales-o pe sora prinţesei Jadwiga, Maria, ca „rege" în 1382, s-a hotărât ca Jadwiga să-l urmeze pe tatăl ei ca „rege" al Polonici. Şansele Habsburgilor au fost însă spulberate de decizia Stărilor poloneze să-şi căsătorească „regele" de zece ani cu Jagiello al Lituanici. Wilhelm de Habsburg s-a străduit zadarnic să-şi apere drepturile. Încercarea sa de a ocupa castelul Wawel din Cracovia a eşuat şi el a fost nevoit să se întoarcă la Viena. Jadwiga, care ţinea la tânărul ei soţ, a trebuit să-şi sacrifice sentimentele în faţa intereselor propriului regat.[2]

Habsburgii au avut cel mai mare succes în Boemia. Un nou capitol părea să se deschidă în istoria acestei dinastii în 1437, când Albert al II-lea (1437-1439), ginerele lui Sigismund, ultimul din dinastia Luxemburg, a moştenit de la socrul său regatele Boemiei şi Ungariei precum şi coroana imperială a Germaniei.[3] Din 1438, Habsburgii au continuat să ocupe tronul imperial, doar cu o scurtă întrerupere, până la dezmembrarea Sfântului Imperiu Roman în 1806. Aceasta le-a adus un prestigiu considerabil în Europa centrală. Unul dintre împăraţii habsburgi mai puţin abili, Frederic al III-lea (1440-1493), părea a fi cel mai încrezător în viitorul dinastiei. El a devenit arhitectul ascensiunii lor în istoria europeană punând la cale căsătoria fiului său Maximilian cu Maria, fiica şi moştenitoarea lui Carol Temerarul, duce de Burgundia. Prin această căsătorie Habsburgii au obţinut Olanda, una din cele mai bogate ţări ale Europei.

Prin incapacitatea sa de a acţiona la momentul potrivit, Frederic a irosit totuşi şansele Habsburgilor în Europa centrală. El nu a întreprins nimic pentru a întări poziţia lui Ladislas Posthumus, fiul lui Albert al II-lea şi al Elisabetei de Luxemburg, recunoscut ca moştenitor al regatelor Boemiei şi Ungariei. Ladislas a pierdut mai întâi coroana Ungariei (1440-1444) în favoarea lui Władisław, regele Poloniei, ulterior ucis la Varna. După moartea prematură a lui Ladislas, în 1457, el a fost urmat în Ungaria de Matia Corvin (1458-1490) şi în Boemia de George de Poděbrady. La moartea celor doi monarhi, Boemia şi Ungaria au fost din nou unite de Vladislav (Ladislau) al II-lea şi de fiul său Ludovic al II-lea, din dinastia Jagiellonilor.

Poziţia Habsburgilor în Europa a fost considerabil întărită de fiul lui Frederic, Maximilian I, ales împărat roman în 1486. Maximilian a fost probabil cel mai abil conducător din dinastia habsburgică şi e pe drept cuvânt considerat întemeietorul acestei dinastii.

Căsătoria sa cu Maria, moştenitoarea lui Carol Temerarul, duce de Burgundia, l-a ajutat să obţină înfloritoarea Olandă pentru fiul său, Filip cel Frumos. Căsătoria acestuia cu Ioana cea Nebună, moştenitoarea lui Ferdinand de Aragon şi a Isabelei de Castilia, avea să-i asigure nepotului lui Maximilian, Carol, în 1516, moştenirea

Spaniei în Europa şi a Lumii Noi peste ocean. Pe drept cuvânt se spunea: *„bella gerant alii, tu felix Austria, nube"*.

Chiar şi înainte de a deveni împărat (1493-1519), Maximilian întreţinea o activitate diplomatică susţinută în Europa Centrală. La moartea lui Matia Corvin, în 1490, el a devenit candidat la coroana ungară, dar a trebuit să cedeze în faţa Jagiellonilor.

Aceste evenimente au constituit începutul rivalităţii dintre Habsburgi şi Jagielloni pentru dominaţie în Europa centrală şi de est. Maximilian a înţeles mai bine decât tatăl său, împăratul, pericolul pe care îl constituiau Jagiellonii pentru viitorul dinastiei sale. Dinastia Luxemburg împiedicase timp de un secol dominaţia Habsburgilor în Europa centrală, dar concentrarea coroanelor Poloniei, Boemiei şi Ungariei în mâinile Jagiellonilor putea cu adevărat să însemne distrugerea dinastiei habsburgice. Maximilian dorea înainte de toate să-i împiedice pe Jagielloni să ocupe tronul Ungariei şi, prevăzând conflictul, a început să-şi caute aliaţi.

Căsătoria lui Ivan al III-lea cu Zoe-Sofia, nepoata ultimului împărat bizantin, a concentrat atenţia Occidentului asupra noului şi puternicului conducător, care se învecina cu Polonia-Lituania. Matia Corvin, regele Ungariei, ajunsese deja la o alianţă cu Ivan al III-lea împotriva lui Cazimir, regele uniunii polono-lituaniene. Curtea imperială a obţinut primele informaţii despre statul moscovit de la Nicolaus Poppel, un cavaler care a vizitat Moscova în 1486. Împăratul şi fiul său, aflând de rivalitatea dintre Moscova şi Polonia-Lituania, l-au trimis pe Poppel la Moscova într-o misiune oficială, în 1489, cu un mesaj de prietenie pentru Ivan al III-lea. Moscoviţii nu prea aveau încredere în ei, însă şi ambasadorul lui Ivan, grecul Gheorghe Trachaniot, a încercat mai întâi să obţină mai multe informaţii în legătură cu sinceritatea intenţiilor împăratului şi ale fiului său. Negocieri serioase au început abia în 1490, când ambasadorul imperial Jorg von Thurn a ajuns la Moscova împreună cu ambasadorul moscovit, ce se întorcea acolo. Ivan al III-lea a propus o alianţă împotriva uniunii polono-lituaniene, promiţând să-i sprijine pe Habsburgi în eforturile pentru asigurarea „moştenirii" lor, tronul Ungariei. Trachaniot a fost din nou trimis în Germania pentru a negocia încheierea acestei alianţe în mod oficial.

Totuşi, între timp, Matia Corvin a murit (1490) şi Maximilian a început să lupte pentru tronul Ungariei. Din păcate, Thurn şi Trachaniot au ajuns în Nürnberg abia în martie 1491, când au aflat că Maximilian, după ce recâştigase acele părţi din Austria cucerite cândva de Matia Corvin, fusese obligat de problemele financiare să renunţe la campania sa din Ungaria, deşi reuşise să-i câştige pe câţiva nobili influenţi de partea sa. Problemele cu Franţa, care contesta drepturile soţiei sale asupra Olandei şi Burgundiei, şi refuzul dietei imperiale de a-i aproba fondurile necesare pentru luptele sale l-au forţat pe Maximilian să încheie pacea la Pressburg cu pretendentul la tron victorios, Vladislav, regele Boemiei. Acesta, disputându-şi coroana Ungariei cu fratele său, Ioan Albert,[4] a fost de acord ca, în cazul în care el sau urmaşii săi vor muri fără moştenitori, tronul Ungariei să fie moştenit de

Maximilian sau de urmaşii acestuia. Acordul a fost pecetluit prin căsătoriile dintre nepotul lui Maximilian, Ferdinand, şi nepoata sa, Maria, cu fiica şi respectiv fiul lui Vladislav. Astfel, Maximilian a obţinut tot ce ar fi putut spera în această situaţie dificilă fără ajutor rusesc. El a încercat să obţină de la Ivan al III-lea protecţia asupra Prusiei şi a Livoniei, pe care le considera părţi ale imperiului. Dar marele cneaz, care aflase de tratatul de la Pressburg, a respins încercările lui Maximilian de a extinde pactul lor pentru a cuprinde Prusia şi Livonia, chiar dacă alianţa împotriva uniunii polono-lituaniene a rămas validă. Atitudinea lui Ivan era destul de incomodă pentru Maximilian. Pentru el, alianţa cu ruşii îşi pierduse orice sens şi el s-a apropiat de marele cneaz numai atunci când Vladislav al Boemiei şi succesorul lui Cazimir în Polonia-Lituania, Ioan Albert, au încheiat o alianţă cu Franţa, aflată încă în război cu Maximilian pentru moştenirea soţiei sale (1500).

Maximilian mai avea însă de jucat o carte în întrecerea sa cu Polonia. Marele Maestru al Ordinului Cavalerilor Teutoni pusese la îndoială condiţiile păcii de la Toruń, încheiate în 1466 după înfrângerea ordinului, şi refuzase să rostească jurământul de credinţă faţă de regele Poloniei. Împăratul a susţinut ordinul şi i-a interzis Marelui Maestru să devină vasalul regelui polonez, în temeiul faptului că terenurile ordinului erau părţi ale imperiului. Ajutorul solicitat lui Ivan al III-lea în acest sens nu a avut însă nici o importanţă practică în respectiva dispută.[5] Ivan nu avea nici un interes special în acel moment să folosească respectiva alianţă în diplomaţie, iar Maximilian I era prea preocupat de afacerile casei sale dinastice în Occident. Ivan al III-lea şi succesorul său, Vasili al III-lea (1505-1533), erau totuşi pe deplin conştienţi de importanţa pe care o alianţă mai strânsă cu Habsburgii ar fi putut să o aibă pentru ei în cazul unui nou conflict cu Polonia-Lituania şi de aceea au lăsat întotdeauna o uşă deschisă oricărei noi şanse de acest fel.

Cel care-i atrăsese atenţia lui Vasili al III-lea asupra lui Maximilian era Mihail Glinski, urmaşul unei familii nobile tătare convertite şi un fost favorit al regelui Alexandru. Glinski, în cursul unei dispute cu Sigismund I al Poloniei, succesorul lui Alexandru, trecuse în tabăra adversă şi ajunsese la Moscova. El spera că decizia nobililor unguri din 1505 de a exclude de la succesiunea tronului orice conducător străin care nu era de origine maghiară i-ar fi putut trezi lui Maximilian suspiciunile că rivalul său polonez ar fi susţinut partida anti-habsburgică în Ungaria şi l-ar fi putut determina să refacă alianţa cu Ivan al III-lea. Vasili al III-lea, care se afla atunci în conflict cu Sigismund din cauza dotei surorii sale Elena, văduva lui Alexandru,[6] a urmat sfatul lui Glinski. Maximilian, implicat atunci în diferite lupte în Italia, nu a răspuns însă deschiderii moscoviţilor. În plus, el era dezamăgit de refuzul marelui cneaz de a reda Ligii Hanseatice averea confiscată de Ivan al III-lea în Novgorod.

Astfel, Vasili al III-lea a fost nevoit să pornească războiul cu Polonia-Lituania fără ajutorul Habsburgilor. El a reuşit să ocupe Smolensk, dar a suferit o înfrângere răsunătoare pe râul Orşa (1514), ceea ce l-a făcut şi mai nerăbdător de a ajunge la un acord cu Maximilian. Acesta a devenit şi el mai interesat de un posibil acord

când a aflat de căsătoria lui Sigismund cu Barbara, fiica lui Ioan Zápolya, conducătorul partidei anti-habsburgice. De data aceasta, Maximilian a luat inițiativa negocierilor trimițându-l la Moscova pe George Schnitzenpaumer. Acesta era împuternicit să reînnoiască relațiile amicale cu moscoviții și să propună formarea unei coaliții cu Danemarca și cu principii germani împotriva uniunii polono-lituaniene. Evident, împăratul voia să exploateze amenințarea unei coaliții împotriva lui Sigismund pentru că problemele cu Franța și Italia îl împiedicau să înceapă vreo acțiune în Răsărit.

Vasili al III-lea a folosit această șansă și, mulțumită abilității diplomatice a sfătuitorilor săi, el l-a determinat pe ambasadorul imperial să încheie o alianță formală anti-poloneză. El aștepta un ajutor substanțial de la împărat prin atacarea Poloniei în vederea recuceririi teritoriilor pierdute de cavalerii teutoni.

Împăratul a fost foarte încurcat când a descoperit viclenia diplomaților ruși. Nu avea nici o intenție să înceapă imediat războiul în numele cavalerilor teutoni – oricum, nu mai mult decât principii-electori ai Saxoniei sau Brandenburgului, care erau interesați mai ales în conflictul ordinului cu Polonia. Pentru a nu-l ofensa pe marele cneaz, Maximilian a fost de acord cu noua alianță, dar a trimis imediat o solie la Moscova cu un nou text care dilua considerabil alianța stabilită anterior. În loc să înceapă ostilitățile, așa cum cerea Vasili al III-lea, el a propus o conferință de pace la Reichstag-ul din Lübeck, la care să participe toate părțile interesate. Marele principe a protestat și a insistat că împăratul era obligat să respecte textul alianței de la Moscova.

Deși Maximilian nu a intenționat niciodată să accepte toate urmările unui pact cu statul moscovit împotriva Poloniei, încheierea acestuia îi aducea mai multe avantaje decât ar fi putut probabil obține în urma unui război. Sigismund aflase despre negocierile dintre împărat și marele cneaz și era conștient de implicațiile unui atac comun al împăratului, Ordinului Cavalerilor Teutoni și Moscovei împotriva uniunii polono-lituaniene. El s-a folosit deci de serviciile lui Vladislav al Boemiei pentru a-l îndepărta pe împărat de statul moscovit. Maximilian, având încă probleme în Apus, a răspuns favorabil și s-a căzut de acord asupra unei întâlniri între Vladislav al Boemiei și Ungariei, Sigismund al Poloniei și împărat la Viena (1515). Poziția împăratului a fost subminată de rezultatele negative ale negocierilor de la Lübeck. Neputându-se realiza coaliția dintre Danemarca și electorii de Brandenburg și Saxonia în sprijinul Ordinului Cavalerilor Teutoni, Maximilian a fost obligat să sacrifice interesele imperiului și să accepte condițiile păcii de la Toruń (Thorn). Toate disputele dintre cavalerii teutoni și Polonia din următorii cinci ani aveau să fie arbitrate de împărat. În schimbul acestei concesii neașteptate – evident că Sigismund nu era conștient de rezultatele negative ale Reichstag-ului de la Lübeck – Jagiellonii au confirmat și extins condițiile convenției de la Pressburg în favoarea Habsburgilor. Aceștia din urmă au scăpat astfel de competiția poloneză în ce privea tronul Ungariei și au obținut șansa de a moșteni nu numai coroana Ungariei, ci și pe cea a Boemiei. Pentru a-și îndeplini oarecum obligațiile rezultate din alianța sa cu

statul moscovit, Maximilian a promis să încerce iniţierea unui tratat de pace între Sigismund şi Vasili al III-lea.

Legăturile de prietenie stabilite între Jagiellonі şi Habsburgi la aşa-numitul Congres de la Viena (1515) s-au dovedit de o mare importanţă pentru istoria Europei. Pentru Jagiellonі, ele au însemnat renunţarea în favoarea Habsburgilor la ambiţia lor de a deveni o putere de primă mărime în Europa centrală. Încurcăturile avute cu statul moscovit i-au forţat să renunţe la rolul pe care l-ar fi putut juca în Europa centrală şi de vest. Din cauza poziţiei şubrede a puterii regale în Polonia şi a dependenţei ei de o nobilime egoistă, Polonia nu şi-a putut continua expansiunea în Europa centrală şi a fost forţată să caute sprijinul Habsburgilor. Pentru aceştia, Congresul de la Viena, ce a dus la legături dinastice cu regii Boemiei şi Ungariei, a fost pasul decisiv în obţinerea marii puteri pe care aveau să o exercite în Europa timp de multe secole.

Convenţia cu Habsburgii i-a oferit lui Sigismund I un răgaz în situaţia sa atât de dificilă, a asigurat graniţa vestică a regatului său şi l-a izolat pe Albert al Prusiei, care refuza să-i recunoască aşa cum se cuvenea calitatea de suzeran. În plus, prin intermediul lui Maximilian, el a câştigat mâna unei moştenitoare extrem de bogate, principesa Bona Sforza din Milano.

Pentru Maximilian, alianţa moscovită şi-a pierdut astfel adevăratul ei sens. Marele principe a fost neplăcut surprins atunci când a aflat de la baronul Herberstein, ambasadorul imperial, că împăratul şi-a oferit serviciile ca intermediar pentru un tratat de pace între Polonia-Lituania şi Moscova. Aceasta nu era reafirmarea unei alianţe la care el se aştepta şi explicaţia oficială, că împăratul a considerat de datoria sa să contribuie la menţinerea păcii între conducătorii creştini deoarece creştinismul era ameninţat de înaintarea turcilor, nu a făcut nici o impresie asupra lui Vasili al III-lea. Cu toate acestea, el era destul de viclean pentru a nu întrerupe orice legătură cu Habsburgii. Negocierile dintre Sigismund I şi Vasili al III-lea au încetat, principalul obstacol fiind refuzul categoric al marelui cneaz de a ceda oraşul Smolensk. El a acceptat chiar apropierea de Albert al Prusiei şi a încheiat o alianţă cu acesta promiţându-i sprijin dacă pornea la luptă împotriva Poloniei, fără a fi însă capabil să-şi ţină promisiunea. Nici măcar încheierea unui armistiţiu nu a putut fi realizată înainte de moartea lui Maximilian I în 1519.

Regele polonez a avut o şansă neaşteptată de a juca un rol decisiv în alegerea noului împărat. Albert al Prusiei, nemulţumit de eşecul Habsburgilor de a-l sprijini împotriva Poloniei, a făcut tot posibilul ca să fie ales Francisc I, regele Franţei, reuşind aproape să-l convingă şi pe marele cneaz să susţină această idee.[7] Sigismund a încercat să profite de această posibilitate şi să obţină cât mai multe concesii înainte de a-şi da votul, ca tutore al lui Ludovic, tânărul rege al Boemiei. El a fost totuşi forţat de Stările din Boemia să voteze pentru Carol al Spaniei fără a obţine de la acest candidat din dinastia habsburgică măcar o promisiune fermă în legătură cu Albert al Prusiei sau cu revendicările soţiei sale, Bona Sforza, în legătură cu ducatul Milanului.

Carol al V-lea (1519-1556) nu era bine informat în legătură cu negocierile dintre Moscova şi Maximilian I, dar el a decis să continue politica bunicului său şi a trimis o solie la Vasili al III-lea, oferindu-se să medieze în negocierile de pace dintre Polonia şi Moscova. Sigismund nu a fost mulţumit cu această ofertă deoarece situaţia sa militară se îmbunătăţise şi nu credea în posibilitatea unei noi alianţe între moscoviţi şi Habsburgi. Vasili al III-lea a văzut în redeschiderea relaţiilor diplomatice cu împăratul confirmarea continuării alianţei încheiate în 1514. Cel puţin, mulţumită intervenţiei legatului trimis de papa Leon al X-lea, care auzise zvonuri false despre aşa-zisa dorinţă a marelui cneaz de a se uni cu Roma, s-a putut încheia un armistiţiu de cinci ani.

Vechea rivalitate dintre Jagiellони şi Habsburgi a izbucnit însă din nou după dispariţia ramurii ungare a Jagiellonilor, în 1526. În ciuda acordurilor la care se ajunsese cu Habsburgii, Sigismund a făcut o încercare timidă de a păstra regatul pentru dinastia sa şi atunci când opoziţia anti-habsburgică l-a ales pe Ioan Zápolya rege şi nu pe Ferdinand I, Sigismund a fost mai degrabă de partea lui Zápolya. Ferdinand I, şi el rege al Boemiei, avea îndoieli în legătură cu atitudinea lui Sigismund, dar fratele său, împăratul Carol al V-lea, a rămas loial regelui polonez şi a refuzat oferta lui Vasili al III-lea de a reînnoi coaliţia din 1514. Totuşi, circulaţia ambasadorilor între statul moscovit şi Habsburgi l-a determinat pe Sigismund să-şi reînnoiască relaţiile cordiale cu Habsburgii. El a acceptat oferta lui Ferdinand de a stabili căsătoria dintre fiica sa, Elisabeta, şi Sigismund August, fiul regelui polonez, şi a promis să pună capăt politicii sale ambigue faţă de înfruntarea dintre Ferdinand şi Zápolya în Ungaria.

Politica favorabilă Habsburgilor a fost propagată în Polonia de doi demnitari extrem de influenţi, cancelarul Christoph Szydłowiecki şi vice-cancelarul Tomicki. După moartea lor, totuşi, regina Bona Sforza, întotdeauna ostilă Habsburgilor, l-a convins pe Sigismund să accepte căsătoria fiicei sale Isabela cu Ioan Zápolya. Ea a făcut tot ce a putut pentru a asigura sprijinul polonezilor pentru fiul şi moştenitorul lui Zápolya, Ioan Sigismund, protejat şi de sultan. Bona Sforza a reuşit, de asemenea, să-l despartă pe fiul ei de soţia lui din casa Habsburgilor. Dar atunci când Elisabeta a murit şi Sigismund August a contractat o căsătorie „morganatică" cu Barbara Radziwill, care a provocat o puternică opoziţie din partea nobilimii poloneze, el a căutat ajutorul Habsburgilor. În 1549, la un an de la urcarea sa pe tron, a ajuns la o înţelegere cu ei care prevedea, pe lângă un tratat comercial, o clauză politică prin care fiecare parte se obliga să nu-i sprijine pe inamicii celeilalte.

Aceasta a fost de mare importanţă pentru Ferdinand în lupta sa împotriva fiului şi văduvei lui Ioan Zápolya, aceasta din urmă fiind o prinţesă poloneză. În ciuda invitaţiilor francezilor de a rupe legăturile cu Habsburgii, Sigismund August a rămas loial aliaţilor săi. Teama unei alianţe între Habsburgi şi moscoviţi i-a făcut pe polonezi să-şi continue politica favorabilă Habsburgilor.

După moartea lui Vasili al III-lea, văduva sa, Elena, ca regentă a fiului său minor, Ivan al IV-lea, a trimis soli la Ferdinand şi Carol al V-lea. Ulterior Ivan al IV-lea a ridicat pretenţii la „moştenirea" sa lituaniană, şi-a revendicat titlul de „ţar" şi au apărut zvonurile false în legătură cu aşa-zisa lui dorinţă de a se uni cu Roma, care i-au determinat pe papă şi pe împărat să-i recunoască titlul regal. Toate acestea l-au făcut pe Sigismund August să păstreze bune relaţii cu Habsburgii, relaţii care au fost întărite de căsătoria regelui polonez văduv cu fiica lui Ferdinand, Ecaterina.

Astfel, relaţiile cordiale cu statul moscovit le-au adus Habsburgilor avantaje politice considerabile. Dar marii principi au profitat şi ei din plin de legăturile lor cu Habsburgii. Ivan al III-lea şi Vasili al III-lea erau pe deplin conştienţi de prestigiul conferit de astfel de relaţii. Le era astfel deschis drumul spre Europa apuseană, de unde puteau importa bunurile culturale şi industriale de care aveau nevoie. Ei profitau de orice ocazie pentru a invita artişti din vest şi meşteşugari să-şi deschidă ateliere la Moscova. Vasili al III-lea a răspuns chiar la gesturile de deschidere ale papei trimiţându-l pe diaconul Dmitri Gherasimov la Clement al VII-lea (1525). El dorea să-şi extindă relaţiile cu Italia, de unde putea aduce cei mai buni meşteşugari pentru manufacturile sale primitive, deşi nu-l interesa deloc uniunea cu Roma sau titlul regal, care-i fusese promis ca răsplată. Prietenia lor cu Habsburgii i-a ajutat deci pe marii cneji să pună capăt izolării lor de restul Europei, care le fusese impusă de vecinii lor ostili şi invidioşi.

Ivan al IV-lea considera necesar să păstreze relaţii bune, dacă nu chiar prieteneşti, cu Habsburgii. Încercarea sa de a anexa Livonia ar fi putut fi interpretată ca un act ostil la adresa imperiului, Livonia fiind considerată o parte a imperiului şi Marele Maestru apelând la împărat pentru ajutor. Răspunzând la scrisoarea trimisă de împărat cu această ocazie, ţarul pretindea că Livonia face parte din „patrimoniul" său. El i-a amintit împăratului cu viclenie că livonienii se abătuseră de la adevărata credinţă şi s-a plâns că aceştia distruseseră biserici şi icoane ruseşti. Astfel, el a demonstrat că e bine informat în legătură cu situaţia religioasă din Livonia şi s-a referit în mod inteligent la anumite excese ale reformatorilor militanţi de acolo pentru a-şi masca intervenţia ce părea să fie împotriva dorinţei împăratului.

Modul în care Ivan a tratat curierul imperial care adusese scrisoarea lui Ferdinand demonstrează cât de mult preţuiau conducătorii moscoviţi semnele de reverenţă din partea împăraţilor. Regretând că împăratul nu i se adresase în scrisoare cu titlul de ţar, Ivan al IV-lea a încercat în zadar să-l convingă pe curier să-i confere acest titlu măcar oral, în timpul audienţei. În timpul negocierilor pentru prelungirea armistiţiului, boierii au apărat dreptul lui Ivan la acest titlu, subliniind că Maximilian I i-l conferise lui Ivan al III-lea. În realitate, ambasadorul imperial Schnitzenpaumer folosise acest titlu într-o primă redactare a textului alianţei încheiate la Moscova în 1514, dar fără autorizarea împăratului. Cu toate acestea, respectivul punct a fost exploatat de Ivan al IV-lea, de mitropolitul Macarie şi chiar de Petru cel Mare ulterior ca prim argument în sprijinul afirmaţiei că acest titlu i se cuvenea conducătorului moscovit. Deşi Ferdinand I nu era de acord să-i confere titlul imperial

lui Ivan al IV-lea şi nici cu ideea papei de a-i conferi conducătorului moscovit titlul regal, tradiţionalele relaţii bune dintre Habsburgi şi cei din dinastia Rurik nu au fost întrerupte şi în 1564 împăratul Maximilian a apelat la Ivan al IV-lea pentru a-l ajuta în războiul cu turcii. Ivan al IV-lea, umilit de câteva înfrângeri ale armatei sale din cauza intervenţiei polonezilor în Livonia,[8] a răspuns foarte pios că ar dori foarte mult să ajute, dar avea prea multe probleme cu regele polonez şi îl asigura pe împăratul Maximilian că, în cazul în care acest obstacol va dispărea, se va alătura împăratului ca un frate în războiul său cu necredincioşii. Atunci când toate pământurile cucerite de aceştia vor fi redobândite de creştini, atunci ţarul şi împăratul îşi vor împărţi lumea ca fraţii şi vor domni în pace, uniţi într-o singură Biserică.

Moartea ultimului rege jagiellon (1572) le-a oferit noi posibilităţi Habsburgilor. Deşi Sigismund August era ginerele lui Ferdinand I şi chiar dacă el părea să nu aibă nici un moştenitor, împăratul nu a întreprins nimic pentru a mări şansele vreunui membru al casei sale de a urca pe tronul Poloniei. E adevărat că Habsburgii nu erau agreaţi de *şleahta* poloneză, ostilă faţă de tot ce era german, dar mulţi nobili şi clerici de rang înalt preferau alegerea unui Habsburg şi i-au sugerat lui Ferdinand să se pregătească pentru o acţiune în acest sens în viitorul apropiat. Totul era însă în zadar şi împăratul s-a străduit chiar să asigure întoarcerea fiicei sale în Austria din cauza înstrăinării ei de rege, soţul ei.

Maximilian al II-lea nu a avut nici el mai mult noroc. Invitaţia trimisă cumnatului său de a i se alătura în liga anti-turcă nu a fost acceptată (1571) şi regele a primit doar răspunsuri evazive la sugestia sa că arhiducele Ernest ar fi cel mai bun candidat pentru succesiunea la tronul polonez. Candidatura lui Ernest părea să se bucure însă de şanse în Lituania, unde era sprijinită nu numai de familiile lituaniene importante, ci şi de nunţiul papal.

Tradiţia moscovită de a menţine bune relaţii cu Habsburgii s-a manifestat încă o dată în timpul negocierilor pentru succesiunea la tron în Polonia-Lituania după dispariţia dinastiei jagiellone. Maximilian al II-lea a propus candidatura arhiducelui Ernest, dar mica nobilime din Lituania îl prefera pe Ivan al IV-lea. Sperând să obţină prelungirea armistiţiului, chiar şi marii nobili lituanieni ce-i susţineau pe Habsburgi au încercat să-l facă pe Ivan să creadă că alegerea sa avea bune perspective nu numai în Lituania, ci şi în Polonia. Ivan a înţeles totuşi că nu vor fi acceptate condiţiile sale şi le-a recomandat lituanienilor să-l aleagă pe arhiducele Ernest în locul lui Henric de Valois, fratele regelui francez, Carol al IX-lea.

Candidatura Habsburgilor nu s-a bucurat totuşi de succes şi diplomaţia franceză a triumfat datorită stângăciei emisarilor imperiali din Polonia şi urii şleahtei faţă de Habsburgi. Aceasta i-a apropiat mai mult pe Maximilian al II-lea şi pe Ivan al IV-lea. Ţarul i-a cerut împăratului să nu-i permită regelui ales să treacă prin Germania sperând că, în cazul în care Henric nu va ajunge la timp în Polonia, va avea loc o nouă alegere, care ar fi însemnat o nouă şansă pentru Ivan. În schimb, el se oferea să reînnoiască alianţa din 1514. Împăratul i-a mulţumit lui Ivan al IV-lea pentru

intervenţia sa în favoarea lui Ernest, dar s-a abţinut de la orice act ostil împotriva regelui nou ales.

În timpul celui de-al doilea interregn polonez, ce a urmat fugii lui Henric de Valois în Franţa (1574), au crescut şansele Habsburgilor în Polonia. Marea nobilime poloneză era în favoarea alegerii unui Habsburg, iar poziţia ei era chiar mai favorabilă în Lituania, unde Habsburgii câştigaseră de partea lor cea mai importantă familie nobiliară, familia Radziwill. Ferdinand I îi conferise deja lui Radziwill cel Negru demnitatea de principe al imperiului şi Maximilian al II-lea a continuat această politică de atragere a nobililor lituanieni proeminenţi. Şleahta lituaniană era de asemenea înclinată să voteze în favoarea arhiducelui Ernest cu speranţa că atunci când va fi ales un Habsburg Ivan al IV-lea nu va mai ataca Lituania şi Livonia. Şleahta poloneză a continuat totuşi să se opună violent Habsburgilor şi l-a susţinut mai degrabă pe Ivan al IV-lea, a cărui candidatură era susţinută şi de primat.[9] Radziwill l-a implorat pe împărat să facă efortul de a-l trimite pe Ernest în Lituania, unde alegerea sa era asigurată, pentru a-i forţa pe polonezi să-l accepte. De asemenea, dorea ca împăratul să ceară sprijinul ţarului pentru Ernest.

Maximilian al II-lea a ezitat să folosească această tactică a faptului împlinit, dar a trimis o solie la Ivan al IV-lea, prin care îl ruga pe acesta să sprijine candidatura lui Ernest şi îi promitea titlul de împărat în Răsărit, după alungarea turcilor din Constantinopol de către alianţa tuturor creştinilor. Între timp, ţarul a pierdut mulţi adepţi în Polonia datorită indeciziei sale şi ezitării în a-i oferi şleahtei promisiuni mai clare. De aceea şleahta a ales un alt candidat, Ştefan Báthory al Transilvaniei. Pentru a preveni alegerea celui de-al doilea, Ivan al IV-lea le-a propus ambasadorilor imperiali un fel de împărţire a uniunii prin alegerea fiului său, Fedor, în Lituania şi a lui Ernest în Polonia. Dacă acest lucru era posibil, el dorea să încheie o alianţă cu împăratul pentru a-l împiedica pe Báthory, vasalul sultanului, să devine rege în Polonia.

Astfel, a avut loc o dublă alegere, majoritatea şleahtei alegându-l pe Báthory, iar nobilimea favorabilă Habsburgilor proclamându-l pe Maximilian al II-lea succesor al lui Henric de Valois. Cauza Habsburgilor nu ar fi fost irremediabil pierdută dacă Maximilian al II-lea ar fi fost capabil şi ar fi vrut să ia măsuri mai energice decât nişte simple intervenţii diplomatice în cazul lui Báthory şi al ţarului.

Ivan al IV-lea a continuat să facă presiuni pentru separarea Poloniei de Lituania, ce urmau să fi conduse una de dinastia Habsburg şi cealaltă de dinastia Rurik, şi şi-a trimis ambasadorii la Reichstag-ul din Regensburg. Aceasta era prima solie trimisă oficial reprezentanţilor imperiului şi ea a făcut o impresie puternică în Europa apuseană a vremii. Ivan îl îndemna pe împărat să încheie o alianţă şi să ia măsuri radicale împotriva lui Báthory. Reichstag-ul nu a fost totuşi de acord să-i pună la dispoziţie împăratului mijloacele necesare pentru o astfel de întreprindere şi inactivitatea împăratului l-a ajutat pe Báthory să fie acceptat în Polonia şi Lituania chiar şi de către susţinătorii dezamăgiţi ai Habsburgilor.

Succesorul lui Maximilian al II-lea, Rudolf al II-lea (1576-1612), era, asemeni tatălui său, interesat numai de Livonia şi în mesajele sale către Ivan al IV-lea făcea doar promisiuni vagi cu privire la încheierea unei alianţe. Ţarul a rămas izolat şi, incapabil să oprească înaintarea armatei modernizate a lui Báthory, a fost nevoit să ceară ajutor papei. Legatul papal Possevino a reuşit să negocieze un tratat de pace între Báthory, Suedia şi Ivan, dar vechile speranţe ale papei în legătură cu reconcilierea dintre Rusia şi Roma şi adeziunea Rusiei la liga anti-turcă au fost cu multă iscusinţă disipate de Ivan, care şi-a dovedit din nou abilitatea diplomatică.

Succesul lui Báthory l-a determinat pe Rudolf al II-lea să încerce o nouă apropiere de Polonia, dar şi aceasta a rămas zadarnică, pentru că împăratul a refuzat să rupă legăturile cu Moscova. Moartea lui Ivan al IV-lea a concentrat atenţia lui Báthory asupra noilor posibilităţi din Moscova, condusă acum de fiul atât de slab al lui Ivan, Fedor. Datorită sugestiei că un Habsburg i-ar putea fi succesor lui Fedor la conducerea statului moscovit, Báthory a încercat mai întâi să câştige sprijinul boierilor pentru eventuala sa succesiune şi, după ce s-a asigurat de acordul lui Sixtus al V-lea, a început să facă pregătiri pentru cucerirea Moscovei. Deşi Rudolf răspunsese cu răceală deschiderii promovate de Fedor după urcarea sa pe tron, el a protestat totuşi la Roma împotriva planului de cucerire al lui Báthory cu ajutorul papei.

Moartea subită a lui Báthory (1586) a deschis noi posibilităţi pentru Habsburgi, de care, ezitant, Rudolf nu a reuşit totuşi să profite. Dintre cei trei candidaţi ai casei sale, arhiducele Maximilian demonstrase cea mai mare ambiţie şi energie, dar situaţia politică din Polonia era foarte confuză. Partida potrivnică Habsburgilor din Polonia a fost câştigată de partea lui Sigismund al Suediei, nepotul reginei văduve Ana, sora ultimului rege jagiellon, în timp ce partida favorabilă Habsburgilor a fost slăbită de întrecerea dintre arhiducii Ernest şi Maximilian, iar lituanienii au fost, de data aceasta, de partea alegerii lui Fedor. Negocierile cu acesta s-au împotmolit totuşi din cauza problemei religioase şi moscoviţii au înţeles prea târziu că ar fi fost mai bine să susţină candidatura unui Habsburg. Astfel s-a ajuns la o nouă alegere dublă, majoritatea, condusă de influentul cancelar Zamoyski, alegându-l pe Sigismund al Suediei, iar partida pro-habsburgică alegându-l pe arhiducele Maximilian. Acesta din urmă, nesusţinut îndeajuns de împărat, a încercat să cucerească tronul cu forţa, dar a fost învins şi capturat de cancelar.

Deşi ţarul îi promisese lui Rudolf că îl ajută în conflictul cu Polonia şi împăratul trimisese reprezentanţi la Moscova pentru negocieri, nunţiul papal a reuşit să obţină negocieri paşnice cu Zamoyski. Cancelarul a câştigat o victorie diplomatică, promiţând să-l elibereze pe Maximilian numai dacă renunţă la pretenţiile sale la coroana poloneză şi dacă împăratul îi refuză orice ajutor ţarului în conflictul acestuia cu Polonia sau Suedia. Maximilian a refuzat să renunţe astfel în mod solemn şi a reuşit să se elibereze din captivitate. El a stăruit în pretenţiile sale la coroana poloneză şi i-a dejucat planurile lui Sigismund în legătură cu demisia în favoarea arhiducelui

Ernest prin divulgarea secretului. Astfel, el i-a creat noi dificultăţi lui Sigismund, care, în dorinţa sa de a asigura relaţii mai cordiale între Polonia şi Habsburgi, se căsătorise cu arhiducesa Ana.

Noua înaintare a turcilor în Ungaria l-a forţat pe Rudolf să caute o nouă alianţă cu Polonia în vederea formării unei ligi creştine împotriva turcilor. Deşi Maximilian a fost forţat de circumstanţe să accepte convenţia dintre casa sa şi Polonia şi chiar dacă legaţii papali au intervenit, colaborarea completă dintre Polonia şi Habsburgi nu a fost obţinută.

Aflat în dificultate, Rudolf s-a adresat Moscovei pentru subsidii. Deşi Fedor şi ministrul său atât de influent, Boris Godunov, erau nemulţumiţi de atitudinea Habsburgilor în afacerea cu arhiducele Maximilian, Fedor i-a trimis împăratului blănuri scumpe în dar şi a acceptat medierea solului imperial pentru încheierea păcii cu Suedia.

Se pare că Boris Godunov, ales ţar după moartea lui Fedor (1598-1605), conta pe prestigiul relaţiilor amicale cu împăratul pentru a-şi consolida poziţia printre boieri. Din acest motiv el şi-a trimis solii la împărat, oferindu-i ajutorul în războiul cu turcii, cerând mâna unei prinţese din casa de Habsburg şi iniţiind o alianţă împotriva Poloniei. Totuşi, propunerile sale au fost primite mai degrabă cu răceală la curtea imperială. Solia imperială trimisă în 1604 cerea doar subsidii pentru războiul cu turcii, dar era foarte evazivă în privinţa legăturilor maritale şi nu conţinea nici o ofertă a vreunei alianţe. Boris Godunov a refuzat subsidiile dacă nu era încheiată o nouă alianţă după modelul celei din 1514, iar moartea sa subită a pus capăt brusc îmbunătăţirii relaţiilor dintre Habsburgi şi statul moscovit. E posibil ca Boris Godunov să fi avut o şansă mai mare în conflictul său cu boierii dacă Habsburgii l-ar fi susţinut până la capăt. Ca şi înainte, aceştia nu s-au putut însă decide pentru măsuri mai energice, pierzându-şi astfel şansele în Polonia şi în statul moscovit.[10]

Faptul că Habsburgii au pierdut teren în Polonia la sfârşitul secolului al XVI-lea s-a datorat mai ales politicii cancelarului Zamoyski. Acest abil om de stat, figura dominantă a vieţii publice poloneze în timpul ultimului interregn şi al domniei lui Sigismund al III-lea, era, în mod deschis, un inamic al Habsburgilor. Zamoyski a fost cel care a făcut să eşueze toate eforturile papalităţii şi ale lui Rudolf al II-lea de a forma o ligă creştină împotriva turcilor, care să includă şi Polonia. În acest sens, el a urmat politica relaţiilor de pace cu turcii, care devenise deja o tradiţie în Polonia. Văzând poziţia aproape fără speranţă a armatei imperiale din Ungaria faţă de otomani, el a evitat orice alianţă cu împăratul, care ar fi dus ţara sa într-o confruntare sângeroasă cu turcii.

Pentru a proteja Polonia de un atac din partea turcilor sau al vasalilor lor, tătarii din Crimeea, Zamoyski şi-a folosit tot talentul diplomatic pentru a crea un grup de state tampon în regiunea dunăreană. El a zădărnicit deci toate eforturile diplomaţiei austriece de a-i atrage pe conducătorii Transilvaniei, Moldovei şi Valahiei într-o alianţă anti-turcă. El a pornit chiar într-o intervenţie militară în Moldova, în 1595,

pentru a-l detrona pe principele Răzvan, care acceptase suzeranitatea imperială. Acesta a fost înlocuit cu un vasal polonez, Ieremia Movilă, care trebuia să rămână în bune relaţii nu numai cu Polonia, dar şi cu sultanul, şi să refuze orice alianţă cu împăratul. Când principele Mihai al Valahiei, vasal al împăratului, a invadat Moldova, Zamoyski, acţionând în acord cu sultanul, l-a învins reinstalându-şi protejatul, pe Movilă, în Moldova şi pe fratele acestuia, Simion, în Valahia. Zamoyski a încercat chiar să-i convingă pe transilvăneni, aliaţi ai împăratului, să aleagă un principe care să-i accepte politica.

Zamoyski a reuşit să ferească Polonia de conflicte cu turcii. Acestora le convenea şi lor politica sa atât timp cât luptau împotriva împăratului în Ungaria. Totuşi, situaţia s-a schimbat atunci când Polonia, aflată în război cu Suedia şi statul moscovit, a avut nevoie de pace la graniţele sale sudice şi vestice. Apropierea de Habsburgi a devenit astfel posibilă şi în 1613 Polonia a încheiat un pact cu aceştia. Pactul presupunea o obligaţie de sprijin reciproc în afacerile străine şi interne. Habsburgii au profitat de această clauză în 1620, când Polonia s-a abţinut de la susţinerea revoltei Stărilor protestante cehe.

Aşa au luat sfârşit încercările de expansiune în est ale Habsburgilor. Ei au avut mai mult noroc în vest şi Maximilian I a fost din nou cel care a pus bazele uimitoarei ascensiuni a casei sale pentru a deveni un factor dominant în istoria Europei din această perioadă. În războaiele cu Franţa pentru moştenirea soţiei sale, Maria de Burgundia, Maximilian I a pierdut ducatul Burgundiei, dar a reuşit să păstreze Ţările de Jos pentru fiul său Filip, pe care l-a căsătorit cu Ioana, fiica lui Ferdinand şi a Isabelei de Spania. Aceasta a dus, în cele din urmă, la moştenirea tronului spaniol de către Carol, fiul lui Filip (1516). Sprijinit de imensele resurse ale bancherilor Fugger din Augsburg, care dominau băncile din Antwerp, cel mai mare centru comercial din Europa contemporană, Carol l-a învins pe Francisc I al Franţei în alegerile imperiale din 1519. El a început apoi să pună bazele pentru un imperiu universal guvernat de Casa Habsburgilor, al cărei conducător era.

Totuşi, nu Germania avea să fie centrul imperiului lui Carol. Germania era un conglomerat destul de şubred de principate şi oraşe cvasi-independente, constituite pe vechi principii feudale şi toate eforturile lui Frederic al III-lea şi mai ales ale lui Maximilian I, inspirate de exemplul monarhiilor occidentale, de a asigura o oarecare centralizare a puterii în mâinile împăratului au rămas fără rezultat.

Ţările de Jos şi Spania, care formau baza puterii lui Carol, evoluau însă spre o expansiune maritimă mai degrabă decât teritorială. Hegemonia universală putea fi asigurată numai dacă ar fi reuşit Carol să obţină dominaţia nu numai pe ocean, ci şi în bazinul Mediteranei. El a reuşit aproape acest lucru în 1525, când l-a învins şi capturat la Pavia pe Francisc I, rivalul său din Italia şi din Mediterana. Succesul său a provocat însă o reacţie negativă din partea papalităţii, care se temea de o intervenţie spaniolă în Italia sau de una a Angliei, care aspira şi ea la expansiune maritimă. Franţa s-a văzut şi ea obligată să încheie un acord economic şi apoi unul politic cu turcii, fapt care a subminat definitiv principiul unităţii creştinătăţii şi al Europei.

Războaiele cu Franţa şi cu Turcia au secătuit imensele resurse financiare furnizate de imperiul spaniol din America. Expediţia împotriva Tunisului, din 1535, nu a reuşit să pună capăt succesului militar al turcilor în Europa. Între timp, toate încercările de a introduce un sistem monarhic în haosul feudal al Germaniei au fost zadarnice. În cele din urmă, deziluzionat şi convins de zădărnicia eforturilor sale de a reface unitatea religioasă a Germaniei, Carol al V-lea a abdicat (1556) în Germania în favoarea fratelui său Ferdinand I şi în Spania, Italia şi Olanda în favoarea fiului său Filip al II-lea (1556-1598).

Astfel, Imperiul Roman de naţiune germană şi-a pierdut în cele din urmă unitatea religioasă, care-i asigurase oarecum coeziunea până atunci şi în acelaşi timp a mai pierdut şi din teritorii. Ţările de Jos, care constituiseră anterior o parte a imperiului, erau *de facto* separate de acesta, în timp ce Lombardia, pentru al cărei teritoriu luptaseră atât de mulţi împăraţi germani, a trecut şi ea în mâinile spaniolilor, împreună cu Neapole şi Sicilia.

Lăsându-i lui Ferdinand I titlul de împărat romano-german, Filip al II-lea a început să construiască un nou imperiu hispanic în jurul Oceanului Atlantic. Acesta cuprindea Spania, cu coloniile sale din Mexic şi Peru, şi Portugalia, pe care a moştenit-o în 1580 de la mama sa Isabela, împreună cu Brazilia, coastele Africii şi Indiile de est. Căsătoria sa cu Maria Tudor în 1554 i-a oferit posibilitatea de a uni, pentru moment, o altă putere maritimă şi anume Anglia cu Spania.

Era o şansă imensă, dar nu a fost bine exploatată şi s-a terminat cu un eşec. Nici chiar papei Paul al IV-lea nu-i plăcea zelul exclusivist şi autocratic al lui Filip în legătură cu Biserica Catolică, purificată de Contrareformă, şi s-a opus metodelor folosite de Inchiziţia spaniolă pentru păstrarea unităţii şi purităţii credinţei în toate ţinuturile noului imperiu. Asocierea dintre căsătoria cu regele spaniol şi rugurile din Smithfield i-a îndepărtat pe mulţi şi în Anglia, unde moartea Mariei Tudor (1558) a redeschis drumul Reformei, iar distrugerea Invincibilei Armada (1588) a spulberat în cele din urmă toate visurile lui Filip de dominaţie a lumii de către Spania şi Anglia. Aceleaşi măsuri aspre impuse în Ţările de Jos au provocat o revoltă generală, care a dus la secesiunea provinciilor nordice, cum ar fi republica independentă a Olandei, şi a pregătit formarea Belgiei. Convertirea lui Henric de Navarra la catolicism i-a deschis acestuia porţile Parisului şi a spulberat speranţele lui Filip de a-i oferi tronul Franţei fiicei sale, Isabela. Când a murit Filip în 1598, Spania, istovită de războaiele continue, era financiar ruinată şi în plin haos economic. Hegemonia maritimă spaniolă era ameninţată de flotele olandeză şi engleză, ce încercau să preia imperiul şi comerţul spaniol din America şi din Indiile de est.

Acesta era un sfârşit trist al proiectelor politice grandioase ale ramurii spaniole a Habsburgilor. Filip al II-lea, ignorând evoluţia politică, economică şi intelectuală a Spaniei, Italiei şi Ţărilor de Jos în perioada Renaşterii, a încercat să construiască unitatea politică a teritoriilor sale pe baza absolutismului şi etatismului monarhic. Văzând dezintegrarea produsă în Germania de Reformă, el s-a transformat într-un

susţinător fervent al catolicismului, împiedicând prin orice mijloace răspândirea altor doctrine religioase pe pământurile sale. Filip al II-lea a trecut cu vederea faptul că prosperitatea economică a oraşelor şi băncilor italiene, flamande şi spaniole se datora orăşenilor şi comercianţilor ce lucrau într-o atmosferă favorabilă liberei iniţiative. El a concentrat toate bogăţiile venind din Lumea Nouă în vistieria statului, subordonat voinţei sale absolute. El nu a făcut nimic pentru a încuraja folosirea acestor bogăţii în industria spaniolă, care a rămas sterilă. Absolutismul său a împiedicat orice colaborare cu reprezentanţii naţiunii şi metodele sale de a obţine unitatea credinţei cu forţa erau adeseori mai degrabă păgubitoare pentru Biserică decât benefice.

În ciuda acestui eşec, ideea absolutismului monarhic a continuat să influenţeze guvernarea lui Filip al III-lea şi a lui Filip al IV-lea (1621-1685). În loc să susţină hegemonia casei sale prin războaie distructive, Filip al III-lea a preferat să o asigure prin căsătorii dinastice cu ramura austriacă a Habsburgilor şi cu Bourbonii francezi, cele mai importante dinastii catolice ale Europei. El a dezvoltat şi mai mult ideea monarhului absolut, concentrând toată puterea în propriile sale mâini prin dreptul divin cu care fusese învestit şi s-a înconjurat de un ceremonial quasi-sacerdotal şi o curte superbă, exprimând poziţia aproape supraumană a monarhului. Acest exemplu a fost curând imitat de alţi monarhi. Habsburgii spanioli au continuat să considere drept bază a puterii lor unitatea credinţei consfinţită şi întărită de Inchiziţie. Ei au salvat puritatea rasei asupra cărora domneau prin expulzarea maurilor şi a evreilor, în ciuda efectelor dezastruoase ale unei astfel de politici asupra comerţului şi finanţelor ţării. Acest absolutism fiind supranaţional, puterea unui suveran a cărui autocraţie era de origine divină putea fi extinsă asupra naţiunilor de culturi şi limbi diferite, unite doar de persoana monarhului. Toată puterea se concentra în mâna suveranului, care avea dreptul de a dispune chiar şi de proprietatea indivizilor dacă el considera acest lucru în interesul credinţei pe care el o proteja sau al rasei a cărei puritate intenţiona să o menţină. Regimul absolutist al Habsburgilor din Spania s-a transformat într-o oligarhie a înaltului cler şi a aristocraţiei. Centralizarea întregii puteri economice în mâinile acestei oligarhii a agravat stagnarea economică care începuse sub Filip al II-lea şi a generat înrobirea ţăranilor şi sărăcirea claselor de mijloc. Înregimentarea forţelor spirituale prin mijloacele forţate ale vigilentei Inchiziţii a dus la o adevărată atrofie culturală.

Ideea monarhiei absolute a fost adoptată şi de ramura austriacă a dinastiei habsburgice. Fratele lui Carol al V-lea, Ferdinand I, care fusese educat în Spania, era la fel de hotărât să facă să predomine interesele dinastice ale puterii sale asupra intereselor naţionale în Austria, Boemia şi Ungaria. Astfel, a început şi el centralizarea puterii. În 1527, el a creat două organisme centrale pentru toate pământurile sale – consiliul secret şi camera aulică, la care sa adăugat şi un consiliu de război în 1556. Deşi învestite doar cu putere consultativă, ele au devenit curând

agenţii ce luau decizii pentru întregul imperiu. Planul lui Ferdinand de a forma un parlament comun pentru toate ţinuturile sale a fost dejucat de Stările din diferite regiuni, care se opuneau chiar şi la cele trei agenţii centralizatoare. Profitând de înfrângerea Ligii Protestante de la Schmalkalden din Germania (1547), susţinută de majoritatea Stărilor cehe,[11] Ferdinand a micşorat privilegiile oraşelor şi a modificat constituţia Boemici pentru a întări puterea regală (1549).

Pentru a asigura casei lor cele două coroane, Habsburgii au încercat în repetate rânduri să reducă puterea electorală a Stărilor din Boemia şi Ungaria asupra Coroanei. Ei au avut mai mult succes în Boemia decât în Ungaria şi au reuşit să determine Stările din Boemia să-i aleagă pe Maximilian al II-lea, Rudolf al II-lea şi Ferdinand al II-lea în timpul vieţii predecesorilor lor. Şleahta poloneză era conştientă de aceste transformări subtile introduse în Boemia şi Ungaria şi teama că un rege habsburg ar încerca să introducă monarhia centralizată ereditară în Polonia a fost, împreună cu problema naţională, principalul motiv al opoziţiei atât de hotărâte a şleahtei faţă de alegerea unui Habsburg pe tronul Poloniei.

Ferdinand al II-lea (1618-1637) era şi mai hotărât decât predecesorii săi să introducă pe tărâmurile sale monarhia ereditară de drept divin aşa cum fusese ea dezvoltată de verii săi Filip al II-lea şi Filip al III-lea în Spania. El dorea de asemenea să-şi construiască imperiul pe baza solidă a uniformităţii religioase şi îşi demonstrase deja zelul faţă de Contrareforma catolică ca guvernator al Stiriei. Victoria asupra Stărilor protestante de la Muntele Alb (8 noiembrie, 1620) şi fuga umilitoare a regelui Frederic i-au oferit posibilitatea de a-şi impune propria politică, iar el a profitat din plin de această şansă.

Zelul său religios s-a întors împotriva Fraţilor cehi şi a calviniştilor, ai căror predicatori au fost exilaţi. Profitând de drepturile unui conducător ales în mod just împotriva supuşilor săi revoltaţi, în general recunoscute în acea perioadă, precum şi de drepturile învingătorului,[12] el a condamnat la moarte patruzeci şi cinci de membri ai celor trei Stări, conducătorii revoltei, şi la 21 iunie 1621 douăzeci şi şase dintre ei, luterani cehi şi germani, calvinişti şi Fraţi au fost executaţi în public în faţa primăriei din Praga. Iezuiţii au fost rechemaţi şi li s-a încredinţat universitatea. Au fost emise noi ordonanţe împotriva predicatorilor protestanţi în 1622 şi în anii următori. În cele din urmă, în 1627, constituţia Boemiei a fost schimbată radical de publicarea unei noi ordonanţe. Regalitatea a devenit ereditară în dinastia habsburgică iar încoronarea unui nou monarh, aproape absolut, a devenit un ceremonial aproape superfluu. Privilegiile celor trei Stări, la care s-a adăugat şi o a patra, cea ecleziastică, cu drept de precedent, au fost serios reduse. Dieta a pierdut orice control asupra birocraţiei, iar noile măsuri pe care avea voie să le propună puteau fi respinse de curte. S-a renunţat la funcţia de *burgraf al Boemiei*, iar afacerile ţării au început să fie centralizate în cancelaria Boemiei, din Viena, care a rămas timp de două secole ultimul vestigiu al fostei independenţe a Boemiei, deşi servea mai ales ca intermediar între curte şi funcţionarii locali. În probleme religioase, noua ordonanţă a anulat

toate privilegiile garantate utraquiştilor şi celorlalte culte necatolice şi a revocat *Scrisoarea regală* din 1609, religia catolică devenind singura acceptată în regat.

Consecinţa acestei măsuri drastice a fost o emigraţie masivă a nobililor şi orăşenilor care refuzaseră să devină catolici. Fraţii cehi au migrat spre Silezia, Slovacia şi Polonia. Leszno, în Polonia, a devenit din nou un centru important pentru ultimul episcop al Fraţilor, Jan Amos Comenius. Protestanţii cehi şi-au găsit refugiu mai ales în Saxonia, în Meissen sau în Lusaţia, precum şi în Prusia. Calviniştilor nu li s-a permis să se aşeze în Saxonia de către elector, un luteran convins, şi s-au împrăştiat mai ales în Olanda şi Anglia.[13]

Cum marea majoritate a nobilimii cehe aderase la Reformă şi participase la revoluţie, consecinţa emigraţiei în masă şi a politicii de confiscări a fost o distrugere aproape completă a vechii nobilimi din Boemia. Vechile familii au fost înlocuite cu nobili străini, majoritatea din Germania, Spania şi Ţările de Jos, care au cumpărat ieftin proprietăţile emigranţilor sau au primit pământuri de la împărat. Acest fapt şi pierderea multor intelectuali şi orăşeni cehi au determinat germanizarea Boemiei. Limba germană a fost pusă pe picior de egalitate cu limba cehă în regat şi, având în vedere că noua nobilime din regatul ceh folosea numai limba împăratului în contactele oficiale cu curtea, folosirea limbii materne în viaţa publică a scăzut simţitor. Această situaţie a fost agravată de confiscarea generală a cărţilor în limba cehă de către misionari zeloşi, care se opuneau tendinţelor lor anticatolice, şi înlocuirea parţială a acestora cu literatura catolică în limba autohtonă.[14]

Majoritatea acestor măsuri impuse de Ferdinand al II-lea au fost considerate legitime chiar şi de principii protestanţi din Germania, care acceptaseră principiul necreştin *cuius regio illius et religio*, formulat în urma păcii de la Augsburg în 1555. Totuşi, chiar şi Maximilian de Bavaria a considerat necesar să protesteze împotriva haosului şi nefericirii pe care aceste măsuri le-au provocat în Boemia. Ferdinand al II-lea îşi arătase totuşi prea devreme adevăratele intenţii cu privire la reorganizarea imperiului. El l-a lipsit pe Frederic de palatinat şi de toate drepturile sale suverane şi i-a oferit principatul şi demnitatea electorală aliatului său, Maximilian de Bavaria (1623), cel mai puternic principe din imperiu. Aceasta le-a asigurat principilor catolici majoritatea printre principii electori, fiind în acelaşi timp o violare a legii fundamentale a imperiului, care a oferit un astfel de drept numai colegiului electorilor. Evenimentele din Boemia anunţau intenţia lui Ferdinand al II-lea de a introduce alte schimbări pentru a-şi realiza planurile monarhice în Germania. Principii protestanţi, alarmaţi, şi-au găsit un conducător în persoana lui Christian al IV-lea, rege al Danemarcei şi duce de Holstein, care spera să aducă principatele baltice ale imperiului într-o relaţie mai apropiată cu Danemarca.

Totuşi, împăratul avea la dispoziţia sa cele mai bune două armate din Europa timpului, aceea a lui Maximilian de Bavaria şi aceea a lui Albrecht von Waldstein (Wallenstein). Acesta era un membru al micii nobilimi cehe, care se îmbogăţise în urma unei căsătorii avantajoase, cumpărând ieftin proprietăţi confiscate precum şi

prin alte afaceri suspecte. El îşi formase o armată bine organizată şi echipată de mercenari pe care a condus-o cu talent de mare general înfrângându-l pe Christian al IV-lea în 1629. Ferdinand al II-lea, considerându-se deja stăpânul incontestabil al imperiului, a promulgat Actul de Restituire prin care se revendicau toate proprietăţile ecleziastice secularizate în 1552. Aceasta presupunea restituirea terenurilor a două arhiepiscopii, douăsprezece episcopii şi o sută douăzeci de abaţii catolicilor, aducând imperiului un patronaj impresionant. În faţa ochilor uimiţi ai principilor germani se profila spectrul unei monarhii absolute după modelul spaniol. Aplicarea principiului *cuius regio illius et religio* pe noile terenuri restituite putea schimba situaţia religioasă din Germania, la fel cum se întâmplase şi în Boemia, şi ar fi însemnat o lovitură grea pentru Reformă.

Apoi, mai era un aspect al noii situaţii care îi alarma pe francezi. Dacă se realizau planurile lui Ferdinand în Germania, Franţa era încercuită şi ameninţată de a fi înglobată în Imperiul Habsburgic austro-spaniol. În plus, influenţa Habsburgilor se extindea din nou spre est. Polonia-Lituania, implicată în războiul regelui Sigismund al III-lea cu Suedia pentru moştenirea coroanei suedeze şi pentru Livonia (1620-1629), era obligată să rămână în relaţii bune cu Habsburgii şi Sigismund a crezut chiar necesar să încheie o alianţă cu aceştia.

Ferdinand al II-lea venea cu încă un plan primejdios. Redobândirea de către catolici a arhiepiscopiei din Bremen, dintre estuarele Elbei şi Weserului, îi deschidea împăratului drum liber spre ocean. Între timp, ducatele de Mecklenburg şi Pomerania erau dăruite lui Waldstein, ridicat la rangul de duce şi amiral al Balticii cu promisiunea de a i se garanta dominaţia asupra statelor baltice şi scandinave. Aceasta i-a atras însă atenţia lui Gustav Adolf, regele Suediei (1611-1632), care-şi avea propriile planuri pentru Marea Baltică. După ce luase Livonia de la polonezi, el nu mai avea nevoie decât de Mecklenburg şi Pomerania pentru a transforma Marea Baltică într-un lac suedez. Cardinalul Richelieu, primul ministru al lui Ludovic al XIII-lea (1610-1643), a înţeles acest lucru şi a încheiat un tratat cu Gustav Adolf (1631), oferindu-le suedezilor finanţele necesare pentru războiul cu împăratul.

Gustav Adolf, unul dintre cei mai buni generali din Europa, şi-a văzut sarcina uşurată de demiterea lui Waldstein de către împărat în 1630 şi a învins armata imperială la Breitenfeld (1631). Electorul Saxoniei i s-a alăturat în invadarea Boemiei şi mii de refugiaţi cehi au urmat armata saxonă, care a ocupat Praga, cu speranţa că valul evenimentelor le era acum favorabil. Waldstein a fost însă rechemat de împărat şi a schimbat situaţia, alungându-i pe saxoni din Boemia. El a fost însă învins în bătălia cu suedezii de la Lützen (1632), dar Gustav Adolf a fost ucis în luptă. Aceasta i-a oferit lui Waldstein noi şanse pentru ambiţioasele sale planuri politice şi el a intrat în negocieri secrete cu inamicul, ţintind probabil coroana Boemiei. A fost asasinat de mercenari irlandezi şi scoţieni din propria sa armată la Cheb (Eger) în 1634.[15]

Ferdinand al II-lea şi-a pierdut cel mai talentat general, dar o armată spaniolă trimisă de Filip al IV-lea a salvat situaţia învingându-i pe suedezi la Nördlingen (1634). Pacea între împărat şi Saxonia a fost semnată la Praga (1635). Ferdinand a revocat edictul de restituţie şi a cedat Lusaţia Saxonici. Astfel, principele a fost răsplătit pentru încercarea nereuşită de a realiza visul imperial al Habsburgilor în Germania de către regatul Boemiei, căruia îi aparţinuse până atunci Lusaţia.

Această întorsătură a evenimentelor a deschis o nouă posibilitate pentru stabilirea hegemoniei Habsburgilor în Europa şi a determinat astfel Franţa să declare deschis război Habsburgilor. Armatele franceze luptau împotriva spaniolilor, iar finanţele franceze sprijineau armatele suedeze şi ale principilor protestanţi germani. Între timp, marina olandeză a instituit o blocadă ce s-a dovedit, în cele din urmă, dezastruoasă pentru puterea spaniolă, distrugându-i resursele financiare, provenite din colonii, şi îmbogăţind considerabil republica rebelă.

În ciuda acestor pierderi dezastruoase, urmate de rebeliuni în Catalonia şi de pierderea Portugaliei, Filip al IV-lea a continuat cu obstinaţie războiul atât de scump din Germania şi Boemia pentru a menţine hegemonia continentală a Habsburgilor. Alianţa lui Gheorghe Rákóczi, principele Transilvaniei (1645), cu suedezii a pus în primejdie chiar şi reşedinţa imperială din Viena, iar pericolul a fost evitat doar printr-o pace încheiată separat cu Rákóczi, care era ameninţat de o invazie turcească. Ultimii doi ani ai războiului au degenerat într-o devastare fără nici un rost şi în 1648 războiul a luat sfârşit în faţa Podului Carol din Praga, eroic apărat de noua generaţie de studenţi şi orăşeni cehi, conduşi de călugării iezuiţi.

Pacea din Westfalia, încheiată între Franţa şi aliaţii ei, pe de o parte, şi Ferdinand al III-lea (1637-1657), pe de altă parte, a pus capăt tuturor încercărilor de a introduce un regim monarhic la nivelul imperiului. Superioritatea teritorială (*Landeshoheit*) a statelor imperiului a fost în cele din urmă recunoscută şi teritoriul imperiului a fost micşorat prin separarea Olandei şi a Elveţiei, precum şi prin cedarea unor regiuni ca Metz, Toul, Verdun şi a celei mai mari părţi a Alsaciei Franţei. Suedia aproape şi-a realizat visul de dominaţie în regiunile baltice prin obţinerea episcopiilor de Bremen şi Verden precum şi a vestului Pomeraniei. Restul acestui principat i-a fost oferit electorului de Brandenburg, din familia Hohenzollern, care deţinea şi Prusia. Aceasta era o nouă treaptă în ascensiunea Hohenzollernilor, până când au devenit cea mai importantă dinastie a imperiului.

Contrareforma a ajuns într-un punct mort prin confirmarea Păcii de la Augsburg (1555), unde au fost admişi şi calviniştii. Emigranţii cehi, dintre care mulţi luptaseră în armatele suedeze, sperau în zadar că învingătorii le vor asigura întoarcerea în ţara lor şi libera practicare a propriei lor religii. Situaţia religioasă din Boemia se schimbase şi ea profund în ultimele decade, după cum se observa din refuzul noii generaţii a tineretului praghez de a se alătura armatelor suedeze şi de a lăsa capitala în mâinile inamicilor împăratului.

Boemia a plătit cel mai greu preţ pentru visurile imperiale ale Habsburgilor. Populaţia a scăzut de la 3 000 000 în 1618 la aproximativ 800 000 în 1654. Din 150 000

de familii de ţărani ce deţineau pământ mai rămăseseră doar 30 000. Oraşele suferiseră cel mai mult. Peste 550 dintre ele dispăruseră şi oraşele mari, o dată înfloritoare, ajunseseră depopulate, iar casele lor ajunseseră în ruine. Puterea absolută a suveranului fusese definitiv stabilită, iar administraţia a continuat să fie tot mai centralizată la Viena.

Acest dezastru politic şi economic a avut desigur efecte grave asupra culturii naţionale cehe. Printre emigranţi se aflau numeroşi intelectuali, scriitori şi întemeietori ai literaturii cehe, iar scăderea gravă a populaţiei a însemnat şi o scădere a publicului cititor. Deja în 1615 dieta din Boemia se plângea de creşterea în oraşe a numărului străinilor care nu ştiau limba autohtonă. Numărul acestora a crescut şi mai mult după 1620, locul magistraţilor, nobililor şi clericilor cehi fiind luat de cei germani.

Mulţi emigranţi protestanţi au continuat să publice şi să tipărească diferite cărţi în limba cehă în exil – mai ales în Saxonia, Zittau şi Perno – şi să le strecoare ilegal în Boemia. Fraţii cehi au continuat să-şi publice operele apologetice şi pioase în Leszno – mai ales pe acelea ale episcopilor Ioan Cyrillus şi Paul Fabricius. Adam Hartman a fost autorul unui martirolog ceh şi al unei istorii a persecuţiilor la care fuseseră supuşi Fraţii. Majoritatea acestor scrieri erau lipsite de originalitate şi revelau mentalitatea întunecată a exilaţilor. Istoria Bisericii a lui Paul Skála oferea informaţii valoroase şi importante asupra progresului Reformei din Boemia între 1600 şi 1623. Paul Stránský a lăsat o descriere interesantă a Boemiei, a istoriei, obiceiurilor şi constituţiei sale, încercând să atragă atenţia Europei protestante asupra situaţiei grele din regat. Andrei de Habernfeld intenţiona să atingă acelaşi scop prin descrierea plină de patimă a luptei cehilor împotriva lui Ferdinand al II-lea începând cu 1617. Activitatea literară a unora dintre refugiaţii cehi din Slovacia era mai eficientă. Cum am menţionat deja, cea mai importantă realizare a fost compoziţia unei colecţii de imnuri, numite *Harpa sfinţilor*, de către George Tranoscius. Activitatea refugiaţilor cehi în Slovacia îşi avea şi ea importanţa ei pentru viaţa naţională a slovacilor, confirmându-le sentimentele naţionale şi slave. Ei aveau discipoli şi printre nativii slovaci, unul dintre ei fiind Daniel Sinapius, culegătorul celei mai vechi colecţii de proverbe slovace.

Doar unul dintre membrii emigraţiei cehe a avut însă o contribuţie cu adevărat valoroasă la progresul cultural al umanităţii: Jan Amos Komenský (Comenius), ultimul episcop al Fraţilor cehi (1592-1670). El se născuse în Moravia, studiase la Heidelberg şi, după 1627, îşi găsise refugiul în Polonia. Acolo, în Leszno, îşi câştigase reputaţia de pionier al noilor metode de educaţie. Primele lui publicaţii ştiinţifice în limba cehă – *Janua linguarum* („Didactica mare"),[16] un amestec de gramatică şi enciclopedie a cunoştinţelor folositoare, precum şi *Orbis pictus*, prima carte cu imagini pentru copii, scrisă în Leszno – l-au făcut cunoscut pretutindeni şi el a început să primească invitaţii din partea mai multor state protestante ce doreau să introducă metodele sale în sistemele lor educaţionale.

El a petrecut nouă luni în Anglia, întâlnindu-i pe toți savanții englezi importanți și stimulând crearea unei organizații a elitelor cultivate, ce avea să se realizeze ulterior sub forma Societății Regale. În Anglia a fost abordat de fiul lui John Winthrop, guvernatorul de Massachusetts, care l-a invitat să devină director al Colegiului Harvard. Dorința de a se afla mai aproape de conaționalii săi exilați și speranța de a se întoarce acasă într-o zi l-au făcut pe Comenius să refuze totuși această invitație. El a plecat însă în Olanda, unde l-a întâlnit pe Descartes, apoi la Elbing și în Transilvania, unde participa la reforma școlilor, ca invitat al lui Gheorghe Rákóczi. După întoarcerea sa la Leszno, el și-a pierdut toate manuscrisele și biblioteca, găsind un ultim refugiu în Amsterdam. Printre numeroasele sale publicații, *Labirintul lumii*, care-i amintește cititorului de *Călătoriile lui Gulliver* de Jonathan Swift și de *Drumul pelerinului* al lui Bunyan, *Orbis pictus* și *Pansophia* sunt cel mai bine cunoscute. Deși atinse de misticism, operele sale demonstrau o vastă erudiție și erau primite cu entuziasm de contemporanii săi. El e pe drept cuvânt considerat un pionier al pedagogiei moderne, deținând un loc important în istoria acestei discipline. El avea mai puțin succes însă în teoriile sale cu privire la existența unei științe universale și în eforturile de a iniția o uniune a Bisericilor protestante și de a asigura pacea în lume.[17]

Pe lângă Comenius, încă un membru al Uniunii Fraților s-a bucurat de o reputație europeană, a luat parte activ la evenimentele politice contemporane și a fost un important scriitor ceh – Carol de Žerotín. Descendentul unei distinse familii nobiliare, Carol a studiat la Strasbourg, Basel și Geneva, a fost un susținător fervent al lui Henric al IV-lea și a luptat în armata acestuia înainte ca regele să se convertească la catolicism. Carol de Žerotín era cunoscut în Anglia, Olanda și Germania și a jucat un rol important în dieta din Moravia. El nu a susținut revolta Stărilor din Boemia și i-a rămas devotat lui Ferdinand al II-lea. Deși i s-a permis ulterior să rămână pe proprietățile sale, el a plecat totuși în exil la Wrócław (Breslau) și a murit în 1636 în timpul unei vizite în Moravia.

Principala sa lucrare, considerată o capodoperă a prozei ceh, a fost *Apologia*, în care își explica atitudinea rezervată în politica vremii. Numeroasele sale scrisori ne oferă informații importante cu privire la diferitele evenimente și personalități proeminente ale epocii. Comentariile sale cu privire la dietele morave ilustrau întâmplările din 1599-1614, ani atât de bogați în evenimente.[18]

Susținătorii Contrareformei[19] au fost obligați să înlocuiască acele cărți religioase pe care le confiscau cu lucrări ale literaturii catolice. Aceste lucrări erau însă prea puțin originale, autorii mulțumindu-se în general să traducă sau să adapteze lucrări religioase latine sau germane. Călugărul capucin Francisc de Rozdražov, de origine poloneză, a scris un tratat împotriva sfântului potir și o descriere a miracolelor Sf. Anton. Printre misionarii iezuiți, cel mai prolific scriitor era George Plachý (Ferus). Doi scriitori asceți, George Constantins și Matthias Šteyer, au publicat o ediție catolică a Bibliei, numită Biblia Sf. Wenceslas (1677-1715). Ei au fost ajutați în

realizarea acestei ediţii de Ioan Bannet, care a scris numeroase predici şi comentarii la Evanghelie şi a tradus şi lucrările economice ale lui C. Fischer. În ediţia Bibliei lor, aceşti trei iezuiţi s-au ghidat după traducerea făcută de Fraţii cehi.

O importantă realizare pentru răspândirea literaturii cehe era organizaţia editorială numită „Moştenirea Sf. Wenceslas", întemeiată în 1670 la iniţiativa lui M. Šteyer. Ea a continuat să existe până în timpurile moderne şi un număr mare de lucrări populare cehe de inspiraţie religioasă au fost publicate de această organizaţie şi distribuite printre oamenii de rând. Šteyer însuşi, un patriot ceh plin de zel, era un scriitor prolific, căutându-şi inspiraţia în literatura italiană sau germană barocă omiletică, hagiografică sau, în general, religioasă. Printre operele biografice originale se numără şi descrierea vieţii lui A. Chanovský, un misionar fervent, de către Ioan Tanner. Ea ilustrează metodele folosite de iezuiţi în recatolicizarea Boemiei.

Apăreau, de asemenea, şi numeroase poeme şi cântece religioase. Ele înlocuiau produsele similare ale poeţilor protestanţi. Deşi rareori aveau o valoare poetică autentică, majoritatea acestor compoziţii erau diferite de cântecele Reformei, adeseori prea dogmatice şi lipsite de sentimente personale, prin senzualitatea şi imaginaţia lor caldă, ce le permiteau autorilor să-şi exprime mai liber propria individualitate. Poeţii imitau stilul baroc spaniol de alternare a erotismului teluric cu iubirea mistică. Le plăceau metaforele şi alegoriile, urmând în această tradiţie creaţiilor Umanismului şi Renaşterii. Ei i-au imitat pe compozitorii barocului italian şi german, care învăţaseră de la poeţii clasici latini cum să-şi încânte scriitorii cu povestiri pastorale şi scene idilice. Mulţi dintre ei foloseau inovaţiile poetice ale italianului Marino, cu jocurile sale de cuvinte şi aglomerarea de imagini adeseori fără legătură între ele. Principala temă a acestui tip de poezie era tot tema creaţiilor protestante, antiteza dintre eternitatea divină şi deşertăciunea umană.

Creatorii cehi nu se puteau compara cu prototipurile lor germane şi italiene şi acest tip de poezie pare ciudată pentru sensibilitatea modernă. Creaţiile poeziei baroce cehe au fost deci considerate o ilustrare elocventă a decăderii literaturii cehe în „epoca întunecată". Cercetările recente au demonstrat însă că poezia barocă cehă merită o apreciere mai nuanţată din partea istoricilor literaturii. O analiză mai detaliată a descoperit în aceste creaţii multe puncte ce au adus o oarecare lumină asupra acestui „întuneric".[20]

Unul dintre poeţi era Adam Michna, creator al unei lirici de oarecare sensibilitate. El a fost urmat de Felix Kadlinský, care a introdus în lirica cehă poezia erotică pastorală combinată cu iubirea celestă în traducerea cunoscutei lucrări *Trutznachtigal* a iezuitului german Friedrich von Spee. Cel mai bun poet baroc ceh a fost totuşi Frederick Briedel (1619-1680), un misionar iezuit al cărui talent s-a manifestat mai ales în colindele sale, imnurile euharistice şi poemele hagiografice.[21] Contemporanul său, Jan Rosa (1620-1689), avocat şi filolog, a compus o pastorală de Crăciun care a rămas una din cele mai bune creaţii baroce cehe şi care a servit drept model şi stimulent pentru poeţii cehi din secolul al XVIII-lea.

Toţi aceşti autori erau patrioţi cehi sinceri, doritori să păstreze puritatea limbii lor materne şi îngrijoraţi de fluxul de cuvinte străine şi de neglijarea sintaxei cehe. Multe opere filologice au apărut în secolul al XVII-lea, unele dintre ele fiind de o calitate îndoielnică. Cercetarea lui Jan Rosa cu privire la filologia cehă a fost totuşi de mare ajutor patrioţilor din secolul al XVIII-lea.

Puternice sentimente naţionale puteau fi găsite şi în numeroase scrieri istorice cehe. Iezuiţii, deşi străini în momentul apariţiei lor în Boemia, au recrutat curând mulţi nativi şi din rândurile lor au apărut mulţi patrioţi înflăcăraţi. Cel mai important dintre aceştia a fost B. Balbín, membru al micii nobilimi cehe. El şi-a început lucrările istorice cu biografia arhiepiscopului Ernest de Pardubice. *Epitome rerum Bohemicarum*, ce prezenta publicului cultivat trecutul glorios al Boemiei, a fost publicată în 1677. *Miscellanea* de istoria Boemiei, deşi neterminate, ne oferă informaţii importante adunate din diferite surse istorice. În apărarea folosirii limbii cehe, Balbín a scris o apologie care a arătat puternicele sale sentimente patriotice. Această *Dissertatio apologetica* a rămas în manuscris până în 1775. Din fericire, Balbín a avut şi câţiva adepţi. Prietenul său, canonicul Thomas Pešina, împreună cu J. Kruger şi Ioan Tanner, au adunat mult material din arhivele familiilor nobile şi l-au publicat în *Prodromus Moravographiae*. Al său *Mars Moraviae*, descriind toate atacurile îndreptate asupra Moraviei din trecut, a rămas neterminat. De oarecare interes este şi istoria şi descrierea Catedralei Sf. Vit (Guy) din Praga.

Discipolul lui Balbín şi Pešina, Jan František Beckovský, membru al Ordinului Crucii cch, a publicat o nouă ediţie a popularei cronici cehe a lui Hájek şi a adunat material pentru continuarea ei până la 1700, care a rămas însă nepublicat.

Cei câţiva scriitori patrioţi din a doua jumătate a secolului al XVII-lea luptau să păstreze cultura cehă şi puritatea limbii cehe. Dar eforturile lor nu erau adecvate pentru a opri germanizarea vieţii publice cehe şi degenerarea lentă a limbii lor. Acest eşec nu s-a datorat într-atât Contrareformei, cât politicii absolutiste centralizatoare a Habsburgilor,[22] faptului că majoritatea nobilimii cehe fusese înlocuită cu străini, devastării produse de războiul de treizeci de ani şi dispariţiei unei bune părţi din populaţia autohtonă, înlocuită în oraşe de emigranţi de diferite origini. În ciuda acestui lucru, atunci când, spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, o nouă generaţie de patrioţi cehi a început să stimuleze redeşteptarea naţională, ea a fost influenţată de operele predecesorilor săi din secolul al XVII-lea.

Situaţia politică şi economică explică de asemenea de ce arta din Boemia e reprezentată mai ales de artişti străini – italieni şi germani. Arta barocă nu a fost introdusă în Boemia de Contrareformă. Printre primele monumente baroce din Praga s-au aflat biserica Sf. Treimi, construită de protestanţi (1611-1613) şi poarta lui Matthias de la castelul construit în 1611. Arta barocă a ajuns totuşi strâns legată de Contrareformă şi produsele ei au imprimat şi în regiunile cehe trăsăturile caracteristice care predominau asupra creaţiilor perioadei gotice sau renascentiste.

Centrul artei baroce era evident Praga, deşi aceasta începuse să devină o reşedinţă regală. Doi mari nobili care se îmbogăţiseră în timpul războiului, Michna şi Waldstein, şi-au construit palate în Praga cu ajutorul arhitecţilor italieni A. Spezza şi Y. Marinis. Alţi arhitecţi italieni au lucrat pentru înfrumuseţarea altor reşedinţe aristocratice. Familia Sternberg i-a angajat pe J. Orsi şi D. Canevale, care au construit în Praga o copie a Casei Maicii Domnului create de Bramante în Loreto.

Iezuiţii l-au invitat pe Carlo Loragho să le construiască biserica Sf. Salvator. Alte biserici erau construite de iezuiţi mai ales în stilul bisericii Il Gesu din Roma. Loragho a colaborat şi cu alţii la construirea mormântului de la Svatá Hora şi a construit şi fortificaţiile Pragăi. Castelul familiei Lobkovic din Roudnice şi reşedinţele familiilor Černín şi Nostics din Praga au fost construite de F. Caratti şi de alţi arhitecţi italieni.

Sosirea în Praga a lui Jean B. Mathey (1630-1695) din Dijon a marcat o nouă perioadă a barocului ceh. El era mai original în concepţiile sale ahitectonice şi, urmând tradiţiei baroce latine, a construit câteva monumente de mare valoare artistică (palatul arhiepiscopului, palatul din Troja şi cel al familiei Toscan, biserica Ordinului Crucii şi biserica Strahov). Tradiţia a fost continuată de Marc Antonio Canevale şi de arhitectul autohton I. Bayer (biserica Sf. Ignaţiu, castelul Hluboká).

Giovanni Santini (m. 1723) a introdus anumite inovaţii inspirate de caracteristici gotice (Sedlec, Žeľiv, Kladruby, Plasy), în mod special vizibile în castelul familiei Kinský din Chlumec.

Figurile dominante ale barocului ceh erau însă cei doi Dientzenhofer – Christian (m. 1722) şi Kilian Ignatius (m. 1751). Christian a început să construiască biserica Sf. Nicolae, a terminat biserica Sf. Treimi din Praga, a lucrat în Břevnov şi Cheb (Eger) precum şi în Kuks pentru contele Spork. Creaţiile sale erau comparabile cu cele mai mari opere baroce europene. Arhitectura barocă din Boemia a ajuns la culmea dezvoltării sale în operele lui Kilian Ignatius. El învăţase stilul vestitului Guarini la Viena şi a construit unele monumente în Boemia care au întrecut chiar şi operele tatălui său (Sf. Ioan de Nepomuk, Loreto, Sf. Carlo Borromeo, Sf. Ecaterina, Sf. Nicolae din Praga, biserici din Karlsbad şi Klatovy). Biserica Sf. Nicolae este considerată cea mai frumoasă biserică barocă la nord de Alpi. La sfârşitul carierei sale, el a introdus clasicismul francez în Boemia. A avut mulţi discipoli şi influenţa sa a dominat arhitectura cehă pe întreaga durată a secolului al XVIII-lea.

Arhitectura moravă nu se putea lăuda cu opere create de Dientzenhoferi. Ea a fost influenţată mai mult de arhitectura vieneză, cele mai bune creaţii fiind biserica de la Sv. Kopeček, de lângă Olomouc, biserica Rajhrad şi biserica Kroměříž (Kremsier). Grădina arhiepiscopului acestui oraş era una dintre cele mai frumoase grădini baroce din această parte a Europei.

Sculptura barocă a început să se dezvolte în Boemia abia la sfârşitul secolului al XVII-lea. Reprezentanţii ei cei mai celebri erau F.M. Brokoff (m. 1731) şi Braun (1684-1738), originar din Tirol. Ei au creat sculpturile extrem de frumoase ce împodobesc Podul Carol din Praga şi alte locuri din Boemia. Au fost urmaţi de

mulţi alţi artişti şi influenţa lor a fost marcată în multe oraşe ale Boemiei prin coloane ale Sf. Treimi şi ale Maicii Domnului ridicate în diferite pieţe.

Pictura a ajuns şi ea la o anumită valoare abia la sfârşitul secolului al XVII-lea. Primii reprezentanţi importanţi au fost Abraham şi Isaak Godyn din Ţările de Jos, dar existau şi trei meşteri locali, Carol Škréta (m. 1674), care a încercat să combine naturalismul cu idealismul baroc, Peter Brandl (1668-1735), un elev al austriacului M.W. Halbachs (frescele de la Břevnov, Kuks, Jindřichuv Hradec), precum şi W.L. Reiner (m. 1743), născut la Praga. Arhitectura barocă presupunea pictură decorativă şi alte genuri de pictură nu au avut prea mulţi reprezentanţi importanţi. Cel mai bun dintre ei, Jan Kupecký (m. 1740), de origine cehă, lucra numai în Austria şi Germania.[23] Pictura decorativă moravă a fost mai mult influenţată de Viena decât de Boemia. Artele minore au înflorit în perioada lui Rudolf al II-lea. Colecţiile sale de artă au fost însă împrăştiate în timpul războaielor şi abia în secolul al XVIII-lea au început să reapară aceste arte.

Arhitectura barocă a pătruns în Slovacia (Bratislava, Trnava) dinspre Viena. Cei mai mulţi erau arhitecţi italieni. Ei fuseseră aduşi de conducătorul Contrareformei din Ungaria, cardinalul Pázmány, şi de iezuiţi. Aristocraţia a urmat acest exemplu invitând artişti străini să redecoreze palate şi castele. Nu a existat însă nici un creator de geniu autohton. Arta barocă din estul Slovaciei diferă din multe puncte de vedere de aceea din regiunea vestică – mai ales prin amestecul de motive renascentiste cu modele baroce. Influenţele poloneze au ajutat la crearea unor concepţii interesante în construirea bisericilor de lemn pentru populaţia ruteană greco-catolică din nordul Ungariei, regiune cunoscută sub denumirea de Rusia subcarpatică. Nu existau decât câţiva sculptori şi pictori, mai ales italieni şi austrieci, iar trăsăturile gotice şi renascentiste din decoraţia bisericilor au supravieţuit până la sfârşitul secolului al XVII-lea în estul Slovaciei. În ce priveşte arta decorativă, merită amintit J.R. Donner, care a lucrat şi la Bratislava. Košice a devenit un centru important al aurarilor în a doua jumătate a secolului al XVII-lea

La sfârşitul secolului al XVII-lea ideea monarhiei absolute a fost realizată de ramura austriacă a Habsburgilor nu în Germania, ci în „ţinuturile lor natale", Austria, Boemia şi Ungaria. Boemia a trebuit să plătească preţul cel mai greu pentru această realizare. Contrareforma a însoţit această transformare şi astfel stilul baroc, atât de caracteristic „ţinuturilor creditare", a devenit un simbol al victoriei Contrareformei şi a absolutismului habsburgic.

NOTE

1. Cf. cap. al II-lea.

2. Cf. supra, cap. al IX-lea. Relaţia dintre Habsburgi şi Polonia-Lituania nu a fost încă perfect studiată de către istoricii polonezi. Numai O. Halecki a dedicat un studiu bine documentat relaţiilor dintre Habsburgi şi nobilimea lituaniană din secolul al XV-lea (vezi

bibl.). El ne oferă şi o valoroasă bibliografie în poloneză. Rivalitatea dintre Polonia şi Habsburgi la sfârşitul secolului al XVI-lea, în principatele dunărene a fost studiată de J. Macůrek în monografia *Zápas Polska a Habsburku o přistupk Černému moři* (Praga, 1931). Aceasta conţine un rezumat în limba franceză şi o bibliografie completă.

3. Cf. supra, cap. al VIII-lea.

4. Cf. supra, cap. al XI-lea.

5. Un incident curios ne demonstrează cât de puţin cunoscută era limba rusă în Occident. Maximilian l-a rugat pe marele cneaz să-i trimită o scrisoare în limba latină pentru că la curtea sa nimeni nu înţelegea rusa. Ivan al III-lea nu a făcut acest lucru şi atunci împăratul a trebuit să trimită scrisoarea unui episcop din Trieste să o traducă. Traducerea a fost însă atât de proastă încât principalele pasaje au rămas neînţelese şi împăratul a trebuit să trimită traducerea la Moscova pentru a fi verificată.

6. Cf. supra, cap. al XII-lea.

7. Aceasta a fost unica intervenţie rusă în alegerea împăratului. Curtea moscovită nu pare a fi fost prea bine informată despre problemele vremii pentru că scrisoarea lui Vasili al III-lea trimisă în Franţa era adresată lui „Carol, regele Franţei".

8. Cf. supra, cap. al XII-lea.

9. Cf. supra, cap. al XII-lea.

10. Relaţiile diplomatice dintre statul moscovit şi împăraţii Habsburgi au fost până acum analizate doar de H. Übersberger (vezi bibl.). Documentele păstrate în arhivele ruseşti merită mai multă atenţie din partea istoricilor occidentali. Ele ne oferă o imagine clară a originilor şi dezvoltării diplomaţiei ruse, bazate pe tradiţii bizantine şi mongole, cu anumite caracteristici ruseşti, foarte diferite de modelele occidentale. Deşi lipsită de experienţă, diplomaţia moscovită ştia foarte bine cum să exploateze relaţiile cu Occidentul în scopuri propagandistice pentru a impresiona poporul rus, iar agenţii ruşi se dovedeau adeseori chiar mai iscuşiţi decât experimentaţii diplomaţi imperiali. Multe din vechile principii moscovite au devenit o tradiţie în diplomaţia modernă rusă. Perioada dintre 1604 şi 1654 face obiectul unui studiu recent şi complex al lui W. Leitsch (vezi bibl.). Autorul a folosit şi material nou provenit din arhivele austriece şi bavareze şi a analizat studii ruse referitoare la acea perioadă.

11. Cf. supra, cap. al XVI-lea.

12. Deşi Ferdinand al II-lea era sub influenţa teoriei monarhice spaniole, în care monarhul era învestit cu putere legislativă, în cazul Boemiei el pare să se fi condus după ideea că, în calitate de conducător ales în mod just şi cuceritor al unui ţinut revoltat, nu mai era legat prin jurământul depus înainte de încoronare, prin care se angaja să păstreze vechile tradiţii ale regatului şi privilegiile Stărilor.

13. Istoricul contemporan Slavata, susţinător al lui Ferdinand al II-lea, estima că, în 1628, 36 000 de familii au părăsit Boemia, iar 180 dintre ele erau de origine nobilă. Specialistul în legătură cu acest subiect, J. Bílek (*Dějiny konfiskace v Čechách*, Praga, 1893) confirmă corectitudinea acestor cifre. După el, valoarea proprietăţilor confiscate depăşea 100 000 000 de guldeni şi 500 din cele 936 de domenii ale nobililor fuseseră confiscate. Unii dintre refugiaţi migraseră din Olanda spre Noul Amsterdam (New York), în Lumea Nouă. Cel mai proeminent dintre aceştia era F. Herrman, autorul primei hărţi a ţinutului Maryland, unde a primit un domeniu numit de el Boemia. El e considerat unul din întemeietorii statului Maryland. Altul a fost J. Philipps, care a primit un domeniu întins în apropierea râului Hudson. El a întemeiat una din cele mai vechi biserici din statul New York, în apropiere de Sleepy Hollow.

14. Din aceste motive, înfrângerea Stărilor din Boemia la Muntele Alb e considerată de cehi ca o mare tragedie națională, deși suprimarea revoltei nu a fost dictată de rațiuni naționale, ci politice și religioase. Mulți nobili germani au participat la revoltă și au fost pedepsiți alături de cei cehi. Revolta s-a bucurat și de sprijinul multor principi protestanți din Germania. Acceptarea Reformei de o mare parte a Stărilor cehe a avut drept consecință faptul că animozitățile dintre cehi și germani, care ajunseseră la un punct culminant în timpul războaielor husite, au dispărut aproape și au fost înlocuite de un sentiment de înfrățire religioasă. Acesta s-a manifestat și în alegerea unui principe german, Frederic, contele palatin, ca rege al Boemiei. Probabil că folosirea limbii germane și influența germană s-ar fi accentuat în Boemia chiar dacă Frederic nu ar fi avut succes, dar e greu de știut până unde ar fi mers această influență având în vedere prezența „intelighenției" cehe în număr mare și atitudinea Reformei față de folosirea limbilor autohtone în cultul public.

15. Crima nu a avut loc fără ca Ferdinand al II-lea să știe în prealabil de ea. El pare să-și fi exercitat de astă dată drepturile de monarh absolut împotriva unui trădător. Suveranii aveau pe atunci astfel de drepturi. Ferdinand a considerat uciderea lui Waldstein o execuție, în urma unei judecăți și condamnări secrete. Cea mai bună lucrare cu privire la Waldstein e cea a lui J. Pekař (vezi bibl.), care trece în revistă și literatura atât de bogată cu privire la acesta.

16. A fost tradusă în cincisprezece limbi, printre care araba, persana și turca.

17. Texte selectate din scrierile lui Comenius au fost publicate de UNESCO în 1957, cu o introducere de J. Piaget și cu indicații privitoare la edițiile operei lui Comenius și o bibliografie în limbi non-slave. Pentru șederea lui Comenius în Polonia, vezi L. Kurdybacha, *Pusobení J.A. Komenského v Polsku* (Praga, 1960).

18. Există o monografie bine scrisă despre Žerotin de către O. Odložilík (*Karel Starší ze Žerotína*, Praga, 1936).

19. Nu există încă o istorie exhaustivă a Contrareformei cehe. Cartea lui Gindely (vezi bibl.) se oprește în 1628. V. Líva a dedicat câteva studii recatolicizării Pragăi în *Sbornik příspěvku k dějinám Prahy*, vol. 5, 7, 9 (1930, 1933, 1935), cu un rezumat în limba franceză. Conversațiile, deși adeseori forțate, și-au dovedit sinceritatea în timpul ocupației saxone a Pragăi, între 1631-33, când numai câțiva dintre cei convertiți s-au întors la protestantism, deși victoria protestanților părea sigură în acel moment. Recatolicizarea zonelor rurale a fost favorizată de faptul că, în multe cazuri, pe țărani nu-i interesase de loc religia stăpânilor lor protestanți.

20. Unele texte necunoscute fuseseră publicate de J. Vašica. Studiul său asupra literaturii cehe din perioada barocă (*České literární baroko*, Praga, 1938) cuprinde cele mai multe informații în acest sens. Cf. trecerea în revistă a descoperirilor cehe de către Čyževskji (vezi bibl.). Vezi citatele din poezia barocă cehă cu traduceri germane în cartea lui A. Angyal (vezi bibl.), pp. 31-79.

21. Chiar și vestitul distrugător al literaturii necatolice, A. Koniáš (1691-1758), era un compozitor talentat de imnuri religioase.

22. Balbín a înțeles clar acest lucru și apologia sa e un protest puternic împotriva acestei politici. Guvernarea a fost conștientă de acest lucru și i-a refuzat permisiunea de a fi tipărită. Când lucrarea a fost publicată în 1775, editorul ei, patriotul Pelcl, a fost întemnițat pentru trei zile. Cenzorul care a încuviințat tipărirea cărții și-a pierdut slujba și toate copiile tipărite ale apologiei au fost distruse.

23. Cel mai vestit artist ceh al acestei perioade a fost gravorul W. Hollar (1607-1677), adus la Londra de Thomas, contele de Arundel. Puternic influenţat de arta lui Dürer, Hollar a produs peste două mii de gravuri, cu subiecte diverse, portrete şi desene de arhitect, care i-au asigurat un loc important în arta engleză a vremii. Corpul său neînsufleţit a fost depus la biserica Sf. Margareta din Westminster. Asupra picturii bisericeşti din secolul al XVII-lea, vezi J. Neumann, *Malířství v. 17. Století v Čechách. Barokní realismus* (Praga, 1951).

CAPITOLUL AL XVIII-LEA
POLONIA, „VREMURILE DE RESTRIŞTE" ALE STATULUI MOSCOVIT ŞI NAŞTEREA UCRAINEI

Eşecul lui Sigismund al III-lea în Suedia şi al planurilor de reformă – Boris Godunov, falsul Dmitri, Şuiski – Polonezii la Moscova – Pierderi în regiunile baltice, originile cazacilor, prima ruptură dintre Polonia şi Turcia – Cazacii ca apărători ai ortodoxiei – Revolta condusă de Hmelniţki, statul moscovit şi Ucraina, pactul de la Pereiaslavl – Reacţia poloneză, Uniunea de la Hadjač, împărţirea Ucrainei între Polonia şi statul moscovit – Aventura lui Doroşenko, Polonia ameninţată de Turcia – Victoriile şi dezamăgirile regelui Ioan Sobieski – Declinul economic şi cultural polonez – Literatura barocă poloneză reflectă ideile culturale şi politice al naţiunii – Caracteristici ale artei baroce poloneze

Alegerea unui descendent al dinastiei suedeze Vasa pe tronul Poloniei a fost recomandată nu numai de faptul că Sigismund al III-lea era nepotul ultimului rege jagiellon, ci şi de avantajele pe care uniunea cu puternicul stat scandinav le putea aduce Poloniei. Suedia îşi manifestase în repetate rânduri interesul faţă de regiunea baltică, devenită importantă pentru comerţul internaţional datorită nevoii înfloritoarelor oraşe olandeze de cerealele din Polonia sau din regiunea baltică şi de cânepa şi blănurile ruseşti precum şi datorită importului de bunuri manufacturiere în regiunile baltice şi în Novgorod. Acest comerţ atât de rentabil se afla aproape complet în mâinile deţinătorilor de capital olandezi. Se spera că uniunea Suediei cu Polonia nu numai că va preveni posibilele conflicte de interese dintre cele două ţări în Livonia, ci va reuşi chiar să le asigure amândurora participarea la profitabilul trafic comercial din regiunea baltică.

Dacă au existat astfel de speranţe în Polonia, ele nu s-au materializat totuşi. Sigismund al III-lea (1587-1632), un tânăr cu educaţie germană, nu a reuşit niciodată să se simtă acasă în noua lui ţară. Moştenirea tronului suedez (1592) îl atrăgea mai mult, dar el îşi irosise şansele în ţara sa natală prin intoleranţa religioasă dovedită. Fiind un catolic fervent, plănuia să oprească Reforma în Suedia şi a provocat astfel o revoltă a majorităţii protestante, conduse de unchiul său, Carol. În consecinţă, Livonia a devenit un câmp de bătaie pentru armatele suedeze şi poloneze (1601-1602). Când victoriile unor excelenţi generali polonezi ca J. Chodkiewicz şi S. Żółkiewski l-au forţat pe Carol să ceară pacea, Sigismund ar fi putut chiar obţine Estonia pentru Polonia dacă ar fi renunţat la pretenţiile sale la tronul suedez. Chodkiewicz l-a învins pe Carol, care fusese proclamat rege al Suediei în 1605, dar Sigismund nu a reuşit să asigure suportul naţional polonez necesar pentru exploatarea acestui succes.

Regele înţelesese perfect însă necesitatea unei reforme constituţionale în Polonia şi, urmând tendinţa generală din vestul Europei, voia să introducă schimbări care să

întărească sistemul monarhic. El spera să-şi atingă ţelul cu ajutorul Habsburgilor. Căsătoria sa cu o prinţesă austriacă a fost interpretată în acest sens de şleahta poloneză, care se opunea politicii sale filo-austriece şi filo-suedeze. Propunerile sale de reformă,deşi rezonabile, au provocat o revoltă (1607), ce a trebuit înnăbuşită de generalul său cel mai bun, Żółkiewski, care împreună cu Chodkiewicz, Potocki şi majoritatea senatului rămăseseră credincioşi regelui. Aceasta a pus însă capăt propunerilor de reformă ale lui Sigismund, bine intenţionate, dar prost aplicate.

Între timp apărea o nouă şi neaşteptată şansă pentru Polonia în Răsărit. Statul moscovit trecea printr-o nouă criză politică o dată cu dispariţia dinastiei Rurik. Poporul, respingând ideea unei posibile regenţe, l-a proclamat ţar pe Boris Godunov, capabilul ministru al lui Fedor. Oamenii îşi aminteau reformele administrative ale lui Godunov, succesul său în noul război cu Suedia, care deschisese drum statului moscovit la Marea Baltică (1595) şi, în general, abilitatea sa în conducerea afacerilor moscovite. Pentru a-şi întări poziţia, Godunov a cerut convocarea unei adunări generale, care urma să aleagă un nou ţar. Aceasta se compunea din cinci sute de membri – prelaţi, boieri, demnitari şi reprezentanţi ai oraşelor, mai ales ai capitalei. Prima adunare de acest tip fusese convocată în 1566 de Ivan al IV-lea pentru a decide dacă va fi pace sau război cu lituanienii. Atât Ivan cât şi Boris se gândiseră să obţină sprijinul poporului într-o decizie grea, iar Boris ştia că va trebui să înfrunte opoziţia vechii nobilimi. Adunarea, *Zemskij sobor*, l-a ales pe Boris ca urmaş la tron, aşa cum era de aşteptat.

Boris Godunov (1598-1605) era unul dintre oamenii cei mai potriviţi pentru a purta coroana moscovită. El a pus capăt opoziţiei nobililor exilându-i pe cei mai periculoşi dintre ei, Belski şi Romanov, şi a început să introducă multe reforme pentru a spori prestigiul Moscovei, cultura şi prosperitatea ei. Părea să aibă şanse bune, dar un şir de recolte proaste, epidemii şi foamete au provocat revolte ale populaţiei, exploatate de un nou pretendent la tron, falsul Demetrius sau Dmitri, un impostor a cărui origine şi apariţie pe scena politică a rămas încă o enigmă în istoria Rusiei.[1] Pretinzând că e fiul lui Ivan cel Groaznic, ce scăpase în mod miraculos de moartea pe care i-o pregătise Boris, ca regent, el a apărut la graniţele Rusiei cu Polonia, în fruntea unei armate de cazaci de pe Don şi de voluntari polonezi, deşi Sigismund al III-lea nu-l sprijinea. Apariţia sa a fost începutul „vremurilor de restrişte" în istoria Rusiei, *smutnoe vremja* (1604-1613), care ameninţau să distrugă tot ce construiseră descendenţii lui Ivan Kalita în statul moscovit.

Boris a avut iniţial succes şi a încercat să-l demaşte pe impostor în faţa poporului, arătând că Dmitri era un răspopit ce trecuse la romano-catolicism şi promisese să distrugă ortodoxia. Dar impostorul a obţinut sprijin popular în cele din urmă şi, atunci când Boris a murit subit, chiar şi nobilimea, condusă de Vasili Şuiski, l-a abandonat pe fiul lui Boris, Feodor, şi a trecut de partea falsului Dmitri (1605). Feodor a fost asasinat şi Dmitri s-a stabilit la Moscova.

Nemulţumită de obiceiurile poloneze ale noului ţar şi geloasă pe influenţa suitei sale poloneze, marea nobilime s-a întors curând împotriva falsului Dmitri şi l-a ucis. Conspiraţia a generat o baie de sânge, în care au pierit mii de cazaci şi susţinători polonezi ai ţarului mort. Revolta a reprezentat o încercare din partea marii nobilimi de a-şi recâştiga puterea, iar conducătorul acesteia, Vasili Şuiski, a devenit ţar (1606-1610).

Populaţia de rând s-a ridicat totuşi împotriva ţarului şi noua revoltă, condusă de un fost iobag, Bolotnikov, ameninţa serios întreaga ordine socială. Mulţi nobili, nemulţumiţi de Vasili Şuiski, s-au alăturat revoltaţilor. Moscova a fost asediată şi a ajuns să fie salvată numai datorită faptului că nobilii, înspăimântaţi de excesele noilor aliaţi, i-au abandonat pe aceştia. Aceasta i-a permis lui Şuiski să-i înfrângă pe rebeli şi să scape de conducătorul lor, Bolotnikov (1607).

Dar „vremurile de restrişte" nu se încheiaseră încă. Un nou fals Dmitri se ridicase în vest, un personaj misterios numit *vor* (hoţul) în istoria Rusiei, care reuşise să adune în jurul său mulţi oameni de origine umilă, cazaci, lituanieni şi polonezi. Toţi inamicii lui Şuiski l-au urmat.

Văzând că susţinătorii polonezi ai noului fals Dmitri, care se căsătorise cu văduva poloneză a primului fals Dmitri, erau inamicii lui politici, Sigismund al III-lea a încheiat un acord cu Şuiski. Atunci când acesta, supus unor mari presiuni, a ajuns totuşi la o înţelegere cu o ţară inamică Poloniei, Suedia, regele a hotărât să intervină direct în afacerile interne moscovite. El a respins totuşi sfatul capabilului său hatman Żółkiewski de a porni direct spre Moscova şi a încerca să întemeieze o federaţie a statului moscovit cu Polonia-Lituania, bazată pe respectul deplin al situaţiei religioase şi sociale din statul moscovit. Sigismund a hotărât însă, la presiunile nobilimii lituaniene, să asedieze Smolenskul, plănuind o extindere a teritoriilor sale şi cucerirea statului moscovit.

În acest scop, el a ajuns la o înţelegere cu unii dintre susţinătorii „hoţului" şi a reuşit să atragă de partea sa o bună parte a forţelor acestuia. În acelaşi timp, promiţând să garanteze libertatea religiei în statul moscovit, regele polonez a acceptat propunerea lui Filaret Romanov şi a altor boieri ca fiul său, Władysław, să fie proclamat ţar. Când armata moscovită şi suedeză trimisă pentru a elibera oraşul Smolensk a fost învinsă de Żółkiewski, boierii l-au detronat pe Şuiski şi i-au oferit funcţia de ţar fiului lui Sigismund, cu condiţia ca el să treacă la ortodoxie şi să guverneze doar cu ajutorul boierilor ruşi. După ce au fost învinşi şi ultimii susţinători ai „hoţului", armata poloneză a intrat în Moscova.

Acesta părea a fi apogeul influenţei poloneze în statul moscovit şi reprezenta o totală răsturnare a relaţiilor dintre cele două naţiuni slave. Ea a fost totuşi de scurtă durată. Însuşi Sigismund al III-lea a contribuit la scăderea succesului polonez, insistând ca el să fie ales ţar în locul fiului său şi ca Smolenskul să aparţină Lituaniei. El a ajuns chiar să-i ţină prizonieri pe unii membri ai delegaţiei boierilor moscoviţi, printre care şi Filaret Romanov, fiindcă nu erau de acord cu planurile sale. Aceasta

a generat sentimente anti-poloneze printre boieri şi printre cei ce se temeau că Sigismund dorea să introducă romano-catolicismul în statul moscovit. O puternică mişcare naţională a început să se propage în nord şi est, iar după asasinarea „hoţului" chiar şi foştii săi aliaţi, boierii şi cazacii, s-au raliat la noua mişcare, ce devenea o cruciadă religioasă şi politică împotriva invadatorilor străini.

Prima încercare nereuşită de a-i alunga pe polonezi de la Moscova a fost urmată de ocuparea Novgorodului de către suedezi şi a Smolenskului de către polonezi. Mulţumită iniţiativei unor patrioţi ca Minin şi prinţul Pojarski s-a format însă o nouă armată naţională. O armată poloneză venită în ajutorul garnizoanei poloneze din Kremlin a fost înfrântă şi Moscova a fost eliberată cu ajutorul cazacilor (1612). La începutul anului următor, Pojarski a cerut fiecărui oraş rus să trimită zece reprezentanţi în adunarea naţională. Aceasta (*zemskij sobor*), reprezentând toate clasele din statul moscovit, cu excepţia ţăranilor înrobiţi, l-a ales ţar pe tânărul Mihail Romanov (1613-1645), fiul lui Filaret. O nouă dinastie a fost instalată pe tronul moscovit şi avea să domnească în Rusia până în 1917.

Astfel, visul lui Sigismund de a-şi extinde autoritatea asupra statului moscovit s-a risipit şi eşecul lui a fost aspru criticat de şleahta poloneză. Temându-se de o nouă revoltă, Sigismund a încheiat un pact cu Habsburgii. Noul ţar s-a grăbit să materializeze spiritul de revoltă naţională ce cuprinsese întregul stat moscovit atunci când, la câteva luni după alegerea sa, el a trimis o armată împotriva Smolenskului, aflat atunci în mâinile polonezilor.

Polonezii n-au putut răspunde acestui atac decât după ce Żółkiewski a reuşit să readucă pacea la frontiera sudică. Îndată ce s-a ajuns la un acord cu turcii, în 1617,[2] Władysław, considerându-se ţar, a invadat statul moscovit. Încercarea poloneză de a zgudui Moscova a eşuat totuşi şi era evident că noul pretendent la tron nu avea nici o şansă de a-l înlocui pe noul ţar. Armistiţiul a fost încheiat la Devlino în 1618, polonezii păstrând astfel Smolensk şi Seversk, dar Władysław a refuzat să renunţe la pretenţiile sale asupra tronului moscovit.

Ambiţioasele şi mult doritele planuri ale lui Sigismund cu privire la Suedia şi la regiunea baltică s-au încheiat şi ele cu un eşec. Fiul şi succesorul lui Carol al IX-lea, Gustav Adolf (1594-1632), a invadat Livonia în 1617, pe când polonezii erau preocupaţi de războiul moscovit. Era o răzbunare pentru refuzul lui Sigismund de a renunţa la pretenţiile sale faţă de tronul suedez. Încercările suedezilor de a obţine sprijinul electorului de Brandenburg l-au determinat pe Sigismund să accepte transferarea ducatului Prusiei, un fief polonez, electorului de Brandenburg Georg Wilhelm, din familia Hohenzollern, eveniment ce avea să fie hotărâtor pentru Polonia.[3]

Bazându-se pe sprijinul tacit al electorului, Gustav al II-lea a continuat războiul, a capturat Riga şi, în 1625, a devenit stăpânul întregii Livonii. El a început apoi să ocupe oraşele de coastă din Prusia estică, excepţie făcând doar Danzig. În ciuda succeselor militare ale capabilului hatman S. Koniecpolski, acordul semnat în 1629

a pecetluit pierderea Livoniei de către Polonia şi a lăsat Suedia să controleze întreaga coastă a Mării Baltice, din Finlanda până la Danzig. Sigismund şi-a păstrat doar dreptul la tronul suedez.

În timpul domniei lui Sigismund, a luat sfârşit şi politica poloneză de neutralitate faţă de Turcia, promovată de Zamoyski. Principalul motiv al acestei noi evoluţii l-au constituit incursiunile în teritoriile turcilor şi tătarilor întreprinse de cazacii din stepă şi de la graniţele uniunii polono-lituaniene, din regiunea turcă a Crimeei şi din Moldova.

Originile cazacilor nu sunt încă foarte clare şi au fost înaintate multe teorii pentru a le explica ascensiunea.[4] Denumirea lor e derivată desigur din limba turco-tătară. Turcii desemnau prin acest cuvânt un om liber sau un războinic independent, tătarii un războinic hoinar sau un popor ce trăia o viaţă nomadă în stepe, jefuind şi prădând.

Rapoarte detaliate despre cazacii tătari există începând cu prima jumătate a secolului al XV-lea, deşi ei sunt menţionaţi deja la începutul secolului al XIV-lea. Mulţi dintre aceştia erau angajaţi pentru pază de coloniile genoveze din Crimeea, mai ales de Caffa. Existau cazaci tătari şi pe Don, Oka sau Volga şi serviciile lor erau adesori folosite de Riazan şi Moscova. Cea mai veche informaţie despre existenţa cazacilor la graniţele Lituaniei, în regiunea Niprului, datează de la sfârşitul secolului al XV-lea. Chiar şi acolo pare să fi predominat elementul tătar la început, deşi au apărut curând şi slavi în rândurile lor. Mici detaşamente de cazaci erau angajate de voievozii kieveni şi circazieni pentru paza graniţelor dinspre stepă. Rândurile lor s-au înmulţit datorită aşa-numiţilor *ukhodniki*, aventurieri care-şi părăseau locuinţele primăvara pentru a-şi câştiga existenţa în stepe pescuind, vânând sau jefuindu-i pe călători şi care mergeau în oraşe toamna pentru a-şi vinde produsele sau prada înainte de a se întoarce la locuinţele lor de iarnă.

Numărul acestor aventurieri din stepă a crescut datorită ţăranilor tineri, atraşi de bogăţiile pământului şi de libertatea nelimitată de care se puteau bucura acolo pentru că relaţiile feudale nu se extindeau şi în regiunile de graniţă, în *Ukraina*.[5] Populaţia Ucrainei lituaniene trăia continuu sub ameninţarea invaziilor devastatoare ale hoardelor tătare. Aceste circumstanţe i-au forţat să-şi organizeze apărarea sub conducerea unor şefi în care aveau încredere. Ei au început curând să le plătească tătarilor cu aceeaşi monedă, pornind incursiuni îndrăzneţe în Crimeea. Primul care a organizat un regiment permanent de cazaci pentru apărarea populaţiei ucrainene a fost Vyšnevećkíj (Wiśniowiecki), unul dintre aristocraţii ce locuiau în zona de graniţă. El a fortificat regiunea pragurilor Niprului, numită *Porohy* (praguri), şi a pus bazele centrului cazac de la *Sič* (fort), în Zaporojie. Această comunitate, cu constituţie republicană şi proprietate comună a tuturor membrilor asupra bunurilor, a obţinut conducerea tuturor cazacilor din regiunea Niprului. Wiśniowiecki a încercat în zadar să capteze interesul Lituaniei şi al lui Ivan al IV-lea pentru apărarea Ucrainei şi pentru ofensiva împotriva tătarilor.

Numărul tătarilor, încă mic în prima jumătate a secolului al XVI-lea, a crescut considerabil după încheierea Uniunii de la Lublin din 1569, când regiunile din

sudul Rusiei (Rutenia) au fost separate de Lituania propriu-zisă şi au devenit accesibile nobilimii poloneze, care primea în dar pământuri de la rege şi încerca să le impună băştinaşilor obligaţiile feudale existente şi în Polonia. Ţăranii polonezi şi din sudul Rusiei, dorind să scape de aceste obligaţii, au început să se alăture în masă cazacilor. Elementul rutean a crescut deci considerabil printre aceştia şi în cele din urmă a ajuns chiar să predomine.

Apariţia cazacilor i-a oferit Poloniei ocazia să creeze cu ajutorul lor o puternică forţă militară pentru apărarea frontierelor sale sudice împotriva tătarilor şi turcilor. De fapt, începând cu 1578, regii au început să formeze un regiment special de cazaci, înregistrat ca toate celelalte. Aceşti „cazaci înregistraţi" au obţinut privilegii considerabile în ce priveşte autonomia locală şi au fost conduşi de un hatman şef, numit de rege. Din păcate, prea puţini cazaci erau înregistraţi. Majoritatea, numiţi cazaci autonomi, erau consideraţi fugari şi se făceau eforturi zadarnice pentru a-i determina să se întoarcă în robia din care scăpaseră.

Cu toate acestea, conducătorii polonezi erau adeseori obligaţi să recurgă la ajutorul militar al acestor cazaci neînregistraţi. Faima atacurilor cazacilor asupra turcilor şi tătarilor s-a răspândit curând în întreaga Europă şi s-au făcut încercări de a-i atrage în liga anti-turcă plănuită de papa Clement al VIII-lea.

Toate acestea i-au făcut pe cazaci mai conştienţi de puterea lor şi ei au devenit tot mai mânioşi împotriva conducătorilor polonezi ostili comunităţii cazace. În loc să se încerce înregistrarea cât mai multor cazaci şi întărirea forţelor armatei poloneze în acest fel, tendinţa generală era mai degrabă de a reduce numărul cazacilor înregistraţi, de a le limita statutul autonom şi de a numi în posturi de conducere, în regimentele lor, ofiţeri polonezi sau „polonizaţi".

Această tendinţă şi alte nemulţumiri asemănătoare i-au determinat pe cazaci să se ridice împotriva guvernării poloneze. În ciuda numeroaselor atacuri cu care aceasta a răspuns, mai ales după înfrângerea dezastruoasă de la Lubny, din 1596, numărul cazacilor nu a scăzut. Mulţimea de zaporojeni şi-a păstrat independenţa şi Sigismund al III-lea a fost curând obligat să apeleze la ajutorul lor în războiul cu Suedia. Problemele din statul moscovit, care stârniseră un viu interes în Polonia, le-au oferit cazacilor o şansă binevenită de a-şi mări numărul şi de a-şi dovedi abilitatea în timpul luptelor, dar şi al jafurilor. Ei au uimit curând întreaga Europă contemporană cu atacurile lor îndrăzneţe, pornind în ambarcaţiunile lor mici împotriva oraşelor turceşti de pe coasta Mării Negre. Au ajuns chiar şi în Constantinopol, unde au atacat suburbiile oraşului.

Aceste incursiuni s-au înmulţit după retragerea polonezilor din statul moscovit, iar guvernarea turcă a protestat în zadar în Polonia, unde regele era incapabil de a controla hoardele de atacatori. Între timp, turcii obţinuseră controlul asupra Valahiei şi Moldovei, înlocuind dinastia Movileştilor cu proprii lor candidaţi. Familii poloneze importante, înrudite cu Movileştii, îşi duceau propriul război în favoarea rudelor lor. Înfrângerea le-a pus în primejdie însă situaţia internă din regiunile poloneze. Hatmanul Żółkiewski a reuşit totuşi să semneze un acord cu turcii, promiţând să se

abţină de la orice intervenţie în principatele dunărene şi să-i domolească pe cazaci (1617).

Cazacii nu au ţinut însă cont de acest acord şi hatmanul a trebuit să facă faţă unui nou atac turcesc. Pentru a-i ţine pe cazaci sub control, numărul acestora a fost redus, dar atunci când Żółkiewski, conştient de pericolul turcesc, a invadat Moldova pentru a instala un conducător favorabil Poloniei, cazacii l-au părăsit şi acest mare erou polonez a pierit împreună cu mica lui armată (1620). O nouă armată poloneză, întărită de patruzeci de mii de cazaci, a reuşit totuşi să facă faţă atacurilor turceşti şi pacea a fost încheiată în 1621, confirmând acordul din 1617.

Puterea cazacilor a ajuns la apogeu în primele decade ale secolului al XVII-lea.[6] În vremea aceea a avut loc şi o schimbare importantă a ţelurilor mişcării cazacilor. Mişcarea avea la început un caracter social pronunţat, iar cazacii erau prea puţin interesaţi de problemele religioase. De atunci înainte însă, incitaţi de emisarii fanarioţilor, ce serveau interesele turceşti, cazacii au început să devină apărătorii ortodoxiei şi ai poporului rutean (ucrainean).

Această schimbare e legată de noile evoluţii religioase din timpul domniei lui Sigismund, de realizarea aşa-numitei Uniuni de la Brest, în 1596. Aceasta a adus aproape două treimi din populaţia ortodoxă din Polonia-Lituania, printre care şi mitropolitul Kievului şi episcopul de Łuck, în uniunea cu Biserica Romano-Catolică. Ea a fost o încoronare a victoriei catolicismului polonez resuscitat asupra Reformei şi asupra ortodoxiei, care trecea în acele momente printr-o puternică criză morală. Se spera că această uniune va duce la dispariţia diferenţelor religioase dintre catolici şi ortodocşi în uniune şi va diminua atracţia pe care ar fi putut să o exercite Moscova asupra aderenţilor ritului ortodox.

Aceste speranţe nu s-au împlinit însă niciodată. O treime din populaţie, împreună cu doi episcopi, au rămas credincioşi ortodoxiei şi au găsit un susţinător fervent în persoana lui Constantin Ostrogski, unul dintre cei mai influenţi nobili din uniune. Ca rezultat al uniunii, Biserica Ortodoxă şi-a pierdut poziţia legală, toate drepturile şi privilegiile sale fiind transferate Bisericii Uniate. Aderenţa la uniune a fost în multe părţi, mai ales în Galiţia, impusă de noblimea poloneză conform principiului *cuius regio illius religio*. Ortodocşii şi-au apărat însă dreptul lor de a exista în continuare ca rit şi s-au alăturat mişcării revoluţionare (*rokosz*) din 1607, reuşind să-şi obţină din nou drepturile lor fundamentale în 1609. Rivalitatea dintre ortodocşi, uniaţi şi catolici a continuat totuşi, ortodocşii cerând în zadar reînvestirea unui mitropolit ortodox al Kievului.

Clasa mijlocie din sudul Rusiei, împreună cu câţiva membri ai nobilimii erau principalii apărători ai ortodoxiei şi atunci când se aflau în dificultate căutau ajutorul cazacilor. Astfel, pe la 1616, cazacii liberi din Zaporojie au fost acceptaţi, împreună cu hatmanul lor, vestitul Sakhajdačny, ca membri ai confreriei ortodoxe formate în Kiev pentru apărarea ortodoxiei. Sub protecţia cazacilor, Kievul s-a ridicat din nou din ruine şi, în 1620, patriarhul Ierusalimului a învestit în secret un mitropolit ortodox

al Kievului şi cinci episcopi. Guvernarea poloneză a refuzat să recunoască noua ierarhie ortodoxă şi aceasta le-a oferit ţarului şi moscoviţilor posibilitatea neaşteptată de a poza în protectori ai ortodocşilor ucraineni persecutaţi de ierarhia catolică poloneză şi de guvernanţi.

Situaţia a fost agravată de faptul că membrii ierarhiei catolice polonezc nu i-au considerat niciodată pe episcopii uniaţi ca fiind egalii lor în demnităţi şi drepturi şi au continuat să-i trateze pe uniaţi ca pe unii inferiori romano-catolicilor. Episcopii uniaţi nu erau admişi în Senatul polonez şi erau supuşi episcopilor polonezi autohtoni, iar credincioşii erau obligaţi să plătească dijma nu numai preoţilor uniaţi, ci şi preoţilor catolici polonezi. Bisericile şi parohiile romano-catolice s-au îmbogăţit adeseori pe seama instituţiilor ecleziastice uniate şi nu exista nici o preocupare pentru educarea clerului uniat. Astfel, uniaţii erau nevoiţi să lupte pentru drepturile lor pe două fronturi: împotriva ortodocşilor şi împotriva clerului romano-catolic, din rândurile căruia mulţi ar fi preferat catolicizarea lor. Autorităţile de la Roma au încercat în zadar să remedieze această situaţie tristă.[7]

Între timp, ortodocşii ruteni îşi întăreau poziţia fondând şcoli pentru educaţia clerului şi tineretului lor şi stabilind o tipariţă la Kiev, care a publicat numeroase cărţi religioase pentru cler şi pentru credincioşi. Confreriile din Lwów şi Kiev erau cele mai active din acest punct de vedere. Sub protecţia cazacilor, Kievul a devenit din nou tot mai important şi vestita Mănăstire a Peşterii ajunsese un centru religios proeminent al ortodocşilor din Polonia-Lituania. Mitropolitul Kievului, protejat de cazaci, aşteptând în zadar concesii venite de la Sigismund al III-lea, s-a adresat în 1625 Moscovei, promiţând devotamentul populaţiei ortodoxe rutene în schimbul ajutorului împotriva persecuţiilor polonezc.

Statul moscovit nu-şi revenise încă de pe urma consecinţelor „vremurilor de restrişte" şi nu îndrăznise să intervină, deşi erau încurajate vizitele călugărilor ortodocşi ruteni la Moscova. Această nouă evoluţie a fost motivată de măsurile severe luate de guvernul polonez împotriva ortodocşilor după asasinarea, în 1623, lui Josafat Kuncevič, episcopul uniat de Vitebsk, ulterior canonizat de Roma. Acest incident demonstrează imediat atât gravitatea conflictului, cât şi încăpăţânarea cu care ortodocşii respingeau unirea. Acest lucru a devenit de asemenea evident în 1629, când o nouă încercare de extindere a unirii a fost zădărnicită de ortodocşi fervenţi sprijiniţi de cazaci. Aceştia din urmă şi-au continuat activităţile ilegale în ciuda campaniei, încununate de succes, în Ucraina a lui Koniecpolski, din 1625, ei răsturnând din nou situaţia în 1629.

O posibilitate binevenită pentru ortodocşi de a-şi îmbunătăţi situaţia a fost oferită de dietele ce discutau alegerea fiului lui Sigismund, Władysław (1632-1648). Partida ortodoxă, din nou sprijinită de cazaci, a obţinut importante concesii din partea noului rege. El le-a garantat alegerea unui mitropolit al Kievului şi a patru episcopi. Proprietăţile ecleziastice în ţinuturile rutene urmau să fie împărţite între ortodocşi şi uniaţi, care erau nevoiţi să se mulţumească cu patru episcopi. Bisericile şi mănăstirile urmau să fie şi ele împărţite între ei. Ortodocşii au procedat imediat la

alegerea noului mitropolit, Petru Mohyla (Movilă), stareț al Mănăstirii Peșterii din Kiev și descendent al unei dinastii ce domnise în Moldova. O dată cu el s-a deschis un nou capitol în evoluția ortodoxiei în Ucraina, ce avea să-și exercite influența și asupra statului moscovit.[8]

Aceste concesii i-au liniștit pe cazaci și atunci când noul țar, Mihail Romanov (1613-1645), a invadat Polonia-Lituania, în 1633, succesul lui Władysław s-a datorat cazacilor. În tratatul de la Poljanov (1634), Władysław a renunțat la pretențiile sale de a deveni țar al statului moscovit, dar a păstrat regiunea Smolensk împreună cu alte câteva orașe de frontieră.

Cu speranța de a ține armatele zaporojenilor sub control, guvernarea poloneză a construit fortăreața Kudak, la pragurile Niprului și aceasta a povocat trei rebeliuni succesive ale cazacilor. Acestea au eșuat totuși, deoarece cazacii înregistrați au preferat să rămână de partea guvernării. După înăbușirea revoltelor din 1638, numărul cazacilor înregistrați s-a redus la șase mii și privilegiile lor au fost considerabil reduse. Drept rezultat, cazacii au fost supuși autorităților administrative locale, care-i exploatau, ceea ce a provocat plângeri și nemulțumiri.

La început, regele Władysław a încercat fără succes să-și materializeze într-un mod mulțumitor pretențiile la tronul Suediei, dar nu a obținut decât retragerea suedezilor de pe coasta prusacă. Ulterior, intenția sa era să-și încerce șansele în sud pentru a extinde influența poloneză asupra Moldovei și Valahiei. El spera să reușească ajutat de cazaci, cărora le-a cerut să-și înceapă incursiunile în teritoriul turc. Planul a fost totuși abandonat din cauza opoziției nobililor polonezi.

Unul dintre demnitarii cazaci informați de planurile regelui era Bogdan Hmelnițki, care a profitat de această ocazie pentru a organiza o nouă revoltă. Pe lângă faptul că voia să se răzbune pentru toate neajunsurile suferite de el și familia lui din partea unui nobil polonez, Hmelnițki a încercat să profite de nemulțumirile cazacilor față de conducerea nobilimii poloneze și să obțină anumite concesii din partea regelui, bazându-se pe dispoziția sa amicală față de cazaci.

Revoltații au învins armata poloneză, dar Hmelnițki, noul hatman al cazacilor, nu a încercat să meargă mai departe, sperând că fiul și succesorul lui Władysław, Ioan Cazimir (1648-1668), le va garanta cazacilor privilegiile pe care le așteptaseră de la tatăl său. Circumstanțele existente au conferit însă un nou caracter revoltei. Veștile în legătură cu succesul hatmanului au fost primite cu entuziasm în rândurile populației ortodoxe, iar revolta s-a răspândit și a devenit o luptă națională a poporului ucrainean împotriva „înrobirii poloneze" și o luptă religioasă între ortodoxie și Biserica Catolică. Populația rutcană s-a întors împotriva nobilimii poloneze și a reprezentanților săi evrei, expulzându-i pe toți, împreună cu iezuiții, considerați cei mai primejdioși dușmani ai ortodoxiei. În această atmosferă incendiară, revolta lui Hmelnițki și-a pierdut caracterul social și economic limitat și a devenit o luptă pentru libertăți politice și independență a întregii Ucraine.[9] După ce a învins noua armată a regelui, înțelegând că nu mai poate conta pe ajutorul aliatului său, hanul

Crimeii, Hmelniţki a renunţat la ideea independenţei deplinc şi a încheiat tratatul de la Zborov (1649) cu regele. Conform acestui tratat, cazacii obţineau un teritoriu autonom ce cuprindea fostele cnezate Kiev, Braclav şi Cernigov, un teritoriu a cărui apărare era încredinţată în întregime oastei cazacilor, ce cuprindea patruzeci de mii de oameni înregistraţi de către hatman. Ortodoxia urma să fie reintrodusă în Polonia-Lituania, mitropolitul ortodox avea să fie admis în senat, iar iezuiţilor şi evreilor nu li se permitea să se stabilească pe teritoriul ucrainean.

Nici polonezii, nici ucrainenii nu erau mulţumiţi cu aceste prevederi. Un nou tratat, încheiat în 1651, după înfrângerea cazacilor, care fuseseră abandonaţi de aliaţii lor anteriori din Crimeea, a redus considerabil aceste condiţii. Numărul de cazaci înregistraţi a fost redus la jumătate şi li se permitea să se stabilească doar în regiunea Kievului. Prevederile religioase erau cu totul omise. Pe măsură ce creşteau nemulţumirile, Hmelniţki era forţat să caute ajutor în afara Poloniei. El a luat legătura cu Rákóczi, principele Transilvaniei, cu hanul Crimeii şi cu sultanul turc. În cele din urmă, s-a adresat ţarului moscovit, invocând afinitatea naţională şi religioasă a celor două naţiuni slave.

Când mitropolitul Kievului a apelat la ajutorul ţarului în 1625, statul moscovit nu era destul de puternic şi nu a îndrăznit să intervină. De data aceasta însă, adunarea naţională (*Zemskij sobor*) convocată de ţarul Alexei a decis ca statul moscovit să-i ia pe cazaci sub protecţia sa şi să declare război Poloniei. În 1653, trimişii ţarului au acceptat jurământul de credinţă al hatmanului şi al oastei sale, garantându-le toate drepturile şi privilegiile de care se bucuraseră până atunci cazacii şi locuitorii Ucrainei. Acest pact de la Pereiaslavl a fost ulterior completat la Moscova, unde au fost continuate negocierile (1654).

Textul pactului de la Pereiaslavl nu s-a păstrat şi interpretările istoricilor ruşi diferă de ale celor ucraineni cu privire la sensul său. Ruşii consideră pactul o simplă înglobare a Ucrainei în statul moscovit, iar ucrainenii cred că acest pact însemna mult mai mult decât o simplă relaţie de vasalitate, el fiind o uniune personală şi reală a două state independente.

Fără îndoială, cazacii au jurat credinţă ţarului, dar cu condiţia de a-şi păstra drepturile şi privilegiile. Nu a existat o supunere necondiţionată, după cum arată şi confirmarea privilegiilor cazacilor, ale micilor proprietari şi ale oraşelor din Ucraina de către ţar după tratativele de la Moscova. Ucraina şi-a obţinut în mare parte autonomia, chiar dacă relaţiile sale diplomatice cu vecinii erau cumva limitate. Hatmanul urma să fie ales de către cazaci, dar el trebuia să-l informeze pe ţar despre alegerea sa şi să-i promită ascultare. Se pare deci că Hmelniţki îl considera pe ţar suveranul, nu numai aliatul său. Acest fel de relaţie este ilustrat şi de prevederile – ce nu au fost totuşi puse în practică – conform cărora autoritatea ţarului trebuia să fie reprezentată în Ucraina prin prezenţa voievozilor săi, rezidenţi în principalele oraşe, iar taxele trebuiau colectate în vistieria de la Moscova.[10]

Faptul că prevederile pactului nu au fost niciodată precis formulate şi că ţarii i-au lăsat adeseori pe hatmani să răspundă de Ucraina explică aceste interpretări diferite ale pactului.

Operaţiunile militare care au început în această perioadă au dus la capturarea regiunii Smolensk de către armata ţarului şi la distrugerea oraşului Vilna. Cum regele suedez Carol al X-lea Gustav a profitat de ocazie pentru a invada Polonia apuseană, regele Ioan Cazimir se afla într-o situaţie foarte dificilă. Succesul strălucit al armatei suedeze a adus Polonia în pragul dezastrului: hatmanul Lituaniei, Radziwill, plănuia o uniune între suedezi şi lituanieni. Rákóczi, principele Transilvaniei, invadase Polonia iar restul ţării se afla în mâinile suedezilor şi ale ruşilor.

Reacţia naţională poloneză apărută împotriva garnizoanelor suedeze şi faptul că ţarul şi cazacii nu voiau nici ei să le permită suedezilor să înainteze prea mult pe teritoriul polonez au salvat Polonia de la dezmembrarea care începuse deja. O ofensivă poloneză victorioasă pornise din Lwów, care alături de Danzig, rămăsese credincios regelui.[1] Complicaţiile cu Danemarca l-au forţat pe Carol al X-lea să se grăbească spre casă. Intervenţia Austriei şi medierea Franţei au grăbit încheierea tratatului de la Wehlau, în 1660. Polonia i-a cedat lui Frederic Wilhelm, electorul Brandenburgului, suzeranitatea asupra Prusiei răsăritene. Acesta era un nou pas important în apariţia Prusiei moderne.

Între timp, situaţia a început să se schimbe în Ucraina. Nivelul cultural al populaţiei Ucrainei era mult mai înalt decât al moscoviţilor, datorită pătrunderii influenţelor poloneze şi vest-europene în sudul Rusiei. Limba ucrainenilor se diferenţiase şi ea destul de mult de cea din estul Rusiei. Aristocraţia ucraineană respecta desigur ideile de libertate politică insuflate de aristocraţia poloneză. Nobilii au început astfel să privească cu oarecare suspiciune sistemul monarhiei absolute care se dezvoltase în statul moscovit, cu atât mai mult cu cât devenea tot mai clar faptul că ţarul încerca să reducă treptat autonomia ucraineană şi să asimileze complet Ucraina în Rusia moscovită.

Astfel, au apărut tendinţe filo-polone în rândurile nobilimii ucrainene, în timp ce clasele de jos erau de partea moscoviţilor. Un conflict puternic între cele două tendinţe a izbucnit brusc după moartea marelui conducător ucrainean Bogdan Hmelniţki. El dorea să păstreze demnitatea de mare hatman în mod ereditar în familia sa şi a determinat alegerea fiului său, Iuri, ca succesor, înainte de moartea sa. Cum acesta era minor şi lipsit de vreun talent special, cazacii l-au ales pe cancelarul Ivan Vâhovski, un aristocrat ucrainean inteligent şi cu o bună educaţie, hatman în locul lui Hmelniţki. Tendinţa filo-poloneză şi anti-moscovită din Ucraina s-a manifestat curând sub domnia noului hatman. Acesta a început negocierile cu hanul, cu Suedia şi cu Polonia pentru a asigura Ucrainei o poziţie independentă în uniunea polono-lituaniană. Un acord secret cu Polonia – Uniunea de la Hadjač (Hadziacz în poloneză) – a fost încheiat în 1658. Conform acestui acord, republica polonă urma să se

transforme într-o federaţie compusă din Polonia, Lituania şi Ucraina. Cele trei naţiuni urmau să fie unite sub un rege comun, liber ales şi să se sprijine reciproc în caz de război. Dacă statul moscovit ajungea la un acord cu Polonia, putea fi admis şi el în această federaţie, al cărei prim scop militar ar fi fost cucerirea Crimeei.

Marele ducat al Rusiei, cum s-ar fi numit vechile cnezate Kiev, Braclav şi Cernigov, ar fi avut propriul său senat ca autoritate legislativă supremă, puterea executivă aparţinând hatmanului, care ar fi fost ales după lege dintre patru candidaţi numiţi de cazaci. Printre cazaci s-ar fi abolit iobăgia şi mulţi dintre demnitarii lor urmau să fie înnobilaţi şi să primească terenuri de la stat. Biserica ortodoxă s-ar fi bucurat de drepturi egale cu cea catolică şi se făceau planuri interesante pentru progresul cultural al Ucrainei.

La început, acest acord părea realizabil. Armata rusă trimisă împotriva lui Vâhovski a fost învinsă şi hatmanul avea drumul deschis înainte pentru a invada statul moscovit. El a ratat această posibilitate temându-se că vreunul din rivalii săi se va revolta în timpul absenţei sale. Între timp, au apărut puternice proteste împotriva Uniunii de la Hadjač printre cazacii de rând, care se temeau că demnitarii înnobilaţi şi micii proprietari polonezi îi vor înrobi pe cei treizeci de mii de cazaci neînregistraţi. Nemulţumirea a crescut datorită propagandei moscovite. Masele de cazaci s-au revoltat, l-au obligat pe Vâhovski să abdice şi l-au pus în locul său pe Iuri Hmelniţki.

Acesta a anulat Uniunea de la Hadjač şi i-a jurat credinţă ţarului. Noul acord dintre ţar şi cazaci, încheiat în 1659, a limitat considerabil autonomia Ucrainei şi a întărit controlul ţarului asupra hatmanului şi ţării sale. După un mare succes militar al polonezilor împotriva statului moscovit, în 1660, s-a instalat din nou haosul în Ucraina, grupările filo-polone şi filo-ruse ciocnindu-se violent. După ce a fost confirmat de regele polonez în funcţia de hatman, Iuri Hmelniţki a fost învins de susţinătorii Moscovei, a abdicat şi s-a retras într-o mănăstire.

Rezultatul final al acestor tulburări a fost că Ucraina a fost împărţită în două, teritoriul de la vest de Nipru fiind guvernat de un hatman numit de regele polonez, iar cel de la est de un hatman ales de ţar. Această împărţire a fost acceptată de ambele ţări prin tratatul de pace de la Andrusovo (Andruszów) semnat în 1667. Chiar şi Kievul trebuia redat Poloniei în doi ani, prevedere ce nu a fost totuşi niciodată aplicată. Moscovei i s-a permis să păstreze Smolensk şi Seversk.

Hatmanul Doroşenko a încercat în zadar să unească întreaga Ucrainăă, deşi la început părea să aibă ceva şanse de reuşită. Împărţirea Ucrainei între Polonia şi statul moscovit nu era pe placul populaţiei ucrainene. În plus, hatmanul pro-moscovit Briuhoveţki era suspectat de cazacii de rând şi de ţărani că ar încerca să formeze o nouă clasă dominantă din demnitarii săi, asemănătoare celei existente în Polonia şi în statul moscovit şi să caute favorurile guvernării moscovite în ciuda tendinţelor evidente ale acesteia de a reduce libertăţile ucrinenilor. El a fost forţat să-şi schimbe politica şi a fost în cele din urmă ucis de cazacii nemulţumiţi.

Doroşenko a reuşit astfel să uncască întreaga Ucrainã, dar decizia sa de a o plasa sub suzeranitatea sultanului s-a dovedit nefericită şi i-a îndepărtat pe mulţi dintre susţinătorii săi. Diplomaţia moscovită a exploatat cu abilitate nemulţumirea tot mai mare a cazacilor împotriva lui Doroşenko, factorul religios dovedindu-se din nou foarte important pentru ţar, protectorul ortodoxiei. Moscova a reuşit să-l atragă de partea sa şi pe Demian Mnohohrişnâi, reprezentantul lui Doroşenko pe malul estic al Niprului. După ce a fost ales hatman, Mnohohrişni a încheiat pactul de la Gluchów (1669), care-i conferea Moscovei dreptul de a menţine guvernatori militari în garnizoanele din Ucraina. Numărul cazacilor era fixat la treizeci de mii.

Aventura lui Doroşenko ameninţa să devină dezastruoasă pentru Polonia. Sultanul Mahomed al IV-lea (1648-1687), dorind să materializeze suveranitatea sa asupra Ucrainei, a invadat Polonia. Ţara era guvernată atunci de cel mai slab rege provenit din şleahta polonezã, Mihail Wiśniowiecki, a cărui familie se credea că descinde dintr-un frate al lui Jagiello. Acest lucru şi amintirea faptelor de arme ale tatălui său au contribuit la decizia şleahtei de a-l alege în locul candidatului francez, de partea căruia Ludovic al XIV-lea câştigase prin mită mulţi membri ai marii nobilimi. Alegerea sa a avut loc după ce Ioan Cazimir, descurajat de încercările zadarnice de a reforma constituţia polonezã, abdicase şi se stabilise în Franţa (1668). Primii ani ai nefastei guvernări a lui Wiśniowiecki au fost dominaţi de intrigile partidei franceze nemulţumite, care voia să-l forţeze să abdice. Invazia turcilor a venit într-un moment în care nefericitul rege descoperea un nou complot îndreptat împotriva sa. Turcii au învins mica armată poloneză, au ocupat fortăreaţa Kamieniec, pe drumul spre Polonia sud-estică, şi au ajuns până la Lwów.

Îngrozit de succesul armatei turce şi incapabil să mobilizeze forţele poloneze la timp, regele s-a văzut constrâns să încheie pacea ruşinoasă de la Buczacz, în 1672. A fost recunoscută suveranitatea turcilor asupra Ucrainei, Podolia a cedat în faţa sultanului şi a fost promis un tribut anual considerabil învingătorului.

Dezastrul a fost evitat de hatmanul de campanie Ioan Sobieski, care se număra printre nobilii ce complotau împotriva regelui. El s-a grăbit la luptă şi, datorită marelui său talent militar şi curajului personal, a câştigat patru victorii în câteva zile. Astfel, dieta a refuzat să ratifice tratatul şi Sobieski a fost însărcinat să continue lupta. Nefericitul rege a murit chiar în ziua în care Sobieski reuşea să câştige cea mai mare victorie a sa, la Chocim (10 noiembrie 1673).

Ales rege în anul următor, Ioan Sobieski (1674-1696) a trebuit să se întoarcă pe front înainte de încoronare. Deşi armata ţării nu era bună de nimic, Sobieski, ajutat de locotenenţii săi destoinici şi cu o mică armată strânsă mai mult pe propria sa cheltuială, a reuşit să oprească invaziile. Datorită strategiei sale perfecte, el a reuşit să-i înfrângă pe turci şi să obţină (1676) un tratat care a redat Polonici două treimi din Ucraina de la vest de Nipru.

Mai era totuşi o pierdere pentru Polonia pe care Sobieski voia să o recupereze, aceea a Prusiei răsăritene. Pentru aceasta, el a încheiat alianţe cu Franţa şi Suedia.

Politica sa faţă de Franţa era în special inspirată de soţia sa de origine franceză, Maria. Atât timp cât a mers în această direcţie, el a susţinut rebeliunea împotriva Habsburgilor din Ungaria şi chiar se gândea să ceară Silezia pentru Polonia. El a înţeles însă curând că dieta nu putea fi convinsă cu uşurinţă de necesitatea unui război care putea fi interpretat ca o nouă încercare de a găsi o bază pentru politica sa dinastică. Pe de altă parte, pericolul turcesc era încă foarte concret şi pentru a-l înlătura el nu se putea aştepta la nici un ajutor din partea Franţei.

Aceasta precum şi faptul că politica sa pro-franceză întâlnise o opoziţie puternică în rândurile nobilimii l-au determinat pe Sobieski să renunţe şi să încheie un nou tratat cu împăratul Leopold I (1658-1705). Acesta a fost ratificat de dieta poloneză şi prevedea obligaţia celor două părţi de a se ajuta atunci când capitalele lor erau atacate de turci. Acest pericol a şi ameninţat curând Viena, căci ambiţiosul mare vizir Kara Mustafa pregătea o nouă ofensivă împotriva imperiului şi îl recunoscuse pe Thököly, conducătorul grupării anti-habsburgice, drept rege al Ungariei.

Sobieski a înţeles foarte bine că, în cazul în care turcii cuceream Viena, aceştia aveau drum deschis spre inima Europei, devenind astfel o primejdie dinspre sud-vest pentru Polonia. Astfel, atunci când a fost chemat de împărat şi de papă în ajutorul capitalei ameninţate, el nu a ezitat să-şi aducă armata de treizeci de mii de oameni pentru a se alătura armatei imperiale conduse de Carol de Lorena. Sobieski a fost cel ce a plănuit acţiunea comună, iar şarja ameţitoare a cavaleriei poloneze, conduse de regele ei, a fost cea care i-a alungat pe turci şi a salvat Viena (12 septembrie 1683). Recunoştinţa vienezilor a fost exprimată, în timpul slujbei de mulţumire oficiate în catedrala Sf. Ştefan, de un preot care a folosit în predica sa cuvintele Evangheliei: „Fost-a om trimis de la Dumnezeu, numele lui era Ioan". (Ioan 1, 6).

Victoria armatelor poloneză şi austriacă de la Parkań şi Gran în lunile următoare a reprezentat începutul eliberării întregii Ungarii. Puterea otomană nu şi-a mai revenit niciodată de pe urma loviturilor nimicitoare date de Sobieski, iar Europa a fost salvată. Astfel, pericolul turcesc, pe care regii jagiellони încercaseră în zadar să-l ocolească, a fost definitiv înlăturat datorită serviciului făcut Poloniei şi Europei întregi de un alt rege polonez.

„Liga sfântă", pentru a cărei realizare Sobieski se străduise ceva vreme, s-a format în 1684 şi includea Polonia, Austria, Veneţia şi Sfântul Scaun. Veneţienii au început o ofensivă în Moreea, Grecia, iar trupele imperiale au cucerit Budapesta în 1685. În 1687, a doua bătălie de la Mohács a fost câştigată de Carol de Lorena, care a ajuns până la Belgrad. Turcii au reuşit totuşi să oprească ofensiva imperială în Bulgaria, Serbia şi Transilvania şi acest eşec a generat migraţia sârbilor spre sudul Ungariei.[12] Victoria din 1691 a margrafului Ludovic de Baden a fost încununată, în 1697, de vestita izbândă de la Zenta, câştigată de eroul austriac Eugeniu de Savoia.

Sobieski nu a participat la această iniţiativă, preferând să continue să lupte în sud, unde erau direct implicate interesele poloneze. Din păcate, în loc să pornească dinspre Podolia spre Marea Neagră, el şi-a dedicat toate eforturile cuceririi Moldovei

şi Valahiei, unde trebuia să lupte nu numai cu turcii, ci şi cu populaţia creştină autohtonă, ostilă ca şi mai demult intervenţici polonezc.

El s-a lansat în această întreprindere din dorinţa de a câştiga un principat pentru fiul său, care să-i deschidă astfel drumul spre tronul polonez. Toate încercările sale, între 1684 şi 1691, s-au dovedit totuşi zadarnice şi i-au supărat şi pe Habsburgi, care doreau să-şi extindă influenţa în principatele dunărene. Preocupat de campaniile sale danubiene şi nerăbdător să obţină sprijinul Moscovei în războaiele contra Turciei, Sobieski a încheiat o „pace eternă" cu moscoviţii în 1686, care a confirmat acordurile din 1667 şi a lăsat definitiv Kievul statului moscovit.

Sobieski era de asemenea conştient de necesitatea de a întări puterea regală şi eforturile sale în acest sens ar fi avut succes probabil dacă ar fi reuşit să-şi păstreze reputaţia militară neatinsă. Înfrângerile suferite în campaniile sale din Moldova i-au scăzut însă prestigiul personal şi au încurajat opoziţia marii nobilimi faţă de planurile sale dinastice şi monarhice.

El nu a mai trăit nici măcar pentru a fi martor la victoriile asupra turcilor pecetluite de tratatul de la Karlovci (Karlowitz), încheiat în 1699, care i-a redat întreaga Ungarie aliatului său austriac, cu excepţia Banatului Timişoarei, pe lângă Transilvania, Croaţia şi Slavonia. Veneţia a obţinut Moreea şi cea mai mare parte a Dalmaţiei, iar Polonia a obţinut Podolia, pe care Sobieski încercase în zadar să o recucerească.

Astfel s-a întâmplat ca ultimii ani ai acestui rege-erou, a cărui domnie începuse atât de promiţător, să se termine într-o notă tristă, profetică pentru sfârşitul tragic spre care egoismul micilor proprietari conducea Polonia. Realizările sale militare, pe care Polonia nu le-a putut exploata, i-au ajutat doar pe Habsburgi să-şi consolideze poziţia în Europa.

Puţini erau cei care întrevedeau în Polonia ameninţarea dezastrului final spre care sistemul „parlamentar" aristocratic conducea încet-încet ţara. Mulţi observatori străini contemporani ai sistemului politic polonez, care studiau efectele acestuia asupra uniunii, erau totuşi conştienţi de slăbiciunile sale şi nu au ezitat să le critice aspru şi să emită profeţii nu tocmai optimiste în memoriile lor.[13] Victoriile lui Sobieski au mărit prestigiul Poloniei, dar spre sfârşitul domniei sale criticile au început din nou să se facă auzite. În plus, situaţia economică din Polonia nu era deloc rea la începutul secolului al XVII-lea datorită exportului profitabil de cereale, prin Danzig, în Europa occidentală. Desigur, de pe urma acestuia profitau doar proprietarii de pământuri, situaţia ţăranilor deteriorându-se grav. Dintre oraşele poloneze, numai Danzig a continuat să se dezvolte. Locuitorii altor oraşe păstraseră ceva din vechea lor prosperitate din secolul al XVI-lea, dar situaţia acestora s-a înrăutăţit după 1648.

Războiul de treizeci de ani început în Polonia de revolta lui Hmelniţki a fost cel care a distrus ţara şi a creat o situaţie similară cu aceea creată de celălalt război de treizeci de ani în Germania şi Boemia. Ţara era devastată, oraşele mai mici erau complet distruse, manufacturile şi meşteşugurile decăzuseră şi chiar şi proprietarii

de pământuri suferiseră pierderi considerabile. Numeroşii evrei – care locuiau în cartiere separate din oraşele poloneze, acţionau ca intermediari pentru micii proprietari în multe tranzacţii şi adeseori îi finanţau pe regi şi nobili – au avut mult de suferit în timpul revoltei cazacilor.

Declinul economic a avut, desigur, consecinţe nefaste asupra vieţii culturale poloneze. Prea puţini polonezi erau capabili să studieze şi să călătorească peste hotare, iar centrele de învăţământ superior poloneze, academiile din Cracovia şi Zamość precum şi Academia iezuită din Vilna, nu se puteau compara cu universităţile străine. Excelentele şcoli ale Fraţilor cehi din Leszno şi ale unitarienilor din Raków au căzut victime intoleranţei religioase care începuse să apară în Polonia. Şcolile iezuiţilor şi piariştilor nu par să fi ajuns în Polonia la acelaşi nivel cu cele din alte ţări. La sfârşitul secolului al XVII-lea şi prima jumătate a celui de-al XVIII-lea, civilizaţia poloneză trecea prin cele mai proaste momente ale ei.

Această situaţie se reflecta în literatura poloneză. Scriitorii din prima jumătate a secolului al XVII-lea se aflau încă sub influenţa umanismului şi Renaşterii. Nici unul dintre ei nu ajunsese la nivelul înalt al lui Kochanowski, deşi îi imitau stilul şi scriau în spiritul operelor sale. Printre cei mai importanţi scriitori erau fraţii Simon şi Iosif Zimorowicz, de origine burgheză. Simon era autorul uneia dintre cele mai valoroase creaţii lirice poloneze, *Roksolanki*. Iosif, pe lângă opera poetică *Sielanki*, a mai descris în proză asediul oraşului Lwów de către turci, în 1672.

Analele lui W. Kochowski descriau domnia lui Ioan Cazimir şi expediţia lui Sobieski la Viena. W. Potocki era un poet talentat, dar fără o educaţie literară temeinică. El era autorul celui mai bun dintre vechile poeme epice poloneze, scris în cinstea victoriei de la Chocim (1621). Memoriile lui J. Pasek (m. 1711) constituiau un produs de calitate al vechii proze poloneze, oferind o imgine a vieţii micilor proprietari polonezi din secolul al XVII-lea. Opera sa a fost una din principalele surse ale romanelor istorice poloneze. Scrierile în limba latină ale lui S. Szymonowicz (m. 1629) erau foarte populare în Occident, iar opera sa poloneză, *Poezii pastorale*, prezenta puternice influenţe umaniste. Un adevărat poet baroc a fost A. Morsztyn, influenţat de poetul italian Marino. S. Twardowski a scris poeme epice inspirate din evenimentele contemporane şi două cronici cu rimă.

Au existat mulţi alţi scriitori, a căror operă a rămas deseori doar în manuscris şi a devenit cunoscută istoricilor literari abia în epoca modernă. Ca şi literatura barocă cehă, creaţia poloneză a fost şi ea sever criticată şi considerată ca un exemplu al declinului cultural rapid. Doar recent au fost recvaluate lucrările literare ale acestei perioade în funcţie de gustul şi stilul acelui timp şi au ajuns să fie mai apreciate de specialiştii polonezi. În comparaţie cu literatura barocă cehă, ele se află incontestabil la un nivel mai înalt.

În ce priveşte istoria ideilor politice, un oarecare interes trebuie acordat scrierilor autorilor polonezi, ca o replică la criticile aduse constituţiei poloneze de către unii observatori străini. George Opaliński, în *Monarchia* (1614), a prezentat sistemul

polonez ca pe cea mai bună realizare a idealurilor republicane şi a răspuns ulterior asprelor critici ale poetului englez John Barclay în lucrarea sa „Oglinda sufletelor". I s-a alăturat în această apărare a sistemului polonez Luca Opaliński, care a pledat totuşi pentru o reformă a parlamentarismului polonez şi pentru consolidarea puterii regale, în *Dialog între un cleric şi un nobil*. Aceasta era cea mai bună contribuţie poloneză la acest tip de literatură din acea perioadă. S. Starowolski şi Andrei Fredro au scris şi ei împotriva lui Barclay, a suedezului H. Conring (1655) şi a germanului T. Lansius (1613), care, împreună cu irlandezul B. Connor (1696), erau cei mai importanţi critici contemporani ai constituţiei poloneze. Răspunsurile lor arată cât era de dificil pentru micii proprietari polonezi să înţeleagă dezavantajele sistemului lor pentru stat. A. Fredro era chiar un susţinător al procedurii *liberum veto*, care-i permitea oricărui mic proprietar să se opună oricărei rezoluţii a dietei. Acesta a fost principalul motiv al incapacităţii politice a statului polonez începând cu 1658.

Influenţele italiene au continuat să se manifeste în muzica poloneză, în arhitectură şi în artele decorative. Muzicienii italieni au făcut posibilă orgnizarea orchestrei regale din Varşovia, care a ajuns curând să fie considerată cea mai bună din Europa şi să interpreteze numeroase compoziţii italiene. Pe lângă muzicienii italieni, Polonia se putea lăuda şi cu buni compozitori autohtoni, dintre care cel mai bun era Nicolaus Zielinski, influenţat de şcoala veneţiană. Stilul de concert al şcolii din Roma este evident în compoziţiile lui B. Pekiel. A. Jarzębski şi M. Mielczewski sunt de asemenea consideraţi compozitori polonezi de mare valoare din perioada barocă. La curtea regală se cântau opere italiene şi mulţi nobili importanţi aveau propriile lor orchestre.[14]

Noul stil baroc a pătruns în Polonia mai încet decât în Boemia. Polonezii au creat un stil baroc combinat cu elemente autohtone tradiţionale, aşa cum combinaseră şi elementele gotice cu cele renascentiste.[15] Acest stil renascentist polonez, cu reminiscenţe gotice, a continuat să fie dominant în Polonia în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Au fost în continuare construite noi castele, iar noile biserici şi-au păstrat şi ele caracteristicile gotice cu nuanţe renascentiste (Kazimierz, Varşovia, Wilno, Lublin). Tradiţii similare se puteau oserva şi în sculptură. În pictură, Polonia a dat în această perioadă un gravor important, Jan Ziarnko, care devenise cunoscut peste hotare şi putea fi comparat cu cehul Hollar, care lucra la Londra.

Stilul baroc a fost în primul rând introdus în Polonia de iezuiţi şi de unii nobili care se familiarizaseră cu el în Italia. Polonia nu se putea lăuda cu nici un arhitect autohton vestit, cum se întâmpla în cazul Boemiei. Italienii erau cei ce introduseseră şi răspândiseră stilul baroc. Giovanni Trevano a renovat castelul Wawel, iar C. Tencalla a introdus barocul la Wilno (Vilna). Alţi arhitecţi italieni au construit noi reşedinţe pentru diferiţi nobili. Tommaso Dolabella, din şcoala veneţiană, a devenit pictorul de curte al lui Sigismund al III-lea. Printre alţii, ar mai trebui menţionaţi olandezul J. Mertens şi germanul B. Strobel.

Stilul baroc a început să înflorească în Polonia în timpul domniei lui Sobieski, când multe palate şi biserici distruse în timpul revoltei cazacilor şi al războaielor suedeze au trebuit reconstruite şi redecorate. Pe lângă J. Belotti, doi alţi artişti străini au devenit vestiţi: olandezul Tylman, care susţinea simplitatea decoraţiunilor şi magnitudinea construcţiei, şi P. Ferrari, care prefera modelele pitoreşti şi bogat decorate. În general, barocul polonez diferă din multe puncte de vedere de prototipurile italiene. A fost influenţat de Austria şi de Moravia, unde lucraseră înainte unii dintre arhitecţii italieni. Acest lucru se poate observa mai ales în bisericile cu turn dublu, caracteristice Poloniei.

Arta decorativă poloneză era şi ea dominată de artişti străini. Pe lângă italienii Palloni şi Del Bene, Claude Callot, nepotul vestitului pictor francez Jacques Callot, şi Francis Desportes au lucrat şi ei în Polonia. Dintre pictorii polonezi, numai Siemiginowski şi Tretko merită să fie amintiţi.

În ciuda declinului vieţii politice şi economice poloneze, influenţa culturală a Poloniei a continuat să se facă simţită la vecinii din Răsărit. Dezvoltarea culturii rutene, remarcabilă în secolul al XVII-lea, se datorează în mare măsură literaturii şi artei poloneze din perioada de aur, precum şi din perioada barocă. Aceste influenţe au ajuns chiar până la Moscova, unde se putea observa o asimilare a modului de viaţă polonez chiar şi după eşecul expediţiei poloneze îndreptate spre Moscova. Unele influenţe poloneze pot fi de asemenea observate în primele încercări în domeniul ficţiunii populare ruse, precum şi în alte domenii.[16]

Aceste influenţe culturale erau foarte puternice în principatele române Moldova şi Valahia. Începuturile literaturii române se datorează influenţelor poloneze, după cum o demonstrează faptul că primul scriitor important din Moldova, Miron Costin, a scris o istorie epică a ţării sale în limba poloneză şi a dedicat-o regelui Ioan Sobieski. Pe de altă parte, multe trăsături orientale au început să devină caracteristice obiceiurilor şi modului de viaţă polonez. În ciuda acestui fapt, cultura poloneză a rămas puternic înrădăcinată în tradiţia occidentală şi răspândirea ei spre Răsărit demonstrează ce rol important ar fi putut juca Polonia în est, ca avanpost al civilizaţiei occidentale, dacă nu ar fi avut de suferit atât de mult de pe urma egoismului propriei nobilimi şi al sistemului politic dezastruos.

NOTE

1. Cf. studiul lui G. v. Poehl, „Quellenkundiges zur Geschichte des ersten falschen Demetrius", ZOG 7 (1933), pp. 73-87. Lucrarea de referinţă în limba rusă cu privire la Dmitri şi „vremurile de restrişte" este aceea a lui S.F. Platonov, *Očerki po istorii smutnogo vremeni v Moskovskom gosudarstve, XVI-XVII vv.* (Moscova, 1937). Pentru studiul acestei perioade, evaluarea lui cu privire la vechile cronici şi naraţiuni ruseşti despre „vremurile de restrişte" (*Drevnerusskija skazanija i povesti o smutnom vremeni XVII veka kak istoričeskij istočnik*) este extrem de importantă. Lucrarea a fost prima dată publicată în 1887-88 în

jurnalul Ministerului Învățământului și separat în 1888, la St. Petersburg, iar textul din *Pamjatniki* a fost publicat separat de el în vol. 13 (1891) din RIB. Monografia lui Platonov despre Boris Godunov (Petersburg, 1921) (traducere germană de H. de Witte, Paris, 1929) se ocupă și ea cu regența lui Godunov în timpul domniei țarului Fedor și cu apariția falsului Dmitri. Lucrările lui K. Waliszewski și P. Pierling (vezi bibl.) au apărut și ele în limba rusă în 1911 și 1921. După Platonov, falsul Dmitri era un moscovit, pus să joace acest rol de boierii moscoviți, mai ales de Romanovi, care erau ostili lui Boris Godunov. Rapoartele cu privire la moartea lui Dmitri cel real au fost reexaminate de G. Vernadsky (vezi bibl.). El a arătat pe bună dreptate că moartea țareviciului a fost accidentală și că Boris Godunov a fost pe nedrept acuzat de crimă. O bibliografie completă asupra acestei probleme poate fi găsită în studiul său publicat în *Oxford Slav. Papers*. Asupra răspândirii acestei legende vezi și studiul lui A.A. Rudakov, *Istoričeskie Zapiski*, 12 (1941), pp. 154-283.

2. Cf. cap. al XVIII-lea.

3. Cf. supra, cap. al XI-lea. El a devenit elector de Brandenburg în 1619.

4. G. Stökl, în cartea sa *Die Entstehung des Kosakentums* (München, 1953), trece în revistă (pp. 17-32) toate teoriile care au fost până acum înaintate cu privire la originea cazacilor, teorii ce au fost adeseori inspirate de prejudicii naționale sau de influențe sociale. El ne oferă și o bibliografie exhaustivă în limbi slave cu privire la această problemă. Dintre autorii slavi, cunoscutul istoric al Ucrainei, M. Hruševśkyj este cel mai obiectiv în vol. VII din *Istorija Ukrainy-Rusy*, publicată la Kiev (1898-1931, zece volume) și republicată la New York (1956-1958). Asupra istoriei cazacilor în continuare și a Ucrainei, vezi vol. VIII-X din opera sa. Cf. și Javorśkyj, *Istorija Ukrainy* (Harkov, 1928) și D. Dorošenko, *Narys istorii Ukrainy*, 2. vol. (Varșovia, 1932-1933). Aspectul social al mișcării cazacilor este subliniat de V.A. Golobuckij în lucrarea sa *Zaporožskoe kazačestvo* (Kiev, 1957). Încă folositoare este istoria Rusiei Mici a lui D.N. Bantyš-Kamenskij (*Istorija Maloj Rossii*, ed. a III-a, St. Petersburg, 1842, republicată în 1903). Același autor a colectat, de asemenea, toate documentele cu privire la nașterea Ucrainei, între 1649 și 1687, editate de O.M. Bodjanskij în *Čtenija imp. Obščestva istorii i drevnostej rossijskij* a Universității din Moscova, vol. 24 (1858).

5. Denumirea *Ucraina* era folosită în secolele al XV-lea și al XVI-lea fără distincție, pentru întreaga regiune de graniță dintre Polonia-Lituania și statul moscovit. Abia în secolul al XVII-lea a început această denumire să fie folosită exclusiv pentru regiunea de graniță polono-lituaniană. Asupra denumirii *Ucraina* și a folosirii ei înainte de secolul al XVI-lea, cf. publicația ucraineană a lui S. Seluchin, *Ukraina, nazva našoj zemli z najdavnišikh časiv* (Praga, 1936).

6. Ei erau organizați în regimente de cel puțin cinci sute de oameni, comandați de un colonel, divizate în companii de o sută de oameni, conduse de căpitani și subdivizate în escadroane de câte zece oameni conduse de un *ataman*. Ordinele hatmanului (comandantul șef) erau executate de adjutant și un ofițer superior supraveghea artileria. Un secretar (*pysar*) se ocupa de toată corespondența oficială. Întreaga organizare se baza pe principiul liberei alegeri a membrilor. Ofițerii superiori formau un consiliu (*starșina*). Acesta discuta cu hatmanul problemele importante, asupra cărora decidea adunarea generală (*rada*).

7. Istoricul rus E. Šmurlo, în cartea sa *Le Saint-Siège et l'Orient ortodoxe Russe 1609-1654* (Praga, 1928), a publicat 451 de documente, provenind mai ales din registrele congregației romano-catolice pentru propagarea credinței, (*De Propaganda Fide*) care scot la iveală nemulțumirile uniaților, neînțelegerea dovedită de clerul polonez și încercările

sincere ale congregaţiei de a salva uniunea şi de a-i atraga pe orotdocşi cu ajutorul ei. Istoricii polonezi au puncte de vedere diferite cu privire la realizarea uniunii. O. Halecki (vezi bibl.) e înclinat să supraestimeze beneficiile pe care uniunea trebuia să le aducă statului polonez în nivelarea diferenţelor culturale dintre cele două naţiuni ale uniunii polono-lituaniene. K. Lewicki, în *Sprawa unii kośćioła wschodniego z rzymskin w polityce dawnej Rzeczypospolitej* (Varşovia, 1934), accentuează faptul că interesele poloneze au avut de suferit pentru că unirea aducea caracteristicile naţiunii rutene pe pământurile poloneze şi aceasta a dus la absorbţia unora dintre elementele poloneze. El e totuşi de acord cu K. Chodynicki, autorul lucrării *Kośćioł prawosławny a Rzeczpospolita Polska* (Varşovia, 1934), cel mai imparţial istoric polonez al unirii, precum şi cu alţii, care susţin că încheierea unirii era în interesele uniunii polono-lituaniene, dar că folosirea unor măsuri nepotrivite pentru realizarea sa a împiedicat Polonia să obţină beneficiile aşteptate de pe urma ei. Asupra tendinţelor pro-moscovite printre ortodocşi după încheierea unirii, vezi supra, cap. al XIV-lea. În cartea sa, *From Florence to Brest*, Halecki a folosit unele mărturii documentare noi ilustrând mai ales atitudinea lui Ostrogski.

8. Vezi infra, cap. al XIX-lea.

9. Această evoluţie nefericită a fost rezultatul anexării pământurilor rutene de către Polonia după Uniunea de la Lublin. Se poate, de asemenea, pune întrebarea dacă situaţia ar fi devenit la fel de periculoasă în cazul în care aceste teritorii ar fi rămas o parte a Lituaniei. O.P. Backus a demonstrat (vezi bibl.) că umilirea Lituaniei prin încheierea forţată a uniunii a provocat tendinţe pro-moscovite printre nobilii lituanieni de origine slavă, tendinţe care abia dacă existau înainte de uniune. Aceste tendinţe au crescut considerabil după realizarea unirii bisericeşti (1596) în rândurile populaţiei ortodoxe, care s-a simţit ofensată de tratamentul foarte aspru aplicat membrilor ei de către autorităţile poloneze.

10. Cf. V.A. Mjakotin, „Die Vereinigung der Ukraine mit dem Moskauer Staat" ZOG 7 (1933), pp. 321-56. Autorul trece în revistă literatura de specialitate rusă şi ucraineană cu privire la originile Ucrainei, subliniind teoriile controversate şi interpretările surselor existente. O bibliografie completă asupra subiectului în limbile slave până la 1933 poate fi găsită aici. Aceasta e completată de H. Schumann („Der Hetmanstaat" JGO I, 1936).

11. Rezistenţa eroică a mănăstirii Czestochowa, cu vestitele ei moaşte, împotriva suedezilor a înflăcărat sentimentele patriotice ale polonezilor. Acest incident precum şi altele tragice sau glorioase au fost descrise de H. Sienkiewicz în romanele sale.

12. Cf. supra, cap. al XIV-lea.

13. Unul dintre comentariile cele mai critice cu privire la Polonia vremii a fost scris în 1658 de George Križanić, patriotul croat cu tendinţe pan-slaviste, aflat în drum spre Moscova: „La polonezi [el îi numeşte Ljachi (leşi)] nu există nici o ordine în stat, iar supuşii nu se tem nici de rege nici de judecători. Oricine e mai puternic crede că are dreptul de a-l oprima pe cel slab, aşa cum lupii şi urşii sunt liberi să ucidă vitele. Nu există nici un tribunal care să-i pedepsească pentru asta. Un astfel de viciu abominabil e numit de polonezi 'libertate aristocratică.' Se laudă că dintre toţi oamenii doar ei sunt liberi. În nici un alt stat nu se mai poate găsi o astfel de libertate animalică". Aceasta este o judecată foarte severă din partea unui slav. Ea demonstrează cât de puternic pătrunsese sistemul monarhic şi absolutist în minţile europenilor din acea vreme, care nu puteau considera sistemul „parlamentar" polonez, bazat pe vechiul sistem feudal, decât demodat fără drept de apel şi periculos pentru vecinii Poloniei.

CAPITOLUL AL XIX-LEA
STATUL MOSCOVIT SUB CONDUCEREA PRIMILOR ROMANOVI

Cei trei ţari – Statul moscovit, Suedia, Polonia, Turcia – Expansiunea în nord şi în Siberia – Reformele lui Filaret – Prevederile codului Ulojenie din 1649 – Inovaţii în sistemul de taxare şi administraţie – Primele manufacturi şi influenţele occidentale – Frământări sociale – Zemskij Sobor (adunarea naţională) – O provocare la adresa autocraţiei ţariste, diarhia rusă – Nifon şi reforma liturghiei – Ruptura dintre patriarh şi ţar – Nikon şi teoria occidentală cu privire la superioritatea puterii spirituale – Concepţia bizantină asupra ţarului – Bizantinismul curţii ţarului? – Credincioşii de rit vechi – Străinii şi erudiţia kieveană la Moscova – Scrieri istorice moscovite – Un nou curent în literatura biografică – Eruditi şi scriitori ucraineni – Poezia ucraineană şi moscovită – Originile dramei ruse – Romanele de aventuri occidentale în literatura rusă – Arhitectura moscovită şi influenţele baroce – Noi curente în pictura moscovită

Alegerea lui Mihail Romanov pe tronul moscovit a marcat începutul unei noi perioade în istoria ţării. Aceasta ar putea fi considerată o perioadă de tranziţie de la modul de viaţă rusesc tradiţional, stabilit în timpul dinastiei Rurik, la noua epocă, inaugurată de reformele celui de-al patrulea Romanov, Petru cel Mare. Anii dintre 1613 şi 1682 s-au caracterizat prin eforturile primilor trei conducători din noua dinastie de a reinstaura vechile obiceiuri şi instituţii introduse de primii ţari şi distruse de revoltele din „vremurile de restriştе". Chiar dacă ei căutau inspiraţia în trecut şi doreau să urmeze vechile tradiţii, primii Romanovi nu puteau neglija totuşi noile tendinţe apărute în arta guvernării, în administraţie şi în civilizaţie, pe care le puteau observa la vecinii lor din vest. De asemenea, ei nu puteau să nu intre în competiţie cu aceştia în privinţa reconstruirii propriului stat.

O altă caracteristică evidentă a acestei perioade a fost faptul că reconstruirea unui stat ruinat a fost realizată cu succes în timpul domniilor unor conducători cunoscuţi printr-o teribilă mediocritate ca persoane. Trebuie să admitem că această situaţie a influenţat alegerea lui Mihail în 1613, dar a contat desigur şi poziţia proeminentă a familiei sale şi înrudirea cu familia Rurik. Acest lucru le convenea membrilor conservatori ai adunării naţionale (*Sobor*) şi a ajutat la eliminarea candidaţilor străini cum erau Władysław al Poloniei sau principii suedezi şi Habsburgi.

Deşi adunarea naţională avea o şansă reală de a reduce puterea ţarului ales şi de a-şi mări propria autoritate în problemele statului, membrii săi de marcă nu au urmat exemplul confraţilor lor polonezi, care nu pierdeau nici o astfel de şansă de a-şi extinde privilegiile. Mediocritatea unui conducător de şaisprezece ani ar fi putut face inutilă, desigur, o astfel de precauţie sau ideea conducerii autocratice ar

fi putut fi atât de puternic înrădăcinată în mentalitatea moscovită încât boierii cu tendințe mai liberale nu au îndrăznit să ia o astfel de inițiativă. Orice explicație trebuie să țină însă cont și de faptul că poziția vechilor familii boierești, compromise de atitudinea lor din „vremurile de restriște" și de tratativele cu polonezii, fusese zguduită destul de puternic în 1613.

Educația tânărului țar fusese cu totul ignorată și el era incapabil să conducă singur. El i-a lăsat deci această sarcină ambițioasei sale mame, Martha, care ieșise din mănăstirea în care o forțase să intre Boris Godunov, și a rudelor sale, mai ales a celor din familia Saltâkov. Din fericire, în 1619, tatăl țarului, Filaret, s-a întors la Moscova din captivitatea poloneză și a luat cu fermitate frânele guvernării în propriile mâini. El a fost un conducător brutal, ce și-a eliminat toți rivalii, printre care și fosta sa soție, dar cele câteva reforme pe care le-a introdus au fost de ajuns pentru a salva situația. Pentru prima dată în istoria rușilor a fost introdusă un fel de diarhie, patriarhul luându-și titlul de *velikij gosudar*, de obicei rezervat țarului, pentru a conduce în numele fiului său. După moartea lui Filaret (1633), familia Saltâkov și-a recăpătat influența la curte.

Fiul lui Mihail, Alekscl (1645-1676), era mai bine educat decât tatăl său și avea chiar și unele ambiții literare. Manierele sale nu tocmai elegante erau compensate de marea sa bunătate. El era conservator și credincios, plăcându-i compania oamenilor simpli și credincioși, foarte respectați pe atunci de ruși. Totuși, Aleksei accepta și sugestiile unora dintre favoriții săi mai progresiști și a introdus la curte câteva inovații, încercând să imite obiceiuri occidentale. Guvernarea rămăsese însă în mâinile câtorva favoriți, printre care cei mai importanți erau tutorele său Boris Morozov, patriarhul Nikon și Artamon Matveev. Intrigile rudelor țarului le-au șubrezit totuși adeseori poziția acestora.

Succesorul lui Alekscl, Fedor (Teodor) (1676-1682), fiul mai mare de la prima sa soție, avea paisprezece ani când tatăl său a murit. El a fost educat de Simeon de Polotk, un vestit erudit kievean, și a încercat chiar să scrie poezii, dar era prea slab pentru a juca un rol important în guvernarea statului. Prințul Vasili Golițân era cel mai important și mai capabil dintre favoriții care se ocupau de afacerile statului.

După moartea lui Fedor, intrigile familiilor celor două soții ale lui Alekscl au continuat să complice guvernarea statului în timpul regenței. Fratele lui Fedor, Ivan, era cam slab de minte și, cu toate că fusese proclamat succesor al lui Fedor împreună cu fratele său vitreg Petru, sora lor, Sofia, a devenit cu ajutorul familiei Miloslavski și a gărzii țarului (*streliți - strel'tsy*), adevărata regentă până în 1689, când Petru a preluat guvernarea.

Guvernarea moscovită se confrunta în această perioadă cu mari probleme, dificil de rezolvat. Pericolul venind din Polonia-Lituania fusese evitat numai datorită faptului că dieta poloneză a refuzat să-i aprobe lui Władysław mijloace suficiente pentru expediția împotriva statului moscovit. Smolensk și Seversk au rămas totuși în mâinile polonezilor, iar încercarea făcută în 1632 de a obține din nou Smolenskul

s-a terminat cu un dezastru pentru statul moscovit. Nu erau de mirare deci ezitările lui Aleksei, din 1651, atunci când cazacii i-au oferit Ucraina.

Succesul războiului din 1654-1656, care a adus recuperarea Smolenskului şi ocuparea Lituaniei, a fost posibil datorită acţiunii cazacilor şi invaziei suedezilor în Polonia. Speranţele lui Aleksei de a obţine coroana poloneză au fost totuşi spulberate de Carol al X-lea al Suediei (1654-1660), care s-a proclamat rege al Poloniei şi dorea să ocupe Lituania, aflată atunci în mâinile moscoviţilor. Aceasta a pus capăt păcii dintre cele două ţări, care fusese încheită la Stolbovo, în 1617 şi care-i permisese statului moscovit să recupereze Novgorodul după plata unei considerabile despăgubiri. Noul conflict, care începuse în 1656, a fost rezolvat în 1661, prin pacea de la Kardis. Statul moscovit nu a reuşit să-şi mai recupereze teritoriile pierdute de pe malul sudic al Golfului Finic, cucerite de Boris Godunov în 1617, şi, în plus, a trebuit să cedeze Suediei acea parte a Livoniei ocupate de trupele ruseşti. Moscoviţii pierdeau încă o dată accesul la Marea Baltică. Carol al X-lea se putea lăuda că fără permisiunea sa nici un vas rusesc nu putea apărea în apele mării sale.

Ceea ce fusese obţinut în sud şi confirmat prin tratatul de la Andrusovo (1667) era, de asemenea, pus în primejdie de aventurile lui Doroşenko şi de invazia lui Mahomed al IV-lea în Ucraina. Pericolul turcesc comun a adus pentru prima dată Polonia şi statul moscovit în aceeaşi tabără. Pentru a apăra Kievul, armata lui Aleksei a ocupat reşedinţa lui Doroşenko, de pe malul drept al Niprului, la jumătatea distanţei dintre Kiev şi Marea Neagră. Aventurosul hatman a plecat îndată spre Moscova, dar a trebuit să renunţe la funcţia sa şi ţarul l-a numit ulterior voievod de Viatka. Polonezii au pierdut o mare parte din teritoriile pe care le deţineau în Ucraina şi care au fost luate de turci (1676).

În 1677, armatele rusă şi turcă s-au ciocnit pentru prima dată la Čyhyryn (Cighirin). Succesul ruşilor a făcut o impresie puternică la curtea sultanului. Dar Moscova nu se simţea încă destul de puternică pentru a continua războiul împotriva puternicului său vecin. Când a apărut o nouă armată turcă pentru a-l instala pe Iuri Hmelniţki, în noua sa calitate de vasal turc, în funcţia de hatman în partea deţinută de turci în Ucraina, moscoviţii împreună cu cazacii lor au plecat din Čyhyryn, păstrând doar terenurile de pe malul estic al Niprului.

Aşa a început o migraţie în masă a ucrainenilor în partea rusească. Ei s-au stabilit în regiunea Harkovului de astăzi, numită de atunci înainte Slobodskaja Ukraina, şi erau administraţi de un guvernator special numit de ţar. Armistiţiul încheiat între statul moscovit şi Turcia în 1681 i-a garantat Moscovei posesiunea acestei părţi a Ucrainei.

Primul conflict deschis între statul moscovit şi Turcia a avut loc sub domnia lui Fedor al III-lea. Goliţân, care a continuat să se ocupe de afacerile statului chiar şi în timpul regenţei Sofiei, era principalul responsabil pentru evoluţia ulterioară a relaţiilor dintre Polonia, Turcia şi statul moscovit. Regele Ioan Sobieski dorea să convingă statul moscovit de necesitatea formării unei ligi anti-turce. Regenţii au ezitat, pe deplin conştienţi că o alianţă polono-moscovită nu ar fi fost bine primită

de cazaci. Rezultatul războaielor polono-turce i-a determinat totuşi pe moscoviţi să-şi înfrângă această ezitare şi victoria lui Sobieski de la Viena a avut un impact puternic la Moscova. În 1686, o alianţă numită „pacea eternă" a fost încheiată între cele două ţări. În schimbul promisiunii Moscovei de a-i ajuta pe polonezi în războiul lor cu turcii şi pentru o sumă considerabilă de bani, polonezii au renunţat definitiv la orice pretenţii în legătură cu Kievul şi au promis să garanteze deplina libertate religioasă populaţici ortodoxe din regatul lor.

Goliţân s-a dovedit totuşi un conducător militar destul de slab. Campania lui împotriva Crimeii, în 1687, pornită împotriva sfatului hatmanului cazacilor, Samoilovici, a fost un eşec. Nefericitul hatman a fost învinuit pentru acest eşec şi exilat în Siberia. Noul hatman, Ivan Mazeppa, l-a însoţit pe Goliţân în cea de-a doua campanie, din 1689, dar au fost amândoi învinşi la Perekop. Acest eşec a constituit unul din principalele motive ale căderii lui Goliţân şi a Sofiei. Moscoviţii pierduseră accesul la Marea Baltică şi la Marea Neagră şi numai noul ţar, Petru, mai putea deschide câte o fereastră în ambele direcţii.

Mai mult succes a înregistrat expansiunea statului moscovit sub primul Romanov spre nord şi spre est, în stepele siberiene. Colonizarea Siberiei înainta constant. Eniseisk a fost întemeiat în 1618, Iakuţk în 1632, Irkuţk în 1652 iar Nercinsk în 1654. În 1637, moscoviţii au ajuns la ţărmurile Pacificului de nord. În 1648 a avut loc o expediţie îndrăzneaţă în apele Oceanului Arctic, de la gurile fluviului Kolâma până la acelea ale fluviului Anadir.

Ocuparea bazinului fluviului Amur în 1649 i-a adus pe moscoviţi pentru prima dată în contact cu chinezii şi cu împăraţii lor manciurieni. Prima ciocnire, din 1652, s-a încheiat cu victoria ruşilor. Prima solie moscovită, ajunsă la Pekin în 1656, nu a reuşit totuşi să rezolve disputa. Chinezii erau acum în ofensivă şi atât luptele cât şi negocierile au fost de lungă durată. Goliţân, ocupat cu proiectele sale din Crimeea, părea să neglijeze situaţia din Orientul Îndepărtat. Pacea încheiată în 1689 nu era deci una favorabilă Moscovei, care pierduse bazinul Amurului şi trebuia să recunoască suzeranitatea chinezilor în Mongolia. Expansiunea rusă a continuat spre nord-est. În 1697 a fost ocupată Kamceatka şi ruşii au intrat pentru prima dată în contact şi cu japonezii.

Chiar dacă primii Romanovi nu au fost capabili să-şi împlinească toate ambiţiile lor expansioniste, ei au pus bazele extinderii viitoare a teritoriului moscovit sub domnia lui Petru cel Mare şi a succesorilor săi. Dacă ţinem cont de situaţia disperată a statului moscovit la sfârşitul „vremurilor de restrişte", aceasta era cu adevărat o mare realizare.

„Vremurile de restrişte" au lăsat desigur urme profunde în sistemul social, economic şi financiar al statului moscovit. Vechea ordine a fost puternic zguduită, pământul sărăcit, administraţia dezorganizată şi guvernarea lăsată aproape fără resurse. Era necesar să fie găsite resursele pentru ca guvernarea să poată asigura

apărarea ţării şi să aducă puţină ordine în administraţie. Primele reforme, introduse de Filaret, erau dictate de aceste necesităţi.

Pentru a umple din nou vistieria statului şi a repara cele mai mari abuzuri comise de colectorii de taxe necinstiţi, Filaret a ordonat compilarea de noi registre ale pământului şi a numit agenţi fiscali noi, din rândurile plătitorilor de taxe. Au fost introduse taxele indirecte, destul de supărătore uneori, iar monopolul statului asupra hanurilor şi localurilor publice, introdus de Ivan al IV-lea a fost întărit. Din păcate, nevoia de a creşte capacitatea de taxare a supuşilor a dus la o deteriorare a situaţiei ţărănimii. Ţăranii, împovăraţi peste măsură de obligaţiile lor faţă de stăpânii feudali şi de contribuţiile la vistieria statului, îşi părăseau pământurile şi chiar familiile, adeseori foarte mari, şi se alăturau cazacilor sau se stabileau la graniţe. Mulţi dintre deţinătorii de *pomestija* sau *votčiny* nu reuşeau să-şi îndeplinească îndatoririle impuse de serviciul militar deoarece pierduseră o mare parte dintre ţăranii care le cultivau domeniile. Sub presiunea plângerilor micilor proprietari, guvernarea lui Filaret le-a permis proprietarilor de pământuri să-i aducă înapoi pe vasalii fugiţi dacă aceştia nu erau deja de cinci ani stabiliţi în noile lor case, termen care a crescut ulterior la zece ani. Aceasta a constituit un pas mare spre înrobirea ţăranilor. Pe de altă parte, Filaret a îmbunătăţit situaţia comercianţilor şi a meşteşugarilor stabiliţi în *posady*, suburbiile de la marginea oraşelor, centre ale guvernării locale. Aceasta s-a obţinut prin supunerea concurenţilor lor la taxe. Aceştia erau oamenii din serviciul ţarului, *služilye ljudi*, stabiliţi acolo sau în apropiere, în aşa-numitele *sloboda*.

Pentru a îmbunătăţi administraţia, Filaret a mărit numărul agenţiilor guvernamentale centrale, numite *prikazy*, care apăruseră în timpul primilor ţari.

Reformele lui Filaret, deşi nu întotdeauna reuşite, au fost duse până la capăt în timpul ţarului Aleksei şi au fost ratificate în *Ulojenie* – un cod de legi bazat pe dreptul bizantin şi lituanian, în aşa-numitele *sudebniki* (coduri de legi) ruseşti, în ordonanţele (*ukazy*) ţarului şi în deciziile diferitelor *prikazy*, fiind aprobate de *Zemskij Sobor* în 1649.

Ulojenie este un document fundamental nu doar ca pas important în istoria dreptului rus, ci şi ca ilustrare a condiţiilor sociale, financiare şi administrative existente în Moscova în timpul domniei primilor Romanovi. Soarta ţăranilor era definitiv pecetluită. Li se interzicea să părăsească reşedinţa lor legală şi obligaţiile lor faţă de stăpâni au devenit ereditare. Înrobirea lor era confirmată prin lege. În plus, organizarea comunală a ţăranilor, *mir*, a devenit responsabilă de plata taxelor la timp de către fiecare ţăran în parte, dar şi de împărţirea regulată între membrii săi a pământului ce trebuia cultivat.

Ulojenie ne oferă şi alte detalii cu privire la sclavi şi la noua clasă de robi, menţionată pentru prima dată în *Sudebnik*, în 1550 – aşa-numiţii *zakladčiki*. Aceştia erau oameni aparţinând diferitelor clase care, pentru a nu plăti taxe sau a scăpa de datorii, adeseori fictiv contractate, şi de dobânda adunată, erau gata să-şi slujească creditorul pe durata întregii lor vieţii. Această practică era interzisă şi anumite abuzuri

generate de ea corectate – mai ales obiceiul de a-i aşeza pe *zakladčiki* pe lângă *posady*, unde desfăşurau activităţi comerciale sau lucrau ca meşteşugari în beneficiul stăpânilor. Locuitorii acestor aşezări din apropiere de *posady*, numite *slobody* (aşezări libere), erau supuşi aceloraşi taxe ca şi cei din *posady*, iar formarea de noi *slobody* era interzisă. Din păcate, urmărindu-şi propriile interese fiscale, guvernarea le interzicea locuitorilor acestor *posady* să-şi schimbe reşedinţa şi reducea astfel libertăţi necesare unei evoluţii sănătoase a comerţului şi industriei. Această restricţie, dictată de interese fiscale, era unul din principalele motive pentru care oraşele de pe domeniile moscovite nu au reuşit niciodată să joace în stat un rol asemănător aceluia jucat de oraşele din Europa occidentală.

Guvernarea intenţiona să sprijine evoluţia comerţului rusesc, dar codul *Ulojenie* i-a lipsit pe toţi comercianţii străini de privilegiile acordate lor de Ivan al IV-lea. Acestora nu li se mai permitea să-şi desfăşoare activitatea decât în Arhanghelsk. Comercianţii englezi au fost cel mai mult afectaţi de această prevedere: mărfurile lor au fost astfel supuse la taxe, iar poziţia lor din comerţul rusesc a încetat să mai fie una privilegiată.[1] Guvernarea a încurajat dezvoltarea comerţului rusesc şi prin alte hotărâri. Una din acestea, din 1667, i-a exclus pe străini din comerţul cu amănuntul. Negustorii autohtoni erau, în acelaşi timp, încurajaţi să-şi desfăşoare activitatea direct cu cei din Asia.

Toate acestea nu au ajuns însă la efectul scontat. În Moscova nu exista o clasă organizată de negustori ca în oraşele vest-europene. Monopolul comercial deţinut până în 1649 de negustorii străini, mai ales englezi, nu favorizase dezvoltarea unei clase de comercianţi autohtoni. Politica fiscală a guvernanţilor, reprezentată de codul *Ulojenie*, a împiedicat dezvoltarea acestei clase până în 1649.

Tot din motive fiscale mai ales, Biserica a trebuit să accepte şi ea pierderea multor privilegii. Nu numai că ţăranilor li se interzicea prin codul *Ulojenie* să caute protecţia (*zaklad*) clericilor proprietari de pământuri, de la care nu se percepeau taxe, dar se luau şi măsuri drastice pentru a împiedica extinderea proprietăţilor ecleziastice, fapt ce ar fi redus suprafaţa de teren taxabil. În plus, problemele judiciare, administrative şi financiare ale clerului şi ale ţăranilor de pe terenurile Bisericii au fost puse sub jurisdicţia unui directorat special, aşa-numitul *prikaz* monastic. Excepţie făcea doar patriarhul şi toate instituţiile depinzând direct de el.

O anumită parte a populaţiei – slujitorii ţarului (*služilye ljudi, dvorjane*) – era cel mai mult favorizată de noul cod de legi. Cei aflaţi în această categorie erau obligaţi la îndeplinirea serviciului militar, mai mult sau mai puţin împovărător, în funcţie de dimensiunile terenurilor (*pomestie*) oferite de ţar, dar erau deopotrivă obligaţi şi la anumite servicii în calitate de cetăţeni. Diferenţa între noua clasă aristocratică şi vechile familii nobiliare, deţinătoare de domenii ereditare (*votčiny*) a dispărut treptat, mai ales după 1682, când vechea instituţie numită *mestničestvo*, ce-l obliga pe ţar să nu ofere niciodată membrilor ierarhiei oficiale un post inferior celui ocupat de strămoşii lor, a fost abolită.

Tendinţa generală a codului din 1649 şi a altor măsuri luate de primii Romanovi a fost de a împărţi populaţia statului în grupuri diferite, fiecare având obligaţii speciale faţă de stat, şi de a interzice trecerea de la o clasă la alta. Metodele fiscale primitive, cheltuielile tot mai mari ale statului şi marea lui extindere i-au determinat pe conducători să ia astfel de măsuri.

În ciuda numeroaselor sale deficienţe, *Ulojenie* a reprezentat un important pas înainte în domeniul judiciar. Deşi multe dintre prevederile sale au fost abrogate, el a fost pus în practică în Rusia timp de două sute de ani şi a fost înlocuit de un nou statut abia în 1833.

Aceleaşi necesităţi financiare au forţat guvernul să încerce unele experimente noi în sistemul de taxare şi în cel monetar. Vechea *sokha*, suprafaţa de pământ ce putea fi arată cu un singur plug într-o singură zi, a constituit din acel moment baza pentru taxare. Însă, între 1646 şi 1678, pentru a-i obliga pe ţărani să cultive mai mult pământ, întreaga fermă, *dvor*, a devenit bază de taxare. Pe lângă această taxă, mai erau percepute alte trei taxe directe – taxa pentru susţinerea sistemului oficial de poştă (*jam*), taxa prizonierilor, pentru răscumpărarea ruşilor aflaţi în captivitate la tătari, şi taxa *strel'tsy*, pentru întreţinerea puşcaşilor, care formau miezul armatei permanente şi dintre care erau selectate gărzile ţarului.

Unele încercări de taxare indirectă, mai ales a sării şi tutunului, au avut efecte dezastruoase. Taxele erau prea mari şi se aplicau într-un mod necalificat. Numai taxa pe alcoolul vândut la hanuri, care erau monopolul statului, aducea un venit constant. Alte încercări au demonstrat o conducere complet necalificată a politicii financiare. Aşa a fost punerea în circulaţie a talerilor germani re-emişi în Arhanghelsk şi conferirea unei valori nominale acestora egale cu de două ori valoarea lor reală. O altă operaţiune, înlocuirea banilor de argint cu cei de cupru, care trebuiau să aibă aceeaşi valoare, a dus la prima inflaţie în Rusia şi la ruina financiară a multora.

Schimbări importante au fost făcute de primii Romanovi în administrarea statului. Inovaţiile administrative, introduse în general de Ivan al IV-lea, au fost continuate. Funcţia de voievod (guvernator al unui district) devenise tot mai importantă în „vremurile de restrişte". Voievodul îşi avea reşedinţa în centrul oraşului propriu-zis (*gorod*), numit şi *kremli* uneori, şi se ocupa nu numai cu colectarea taxelor, ci avea şi funcţia de judecător în cazurile de drept civil, precum şi pe aceea de comandant al armatei districtului. Funcţia de voievod era oferită unui mic proprietar dintre slujitorii ţarului (*služilye ljudi*), dar al doilea demnitar important, *gubnoj starosta*, care avea rolul de judecător ce prezida în cazurile de drept civil, era ales de micii proprietari.

Guvernatorii şi personalul lor nu erau plătiţi din vistieria ţării, ci de către populaţia districtului. Contribuţiile populaţiei la întreţinerea voievozilor urmau a fi stabilite de *starosta*, aleşi de locuitorii aşa-numitelor *posady* şi de ţărănimea din respectivele districte. Ei trebuiau să se întâlnească în fiecare an în acest scop în sala adunărilor locale (*zemskaja izba*) din fiecare *posad*. Acest nou tip de instituţie democratică nu

a fost totuşi un succes. Guvernatorii acţionau ca stăpâni absoluţi, interveneau în alegeri şi au devenit curând vestiţi în proverbele ruseşti pentru rapacitatea şi corupţia lor.

Importanţa tot mai mare a operaţiunilor militare din regiunile de frontieră ale statului moscovit a determinat guvernul să combine un număr considerabil de districte din vest, sud şi sud-est în unităţi teritoriale mai mari numite *razrjady*. Acestea erau unităţi autonome din punct de vedere militar, fiecare fiind guvernată de voievodul ei (*razrjad voivode*), căruia i se subordonau toţi voievozii districtelor. Voievozii deţineau puteri militare şi civile depline în districtele sau regiunile lor (*razrjady*) şi răspundeau de recrutarea şi de plata trupelor. Aceste *razrjady* au devenit nucleul în jurul căruia s-a dezvoltat reforma administrativă a lui Petru cel Mare, împărţirea statului în *gubernii*, conduse fiecare de un guvernator.[2]

Aceleaşi necesităţi militare i-au forţat pe primii Romanovi să acorde mai multă atenţie reorganizării armatei lor. Nobilii ce deţineau diferite *pomestie* constituiau încă nucleul armatei moscovite, dar calităţile lor militare se deteriorau tot mai mult. Nobilii erau mai interesaţi de administrarea respectivelor *pomestie* şi de recuperarea ţăranilor fugiţi decât de serviciul militar. Mulţi dintre ei ajungeau în pragul sărăciei şi erau astfel incapabili de a-şi mai îndeplini îndatoririle militare. Alţii scăpau de aceste îndatoriri mituindu-i pe diferiţii demnitari însărcinaţi cu mobilizarea sau pur şi simplu dezertând, în ciuda pedepselor aspre aplicate pentru dezertarea din faţa inamicului.

Echipamentul cavaleriei şi infanteriei era depăşit, iar trupele slab pregătite. Singura unitate militară capabilă de a lupta efectiv era aceea a streliţilor (*strel'tsy*) unitatea introdusă de Ivan al IV-lea. Toate acestea i-au forţat pe primii Romanovi să urmeze exemplul ultimilor ţari din dinastia Rurik şi să recruteze mercenari străini nu numai pentru apărarea frontierei sudice, ci şi pentru campaniile împotriva vecinilor lor din vest. Cel care a inaugurat reorganizarea armatei moscovite a fost din nou Filaret. Ofiţeri străini, mai ales polonezi, germani şi englezi au fost angajaţi să-i înveţe pe militarii autohtoni secretele războiului modern şi să-i conducă în luptă. Unii dintre aceştia primeau chiar şi pământuri, *pomestie*; alţii primeau salarii considerabile. Erau formate noi unităţi militare. Noul corp de cavalerie se numea *rejtari*, după moda vest-europeană. Noi unităţi de infanterie, numite *soldaty*, erau recrutate dintre *služilye ljudi* din districtele nord-vestice pentru a lupta împotriva vestitei armate suedeze, în timp ce *draguny*, antrenaţi pentru a lupta atât călare cât şi pe jos, erau mai potriviţi pentru operaţiunile desfăşurate în stepă. Noile unităţi militare erau recrutate dintre nobilii săraciţi, dintre fiii aşa-numiţilor *streliţi*, dintre ţăranii care-şi pierduseră proprietăţile, dintre cazacii neînregistraţi şi din alte categorii.

În acelaşi timp, s-a încercat pentru prima dată să se introducă serviciul militar general. Regulamentul era ca fiecare o sută de ferme să întreţină un cavalerist şi un infanterist, iar familiile mari să trimită pe unul sau doi dintre fiii lor, de care nu era

nevoie în agricultură, în armata ţarului. Trupele recrutate de pe *pomestie*, după vechiul sistem, erau în continuă scădere. Pe la 1680, micii proprietari ai acestor *pomestie* nu mai reuşeau să furnizeze decât treisprezece mii de luptători.

Datorită acestor măsuri, puterea militară a statului moscovit a crescut considerabil. După anexarea Ucrainei, ţarul a reuşit să mobilizeze peste 200 000 de oameni. Desigur, numai *streliţii* şi mercenarii străini constituiau un fel de armată permanentă. Restul celor mobilizaţi aveau voie, în general, să se întoarcă acasă atunci când o campanie se încheia. Chiar şi din acest punct de vedere, primii Romanovi au pus bazele pe care Petru cel Mare şi succesorii săi aveau să construiască puterea militară a armatei ţariste permanente.

O nouă îmbunătăţire importantă a fost realizată în ce priveşte echipamentul armatei. Armele învechite au fost treptat înlocuite cu arme de foc de diferite calibre. Artileria a fost modernizată şi extinsă. Această modernizare a făcut armata ţaristă net superioară celei tătare şi i-a conferit mai multe şanse în confruntările cu curajoasa cavalerie sau infanterie poloneză. Totuşi, ea nu se putea măsura cu armata suedeză, cea mai bine antrenată şi disciplinată din Europa în secolul al XVII-lea.

La început, statul moscovit a trebuit să cumpere echipamentul militar modern din străinătate, mai ales din Suedia şi Anglia. S-au făcut încercări de a aduce armurieri străini şi alţi meşteşugari implicaţi în producerea armelor de foc şi a muniţiilor în diferitele *sloboda* ale Moscovei şi ale altor oraşe. Totuşi, acestea nu s-au dovedit mulţumitoare. Pentru a deveni independenţi în privinţa acestui important aspect militar faţă de ţările străine, adeseori ostile, ţarii au fost obligaţi să încurajeze industria pentru producerea de arme.

Mai întâi s-au făcut cercetări în toate colţurile statului moscovit pentru a se asigura necesarul de minerale din ţară. Apoi, în 1632, olandezul Andrei Vinius a obţinut concesiunea pentru a întemeia la Tula prima mare manufactură de arme de foc. La Moscova, cu ajutorul specialiştilor străini, au început să se producă tunuri de toate calibrele. Specialiştii germani au ajutat şi la crearea de turnătorii pentru clopotele bisericilor.

Cercetarea solului în căutare de minerale a dus la descoperirea unor bogate resurse de minereu de fier în bazinele fluviilor Volga, Kostroma şi Şeksna. Primele centre importante ale industriei fierului au fost create în aceste regiuni nordice de către Marselis de Hamburg. Alte întreprinderi industriale, cum ar fi primele ateliere de sticlărie, au urmat curând. Sub domnia lui Aleksei au apărut primele încercări de a crea o industrie textilă. Alte industrii au fost introduse treptat, dar la scară modestă. Nici chiar Petru cel Mare nu a reuşit să grăbească dezvoltarea industriei moderne aşa cum dorea. Ruşii şi-au menţinut vreme îndelungată vechile lor forme de producţie industrială rudimentară, bazată pe meşteşuguri autohtone, dominate de asociaţii familiale.

Toate acestea demonstrează totuşi că statul moscovit, sub conducerea primilor Romanovi, începuse în multe privinţe un proces de deschidere spre influenţele occidentale în multe domenii. Majoritatea acestor influenţe veneau dinspre Anglia

şi Olanda, datorită puternicelor relaţii comerciale dintre aceste două ţări şi statul moscovit încă din vremea lui Ivan al IV-lea. Ostilitatea comună faţă de Suedia a dus la apropierea dintre statul moscovit şi Danemarca, stat puternic în secolul al XVII-lea, ce controla intrarea în Marea Baltică.

Când sentimentele anti-turceşti, întotdeauna latente la Moscova, dar înăbuşite de teama puterii militare otomane, au început să se manifeste cu curaj, Veneţia şi-a deschis porţile înaintea ambasadorilor moscoviţi. Primii ambasadori au făcut însă o impresie foarte proastă datorită grosolăniei lor dar, din raţiuni politice, veneţienii au reuşit să-şi depăşească dezgustul şi să-şi găsească drumul spre Moscova. Pe la 1670, moscoviţii propuneau chiar o ligă anti-turcă, propunere simptomatică pentru noile lor iniţiative politice.

Relaţiile diplomatice cu principii germani au devenit mai frecvente în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când Moscova avea interes să se asigure de neutralitatea electorilor germani în războiul său cu Polonia. Problemele cu polonezii şi turcii au deschis de asemenea drumul ambasadorilor ruşi spre Viena. În acelaşi timp, refugiaţii sârbi şi bulgari au venit la Moscova şi creştinii ortodocşi din Balcani au început să aştepte tot mai mult eliberarea de sub dominaţia turcă din partea Moscovei. Toate acestea ilustrează poziţia diferită şi prestigiul Moscovei în Europa vremii.

În ciuda eforturilor conducătorilor de a ameliora situaţia internă, domniile primilor Romanovi au fost caracterizate de numeroase revolte populare. Deşi înfrânţi, cazacii, care nu erau înrolaţi în armată, au continuat să producă neplăceri în cei cinci ani ai domniei lui Mihail Romanov. Ei erau adeseori susţinuţi de populaţia nemulţumită de la graniţă. Apariţia unor noi impostori, ce pretindeau că provin din conducătorii „vremurilor de restrişte", a sporit şi mai mult dezordinea generală.

Multe dintre noile măsuri luate de conducători erau nepopulare şi crude şi conducerea diferiţilor favoriţi ai ţarului provoca multe plângeri. Revolta din 1648 era îndreptată împotriva favoritului şi cumnatului lui Aleksei, Boris Morozov, dar era şi un protest împotriva taxei pe sare. Desfiinţarea sistemului iobăgiei voluntare de către codul *Ulojenie*, din 1649, a fost întâmpinată cu puternice proteste de iobagii voluntari şi de stăpânii lor, fapt ce aruncă o lumină nouă asupra situaţiei sociale şi economice din statul moscovit. Manevrele monetare naive şi violente au pus gaz peste foc în nemulţumirea generală şi au provocat, în 1662, o revoltă populară care a fost brutal suprimată.

Cea mai puternică revoltă a izbucnit în bazinul Donului (1669-1671) şi a fost condusă de un cazac de pe Don, Stepan Razin. După ce s-a stabilit între Don şi Marea Caspică, Razin a pornit o expediţie maritimă împotriva coastei persane a Mării Caspice şi s-a întors cu prăzi bogate. Mulţi cazaci de pe Don – iobagi fugiţi şi răufăcători – i s-au alăturat şi, cu ajutorul acestei armate, el a reuşit să captureze captureze Astrahan şi Ţarîţân. Revolta sa a devenit curând o mişcare socială a

ţăranilor şi a triburilor autohtone de-a lungul Volgăi împotriva proprietarilor de pământuri de aici.

După aceste succese, Razin a început să ameninţe Moscova. Dar armata sa pestriţă nu a reuşit să reziste în faţa câtorva regimente antrenate conform noilor tehnici de luptă, pe care Moscova le-a trimis împotriva lor. Învins şi abandonat de cazacii de pe Don, Razin a fost prins în fortăreaţa sa de pe Don şi executat la Moscova. Trupele ţarului au pus capăt în cele din urmă revoltei, recucerind Astrahanul la sfârşitul lui 1671. Această victorie a întărit prestigiul Moscovei printre cazaci, dar faptele conducătorului popular au continuat să fie lăudate în poeme epice populare, iar el a fost în continuare considerat un erou în lupta pentru abolirea robiei.

Ar putea fi surprinzător faptul că statul moscovit a reuşit să reziste în timpul domniei unor conducători atât de slabi şi după ce atât de multe revolte l-au zguduit din temelii. Până la un punct, acest lucru s-a datorat coperării dintre conducător şi naţiune, reprezentată în adunarea naţională (*Zemskij Sobor*), care l-a ales pe Mihail Romanov şi care părea să devină o instituţie permanentă în statul moscovit. Într-un fel, Moscova părea să se întoarcă la instiuţia democratică reprezentată în statul kievean de aşa-numitele *veče*. De fapt, între 1613 şi 1622, Zemskij Sobor a funcţionat regulat şi a fost convocată ulterior de câteva ori de Mihail şi de Aleksei pentru a discuta probleme importante. Există, desigur, o mare diferenţă între adunarea naţională rusă, respectivele *veče* kievene şi sistemele parlamentare medievale sau contemporane din Europa vestică. Zemskij Sobor era compusă probabil din duma boierească, extinsă prin admiterea membrilor micii nobilimii, ai înaltului cler şi ai reprezentanţilor categoriei celor numiţi *dvorjane*, ai negustorilor şi altor orăşeni. Duma era un fel de senat şi funcţiona atunci când adunarea nu era în sesiune. Membrii „camerei inferioare" erau aleşi nominal, dar erau adeseori numiţi, de fapt, de către guvernatorii locali. Nu avem informaţii complete cu privire la compoziţia şi funcţia adunării naţionale, dar ea exercita adeseori o puternică influenţă în conducerea statului prin criticile sau cooperarea ei. Probabil că exprimarea nemulţumirii faţă de anumite măsuri ale guvernanţilor au contribuit la desfiinţarea acestei instituţii după 1653.

În ciuda scurtei sale existenţe, Zemskij Sobor a avut o influenţă puternică în ce priveşte concepţia asupra statului. Acesta a încetat să mai fie o simplă *votčina*, proprietate ereditară a conducătorului, aşa cum se întâmplase în timpul dinastiei Rurik. Datorită acestei colaborări a oamenilor cu conducătorul, conştiinţa unităţii naţionale şi religioase a devenit mai puternică şi conştiinţa existenţei unui pământ rusesc s-a împletit tot mai mult cu aceea a unui popor rus.

Membrii adunării naţionale nu s-au gândit niciodată să limiteze puterea conducătorului absolut. Concepţia unei guvernări autocratice, de drept divin, era atât de puternic înrădăcinată în mintea moscoviţilor încât orice alt sistem politic era de neconceput. Programul politic al primilor Romanovi consta pur şi simplu în aplicarea şi întărirea vechilor tradiţii moscovite, iar autocraţia constituia unul din principiile de bază, garantat de Biserică şi acceptat în mod general. Nu era deci

deloc surprinzător ca apariția unei adunări naționale să fie de scurtă durată în viața politică moscovită.

Puterea autocratică a țarului pare să fi fost totuși subminată în mod neașteptat de doi clerici. La prima vedere, conducerea patriarhului Filaret putea fi interpretată în acest fel. Pentru prima dată în istoria rușilor, a fost stabilită un fel de teocrație, care a funcționat cu succes pe parcursul vieții energicului patriarh. În realitate totuși, rolul jucat de patriarh nu a fost considerat de contemporanii săi semnul unei situații revoluționare în relațiile dintre țar și Biserică. Filaret era tatăl țarului și fusese el însuși cândva candidat la tron. El domnea în numele ascultătorului său fiu, ca mulți alți favoriți ai unor țari slabi înainte și după el. În plus, pe lângă el exista încă autoritatea adunării naționale. Succesorii lui Filaret, patriarhii Ioasaf și Iosif, nu păreau deloc dispuși să solicite vreo participare la guvernare. Relația armonioasă tradițională dintre puterea temporală și spirituală, atât de ferm stabilită în statul kievean,[3] a fost reînnoită.

Exemplul lui Filaret invita totuși cu ușurință la imitații, cu atât mai mult cu cât el accentuase prestigiul și puterea patriarhului. Filaret controla un teritoriu ecleziastic imens, ce se întindea de la Marea Albă la granița ucraineană și de la Briansk, în vest, până la Viatka, cuprinzând mai mult de patruzeci de orașe. El a obținut confirmarea jurisdicției sale directe asupra tuturor bisericilor, mănăstirilor și lăcașurilor religioase de pe acest teritoriu imens, precum și dreptul de a judeca populația în toate problemele, cu excepția celor penale. Pentru a exercita această jurisdicție aproape suverană, Filaret și-a stabilit propriul său *prikaz* pentru probleme administrative, financiare și judiciare, fixându-și propriile taxe și organizând colectarea lor. Ne putem imagina deci cât era de importantă poziția patriarhului dacă ne gândim că în secolul al XIX-lea au fost stabilite șaisprezece dioceze pe teritoriul căruia patriarhul își exercitase jurisdicția unică și directă în secolul al XVII-lea. Această situație era, pentru un cleric ambițios, o reală tentație de a pretinde un rol mai mare în guvernarea statului moscovit.

Un astfel de om a apărut în persoana lui Nikon, care a îndrăznit să pună la îndoială ideile moscovite adânc înrădăcinate cu privire la relațiile dintre cele două puteri. În plus, numele lui e legat și de reforme care, deși necesare și bine intenționate, au fost prost aplicate și au rupt Biserica Rusă în două, schisma durând până în perioada modernă.

Nikon,[4] fiul unui țăran, s-a născut în 1605 și a fost botezat Nikita. El a primit ceva educație într-o mănăstire și a devenit preot la Moscova. Sub șocul emoțional produs de moartea copiilor săi, a convins-o pe soția sa să se călugărească și el însuși a intrat într-o mănăstire de lângă Marea Albă, luându-și numele de Nikon. Când a vizitat Moscova în 1646, ca stareț al mănăstirii sale, înfățișarea, comportamentul și elocvența sa au avut o influență atât de mare asupra tânărului țar încât Aleksei l-a numit stareț al mănăstirii din Moscova ce conținea mormintele familiei Romanov. Nikon a devenit un apropiat al țarului și a învățat curând cum să-și mențină

şi să-şi mărească influenţa asupra acestuia şi a guvernării sale. În 1648, el a fost numit mitropolit de Novgorod, al doilea mare oraş din statul moscovit.

Şederea lui Nikon în Novgorod a fost probabil perioada cea mai fertilă din viaţa sa. Acolo el a manifestat un zel sincer pentru evoluţia spirituală a credincioşilor săi, introducând predicile şi instrucţia religioasă. Acestea reprezentau o noutate într-o perioadă în care viaţa religioasă moscovită se concentra în exclusivitate asupra prezenţei la slujbe. În organizarea liturghiei, Filaret se dovedise el însuşi un reformator zelos. Pentru a economisi timp, se ajunsese la combinarea predicilor lungi şi rugăciunilor cu cântecul corului. În acest adevărat Turn Babel al tuturor vocilor, era evident că nu puteau fi însă urmărite cuvintele. Nikon a interzis acest abuz şi, la iniţiativa sa, ţarul a extins această prohibiţie şi la alte dioceze. Nikon a reorganizat de asemenea cântul în maniera bizantină şi ţarul a introdus această reformă în propria sa capelă privată, de unde s-a răspândit în toate bisericile. În problemele politice, Nikon s-a dovedit de asemenea util şi, atunci când a început o revoltă în Novgorod, în 1650, el şi-a riscat viaţa pentru a o opri.

Când ţarul l-a invitat pe Nikon, în 1652, să ocupe scaunul patriarhal, rămas liber, el a acceptat această demnitate numai după ce a obţinut o asigurare scrisă din partea ţarului că guvernul se va abţine de la orice intervenţie în afacerile religioase. Ca patriarh, Nikon a început să grăbească revizuirea cărţilor liturgice, cerute pretutindeni şi necesare din cauza numeroaselor greşeli din vechile texte, cauzate de neatenţia copiştilor.

Această necesitate se făcuse deja simţită în timpul lui Ivan al IV-lea şi o revizuire fusese cerută şi de sinodul din 1551. Primele cărţi au fost foarte defectuos tipărite în 1564 şi 1565.[5] După „vremurile de restrişte", nevoia de noi cărţi liturgice era şi mai mare din cauză că multe fuseseră distruse. Clericii însărcinaţi cu revizuirile erau reformatori zeloşi, dar nu aveau nici un fel de pregătire filologică şi nu ştiau limba greacă. Astfel, corecturile făcute de ei nu au făcut decât să crească numărul greşelilor. Pe lângă greşelile de exprimare, existau anumite caracteristici ale liturghiei moscovite, observate de patriarhul Ierusalimului, când a vizitat Moscova în 1649, care erau diferite de obiceiurile Bisericii Greceşti.

Deşi aceste diferenţe păreau minore – de exemplu numărul de mătănii, faptul că se cânta Aleluia de două sau de trei ori, semnul crucii făcut cu două sau trei degete – ele aveau o mare importanţă pentru moscoviţii atât de influenţaţi de liturghie în secolul al XVII-lea. Pentru ei, liturghia era singura formă de comuniune cu Dumnezeu şi atunci când nu se desfăşura în maniera corectă ea nu avea nici o valoare înaintea acestuia şi nu-i putea ajuta pe cei ce se rugau. Astfel, clericii mai inteligenţi au susţinut revizuirea cărţilor în funcţie de originalele greceşti, o dată ce Biserica Bizantină era Biserica mamă a Rusiei şi sursa tradiţiei creştine ortodoxe.

Această mişcare a întâlnit însă o puternică opoziţie în rândurile tradiţionaliştilor, care preamăreau ortodoxia moscovită şi nu puteau tolera ideea că înaintaşii lor nu se rugaseră în mod corect. Ei pretindeau că Bizanţul şi-a pierdut poziţia de conducător

datorită „apostaziei" sale din 1439, prin acceptarea uniunii cu Roma, şi că nu se mai putea oricum avea încredere în el având în vedere că se afla sub jugul necredincioşilor. Moscova, după cum susţineau unii dintre ei, era a treia Romă şi unica păstrătoare a ortodoxiei.

Nikon se afla într-o poziţie dificilă. După anexarea Ucrainei, el s-a simţit obligat să armonizeze limba cărţilor liturgice folosite în statul moscovit cu cărţile de ritual ucrainene, recent editate de Mohyla. El a considerat că cea mai bună cale de a unifica limba literară şi ecleziastică folosită în statul moscovit şi în Ucraina era aceea de a adapta cărţile liturgice moscovite la cele ucrainene. Era o încercare curajoasă de apropiere lingvistică a două idiomuri şi aceasta ar fi ajutat la micşorarea diferenţelor dintre cele două naţiuni.

În plus, Nikon era ferm convins de ortodoxia Bisericii Greceşti şi hotărât să corecteze cărţile liturgice ruseşti conform originalelor greceşti. El a obţinut aprobarea proiectului său de revizuire din partea unei adunări ecleziastice în 1654 şi a trimis o lungă listă de întrebări patriarhului Constantinopolului cu privire la problemele aflate în dezbatere. Trimişii lui Nikon, conduşi de Arseni Suhanov, au adunat aproape şapte sute de manuscrise greceşti,[6] dintre care numai şapte se ocupau cu probleme liturgice. Cum nu era nici un cleric moscovit care să ştie greaca, era nevoie să fie aduşi specialişti din Grecia (Arsenie şi Dionisie) şi din Kiev (Epifanie Slavineţki). Chiar dacă munca lor nu se ridica la exigenţele erudiţiei de astăzi, era totuşi un pas înainte, iar în 1655, misalul rus corectat a fost aprobat de noul sinod, la care au participat şi patriarhul Antiohiei şi patriarhul sârb Gavril. Şi alte sinoade au aprobat schimbările lui Nikon din practica liturgică rusă şi tuturor moscoviţilor li s-a cerut să facă semnul crucii cu trei degete, în maniera greacă.

Reformele, realizate în grabă, fără o bază filologică serioasă, au fost întâmpinate cu mare ostilitate. Naţionaliştii radicali moscoviţi au refuzat să accepte cărţile corectate în funcţie de ale ucrainenilor. Ei pretindeau că printre revizionişti se aflaseră cruditi kieveni suspecţi pentru cunoaşterea limbii latine şi pentru contactul lor cu „ereticii" romano-catolici. Opoziţia a fost condusă de cercul de „corectori" care fuseseră numiţi de patriarhul Iosif şi demişi de Nikon.

Opoziţia a găsit un conducător abil şi zelos în persoana protopopului Avvakum (Habacuc). Născut pe la 1620, Avvakum[7] se dovedise încă din tinereţe o natură independentă, gata să sufere oricând pentru ideile sale. Deşi la început nu a fost ostil ideii corectării cărţilor liturgice, el s-a îngrozit de numeroasele schimbări ordonate de Nikon şi le-a respins, proclamându-şi dorinţa de a trăi şi muri conform vechii credinţe, necorupte de greci. Numeroşii lui adepţi se numeau „de credinţă veche" – *staroverci* (*credincioşii de rit vechi*). Ei au fost declaraţi schismatici, *raskol'niki*, şi Nikon a început să-i prigonească fără milă. Deşi ţarul avea un profund respect pentru zelosul protopop, el nu-i putea tolera acestuia opoziţia. Avvakum a fost întemniţat, bătut şi exilat mai întâi la Tobolsk şi apoi mai departe, în Siberia, dar el a suportat totul cu stoicism şi curaj, soţia lui stându-i alături cu credinţă în tot timpul acestei prigoane.

În persecutarea acelora care se opuneau reformelor sale, Nikon a demonstrat o cruzime neobişnuită. Multe dintre reformele sale au fost puse în aplicare chiar fără a fi ratificate de sinod, iar metodele folosite de Nikon pentru a le impune erau extrem de brutale. Ţarul şi soţia sa nu simţeau aceeaşi animozitate ca Nikon faţă de dizidenţi. Se pare că atitudinea independentă a lui Nikon în această problemă a contribuit mult la înstrăinarea dintre el şi Aleksei, care a început să se observe în 1658. Cauza imediată a rupturii a fost una banală. Nikon a fost ofensat pentru că ţarul, care încetase să mai participe la slujbele oficiate de Nikon, a omis să-l invite la un banchet oficial. Impetuosul patriarh i-a cerut unuia dintre subordonaţi să investigheze motivele acestei omisiuni. Trimisul său nu a fost prea bine primit de curteni, iar ţarul nu a făcut nimic pentru a-i pedepsi pe cei vinovaţi de această greşeală. Patriarhul, jignit, şi-a anunţat demisia şi a plecat din Moscova, sperând că ţarul va veni personal să-i ofere satisfacţie şi să-l roage să se întoarcă la Moscova şi să-şi reia funcţia.

Dar, în zelul său, Nikon a supraestimat importanţa poziţiei pe care o ocupa în statul moscovit. Manierele sale insuportabile şi atitudinea sfidătoare îi aduseseră mulţi duşmani la curte, iar intervenţia sa crescândă în afacerile de stat îl înfuriase pe ţar, care ajunsese la maturitate. Aleksei nu l-a urmat pe Nikon pentru a-l ruga să se întoarcă. Deşi conştiinţa sa era profund afectată de ceea ce se întâmpla, el s-a abţinut totuşi de la orice acţiune ce ar fi micşorat prăpastia dintre cei doi. Nikon, înţelegând că mersese prea departe, a declarat că nu renunţase de fapt la funcţia sa. Astfel, a împiedicat alegerea unui alt patriarh, dar încercările de a-şi redobândi vechea poziţie la curtea ţarului s-au dovedit zadarnice. În cele din urmă, ţarul a convocat un sinod în 1666 şi, pentru a-i conferi mai multă autoritate, a invitat şi patriarhi orientali. Au participat patriarhii Antiohiei şi Alexandriei, reprezentându-i şi pe cei din Constantinopol şi Ierusalim. Conciliul l-a acuzat pe Nikon, care s-a comportat foarte arogant mai ales faţă de patriarhii din Răsărit. Drept rezultat, lui Nikon i s-a retras nu numai funcţia de patriarh, ci şi demnitatea episcopală, fiind închis într-o mănăstire.

Declaraţia celor doi patriarhi din Răsărit, conform căreia era datoria patriarhului rus să se supună ţarului în toate problemele politice, demonstrează adevărata natură a conflictului. Nikon încercase să introducă în sistemul politic moscovit o doctrină care nu era nici rusească, nici bizantină – aceea a superiorităţii puterii ecleziastice asupra celei laice. Nikon aflase de această doctrină probabil în Novgorod, care a fost întotdeauna mai deschis spre influenţele occidentale. Unele dintre reformele sale în acel oraş, mai ales accentul pus pe predică şi pe instrucţia religioasă, par să fi fost inspirate de practicile catolice, care fuseseră din nou subliniate la Conciliul de la Trento. Prin intermediul Novgorodului, ruşii aflaseră, în secolul al XV-lea, şi de vestitul fals al romano-catolicilor, *Donatio Constantini*. Acest document pretindea că primul împărat creştin, înainte de a se muta de la Roma la Constantinopol, le-a

conferit papilor autoritatea supremă asupra tuturor episcopilor şi asupra întregului Occident, cedându-le şi privilegiul de a purta însemnele imperiale.[8] Acest fals a devenit una din bazele pe care s-a construit teoria superiorităţii puterii ecleziastice asupra celei laice în secolul al XI-lea. De-a lungul Evului Mediu, nu au existat îndoieli cu privire la originalitatea documentului. Acesta fusese acceptat şi de greci, care au început să-i pună la îndoială originalitatea abia în secolul al XV-lea. Chiar în momentul în care documentul era introdus în literatura canonică rusă, doi umanişti, Lorenzo Valla şi Nicolaus Cusanus, demonstrau că era un mare fals.

În statul moscovit, *Donatio* a fost exploatată de sinodul din 1503 pentru a apăra proprietatea Bisericii împotriva lui Ivan al III-lea şi de către mitropolitul Macarie în 1550 împotriva lui Ivan al IV-lea.[9] După părerea lui Nikon, acest document demonstra cu claritate superioritatea puterii spirituale, pe care el era hotărât să o instituie în statul moscovit. El a introdus această *Donatio* în colecţia slavă de drept canonic şi a acţionat în spiritul ei atunci când i-a cerut ţarului asigurarea că nu va interveni în problemele ecleziastice. Înainte de a deveni patriarh, influenţa exercitată de *Donatio* devenise evidentă în protestele vehemente ale lui Nikon împotriva reducerii privilegiilor ecleziastice de către codul *Ulojenie*, pe care îl considera lucrarea diavolului.

Nikon se referea la *Donatio* şi în răspunsurile sale către Paisie, episcop de Gaza. Afirmaţiile acestuia din urmă erau un fel de răspunsuri la întrebările prezentate lui de către boierul Simeon Streşnev cu privire la comportamentul lui Nikon şi au jucat un rol important în condamnarea patriarhului. Acolo el îi neagă ţarului jurisdicţia asupra preoţilor şi dreptul de a convoca vreun conciliu, de a numi patriarhi şi episcopi sau de a confisca proprietăţi ecleziastice. El îşi susţine, de asemenea, convingerea că puterea spirituală e superioară celei laice: „Nu ai aflat din cele scrise mai sus că cea mai mare autoritate a clerului nu e primită de la regi sau ţari, ci dimpotrivă, preoţii sunt cei care-i ung pe împăraţi? Este clar deci că clerul e mult superior regilor..."[10]

Toate acestea păreau desigur ceva nou şi ciudat pentru moscoviţi, ceva complet străin evoluţiei politicii ruseşti tradiţionale. Nikon ar fi fost mai inspirat dacă nu s-ar fi ghidat după un document latin atribuit în mod fals lui Constantin cel Mare, ci după un document grec autentic şi anume Legea a VI-a din codul de legi al lui Justinian. Aceasta accentua sublimul şi importanţa poziţiei regale şi a celei sacerdotale şi declara că bunăstarea umanităţii depindea de armonia dintre cele două – „cele mai mari daruri ale lui Dumnezeu către om, venind de sus, din dragostea Lui pentru oameni". Acest document fusese inclus în dreptul canonic rusesc din cele mai vechi timpuri şi pare să-i fi inspirat pe mitropoliţii Kievului în relaţiile lor cu puterea laică.[11]

Încercarea lui Nikon de a introduce în statul moscovit[12] acest principiu străin al superiorităţii purterii spirituale asupra celei temporale era însă tardivă şi intervenise într-un moment prea puţin favorabil acceptării lui. În Occident, puterea spirituală pierdea teren în faţa absolutismului Bourbonilor şi chiar dacă statul moscovit din

secolul al XVII-lea părea cuprins de o atmosferă religioasă, începuse deja şi aici un proces de secularizare. Acesta fusese inaugurat de dezordinile „vremurilor de restriştе" şi măsurile anticlericale din codul *Ulojenie* au demonstrat cât de departe ajunsese. Aceste măsuri fuseseră luate la insistenţele laicilor reprezentaţi în adunarea naţională şi ţarul le-a promulgat oarecum forţat, împotriva simpatiilor sale personale faţă de Biserică. Opoziţia populară faţă de reformele liturgice acceptate de sinod a demonstrat de asemenea că, deşi Biserica Rusă nu mai era condusă, ca în perioada lui Ivan al III-lea şi a lui Vasili al III-lea, de lumea monastică, ci de ierarhia ecleziastică, influenţa episcopilor asupra credincioşilor nu mai era atât de mare pe cât ar fi fost de aşteptat.

Astfel, vechile concepţii bizantine asupra regalităţii şi clerului au ajuns din nou să domine relaţiile dintre Biserică şi stat, accentuând dreptul conducătorului de a supraveghea activitatea Bisericii. Acest lucru a fost accentuat de Paisie în răspunsurile date boierului Simeon Streşnev, dar şi de patriahii din Răsărit la sinodul din 1666-1667, care l-a condamnat pe Nikon. Poate că încercând să-i facă pe plac ţarului, patriarhii au accentuat mai mult nevoia Bisericii de a se supune conducătorului statului decât s-ar fi putut deduce din Legea a VI-a a lui Justinian şi din *Epanagoge* a lui Fotie. Acestea erau cunoscute ierarhiei ecleziastice ruseşti pentru că ambele documente fuseseră incluse în cartea rusească a dreptului canonic, *Kormčaja kniga*. Unii prelaţi moscoviţi au protestat împotriva exprimării patriarhilor, simţind că nu corespundea în totalitatea concepţiilor moscovite. Temerile lor s-au dovedit a fi fondate, pentru că această definiţie a relaţiilor dintre cele două puteri a devenit instrumentul prin care Biserica Rusă a fost ulterior tranformată în sluga supusă a statului conform unor concepţii ce nu erau nici ruseşti nici bizantine.

Relaţiile strânse cu patriarhii ortodocşi păreau să readucă în statul moscovit nu numai tradiţiile liturgice bizantine, dar şi concepţiile anterioare ale autocraţiei ţariste. Până în acest moment, ţarii nu dăduseră prea mare importanţă sugestiilor occidentalilor că ei ar fi fost urmaşii împăraţilor din Constantinopol.[13] Ei nu aspirau la conducerea tuturor creştinilor ortodocşi o dată ce-i considerau pe greci apostaţi.

Suportul moral al grecilor în controversa cu privire la corectarea cărţilor liturgice a adus totuşi o apropiere a cercurilor oficiale moscovite de greci şi de ceilalţi trei patriarhi orientali. Bizanţul era din nou respectat ca sursă a credinţei în Rusia şi Moscova devenea tot mai interesată de soarta ortodocşilor din Răsărit. Episcopii din Răsărit primeau daruri bogate atunci când vizitau Moscova şi Aleksei a început să fie tot mai interesat de îndemnurile de a acţiona ca unic conducător ortodox şi de a proteja toate popoarele creştine. Patriarhul Ierusalimului, Paisie (1608-1644), compara vizitele sale la Moscova cu omagiul adus de predecesorii săi împăraţilor din Constantinopol. În 1653, în timpul şederii sale la Moscova, fostul patriarh ecumenic Atanasie al III-lea îl îndemna pe Aleksei să cucerească Constantinopolul, moştenirea sa, pentru a deveni un nou Constantin şi a instala un patriarh ecumenic în acel oraş.

În plus, ortodocşii din Ucraina apelaseră la ţar pentru ajutor, iar refugiaţii din sud se întâlneau la Moscova, singurul stat ortodox liber ce aştepta eliberarea din partea ţarului ortodox. Patriarhul sârb Gavril a participat la sinodul din 1655 şi i-a relatat ţarului soarta tristă a credincioşilor pe care-i păstorea. Chiar şi croaţii catolici păreau dispuşi să-l accepte pe ţarul moscovit ca suveran al tuturor slavilor. Cel puţin aceasta era impresia pe care o lăsase la Moscova învăţatul preot croat Križanić, pe care Aleksei îl luase în slujba sa în 1659. Preotul croat spera însă, desigur, să-l convingă pe ţar de necesitatea unirii cu Roma.

Dar Aleksei nu a renunţat la concepţia bizantină asupra datoriei împăratului de a proteja ortodoxia. Deşi nu era deocamdată capabil să ofere mai mult decât ajutor moral şi financiar admiratorilor săi greci şi slavi, Aleksei a fost cel care a impus la Moscova această concepţie mai largă despre funcţia ţarului rus. Aceasta avea să se cristalizeze şi mai bine atunci când, sub domnia lui Fedor, statul moscovit a trebuit să înfrunte pentru prima dată armata sultanului. De aici înainte, ideea eliberării popoarelor ortodoxe de sub dominaţia musulmană a devenit unul dintre principiile de bază ale politicii ruse.

O întoarcere şi mai accentuată la tradiţia bizantină a fost plănuită sub domnia lui Fedor. Tânărul ţar, cu o bună cultură literară, plănuia împreună cu sfetnicii săi să introducă funcţiile şi titlurile bizantine la curtea sa. O nouă listă de demnitari ai statului moscovit a fost compusă la scurtă vreme după 1682 pentru a înlocui vechiul sistem *mestničestvo*, care fusese abolit. Autorii acestui proiect cunoşteau destul de bine compoziţia curţii imperiale bizantine. Adăugarea de titluri bizantine la funcţiile moscovite deja existente nu era imperios necesară din eventuale motive practice şi constituia o dovadă clară a intenţiei de a face curtea moscovită cât mai asemănătoare celei bizantine, astfel re-creată la Moscova.

Introducerea reformei funcţiilor propuse menţiona coroana pe care Vladimir Monomahul părea să o fi primit de la împăratul bizantin şi, în acelaşi timp îl lăuda pe Aleksei, tatăl lui Fedor, ca fiind slăvit „în gloria greacă". Aceasta era o aluzie evidentă la tendinţele filo-greceşti manifestate de Aleksei. În plus, există dovezi că în timpul domniei lui Fedor a fost conceput un plan de a traduce întregul cod al lui Justinian în limba rusă şi a-l lua drept bază pentru jurisprudenţa moscovită. În plus, în statutul Academiei, a cărui întocmire a fost un proiect al lui Fedor şi al sfetnicilor săi, se specifică în mod expres că ţarul dorea foarte mult să fie asemenea împăraţilor Constantin, Theodosius şi Justinian.[14] Deşi instituţia proiectată era destinată nu numai instrucţiei în limbile „slavă" şi greacă, ci şi în latină şi polonezâ, ţarul a fost prezentat ca doritor să urmeze exemplul acestor împăraţi bizantini în ce priveşte erudiţia. Toate acestea sunt extrem de interesante şi demonstrează că statul moscovit ieşea treptat din izolarea sa şi încerca să folosească influenţa Bizanţului, care-i fusese primul maestru şi al cărui moştenitor începuse să se pretindă. E posibil ca, în cazul în care domnia lui Fedor ar fi durat mai mult, statul moscovit să fi fost capabil să găsească o soluţie pentru unele dintre problemele sale pe o bază mai apropiată caracterului şi trecutului său. Aceasta l-ar fi ajutat probabil să găsească o trecere

mai uşoară spre noua epocă ce se deschidea şi să atenueze şocul pe care l-ar fi produs inevitabil o occidentalizare bruscă a instituţiilor şi vieţii moscovite.

În ciuda acestor încercări de a găsi o nouă inspiraţie în afara statului moscovit, spiritul de izolare a continuat să domine viaţa religioasă şi culturală a statului. „Vremurile de restrişte" au distrus multe din realizările ultimilor ţari din dinastia Rurik şi intervenţia ostilă a vecinilor statului moscovit, polonezii catolici şi suedezii protestanţi, i-a făcut pe moscoviţi şi mai suspicioşi faţă de influenţele occidentale. Nici un nou impuls cultural nu putea proveni din Bizanţ, încă suspect în ochii multora pentru „apostazia" sa, în ciuda respingerii uniunii de către greci. Astfel, statul moscovit a rămas izolat, cramponându-se cu încăpăţânare de moştenirea culturală kieveană, aflată la baza dezvoltării sale după eliberarea de sub dominaţia mongolă.

Consecinţele acestei situaţii au devenit cruciale pentru biserica moscovită. Opoziţia pătimaşă faţă de corectarea cărţilor liturgice a revelat stagnarea gândirii teologice şi lipsa instrucţiei religioase la clerul moscovit. Toată activitatea religioasă se concentra în jurul unor lungi slujbe religioase, care au devenit în ochii preoţilor neinstruiţi şi ai credincioşilor acte aproape magice. Ele puteau avea efectul dorit în faţa lui Dumnezeu numai atunci când se desfăşurau în forma prescrisă, fără a schimba un singur cuvânt. Acest formalism extrem al pietăţii moscovite era într-un contrast izbitor cu speculaţia teologică susţinută din Occidentul contemporan.

Credincioşii de rit vechi nu au renunţat la opoziţia lor după ce Nikon a fost demis. Ei au fost din nou conduşi de Avvakum, care fusese rechemat din exil, dar refuzase să păstreze tăcerea în ciuda îndemnurilor lui Aleksei. Sinodul din 1666-1667 a confirmat condamnarea schismaticilor de către Nikon şi persecuţiile au fost reluate. Călugării de la mănăstirea Solovetki, de la Marea Albă, s-au revoltat şi au rezistat unui asediu îndelungat al armatei ţariste. Mănăstirea a fost cucerită abia în 1676, cu ajutorul unui călugăr care-şi trădase confraţii. Avvakum a fost din nou expus unui tratament inuman şi multor suferinţe în Siberia, pe care le-a descris cu mult realism în *Viaţa* sa, dar nimic nu putea să-i înfrângă zelul fanatic. În cele din urmă, la ordinul ţarului Fedor, el a fost ars pe rug în 1681. Două doamne nobile, Fedosia Morozova şi sora ei, prinţesa Evdokia Urusova, care duseseră vieţi exemplare dar se alăturaseră schismaticilor, au fost torturate şi au murit în închisoare.

Aderenţii lui Avvakum erau extrem de fanatici. Ei considerau schimbările din cărţile liturgice lucrări ale Anticristului, identificat mai întâi cu Nikon şi apoi cu ţarii care au ordonat persecuţiile. În ardoarea lor mistică, ei aşteptau sfârşitul lumii. Fugind din provinciile centrale, ei s-au stabilit mai ales în nord şi est, evitând orice contact cu Biserica oficială şi cu statul. Un şir de sinucideri în masă prin înfometare şi foc au început să se răspândească printre aceşti fanatici, care încercau să scape astfel de răul din lume. Persecuţia cea mai crudă a fost ordonată în timpul regenţei Sofiei, dar nimic nu a putut frânge rezistenţa credincioşilor de rit vechi, ei rezistând până în perioada modernă, spre marea nemulţumire a Bisericii.[15]

Deşi prezenţa la slujbe duminica, de sărbători şi în timpul postului devenise obligatorie şi chiar dacă întreaga viaţă a moscoviţilor părea dictată de Biserică, standardele morale ale societăţii scăzuseră destul de mult, după cum se poate observa din descrierile călătorilor veniţi în statul moscovit în acea perioadă.[16] Aceştia erau cu toţii şocaţi de analfabetismul şi manierele grosolane ale oamenilor, precum şi de beţie şi alte vicii. Evoluţia morală nu se putea realiza decât prin educaţie şi prin acceptarea ideilor venite din afară.

Existau anumite contacte cu civilizaţia occidentală în cartierul Moscovei unde locuiau străinii, numit *sloboda* germană. Acest cartier era locuit mai ales de negustori, meşteşugari şi mercenari protestanţi germani, englezi şi olandezi, deoarece catolicii erau consideraţi mai periculoşi pentru ortodoxie decât protestanţii. Patriarhul Filaret era extrem de mânios mai ales împotriva polonezilor, ce-l ţinuseră captiv opt ani. El îi plasa deci pe polonezi şi pe ceilalţi catolici la nivelul păgânilor şi musulmanilor, ordonând rebotezarea catolicilor convertiţi la ortodoxie.[17]

Străinii trăiau conform propriilor tradiţii şi aveau propriile biserici şi şcoli. Deşi autorităţile doreau să prevină contaminarea ortodoxiei de către ereziile acestora, modul lor de viaţă îşi găsise imitatori în clasele superioare moscovite. Rapoartele ambasadorilor ruşi în diferite ţări occidentale au ajutat şi ele la răspândirea dorinţei de a introduce unele obiceiuri occidentale în statul moscovit. Ţarul Alexei şi unul dintre nobilii săi au facilitat adoptarea manierelor occidentale. Alexei a manifestat un interes viu faţă de reprezentările teatrale şi a fondat prima şcoală moscovită de dramă şi balet, în 1673, sub conducerea pastorului german Johann Gottfried Gregorij.

Acestea erau primele contacte timide cu civilizaţia occidentală. Exista totuşi un alt centru cultural mai acceptabil, de unde obiceiurile occidentale şi erudiţia puteau pătrunde în statul moscovit – Kievul.[18] Mitropolitul Petru Mohyla a pus bazele unei academii la Kiev, care a fost organizată după modelul instituţiilor iezuite de învăţământ. Aici se învăţa în limba „slavă", în greacă, latină şi poloneză, academia devenind un important centru al erudiţiei ortodoxe.[19] În 1640, Mohyla i-a propus ţarului Alexei să creeze la Moscova o mănăstire unde călugării din comunitatea kieveană să-i înveţe greacă şi slavă pe copiii nobilimii moscovite. Cercul corectorilor, ai cărui membri erau foarte conservatori şi influenţau conducerea activităţilor religioase, nu avea încredere în călugării ortodocşi, care se aflau în relaţii cu latinii şi le citiseră cărţile. Totuşi, nereuşita teologilor moscoviţi de a-l converti pe principele danez Waldemar la ortodoxie şi refuzul consecvent al ţarului de a-i acorda acestuia mâna fiicei sale i-au convins că o cunoaştere mai bună a limbii greceşti şi a celei latine le-ar îmbunătăţi pregătirea teologică. Astfel, după o experienţă nefericită cu greaca, au fost nevoiţi să se adreseze celor din Kiev, mai ales având în vedere că ţarul îi ceruse lui Mohyla, în 1648, să-i trimită doi învăţaţi capabili de a traduce Biblia din greacă în rusă.

Succesorul lui Mohyla, Silvestru Kossov, a trimis la Moscova doi membri ai academiei, Slavineţki şi Satanovski, care au început să traducă opere religioase din

greacă şi latină. Corectorii au acceptat de asemenea catehismul lui Petru Mohyla şi l-au tipărit la Moscova după unele readaptări.

Marele eveniment a avut loc în 1649, când boierul Rtişcev, unul dintre intimii ţarului şi un prieten al corectorilor, a fondat mănăstirea Sf. Andrei de lângă Moscova şi i-a invitat pe călugării kieveni să se stabilească acolo. Aşa a apărut prima şcoală teologică din Moscova. Aceasta avea numai un număr limitat de studenţi, dar influenţa ei asupra învăţământului moscovit a fost considerabilă. Mai mulţi eruditi veneau de la Kiev şi Nikon i-a însărcinat cu corectarea cărţilor liturgice. Separarea de credincioşii de rit vechi, adversari implacabili ai erudiţiei occidentale, a mai destins atmosfera şi, în 1666, a fost luată prima iniţiativă oficială de către guvernanţi pentru stabilirea unei instituţii de învăţământ superior. Şcoala aceasta, condusă de un erudit kievean, Simeon de Poloţk, căruia Aleksei i-a încredinţat educaţia propriilor săi copii, nu a durat însă multă vreme. Abia în 1682 a devenit discipolul lui Simeon, Medvedev, rector al unei şcoli create după modelul academiei kievene şi care favoriza învăţarea limbii latine. O altă şcoală, unde se studia mai ales greaca, a fost înfiinţată în acelaşi an. Pentru câţiva ani, cele două instituţii, reprezentând cele două curente influente în societatea mosocvită, au fost rivale, una fiind favorabilă contactului cu Occidentul latin, iar cealaltă cu Grecia. Totuşi, în 1687, ele s-au unit şi au format Academia slavo-greco-latină, cu drepturi exclusive de a preda limbi străine şi arte liberale. Din păcate, acest monopol a fost extins şi la supravegherea a tot ce putea fi considerat periculos pentru ortodoxie, vizând mai ales orice pornea de la latini. Tendinţa anti-latină era propagată mai ales de doi călugări greci, fraţii Likoudes. Când au fost denunţaţi de propriul lor patriarh şi demişi în 1693, academia a mai pierdut din prestigiu, dar ea a devenit din nou o instituţie importantă de învăţământ când profesorii pro-latini au preluat conducerea ei.

În ciuda standardului destul de scăzut al învăţăturii, activitatea literară din statul moscovit era destul de susţinută.[20] În literatură ca şi în alte domenii, moscoviţii doreau să urmeze tradiţiile stabilite în trecut. Acest lucru se observa în primul rând în anumite lucrări ce descriau „vremurile de restrişte". În 1606, un călugăr anonim a compus un *Altă Istorisire* cu privire la această perioadă. O *Lamentaţie* asupra distrugerii statului moscovit datează din 1612. *Vremennik*-ul lui Timofeev a fost scris între 1616 şi 1620. Paliţân a descris asediul mănăstirii Serghie de către polonezi. Toţi aceşti autori au imitat stilul jalnic al timpurilor lui Macarie, uneori mulţumindu-se cu o enumerare seacă a evenimentelor şi personalităţilor, în tradiţia analelor ruseşti.[21]

Prinţul Hvorostinin, un mare admirator al obiceiurilor şi literaturii occidentale, s-a întors la această tradiţie în *Omiliile* sale, probabil pentru a se reabilita, căci era considerat un mare eretic. Prinţul Şahovskoi a arătat mai multă originlitate în *Istorisirea* sa asupra morţii lui Dmitri, pentru care el îl condamna pe Boris Godunov. Cea mai bună dintre aceste numeroase raporturi şi lamentaţii este *Cartea analelor* sau *Cronica* scrisă de prinţul Katiov-Rostovski (m. 1640), descriind evenimente din anii 1607 – 1611 cu precizia unui istoric şi evitând stilul retoric încărcat din alte

opere ale timpului său. El a reuşit să atingă acest grad de perfecţiune deoarece s-a inspirat şi din literatura occidentală. Stilul şi limbajul său au fost influenţate de *Războiul troian* al lui Guido de Colonna, pe care-l studiase în traducere rusă.

Totuşi, alte opere istorice erau încă scrise în maniera cronicarilor medievali într-un moment în care metodele istorice critice se răspândiseră deja în restul Europei. Un exemplu îl constituie relatarea alegerii ţarului Mihail, un manual al *prikaz*-ului moscovit pentru afaceri străine, compus de Matveev, şi cronica cu privire la originea Moscovei şi a poporului rus scrisă de Kamenevici-Rvovski. Alte opere îşi datorau inspiraţia şi vioiciunea povestirilor populare, la care se adăugau subiecte oferite de noile evenimente dramatice. Aceste opere descriau moartea subită a lui Mihail Skopin, un erou al războiului cu Polonia – una din cele mai bune creaţii ale vremii – şi apărarea Azovului, capturat de cazacii de pe Don, împotriva atacurilor turcilor (1641). Cea de-a doua operă este scrisă în forma unei scrisori destinate ţarului Mihail, care este rugat să ia oraşul sub protecţia sa.

Doi scriitori au lăsat descrieri ce ne oferă o imgine vie a vieţii moscovite din secolul al XVII-lea. Primul este Grigori Kotoşihin, un demnitar din *prikaz*-ul afacerilor externe care a trădat şi a oferit guvernului suedez o descriere deformată a vieţii din statul moscovit şi a organizării politice şi economice cu toate deficienţele sale. Misionarul croat Grigore Križanić, care dorea un stat moscovit puternic pentru că acesta constituia singura speranţă pentru eliberarea slavilor, pleda în *Politica*,[22] scrisă în timpul exilului din Siberia, pentru reformele favorabile occidentalizării statului moscovit. În această lucrare, ca şi în altele, el discuta probleme economice, comerciale, militare şi industriale şi sugera metode prin care ţarul ar fi putut să-şi consolideze ţara. El a compus şi o gramatică a limbii slave comune prin combinarea slavonei bisericeşti cu limba autohtonă.

Două biografii ne oferă o imagine şi mai completă asupra vieţii şi activităţii a două mari personalităţi antagonice, patriarhul Nikon şi Avvakum. Viaţa lui Nikon a fost compusă de călugărul Ivan Şuşerin, care-l admira foarte mult pe Nikon. Temându-se să discute în profunzime motivele căderii lui Nikon, acesta s-a mulţumit să urmeze modelul hagiografic în care fuseseră scrise întotdeauna vieţile sfinţilor.

Biografia lui Avvakum e destul de diferită. În primul rând, ea introduce o mare inovaţie în literatura rusă pentru că este o autobiografie, scrisă într-un stil viu, chiar plin de patimă, reflectând încăpăţânarea şi amărăciunea autorului în teribilul conflict cu autorităţile. Avvakum a făcut şi un pas important pentru dezvoltarea literaturii prin abandonarea vechii slavone literare şi folosirea idiomului popular rus. El a pregătit astfel apariţia literaturii ruse moderne.

Despărţirea de vechiul stil hagiografic poate fi de asemenea observată şi în alte opere. *Legenda Iulianei Lazarevskaia* a fost scrisă pe la 1614 de fiul ei, boierul Kalistrat Osorin. Deşi nu e complet lipsită de elemente hagiografice tradiţionale, legenda este mai degrabă biografia unei doamne pioase care trăise în lumea de zi cu zi, nu într-o mănăstire, şi care nu era o reprezentantă a ascetismului desăvârşit.

Legenda boieroaicei Morozova este de asemenea biografia unei doamne ce fusese considerată eretică pentru că era o adeptă fervent a lui Avvakum. O anumită afinitate cu *Legenda Iulianei* poate fi observată în *Povestea lui Sava, fiul negustorului Foma Grudcin*, scrisă pe la 1660 de un călugăr de la mănăstirea Ciudov. Povestea are deja unele caracteristici de roman. Autorul descrie aventurile unui tânăr ce şi-a vândut sufletul diavolului, dar a fost eliberat în final cu ajutorul Sfintei Fecioare. Povestea pare să fi apărut independent de alte poveşti similare, printre care aceea a lui Faust, circulând în Occident, şi indică faptul că un nou curent pătrundea treptat în literatura moscovită.

Acest nou curent literar a fost accentuat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea de influxul de erudiţi kieveni şi de literatură kieveană, care a făcut cunoscută moscoviţilor cultura occidentală. Datorită eforturilor lui Mohyla, academiei sale şi contactului constant cu cultura poloneză, ortodocşii din Ucraina au ajuns la un înalt grad de cultură, teologii lor reuşind chiar să polemizeze cu erudiţii iezuiţi. Smotriţki, episcop de Poloţk, educat el însuşi într-o şcoală iezuită, a scris, înainte de aderiunea la uniune, o serie de tratate teologice în apărarea ortodoxiei, iar Zaharia Kopistenski a compus două opere polemice dogmatice erudite, *Cartea credinţei* şi *Palinodia*. La academie, tendinţele latine şi pro-occidentale au obţinut o ascendenţă clară asupra curentului grec conservator, reprezentanţii lor adoptând şi metoda scolastică în operele lor polemice. Unul dintre cei mai productivi autori polemici era rectorul Goliatovski (m. 1668). În *Cheia cunoaşterii*, el le recomanda predicatorilor ortodocşi arta omiletică dezvoltată de iezuiţi şi a găsit adepţi entuziaşti în persoana episcopului Lazăr Baranovici şi a abatelui Anton Radivilovski.

Alţi adepţi ai acestor noi metode scolastice au iniţiat o nouă tradiţie în istoriografia ucraineană urmând exemplul istoricilor polonezi. Unul dintre ei, Inochenti Hizel, a scris o scurtă istorie a Ucrainei urmând exemplul istoricilor polonezi. S-au făcut, de asemenea, progrese considerabile în filologie la Kiev, mai ales de către Lavrenti Zizani, acestea depăşind toate realizările sale anterioare. Pe baza unui tratat de gramatică grecesc, tradus în slavonă în Serbia, Meletie Smotriţki a publicat în 1619 prima gramatică slavonă (*Syntagma*). Aceasta a fost de asemenea acceptată în 1648, într-o nouă formă, în statul moscovit şi a continuat să fie folosită de-a lungul secolului al XVIII-lea în şcolile ucrainene şi ruseşti. Pamva Berynda a compus în acelaşi timp primul *Lexicon* în care a făcut distincţia dintre cuvintele curente din slavona veche şi expresiile populare folosite atunci în Ucraina. Astfel s-au pus bazele dezvoltării şi normalizării limibii literare ucrainene şi ruse.

Mari inovaţii kievene au fost de asemenea introduse în poezia scrisă în statul moscovit. Multe dintre compoziţiile „vremurilor de restrişte" conţineau pasaje cu rimă, de mărimi diferite, terminate în verbe. Această practică poate fi observată în operele literare slave dintr-o perioadă foarte timpurie, dar ca s-a dezvoltat mai ales în secolul al XVII-lea. Acest vers aliterativ, ignorând măsura metrică şi folosind

mai degrabă asonanţele decât rima strictă, provine probabil tot din tradiţia kieveană. El corespunde însă şi tradiţiei orale ruse. Multe poeme, printre care versuri comice şi satirice, au fost compuse în statul moscovit în secolul al XVII-lea.

Aceasta a fost şi perioada când tradiţia orală a pătruns în literatură şi se pot observa pentru prima dată urme ale folclorului rus în scrierile literare. Pe această bază s-a dezvoltat un tip special de baladă. Preotul unei solii engleze din 1619, Richard James, a păstrat copii ale unora din aceste frumoase balade, păstrate acum la Oxford.[23] Apoi a apărut o formă de tranziţie între tradiţia scrisă şi cea orală. Cea mai remarcabilă dintre aceste compoziţii a fost *Povestea nenorocirii*.

Sub influenţa polonezã, ucrainenii au renunţat la sistemul metric latin, aflat la baza versurilor unor admiratori ai lui Horaţiu şi Seneca, şi au acceptat versificaţia silabică polonezã, cu versuri de aceeaşi lungime, cu cezură în mijlocul versului şi rimă feminină împerecheatã.[24] Un mare număr de ode şi panegirice au fost compuse în Ucraina după acest sistem. Maestrul acestei noi arte poetice a fost un călugăr kievean, Simeon de Poloţk (1629-1680). El a scris versuri mai întâi în rusă albă, polonezã şi latină dar, după ce s-a stabilit la Moscova în 1663, a început să scrie în rusa populară vorbită în statul moscovit. El a introdus la curtea moscovită panegiricul folosit în Polonia şi Ucraina perioadei baroce. El a compus şi ode, poeme pe motive derivate din colecţiile occidentale de povestiri şi anecdote ale vremii şi compoziţii satirice în care ridiculiza unele dintre manierele societăţii moscovite. Versurile sale erau adunate în două mari colecţii, *Rhythmologion* şi *Grădina înfloritã*. Simeon şi-a dovedit şi erudiţia teologică în *Sceptrul guvernării*, o operă polemică împotriva credincioşilor de rit vechi. El a introdus în statul moscovit o nouă metodă omiletică, pe care o învăţase de la polonezi şi pe care a aplicat-o în numeroase predici, publicate după moartea sa în două volume mari.

Chiar şi din acest punct de vedere, Simeon de Poloţk a dovedit o superioritate clară faţă de teologul moscovit Ivan Nasedka, unul dintre corectori, care era şi autorul unei *Expuneri despre Luther*. Nasedka era şi poet, încheindu-şi opera teologică cu versuri aliterative.

Discipolul lui Simeon moscovitul, Silvestru Medvedev (1641-1691) a continuat să compună poezii, mai ales în stil de panegiric. Karion Istomin, un poet mai puţin talentat, a continuat acest tip de artă în secolul al XVIII-lea în scopuri pedagogice, inovaţie care şi-a găsit imediat câţiva imitatori. Aşa-numita poezie silabo-tonică, folosind în mod regulat accentul, a fost dezvoltată la începutul secolului al XVIII-lea de Petru Buslaev, Feofan Prokopovici şi mai ales de Antioh Cantemir, cel mai subtil dintre cei trei. Cu Tretiakovski şi Lomonosov, a început o nouă epocă în poezia rusă, aceea a versurilor cu accent.

O altă inovaţie importantă în viaţa culturală moscovită a fost introducerea dramei. Chiar şi această artă nouă a fost adusă la Moscova mai ales din Kiev. Pentru a concura cu iezuiţii, care atrăgeau multă lume prin performanţele dramatice din şcoli, ucrainenii ortodocşi au început să dezvolte reprezentaţii dramatice similare inspirate

de misterele bizantine (*Christus patiens*) din secolele al XI-lea sau al XII-lea. În felul acesta, numeroase opere dramatice religioase au apărut la Lwów sau Kiev. În compunerea lor, influenţa operelor poloneze similare a devenit tot mai mare.

Simeon de Poloţk a fost din nou cel care a introdus acest obicei polonez şi italian la Moscova. Conştient de marea ostilitate a cercurilor eclezіastice conservatoare faţă de orice fel distracţii de acest fel, el a început prin a adapta o veche reprezentaţie liturgică bizantină, a legendei celor trei tineri aruncaţi în cuptorul încins, în *Comedia lui Nabucodonosor* şi a continuat cu subiecte similare. El a deschis drumul unor astfel de reprezentări în şcolile moscovite, găsindu-şi un adept plin de zel în persoana lui Dmitri Rostovski, şi el ucrainean, autor al vieţilor anumitor sfinţi. Opera sa, *Mineji*, era o ediţie hagiografică mai atractivă şi mai interesantă a marii opere a lui Macarie. Rostovski a folosit în opera sa şi materialul găsit în legendele populare ale lui Petru Skarga şi în *Faptele Apostolilor* publicate de iezuiţi. Această operă era citită pretutindeni în statul moscovit şi în ea Rostovski a găsit noi subiecte pentru compoziţiile sale dramatice.

Cea mai bună dintre aceste drame de şcoală în vers silabic era *Sf. Vladimir*, compusă de Feofan Prokopovici, profesor de retorică la Academia kieveană, care se juca şi la Moscova la începutul secolului al XVIII-lea. Această operă reprezintă un real progres spre o reprezentare realistă a evenimentelor istorice, după gustul societăţii contemporane.

Trecerea de la această artă dramatică de şcoală, limitată la subiecte religioase şi moralizatoare, la drame laice, scrise în proză, a fost destul de lentă şi a fost pregătită de J.G. Gregorij, directorul şcolii de teatru întemeiate de Aleksei. Şi el începuse cu subiecte biblice – de exemplu, Esther, Tobias sau Judith – dar succesorii săi, J.C. Kunst şi O. Fürst, au reuşit să aducă pe scena moscovită opere dramatice populare din vestul Europei. Acestea au fost adaptate în rusă de traducători ai *prikaz*-ului pentru afaceri externe şi în curând comediile lui Molière sau Corneille au fost acceptate la Moscova.

Progresul a continuat la începutul secolului al XVIII-lea datorită iniţiativei prinţesei Natalia, sora mai mică a ţarului Petru, care a construit un teatru la reşedinţa ei şi a compus ea însăşi patru piese inspirate din *Vieţile sfinţilor* a lui Rostovski. Ea a adus, de asemenea, şi piese cu caracter secular în teatrul ei. Academia din Moscova şi alte şcoli au început să producă piese laice. În general, acestea erau adaptări naive şi stângace ale romanelor de aventuri occidentale.

Teatrul popular rus s-a dezvoltat pe această bază şi a înflorit şi în timpul lui Petru cel Mare. Există dovezi că vestita piesă rusă *Ţarul Maximian* este o adaptare a piesei ceho despre Sf. Doroteea, martirizată de Maximian, şi care era foarte populară pe pământurile ceho în perioada barocă. În Rusia, ea a devenit o satiră mascată a căsătoriei lui Petru cu prinţesa germană Ecaterina.

Introducerea romanelor de aventuri occidentale în statul moscovit a început în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pornind din Polonia spre Kiev. Din nou

inițiativa a fost a lui Simeon de Poloțk. El a reușit să stârnească interesul țarului față de colecția poloneză de astfel de povestiri, tradusă după un original latin de iezuitul Szymon Wysocki, iar țarul i-a încredințat unui călugăr sarcina de a o traduce în rusă sub titlul *Oglinda mare*. În curând, o colecție medievală, *Faptele romanilor*, a fost tradusă din poloneză. Ea a fost urmată de *Povestea celor șapte înțelepți*, adaptare a unei povestiri orientale populare din Occident, tradusă și ea din poloneză. Compoziții similare poloneze, satirice și de alte tipuri, erau, de asemenea, adaptate și aveau mulți cititori.

Romanele de aventuri cehe, italiene și sârbești și-au găsit drum spre Moscova fie direct, fie prin Polonia: *Prințul cu părul de aur*, *Prințul Bruncvik al Boemiei*, *Bová Korolevič*, *Povestea Melusinei*, *Împăratul Otto* și multe altele.

S-a văzut deja că în prima jumătate a secolului al XVII-lea au fost făcute câteva încercări de a crea o poveste originală din viața Iulianei Lazarevskaia și aceea a Fedosiei Morozova, în *Povestea lui Sava* și în *Povestea nenorocirii*. Spre sfârșitul acestei perioade au apărut câteva opere ce pot fi considerate primele romane realiste ruse. Acestea erau *Povestea nobilului rus Frol Skobelev*, fără vreo tendință moralizatoare, și *Povestea negustorului Karp Sutulov*, adaptare a motivului din *O mie și una de nopți*, al soției negustorului care i-a întrecut în istețime pe trei dintre pretendenții săi. Aceste compoziții au fost urmate de alte romane de aventuri inspirate din literatura occidentală introdusă la Moscova, dar reflectând perioada lui Petru cel Mare, când granițele erau deschise. Acestea erau *Povestea nobilului rus Alexandru*, *Povestea marinarului Vasili* și *Povestea negustorului rus Ivan*. Toate aceste personaje erau călători în țări străine, plini de viață și dornici de aventuri.[25]

În dezvoltarea artei[26] în secolul al XVII-lea se pot observa aceleași tendințe ca și în politica generală a dinastiei și în activitatea literară moscovită. Artiștii își căutau inspirația în operele de artă produse în timpul ultimilor țari din dinastia Rurik, dar nu puteau rămâne indiferenți la influențele baroce, care se răspândiseră pretutindeni și au ajuns și în statul moscovit din Polonia, prin Ucraina.

Aceasta era situația mai ales în arhitectura moscovită. Cea mai caracteristică biserică construită de Ivan al IV-lea era aceea a Sf. Vasili, cu caracterul său piramidal, amintind de bisericile din lemn cu turelă, și cu rândurile sale de arcade cu consolă, numite *kokošniki*. Aceasta a rămas cea mai bine realizată biserică de acest tip, deși ca a inspirat mulți alți arhitecți. Exemplul cel mai evident de biserică piramidală este acela al Adormirii Maicii Domnului din Uglici, la nord de Moscova, construită în 1628. Are o fațadă simplă și cele trei abside ne amintesc de trăsăturile caracteristice ale stilului Suzdal-Vladimir din secolul al XIII-lea, dar absidele și nava au acoperișul în formă de coviltir, deasupra fiind plasate trei piramide, care conferă bisericii un aspect foarte armonios. Un alt exemplu de biserică piramidală este aceea din Putniki (Moscova), construită în 1652. Aceasta are patru cupole ascuțite și o clopotniță. Cupolele piramidale sunt pur decorative. Arhitectul a folosit din belșug așa-numitele *kokošniki*, ce conferă clădirii un aspect foarte pitoresc. Din păcate, această biserică a fost ultima construită în stilul rusesc pur, pentru că Nikon a interzis construirea de

biserici cu acoperiş în formă de coviltir şi cu cupole piramidale, declarând că această arhitectură era contrară tradiţiei Bisericii. Doar în nordul Moscovei a mai reuşit să supravieţuiască acest tip de arhitectură.

Un alt tip arhitectural, dezvoltat după modelul bisericilor de lemn, fără coloane, a fost acela al aşa-numitelor biserici fără coloane. Prima de acest fel a fost a fost aceea a Fecioarei de pe Don, construită din cărămidă şi datând din 1593. Avea o cupolă cu *kokošniki* şi o cupolă piramidală. O biserică de acest fel, construită în Moscova după „vremurile de restriştе", a fost aceea din Rubcovo (1626), care a devenit un model pentru alte structuri ecleziastice din zona Moscovei. Decoraţia faţadei demonstra deja unele influenţe baroce. Noul stil oficial era deja complet dezvoltat în biserica Fecioarei georgiene. Cupolele sale cu *kokošniki* aveau la bază tamburi decoraţi în formă de lanternă. Bisericile Sf. Nicolae din Stolpâi şi Pujâi precum şi cea a Adormirii Maicii Domnului din cartierul Olarilor erau variante ale aceluiaşi tip arhitectural. Biserica Sf. Treimi de la Ostankino, de lângă Moscova, o biserică fără coloane tipică, şi biserica Sf. Grigore din Moscova (1679) au deja ferestre şi decoraţiuni baroce. Un exemplu tipic de construcţie în stil rus, dar cu puternice influenţe baroce era biserica Sf. Nicolae al Marii Cruci, care nu mai există însă. O altă caracteristică a acestei structuri era că dispăruseră aproape cu totul aşa-numitele *kokošniki*. Această trăsătură s-a generalizat după 1670, când constructorii au început să folosească fier în loc de plumb pentru acoperişuri. La sfârşitul secolului al XVII-lea, stilul baroc a pătruns în Moscova, venind din Ucraina, unde nu reuşise totuşi să producă vreo operă de artă remarcabilă.[27] Dificultatea de a asimila arta occidentală în practica rusă tradiţională este ilustrată de biserica Sf. Fecioare făcătoare de minuni din Dubroviţki, lângă Moscova, construită de Vasili Goliţân. Această clădire, considerată de unii istorici de artă o monstruozitate arhitecturală, se afla într-un puternic contrast cu Biserica Sf. Fecioare din Fili, lângă Moscova, construită în 1693, la care se putea observa o întoarcere la tradiţia rusă a cupolelor în formă de piramidă.

În afara Moscovei, Rostov, Uglici şi Iaroslav se puteau lăuda cu biserici construite în tradiţia rusă. Cea mai frumoasă dintre aceste structuri este biserica Sf. Ioan Botezătorul din Iaroslav, pe Volga, construită în 1687. Ea era ridicată după planul obişnuit al bisericilor fără coloane, dar era mult mai mare, o adevărată bijuterie a decoraţiunii policrome. Era o creaţie pur moscovită, fără influenţe baroce, cu cinsprezece cupole aurite şi o clopotniţă separată de biserică, cum se întâmpla adeseori în Rusia.

Arhitectura bisericilor de lemn nu a dispărut. Era practicată în Ucraina, sub influenţa barocului, şi în Moscova, mai ales în nord, unde urma vechilor tradiţii autohtone. Cel mai bun exemplu al acestei arhitecturi este biserica Schimbării la Faţă din Kiji, datând de la începutul secolului al XVIII-lea. Credincioşii de rit vechi au continuat şi ei să-şi construiască bisericile de lemn după vechea tradiţie.

Construirea de clopotniţe şi turnuri în vechiul stil piramidal a fost acceptată de către Nikon. Ele aveau rareori acoperiş în formă de coviltir şi aveau câteva etaje.

Exemple ale acestei arhitecturi sunt turnurile ornamentale ale mănăstirii Novodevici şi turnul Suharev, construit de Petru cel Mare – unul din punctele de reper ale Moscovei. Aceste turnuri erau construite în stil baroc.

Arhitectura civilă a folosit principii şi forme asemănătoare acestor structuri de lemn. Cea mai interesantă clădire din lemn era castelul Kolomenskoe (reconstruit în 1667-1681), care a dispărut în secolul al XVIII-lea. Cea mai impozantă clădire de piatră era Palatul Terem din Kremlin, construit în 1635 de Mihail Romanov. Sculpturile din jurul uşilor şi ferestrelor prezintă un amestec curios de motive italiene şi orientale. Dar caracteristicile esenţiale par să le reproducă pe acelea ale construcţiilor din lemn. Teremok, construit în vârful Palatului Terem, pentru fiii ţarului, este o reproducere a mansardei casei de lemn ruseşti. Celălalt palat, *Potěšnyj Dvorets* (Palatul Plăcerilor), construit în 1652 de Alexei, conţine decoraţiuni baroce. Alexei chemase meşteşugari mai ales din Polonia pentru decorarea palatelor din Kremlin.

Tendinţe asemănătoare celor din arhitectură se pot observa şi în pictură. Metoda tradiţională a pictării icoanelor, prescrisă în Stoglav, a continuat să fie obligatorie şi a fost reafirmată în 1658 dar, pe de altă parte, au apărut şi încercări timide de a imita noi modele şi tehnici, pe care unii dintre artişti reuşiseră să le înveţe. La Moscova, atelierele guvernamentale înfiinţate de Ivan al IV-lea la arsenal (*Oružejnaja Palata*) au continuat să lucreze în primii ani ai secolului al XVII-lea. Boris Godunov, fiind încă regent, şi-a decorat biroul din Palatul cu Faţete (*Granovitaja Palata*) cu fresce lucrate în aceeaşi tehnică şi exprimând aceleaşi idei ca acelea comandate de Ivan al IV-lea pentru palatul din Kremlin. Maeştrii de la Stroganov[28] au continuat tradiţiile şcolii de la Novgorod, dar ei au păstrat cât de cât relaţiile cu şcoala de la Moscova.

După distrugerea ambelor şcoli în „vremurile de restrişte", ţarul Mihail, dorind să contracareze distrugerile din domeniul culturii şi să satisfacă cererea de icoane, s-a văzut forţat să reorganizeze atelierele din Moscova şi să aducă aici artişti de pretutindeni. Mulţi pictori din vechea şcoală Stroganov au ajuns astfel în noua şcoală de la Moscova. Cei mai importanţi dintre pictorii de aici erau Prokopie Cirin şi Nikifor Savin. Icoanele lor revelau un spirit mai umanist şi mai mult naturalism, deşi autorii lor doreau încă să rămână în cadrul regulilor stricte ce guvernau pictura icoanelor. Aici se pot detecta primele influenţe ale artei occidentale în pictura tradiţională de icoane. Dincolo de tendinţele occidentale crescânde, pot fi detectate şi elemente orientale, chiar chineze, mai ales în icoana Sf. Alexei . Icoanele reprezentând Crezul şi Tatăl Nostru demonstrează faptul că artiştilor le plăcea să abandoneze modelele simple şi să se aventureze într-o iconografie complicată, trădând tendinţa de a uita vechile reguli şi de a folosi noi tehnici.

Cei mai capabili şi mai îndrăzneţi dintre pictorii ţarului a fost Simeon Uşakov (1626-1686). Un foarte bun desenator, el a schiţat mai întâi broderii, flamuri, bani precum şi instrumente din aur şi argint, arătând în aceste prime tipare ruseşti că era

familiarizat cu arta occidentală a gravurii. În acelaşi timp, a pictat icoane pentru bisericile din Moscova într-un stil asemănător cu acela al vechii şcoli Stroganov. A devenit din ce în ce mai îndrăzneţ şi icoana Bunei Vestiri pictată de el, înconjurată de douăsprezece scene din Acatist, a creat senzaţie la Moscova. Aceasta conţinea inovaţii ce depăşeau stilul tradiţional în bogăţia şi varietatea motivelor arhitecturale, a costumelor şi a mobilei. Fizionomiile personalelor erau pline de viaţă şi mişcare, ţarul şi ţarina erau reprezentaţi ca Sf. Aleksei şi Sf. Maria Egipteanca, în timp ce alte scene neobişnuite reprezentau, de exemplu, asediul Constantinopolului. Imaginea lui Cristos de pe vălul Veronicăi (Sf. Mahramă) este mai mult o pictură decât o icoană şi revelează tehnica picturală olandeză din secolul al XVI-lea, din care Uşakov a văzut probabil unele exemple în *sloboda* moscovită. Elevii săi au continuat să picteze în acest stil nou, foarte diferit de obişnuita austeritate moscovită.

Cât de îndrăzneţe erau chiar şi aceste încercări timide de a imita tehnici occidentale se poate observa din atitudinea ostilă a patriarhului Nikon faţă de arta occidentală. El ordonase confiscarea şi distrugerea icoanelor create în stil occidental, majoritatea aduse din străinătate. Adversarul său, Avvakum, îi critica şi el aspru pe pictorii cu tendinţe occidentalizante.

Şansele păreau mai bune în pictura laică. Portretele străine apăruseră la Moscova în „vremurile de restrişte" şi primii Romanovi par să le fi agreat destul de mult. Pictura decorativă era de asemenea necesară guvernanţilor şi au fost angajaţi câţiva pictori străini pentru a conduce lucrările de decorare şi pentru a-i instrui pe artiştii autohtoni. Din păcate, nici un maestru occidental important nu s-a aventurat până la Moscova, căci operele lor erau pe deplin apreciate în Europa occidentală. Astfel, artiştii ruşi ai secolului al XVII-lea au fost nevoiţi să se mulţumească cu exemplele de stil şi tehnică occidentală găsite în Biblia ilustrată a lui Ioan Piscator, publicată în 1650. Aceasta conţinea aproximativ trei sute de gravuri şi era foarte populară la Moscova. Frescele create spre sfârşitul secolului în câteva oraşe de pe Volga, mai ales în Iaroslav, demonstrează o puternică influenţă a gravurilor din Biblia lui Piscator.

Acestea toate erau promiţătoare de progres, dar artiştii moscoviţi au fost incapabili să meargă mai departe, nemaigăsind şi alte stimulente occidentale acasă. Doar atunci când li s-a oferit posibilitatea de a pleca în străinătate şi de a studia arta occidentală au reuşit ei să stăpânească tehnicile moderne.

NOTE

1. Asupra negustorilor olandezi şi englezi din Rusia, vezi studiul bine documentat al lui G.I. Lubimenko, *The Struggle of the Dutch with the English* (vezi bibl.).

2. Cf. infra, cap. al XX-lea.

3. Cf. F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas in Kievan Russia*, Dumbarton Oaks Papers, vol. 9-10 (1956).

4. O bibliografie completă în limba rusă cu privire la Nikon este discutată în cea mai recentă lucrare despre patriarh scrisă de M.V. Zyzykin, *Patriarch Nikon* (Varşovia, 1931), 2 vol.; vol. 1: pp. 295-365. Următoarele lucrări merită o atenţie specială: studiile lui P. Nihalevskij din *Khristianskie Čtenija*, 1881-1890; N. Kapterev, *Patriarkh Nikon i ego protivniki* (Sergiev Posad, 1913); P.S. Smirnov, *Istorija Russk. raskola*, a II-a ed., St. Petersburg, 1895). Documente importante despre Nikon sunt traduse în W. Palmer, *The Patriarch and the Tsar* (vezi bibl.).

5. O bună trecere în revistă a cărţilor religioase tipărite la Moscova în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea poate fi găsită în P. Pascal, *La Vie de l'archiprêtre Avvakum*, a II-a ed. (Paris, 1938), pp. 221-226.

6. Ele cuprindeau lucrări ale lui Homer, Hesiod, Eschil, Plutarh, Tucidide, Demostene şi cronici bizantine, lexicoane şi gramatici – comori literare colectate şi studiate cu mare zel în Occident. Moscova secolului al XVII-lea nu era însă deloc interesată în astfel de scrieri profane. Asupra acestei misiuni, cf. un anunţ interesant, bazat pe un manuscris de curând descoperit la Muntele Athos de M. Laskaris, în *Byzantion*, 20 (1958), pp. 543-45.

7. O bibliografie completă cu privire la Avvakum şi la credincioşii de rit vechi poate fi găsită în studiul lui P. Pascal, *Avvakum et les débuts du raskol* (vezi bibl.). Cel mai important material cu privire la Avvakum şi la schismă a fost publicat în nouă volume de M. Subbotin la Moscova (1874-1890). Vezi bibl. traducerilor *Vieţii* lui Avvakum.

8. Falsul document a fost pentru prima dată folosit la Novgorod în 1497 de către dominicanul Benjamin, care scrisese, la cererea arhiepiscopului Ghenadie, *Slavo krato* (Scurt tratat) în apărarea proprietăţii bisericii. Călugărul catolic a folosit de asemenea documente latine ce susţineau superioritatea puterii spirituale asupra celei temporale. Asupra activităţii lui Benjamin, vezi studiul lui A. Sedel'nikov din *Izvestija* publicat de Departamentul de Limbă şi Literatură Rusă al Academiei U.R.S.S., vol. 30 (1925), pp. 205-225.

9. Se pare că atunci când a fost arhiepiscop de Novgorod, Macarie a introdus şi procesiunea din Duminica Floriilor, în timpul căreia guvernatorul oraşului ţinea frâul calului pe care călărea arhiepiscopul, imitându-l pe Cristos. *Donatio* aminteşte că împăratul Constantin îl onorase în acelaşi fel pe papa Silvestru. Din Novgorod, această practică s-a răspândit şi la Moscova, când Macarie a ajuns patriarh. Ţarii şi-au onorat astfel patriarhii în Duminica Floriilor până la abolirea patriarhiei. Autenticitatea actului *Donatio* a început să fie pusă la îndoială la Moscova în timpul domniei lui Petru cel Mare. Cf. studiul fundamental cu privire la traducerea greacă şi cea slavonă a acestei *Donatio* de către A. Pavlov în *Vizant. Vremennik*, 3 (1896), pp. 18-82 („Podloženaja tsarstvenaja gramota...").

10. Aceste documente importante au fost publicate într-o traducere rusă de către W. Palmer în vol.1 al acestei lucrări asupra lui Nikon (vezi bibl.). Vezi citatul de la p. 190. Răspunsurile lui Nikon au fost publicate doar fragmentar şi în limba rusă. Cea mai bună publicaţie rusă asupra relaţiilor dintre Nikon şi Aleksei este aceea a lui V. Kapterev, *Patriarkh Nikon i Car Alexej* (Sergiev Posad, 1909, 1912, 2 vol.).

11. Vezi traducerea după textul slavon în F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas*, p. 83.

12. Atitudinea lui Nikon în această privinţă este adeseori greşit înţeleasă. H.T. Florinsky, de exemplu, în manualul său – unul dintre cele mai bune în limba engleză – *Russia, A History and an Interpretation*, vol. 1 (New York, 1953), p. 290, consideră că teoria „supremaţiei Bisericii asupra statului" e o teorie bizantină, dar această interpretare e departe de a fi adevărată.

13. Cf. supra, cap. al XV-lea.

14. Vezi documentaţia şi bibliografia în studiul lui G. Ostrogorsky „Das Projekt" (bibl.).

15. Având în vedere că nu au vrut să accepte preoţii învestiţi după 1666, radicalii din rândurile credincioşilor de rit vechi s-au dispensat de slujba religioasă şi de cuminecătură, mulţumindu-se cu botezul şi spovedania. Ei erau numiţi *bezpopovvtsy* (fără preot). Ceilalţi, *popovtsy*, recunoscând validitatea învestirilor de după 1666, s-au organizat într-un grup special, cu preoţii care li se alăturaseră. Din 1846, ei au avut în mod regulat o ierarhie ecleziastică stabilită de un episcop din Bosnia şi aceasta a fost recunoscută de stat în 1881. Persecuţiile au încetat numai în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, dar au început din nou sub Nicolae I (1825-1855). Toleranţa oficială s-a definitivat însă abia în 1874. Ambele grupuri s-au despărţit în secte, care sunt deosebit de numeroase în grupul celor fără preot.

16. Un rezumat în limba rusă al rapoartelor vizitatorilor străini la Moscova în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea ne este oferită de V. Ključevskij în *Skazanija inostrancev o Moskovskom gosudarstve* (Moscova, 1916). Autorul ne oferă şi o bibliografie completă a ediţiilor operelor lor în limba rusă.

17. Această practică a fost suspendată de conciliul din 1666-1667, din nou la recomandarea grecilor.

18. Cea mai bună şi mai nouă publicaţie rusă despre influenţele ucrainene asupra vieţii religioase şi culturale din Moscova este aceea a lui K.V. Kharlampovič, *Malorossijskoe vlijanie na velikorusskuju cerkovnuju žizn'* (Kazan', 1914), vol. I, pp. 1-456 asupra secolului al XVII-lea. Bibliografie completă în rusă. Cf. excelenta trecere în revistă a primelor influenţe occidentale asupra statului Moscovit din timpul domniilor lui Ivan al IV-lea, Boris Godunov şi a primilor Romanovi realizată de S.F. Platonov, *Moskva i Zapad* (Berlin, 1926).

19. Opera fundamentală, deşi neterminată, despre Mohyla şi discipolii săi este aceea a lui S.T. Golubev: *Piotr Mogila i ego spodvižniki*, 2 vol. (Kiev, 1883, 1897). Acelaşi autor a publicat şi un studiu despre Academia din Kiev în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, *Kievskaja akad. V konce 17. I načale 18. st.* (Kiev, 1901) Pentru o bibliografie completă în limba rusă despre Mohyla şi influenţa Academiei Kievene asupra învăţământului şi gândirii teologice ruse, vezi G. Florovskij, *Puti russkago bogoslovija* („Dezvoltarea teologiei ruse", Paris, 1937). Vezi şi studiul său din *Kyrios* (vezi bibl. de la cap. al XX-lea).

20. Asupra literaturii ruse a acestei perioade, vezi vol. al II-lea, partea I din *Istorija Russkoj Literatury* (Moscova, 1948). Pentru ediţiile lucrărilor menţionate aici vezi indicaţiile bibliografice detaliate din lucrarea lui A. Stender-Petersen, *Geschichte der russischen Literatur* (vezi bibl.), vol. I, pp. 452-458.

21. Vezi supra, cap. al XVIII-lea. Ediţia şi criticile lui Platonov.

22. Cel mai recent studiu despre Križanić şi ideile sale politice sau despre punctul său de vedere asupra istoriei a fost publicat de B.D. Dacjuk, *Jurij Križanić, očerk političeskikh i istoričeskikh vzgljadov* (Moscova, 1946). Cf. supra, cap. al XVI-lea.

23. Pentru cântecele din manuscrisul lui R. James şi alte balade istorice, vezi studiul bine documentat al lui C. Stief (vezi bibl.).

24. Pentru versul aliterativ şi silabic şi pentru dezvoltarea ulterioară a versificaţiei ruse, vezi cartea lui O. Unbegaun (vezi bibl.), ce conţine şi o bibliografie completă. Cf. şi studiile lui R. Jakobson (vezi bibl.) despre originile versului popular slav.

CAPITOLUL AL XX-LEA
RUSIA IMPERIALĂ ŞI LUMEA SLAVĂ

Tinereţea lui Petru – Cucerirea fortăreţei Azov, călătoria în străinătate, primele reforme – Intervenţia din Polonia, întemeierea oraşului St. Petersburg, victoria de la Poltava – Înfrângerea de pe Prut opreşte înaintarea lui Petru în sud – Victoriile din regiunile baltice, naşterea Rusiei imperiale – Alianţa cu Prusia împotriva Poloniei – Înaintarea în Orientul Îndepărtat, în nord şi spre Marea Caspică – Complicaţii dinastice – Concepţia unui stat centralizat, cu un monarh absolut, transformată în funcţie de ideile occidentale – Concepţia utilitaristă a statului în reformele lui Petru – Motivele care au determinat o reorganizare păgubitoare a Bisericii de către Petru – Teoreticianul lui Petru, Feofan şi filosofia sa politică – Sfântul Sinod, un consistoriu protestant? – Transformarea sinodului de către slavi într-o instituţie birocratică, încercări zadarnice de reformă – Tradiţia dinastiei Rurik şi a primilor Romanovi continuată de succesorii lui Petru; Rusia nu reuşeşte să apere Silezia împotriva Boemiei – Cele mai întunecate zile ale poporului ceh sub Maria Tereza şi Iosif al II-lea – Prusia şi Rusia pun capăt independenţei poloneze – „Planul grec" al Ecaterinei a II-a se dovedeşte a fi un eşec – Revoluţia Franceză înăbuşă interesul Ecaterinei pentru noile idei sociale şi politice – „Cortina de Fier" a lui Pavel I; Alexandru I se întoarce la reacţiune şi despotism – Războiul Crimeei; reformele lui Alexandru al II-lea îi nemulţumesc pe Herzen şi Bakunin – Reacţiunea din timpul lui Alexandru al III-lea şi Nicolae al II-lea, profeţia lui Kliucevski, revoluţia din 1917 – Rusia imperială, aspiraţiile polonezilor, ducatul Varşoviei, regatul polonez – Redeşteptarea naţională a slavilor din Austria – Revoluţia din 1848, ideea panslavismului – Rusia imperială şi eliberarea românilor, a grecilor şi a slavilor din sud – Noul regim realizând visuri ale dinastiei Rurik şi ale lui Petru cel Mare

Scurta trecere în revistă a întâmplărilor din statul moscovit în timpul domniilor primilor Romanovi demonstrează că izolarea Moscovei de restul lumii europene dispărea treptat. Impactul influenţelor occidentale asupra vieţii sociale şi culturale ruse devenea irezistibil şi ritmul asimilării statului moscovit în cadrul restului lumii europene era tot mai alert. Occidentalizarea statului moscovit nu a început deci o dată cu domnia lui Petru cel Mare, cum se crede adeseori; ea a fost pregătită de schimbările introduse de tatăl său, Aleksei, şi de fratele său, Fedor.

Ritmul schimbărilor trebuia, într-adevăr, să devină mai alert, dar impetuosul frate vitreg al lui Fedor l-a transformat într-un adevărat vârtej, care a măturat majoritatea vechilor tradiţii moscovite şi a creat o nouă atmosferă în ţară, părându-le mult prea puternic multora dintre supuşii săi şi nesănătos pentru unele din bunele tradiţii ruse.

Din multe puncte de vedere, Petru cel Mare (1689-1725)[1] continua opera lui Ivan al IV-lea. În realitate, evoluţia şi caracterul celor doi conducători erau destul de similare. Amândoi îşi pierduseră tatăl la vârsta de numai trei ani şi îşi petrecuseră

copilăria în vârtejul violenței și intrigilor generate de rudele și curtenii rivali, care nici nu țineau cont de interesele tinerilor moștenitori. Amintirea acestei amare experiențe din copilărie le-a influențat amândurora caracterul și i-a făcut ostili față de vechea aristocrație. Așa se explică asprimea manierelor lor și izbucnirile de mânie care-i conduceau la acte de cruzime și răzbunare împotriva unor reali sau presupuși dușmani. Nici unul dintre ei nu a beneficiat de o educație sistematică și preferau și unul și celălalt să locuiască la țară, departe de viața de la curte, otrăvită de manevrele odioase ale grupărilor politice rivale. Amândoi își căutau sprijinul și prietenii în rândurile claselor de jos din statul moscovit.

Ivan al IV-lea a compensat lipsa unor profesori buni studiind singur literatura rusă, ceea ce l-a ajutat să devină unul dintre cei mai cultivați oameni de litere moscoviți din vremea sa. Petru nu i-a împărtășit însă interesul față de disciplinele umaniste și scrisorile și documentele sale lăsau mult de dorit din punctul de vedere al ortografiei. Mama lui nu a reușit să-l ajute cu nimic să evolueze spiritual, Petru petrecându-și vremea cu activități manuale și exerciții militare și alegându-și prietenii dintre militarii și aventurierii ce trăiau în cartierul străinilor numit *Nemeckaja sloboda*. Acolo i-a găsit pe olandezul Timmerman, care l-a învățat principiile matematicii, pe elvețianul de origine franceză Lefort, care a devenit favoritul său și l-a determinat să viziteze multe țări străine, precum și pe generalul scoțienilor, Patrick Gordon, capabilul său consilier militar. Olandezul Karsten Brandt l-a învățat pe Petru arta construirii corăbiilor și i-a întreținut dragostea pentru navigație, accentuând importanța flotei pentru statul modern.

Acești noi prieteni ai lui Petru, ofițerii străini și regimentele lor, au fost alături de el în 1689, când Sofia, după ce-și arătase intenția de a-l înlătura pe Petru și de a domni ca țarină, a fost detronată, iar favoriții ei s-au predat partidei victorioase. Din păcate, Vasili Golițân, mâna dreaptă a Sofiei, care contribuise cel mai mult la occidentalizarea statului moscovit, a trebuit să fie exilat și nu a putut contribui la realizarea reformelor lui Petru. Locul lui a fost luat de ruda îndepărtată și rivalul său, prințul Boris Golițân, care a preluat frâiele guvernării în timp ce Petru continua să se joace „de-a Marte și Neptun" cu prietenii săi străini, acceptându-le obiceiurile în îmbrăcăminte și comportament, dedându-se împreună cu ei la beții teribile și organizând spectacole comice sau curse de cai. Căsătoria cu Eudoxia (Evdochia) Lopuhin, aranjată de mama sa în 1689, s-a dovedit nepotrivită, chiar dacă aceasta i-a născut un fiu, Alekșei, și apoi încă unul ce nu a supraviețuit. Înstrăinându-se însă de soția sa, prea conservatoare pentru gustul său, Petru și-a găsit o amantă în *sloboda*.

Războiul cu Turcia[2] a întrerupt această perioadă de chefuri și i-a deschis noi perspective tânărului țar. Îndemnat de aliații săi polonezi și de aliații acestora austrieci și presat de atacurile tătarilor din Crimeea, vasalii turcilor, precum și de creșterea numărului simpatizanților turcilor printre cazaci, Petru a hotărât să pornească atacul împotriva fortăreței turcești Azov, care se aflase deja pentru o vreme în mâinile cazacilor de pe Don (1637-1642). Primul atac, nereușit, i-a demonstrat lui Petru necesitatea de a deține o flotă, cu ajutorul căreia să împiedice aprovizionarea orașului

pe mare. Cu ajutorul unor ingineri austrieci, Petru a deschis un mare şantier naval la Voronej, pe Don, şi datorită noii sale flote şi sfaturilor lui Gordon, fortăreaţa Azov a fost cucerită în 1696. În curând, noul său port de la Taganrog adăpostea paisprezece nave, construite şi conduse mai ales de meşteri şi marinari străini, iar în 1699 el a avut satisfacţia de a afla de mirarea şi spaima turcilor atunci când cele mai mari corăbii ruse, ducându-l pe ambasadorul său, au ajuns la Cornul de Aur. Pentru prima dată apărea o corabie moscovită în Marea Neagră.

Prima sa operaţiune militară şi navală l-a convins pe Petru de necesitatea construirii unei flote mari pentru a asigura accesul Rusiei în Marea Neagră şi de necesitatea stabilirii unei alianţe cu puterile din Apus – Austria, Anglia, Danemarca, Olanda, Veneţia şi papalitatea – împotriva turcilor şi a aliaţilor lor tătari. El avea nevoie de specialişti în Rusia pentru noul său plan naval şi, după ce a redus la tăcere prin metode violente anumite elemente locale nemulţumite de manierele sale occidentale, a plecat în prima sa călătorie în Occident (1697). A ajuns la Amsterdam, prin Riga, Königsberg şi Hanovra, apoi a mers la Londra şi s-a întors prin Olanda, Viena, Praga şi Cracovia, cu sute de specialişti angajaţi pentru a lucra în Rusia. Principalul ţel al acestei călătorii a fost de a cunoaşte mai bine arta construcţiilor navale şi a navigaţiei. Ţarul a lucrat el însuşi timp de câteva luni în Olanda şi la Londra, la şantierele navale, ca dulgher.

Întoarcerea sa acasă a fost grăbită de vestea unei noi revolte a elementelor conservatoare de la Moscova, conduse de streliţi. Revolta a fost înăbuşită cu o cruzime fără precedent, acest fapt marcând şi sfârşitul definitiv al vechiului stat moscovit, cu toate elementele sale conservatoare. Petru a început occidentalizarea statului său prin a-i obliga pe nobilii săi să-şi radă venerabilele bărbi. Acest gest este ilustrativ pentru brusca transformare a statului moscovit înapoiat într-unul mai modern, cu o armată permanentă, o flotă de război şi una comercială, cu o industrie minimală, o mai bună administraţie şi finanţe mai bine organizate, favorizând educaţia acasă şi în străinătate. Punctele esenţiale ale acestei transformări au fost realizate în cei trei ani de activitate febrilă dintre 1698 şi 1700.

În aceşti ani, Petru a considerat, pe bună dreptate, că e nevoie de condiţii paşnice pe toate fronturile pentru asigurarea succesului reformelor sale. Planul său pentru o alianţă anti-turcă a eşuat, doar Veneţia fiind gata de a continua lupta. Austria şi-a negociat separat pacea, la Karlowitz, în 1699, asigurându-şi condiţii optime, dar uitând să susţină şi interesele noilor săi aliaţi ruşi. Abia în 1700 a reuşit Petru să încheie pacea cu Turcia, reuşind să păstreze Azov şi Taganrog, să asigure dreptul credincioşilor săi de a merge în pelerinaj la Ierusalim şi dreptul, mai important, de a păstra un ministru rezident în capitala sultanului.

Între timp, statul moscovit a reuşit să-şi întărească poziţia pe pământurile vecinilor şi foştilor rivali polono-lituanieni şi să-şi găsească un aliat pentru realizarea visului lui Petru de a deschide accesul Moscovei la Marea Neagră. Alegerea unui succesor pentru tronul Poloniei, în 1697, după moartea lui Sobieski, presupunea rivalitatea

dintre candidatul francez, prințul de Conti, ales de marea majoritate a nobililor, și Frederic August, electorul Saxoniei, ales de o minoritate a lor. Petru, opunându-se unui candidat propus de Franța, aliata Turciei, a folosit tot felul de amenințări pentru a-i convinge pe nobilii polonezi să-l aleagă pe August al II-lea al Saxoniei ca rege legitim (1697-1733).

August al II-lea era un om ambițios. Neglijând interesele regatului său, care avea nevoie de pace, el a încheiat o alianță cu Danemarca și cu Petru împotriva Suediei, sperând să recâștige Livonia. Tânărul rege al Suediei, Carol al XII-lea (1697-1718), s-a dovedit însă a fi un foarte bun general. El a învins mai întâi Danemarca și a distrus armata lui Petru de la Narva și apoi, în loc să pornească imediat împotriva Moscovei, și-a concentrat forțele împotriva Poloniei. În 1702, cea mai mare parte a țării, cu Varșovia și Cracovia, se afla în mâinile sale, iar în 1704 și-a ales propriul candidat la tronul Poloniei, Stanislas Leszczyński. Apoi, el s-a întors împotriva Saxoniei și, în 1705, l-a forțat pe August să renunțe la tronul polonez.

Petru a profitat de perioada de răgaz oferită de campania suedeză în Polonia pentru a-și reorganiza rapid armata – și-a refăcut artileria, distrusă în mare parte la Narva, a creat noi turnătorii, mai ales în Urali, și mai multe pulberării și țesătorii pentru armată, a perceput noi taxe și a înrolat noi recruți, majoritatea acestor măsuri fiind realizate prin muncă forțată. Eforturile sale supraumane nu au întârziat să dea rezultate. Armata sa reorganizată și mica flotă nou creată în Marea Baltică au avut oarecare succes pe râul Neva și la lacul Ladoga, ceea ce i-a permis lui Petru să pună bazele „iubitului" său oraș St. Petersburg (1703). Iuriev (Dorpat) a fost capturat, iar Narva zguduită considerabil (1704). Detașamentele trimise în Polonia nu au reușit totuși să pună capăt succeselor suedeze și, după ce și-a asigurat poziția, Carol al XII-lea a decis să pornească împotriva Moscovei pentru a-l detrona pe Petru.

Acesta a fost momentul cel mai primejdios pentru tânărul țar. Reformele sale nepopulare și taxele împovărătoare provocaseră nemulțumiri pretutindeni. Izbucnise o revoltă a cazacilor de pe Don, condusă de Bulavin, iar hatmanul cazacilor ucraineni, Ivan Mazeppa (1687-1709), făcea o ultimă încercare de a asigura independența politică a Ucrainei poloneze și ruseşti cu ajutorul suedezilor. Petru și-a intensificat activitatea deja febrilă pe toate fronturile. Revolta lui Bulavin a fost înăbușită, iar colaboratorul apropiat al lui Petru, Menșikov, un om de origine umilă, a rezolvat repede problema adepților lui Mazeppa, a restabilit pacea în Ucraina și a distrus cartierul general al cazacilor zaporojeni, care se alăturaseră lui Carol al XII-lea. Lipsit de sprijinul cazacilor, regele suedez a fost învins în bătălia de la Poltava (1709). Majoritatea armatei sale a fost capturată și el însuși, împreună cu Mazeppa, s-au refugiat în Turcia.

Această victorie a constituit o bază solidă pentru ascensiunea Rusiei imperiale. Vechea alianță împotriva Suediei, cu Polonia și Danemarca, a fost reînnoită, de data aceasta alăturându-i-se și Brandenburgul și Hanovra, iar Rusia apărând astfel pe scena politicii germane. Reinstalarea lui August al II-lea pe tronul polonez a

marcat o evidentă schimbare a echilibrului de forţe din Europa răsăriteană. Petru era adevăratul stăpân al Poloniei, care cucerise chiar şi Livonia şi o păstrase, deşi promisese să o predea lui August al II-lea. Chiar şi principatul Curlanda, deşi fief polonez, a rămas virtual în mâinile lui Petru, pentru că acesta îşi căsătorise nepoata, pe Ana, cu ducele de Curlanda şi nu şi-a retras garnizoana de acolo nici după moartea subită a acestuia. În plus, Petru a capturat şi Vâborgul şi a ocupat Karelia finlandeză. De asemenea au fost cucerite Riga şi Estonia. Rusia se stabilise definitiv în regiunile baltice, St. Petersburg era asigurat, iar corăbiile ruseşti străbăteau pentru prima dată Marea Baltică, ce le fusese închisă până atunci. Petru inaugurase în nord o politică ce a fost fidel urmată de toţi succesorii săi şi reînnoită de conducătorii Uniunii Sovietice de mai târziu. Noua armată rusă, echipată cu arme moderne, prin efortul imens al comandantului ei suprem şi prin sacrificiile enorme ale întregii naţiuni, a fost cea care a asigurat acest triumf neaşteptat.

Petru a deschis noi perspective în politica succesorilor săi şi în sud. Regele refugiat, fie la hanul Crimeei, fie în Franţa, îi incita pe turci să deschidă ostilităţile împotriva victoriosului Petru. Ţarul, înţelegând că se apropie un nou conflict cu Turcia, a început să-şi caute aliaţi printre supuşii creştini ai sultanului. Mai întâi a încercat să convingă principatele române, Moldova şi Valahia, aflate sub supremaţia turcă. A reuşit să-l atragă de partea sa pe Cantemir, domnitorul Moldovei, dar în Valahia, Brâncoveanu s-a dovedit mai ezitant.

În acelaşi timp, Petru a deschis drumul ruşilor spre Balcani, atunci când a dat în 1711 o proclamaţie către ortodocşii din Balcani de a se ridica împotriva turcilor. El nu se gândea aici la greci – relaţiile cu conducătorii religioşi ai acestora, atât de strânse în perioada lui Aleksei, se deteriorasră din cauza sentimentelor filo-turce ale fanarioţilor – ci la sârbi şi muntenegreni. Asemeni tatălui său, Petru avea unele relaţii cu conducătorii ecleziastici ai acestora, care erau oricând gata să lupte contra jugului turcesc. În plus, aceştia erau îngrijoraţi de înaintarea austriecilor şi se temeau de încercările acestora de a impune uniunea cu Roma; de aceea ei au apelat la ţarul ortodox pentru ajutor. Petru chiar recrutase marinari slavi de pe coastele Adriaticii pentru a lupta pe vasele sale, iar unul dintre ei, Savva din Ragusa, a fost trimis în Balcani ca reprezentant politic al său. Planul a fost conceput în grabă şi numai muntenegrenii, conduşi de episcopul Daniel, au răspuns imediat sugestiei moscovite. Teribila înfrângere suferită de Petru pe Prut (1711) a pus capăt brusc acestor planuri. Petru a fost obligat să cedeze fortăreaţa Azov şi Taganrogul noului sultan împreună cu noua sa flotă şi a trebuit să promită că se va abţine de la orice intervenţie în Polonia şi că-i va lăsa drum liber lui Carol al XII-lea la întoarcerea acestuia în Suedia. Toate proiectele grandioase ale lui Petru în sud au fost astfel distruse, dar nu au fost uitate de succesorii săi. El a deschis drumul expansiunii ruse spre Crimeea, precum şi spre Marea Azov şi Marea Neagră şi tot el a fost primul care i-a îndemnat pe slavii din sud să se revolte, oferindu-se să devină conducătorul mişcării lor de eliberare. Ideea că ţarii erau protectorii tuturor creştinilor ortodocşi, deja acceptată

de tatăl său, a fost astfel reînviată şi interesul faţă de evoluţiile din Balcani nu a încetat niciodată să influenţeze politica externă a Rusiei.

Petru s-a întors însă din nou spre nord, principalul său punct de interes. Profitând de absenţa lui Carol al XII-lea, el a reuşit să ocupe Livonia, Estonia şi Ingria (Ingermanland), cu Kronstadt, pe care l-a fortificat pentru a mări siguranţa oraşului său, St. Petersburg, şi a invadat Finlanda, cucerind întreaga ţară, deşi nu voia să o păstreze pentru totdeauna. Între timp, armata sa opera şi în nordul Germaniei, ajutându-i pe aliaţii săi să cucerească toate posesiunile suedezilor de acolo, pe care aceştia le obţinuseră în urma păcii din Westfalia. El a avut nenumărate probleme cu aliaţii săi – Saxonia, Polonia, Danemarca, Prusia, Hanovra – care se invidiau reciproc, lăsându-i pe ruşi să lupte singuri şi încercând să păstreze ei prăzile. Atunci când i-a dat-o pe nepoata sa, Ecaterina, de soţie ducelui de Mecklenburg, tiranicul şi needucatul Karl Leopold – a făcut acest lucru împotriva sfatului prietenilor şi aliaţilor săi – a fost suspectat că ar dori să obţină mai multă putere în Germania iar, pe de altă parte, George I de Hanovra, regele Angliei, nu era deloc mulţumit de influenţa crescândă a Rusiei în regiunea baltică. Petru, nerăbdător să pună capăt unui război costisitor, a ajuns chiar să viziteze Parisul, în 1717, încercând să câştige Franţa, care îi susţinea pe suedezi, de partea sa.

Abia după moartea lui Carol al XII-lea a luat sfârşit războiul prelungit din nord. Aliaţii săi l-au abandonat pe Petru şi au ajuns în 1720 la un acord cu Suedia prin care Hanovra a păstrat Verdenul şi Prusia Stettinul, împreună cu Pomerania apuseană şi cu insulele Wollin şi Usedom, după ce a promis Suediei o compensaţie băneasca. Danemarca a obţinut scutirea de taxe vamale în Sound. Petru, rămas singur şi ameninţat de alianţa dintre Suedia şi Marea Britanie, a continuat totuşi să lupte şi acest lucru i-a fost răsplătit în 1721 prin capitularea suedeză. Prin tratatul de la Nystadt, el a primit Livonia, Estonia, Ingria şi o parte din Karelia, cu Vâborgul, precum şi un număr de insule baltice. El a cedat Finlanda şi i-a promis Suediei o compensaţie pentru teritoriile pierdute. În felul acesta, Petru reuşise să realizeze visurile lui Ivan al IV-lea.

Rusia se stabilise ferm ca mare putere în regiunea baltică şi era hotărâtă să rămână acolo pentru totdeauna. Petru obţinuse evident un rol proeminent în istoria Europei pentru ţara sa. Acceptarea titlului imperial, propusă de senat după primirea triumfală a ţarului victorios la Moscova, a conferit expresia potrivită noului statut al Rusiei şi a însemnat din nou realizarea dorinţei lui Ivan al IV-lea, care insistase în zadar asupra demnităţii imperiale a titlului de ţar.[3]

Ulterior, Petru s-a întors împotriva lui August al II-lea al Poloniei, care se despărţise de el şi care spera că va reuşi, cu ajutorul împăratului Carol al VI-lea (1711-1740) şi al regelui George I al Angliei (1714-1727), să stabilească o monarhie ereditară în Polonia, întărită de creşterea puterii regale şi susţinută de o armată permanentă. Era însă prea târziu. Petru, care deţinea încă principatul Curlanda ca zălog, a încheiat un tratat cu Frederic Wilhelm I al Prusiei (devenită regat în 1701),

care avea şi el interes să contribuie la slăbirea Poloniei. Trecând de partea nobililor polonezi nemulţumiţi de politica absolutistă a lui August, ambii aliaţi au insistat să fie păstrată vechea constituţie liber electivă a Poloniei, cu toate privilegiile nobilimii, printre care şi dreptul de veto al fiecărui membru al adunării. Polonia trebuia să rămână slabă şi dezbinată.

Chiar dacă August însuşi avansase deja, înainte de a ataca Suedia, ideea de a ceda unele teritorii poloneze vecinilor săi şi chiar dacă aliatul său prusac era întru totul de acord cu ideea separării, Petru nu dorea să obţină nici un teritoriu polonez, mulţumindu-se să menţină Polonia sub o puternică influenţă rusă prin toate mijloacele posibile.

El a găsit un bun pretext pentru intervenţiile sale în afacerile interne ale Poloniei în tratatul polono-rus din 1686, care le garanta ortodocşilor din Polonia exercitarea liberă a religiei lor. Sub pretextul apărării ortodocşilor împotriva catolicilor şi a uniaţilor, Petru şi-a instalat în Polonia un reprezentant însărcinat cu rezolvarea disputelor dintre cele trei confesiuni şi a plângerilor ortodocşilor. O şansă binevenită pentru o intervenţie energică i-a fost oferită lui Petru în 1724. Excesele unor protestanţi împotriva colegiului iezuit din Toruń (Thorn) au fost pedepsite prin executarea unui număr de protestanţi, incident destul de rar în Polonia. Acest lucru a provocat o mare îngrijorare în Europa, iar Petru a profitat pentru a-şi reînnoi alianţa cu Prusia, cerând pedepsirea celor responsabili de respectivul „masacru" şi garantând alături de Prusia drepturile minorităţilor religioase poloneze. El le-a transmis astfel succesorilor săi o armă, pe care o puteau folosi în mod profitabil oricând, şi a pregătit dezmembrarea Poloniei, împiedicată de teama unei intervenţii din afară să realizeze o reformă autentică în viaţa sa politică internă.

Deşi încercând din răsputeri să promoveze interesele Rusiei în sud şi în nord, Petru nu a neglijat Orientul Îndepărtat. El nu a contestat în nici un fel puterea în China a dinastiei manciuriene, aflată pe atunci la apogeul ei, după recucerirea Mongoliei, dar a început cucerirea Peninsulei Kamceatka şi anexarea Insulelor Kurile. La îndemnul său, Behring a pornit prima sa expediţie arctică şi a descoperit strâmtoarea ce-i poartă încă numele. Acesta a fost începutul expansiunii ruse în Alaska, ce a continuat spre sud, oprindu-se în apropiere de San Francisco. Petru a încercat, de asemenea, dar în zadar, să creeze o legătură comercială directă cu India.

Mai era un drum spre India şi China, prin Asia centrală şi Persia, pe unde treceau caravanele ce transportau mătase şi mirodenii. Englezii şi olandezii încercaseră de câteva ori să atingă această rută comercială, iar Ivan al IV-lea ar fi vrut să păstreze acest comerţ pentru negustorii moscoviţi. Petru a încercat să atingă această rută comercială în două feluri – prin Siberia şi prin Astrahan. Cele patru expediţii pornite din Siberia spre stepele Asiei centrale (1714-1722) nu au găsit aur deloc, aşa cum se spera, dar înaintarea rusească a continuat, a fost întemeiat oraşul Omsk şi au fost stabilite relaţii mai strânse cu populaţia cazacă şi calmucă.

Încercarea de a extinde supremația rusă asupra hanatelor Khiva și Buhara de pe fluviul Oxus, izolate de statul moscovit printr-un deșert, nu a reușit. La cererea hanului din Khiva de a-l proteja împotriva hanatului dușman, Buhara, Petru a trimis acolo o forță expediționară considerabilă, cu scopul de a supune ambele hanate și de a căuta drumul spre India (1716-1717). Rușii au găsit totuși un nou han, total neprietenos, în Khiva și, după succesul inițial, expediția a fost atrasă într-o capcană de armata autohtonă și aproape toți membrii ei masacrați.

Pregătind această expediție, Petru l-a trimis pe favoritul său, Volânski, ambasador la șahul Persiei. Acesta a reușit să încheie un tratat comercial cu Persia și, în plus, să stabilească relații puternice cu armenii, care jucau un rol important în comerțul cu mătase, și cu georgienii și să aducă informații prețioase cu privire la slăbiciunea Persiei.

Volânski a fost numit guvernator în Astrahan pentru a observa evoluțiile ce ar fi putut apărea pe coastele Mării Caspice și în Persia. Luând drept pretext atacurile împotriva negustorilor ruși, venite din partea unor triburi aparent supuse Persiei, și detronarea șahului de către afganii rebeli, Petru a pornit cu corăbiile din Astrahan, trimițându-și cavaleria pe uscat, spre râul Terek, și a ocupat Derbent, primul său obiectiv, un centru comercial și strategic important. A făcut acest lucru temându-se că Turcia ar putea profita de anarhia din Persia pentru a înainta spre Marea Caspică și a obține controlul asupra comerțului cu mătase. Speranța sa de a ocupa Tiflis cu ajutorul aliaților săi armeni și georgieni nu s-a împlinit și el a fost nevoit să se retragă spre râul Terek. Fără a se descuraja din cauza acestei retrageri, Petru a trimis un alt detașament să ocupe portul persan Reșt. În 1723, a fost capturat Baku și s-a încheiat un tratat cu șahul prin care Petru primea terenurile persane de la Marea Caspică în schimbul asigurării protecției șahului împotriva inamicilor săi. Apariția turcilor în Georgia l-a împiedicat pe Petru să-și extindă influența în Caucaz. S-a ajuns la un acord, în 1724, prin care terenurile de coastă îi rămâneau lui Petru, iar Georgia trecea sub supremația turcă.

După experiențele avute cu Turcia, Petru s-a abținut de la orice încercare de a incita cele două națiuni ortodoxe la revoltă, așa cum făcuse cu slavii din sud, deși principii și clericii armeni și georgieni erau deja în legătură cu țarii ortodocși de aproape un secol. Dar chiar și aici el a inaugurat o politică care avea să fie urmată de succesorii săi.

Într-o singură problemă vitală Petru nu a reușit să-și servească națiunea – în aceea a asigurării unui succesor de necontestat. Relațiile sale conjugale cu prima soție, Eudoxia, au fost de scurtă durată. El a obligat-o să se călugărească și s-a căsătorit în secret cu a doua amantă a sa, Ecaterina, de origine lituaniană obscură, în cea mai primejdioasă perioadă a domniei sale. El a oficializat această căsătorie în 1712. Ecaterina s-a dovedit a fi soția ideală pentru Petru și scrisorile lui către ea trădează o latură surprinzător de delicată a caracterului său, greu de bănuit la un om cu un asemenea temperament. Din păcate, al doilea băiat pe care i-l născuse prima

lui soţie a murit curând după naştere – Petru nu a găsit nici măcar timpul să asiste la înmormântare – şi cinci fii ai Ecaterinei au murit şi ei încă de mici, astfel încât numai Aleksci, primul său născut şi trei fete au rămas în viaţă.

Petru a neglijat însă educaţia lui Aleksei şi băiatul s-a înstrăinat cu totul de tatăl său, de care se şi deosebea foarte mult prin caracterul său. Lui Aleksei nu-i plăcea nici una din reformele tatălui său şi nu-şi ascundea intenţia de a le anula şi de a guverna în maniera conservatoare tradiţională. Petru l-a căsătorit pe Aleksei cu Charlotte, prinţesă de Brunswick, care i-a născut un băiat, Petru. Temându-se de oprirea reformelor sale, ţarul a insistat însă ca Aleksei, ce se identifica tot mai mult cu opoziţia, compusă din nobili şi clerici conservatori, să renunţe la dreptul său de succesiune sau să se retragă într-o mănăstire. Înfricoşat de tatăl său, Aleksei a fugit şi s-a refugiat în Austria. A fost însă adus înapoi de emisarii lui Petru, care-i promiseseră iertarea, i-a fost retras dreptul de succesiune, a fost acuzat de complot împotriva ţarului şi condamnat la moarte. Înainte ca ţarul să confirme această sentinţă însă, Aleksei a murit în închisoare.

Petru era conştient de problema vitală a succesiunii şi a dat un decret în 1722, conform căruia suveranul putea numi din timpul vieţii sale pe cine dorea drept succesor. În plus, el a încoronat-o pe Ecaterina împărăteasă în 1724, exprimându-şi probabil astfel intenţia ca ea să fie regentă în perioada în care singurul Romanov rămas, fiul lui Aleksei, era minor. Totuşi, el nu a folosit acest decret. Căsătorind-o pe nepoata sa, Ana, cu ducele de Curlanda, pe fiul său cu o prinţesă germană, pe cealaltă nepoată, Ecaterina, cu ducele de Mecklenburg şi pe fiica sa, Ana, cu ducele de Holstein, Petru a pus capăt tradiţiei de două sute de ani conform căreia nici un prinţ sau prinţesă moscovită nu trebuia să se căsătorească cu străini. Acest nou obicei a devenit regulă, căci toţi succesorii săi, cu excepţia unuia, s-au căsătorit cu prinţese germane. El a introdus astfel un element străin în viaţa curţii ruseşti şi în educaţia descendenţilor dinastici, care avea să influenţeze puternic politica externă a Rusiei şi mentalitatea unor conducători ai ei.

În ciuda acestor incertitudini, succesiunea la tronul imperial s-a păstrat pe linie dinastică – deşi aceasta a fost considerabil slăbită – în ciuda rivalităţilor dintre vechea şi noua aristocraţie. Aceasta din urmă, datorită lui Menşikov şi regimentelor de gardă ale lui Petru, a reuşit să câştige şi a proclamat-o pe soţia lui Petru, Ecaterina I (1725-1727), ţarină, deşi aceasta nu avea calităţile necesare pentru a conduce. Adevăratul conducător era, de fapt, Menşikov, atât în această perioadă cât şi mai târziu, în timpul scurtei domnii a tânărului ţar Petru al II-lea (1727-1730).

Ana, ducesa de Curlanda, a fost şi ea acceptată (1730-1740), neîntâmpinând nici o opoziţie serioasă, deşi a preferat să numească nobili germani din regiunile baltice în cele mai înalte posturi. Ea fost urmată de fiica lui Petru, Elisabeta (1741-1762), cea mai capabilă dintre succesorii imediaţi ai lui Petru. Petru al III-lea (1762), fiul Anei, fiica lui Petru, era deja un principe german prin educaţie şi sentimente. Din fericire, soţia sa, Sofia de Anhalt-Zerbst, deşi germană şi luterană, a devenit rusoaică şi ortodoxă convinsă şi, asemeni Ecaterinei a II-a (1762-1796) a

inaugurat o nouă perioadă în istoria Rusiei, continuând politica lui Petru şi completând europenizarea Rusiei.

Succesiunea a şase ţari, care ar fi putut fi consideraţi, după nişte criterii stricte, total incapabili de a conduce Rusia, demonstrează că ideea unui stat rus centralizat, condus de un monarh absolut, ce-şi moştenea drepturile ca urmaş al unei dinastii, era puternic înrădăcinată în mentalitatea rusă. De asemenea, ea nu era disputată de alţi monarhi cu care Rusia venea în contact, pentru că aceasta era atunci singurul sistem politic acceptat pretutindeni, cu excepţia Poloniei.

Chiar şi din acest punct de vedere, Petru a contribuit la adaptarea vechilor idei politice moscovite la cele existente în restul Europei. El nu era un mare gânditor şi nu era interesat de teoria politică, dar mintea lui practică şi spiritul laic l-au făcut receptiv la concepţia utilitaristă asupra statului, pe atunci discutată şi, în general, acceptată în restul Europei şi cu care se familiarizase în timpul călătoriilor sale în străinătate.

Trebuie să ne amintim aici că întreaga concepţie moscovită a monarhiei teocratice absolute, moştenită de la bizantini, suferise câteva mici schimbări deja în timpul domniei tatălui şi fratelui lui Petru. Stimulii pentru aceste schimbări veneau desigur din Polonia, unde teoria politică era la modă. Erudiţii ucraineni din Kiev erau, desigur, cei care transmiteau aceste idei. Simeon de Poloţk, de exemplu, susţinea că statul şi puterea conducătorilor nu proveneau doar din voinţa divină – conform tradiţiei bizantine – ci şi din dorinţa naturală a oamenilor de a forma o societate, care nu putea exista fără un conducător. Conducătorul nu avea deci doar îndatorirea de a asigura bunăstarea spirituală a supuşilor săi, ci şi binele lor material comun. Simeon îşi descrie astfel conducătorul ideal nu numai în culorile folosite de autorii bizantini în aşa-numitele oglinzi pentru principe, ci şi în trăsături care ne amintesc de scrierile lui Aristotel şi de gândirea speculativă scolastică a vremii. Ştefan Javorski era, în cursurile ţinute la Academie Kieveană, şi mai mult influenţat de Aristotel şi de scriitorii latini scolastici când discuta îndatorirea conducătorului de a stabili relaţii întemeiate pe noţiunea de dreptate cu supuşii săi.

Alte idei occidentale contemporane asupra conducătorului şi a rolului statului, bazate pe legea naturală, idei promovate de umanişti şi de reformatori, se infiltrau treptat în statul moscovit şi prin intermediul traducerilor anumitor scrieri politice contemporane din limba poloneză. Exista, de exemplu, o traducere rusă a *Secretului secretelor*, în mod greşit atribuit lui Aristotel, lucrare foarte populară printre iudaişti, prima mişcare eretică din statul moscovit. *Economia lui Aristotel*, scrisă de comentatorul polonez al lui Aristotel, Sebastian Petricius, şi *Puncte comune în învestirea principilor*, scrisă de germanul Lorichius, au fost de asemenea traduse în limba rusă în secolul al XVII-lea. Şi mai multă influenţă a fost probabil exercitată la Moscova de traducerea tratatului despre republică al filosofului polonez Frycz Modrzewski, realizată probabil tot în secolul al XVII-lea. În acest tratat se susţinea că puterea regilor le este dată acestora pentru fericirea supuşilor şi că toţi conducătorii

sunt supuşi şi ei legilor, care ar trebui să fie egale pentru toţi. Acest tratat îi dezvăluia cititorului rus multe alte principii ce nu fuseseră încă discutate la Moscova.

Să nu uităm că şi Križanić încercase să împace unele idei asupra conducerii statelor, discutate deja de reprezentanţii scolasticii din Occident, cu ideile teocratice ruse referitoare la conducătorul absolut. Polemica sa cu ideile politice specific protestante demonstrează că astfel de idei nu erau necunoscute la Moscova în timpul lui Aleksei.[4]

Ordin-Naşciokin, un proeminent om de stat din timpul domniei lui Aleksei, pare să fi fost familiarizat cu unele din aceste idei noi. Deşi considera Moscova centrul ortodoxiei, el identifica prosperitatea conducătorului absolut cu prosperitatea statului. Acest concept utilitarist poate fi găsit şi în alte scrieri.[5]

Dacă ţinem cont de aceasta, ni se va părea normal ca aceste noi noţiuni asupra statului să fi fost deja cunoscute tânărului ţar Fedor, educat de Simeon de Poloţk. Acest lucru este vizibil mai ales în introducerea la decretul său prin care se eliminau drepturile de rang şi precedenţă ale familiilor nobile, reprezentate de vestitul *mestničestvo*. Aici, Fedor declara că era datoria sa de ţar ales de Dumnezeu să promoveze orice activitate care ar fi dus la creşterea binelui comun şi să oprească orice alta care l-ar fi subminat. Astfel, el a considerat necesar să elimine acele drepturi, pentru că ele erau în detrimentul binelui comun al statului. E pentru prima dată când se poate citi un astfel de raţionament într-un document oficial moscovit.

În această lumină, putem înţelege mai bine mentalitatea lui Petru şi motivele aflate la baza reformelor sale. Petru fusese, desigur, educat în vechea tradiţie moscovită şi multe dintre scrierile şi documentele sale pun accentul pe vechea concepţie asupra ţarului, protector al ortodoxiei, căruia Dumnezeu îi încredinţase conducerea şi apărarea dreptăţii. Această veche concepţie se întrepătrundea totuşi cu o noţiune nouă, extrem de importantă pentru simţul lui practic – interesul pentru binele statului. Această noţiune a utilităţii comune a devenit principiul dominant al domniei sale, aflându-se la baza întregii legislaţii şi administraţii. Tradiţia autocratică pe care o moştenise i-a conferit dreptul de netăgăduit de a-şi pune în aplicare, chiar şi cu forţa, ordinele date spre binele comun al statului, aşa cum îl vedea el.

Petru se mulţumea cu aceste noţiuni generale, dar el a manifestat totuşi un oarecare interes şi pentru teoria politică occidentală atunci când a ordonat traducerea în limba rusă a unui scurt tratat – *Îndatoririle cetăţenilor conform legii naturale* – scris de teoreticianul german Samuel Pufendorff. Aici s-a oprit însă interesul lui Petru pentru teoria politică.[6] Restul a rămas în seama lui Theophanes (Feofan) Prokopovici de la Academia Kieveană, pe care-l alesese ca agent inteligent şi bine intenţionat al ideilor sale.

Câştigarea războiului cu Suedia fiind considerată unul din cele mai importante interese de stat, a generat multe dintre reformele lui Petru şi a accelerat aplicarea lor. Această necesitate nu i-a lăsat conducătorului timpul de a se conforma unui plan detaliat. Astfel, nu toate reformele sale au devenit permanente, aşa cum a fost

crearea senatului (1711), format dintr-un număr mic de demnitari numiți de țar și însărcinat cu stabilirea unei noi legislații, cu supravegherea administrației întregului imperiu și având funcția de curte supremă de justiție. Această instituție a rezistat până în 1917. Senatul trebuia să funcționeze și ca un consiliu de regență în absența țarului. Numeroasele *prikazy* moștenite din trecut au fost înlocuite de nouă colegii (1718), pentru fiecare activitate vitală a statului – de exemplu, afaceri străine, economie, război, flotă, finanțe, justiție. Acestea imitau sistemul german și suedez și au existat numai până în timpul domniei lui Alexandru I, care le-a transformat în ministere moderne. Alexandru I a desființat și funcția de procuror general, care trebuia să controleze activitatea senatului și să supravegheze activitatea colegiilor.

Schimbările lui Petru în ce privește guvernarea locală erau inspirate de tendințele de autonomie ale celor mai importante districte, deja observabile în secolul al XVII-lea. După modelul suedez, întregul teritoriu era împărțit în zece regiuni mari, mai târziu extinse, conduse de guvernatori cu puteri administrative, judiciare, financiare și militare. Reforma dublei organizări urbane a dus totuși la o conducere oligarhică și a trebuit înlocuită ulterior prin noi măsuri de către Ecaterina cea Mare.

Principiul utilitarist al prosperității statului a stat la baza reformelor lui Petru din armată și a generat împărțirea populației în clase, dintre care fiecare trebuia să servească statul după puterile sale. Nobilii erau obligați să intre în armată sau în serviciul civil; recrutarea ostașilor era distribuită între diferitele grupuri de țărani; promovările în armată nu se făceau în funcție de privilegiul originii, ci în funcție de merit, înaintarea în funcție în alte domenii fiind organizată în funcție de rangul social.

Reformele financiare ale lui Petru nu erau însă deloc satisfăcătoare. Războaiele costisitoare îl forțau să crească taxele directe și indirecte, care erau destul de inegal distribuite. Taxa pe cap de locuitor era cea mai împovărătoare, mai ales pentru țărănime. Încredințând colectarea taxelor nobilimii, el consfințise, fără să vrea, înrobirea tot mai accentuată a țăranilor pe jumătate liberi. Pentru a asigura colectarea taxelor, el a ordonat ca țăranul să nu-și părăsească locul de reședință fără o permisiune scrisă din partea stăpânului și astfel a introdus permisul de călătorie în interiorul țării, obicei ce a devenit o tradiție în Rusia.

Acest principiu utilitarist era și la baza eforturilor supraumane ale lui Petru de dezvoltare a industriei, economiei și educației în Rusia. Academiile navală, de inginerie și de artilerie fondate de el dezvăluie scopul practic al reformelor sale educaționale. Tot el a inițiat însă, la îndemnul lui Leibniz, crearea unui institut academic la St. Petersburg, realizat însă abia după moartea sa, destinat să devină cel mai important centru al cercetării umaniste și în toate ramurile științelor. Academia s-a păstrat ca o trăsătură caracteristică a vieții științifice ruse chiar și în ziua de azi.

Multe dintre reformele lui Petru erau foarte nepopulare printre contemporanii săi[7] și sunt încă sever criticate de mulți istorici ruși. Aplicarea lor a fost adesori prea bruscă, lipsită de coordonare și efectuată la întâmplare. În orice caz, nu încape

nici o îndoială că aceste reforme au transformat statul moscovit în statul rus modern, integrat în viaţa europeană şi factor important al politicii internaţionale.

A existat totuşi o reformă ce poate fi considerată dăunătoare evoluţiei Rusiei, căci genera o ruptură prea bruscă faţă de vechile tradiţii care conduseseră Rusia în trecut şi care erau considerate sacre de majoritatea supuşilor săi – reforma organizării bisericeşti, care însemna sfârşitul patriarhiei ruse şi înlocuirea sa cu un sinod aflat sub supravegherea statului.

Trebuie să subliniem că aceste intervenţii în viaţa Bisericii nu au fost dictate de un simplu spirit laic. În ce priveşte religia, Petru rămâne un creştin ortodox, care accepta doctrina Bisericii sale şi care respecta obiceiurile religioase. Totuşi, parodiile de ceremonii religioase, la care se distra împreună cu tovarăşii săi de chefuri, îi dezvăluie tendinţele anti-ritualiste, laicizante şi raţionaliste. Fidelitatea sa faţă de ortodoxie era confirmată însă şi de refuzul încercărilor de unire cu Roma, care-i fuseseră sugerate şi de cei de la Sorbona şi care i-ar fi adus mari avantaje politice.

Petru îşi considera domnia ca pe o îndatorire privilegiată încredinţată lui de Dumnezeu, în faţa căruia avea să dea socoteală. Chiar atunci când pare evident că el a fost influenţat de ideile occidentale contemporane asupra guvernării, acest lucru nu înseamnă că respectivele concepţii occidentale din secolul al XVIII-lea au determinat o atitudine ostilă Bisericii. Chiar şi Pufendorff, teoreticianul favorit al lui Petru, susţinea că religia era necesară statului absolut pentru că era o garanţie a comportamentului moral al oamenilor şi a îndeplinirii îndatoririlor lor faţă de stat. Astfel, statul trebuia să fie direct interesat în susţinerea religiei, iar conducătorul trebuia să vegheze la îndeplinirea de către Biserică a îndatoririlor ei educaţionale şi morale. Statul absolutist, după Pufendorff, îi oferă conducătorului putere nelimitată asupra tuturor instituţiilor de comandă şi aceasta presupune şi supravegherea tuturor confesiunilor.

Aceste definiţii ale puterii absolute a conducătorului se potriveau foarte bine cu concepţia lui Petru şi ele puteau fi adaptate, cel puţin la un nivel superficial, principiilor fundamentale ale ideilor politice bizantine şi anume că un conducător este reprezentantul lui Dumnezeu şi că e datoria lui să se ocupe nu numai de bunăstarea materială a supuşilor săi, ci şi de mântuirea lor eternă, pe care o puteau obţine numai dacă trăiau conform credinţei adevărate şi respectau poruncile divine, aşa cum îi învăţa Biserica.

Combinarea acestor noi definiţii cu vechile concepţii ruse a determinat o mai mare supraveghere a activităţii Bisericii de către stat, dar nu a exclus continuitatea instituţiei patriarhiei. Dezvoltările de ultim moment l-au făcut totuşi conştient pe Petru de pericolul pe care l-ar fi putut constitui conducătorul Bisericii Ruse pentru noua sa politică. Până în acel moment, relaţiile dintre Biserică şi stat în Rusia evoluaseră, în general, într-un mod armonios, Biserica susţinându-l pe conducătorul absolut şi acceptându-i protecţia şi supravegherea. A existat totuşi încercarea nefericită a lui Nikon de a răsturna această relaţie şi de a introduce la Moscova un

principiu străin, occidental şi romano-catolic, al superiorităţii puterii spirituale asupra celei temporale. Această încercare a fost neutralizată de Alcksei cu consimţământul episcopilor, care se temeau şi ei de puterea tot mai mare pe care o astfel de teorie i-ar fi conferit-o patriarhului. Ideea lui Nikon a fost, din păcate, reafirmată, deşi într-o formă mai blândă, de către patriarhul Adrian, care, atunci când îşi definea drepturile, a menţionat din nou doctrina celor două săbii, atât de des evocată în dreptul canonic occidental. El pretindea că Biserica avea autoritate nu numai asupra problemelor spirituale, ci şi asupra celor laice, şi că patriarhul, ca reprezentant al lui Cristos, era şi el un conducător, pe lângă ţar şi chiar superior acestuia.

Deşi Adrian nu a folosit deloc în practică această teorie împotriva intervenţiei lui Petru în viaţa Bisericii, ţarul era, desigur, suspicios faţă de astfel de tendinţe şi exemplul lui Nikon îi demonstra clar că astfel de teorii puteau deveni primejdioase pentru concepţia sa despre stat şi despre drepturile conducătorului în cazul în care scaunul episcopal ar fi fost ocupat de o personalitate puternică. Cum toată opoziţia la reformele sale se concentra în jurul patriarhului şi al fiului său, Aleksei, Petru a considerat că ar fi în interesul statului să desfiinţeze patriarhia. El a făcut o aluzie foarte clară la acest pericol în ordonanţele sale cu privire la organizarea sinodului.[8]

În plus, a mai existat un alt motiv important care l-a împins pe Petru la această schimbare radicală. El era perfect conştient de înapoierea clerului şi învinovăţea ierarhia ecleziastică de neglijarea educaţiei acestuia şi a credincioşilor. Această neglijare a îndatoririlor Bisericii era dăunătoare şi statului.

Deşi prefera faptele şi nu vorbele, Petru a înţeles că opinia publică trebuie pregătită pentru schimbările plănuite de anumite explicaţii teoretice, care să arate că aceste schimbări erau cerute nu numai de anumite motive practice, ci şi de unele istorice, care le puneau în legătură cu vechile tradiţii moscovite. Teoreticianul ţarului era Feofan Prokopovici, pe care Petru îl chemase la St. Petersburg în 1718. În tratatul său, *Dreptul voinţei monarhului*, Feofan a explicat în detaliu noile idei asupra statului şi a încercat să le adapteze la ideile politice tradiţionale bizantine şi moscovite:[9] Formarea unui stat se bazează pe decizia poporului, care încheie un contract cu conducătorul ales, conferindu-i acestuia toată puterea executivă dar, o dată ce Dumnezeu determină voinţa oamenilor, s-ar putea spune că un conducător e instituit de Dumnezeu însuşi. Conducătorul este un suveran absolut, deasupra legilor şi toţi supuşii săi sunt obligaţi să i se supună, chiar dacă nu e un conducător bun. Voinţa lui este voinţa lui Dumnezeu.

Acest tip de divinizare a conducătorului este derivat din teoria bizantină a regalităţii. Un astfel de compromis între teoriile politice bazate pe dreptul natural şi vechea idee teocratică puteau cu greu fi reconciliate cu teoriile occidentale contemporane, mai ales cu acelea ale lui Grotius şi Pufendorff. Numai în evoluţia ulterioară a absolutismului luminat a fost din nou accentuat motivul teocratic.

Descriind îndatoririle monarhului, Feofan accentua necesitatea ca acesta să acţioneze pentru binele comun al poporului, lăsându-l pe monarh însuşi să decidă

în ce consta acest bine comun. Aici Feofan vorbea ca un teoretician occidental, lăsând în fundal ideea principală a teoriei teocratice şi anume aceea că un conducător, ca reprezentant al lui Dumnezeu, ar trebui să promoveze gloria divină şi mântuirea supuşilor săi împreună cu bunăstarea materială.

În alte tratate şi în introducerea la *Regulamentul ecleziastic*, Feofan îşi aplică teoriile asupra drepturilor conducătorului la religie şi Biserică. Aici el accentuează ideea bizantină conform căreia conducătorul este reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ. Astfel, Biserica nu poate fi considerată egală cu statul sau independentă de el. Ca orice altă instituţie, Biserica este şi ea supusă legilor şi ordonanţelor statului. Ţarul este legislatorul şi judecătorul suprem şi are drepturi absolute atât în problemele laice, cât şi în cele spirituale. El poate fi chiar numit episcop, pentru că Dumnezeu i-a încredinţat supravegherea ierarhiei ecleziastice. El poate astfel să decidă şi în privinţa problemelor ecleziastice.

Feofan pare să se inspire mai mult aici din ideile politice bizantine, probabil în opoziţie cu Nikon şi adepţii săi, care favorizau ideile catolice occidentale asupra poziţiei independente a Bisericii faţă de stat. El reduce însă această dependenţă de ideea teocratică când deduce originile conducerii din legea naturală. Tendinţa lui anti-catolică şi anti-papală îl influenţa în susţinerea concepţiei răsăritene asupra relaţiei dintre Biserică şi stat.

Crearea Sfântului Sinod[10] pentru a înlocui patriarhia a fost astfel inspirată de ideile occidentale moderne asupra puterii absolute a conducătorului, combinate cu şi camuflate de concepţiile teoretice bizantine. Instituţia însăşi pare să fi fost creată după modelul colegiilor introduse de Petru pentru a facilita administraţia statului. I s-au impus reguli asemănătoare cu acelea ale colegiilor, viitoarele ministere, cu privire la compoziţia şi funcţionarea sa.

E adevărat că Leibniz îi sugerase deja lui Petru să încheie reorganizarea aparatului de stat prin crearea unui colegiu ecleziastic. Petru era desigur interesat de modul în care conducătorii protestanţi se ocupau de afacerile Bisericii de pe pământurile lor, dar sinodul său nu se poate compara cu consistoriile protestante. Petru însuşi îşi prezenta creaţia ca pe o continuare a sinoadelor ruseşti, cu diferenţa că sinodul actual avea să fie o instituţie permanentă. El voia să-i confere sinodului o importanţă egală cu aceea a senatului.

Feofan, pe de altă parte, era familiarizat cu doctrina protestantă[11] şi cu instituţiile ecleziastice, dar pare să fi fost mai mult inspirat în teoriile sale de ideile politice laice occidentale, pe care a încercat să le adapteze la teoriile teocratice bizantine. De exemplu, atribuind ţarului decizia supremă în probleme spirituale, el a mers desigur mai departe decât teoreticienii protestanţi. O astfel de concluzie putea fi derivată numai din concepţia bizantină a regalităţii.

Această învăluire a inovaţiei în cuvinte şi concepţii familiare şi în general acceptate în statul moscovit explică de ce desfiinţarea patriarhiei nu a provocat o opoziţie serioasă. Din această cauză, a fost de asemenea simplu să se obţină ratificarea

noii instituții de către ceilalți patriarhi răsăriteni, subvenționați financiar de către țar. Toate acestea nu puteau totuși ascunde faptul că Sfântul Sinod nu fusese creat printr-o alegere liberă a Bisericii, ci prin voința conducătorului laic și că Biserica Rusă pierduse, de fapt, chiar și independența parțială pe care o avea înaintea lui Petru cel Mare. O astfel de dependență de puterea seculară putea fi tolerată de Biserică doar într-un regim teocratic. Secularizarea ideii de stat și a îndatoririlor conducătorului avea să aducă Biserica Rusă într-o stare de dependență și mai mare față de stat și avea să transforme sinodul într-o instituție birocratică, executând ordinele date în interesul statului.

Unul dintre motivele ce au condus la această situație regretabilă a fost lipsa unor teologi bine instruiți și experți în drept canonic în rândurile ierarhiei ecleziastice ruse. Îndemnurile lui Petru de a ridica școli pentru cler și pentru credincioși au fost urmate cu multă încetineală și nu au putut remedia lipsa de instrucție din rândurile ierarhiei ecleziastice. Seminarul fondat de Feofan în St. Petersburg a fost organizat după modelul facultății de teologie protestantă din Halle, iar instrucția se desfășura în spiritul teoriilor lui Feofan, cu un accent special pe științele seculare. Înaltul cler nu a reușit astfel să-i asigure sinodului o poziție specială în stat sau cel puțin să-l mențină la nivelul senatului și al celor mai înalte organe ale statului.

Pe de altă parte, teoriile politice și filosofice occidentale se răspândeau tot mai mult printre intelectualii ruși. Golițân, guvernatorul Kievului, a inițiat traducerea în rusă a unor opere politice importante ale unor autori occidentali ca Grotius, Hobbes, Pufendorff, Locke și alții și a încercat, în zadar, să creeze o nouă constituție în 1730. Oponentul său, primul istoric modern rus, Tatișcev, era de asemenea un bun cunoscător al gândirii politice occidentale. Sub domnia Ecaterinei a II-a, secularizarea statului a înaintat, desigur, și mai mult și această occidentalizare a continuat în secolul al XIX-lea.

În fața acestui val de idei occidentale, clerul rus nu a fost capabil să ridice o barieră care să oprească sau măcar să încetinească secularizarea sinodului și supunerea Bisericii necesităților statului. Primul vice-președinte al sinodului, Theodosius (Fedosei) Ianovski, a făcut o încercare îndrăzneață, în timpul domniei Ecaterinei I, de a apăra libertatea sinodului. Datorită acestui protest împotriva „tiraniei statului", el a fost demis din funcția sa și exilat într-o mănăstire de la Marea Albă. Nou instituitul „consiliu suprem secret" a intervenit și mai mult în viața Bisericii decât o făcuse senatul mai înainte.

Speranța multor oponenți ai inovațiilor lui Feofan și Petru că Petru al II-lea se va întoarce la vechile tradiții în ce privește relația dintre Biserică și stat au fost spulberate de moartea țarului, iar țarina Ana, spre deosebire de predecesorul său, a grăbit procesul de supunere a Bisericii. Vocile clerului protestatar au fost reduse la tăcere cu forța. Țarina Elisabeta, deși era mai mult de partea Bisericii, nu a îndrăznit să schimbe instituția creată de tatăl său.

Existau temeri că Petru al III-lea, prin educație luteran, va trata sinodul așa cum își tratau conducătorii protestanți consistoriile Bisericilor lor. Încercarea lui de a

confisca proprietăţile Bisericii a fost aprobată de Ecaterina a II-a cea Mare (1764). În timpul domniei ei, secularizarea gândirii politice ruse a ajuns la limita ei superioară, iar Biserica Rusă şi-a pierdut şi ultima urmă de independenţă. Funcţia de procuror suprem, creată de Petru şi încredinţată unui laic, ce avea să supravegheze lucrările sinodului, a fost transformată şi titularul ei a devenit un reprezentant al statului, care avea să prezinte sinodului dorinţele conducătorului. Ulterior, acesta a primit rangul de ministru imperial. Titlul de „conducător al Bisericii Ruse", folosit de Ecaterina într-o scrisoare oficială către Voltaire,[12] a fost asumat oficial de ţarul Pavel I.[13]

Abia în secolul al XIX-lea a fost clerul rus capabil să apere drepturile Bisericii prin argumente istorice şi teologice, o dată ce erudiţia teologică ajunsese deja la un înalt nivel. Studiul trecutului Rusiei şi mişcarea slavofilă a accentuat interesul faţă de reforma organizării bisericeşti. În 1905, aceste tendinţe păreau să fie pe punctul de a se realiza. Sinodul a prezentat un plan de reformă şi a cerut convocarea conciliului rus care să aleagă patriarhul. Din păcate, comitetul aprobat de către guvernare şi însărcinat cu pregătirea conciliului nu a reuşit să-şi ducă activitatea la bun sfârşit şi convocarea conciliului a fost amânată, în 1907, pentru „un moment mai potrivit", care nu a venit niciodată.[14]

Astfel s-a întâmplat că Biserica Rusă s-a identificat cu tendinţele autocratice ale statului şi susţinătorii reformei politice şi sociale a Rusiei ţariste au ajuns să considere Biserica inamicul lor. Biserica rusă a plătit un preţ greu de sânge în 1917 din cauza greşelilor Rusiei imperiale. Permiţând restabilirea patriarhiei rus, noii conducători au contribuit la realizarea dorinţelor şi speranţelor pentru care luptaseră şi suferiseră timp de două secole clerul rus şi credincioşii. Era însă prea târziu.

În ciuda frecventelor schimbări pe tronul Rusiei după moartea lui Petru, expansiunea imperiului său a continuat în timpul secolului al XVIII-lea în direcţiile deja trasate de ultimii ţari din dinastia Rurik şi de primii Romanovi – spre Suedia, Polonia şi Turcia. Timp de aproape cincizeci de ani, Rusia a continuat să lupte împotriva politicii Suediei de a menţine ţara într-o stare de slăbiciune. Suedia a încercat de două ori să lovească din nou Rusia. În cele din urmă, pentru a asigura St. Petersburg, Alexandru I (1801-1825) a cucerit Finlanda, aflată sub dominaţie suedeză, şi a reuşit să o păstreze.

Urmând o politică similară în Polonia, ţarina Ana s-a opus alegerii lui Stanislas Leszczyński, susţinut de Franţa, pe tronul polonez şi, împreună cu Prusia, a impus alegerea şi recunoaşterea lui August al III-lea al Saxoniei (1734-1763). Astfel a fost pierdută ultima posibilitate a Poloniei de a-şi reface vechiul regat sub domnia unui rege naţional, sprijinit de Franţa.

Polonia a rămas încă o dată neapărată în faţa armatelor ruse când acestea au pornit în marş, în timpul ţarinei Elisabeta, aliate fiind cu Austria, împotriva Prusiei, care îi luase împărătesei Austriei, Maria Tereza (1740-1780), Silezia. Polonia, sub conducerea jalnică a regelui ei saxon, nu a făcut nimic să-şi apere drepturile şi nu a

înțeles pericolul reprezentat de ridicarea Prusiei datorită ambițiilor lui Frederic al II-lea cel Mare (1740-1786). Aceasta era singura posibilitate pentru Rusia imperială de a face un mare serviciu altor două națiuni slave – polonezii și cehii – oprind ascensiunea Prusiei și păstrând Silezia pentru Coroana Boemiei. Elisabeta, o mare inamică a lui Frederic, aproape a reușit să-l distrugă pe acesta. Regele Prusiei a fost totuși salvat de succesorul Elisabetei, Petru al III-lea, un mare admirator al lui Frederic, care i-a cedat Prusiei toate teritoriile cucerite de armata rusă și s-a retras din alianța cu Austria. Rusia nu a primit nimic pentru victoriile ei împotriva armatei prusace. Boemia a trebuit să plătească iar din greu pentru menținerea dinastiei habsburgice. După pierderea Lusației, cucerită de Saxonia, Coroana Boemiei a pierdut aproape întreaga Silezie, dobândită de Prusia. Populația poloneză și cehă a Silezici, deja puternic influențată de germani, a fost aproape complet germanizată în decursul secolului al XIX-lea.

În timp ce se întâmplau aceste lucruri, națiunea cehă trecea prin cea mai neagră perioadă a existenței sale. Doar câteva familii mai rămăseseră din vechea nobilime națională a Boemiei, ele împărțindu-și acum principalele funcții din administrația civilă a regatului cu nobili străini, cărora nu le păsa deloc de trecutul glorios al regatului lor, supus deja curții de la Viena. Această situație a facilitat intervenția curții în privința drepturilor ce-i mai rămăseseră Boemiei. Limba cehă rămăsese doar un instrument al administrației și era considerată potrivită doar pentru straturile inferioare ale populației.

În timpul primei faze a războaielor pentru succesiune din Austria, exista pericolul ca Polonia să fie unită cu Bavaria când ducele Carol Albert, viitorul împărat Carol al VII-lea, aliat cu Franța, a intrat victorios în Praga și a fost recunoscut drept rege al Boemiei (1714). Domnia lui în Boemia și Germania a fost însă de scurtă durată. Maria Tereza a păstrat regatul Boemiei pentru ea și demnitatea imperială i-a revenit soțului ei, Francisc de Lorena.

Chiar dacă Boemia a dus greul luptei în războiul pentru succesiune din Austria și chiar dacă evenimentele au demonstrat încă o dată importanța unei poziții cheie în Europa centrală, reformele absolutiste și centralizatoare ale Mariei Tereza nu s-au oprit la granițele ei. Funcția de guvernator al Pragăi a fost desființată și cancelaria Boemiei unită cu cea a Austriei, rămânând astfel până în 1848. Boemia a devenit unul din domeniile ereditare germane, una dintre cele paisprezece și mai târziu șapte provincii ale Austriei. Era împărțită în șaisprezece districte, fiecare având un „*gubernium*" și demnitari numiți de Viena fără a ține cont de Stările din Boemia. Doar Ungaria, la a cărei recucerire de sub dominația turcă regimentele și finanțele Boemiei contribuiseră din plin, a reușit să-și mențină poziția specială de „pământ al Coroanei Sf. Ștefan".

Iosif al II-lea, coregent din 1765 și împărat din 1780 până în 1790, a consolidat și mai mult acest regim centralizat, retrăgându-le Stărilor și ultimele funcții pe „domeniile ereditare" și impunând tot felul de taxe după bunul său plac. Din motive

utilitariste, germana a devenit limba administraţiei şi, în 1774, a devenit şi limbă a instrucţici în Boemia. Limba cehă era tot mai puţin cunoscută, ajungând aproape de dispariţie.

Desigur, această situaţie nu era cunoscută sau era ignorată în Rusia. Ecaterina a II-a, deşi rupsese alianţa cu Prusia, nu se implicase în conflictele austro-prusace şi îşi manifestase un interes deosebit numai faţă de evenimentele din Polonia. Susţinută de o partidă filo-rusă a nobilimii, condusă de familia Czartoryski, ea a impus alegerea candidatului şi favoritului ei, Stanislas Poniatowski (1764-1795). Prusia a întâmpinat cu bucurie acest eveniment, pentru că un stat polono-saxon putea constitui un potenţial pericol pentru propria ei expansiune.

În cele din urmă, patrioţii polonezi au înţeles că independenţa ţării lor era în pericol şi au încercat să introducă unele reforme pentru a salva regatul. Rusia şi Prusia nu doreau însă o Polonie puternică. S-au opus reformelor şi dieta poloneză din 1768 a trebuit să cedeze dorinţelor puternicilor vecini ai Poloniei şi să le garanteze tuturor Bisericilor dizidente din ţară drepturi egale cu ale Bisericii Catolice.

Acest lucru a provocat o reacţie puternică şi patrioţii ce se opuneau ruşilor au format aşa-numita „Confederaţie de la Bar", cu sprijinul Franţei. Polonia a fost invadată de armatele ruse şi populaţia ucraineană a fost incitată să se revolte. Franţa, pentru a-şi păstra influenţa în Polonia, a provocat un atac turcesc împotriva Rusiei. Austria, deşi îngrijorată de ascensiunea Prusiei şi Rusiei, a refuzat să participe activ şi aceasta i-a lăsat Ecaterinei a II-a mână liberă de a acţiona împotriva turcilor. Armatele ruseşti i-au învins pe turci şi au înaintat dincolo de Dunăre. Ecaterina părea a fi pe punctul de a aduce întreaga Polonie sub autoritatea ei şi de a realiza visul lui Ivan al IV-lea, care dorise să ocupe tronul Poloniei.

Pentru a împiedica acest lucru, Frederic al II-lea a convins Austria să se alăture planului său de împărţire a Poloniei între cele trei puteri. Maria Tereza (1740-1780) ar fi vrut mai degrabă să reobţină o parte din Silezia pierdută, dar fiul ei, Iosif al II-lea, a încheiat un tratat cu Frederic şi trupele austriece au ocupat (1769-1770) oraşele din Carpaţi cedate Poloniei de Sigismund al Ungariei împreună cu o parte din Galiţia. *Anarhia din Polonia, unde confederaţii îşi detronaseră regele, a grăbit aceste evoluţii.* În urma primei împărţiri (1772), Polonia a pierdut o treime din teritoriile sale, pe care le-au obţinut Rusia, Prusia şi Austria. Aşa a început teribila tragedie a Poloniei, generată de nobilimea egoistă, ce-şi uitase îndatoririle patriotice.

Această catastrofă părea să salveze Polonia de la o situaţie şi mai grea. Partida patrioţilor, influenţată şi de ideile Revoluţiei Franceze, a recunoscut în cele din urmă drepturile orăşenilor şi dieta de patru ani a elaborat o nouă constituţie, promulgată în 1791, care a înlăturat toate abuzurile anterioare, mai ales acela reprezentat de *liberum veto*, a declarat regatul monarhie ereditară condusă de o dinastie saxonă, învestindu-l pe rege şi consiliul regal cu puteri executive şi înfiinţând o dietă bicamerală, învestită cu puteri legislative. Deşi această constituţie era încă destul de departe de concepţia modernă asupra constituţiei, ea a fost totuşi prima

încercare din afara Franței de a pune în practică unele din noile idei promovate de Iluminism și de Revoluția Franceză. Prusia și Austria fiind de partea ei, exista o speranță ca Polonia să fie salvată.

Ecaterina a II-a a rămas totuși de neînduplecat. Cu ajutorul partidei filo-ruse a nobilimii, ea a inițiat o confederație în apărarea vechii constituții și a invadat Polonia. Regele a încercat în zadar să salveze situația oferindu-i tronul Poloniei marelui duce Constantin și astfel s-a ajuns la a doua împărțire a Poloniei (1793), între Rusia și Prusia. Revolta patrioților polonezi conduși de Kościuszko (1794) a fost reprimată și planul de a transfera conducerea a ceea ce mai rămăsese din Polonia unui principe habsburg s-a dovedit inaplicabil. A treia împărțire (1795) a teritoriului Poloniei între cei trei mari vecini a însemnat sfârșitul statului polonez.

Ecaterina a II-a a reușit astfel doar în parte să-și realizeze planurile în Polonia, pe care le moștenise de la dinastia Rurik. Nu toate teritoriile „ruse" deținute de Polonia și Lituania au fost reunite cu statul moscovit. Străduindu-se să realizeze visurile dinastiei Rurik, Ecaterina a II-a nu a uitat nici planurile timide ale primilor Romanovi și ale lui Petru cel Mare de a înainta dincolo de Dunăre și în Balcani. Aliatul natural în realizarea unor astfel de planuri era Austria. După vizita lui Iosif al II-lea (1780) la St. Petersburg, s-a încheiat un tratat austro-rus cu țelul, aparent extravagant, dar considerat realizabil de mulți oameni de stat ai vremii, de a-i alunga pe turci din Europa. Ecaterina și-a conceput „planul grec" – crearea unui principat cuprinzând Moldova, Valahia și Basarabia, refacerea Imperiului Bizantin, care urma să fie condus de nepotul ei, și împărțirea regiunilor balcanice între ea și Iosef al II-lea. Speranțele lor nu s-au împlinit totuși. Ecaterina a ocupat Crimeea și a reușit să împingă frontiera până la Nipru, reușind să obțină portul Oceakov la Marea Neagră. Iosif al II-lea a răvășit Belgradul, dar succesorul său, Leopold al II-lea (1790-1792), amenințat de Prusia, a fost forțat să încheie pacea, obținând numai o fâșie din nordul Bosniei în schimbul Belgradului. Ecaterina a obținut, în plus, protectoratul asupra creștinilor ortodocși din imperiul turcesc, privilegiu ce-i oferea Rusiei pretextul de a interveni în afacerile turcilor, posibilitate ce avea să fie exploatată de țarii din secolul al XIX-lea.

A doua împărțire a Poloniei a fost grăbită de Ecaterina sub pretextul că idei subversive, inspirate de Revoluția Franceză, se răspândeau în Polonia, punând în primejdie ordinea politică și socială a statelor vecine. Aceasta caracterizează evoluția socială și politică a Rusiei în secolul al XVIII-lea. Ecaterina cochetase, la începuturile domniei sale, cu noile idei ale Iluminismului francez, corespondase cu Voltaire, Montesquieu și Diderot și citise operele enciclopediștilor francezi. Deși era considerată de mulți „progresistă" în ce privește principiile sociale și politice, ea era totuși ferm convinsă că absolutismul era unicul sistem politic ce putea fi aplicat. Ea fusese aleasă împărăteasă de către nobilime și era convinsă că aparatul de stat nu putea fi încredințat decât nobilimii. În ciuda încercării de a forma un corp consultativ ales din rândurile tuturor claselor – cu excepția robilor, care formau

patru cincimi din populaţie – legislaţia ei nu a făcut aproape nimic pentru a îmbunătăţi viaţa ţăranilor robi, a făcut foarte puţin pentru orăşeni şi foarte mult pentru nobilime, care a obţinut confirmarea poziţiei sale de clasă privilegiată.

Revolta cazacilor şi ţăranilor nemulţumiţi, condusă de Pugaciov (1773-1774), care a fost reprimată cu destulă dificultate, a determinat-o pe Ecaterina să înfăptuiască o reformă a administraţiei. Ea a împărţit cele douăzeci de „gubernii" instituite de Petru în cincizeci şi unu, conferind funcţiei de guvernator un înalt grad de autoritate civilă, financiară şi judiciară, deţinută până atunci de colegiile centrale introduse de Petru cel Mare. Aceasta a dus la o descentralizare sănătoasă, dar funcţia de guvernator a rămas în mâinile nobilimii.

Revoluţia Franceză i-a înăbuşit Ecaterinei orice interes pentru noile idei sociale şi politice. Toţi cei ce „propagau" subversiunea erau persecutaţi. Novikov, susţinătorul francmasoneriei în Rusia, care ceruse mai multă libertate pentru ţăranii robi, a fost întemniţat. Radişcev, care mersese şi mai departe, descriind în culori vii înrobirea ţăranilor de către nobilime, a fost exilat în Siberia. Ecaterina a refuzat astfel să urmeze exemplul aliatului său, Iosif al II-lea, care credea şi el în absolutismul luminat şi care făcuse o încercare curajoasă de a aboli robia. Rusia, statul cel mai puternic din centrul şi estul Europei din acea perioadă, a devenit cea mai neînduplecată sprijinitoare a absolutismului, care se opunea în cel mai înalt grad ideilor Revoluţiei Franceze.

Pavel I (1796-1801) a adus unele schimbări în reformele Ecaterinei, care dădeau impresia că situaţia ţăranilor robi se va îmbunătăţi. El a făcut acest lucru mai mult pentru a-şi arăta dezaprobarea faţă de ceea ce întreprinsese mama sa, pe care nu o plăcea deloc. În realitate, el era chiar mai hotărât să menţină regimul autocratic rus. Din acest motiv, el a schimbat legea succesiunii la tron stabilită de Petru I, introducând dreptul de primogenitură şi fixând rangul şi veniturile membrilor dinastiei ţarului. Pentru a proteja Rusia împotriva ideilor „subversive" venite din Franţa, el a ridicat un fel de „cortină de fier" – interzicând orice contact cu Franţa, făcând aproape imposibilă orice călătorie a supuşilor săi în Europa occidentală, introducând cenzura, interzicând imitarea modelelor franceze şi trimiţând orice suspect în Siberia sau în închisoare. El a provocat astfel doar nemulţumire şi sentimente revoluţionare, cărora le-a căzut el însuşi victimă.

Alexandru I (1801-1825) s-a întors la începutul domniei sale la regimul mai liberal al Ecaterinei şi a ridicat într-o oarecare măsură „cortina de fier", dar în proiectele sale de a liberaliza guvernarea rusă, tânărul ţar s-a oprit la jumătatea drumului. Rapoartele cu privire la ororile ce însoţeau Revoluţia Franceză l-au determinat să renunţe la introducerea unor reforme sociale şi politice mai profunde, sugerate de excelentul său secretar de stat, Mihail Speranski. Ideea autocraţiei ţariste era încă prea puternic înrădăcinată în mintea ruşilor. Speranski a găsit un oponent primejdios al reformelor sale în persoana lui Karamzin, un istoric al vremii, care avea o mare influenţă în rândurile nobilimii şi intelectualilor ruşi. Karamzin

considera că regimul autocratic şi absolutist era singurul potrivit pentru Rusia şi se opunea oricăror schimbări esenţiale în structura socială a imperiului.

Apoi, războaiele napoleoniene, care ameninţau să distrugă imperiul rus, au ajuns să concentreze întreaga atenţie a ţarului. Victoria finală asupra lui Napoleon pe câmpurile de luptă ruseşti şi occidentale, încununată de intrarea triumfală a armatei ruse în Paris (1814), i s-a părut lui Alexandru ca o intervenţie directă a Providenţei. Concepţia sa autocratică a devenit tot mai puternic teocratică, cu o nuanţă de misticism. El se considera ales de providenţă pentru a restabili în Europa vechea ordine perturbată de revoluţie şi de Napoleon. El a introdus aceste idei în declaraţia Sfintei Alianţe, care, după cum spera el, avea să conducă destinul Europei în funcţie de legile divine şi cu dreptate. Intenţiile sale erau sincere, dar în realitate Sfânta Alianţă a învingătorilor lui Napoleon a devenit o bază a politicii absolutiste a marilor puteri, care au folosit-o adeseori pentru a reprima orice mişcare naţională ce încerca să obţină o participare justă la guvernare. Abilul ministru austriac Metternich ştia extrem de bine cum să folosească alianţa în propriile scopuri.

Influenţa lui Metternich l-a determinat pe Alexandru să renunţe la orice gând de a adapta regimul din Rusia la ideile moderne ale guvernării constituţionale, care îl cuceriseră în timpul Congresului de la Viena. Astfel s-a întâmplat că ultima decadă a domniei lui Alexandru s-a caracterizat printr-un regim reacţionar şi despotic. Evenimentele au dovedit totuşi că era imposibil de oprit răspândirea ideilor liberale în Rusia. Mulţi ruşi se familiarizaseră cu astfel de idei liberale în timpul campaniilor din Europa occidentală şi ofiţerii armatelor victorioase se întorceau acasă şi răspândeau cunoştinţe cu privire la instituţiile sociale şi politice occidentale în Rusia. A apărut astfel dorinţa de modernizare şi liberalizare a vieţii în Rusia. S-au format societăţi secrete, în St. Petersburg şi în sud, care propagau ideea guvernării constituţionale. Atunci când, după moartea lui Alexandru, a urmat o perioadă de incertitudine în ce privea succesiunea la tron, membrii asociaţiei secrete din St. Petersburg, conduşi de prinţul Trubeţkoi, au început mişcările în cadrul armatei şi au provocat revolta decembristă (1825).

Sfârşitul catastrofal al acestei prime revoluţii ruse a oprit progresul social şi politic al Rusiei pentru câteva zeci de ani. Nicolae I (1825-1855), pentru a proteja autocraţia rusă împotriva unor astfel de încercări, a introdus un aspru regim poliţienesc şi a refuzat abolirea iobăgiei, limitându-se doar la câteva măsuri destinate opririi unor abuzuri exagerate. Mulţi intelectuali nemulţumiţi au părăsit ţara şi şi-au continuat lupta împotriva ţarului din străinătate.

A fost nevoie de un război pentru a pune capăt politicii lui Nicolae I. Atacul său împotriva Turciei – pretenţia de a-i proteja pe creştini părea o armă folositoare – a provocat intervenţia Angliei şi Franţei, generând astfel aşa-numitul război din Crimeea, care a culminat cu eroica dar nereuşita apărare a Sevastopolului (1854-1856). Războiul a revelat deficienţele sistemului birocratic guvernamental rus şi noul conducător, Alexandru al II-lea (1855-1881), s-a văzut nevoit să elimine unele măsuri

introduse de predecesorul său împotriva universităţilor, a presei şi a scriitorilor. Cea mai importantă dintre reformele sale a fost abolirea iobăgiei. Aceasta a fost salutată chiar şi de către revoluţionarii emigraţi, cum era Herzen, dar în cele din urmă *ukaz*-ul din 1861, dezvăluind un compromis favorabil proprietarilor de pământuri aristocraţi şi conservatori, i-a dezamăgit pe susţinătorii unor măsuri mai radicale. Reforma guvernării districtelor (1864), creînd un fel de dietă a fiecărui district, ai cărei membri puteau fi aleşi de către toate clasele sociale şi care răspundeau de administraţia locală, a fost cea mai importantă concesie făcută de ţar susţinătorilor unui regim constituţional. Îmbunătăţiri considerabile au fost aduse şi sistemului judiciar şi administraţiei interne (1870).

Deşi ţarul nu voia să meargă mai departe şi să-i garanteze poporului său o influenţă mai mare în guvernare – el s-a arătat chiar mai reacţionar după atentatul unui revoluţionar la viaţa sa, în 1866 – reformele sale au contribuit considerabil la dezvoltarea culturii ruse. Standardul educaţional a crescut considerabil la toate nivelurile, s-a accentuat erudiţia, iar creaţia literară rusă a ajuns la o dezvoltare maximă în timpul domniei lui Alexandru având în vedere că cei mai mari scriitori ruşi – Dostoievski, Turgheniev, Saltâkov-Şcedrin, Goncearov, Nekrasov, Lev Tolstoi şi alţii – au avut libertatea necesară pentru a-şi crea operele lor nemuritoare.

Deşi erau destul de profunde, reformele lui Alexandru nu au fost totuşi considerate mulţumitoare de către elementele radicale ale intelectualităţii ruse. Sub conducerea lui Herzen, Bakunin şi a altor emigranţi, se formau mişcări revoluţionare peste hotare, care plănuiau să realizeze reforme radicale şi sociale în Rusia prin revoltă populară sau prin preluarea guvernării. Asasinarea ţarului (13 martie 1881), plănuită de revoluţionarii fanatici, nu a provocat o revoltă care să ducă la mult doritele reforme, aşa cum speraseră grupările radicale.

Ea a avut doar rolul de a provoca reacţiunea ce a caracterizat domnia lui Alexandru al III-lea (1881-1894) şi prima jumătate a domniei următorului ţar, Nicolae al II-lea (1894-1917). Atmosfera încărcată a domniei lui Alexandru a fost agravată de politica de rusificare forţată a întregii populaţii din imperiu şi de represiunea îndreptată împotriva evreilor şi a altor religii, în afara celei ortodoxe. A fost din nou nevoie de un război şi de înfrângerea suferită în faţa japonezilor (1905), urmată de revolte şi de ameninţarea unei revoluţii deschise, pentru a genera schimbările de atâta vreme necesare. Prin constituţia introdusă de Nicolae al II-lea (1905), ţarului îi erau încă rezervate prerogative importante, dar primele două dume s-au încheiat fără să fi obţinut nimic. Atmosfera politică era asemeni unui vârtej, stârnit şi mai mult de agitaţia marxiştilor conduşi de Lenin, iar guvernarea a fost nevoită să reducă drepturile electorale ale orăşenilor de rând, muncitorilor şi ţăranilor pentru a obţine majoritatea. Acesta nu era un semn bun. Oamenii erau cuprinşi de agitaţia socială şi reformele deja depăşite nu puteau mulţumi elementele radicale. În cele din urmă, cuvintele profetice ale celui mai mare istoric rus, Kliucevski, care cunoştea atât de bine istoria poporului său şi nevoile Rusiei, s-au împlinit. Aflând în 1895 de declaraţia

ţarului că e ferm hotărât să menţină toate principiile autocraţiei în timpul domniei sale, Kliucevski pare să fi făcut cu tristeţe următorul comentariu: „Ţineţi minte cuvintele mele, o dată cu Nicolae al II-lea se va stinge dinastia Romanov. Dacă el va avea un fiu, acesta nu va ajunge să domnească".

Şi a fost din nou nevoie de un război, urmat de o revoluţie, pentru ca să se împlinească această profeţie. Evenimentele au demonstrat că nu metodele revoluţionare ale lui Bakunin, ci acelea ale lui Tkacev erau mai bune. Împotriva părerii lui Bakunin că era nevoie mai întâi de revoluţia maselor, Tkacev recomandase preluarea puterii mai întâi de către grupurile revoluţionare de elită şi apoi influenţarea maselor de sus. Neexperimentatul guvern democratic, prea puţin susţinut de restul populaţiei, nu a putut rezista şocului şi dictatura proletariatului a înlocuit conducerea ţarului. Slujindu-se în mod inteligent de lozinci democratice, noul regim a reuşit să-şi asigure stabilitatea cu ajutorul anumitor principii moştenite de la autocraţia ţaristă – centralizarea puterii, o birocraţie puternică şi supusă, accentuarea intereselor statului, folosirea fără milă a forţei, supravegherea prin intermediul poliţiei secrete precum şi o armată puternică, modernizată şi bine echipată. Teama cu care oamenii erau obişnuiţi să-l privească pe conducătorul suprem al Rusiei ţariste a fost transferată, graţie unei propagande inteligente, noilor conducători.

Ideile autocratice aflate la baza celei mai mari şi, în secolul al XVIII-lea, singurei naţiuni slave libere s-au dovedit a împiedica Rusia în încercarea ei de a juca rolul eliberatorului, pe care îl aşteptau celelalte naţiuni slave din partea ei. Soarta tristă a Poloniei a adus problema slavă cu forţa în faţa intelectualităţii ruse. În cadrul societăţilor secrete se făceau planuri pentru rolul pe care trebuia să-l joace printre slavi noua Rusie. Cercul secret din nord, de la St. Petersburg, dorea să transforme Rusia într-o federaţie slavă. Colonelul Pestel, conducătorul cercului secret din sud, milita pentru o Polonie independentă, aliată cu Rusia, care trebuia totuşi să aibă o singură limbă oficială – rusa. Alţii visau la unirea tuturor slavilor cu Rusia.

Ministrul afacerilor externe al lui Alexandru I, polonezul Adam Czartoryski, propusese deja, în 1804, unirea majorităţii naţiunilor slave cu Rusia. Această propunere trebuia să contracareze planurile lui Napoleon, în ale cărui armate se găseau mii de refugiaţi polonezi ce sperau să recucerească independenţa ţării lor cu ajutorul lui Napoleon. Aceste speranţe erau pe punctul de a fi realizate când Napoleon, după ce învinsese cele trei puteri răspunzătoare de dezmembrarea Poloniei, a pus bazele ducatului Varşoviei, cuprinzând teritoriile poloneze ocupate de Prusia, mai puţin Danzig, care era un oraş liber. Ducatul era condus de un duce din casa saxonă şi avea o constituţie. I s-a alăturat şi provincia Cracovia în 1809, după pacea de la Viena. Speranţa că-l va atrage de partea sa pe Alexandru I l-a împiedicat pe Napoleon să meargă mai departe, dar invazia Rusiei din 1812 a reînnoit speranţele patrioţilor că, după înfrângerea Rusiei, Polonia va putea renaşte. Eroismul trupelor poloneze în campania napoleoniană nu a putut evita însă catastrofa.

Cu toate acestea, mulţumită celor de mai sus, Congresul de la Viena (1814-1815) a fost obligat să se ocupe în mod serios de problema poloneză. Alexandru I cerea unirea tuturor teritoriilor poloneze cu Rusia, promiţându-le polonezilor un grad înalt de autonomie. Acesta era vechiul vis al dinastiei Rurik, a cărui realizare era de data aceasta privită cu bunăvoinţă şi de mulţi polonezi, conduşi de Czartoryski. Deşi Prusia ar fi vrut să schimbe provincia poloneză Poznań cu Saxonia, Anglia, Franţa şi Austria, temându-se de o expansiune prea mare a Rusiei, s-au opus acestui plan şi Alexandru a trebuit să se mulţumească doar cu ducatul Varşoviei şi să lase Poznańul şi Galiţia Prusiei şi Austriei.

Această soluţie nu era atât de tragică cum le părea unora dintre patrioţii polonezi. Alexandru a devenit rege al acestei noi Polonii de după congres, pentru care a aprobat o constituţie liberală. Nicolae I a fost chiar încoronat rege al Poloniei (1829) şi a respectat constituţia poloneză. Dar acestea nu-i satisfăceau pe patrioţii radicali, care visau la reîntregirea Poloniei, cu toate pământurile care-i aparţineau în 1772. Izbucnirea revoluţiei franceze şi a celei belgiene din 1830 a stârnit o revoltă şi la Varşovia, care nu a durat însă decât foarte puţin. În 1831, armata poloneză a fost înfrântă, constituţia din 1818 anulată şi regatul polonez divizat în provincii care erau considerate asemenea celorlalte provincii ruseşti.

Atmosfera revoluţionară franceză din 1830 şi 1848 a cuprins întreaga Europă. Ideile de libertate, egalitate şi democraţie, resuscitate de mişcările revoluţionare franceze, au găsit un ecou profund în Imperiul Habsburgic printre popoarele non-germanice. Primele semne ale unei redeşteptări naţionale ceche apăruseră deja la sfârşitul domniei lui Iosif al II-lea. Principiile Iluminismului, pe care le profesase el însuşi şi cu care îşi acoperise absolutismul, pătrunseseră şi în rândurile nobilimii din Boemia şi ale claselor de mijloc, de asemenea influenţate de filosofia lui Herder. Au apărut primele modalităţi de apărare ale limbii ceche – Societatea Ştiinţifică Regală din Boemia a fost fondată în 1784, iar succesorul lui Iosif, fratele său, Leopold II (1790-1792), a înfiinţat o catedră de limba cehă la universitatea germanizată din Praga. Încoronarea lui cu coroana Sf. Wenceslas a redeşteptat amintiri din vremurile de demult. Aceste începuturi modeste au rezistat domniei reacţionare a lui Francisc II (1792-1835) – din 1806 doar împărat al Austriei, căci Sfântul Imperiu Roman de naţiune germană primise lovitura de graţie din partea lui Napoleon – şi regimului lui Metternich, care a continuat în timpul domniei lui Ferdinand I (1835-1848). Renaşterea a fost grăbită de activitatea a cinci eruditi cehi şi slovaci – Josef Dobrovský, fondatorul filologiei slave, Josef Jungmann, autorul primei istorii a literaturii cehe, Jan Kollár, un mare poet slav, Paul Josef Šafařík, slovac şi el, fondatorul arheologiei slovace, şi Francisc Palacký, conducător politic şi primul mare istoric ceh.

Mulţumită influenţei lor, conştiinţa naţională cehă şi slovacă s-a dezvoltat considerabil, găsindu-şi expresia în marea revoluţie din 1848, care a dus la abdicarea lui Metternich şi la promisiunea unei constituţii. Solidaritatea tuturor popoarelor

slave a fost proclamată la primul congres al tuturor slavilor de la Praga, prezidat de Palacký. Acolo, revoluționarul emigrant rus Bakunin și-a prezentat ideile pan-slave, îndemnând la o revoluție generală care să distrugă Austria, Prusia și Rusia și să ducă la o nouă împărțire a Europei și la federația tuturor popoarelor slave libere. Palacký, pe de altă parte, susținea federalizarea Austriei, refuza invitația la dieta germană de la Frankfurt și rămânea total neinteresat de conducerea întregii lumi slave de către țar. Toate aceste planuri s-au spulberat în vânt. Mișcarea revoluționară cehă a fost reprimată. Noua constituție votată de parlamentul austriac în Kroměříž (Kremsier) – unde se refugiase din Viena cuprinsă de revoluție – care instituia o formă descentralizată, federală de guvernare, a fost abrogată, iar revolta din Ungaria a fost reprimată de trupele ruse trimise de Nicolae I pentru a-l ajuta pe noul împărat, Franz Joseph (1848-1916). Astfel, intervenția țaristă a ajutat guvernarea austriacă să respingă ideea unei guvernări federative, care le-ar fi garantat popoarelor slave din Austria libertăți politice și naționale. A urmat o politică de centralizare și germanizare și compromisul din 1867, care a lăsat popoarele din Ungaria sub dominația maghiară și slavii de pe domeniile austriece sub dominația germană, a blocat pentru multe zeci de ani realizarea aspirațiilor slavilor de autoguvernare și, în realitate, s-a dovedit a fi semnul dispariției monarhiei austro-ungare.

Politica țaristă autocratică a împiedicat și ca dezvoltarea limbilor și popoarelor ucrainean și bielorus, favorizând doar folosirea limbii ruse în administrație și educație. Doar în prima jumătate a secolului al XIX-lea a apărut o renaștere a limbilor și literaturilor ucraineană și bielorusă.

Deși autocrația țaristă pretindea încă a avea rădăcini teocratice și a fi protectoarea ortodoxiei, secularizarea care pătrunsese în gândirea politică rusă îi împiedica pe țari să aplice aceste principii în practică. Când grecii ortodocși și-au început mișcarea de eliberare națională, Alexandru I a refuzat să-i ajute, pretinzând că îl împiedicau principiile Sfintei Alianțe, îndreptată împotriva oricărei mișcări revoluționare ce se opunea conducătorilor legitimi. El s-a limitat, ca și Franța sau Anglia, la intervenții diplomatice, încercând să-i reconcilieze pe greci cu sultanul. Abia în 1827, când toate încercările diplomatice au eșuat și întreaga Europă se ridica împotriva reprimării pline de cruzime a revoltei de către turci, a intervenit victorios Rusia împreună cu cele două puteri și Alexandru I-a forțat pe sultan să recunoască independența regatului grec (1830).

Victoria asupra Turciei i-a deschis Rusiei noi posibilități pentru a-și extinde influența asupra românilor ortodocși și a slavilor din Balcani. Principatele române Moldova și Valahia și principatul Serbiei au devenit autonome și au fost plasate sub protectorat rus. Acest protectorat rus asupra creștinilor din Turcia le-a deschis țarilor posibilități de intervenție similare cu acelea câștigate de Ecaterina a II-a în Polonia, dar gelozia celorlalți membri ai Sfintei Alianțe a dus la izbucnirea războiului Crimeei. Pierderea războiului de către Rusia din cauza atitudinii ostile și nerecunoscătoare a Austriei a privat Rusia de protectoratul monopolist asupra creștinilor din Turcia și

de alte avantaje pe care le câştigase. Doar în Caucaz a avut rezultate durabile protectoratul asupra ortodocşilor prin anexarea Georgiei, după războiul victorios cu Persia (1813). Aceasta i-a deschis drum Rusiei spre ocuparea Caucazului şi spre înaintarea spectaculoasă până la graniţele Indiei, Chinei şi Japoniei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Ideea panslavismului nu dispăruse, ci fusese păstrată vie – în Rusia de mişcarea slavofilă şi în cazul altor naţiuni slave de speranţa că Rusia le va ajuta să-şi obţină libertatea. Rusia nu a uitat niciodată trădarea Austriei din timpul războiului Crimeei. Revolta din Bosnia şi Herţegovina (1875) a ridicat încă o dată în faţa europenilor problema eliberării slavilor ortodocşi. Panslavismul s-a dezvoltat considerabil în Rusia, găsindu-şi expresia în fondarea Societăţii Prosperităţii Slave (1857) şi în congresul panslav de la Moscova (1867). Pretinsul drept de a interveni în favoarea slavilor ortodocşi a determinat un număr mare de voluntari ruşi să se alăture armatelor bulgară şi sârbă, deşi guvernarea ezita să ia vreo iniţiativă. Abia în 1877, sub presiunea opiniei publice, a ordonat Alexandru al II-lea armatelor sale să invadeze Turcia. Pentru a împiedica o intervenţie austriacă de genul celei din 1856, Alexandru a trebuit să facă anumite concesii care limitau considerabil influenţa rusă în Balcani şi-i asigurau Austriei o parte din prada de război – eventuala ocupare a Bosniei şi Herţegovinei. Din acel moment, rivalitatea dintre Rusia şi Austria în Balcani a continuat să crească şi să otrăvească atmosfera politică a Europei. Din această cauză Rusia nu a putut juca un rol dominant printre popoarele din Balcani în timpul războaielor de eliberare ale acestora (1912). Această rivalitate a fost şi una din principalele cauze ale izbucnirii primului război mondial în 1914.

Rusia ţaristă nu a reuşit deci să profite pe deplin de pe urma ideii panslavismului. E o ironie a istoriei faptul că regimul care a urmat autocraţiei ţariste a moştenit chiar şi această idee de la Rusia ţaristă şi a reuşit nu numai să materializeze visul dinastiei Rurik, în 1939 şi 1945, când a unit toate aşa-numitele *votčiny* „ruseşti" cu Moscova, dar şi să profite de sentimentele panslave pentru a-şi extinde autoritatea asupra tuturor pământurilor slave în numele unei noi „ortodoxii".

NOTE

1. O bibliografie adecvată cu privire la Petru a rămas încă un deziderat al istoriografiei moderne ruse. Până acum, cea mai bună lucrare despre Petru cel Mare şi domnia sa este aceea a lui Ključevskij, *History of Russia* (vezi bibl.), vol. 4, pp. 1-264. Acest studiu asupra lui Petru a fost publicat şi separat, *Peter the Great* (vezi bibl.). De asemenea, a fost publicată şi o traducere franceză a sa, *Pierre le Grand*, tradusă de H. de Witte (Paris, 1953). Lucrarea lui Platonov, *Petr Velikij* (Paris, 1927) e mai puţin mulţumitoare. M.M. Bogoslovskij a adunat materiale cu privire la regimul lui Petru, dar numai până la 1700, în *Petr I, materialy dlja biografii*, 5 vol. (Moscova, 1940-1948). Asupra progresului economic din timpul domniei

lui Petru, vezi E.I. Zaozenskaja, *Manufaktura pri Petr I* (Moscova, 1947). Asupra relațiilor anglo-ruse, cel mai recent studiu este acela al lui L.A. Nikiforov, *Russko-anglijskie otnošenija pri Petr I* (Moscova, 1950). O bibliografie completă în limba rusă asupra lui Petru cel Mare poate fi găsită în studiul lui B. Kafengaus din *Istoričeskij Žurnal*, 9 (1944) și în lucrarea lui M.N. Tikhomirov, *Istočnikovedenie istorii S.S.S.R.* (Moscova, 1940), vol. I, cap. 16-20. Cf. și simpozionul dedicat lui Petru I, *Petr Velikij, sbornik statej*, ed. A.I. Andreev (Moscova, 1947) și discuția asupra ideologiei lui Petru și a „regulilor" pe care se pare că le-ar fi urmat în guvernarea sa, în lucrarea lui B.I. Syromajtnikov, *„Regularnoe" gosudarstvo Petra Velikogo i ego ideologija* (Moscova, 1943).

2. Cea mai bună lucrare asupra relațiilor turco-ruse din vremea lui Petru este scurtul studiu al lui B.H. Sumner (vezi bibl.), ce ne oferă și o bibliografie completă, cu surse și literatură de specialitate.

3. Noul titlu „împărat al întregii Rusii" a fost recunoscut prima dată de Olanda. Suedia l-a acceptat în 1723, Turcia în 1733, Anglia și Austria în 1742, Franța și Spania în 1745, iar Polonia în 1764.

4. Vezi cel mai recent studiu rus asupra ideilor politice și istorice ale lui Križanić, scris de B.D. Dacjuk, citat mai sus.

5. Asupra tradiției manuscriselor acestor traduceri și a altora precum și asupra edițiilor lor, vezi studiul lui A. Lappo-Danilevskij, „L'idée de l'état et son évolution en Russie depuis les troubles du XVIIe siècle jusqu'aux réformes du XVIIIe", în *Essays in Legal History*, ed. P. Vinogradoff (Oxford, 1913), pp. 356-83.

6. Însemnările trimise de G.W. Leibniz (1646-1715), cunoscutul filosof german, au influențat și ele gândirea politică și reformele lui Petru cel Mare. Prefața la regulamentul militar din 1716 accentuează principiul utilității în reformarea statului, iar în legea din 1721, instituind colegiul pentru problemele interne, Petru explică noțiunea sa de stat „polițienesc", interpretând termenul „poliție" într-un sens mult mai larg. Conceptul lui este destul de apropiat de acela de „Polizeistaat" dezvoltat în Prusia de Frederic Wilhelm I.

7. Totuși, mulți contemporani îl sprijineau pe Petru, oferindu-i sugestii folositoare pentru reformele sale – F. Saltâkov, A. Kurbatov, A. Nestorov și alții. Asupra proiectelor de reformă ale unora dintre contemporanii lui Petru, vezi I. Pavlov, *Proekty reform v zapiskakh sovremennikov Petra Velikogo* (St. Petersburg, 1897).

8. În recomandările sale cu privire la sistemul sinodal, F. Prokopovici susținea că acest sistem prevenea orice opoziție deschisă față de stat. El avea desigur în minte exemplul lui Nikon.

9. Lucrarea lui Feofan, *Pravda voli monaršej* a fost publicată la Moscova, în 1722. Doi ani mai târziu, a apărut o ediție germană la Berlin. Cea mai bună analiză a acestei lucrări și indicații cu privire la sursele occidentale ale lui Feofan pot fi găsite în G. Gurvič, *„Pravda voli monaršej" Feofana Prokopoviča i eja zapadno-evropejskie istočniki* (Iuriev, 1915).

10. Cel mai bun studiu în limba rusă asupra creării sinodului a fost scris de P.V. Verkhovskoj, *Učreždenie dukhovnoj kollegii i dukhovnyj reglament* (Varșovia, 1916). În introducere, autorul prezintă criticile istoricilor ruși din 1724 până în 1916 cu privire la reformele lui Petru. În al doilea volum, publică unele scrieri ale lui Feofan și alte documente. Cartea lui R. Stupperich (vezi bibl.) e cel mai bun studiu occidental. Cf. și studiile lui R. Wittram (vezi bibl.).

11. R. Stupperich a arătat foarte clar în studiul său, „Feofan Prokopovici ..." (vezi bibl.), pp. 350-62, că, împotriva unor acuzații ale teologilor ruși, Feofan „a rămas întotdeauna în

sânul Bisericii sale, a trăit în comuniune cu ea şi i-a apărat doctrina". O bibliografie rusă cu privire la doctrina teologică a lui Feofan poate fi găsită în acelaşi studiu.

12. O scrisoare din 27 decembrie, 1773, no. 136, din colecţia lui W.F. Reddaway, *Documents of Catherine the Great* (vezi bibl.), p. 188, „Comme chef de l'Eglise grecque ..."

13. I. Smolitsch, în Stellung d. russ. Kais. (vezi bibl.), p. 149, consideră cuvintele lui Pavel doar o declaraţie conform căreia ţarul trebuie să aparţină Bisericii Ortodoxe. Ţarul Pavel era un om foarte pios. Studiul lui Smolitsch arată că, până în 1917, poziţia ţarului faţă de Biserică şi în cadrul ei nu a fost niciodată prea bine definită.

14. Pentru eşecul reformei era în primul rând responsabil ministrul Pobedonoştev.